

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2023 година)

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS

**of the International Annual Conference
of the Institute for Bulgarian Language
(Sofia, 2023)**

Compiled by Svetla Koeva and Maxim Stamenov

Edited by Tatyana Aleksandrova, Atanaska Atanasova, Diana Blagoeva, Anna Choleva-Dimitrova, Tsvetelina Georgieva, Hristina Deykova, Slavka Keremidchieva, Yoanna Kirilova, Maria Kitanova, Anna Kocheva-Lefedzhieva, Margarita Koteva, Hristina Kukova, Iliyana Kuneva, Mihaela Kuzmova, Vanya Micheva, Kalina Micheva-Peycheva, Yavor Miltenov, Elka Mircheva, Ruska Stancheva, Malina Stoycheva, Ivelina Stoyanova, Vanina Sumrova, Milen Tomov, Katerina Usheva, Mariyana Tsibranska-Kostova, Lilyana Vasileva, Mariyana Vitanova, Maya Vlahova-Angelova, Lora Zheleva, Zhaneta Zlateva

Sofia • 2023

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2023 година)

Съставители: Светла Коева и Максим Стаменов

Редактори: Татяна Александрова, Атанаска Атанасова, Диана Благоева, Лиляна Василева,
Марияна Витанова, Мая Влахова-Ангелова, Цветелина Георгиева, Христина Дейкова,
Лора Желева, Жанета Златева, Славка Керемидчиева, Йоанна Кирилова, Мария Китанова,
Маргарита Котева, Ана Кочева-Лефеджиева, Михаела Кузмова, Христина Кукова,
Илияна Кунева, Явор Милтенев, Елка Мирчева, Ваня Мичева, Калина Мичева-Пейчева,
Руска Станчева, Малина Стойчева, Ивелина Стоянова, Ванина Сумрова, Милен Томов,
Катерина Ушева, Марияна Цибранска-Костова, Анна Чолева-Димитрова

София • 2023

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите. Публикациите в Сборника се разпространяват под лиценза
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2023
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2023

ISSN 2683-118X (print) ISSN 2683-1198 (online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Програмен комитет

Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)

Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)

Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Георги Армянов – INALCO (Национален институт за източни езици и цивилизации), Сорбоната, Франция

Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Патрик Боровяк – Университет „Адам Мицкевич“, Полша

Стоян Буров – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша

Светлана Георгиева – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна

Хана Гладкова – Карлов университет, Чехия

Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Пьотър Злотковски – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша

Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия

Таня Иванова-Съливан – Университет в Ню Мексико, САЩ

Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония

Павел Йосад – Университет в Единбург, Великобритания

Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Малгожата Коритковска – Институт по славистика, Полска академия на науките, Полша

Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия

Яна Левицка – Институт по лингвистика „Людовит Щур“, Словашка академия на науките, Словакия

Александър Летучий – Национален изследователски университет „Висше училище по икономика“, Русия

Корина Лешбер – Институт за лингвистични и интеркултурни изследвания, Германия

Орсат Лигорио – Белградски университет, Сърбия

Даниела Майхракова – Институт по лингвистика „Людовит Щур“, Словашка академия на науките, Словакия

Марек Майер – Лодзки университет, Полша

Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша

Стела Манова – Виенски университет, Австрия

Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция
Олга Младенова – Университет в Калгари, Канада
Томас Оландер – Копенхагенски университет, Дания
Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Елена Узеньова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Станка Фитнева – Университет на кралицата, Канада
Хетил Ро Хауге – Ословски университет, Норвегия
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Антон Цимерлинг – Държавен институт по руски език „А. С. Пушкин“, Русия
Анна Чолева-Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Организационен комитет

Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Магдалена Абаджиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Светлозара Лесева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Симеон Стефанов – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Явор Милтенев – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Редактори

Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките
Атанаска Атанасова – Институт за български език, Българска академия на науките
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките
Лиляна Василева – Институт за български език, Българска академия на науките
Марияна Витанова – Институт за български език, Българска академия на науките
Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език, Българска академия на науките
Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките
Лора Желева – Институт за български език, Българска академия на науките
Жанета Златева – Институт за български език, Българска академия на науките
Славка Керемидчиева – Институт за български език, Българска академия на науките
Йоанна Кирилова – Институт за български език, Българска академия на науките
Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките
Маргарита Котева – Институт за български език, Българска академия на науките
Ана Кочева-Лефеджиева – Институт за български език, Българска академия на науките

Михаела Кузмова – Институт за български език, Българска академия на науките
Христина Кукова – Институт за български език, Българска академия на науките
Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките
Явор Милтенев – Институт за български език, Българска академия на науките
Елка Мирчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Руска Станчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Малина Стойчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките
Ванина Сумрова – Институт за български език, Българска академия на науките
Милен Томов – Институт за български език, Българска академия на науките
Катерина Ушева – Институт за български език, Българска академия на науките
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките
Анна Чолева-Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Петя Бъркалова, Красилина Колева-Костова, Христо Манев <i>Разширен обхват на синтактичния анализ чрез структурография и статистически прогностични методи</i>	13
Красимира Алексова <i>За композитумите от типа на кой ще да е</i>	24
Руска Станчева, Вяра Малджиева <i>Категорията съставни лексикални единици в нормативната граматика</i>	31
Верка Сашева <i>Функционално-семантичната категория залоговост в българския език</i>	41
Гергана Падарева-Илиева <i>Средна скорост на речта за българския език (пилотно изследване)</i>	50
Теодора Кръстева <i>Някои наблюдения върху поляризацията на обществото, отразена в българските медии</i>	55

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Елка Мирчева <i>За изграждането на терминологичната система на старобългарския книжовен език в областта на финансите и стоково-паричните отношения (върху материал от Синайския патерик)</i>	61
Марияна Цибранска-Костова <i>Лексикални разночетения и география на средновековните текстове (за един молдовски препис на Псевдодонариния номоканон от XVI век)</i>	69
Татяна Илиева <i>Наблюдения върху езика на литургийното тълкувание в MSS РГАДА 88 И БОГИШИЧ 52. Морфология на имената</i>	77
Пиринка Пенкова <i>Трансформацията на имената от притчите в идеологеми и възприемането на алегоричите в старобългарската екзегеза</i>	90

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Надка Николова, Мийрям Салим <i>Терминологичната лексика в „Новъ турско-български писмовникъ“ (1873) от Стоил Попов и Иван Чорапчиев</i>	102
Ваня Мичева <i>Праведниците, грешниците и покаянието в историята на българската книжнина и днес</i>	112
Георги Митринов <i>Среднородопска възрожденска сфрагистика: Надписи на лични печати от с. Арда, Смолянско</i>	120
Калина Мичева-Пейчева <i>Изключването и приобщаването на другите в историята на българския език и култура</i>	128
Магдалена Абаджиева <i>„Огледало на истината“ на католическия книжовник Кръстьо Пейкич от 1716 г. и хърватския препис на Павел Стошич от 1724 г. с оглед на проблема за илриийския книжовен език</i>	135

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Лучия Антонова-Василева <i>Говорите в Дебърско, Република Албания и родопските диалекти</i>	141
Manuela Nevaci, Irina Floarea <i>Balkan vs Romance in the linguistic atlas of the Romanian dialects to the north and the south of the Danube</i>	151
Илияна Гаравалова <i>Сложни думи и словосъчетания със значение ‘котка’ в европейските езици и техните диалекти</i>	165
Свитлана Георгиева <i>Лексикални маркери на българския преселнически говор от смесен тип</i>	174
Кирил Кирилов <i>Унгарски заемки в роднинската терминология, представена в Общославянския лингвистичен атлас</i>	178

Красимира Колева <i>За шуменския говор преди и след класическия труд на Любомир Милетич Das Ostbulgarische (1903)</i>	186
БЪЛГАРСКА ЕТИМОЛОГИЯ, ОНОМАСТИКА И ТЕРМИНОЛОГИЯ	
Христина Дейкова <i>Произход на български диалектни думи (принос към българската диалектна етимология и „Българския етимологичен речник“)</i>	194
Марияна Парзулова <i>Ходонимите на Бургас в миналото и днес</i>	200
Симеон Стефанов <i>За етимологията на славянския етноним хърватин: основни хипотези</i>	209
Надежда Данчева <i>За личните имена на новородените, образувани от старинни славянски основи, в съвременната българска антропонимия</i>	214
Татяна Брага <i>Из историята и антропонимията на едно българско село в Южна Бесарабия</i>	228
Велислава Стойкова <i>Анализ на термините от областта на киното, включени в Терминологичния енциклопедичен речник по изкуствата</i>	240
ЕТНОЛИНГВИСТИКА	
Петер Женюх <i>Из актуальных результатов совместных словацко-болгарских аксиологических исследований</i>	245
Йоанна Кирилова <i>Съвременното състояние на концепта ДУША (върху анкетен материал)</i>	253
Светлана Шаперина <i>Богатство: ценность или антиценность?</i>	264
ОБЩО И СРАВНИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ	
Александр Летучий <i>Интерпретация имён с нулевыми суффиксами в русском языке: Участник или ситуация?</i>	269
Екатерина Търпоманова <i>Българският дискурсен маркер де в балкански контекст</i>	276
Иван Держански, Олена Сирук <i>Българските неопределителни местоимения с елемента си и съответствията им в украински език</i>	285
Georgi Georgiev <i>The vocative and case. Observations on languages with a neutral alignment of case marking of NPs</i>	295
Олена Войцева <i>Замяна на езиковите табути с евфемизми в украински и полски посредством семантична деривация</i>	304
Станислав Гоздь-Рошковски, Юлия Мазуркевич-Сулковска <i>Жанрова модель заключения судебного эксперта (на материале английского, болгарского, польского и русского языков)</i>	311
Владислав Маринов <i>За мекостта на билабиалните консонанти в българския и в румънския език (акустичен аспект)</i>	323
Рени Манова <i>Изграждане на рецептивни умения в обучението по българския език като чужд</i>	331

TABLE OF CONTENTS

CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Petya Barkalova, Krasilina Koleva-Kostova, Hristo Manev <i>Extending the scope of syntactic analysis through structurography and statistical predictive methods</i>	13
Krasimira Aleksova <i>On composita of the type 'Koy shte da e'</i>	24
Ruska Stancheva, Vyara Maldzieva <i>The category of multiword expressions in normative grammar</i>	31
Verka Sasheva <i>The functional-semantic category of voice in the Bulgarian language</i>	41
Gergana Padareva-Ilieva <i>Average speech rate in Bulgarian (a pilot study)</i>	50
Teodora Krasteva <i>Some observations on the polarization of society as reflected in the Bulgarian media</i>	55

OLD BULGARIAN LANGUAGE

Elka Mircheva <i>On the construction of the terminological system of the Old Bulgarian literary language in the field of finance and commodity-monetary relations (based on material from the Sinaitic Patericon)</i>	61
Mariyana Tsibranska-Kostova <i>Lexical variants and geography of medieval texts (about a 16th century Moldavian copy of the Pseudo-Zonaras Nomocanon)</i>	69
Tatyana Ilieva <i>Observations on the language of the liturgical commentary in the contents of MSS RGADA 88 and BOGISHICH 52. The morphology of nominals</i>	77
Pirinka Penkova <i>The transformation of the parables' key names in ideologemes and the perception of the allegories in the Old Bulgarian exegesis</i>	90

HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Nadka Nikolova, Miyryam Salim <i>The terminological lexicon in Новъ турско-български писмовникъ (New Turkish-Bulgarian Letter Book) by Stoil Popov and Ivan Chorapchiev</i>	102
Vanya Micheva <i>Righteous people, sinners and repentance in the history of Bulgarian literature and today</i>	112
Georgi Mitrinov <i>Middle Rhodopean Revival sphragistics: Inscriptions on personal seals from the village of Arda, Smolyan region</i>	120
Kalina Micheva-Peycheva <i>The exclusion and inclusion of others in the history of the Bulgarian language and culture</i>	128
Magdalena Abadzhieva <i>"A Mirror of Truth" (1716) by the Catholic writer Krastyo Peykich and its Croatian copy from 1724 by Pavel Stoshich in view of the so-called Illyrian literary language</i>	135

BULGARIAN DIALECTOLOGY

Luchia Antonova-Vasileva <i>The dialects in the region of Debar (Dibra), Republic of Albania, and the Rhodope dialects</i>	141
Manuela Nevaci, Irina Floarea <i>Balkan vs Romance in the linguistic atlas of the Romanian dialects to the north and the south of the Danube</i>	151
Iliyana Garavalova <i>Compound words and phrases meaning 'cat' in the European languages and their dialects</i>	165
Svitlana Georgieva <i>Lexical markers in the mixed Bulgarian immigrant dialects</i>	174
Kiril Kirilov <i>Hungarian loanwords in the kinship terminology included in the Slavic Linguistic Atlas</i>	178
Krasimira Koleva <i>On the Shumen dialect before and after the classical work "Das Ostbulgarische" (1903) by Lyubomir Miletich</i>	186

BULGARIAN ETYMOLOGY, ONOMASTICS AND TERMINOLOGY

Hristina Deykova <i>The origin of Bulgarian dialect words (a contribution to Bulgarian dialect etymology and the Bulgarian Etymological Dictionary)</i>	194
Maryana Parzulova <i>The toponyms of Burgas in the past and today</i>	200
Simeon Stefanov <i>On the etymology of the Slavic ethnonym Croat: main hypotheses</i>	209
Nadezhda Dancheva <i>Slavic-origin personal names of newborns in contemporary Bulgarian anthroponymy</i>	214
Tatyana Braga <i>On the history and anthroponymy of a Bulgarian village in Southern Bessarabia</i>	228
Velislava Stoykova <i>Analysis of the cinema terms included in the Terminological Encyclopedic Dictionary of Arts</i>	240

ETHNOLINGUISTICS

Peter Žeňuch <i>Current results of the joint Slovak-Bulgarian axiological research</i>	245
Yoanna Kirilova <i>The current state of the concept of SOUL (based on survey material)</i>	253
Svetlana Šašerina <i>Wealth: a value or an anti-value?</i>	264

GENERAL AND COMPARATIVE LINGUISTICS

Alexander Letuchiy <i>Derived words with zero suffixes in Russian: participants or situations?</i>	269
Ekaterina Tarpomanova <i>The Bulgarian discourse marker де in a Balkan context</i>	276
Ivan Derzhanski, Olena Siruk <i>The Bulgarian indefinite pronouns with the element си and their Ukrainian counterparts</i>	285
Georgi Georgiev <i>The vocative and case. Observations on languages with a neutral alignment of case marking of NPs</i>	295
Olena Voytseva <i>Replacement of language taboos with euphemisms in Ukrainian and Polish by means of semantic derivation</i>	304
Stanisław Goźdź-Roszkowski, Julia Mazurkiewicz-Sułkowska <i>The genre model of the conclusions of a judicial expert (on material from English, Bulgarian, Polish and Russian)</i>	311
Vladislav Marinov <i>The softness of bilabial consonants in Bulgarian and Romanian (acoustic aspects)</i>	323
Reni Manova <i>Building receptive skills in learning Bulgarian as a foreign language</i>	331

**РАЗШИРЕН ОБХВАТ НА СИНТАКТИЧНИЯ АНАЛИЗ ЧРЕЗ
СТРУКТУРОГРАФИЯ И СТАТИСТИЧЕСКИ ПРОГНОСТИЧНИ
МЕТОДИ**

Петя Бъркалова^а, Красилина Колева-Костова^б, Христо Манев^в

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“^{а,б}, Медицински университет – Пловдив^в

barka@uni-plovdiv.bg^а, krasilina@uni-plovdiv.bg^б, hristo.manev@mu-plovdiv.bg^в

Резюме. В доклада се представят резултати от ново изследване върху синтактичните структури на простите двусъставни изречения в творчеството на Й. Йовков, Ем. Станев и Й. Радичков. Статистическите прогностични методи подпомагат синтактичния анализ и го обогатяват с данни за строежа на простото изречение в цифрови изражения. Наблюдаваните количествени характеристики са *обхват* и *дълбочина на изреченската структура*, както и формите на свързване – подчинително и съчинително. Направени са изводи за статистиката и за синтаксиса, които подкрепят изучаването на индивидуалната граматика на авторите по иновативен начин.

Ключови думи: *обхват и дълбочина на синтактичните структури, български синтаксис, статистически прогностични методи*

1. Увод

Целта на настоящото изследване е да разшири обхвата на синтактичния анализ на простото изречение, като си послужи със структурографията като инструмент за вглеждане в „индивидуалната граматика“ на трима български автори – Й. Йовков, Ем. Станев и Й. Радичков, приети безусловно за автори, които познават и развиват структурното богатство на българския език. Потърсени са числови изражения на параметрите *обхват* и *дълбочина* в простото двусъставно изречение, както и на формите на свързване – подчинително и съчинително, които осигуряват линейното и йерархичното разгръщане на изреченската структура. Тъй като синтактичният анализ отчита потенциалната теоретична възможност за неограничено рекурсивно разоряване на изреченската структура, важен е въпросът за реално съществуващите граници на този процес, в нашия случай – в простото изречение при тримата автори (вж. повече за когнитивните ограничения в броя на рекурсивно вложените една в друга съставки на структурата в Бъркалова / Barkalova 2018).

За тримата автори чрез статистически методи са изведени прогностични изводи за целите им произведения на базата на извадки, преминали през синтактичен анализ в парадигмата Управление и свързване (Пенчев / Penchev 1993). За извличане на фундаменталното свойство *синтактична функция* е използван конфигурационен анализ на съставките (Бъркалова / Barkalova 2019).

2. Структурография на простото изречение. Първичен синтактичен анализ

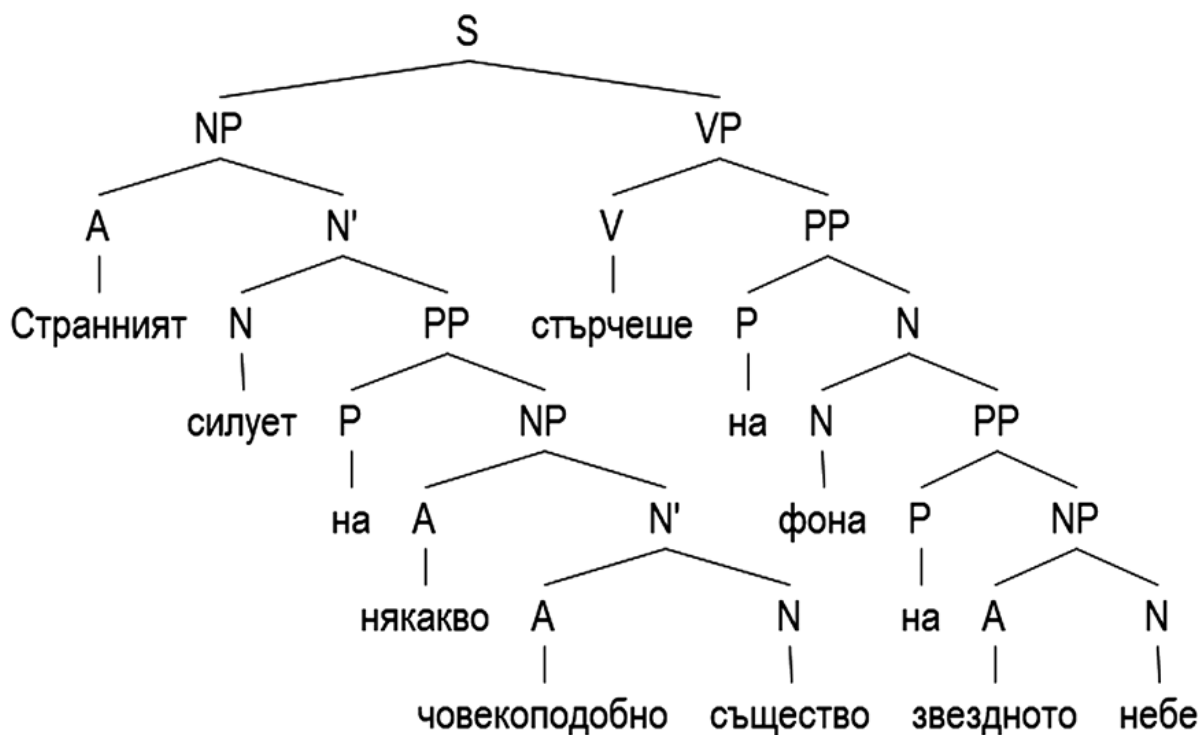
Обект на изследването са 150 прости изречения (по 50 от авторите Емилиян Станев, Йордан Йовков и Йордан Радичков). Всяко едно просто изречение е представено със структурографски модел. За целта сме използвали аналитичен подход в духа на теорията Управление и свързване, а графиките са начертани чрез специализирания софтуер за чертане на синтактични дървета Syntax Tree Editor¹. Анализът включва, от една страна, обхвата² и дълбочината³ на изреченията, а от друга –

¹ <http://www.ductape.net/~eppie/tree/>

² Обхватът е равен на броя на пълнозначните думи, от които се състои линейният ред на изречението.

³ Дълбочината е равна на броя на равнищата, от които се състои йерархичният граф на изреченската структура (синтактичното дърво).

функционалния аспект на думите, съсредоточен само върху второстепенните части. Не анализираме сказуемостта и неговия външен аргумент (подлога), защото всички прости изречения от извадката са двусъставни съобщителни. Изследваме чрез конфигурационен анализ четири второстепенни части – допълнение, обстоятелствено пояснение, определение и сказуемно определение. Правим уточнението, че в групата на допълнението са двата вида – пряко и косвено, в групата на определението – съгласувано и несъгласувано определение, както и приложението, а към адюнктите (обстоятелствените пояснения) са всички подвидове. Към анализа се добавят и начините на свързване в рамките на простото изречение (Пенчев / Penchev 1984: 14 – 18), разделени в две групи според вида на свързване (субординативни връзки – чрез прилагане, управление, съгласуване и предложно; координативно свързване – съюзно и безсъюзно). На Фигура 1. представяме синтактично дърво на едно изречение от извадката ни.

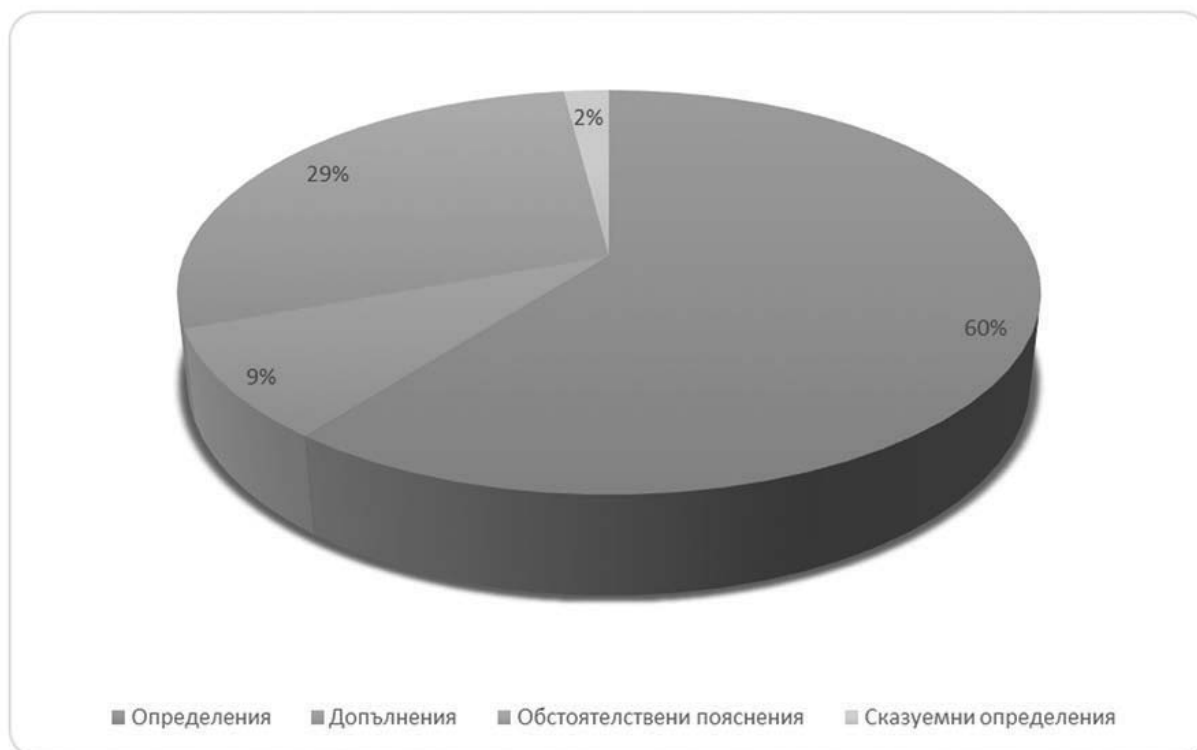

Фигура 1. Структурографски модел на простото изречение *На фона на звездното небе стърчеше странният силует на някакво човекоподобно същество*⁴

Получените резултати са не само интересни, но и изключително важни за синтактичната наука. За първи път ни се разкрива количествената страна на функциите в простото изречение, изведени от немалък корпус от изречения, а още по-значимото според нас е, че можем да направим съпоставка между няколко автори.

Както е видно от приложените фигури, най-застъпена и в трите произведения е функцията *определение*. Тук правим уточнението, че тази второстепенна част пояснява и вътрешните, и външните аргументи на глагола, както и неговите адюнкти. Освен това по-горе конкретизирахме, че изследваме в една група както съгласувано определение, така и онези части, изразени с предлог и съществително име (pN), назовани в традиционния синтаксис като несъгласувано определение. Това е един възможен аргумент към отговора на въпроса защо тази функция е най-фреквентна в простото изречение. Като цяло активизацията на именната група може да се свърже и с данните

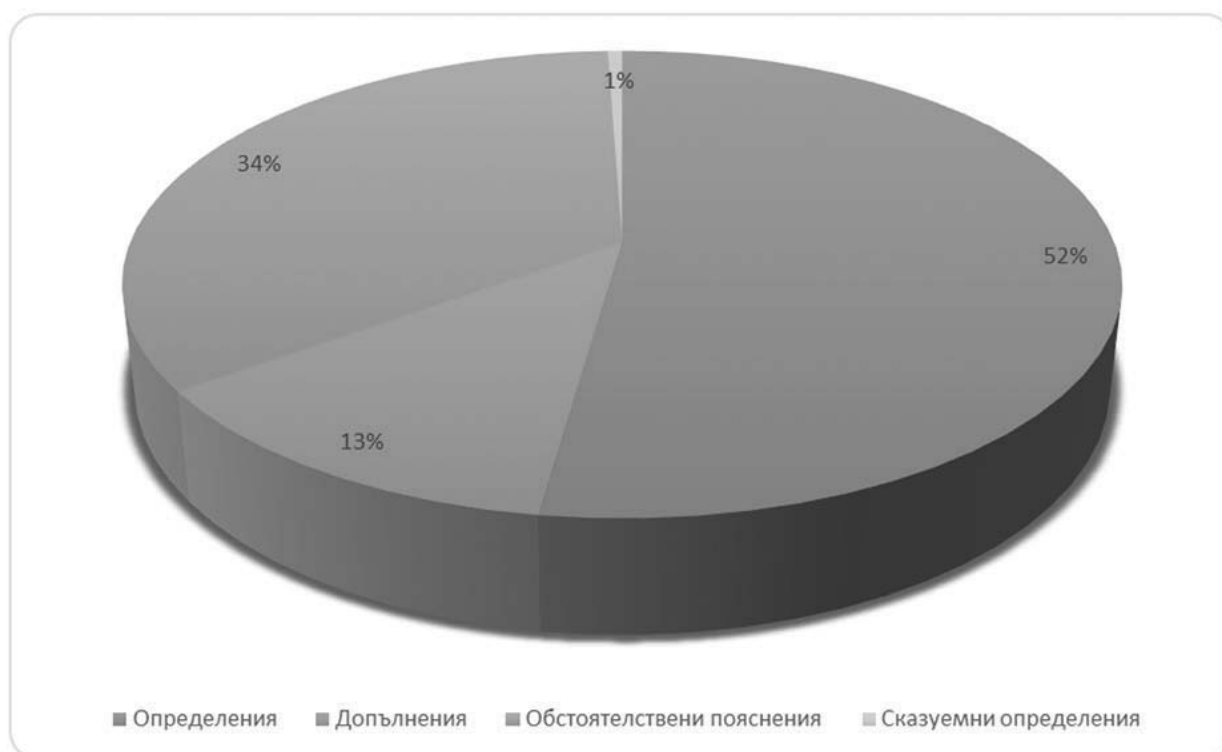
⁴ Радичков 2019: Радичков, Й. *Ноев ковчег*. София: Нике, с. 33.

Фигура 2. Разпределение на функциите в простото изречение в романа „Ноев ковчег“ от Йордан Радичков

Фигура 3. Разпределение на функциите в простото изречение в романа „Антихрист“ от Емилиян Станев

Фигура 4. Разпределение на функциите в простото изречение в романа „Чифликът край границата“ от Йордан Йовков

от корпуса, които дават превес по фреквентност на именните съставки ($N+A+Pron = 44.74\%$) пред глаголните (вж. Коева / Коева 2014: 29 – 52).

Таблица 1. Разпределение на класовете думи в Българския национален корпус⁵

Класове думи в БНК	Метазапис	Брой	Проценти
Съществителни	N	2651330	25.84
Прилагателни	A	964548	9.4
Глаголи	V	1788538	17.43
Наречия	Adv	588250	5.73
Местоимения	Pron	974606	9.5
Предлози	Prep	1456639	14.2
Съюзи	Conj	947339	9.23
Междуметия	Int	9833	0.1
Частици	Particle	564903	5.51
Причастия	Participle	9111	0.09
Числителни	Numerals	216070	2.11
Други	Misc	87696	0.85
		Общо в извадката: 10258863	

⁵ Данните са получени чрез заявка към БНК през 2022 г.

При двама от авторите (Йордан Йовков и Йордан Радичков) следват обстоятелствените пояснения, а при Емилиян Станев – допълненията. Накрая са казуемните определения и в трите произведения. В наше предходно изследване резултатите за функциите на подчинените изречения за същите автори в състава на сложното са напълно различни. Там на първа позиция са подчинени обстоятелствени изречения, следвани от подчинени допълнителни, подчинени определителни и казуемноопределителни изречения (вж. Бъркалова и др. / Barkalova et. al. 2022: 100). Изправени сме пред въпроса защо това е така. Защо в простите структури определенията са най-много и на преден план са признаците на предметите, а в сложните – обстоятелствата към глаголното действие и наречията? За съвременното изследване на синтаксиса важен факт е, че на базата на тези проучвания успяхме да достигнем до такива мащабни сравнения.

3. Общоприетите факти и как езикът се превръща в инструмент, който може да бъде измерен

Изборът на писателите в това изследване не е случаен. Случаен е изборът на техните произведения, като изреченията са ексцерпирани ръчно на случаен принцип. Всеки от тримата автори е преведен (ориентировъчно) на над 35 езика, което означава, че както съдържанието, така и архитектурата на техния език са в мащабен досег с други езици и култури. В съпоставителен план се отваря широко поле за нови синтактични проучвания на структурната дистанция между българския език и неговите преводни съответствия с предложените тук инструменти. На второ място стоят резултатите от наши предходни изследвания (Нончева и др. / Noncheva et. al. 2017, Бъркалова, Колева / Barkalova, Koleva 2021, Бъркалова и др. / Barkalova et. al. 2022), където излагаме по същите методи анализи на сложни изречения от цитираните писатели. Представяйки тук изводи за простите изречения, обогатяваме резултатите със сравнителен анализ между прости и сложни изреченски структури. Основната ни мотивация обаче е свързана с факта, че Емилиян Станев, Йордан Йовков и Йордан Радичков са автори, демонстриращи структурното богатство на българския език с неповторимо майсторство. Наблюденията над изреченската архитектура по същество представляват вглеждане в майсторството на граматическото изкуство, а използваните от нас методи доказват, че езикът е инструмент, който може да бъде измерван. Тези точни методи надграждат и потвърждават редица досегашни интерпретации на езиковото майсторство, дадени преди синтактичната наука да „превключи“ към анализа на фразовата структура и нейното структурографско визуализиране, което прави възможни предложените точни измервания.

Ще си послужим за сравнение с няколко примера за традиционното тълкуване на езиковото майсторство. Мнението на Ст. Попвасилев – изследовател на речта на класически български автори, за езика на тримата избрани писатели е, че те са изключителни познавачи на българското слово. Според Ст. Попвасилев „Цялото творческо дело на Йордан Йовков е обширен документ, който установява изразителната сила на родната реч, нейното богатство, мъжествеността ѝ, звучността и гъвкавостта, възможността ѝ да прави мисълта ясна и нагледна“ (Попвасилев / Popvasilev 1971: 31), а за Радичков казва, че „Слага думите в правилен словоред (в съгласие с изискванията на българския синтаксис), в който се забелязва и ритмично движение, и тъй разгръща сюжета, осъществява замислената тема, но не всякога запазва изцяло художествената мярка“ (Попвасилев / Popvasilev 1971: 60). Другаде Ст. Попвасилев твърди, че художественият език на Емилиян Станев е споен с общонародния наш език и не само с лексиката и стилистиката, но и със синтактичното му устройство, а езикът на художествената литература има голямо значение за развитието на националния литературен език (Попвасилев / Popvasilev 1962: 401).

Очевидно, общоприет факт е, че тримата автори си служат с богати и сложни синтактични структури. Нашата задача е да установим колко богати и колко сложни са тези синтактични построения, като получим числови изрази за разгръщането им по обхват и дълбочина. Отново според Ст. Попвасилев „пояснителните и главните части в изреченията на Йовковата художествена проза са наредени тъкмо тъй, както изискват законите на българския синтаксис“ (Попвасилев / Popvasilev 1971: 26). Връзката между езика, синтактичната структура и мисленето е тълкувана чрез словореда, явно в линеен план: „Правилният и ненарушим словоред, синтактичното нареждане на съставните части в изречението показват колко богат, мощен и изразителен е българският език, когато с него си

служи опитен писател; разкриват до каква определеност и яснота може да се домогне мисълта на автора, до какво словесно и синтактично разнообразие изобщо се достига, когато писателят твори с грижа за правилна реч“ (Попвасилев / Popvasilev 1971: 27).

Добавяме мнението и на Ст. Георгиев, според когото „простите изречения в творчеството на Й. Йовков набелязват основни явления, събитийната верига, възникването на опорните действия от обективен или мисловно-психологически характер, а отгласът, разгръщането им, тяхното продължение намира израз в сложните изречения“ (Георгиев / Georgiev 1980: 324).

Ст. Попвасилев твърди за Емилиян-Станевата проза, че основна нейна черта е „езиковата изясненост“, получена от смислово-стилистическата употреба на думите, от правилния словоред в отделните фрази и цели изречения. Оттук и динамичността на фразеологичния израз и на дългата синтактична единица (Попвасилев / Popvasilev 1962: 399).

Убедено вярваме, че всеки изследовател на езика на избраните български писатели, който се е вглеждал в техния синтаксис, днес би се зарадвал на възможността за графично представяне на изреченските структури, както и на интердисциплинарните точни методи, които водят до нови доказателства за структурното богатство на българския език чрез числови измерения.

4. Статистически анализ на простите изречения. Изводи за статистиката. Изводи за синтаксиса

По подобие на предишни проучвания (вж Нончева и др. / Noncheva et al. 2017; Бъркалова и др. / Barkalova et al. 2022) построяваме математически модел на количествените параметри на изреченската структура. В настоящия труд доразвиваме възприетия подход за изследване на синтаксиса на изречение, като моделираме изучаваните изречения чрез 8-мерен случаен вектор $X=(X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8)$, където X_i ($i=1,...,8$) са дискретни целочислени случайни величини и съответстват на количеството изучавани осем характеристики в разглежданото изречение, както следва: X_1 – обхват, X_2 – дълбочина, X_3 – подчинително свързване (съгласуване), X_4 – подчинително свързване (предложно), X_5 – подчинително свързване (управление), X_6 – подчинително свързване (прилагане), X_7 – съчинително свързване (съюзно), X_8 – съчинителното свързване (безсъюзно).

За краткост в по-нататъшното изложение подчинителното свързване и съчинителното свързване ще записваме съкратено съответно ПС и СС.

Чрез конструирания модел можем да опишем различни видове изречения, използвани от изучаваните автори, за да направим съответни статистически изводи. Разгледани са три извадки от по 50 структурографски представени изречения от споменатите по-горе произведения на Йордан Йовков, Йордан Радичков и Емилиян Станев. Нека отбележим, че като във всяко статистическо проучване големината на извадката е от значение за направата на достоверни изводи. Представените заключения са на база на извлечените данни и статистическите инструменти, които са използвани, като е използвана средата за статистически анализи на данни IBM SPSS Statistics v.19.

4.1. Описателен статистически анализ

Първо ще представим описателен статистически анализ чрез получените статистически величини *средно* (mean) и *медиана* (median) с доверителен интервал 99% за всички разгледани количествени характеристики. Използвайки ги, с помощта на статистически анализ и подходящи математически методи, достигаем до резултати, представляващи интерес за синтаксиса, чрез които правим изводи за синтаксиса на простите изречения на целите произведения.

В следващите резултати са показани в скоби стойностите на средното и медианата за всяка една от разглежданите количествени характеристики при 99% доверителен интервал. Позовавайки се на тях, както и на долната и горната доверителни граници, правим статистически изводи за простите изречения в езика на тримата автори на база на направената извадка от данни. Най-напред представяме получените резултати и направения извод за първата разгледана количествена характеристика:

Изследване на броя пълнозначни думи в простото изречение (обхват) в произведението на Йордан Йовков „Чифликът край границата“ (5.96, 6).

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков е, че броят на думите в простото изречение е 6.

По подобен начин, на база на получените статистически резултати, правим аналогични изводи за всяка една от количествените характеристики. В следващата таблица са представени на вниманието на читателя получените резултати:

Таблица 2. Количествени резултати от описателен статистически анализ

„Чифликът край границата“	Средно	Медиана	Извод за синтаксиса
Обхват (брой пълнозначни думи)	5.96	6	6
Дълбочина	4.32	4	4 или 5
ПС (съгласуване)	1.16	1	1
ПС (предложно)	1.40	1	1 или 2
ПС (управление)	0	0	0
ПС (прилагане)	1.10	1	1
СС (съюзно)	0.20	0	0 или 1
СС (безсъюзно)	0.12	0	0
„Ноев ковчег“	Средно	Медиана	Извод за синтаксиса
Обхват (брой пълнозначни думи)	7.44	7	7 или 8
Дълбочина	5.26	5	5
ПС (съгласуване)	1.82	2	1 или 2
ПС (предложно)	1.88	2	2
ПС (управление)	0.08	0	0
ПС (прилагане)	1.26	1	1 или 2
СС (съюзно)	0.22	0	0 или 1
СС (безсъюзно)	0	0	0
„Антихрист“	Средно	Медиана	Извод за синтаксиса
Обхват (брой пълнозначни думи)	6.12	6	6 или 7
Дълбочина	4.36	4	4 или 5
ПС (съгласуване)	1.26	1	1 или 2
ПС (предложно)	1.28	1	1 или 2
ПС (управление)	0.26	0	0 или 1
ПС (прилагане)	0.98	1	1
СС (съюзно)	0.34	0	0 или 1
СС (безсъюзно)	0.16	0	0 или 1

4.2. Статистически тестове за дисперсионен анализ

За допълнително изследване и сравняване на тримата автори използваме два статистически теста за дисперсионен анализ за три независими извадки. В нашето изследване тези независими извадки се явяват 150-те прости изречения. Използваме тези статистически тестове за сравняване на техните съответни характеристики.

4.2.1. Дисперсионен анализ чрез тест на Левин (*Levene's test*)

Първо правим тест на Левин за равенство на дисперсиите (вж Левин / Levene 1960). В следващата *Таблица 3.* излагаме количествените резултати от този статистически тест.

Таблица 3. Тест на Левин

№	Характеристика	F	S_1
1.	Обхват	1.727	0.181
2.	Дълбочина	0.578	0.563
3.	ПС (съгласуване)	0.913	0.404
4.	ПС (предложно)	0.743	0.477
5.	ПС (управление)	57.570	0.001
6.	ПС (прилагане)	2.857	0.061
7.	СС (съюзно)	3.809	0.024
8.	СС (безсъюзно)	11.869	0.001

Нулевата изходна хипотеза за проверяване е, че „Кой е авторът, не влияе на съответната характеристика“. Разглеждаме коефициентите на значимост S_1 на тест на Левин. Нулевата хипотеза се потвърждава за доверителен интервал 99%, ако $S_1 < 0.01$. Характеристиките, за които са изпълнени тези условия, са:

- ПС (управление);
- СС (безсъюзно).

Следователно изводът, който можем да направим, е, че средните на тези характеристики са статистически равни и нулевата хипотеза е в сила, т.е. дали авторът е Йордан Йовков, Йордан Радичков, или Емилиян Станев, не влияе на гореспоменатите характеристики на простото изречение.

Съответно в останалите случаи нулевата хипотеза се отклонява и е в сила обратното твърдение.

4.2.2. ANOVA-тест на три независими извадки (*one-way ANOVA three-samples test*)

Сега правим ANOVA-тест на три независими извадки (вж. Рос и др. / Ross et al. 2017). Този статистически тест се използва за проверка дали има статистически значима разлика между средните стойности на трите независими извадки. В следващата *Таблица 4.* виждаме получените резултати.

Таблица 4. ANOVA-тест

№	Характеристика		SS	df	MS	F	S
1.	Обхват	Между извадките	65.973	2	32.987	9.786	0.000
		В извадките	495.520	147	3.371		
		Общо	561.493	149			
2.	Дълбочина	Между извадките	28.253	2	14.127	9.028	0.000
		В извадките	230.020	147	1.565		
		Общо	258.273	149			
3.	ПС (съгласуване)	Между извадките	12.653	2	6.327	4.393	0.014
		В извадките	211.720	147	1.440		
		Общо	224.373	149			

№	Характеристика		SS	df	MS	F	S
4.	ПС (предложно)	Между извадките	10.080	2	5.040	3.997	0.020
		В извадките	185.360	147	1.261		
		Общо	195.440	149			
5.	ПС (управление)	Между извадките	1.773	2	0.887	9.800	0.021
		В извадките	13.300	147	0.090		
		Общо	15.073	149			
6.	ПС (прилагане)	Между извадките	1.973	2	0.987	1.074	0.344
		В извадките	135.100	147	0.919		
		Общо	137.073	149			
7.	СС (съюзно)	Между извадките	0.573	2	0.287	.920	0.401
		В извадките	45.800	147	0.312		
		Общо	46.373	149			
8.	СС (безсъюзно)	Между извадките	0.693	2	0.347	2.548	0.082
		В извадките	20.000	147	0.136		
		Общо	20.693	149			

Разглеждаме коефициентите на значимост S в последната колона на теста. В случаите, когато $S < 0.01$, то имаме статистически значима разлика между средните стойности на различните извадки в съответната характеристика. Характеристиките, за които са изпълнени тези условия, са:

- Обхват;
- Дълбочина.

Следователно изводът, който можем да си направим, е, че средните на тези характеристики имат статистически значими разлики и следователно има значение дали авторът е Йордан Йовков, Йордан Радичков, или е Емилиян Станев.

Съответно в останалите случаи в сила е обратното твърдение.

5. Заключение

Резултатите от нашето изследване разширяват обхвата на синтактичния анализ, който започва с очертаване на структурографския образ на всяко конкретно изречение с аналитичния апарат на теорията Управление и свързване, преминава през прилагане на статистически прогностични методи и завършва с изводи за количествени характеристики на фразовата структура на простите двусъставни изречения в цялото произведение на даден автор. Получените резултати са сравними. Интердисциплинарният подход ни дава възможност да съчетаем аналитичните процедури на конституентната граматика и правилата за изграждане на изреченската структура, заложили в структурографията, с улавяне на проявлението на „скрити“ синтактични начала в езика, които се проявяват чрез непроучени категории като количество и мяра, които се базират на иманентни числови пропорции. Приносът на това проучване за езиковедските изследвания на българския език като цяло е в изваждането наяве на количествени изреченски характеристики в рамките на създадения досега корпус от структурографски описания на 150 прости двусъставни изречения в добавка към предходни 500

сложни изречения. Използваните от нас методи доказват, че езикът е инструмент, който може да бъде измерван. Експериментирането с такъв макросинтактичен подход се нуждае от експертиза за структурографско описание на изреченията и познаване на синтактичната алгоритмика като цяло.

Освен проучвания на индивидуалната граматика на отделни автори статистическите прогностични методи биха обогатили с обективни данни други анализи в областта на хуманитарното знание, които разчитат на обективно фокусиране върху тъканта и пропорциите в езика: текстология, литературознание, теория и практика на превода и др. Възможно е имплементиране за езиково портретиране по автори, по жанрове, по стилове. Резултатите от изследването могат да се приложат също в обучението по български език. Дават се нови инструменти в ръцете на учителите, с които те могат да проследяват напредъка в писмената и речевата практика на учениците и развитието на индивидуалната им граматика. Чрез анализиране на изреченията по обхват и дълбочина в различни етапи от възрастовото израстване на ученика преподавателят ще е в състояние да измери с видими средства индивидуалния напредък в обогатяването на изказа. Така речевата активност ще бъде масово осъзнавана като индивидуален личностен ресурс, който може съзнателно да бъде разгръщан в полза на самия човек и на обществото като цяло. Други сфери на приложение на резултатите са: обучението по българска литература, обучението по български език като чужд, обучението по творческо писане.

Цитирана литература / References

- Бъркалова, Колева-Костова 2021: Бъркалова, П., Кр. Колева-Костова. За природата и дефинирането на сложното смесено изречение. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2021). Т. 2., София, ИБЕ, 2021, 49 – 59. (Barkalova, Koleva-Kostova 2021: Barkalova, P., Kr. Koleva-Kostova. Za prirodata i definiraneto na slozhnoto smeseno izrechenie. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2021), T. 2., Sofia, IBE, 2021, 49 – 59.)
- Бъркалова и др. 2017: Бъркалова, П., В. Нончева, К. Колева. Граматическият формализъм и статистическият анализ в помощ на синтактичната теория и на синтактичната практика. – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15 – 16 май 2017 година). Част втора. София, ИБЕ, 2017, с. 86 – 98. <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2017/07/Proceedings_IBL_Conference_2017_Volume_II_plain.pdf> [02.01.2023] (Barkalova et al. 2017: Barkalova, P., V. Noncheva, K. Koleva. Gramaticheskiyat formalizam i statisticheskiyat analiz v pomosht na sintaktichnata teoria i na sintaktichnata praktika. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata yubileyana konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 15 – 16 may 2017 godina). Chast vtora. Sofia, IBE, 2017, pp. 86 – 98. <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2017/07/Proceedings_IBL_Conference_2017_Volume_II_plain.pdf> [02.01.2023].)
- Бъркалова 2018: Бъркалова, П. Изреченската структурография – преоборудване на синтаксиса и пресечни точки с другите науки. – В: *Български език*, 2018, Приложение, с. 45 – 61. (Barkalova 2018: Barkalova, P. Izrechenskata strukturografiya – preoborudvane na sintaksisa i presechni tochki s drugite nauki. – In: *Balgarski ezik*, 2018, Prilozhenie, pp. 45 – 61.)
- Бъркалова 2019: Бъркалова, П. *Български синтаксис. Конфигурационен анализ на изречението*. Пловдив, 2019. (Barkalova 2019: Barkalova, P. *Balgarski sintaksis. Konfiguratsionen analiz na izrechenieto*. Plovdiv, 2019.)
- Бъркалова и др. 2022: Бъркалова, П., Кр. Колева-Костова, Хр. Манев. Структурографският потенциал на българското сложно изречение. Приносът на статистическите прогностични методи. – В: *Доклади от Международна юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15 – 17 май 2022). София, ИБЕ, 2022, с. 98 – 108. <<https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2022/05/Proceedings-CONFIBL2022.pdf>> [07.01.2023] (Barkalova et al. 2022: Barkalova, P., Kr. Koleva-Kostova, Hr. Manev. Strukturografskiyat potentsial na balgarskoto slozhno izrechenie. Prinosat na statisticheskite prognostichni metodi. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodna yubileyana konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 15-17 may 2022). Sofia, IBE, 2022, pp. 98 – 108. <<https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2022/05/Proceedings-CONFIBL2022.pdf>> [07.01.2023].)
- Георгиев 1980: Георгиев, Ст. Езиковата съкровищница на Йордан Йовков. (По случай 100 години от рождението на писателя). – В: *Български език*, 1980, № 4, 315 – 325. (Georgiev 1980: Georgiev, St. Ezikovata sakrovishnitsa na Yordan Yovkov. (Po sluchay 100 godini ot rozhdenieto na pisatelya). – In: *Balgarski ezik*, 1980, № 4, 315 – 325.)
- Коева 2014: Коева, С. Българският национален корпус в контекста на световната теория и практика. – В: *Езикови ресурси и технологии за българския език*. София, 2014, с. 29 – 52. (Koeva 2014: Koeva, S. Balgarskiyat

- natsionalen korpus v konteksta na svetovnata teorija i praktika. – In: *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarskia ezik*. Sofia, 2014, pp. 29 – 52.)
- Нончева и др. 2017: Нончева, В., П. Бъркалова, Ал. Иванов, Вл. Чавдаров. Статистически изводи за количествени характеристики на сложното смесено изречение в българския език. – В: *Доклади от X Национална конференция „Образованието и изследванията в информационното общество“*. Ред. Аврам Ескенази, Георги Тотков, Иван Койчев. Пловдив, 2017, 121 – 127. (Noncheva i dr. 2017: Noncheva, V., P. Barkalova, Al. Ivanov, Vl. Chavdarov. Statisticheski izvodi za kolichestveni harakteristiki na slozhnoto smeseno izrechenie v balgarskia ezik. – In.: *Dokladi ot X Natsionalna konferentsia „Obrazovaniето i izsledvaniyata v informatsionnoto obshtestvo“*. Red. Avram Eskenazi, Georgi Totkov, Ivan Koychev. Plovdiv, 2017, 121 – 127.)
- Пенчев 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София, 1984. (Penchev 1984: Penchev, Y. *Stroezh na balgarskoto izrechenie*. Sofia, 1984.)
- Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив, 1993. (Penchev 1993: Penchev, Y. *Balgarski sintaksis. Upravlenie i svarzване*. Plovdiv, 1993.)
- Попвасилев 1962: Попвасилев, Ст. Стил и образност в белетристиката на Емилиян Станев. – В: *Език и стил на българските писатели*. София: БАН, 1962, кн. 1, 391 – 401. (Popvasilev 1962: Popvasilev, St. Stil i obraznost v beletristikata na Emilian Stanev. – In: *Ezik i stil na balgarskite pisатели*. Sofia: BAN, 1962, kn. 1, 391 – 401.)
- Попвасилев 1971: Попвасилев, Ст. *Строители на родната реч*. София, 1971. (Popvasilev 1971: Popvasilev, St. *Stroiteli na rodnata rech*. Sofia, 1971.)
- Levene 1960: Levene, H. Robust tests for equality of variances. – In: *Contributions to Probability and Statistics: Essays in Honor of Harold Hotelling*. Stanford University Press, pp. 278 – 292.
- Ross et al. 2017: Ross, A., Willson, V. Basic and Advanced Statistical Tests. – SensePublishers-Rotterdam, The Netherlands.

EXTENDING THE SCOPE OF SYNTACTIC ANALYSIS THROUGH STRUCTUROGRAPHY AND STATISTICAL PREDICTIVE METHODS

Petya Barkalova^a, Krasilina Koleva-Kostova^b, Hristo Manev^c

Paisii Hilendarski University of Plovdiv^{a,b}, Medical University – Plovdiv^c

barka@uni-plovdiv.bg^a, krasilinakoleva@gmail.com^b, Hristo.Manev@mu-plovdiv.bg^c

Abstract. The paper presents the results of a new study on the syntactic structures of simple two-component sentences in the works of Yordan Yovkov, Emilian Stanev and Yordan Radichkov. Statistical prognostic methods support the syntactic analysis and enrich it with quantitative data on the makeup of the simple sentence. The observed quantitative characteristics are the scope and depth of the sentence structure, as well as the forms of connection – subordination or coordination. Statistical and syntactic inferences are made that support the study of authors' individual grammar in an innovative way.

Keywords: *scope and depth of syntactic structures, Bulgarian syntax, statistical prognostic methods*

Petya Barkalova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Asen St.
Plovdiv 4000
Bulgaria

Krasilina Koleva-Kostova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Asen St.
Plovdiv 4000
Bulgaria

Hristo Manev
Medical University – Plovdiv
15A Vasil Aprilov Blvd.
Plovdiv 4000
Bulgaria

ЗА КОМПОЗИТУМИТЕ ОТ ТИПА *КОЙ ЩЕ ДА Е*

Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. В настоящия текст се разглеждат композитумите от типа *кой ще да е* в съвременния български език. Чрез конкретни примери се установява спецификата на тяхната семантика и на употребите им в изречение-то. Проверява се основателността на хипотезата, че те се употребяват като неопределителни местоимения и че споделят някои от семантичните особености на неопределителните местоимения от типовете *кой да е* и *който ще да е*. Представят се близостта и различията с други видове неопределителни местоимения. Акцентира се върху парадигматизацията на композитумите от типа *кой да е* като неопределителни местоимения. Разглеждат се някои случаи на двузначност на функциите на този тип неопределителни местоимения.

Ключови думи: *неопределителни местоимения, граматикализация, парадигматизация, съвременен български език*

1. Въведение

В настоящата работа се разглеждат композитумите от типа *кой ще да е* с цел да се изследва образуват ли те парадигма, кои са нейните членове, в какви синтактични позиции се появяват те и какъв е граматическият им статус.

Основната ни хипотеза е, че това са неопределителни местоимения и местоименни наречия, които са граматикализирани в съвременния български език, но все още не са описани и представени в граматически трудове. Една от задачите на настоящата работа е да се открият приликите и разликите с другите типове неопределителни местоимения в съвременния български език. Основният метод на изследване е анализ на съвременни употреби на композитумите от вида *кой ще да е*, като освен това се прилага и сравнителният метод за установяване на общите и различните признаци в значението на композитумите от вида *кой ще да е* с местоименните композитуми *който ще да е* и неопределителните местоимения *кой да е* и *който и да е*.

Неопределителните местоимения са били вече нееднократно обект на изследване. В настоящата работа се опираме на четири основни проучвания (на Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 1978), на П. Осенова (Осенова / Osenova 2002: 32), на Х. Ро Хауге (Ро Хауге / Rå Hauge 1981) и на Алексова и Осенова (Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022), макар че са взети предвид и други публикации.

Р. Ницолова разглежда семантиката на 5 реда неопределителни местоимения в съвременния български език (публикация от 1978 г., която е разширена версия на публикация от 1972 г.), като характеризира семантиката им чрез няколко семантични признака, имащи субективен характер според авторката (Ницолова / Nitsolova 1978: 440): [*неопределеност на x за слушателя*], [*неопределеност / определеност на x за говорещия*], [*абсолютна / частична произволност при избора на x*], а в рамките на частичната произволност се въвежда разграничението [*x може да бъде със средна, невисока стойност / x трябва да бъде със задоволителна стойност*] (Ницолова / Nitsolova 1978: 443). Ницолова предлага и логически запис на семантиката на българските неопределителни местоимения, които „най-общо се представят с екзистенциален оператор – $\exists x \wedge P(x)$ “, напр. *някой човек* – съществува *x*, който има свойството човек“ (Ницолова / Nitsolova 1986). За разграничаването на отделните редове неопределителни местоимения, при които „неопределеността на референта е свързана с факта, че той се представя като неуточнен елемент от определено множество“ (Ницолова / Nitsolova 1986: 172), е значима прагматичната оценка на говорещия¹.

¹ Срв.: „Прагматичната оценка е оценка от страна на говорещия за качествената и (или) количествената страна на предмет или на признак от гледна точка на определен критерий, който е тясно свързан с полезността (в най-широкия възможен смисъл на думата, като се имат предвид не само утилитарни, но и етични, естетически и др. преценки) на референта в определена ситуация.“ (Ницолова / Nitsolova 1986: 173).

В монографията си, посветена на неопределителните местоимения, П. Осенова подчертава сложната семантична структура на българските неопределителни местоимения. Тя представлява „набор от семантични (с когнитивно-прагматичен и квантификационен характер) и прагматични признаци“ (Осенова / Osenova 2002: 32). В книгата си П. Осенова прилага компонентния анализ за представяне на значението на неопределителните местоимения, като използва следните признаци: I_1 [+/-едностранна идентифицираност] (информацията, която получава говорещият за обекта чрез перцепция), S [+/-известност] (свързана със знанието на говорещия за даден обект, което предполага предварителна идентификация на обекта от говорещия), F [+/-фиксираност] (отнасяне към конкретен, единичен референт ($F+$) и пък възможен избор на елемент от множеството ($F-$) (Осенова / Osenova 2002: 38 – 39). За разграничаването на видовете неопределителни местоимения с *-да е* и *еди-* П. Осенова отчита и допълнителните признаци, като приема предложените от Р. Ницолова прагматични признаци [+частична произволност на избора], значим за реда неопределителни местоимения *-да е*, [+абсолютна произволност на избора], характеризиращ реда *-то да е* (Ницолова / Nitsolova 1978). П. Осенова добавя и признака [+недиректна референция], необходим за описание на семантиката на реда с *еди-* (Осенова / Osenova 2002: 39). П. Осенова тръгва от виждането, че българските неопределителни местоимения изразяват градуиране на общия признак [неопределеност]. Това води до поделянето им в 3 групи: изразяващи [+специфична неопределеност] (някой $си_1$, някой $си_2$, някакъв $си$, нещо $си$, *еди-кой* $си_1$, *еди-кой* $си_2$, *еди-какъв* $си$), [+/-специфична неопределеност] (някой, някакъв, нещо, някои $_1$, някои $_2$) и [-специфична неопределеност] (някой, който и да e_1 , който и да e_2 , какъвто и да e , кой да e_1 , кой да e_2 , какъв да e).

Композитумите от типа *кой ще да е* притежават без съмнение общия за неопределителните местоимения признак [неопределеност]. Ако използваме символиката на П. Осенова, можем да кажем, че те се характеризират също така с признаците ($-I_1$), ($-S$) и ($-F$) и могат да се присъединят към групата на неопределителните местоимения, изразяващи [-специфична неопределеност]. Въпросът е какво ги отличава от включените в онези неопределителни местоимения, които се характеризират с комбинацията (I_1-), ($S-$) и ($F-$): *някой*, *който и да e_1* , *който и да e_2* , *какъвто и да e* – носещи и признака [+абсолютна произволност на избора], а и *кой да e_1* , *кой да e_2* , *какъв да e* , изразяващи и признака [+частична произволност на избора]. А също така какво ги разграничава от неопределителните местоимения от типа *който ще да е*, доказани като граматикализирани от Кр. Алексова и П. Осенова (Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022).

Тук се подкрепя виждането, че местоименията от реда *ня-/не-* не изразяват произволност на избора, а представят екзистенциална квантификация. Това означава, че тези местоимения изразяват, че съществува поне един елемент в множеството, който да бъде избран. За разлика от тях редовете *-то и да е* и *да е* съдържат признака [произволност на избора]. При композитумите от типа *който ще да е* също се изразява произволност на избора, имплицира се оценката на говорещия, че няма никакво значение кой елемент от множеството M да бъде избран (Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022). Разликата е в това, че е налична емфатична оценка на говорещия, че изборът на конкретен елемент няма значение, като емфатичността в композитума *който ще да е* се носи на формално равнище от микроелемента *ще*, който пази известна следа от значението на глагола *ща* (Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022). При композитумите от разглеждания тук тип *кой ще да е* също е налична емфаза върху оценката на говорещия, че изборът на конкретен елемент няма значение. А това несъмнено се носи от елемента *ще*.

Ако се приложат функционалните разграничения, различаващи неопределителните местоимения в типологически план, представени от М. Хаспелмат, композитумите от типа *кой ще да е* принадлежат към т.нар. *free choice indefinites* (вж. Haspelmath 1997: 48 – 51, 90 – 95, 116 – 117, 236). Според класификацията, предложена от Е. Падучева в онлайн публикацията „Руская корпусная лингвистика“, интересоващите ни композитуми ще бъдат присъединени към т. нар. местоимения за отрицателна полярност (Падучева / Paducheva 2015).

2. Значение и употреби на композитумите от типа *кой ще да е*

Интересуващите ни композитуми са относително редки, което доведе до решението след търсене в Българския национален корпус, Парламентарния корпус и други корпуси да припомним към преглед на употребите на типа *кой ще да е* в интернет като по-богат и непрекъснато обновяващ

се източник. Ексерпираниите примери показваха необходимостта да бъдат разграничени два вида срещания на композитумите от типа *кой ще да е*: когато според нас се реализират като неопределителни местоимения и когато става дума за въпросително местоимение + презумптивни глаголни форми. Разграничаването не е трудно, тъй като носят различна емфаза – при функционирането им като неопределителни местоимения емфазата е върху частицата *ще*, а реализацията им като въпросително местоимение + презумптив се характеризира с емфатично ударение върху въпросителното местоимение. Този факт е аргумент в подкрепа на виждането, че емфатичността на композитумите от типа *кой ще да е* се дължи именно на частицата *ще*, която пази следа от значението на глагола *ща*.

В събраната база данни композитумите от типа *кой ще да е* в самостоятелна употреба се срещат в позицията на подлог в (1), определение в (2), (3) и (4).

(1) **КОЙ ЩЕ ДА Е НЯМА ЗНАЧЕНИЕ ФУТБОЛИСТИТЕ СА НИ ЗЛЕ** (<https://topsport.bg/national/koy-tryabva-da-zameni-stanimir-stoilov.html>, посетен 22.12.2022 г.)²

(2) *Дали ще пишеш в ПлН (или **коя ще да е** програма) или на страницата на банката е все тая.* (<https://www.odit.info/?s=6&i=311457&f=60>, посетен на 21.12.2022 г.)

(3) *Е сега **коя ще да е** партия да вкара едни 20 000 лева във всенародни тържества във севера пък да видите как циганите се българеят, турчeят, еропейчат, македончат или циганьосват в зависимост от това кой дава парата.* (<https://botevgrad.com/news/68758/Razpredeliha-kvotite-v-sekcionnite-izbiratelni-komisii-SIK-za-predsrochnite-izbori/?compag=0>, посетен на 22.12.2022 г.)

(4) *Такива като теб мислите, че винаги трябва да се стои от страната на противника, без значение от **коя ще да е*** (<https://anonybulgaria.wordpress.com/2015/02/24/новите-еничари/>, посетен на 23.12.2022 г.)

Откриват се и случаи като (5) и (6), в които употребите на *кой ще да е* са в обособени части, които отговарят на емфатичния характер на тези според нас неопределителни местоимения.

(5) *Дори и при гърците, при римляните, от **кои ще да са**, няма значение, и при евреите включително* (<https://georgiizvorski.com/besedi/2017/balgarskiyat-model-na-duha/>, посетен на 21.12.2022 г.)

(6) *Не знам на кой е сестра, отдавна не работя в България. **Коя ще да е**, ама по-добре да си мълчи по тези въпроси* (<https://www.zdrave.net/Новини/Монополът-на-здравната-каса-трябва-да-падне/p5056>, посетен на 21.12.2022 г.)

Не са малко примерите в базата данни, в които този тип композитуми са употребени като самостоятелни безглаголни изречения – вж. (7).

(7) Драган. **Коя ще да е**. – Качвайте се нагоре по скелата. – Аз всичко съм наредил. Да остане някой долу, да я пресрещне. (Петко Ю. Тодоров)

Както се вижда от примерите, срещат се употреби в ед. ч. и в мн. ч., а и в трите рода на ед. ч., що се отнася до композитумите за лица и предмети. Срещат се, макар и рядко, винителни форми от вида *кого ще да е* – вж. (8).

(8) *А през 1944г не е освободена а окупирана и заробена от болшеvizма а сега ако трябва да ни освободи от **кого ще да е**, от децата и внуците на на соц. номенклатурата които окрадоха народ и държа ва ли?* (<https://dnes.dir.bg/comments/vladimir-putin-vizita-anatoliy-makarov-26890506>, посетен на 26.12.2022 г.)

Съществуват в базата ни данни употреба и на реда *какъв ще да е*. Най-често функционират като определения – вж. (9).

(9) *а онзи, който може да ти достави този безцветен символ на живота опакован в **какъв ще да е** съд, е подвил крак на фотъойла и казва: “Чакай малко!* (<https://ne-np.facebook.com>, посетен на 21.12.2022 г.)

² В примерите са запазени оригиналните правопис, пунктуация и оформяне на текста.

Но може обаче и да са в други синтактични позиции, както е например в (10), в което неопределителното местоимение *какъв ще да е* се намира в предикатива. Или пък (11), в който е употребено като самостоятелно изречение, което има и обособена част.

(10) *Не случайно са ограничени километрите на 25 в час.Който не спазва-глоба..За сто км отгоре - яка глоба.Няма значение обратен ли е или е джандър или **какъв ще да е**...* (<https://fakti.bg/bulgaria/696823-mvr-se-chudi-za-jenata-s-trotinetka>, посетен на 26.12.2022 г.)

(11) **Каква ще да е** – пак объркана и сбъркана! Купиш си добруджански боб от магазина, на гърба на пакетчето пише – „Произход – Египет“. (<https://www.starshel.bg/4889/novata-2020/>, посетен на 26.12.2022 г.)

Не бяха открити употреби в интернет и корпусите за изразяване на притежание от типа *чий ще да е*, но конструираният пример е приемлив според нас за езиковото съзнание на съвременните българи – вж. (12).

(12) *Вземи някаква кърпа, **чия ще да е**.*

Както и при неопределителните местоимения от типа *който ще да е* (Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022), така и при местоименията от типа *кой ще да е* се откриват случаи, в които те имат предикативна употреба – вж. (13). Както посочват Алексова и Осенова, предикативността съществува в употреби с лично местоимение, което е в крайна изреченска позиция или в крайна позиция в обособената част.

(13) *Ето защо, вероятно създателят на природата, независимо, **кой ще да е** той, е помислил за всичко.* (<https://www.preventa.bg/време-за-мухи/>, посетен на 26.12.2022 г.)

В изследването на Кр. Алексова и П. Осенова върху композитумите от типа *който ще да е* (Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022) се казва, че има случаи, в които композитумът е двузначен между предикативна структура и местоимение. В квадратни скоби е поставен вариантът с алтернативата с местоимение / съществително, който ние конструираме по отношение на типа *кой ще да е*.

(14) *Такива като теб мислите, че винаги трябва да се стои от страната на противника, без значение от **коя ще да е** [**коя ще да е** тя/страната]*(<https://anonybulgaria.wordpress.com/2015/02/24/новите-еничари/>, посетен на 23.12.2022 г.)

В базата ни данни могат да се открият местоименни наречия от типа *кой ще да е*, напр. *къде ще да е, откъде ще да е, накъде ще да е* и др.

(15) *Сетне та яхне на някаков трамвай - за **къде ще да е** - и цал день са разтросюва като та-харджик [*] по София.* (<https://www.napenalki.com/blog/item/1494-komandirovka.html>, посетен на 26.12.2022 г.)

(16) *е мога да твърдя, че съм се пристрастила към вестник „Стандарт“ от първия му брой – но там **накъде ще да е**, почти от самото начало.* (https://www.standartnews.com/kultura/pisатели_reporteri_pisheh_v_standart_kakvoto_mi_dusha_iska-360485.html, посетен на 26.12.2022 г.)

Значим е въпросът какво отличава употребите на композитумите *кой ще да е* от композитумите *който ще да е* като неопределителни местоимения. Ако бъдат конструирани примери в отрицателни изречения, паралелни на употребите на *кой да е* и *който и да е*, то ще видим, че композитумите от типа *кой ще да е* (вж. (17)) се присъединяват към типа *кой да е*, при който референтът принадлежи към ниската част от едно множество.

(17) *Той не е **кой ще да е**.*

И от примерите се вижда, че местоименните употреби на композитумите от типа *кой ще да е* се срещат в иреалис. Този тип употреби показват сходство с контекстите, в които се явяват неопределителните местоимения от редовете *който и да е* и *кой да е* (вж. Осенова / Osenova 2002), както и неопределителните местоимения от типа *който ще да е* (вж. Алексова, Осенова / Aleksova, Osenova 2022).

3. Сравнения с някои от неопределителните местоимения

В тази част сравняваме въз основа на реални и конструирани примери семантиката на композитумите от реда *кой ще да е* при местоименна употреба със значението на композитумите от типа *който ще да е* и неопределителните местоимения *кой да е* и *който и да е*. Избрахме съпоставка между тези видове местоимения, защото се характеризират според нас с близост в семантиката. Нека вземем пример (2) и заместим композитума *кой ще да е* с неопределителното местоимение *кой да е*. Започваме съпоставките с него, тъй като съществува и формална близост – и двете съдържат елемента *кой*, а не *който*.

(2) *Дали ще пишеш в ПлН (или **кой ще да е** програма) или на страницата на банката, е все тая.*

(18) *Дали ще пишеш в ПлН (или **кой да е** програма) или на страницата на банката, е все тая.*

Сравнението между (2) и (18) дава основание да се каже, че в (18) се губи емфатичността, т.е. отчетливият акцент, че изборът на елемента е абсолютно произволен. Смятаме, че в (2) композитумът *кой ще да е* функционира като неопределително местоимение, което е съгласувано определение, и изразява признаците [неопределеност], ($-I_1$), ($-S$) и ($-F$), [специфична неопределеност], [емфаза върху произволността на избора], но за да се вземе решение дали интересуваният ни тип местоименни композитуми изразяват абсолютна или частична произволност при избора на x , то трябва да се съпоставят с местоименните композитуми от реда *който ще да е*.

(19а) *Дали ще пишеш в ПлН (или **кой ще да е** програма) или на страницата на банката е все тая.*

(19б) *Дали ще пишеш в ПлН (или **който ще да е** програма) или на страницата на банката е все тая.*

Сравнението между (19а) и (19б) не дава категорични основания да се вземе решение дали става въпрос за абсолютна или частична произволност при избора на x при наличие на емфаза върху произволността на избора. Насочваме се към проверка в отрицателни изречения, като се водим от разликата между *кой да е* и *който и да е*, сочена от Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 1978, Ницолова / Nitsolova 1986). В случая правим сравнение между конструирани примери – вж. (17) и (20).

(17) *Той не е **кой ще да е**.*

(20) *Той не е **който ще да е**.*

В (17) местоименият композитум от реда *кой ще да е* сочи, че референтът не принадлежи към ниската част от едно множество при наличие на емфаза върху произволността на избора в рамките на подмножеството с нениски характеристики. Именно тази емфаза върху произволността на избора различава според нас местоименните композитуми от типовете *кой ще да е* и *който ще да е*, носещи емфатичност. Неопределителните местоимения от редовете *кой да е* и *който и да е* не изразяват емфаза върху произволността на избора, макар че се отличават по частична и пълна произволност на избора.

На базата на съпоставките на местоименните композитуми от редовете *кой ще да е*, *който ще да е*, *кой да е*, *който и да е* може да се каже, че те изразяват следните признаци, като следваме предложени от Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 1978, Ницолова / Nitsolova 1986) и П. Осенова (Осенова / Osenova 2002) признаци:

– *кой ще да е* – [неопределеност], ($-I_1$), ($-S$) и ($-F$), [специфична неопределеност], [частична произволност при избора на x], [емфаза върху произволността на избора на x];

– *който ще да е* – [неопределеност], ($-I_1$), ($-S$) и ($-F$), [специфична неопределеност], [абсолютна произволност при избора на x], [емфаза върху произволността на избора на x];

– *кой да е* – [неопределеност], ($-I_1$), ($-S$) и ($-F$), [специфична неопределеност], [частична произволност при избора на x];

– *който и да е* – [неопределеност], ($-I_1$), ($-S$) и ($-F$), [специфична неопределеност], [абсолютно произволност при избора на x].

4. Заключение

Както се видя от анализите на употребите, композитумите от типа *кой ще да е* имат емфатичен характер, обусловен от частицата *ще*, която носи елементи от значението на глагола *ща*. Те имат семантичните признаци на неопределителните местоимения и се отличават от останалите 6 типа по емфатичността си. Този тип композитуми функционират като неопределителни местоимения и могат да имат употреби в отрицателни изречения, в които изразяват непринадлежност към подкласа на референтите от дадено множество с ниски характеристики. Композитумите от вида *кой да е* могат да се употребяват самостоятелно като подлози, определения и допълнения, а и да са част от предикатива. Ясно става, че се получават два подкласа: *кой ще да е* и *който ще да е*, които показват семантични и формообразователни характеристики, паралелни на типовете *кой и да е* и *който и да е*.

Примерите доказаха, че съществуват неопределителни местоимения за лица и обекти – *кой ще да е*, за признаци, качества, свойства – *какъв ще да е*. Не бяха открити употреби за изразяване на притежание (*чий ще да е*), но конструираният пример е приемлив за езиковото съзнание на българите според нас. Съществуват и неопределителни местоименни наречия като *къде ще да е*, *накъде ще да е*, *откъде ще да е* и под. Това означава, че интересуващите ни комплекси в процеса на граматикализация са установили своя парадигма.

Налични са и предикативни употреби, както и случаи, в които съществува двузначност между предикативна структура и местоимение.

Вярно е, че този вид неопределителни местоимения са редки. Но пък са експресивни и изразителни, акцентиращи, че няма значение кой е референтът в дадено множество или няма значение какви са неговите характеристики или принадлежност.

Цитирана литература / References

- Алексова, Осенова 2022: Алексова, Кр., П. Осенова. За граматическия статус на композитумите от типа *който ще да е*. – В: Коева, Св., М. Стаменов (съст.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2022). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 92 – 101. (Aleksova, Osenova 2022: Aleksova, Kr., P. Osenova. Za gramaticheskiya status na kompozitumite ot tipa *koyto shte da e*. – In: Koeva, Sv., M. Stamenov (sast.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2022). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 92 – 101.)
- Ницолова 1978: Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. – В: Пашов, П. (съст.) *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, с. 435 – 444. (Nitsolova 1987: Nitsolova, R. Za znachenieto na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya. – In: Pashov, P. (sast.) *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 435 – 444.)
- Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство. (Nitsolova 1986: Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Осенова 2002: Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. София: СЕМА РИШ. (Osenova 2002: Osenova, P. *Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya*. Sofia: SEMA RSh.)
- Падучева 2015: Падучева, Е. Местоимения отрицательной полярности. – В: *Русская корпусная грамматика*. <http://rusgram.ru/Местоимения_отрицательной_полярности> [04.01.2022] (Paducheva 2015: Paducheva, E. Mestoimeniya otricatel'noj poljarnosti. – V: *Ruskaya korpusnaya grammatika*. <http://rusgram.ru/Местоимения_отрицательной_полярности> [04.01.2022])
- Ро Хауге 1981: Ро Хауге, Х. Опит за семантичен анализ на неопределителните местоимения *кой да е* и *който и да е*. – В: Пашов, П., Ст. Брезински, М. Цанева (съст. и ред.). *Българистични изследвания. Първи българо-скандинавски симпозиум, 24 – 30 септември 1979 г.* София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, с. 161 – 169. (Rä Hauge 1981: Rä Hauge, H. Opit za semantichen analiz na neopredelitelnite mestoimeniya *koy da e* i *koyto i da e*. – In: Pashov, P., St. Brezinski, M. Tsaneva (sast. i red.). *Balgaristichni izsledvaniya. Parvi balgaro-skandinavski simpozium, 24 – 30 septemvri 1979 g.* Sofia: Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 161 – 169.)
- Haspelmath 1997: Haspelmath, M. *Indefinite Pronouns*. Oxford: Claredon Press.

ON COMPOSITA OF THE TYPE ‘KOY SHTE DA E’

Krasimira Aleksova

Sofia University St. Kliment Ohridski

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Abstract. In this text, the main object are the composita of the type *koy shte da e* in the contemporary Bulgarian language. Through specific examples, I establish the specificity of their semantics and their uses in the sentence. The adopted hypothesis is that they are used as indefinite pronouns, and that they share some of the semantic features of the indefinite pronouns of the types *koy da e* and *koyto shte da e*. I present the similarities and differences with other types of indefinite pronouns. Emphasis is placed on the paradigmaticization of the composita of *the koy shte da e* type as indefinite pronouns. Some cases of ambiguity of the functions of this type of indefinite pronouns are considered.

Keywords: *indefinite pronouns, grammaticalization, paradigmaticization, contemporary Bulgarian language*

Krasimira Aleksova
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

КАТЕГОРИЯТА СЪСТАВНИ ЛЕКСИКАЛНИ ЕДИНИЦИ В НОРМАТИВНАТА ГРАМАТИКА

Руска Станчева^а, Вяра Малджиева^б

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия
на науките^а, Университет „Николай Коперник“ в гр. Торун^б

r.stancheva@ibl.bas.bg^а, maldzieva@gmail.com^б

Резюме. Докладът поставя на разискване въпроса за системното описание на съставните лексикални единици като обекти на нормативната граматика. Предлага се дефинирането им, определя се обхватът им, извеждат се критерии за обособяването им. Представена е рамка за описанието на граматичните свойства на обособените в работата два типа съставни лексикални единици – синтактични фраземи и фразеологизми. Набелязват се основни нормативни проблеми, свързани с употребата на синтактичните фраземи.

Ключови думи: български език, граматика, съставни лексикални единици

1. Въведение

При описанието на морфологичните и синтактичните свойства на лексикалните единици в нормативната граматика се следва възприетото им в лингвистиката обособяване на прости и съставни¹ от гледна точка на структурата им. Според утвърдения в литературата възглед съществена характеристика на съставните лексикални единици (по-нататък СЛЕ) е тяхната идиоматичност², или още комбинаторна аномалност³, което ще рече най-общо, че съчетаването на изграждащите ги компоненти не е подчинено на правилата на езика (синтактични и/или семантични)⁴.

Условие даден израз да се разглежда като СЛЕ, е той да представлява единство между външна формална разчлененост и вътрешна семантична цялост при линейна обвързаност на компонентите, макар разделната оформеност да не се поставя като абсолютно изискване в литературата по въпроса⁵.

Интересът към СЛЕ получава нов импулс с навлизането на компютърните технологии в обработката на електронни корпуси и създаването на електронни речници за целите най-вече на автоматичния превод.

За означаване на явлението се използват различни термини: многословни изрази (MWE)⁶, несвободни фрази⁷, lexical item (unit), extended lexical unit⁸ (вж. подробно у Стоянова / Stoyanova 2012: 17 – 25). В нормативната граматика се възприема терминът *съставна лексикална единица* (вж. за дефинирането му в 2.1.).

В традицията на българската граматика за описанието на съставните лексикални единици се използват най-често термините *съставни думи* и *фразеологизми* (*устойчиви словосъчетания*). Като съставни думи в описателните граматик на българския език се третира обикновено СЛЕ, чиито синтактични функции са идентични с тези на еднословни единици от класовете на наречията, предлозите, съюзите, частиците, междуметията. По традиция като фразеологизми се разглеждат многословни изрази (най-често с преносно значение), равнозначни на една дума (вж. ГСБКЕ / GSBKE

¹ Противопоставянето между два типа изрази – свободни (т.е. синтактични съчетания) и несвободни (т.е. съставни лексикални единици) – е направено най-напред от Ш. Бали (вж. Bally 1905: 87 – 114).

² Вж. Fillmore et al (1988); Baldwin et al (2003; 2010).

³ Вж. Čermak (2007).

⁴ Вж. Mel'čuk (1998).

⁵ Вж. Baldwin, Kim (2010).

⁶ Т.е. multiword expressions.

⁷ Вж. Mel'čuk, I. (1995).

⁸ Вж. Sinclair (1998).

1983: 29; Ничева / Nicheva 1987; СБЕ / SBE 1998 и др.). Поради това съставните думи се описват като обекти на граматиката, а фразеологизмите – като обекти на лексикологията.

Може да се обобщи при това – с известно опростяване – че двата термина, използвани в българското езикознание за означаване на СЛЕ, представят едно явление, но акцентират върху различни негови особености. С термина *съставна дума* се означава линейното свързване на изрази, което не може да се изведе от синтактичните правила на езика, докато с термина фразеологизми (устойчиви съчетания) – линейното свързване на изрази, което не може да се изведе от семантичните правила за съчетаване на съставлящите ги елементи.

Т. нар. съставни думи са по-слабо проучени и описани в българската граматика в сравнение с т. нар. устойчиви съчетания, описвани в рамките на лексикологията. Първото системно описание на съставните думи прави Ал. Теодоров-Балан в своята „Нова българска граматика“ (Балан / Balan 1940: 30). Терминът *съставна дума* Балан дефинира във връзка с разграничаването на четири категории думи за „едно означение“: *прости думи* (с един корен); *сложни думи* с две основи; *съставни думи*, които са „тясно съчетание от две единични думи за едно означение“⁹ и *изрази от думи за едно-единично означение*¹⁰. По-нататък при отделните части на речта Балан (Балан / Balan 1940: 86–328) представя различни категории съставни думи: съставни числителни (със съюз *и* в структурата им); „наречливи изрази“ (напр. *от само себе си*, *по никакъв начин*, *на всяка цена*, *на добър час!*, *под ръка*; *от високо*, *от край до край*, *от глава до пети*); „предлоговни изрази“ (напр. *в знак на*, *въз основа на*, *съгласно с*, *благодарение на*, *по отношение на*).

В следващите граматички съставните думи се отбелязват по-скоро мимоходом – при отделните части на речта, а за описанието им се налагат термините *съставни числителни*, *сложни съюзи* и *съюзни думи*, *предложни изрази* (ГСБКЕ / GSBKE 1982; СБЕ / SBE 1998; Ницолова / Nicolova 2008). Съчетания от предлог и наречие с устойчива употреба се определят или като *наречни съчетания* (ГСБКЕ / GSBKE 1982: 388) или като *съставни наречия* (СБЕ / SBE 1998: 351). Обект на засилен интерес са изразите от два или повече предлога (вж. Норман / Norman 1978; Бонджолова / Bondzholova 1989; Баракова / Barakova 2003; Велева / Veleva 2005; Георгиева / Georgieva 2011, 2012; Бояджиев / Boyadzhiev 2013; Влахова-Руйкова / Vlahova-Rujkova 2019; Кунева, Паскалев / Kuneva, Paskalev 2022).

Последните две десетилетия бележат ясно изразен интерес към съставните лексикални единици в областта на българската компютърна лингвистика. Проучванията имат както теоретичен характер, така и практическа насоченост и са подчинени на целта за разработване на методология за автоматично разпознаване на съставните лексикални единици и на създаването на програмни продукти за тази цел (вж. Коева 2006; Коева 2007; Коева / Коева 2010; Стоянова / Stoyanova 2012; Тодорова / Todorova 2015; Лесева / Leseva 2018 и др.).

В разработваната понастоящем нормативна граматика съставните лексикални единици са обхванати от две гледни точки: описателна и нормативна.

2. Дефиниране на СЛЕ в нормативната граматика

За дефинирането на явлението, при което единица значение се означава с израз от две или повече графични думи, в нормативната граматика е предпочетен терминът *съставна лексикална единица*. Причините за избора му са: прозрачност, съотнесимост с родовия термин *лексикална единица*, както и с другия вид термин *проста лексикална единица*, а така също и преводимост по отношение на предпочитания в литературата термин MWE (multiword expressions).

Понятието СЛЕ би могло да се дефинира като *израз от две или повече графични думи за единица значение, в който съчетаването на изграждащите го компоненти не е подчинено на правилата на езика (синтактични и/или семантични), но отговаря на действащите норми в синхронното със-*

⁹ Към съставните думи Балан отнася както изрази, оформяни правописно с дефис (напр. *вземане-даване*, *горе-долу*), така и съставни собствени имена като *Ран Босилек*, *Бели Искър*, *Стара Загора*).

¹⁰ Такива са според Балан съставните собствени имена от нарицателни като напр. *Народно събрание*, *Министерство на вътрешните работи*.

тояние на езика. Дефинираното тук от нас понятие за СЛЕ корелира с дефинициите на понятията лексикална единица¹¹, проста лексикална единица¹², лексема¹³ и дума¹⁴ в нормативната граматика.

В рамките на множеството *съставни лексикални единици* засега сме възприели да обособяваме два типа такива единици – синтактични фраземи и фразеологизми. На първия тип единици е свойствена преди всичко синтактична специфика¹⁵, докато вторият тип се характеризира с аномалност по отношение на лексикалната съчетаемост. Причината да разграничаваме терминологично две страни на едно явление, е свързана не толкова с традицията, колкото с нормативния аспект на граматичното описание. Идентифицираните нормативни проблеми при употребата на СЛЕ в българския книжовен език засягат преди всичко обособените тук от нас синтактични фраземи.

Предвид възприетия в нормативната граматика принцип за независимо описание на формата и значението на езиковите единици извън обхвата на понятието *съставни лексикални единици* в нормативната граматика остават всички изрази от две или повече графични думи, на които не са свойствени морфо-синтактични аномалии в употребата им.

3. Критерии за идентифициране на съставните лексикални единици

Наблюдението, че СЛЕ „не представляват единно явление, а са по-скоро комплекс от характеристики, които си взаимодействат по различни – често неподредени начини – и представляват широк континуум между некомпозиционни (или идиоматични) и съставни групи от думи“ (Moop 1998), поставя необходимостта от извеждането на критерии за идентифицирането на явленията, попадащи в обхвата на разглежданата категория единици.

В литературата е възприет възгледът идентифицирането на съставните лексикални единици да се извършва въз основа на маркираността им (лексикална, синтактична, семантична, прагматична и статистическа)¹⁶. Редица от тези признаци вече са конкретизирани и подробно описани за българския език (вж. Коева 2006; Стоянова / Stoyanova 2012; Тодорова / Todorova 2015; Лесева / Leseva 2018).

Предвид следвания принцип в нормативната граматика за независимо описание на формата и значението на езиковите единици по-нататък при извеждането на критериите за категоризиране на даден израз като *съставна лексикална единица* се изхожда единствено от граматични признаци (морфологични и синтактични). От тази гледна точка за *съставни лексикални единици* се приемат изрази (най-често двучленни), ако е налице поне един от следните признаци:

¹¹ В нормативната граматика *лексикалната единица* се дефинира като израз от една или повече графични думи за означаване на единица значение, който не може да бъде поделен на по-малки значещи единици (редици) за означаване на понятие в естествения език.

¹² Простите лексикални единици се състоят от една лексема. Те могат да са а) еднокомпонентни, т.е. съставени от една графична дума (напр. *голям, нося, зле, две, железобетон, кандидат-депутат* и пр.), и б) многокомпонентни, т.е. съставени по правило от две и по-рядко от повече графични думи, едната от които е отделно стояща морфема (напр. *спомням си, съмнявам се* и пр.). Премахването на който и да е от компонентите на такава лексема води до разрушаването на единството ѝ от форма и значение. Многокомпонентни са и редица глаголни форми (за време, наклонение и залог).

¹³ Лексема – набор от словоформи (форми) за означаване на едно и също понятие. Казано иначе, лексемата е множество от форми с идентична, т.е. с редовно диференцирана семантична характеристика. Формите на лексемата се противопоставят помежду си при стойностите на присъщите им граматични категории. Напр. формите на прилагателното *весел* (за мъжки род) и *весела* (за женски род) се противопоставят по род, а формите *весел* и *весели* – по число. Отделните словоформи на лексемата могат да се състоят от една или повече графични думи.

¹⁴ Дума – графична редица от букви между две съседни шпации, т.е. графична дума. Така разбирана, думата: а) не е интерпретирана граматично и/или семантично единица и б) не е идентична непременно на словоформа (словоформата може да се състои и от повече от една графична дума (напр. *ще видя, видял съм* и пр.))

¹⁵ С такова разбиране терминът „синтактична фразема“ е въведен от Богуславски И. и Л. Йомдин (1982). Активно го използва и И. Мелчук (Mel'čuk 1995). Както пък посочва Фр. Чермак (Čermak 2007: 85), „често е методологически необходимо да се обърне отделно внимание на семантичния и на формалния аспект поради изразената разлика помежду им“.

¹⁶ Вж. Sag et al. (2002); Baldwin (2004).

3.1. Съвпадение на дистрибуцията на даден съставен израз с тази на някоя проста лексикална единица. В редица случаи за това е достатъчен тестът за съчинителна връзка или за субституция (срв. напр. *Той е човек на перото* и *Той е писател*, но: **Той е човек на перото и писател*; *Закъсня, тъй като* имаше задръстване и *Закъсня, защото* имаше задръстване, но: **Закъсня, тъй като и защото* имаше задръстване).

3.2. Някоя от съставлящите израза думи не се употребява в текстовете извън даденото съчетание и/или не е идентична със словоформа на някоя проста лексикална единица в синхронното състояние на книжовния езика (напр. *благодарение на, от къщи, у дома, от памтивека, Черни връх* и под.).

3.3. Има ограничения при формоизменението на съставлящите даден линеен израз (срв. напр. *Добро утро!*, но **Доброто утро*).

3.4. Налице са синтактични аномалии при линейното свързване на изразите (напр. членуване на втория в.м. на първия елемент – напр. *двайсет и петте*; липса на съгласуване между единиците в израза – напр. *Добър вечер!*, *Долно Камарци*).

3.5. Съставлящите израза думи не са свързани със структурна връзка, реализираща граматично правило на езика (напр. в български няма правило, което би могло да изясни управлението на наречия от предлози¹⁷, на съюзи от предлози, на предлози от предлози, на съюзи от съюзи – *за дълго, на едро, до под, преди да, успоредно на*).

3.6. В състава на израза има дума (идентична с форма на съществително име), която не допуска подчинен член или го допуска само факултативно извън контекста на изследвания израз (напр. *въз основа на, при положение че, в съответствие с, в противовес на* и др. – срв. обаче *в резултат на – в резултат от, като резултат от*).

4. Граматична характеристика на СЛЕ

Подобно на граматичната характеристика на простите лексикални единици (лексемите) – основна част от граматичната характеристика на СЛЕ представлява установяването на принадлежността им към даден граматичен клас по морфологични и синтактични критерии. На следващо място се отчитат специфичните им граматични особености, произтичащи от полисегментността.

Най-общо казано, пълната синтактична характеристика на СЛЕ трябва да включва признаците, които условно могат да бъдат причислени към „вътрешния“ и „външния“ им синтаксис. Всички те са важни за нормативното описание, тъй като задават правилата за употреба на СЛЕ в текста.

4.1. Характеристика на синтактичните фраземи

4.1.1. Морфологична характеристика

Според морфологичните си свойства синтактичните фраземи могат да се разпределят в две множества – изменяеми и неизменяеми. Изменяеми са: съставните числителни (с компонент *и* в структурата си); съставните съществителни от типа на *офис сграда* и от лексикалния клас собствени имена на институции. Посочените граматични фраземи се изменят при категорията членуване. В групите на съставните числителни и съставните съществителни от типа *офис сграда* се членува последният компонент в състава им (напр. *двайсет и петте*; *офис сградата*), което категорично ги разграничава от именните синтактични съчетания с членуване на първия компонент (напр. *двайсетте хиляди, двете трети, шапката невидимка*). Членуване на първия компонент е характерно за съставни съществителни от лексикалния клас собствени имена на институции (напр. *Европейския(т) съюз*), които обаче са дефективни по число. Единствено съставните съществителни от типа *офис сграда* могат да се изменят и при категорията число.

¹⁷ Макар в литературата да се описват случаи на управление на наречия от предлози, нямаме основания да смятаме подобно свързване за регулярно в езика.

Неизменяеми синтактични фраземи са съставните наречия, предлози, съюзи, междуметия, частици, както и съставните съществителни от лексикалния клас имена на географски обекти с двучленна структура.

Срв. напр.:

1. *на едро, на ръка, ден за ден, по китайски* (наречия);
2. *благодарение на, въз основа на, до над, в съответствие с* (предлози);
3. *при положение че, преди да, след като* (съюзи);
4. *Добър ден!, Лека нощ!, По дяволите, Ходом марш!* (междуметия);
5. *без друго, далеч не, едва ли, може би* (частици);
6. *Горна баня, Стара Загора, Голи връх* (двусъставни собствени имена).

4.1.2. Синтактична характеристика

Основен белег на синтактичните фраземи е най-вече тяхната вътрешна словоредна фиксираност (т.е. неразмествимост на компонентите). В сравнение с фразеологизмите синтактичните фраземи се отличават и с много по-висока степен на непрекъснатост (непроницаемост). Прекъснатостта обаче все пак е възможна, но е свойствена само на някои съставни съюзи и предлози (срв. напр. *макар да* и *макар бързо да*; *благодарение на* и *благодарение само на* и под.).

4.2. Граматична характеристика на фразеологизмите

Съществена особеност на този тип СЛЕ е, че семантичната им неделимост (глобалност) не отменя факта, че техните съставлящи запазват известна флективна и синтактична самостоятелност. Това тяхно качество е съществено за функционирането им в текста.

4.2.1. Морфологична характеристика

Изменяемостта на фразеологизмите често е свързана с изменяемостта на конституиращата съставяща, но не е нейно просто следствие. По отношение на този белег фразеологизмите могат да се разделят на изменяеми и неизменяеми. Релевантна за описанието на парадигмата на изменяемите фразеологизми е двудълбата глаголен – именен словоизменителен тип, като тази принадлежност изцяло се определя от конституиращата съставяща.

Към неизменяемите фразеологизми се причисляват единиците, конституирани от неизменяеми лексеми, но също така и глаголни и именни единици, чиито съставлящи имат постоянни стойности на граматичните категории род, число и т.н. (Срв. напр. *Горе главата!*, *Да полудееш!*, *с просто око*, *с пот на челото*).

4.2.2. Синтактична характеристика

Пълната синтактична характеристика на фразеологизмите трябва да включва признаците, които условно могат да бъдат причислени към „вътрешния“ и „външния“ им синтаксис. Всички те са важни за нормативното описание, тъй като задават правилата за употреба на фразеологизмите в текста.

Синтактичната структура на фразеологизмите (вътрешен синтаксис) се описва чрез конотативната, акомодационната и позиционната им характеристика.

Към външния синтаксис на фразеологичните единици трябва да бъдат отнесени преди всичко свойствата, свързани с възможните им синтактични функции в изречението, т.е. с възможностите им да конституират изречение или да заемат различни позиции при конституиращите изречението форми. Функционално-синтактичната (дистрибутивната) характеристика на фразеологизмите (т.е. външният синтаксис) не е сума от синтактичните свойства на съставлящите ги елементи, нито пък съвпада със синтактичната характеристика на конституиращия ги елемент и не зависи пряко от синтактичната им структура (от вътрешния синтаксис).

В зависимост от първичните си функции фразеологичните единици могат да се разделят на функционално-синтактични класове според релевантните признаци, приложени и в класификацията

на простите лексикални единици¹⁸. Въз основа на тези признаци могат да се разграничат и 7 групи фразеологизми по първична функция, които са описани подробно от В. Малджиева (Малджиева / Maldzieva 2017), а тук поради липса на място няма да разглеждаме.

4.2.3. Деривационна характеристика на фразеологичните единици

Съществени за нормативното описание са и параметрите, характеризиращи възможността за приспособяване на фразеологизмите към контекста чрез промяна на структурата им (вътрешната им форма) (вж. по-подробно у Малджиева / Maldzieva 2017), които отново поради липса на място тук само маркираме. Поради индивидуалността на поява (в сравнение с относителната серийност при формално идентичната проста единица) и произтичащата от нея релевантност за адаптацията на фразеологичната единица към контекста тези възможности също трябва да бъдат част от пълната нормативна граматична характеристика на такива единици.

5. Нормативни проблеми, свързани с употребата на СЛЕ

Нормативните проблеми, засягащи функционирането на СЛЕ в текста, са преди всичко в обхвата на обособения тук тип синтактични фраземи. В рамките на този тип е налице непрекъснат процес на преход на съставни в прости лексикални единици, който правописната кодификация отразява чрез замяна на разделното със слято писане. Така например в ПРСБКЕ (ПРСБКЕ / PRSBKE 1983) е взето решение изразите *пред вид* и *в къщи*, писани дотогава разделно, да се третираят като прости лексикални единици (наречия) чрез кодифицирането им със слято писане.

По-нататък ще се спрем поради липса на място само върху три проблема, свързани с нормативността в обхвата на СЛЕ.

5.1. Преход на съставни наречия в прости лексикални единици

Действащата правописна кодификация регистрира прехода на съставни наречия в прости лексикални единици от същия клас чрез сравнително последователно прокарване на слятото писане при редица често употребявани изрази от предлог и съществително и от предлог и наречие (вж. ОНР / OPR 2012: 56 – 57).

В същото време правописната кодификация прави разлика между синтактичните съчетания от предлог и съществително и простите лексикални единици със същия структурен състав, които са с произход от СЛЕ. Първите се кодифицират с присъщото за словосъчетанията разделно писане, а вторите – със свойственото за простите лексикални единици слято писане.

В случаи на омофония за правописното разграничаване на едните от другите се дава лесно приложима инструкция за проверка чрез възможност за членуване на израза в текста (срв. напр. *на-среща* и *на среща(та)*; *всъщност* и *в същност(та)*; *налице* и *на лице(то)* и под.). При редица лексикализирани изрази от същия структурен тип продължава да е в сила кодификацията единствено на разделното им писане – т.е. третирането им като СЛЕ (напр. *в брой*, *на глас*, *на крак*, *на ръка* и под.).

Сегашната правописна кодификация прави опит (само обаче чрез илюстративни примери) да се разграничават изрази от предлог и наречие от лексеми със същата структура чрез прокарване на разлика в правописното им оформяне (напр. *от горе* и *отгоре*; *на тясно* и *натясно* – вж. ОНР / OPR 2012: 56). Тази кодификация обаче не може да се определи като особено успешна, тъй като в езика липсва структурно правило, което да обясни свързването на предлог и наречие в синтактично съчетание. Както свидетелстват данните от БНК¹⁹, слятото писане на изрази от типа на *отгоре*, *отдолу*, *оттук*, *оттам*, *откъде*, *откога*, *докъде* и под. решително преобладава над разделното им правописно оформяне. Преобладаващата правописна практика е според нас също свидетелство, че коментираните изрази не са синтактични съчетания, а са СЛЕ, които постепенно преминават в

¹⁸ Вж. Малджиева / Maldzieva (1999).

¹⁹ Български национален корпус <http://dcl.bas.bg/bulnc/>.

прости лексикални единици. Проведеното в ОНР разграничение изглежда изкуствено, поради което създава и колебания в правописната практика. Разбира се, преходът на такива СЛЕ в прости зависи до голяма степен от традицията и не може да се проведе системно в правописа (срв. напр. кодификацията на *довчера* в ОНР – на с. 233 и разделното писане на *до утре*, *до днес* и др. под.).

Кодификацията с разделно писане на изразите *от горе*, *от ляво* и *от сега* в съставните наречия *от горе надолу*, *от ляво надясно* и *от сега нататък* също не среща подкрепа в писмената практика. Данните от БНК свидетелстват, че се предпочита правописното им оформяне като две, а не като три графични думи (*отгоре надолу*, *отляво надясно* и *отсега нататък*).

5.2. Сложни и съставни предлози

Съвременната правописна кодификация се спира единствено върху слятото писане на сложните предлози (ОНР / ОНР 2012: 57) и не разглежда писането на съставните предлози. Липсата на еднозначни критерии за класификацията на редовно употребявани изрази от съществително или наречие в съчетание с един или два предлога като съставни предлози, които според някои изследователи достигат до около 140 в днешния книжовен български език (вж. Велева / Veleva 2005), също обяснява сегашното състояние на кодификацията в този пункт. В този смисъл е наложително правописната кодификация да отчете наличието на предлози, които са СЛЕ, като отрази правописната им кодификация, макар при правописното им оформяне да няма колебания.

5.3. Съставни или сложни съществителни?

Нормативен проблем е и правописното оформяне в текст на изрази от две съществителни с подчинен първи член, които функционират и като граматически оформена цялостна единица (напр. *бизнес среща*, *офис мебели*, *интернет доставчик* и др.). Действащата правописна норма разграничава две категории такива изрази: а) слято писане по традиция (*киносалон*, *щабквартира* и под.) и б) с дублетно правописно оформяне (със слято и разделно писане) (вж. ОНР / ОНР 2012: 52, 63). В основата на тази правописна дублетност стоят различни критерии, като все по-налагащото се в практиката разделно писане не на последно място следва като модел и чужда графична норма. Би могло обаче да се посочи, че в случая подходът на кодификацията е адекватен. Той представя две графични възможности за оформянето на една лексикална единица. При разделното писане такава единица се третира като съставна (тъй като е налице флективна дефективност при първия ѝ член, който не се изменя при категориите членуване и число). При слятото писане такава единица се третира като проста поради единната ѝ граматическа оформеност. И в двата случая обаче е налице тъждественост по отношение на значението – т.е. става въпрос за една и съща лексикална единица с алтернативно правописно оформяне.

Единствено като съставни лексикални единици се третират от кодификацията обаче изразите, в които първият компонент е съкращение, поради което се кодифицира и разделното им писане (*АГ отделение*, *ДНК анализ*, *VIP гости* и под. – вж. ОНР / ОНР 2012: 53, 63). В рамката на разбирането за СЛЕ това решение изглежда напълно уместно.

Цитирана литература / References

- Балан 1940: Балан, Ал. Теодоров. *Нова българска граматика*. София: Книгоиздателство „Чипев“. (Balan 1940: Balan, Al. Teodorov. *Nova balgarska gramatika*. Sofia: Knigoizdatelstvo „Chipev“.)
- Баракова 2003: Баракова, П. Наблюдения върху полипредложните конструкции. – *Српски језик*, број 8/12, година VIII, Београд. (Barakova 2003: Barakova, P. Nablyudeniya varhu polipredlozhnhte konstruksii. – *Srpski jezik*, broj 8/12, godina VIII, Beograd.)
- Богуславский, Иомдин 1982: Богуславский, И., Л. Иомдин. Безусловные обороты и фраземы в толково-комбинаторном словаре. – В: *Актуальные вопросы практической реализации систем автоматического перевода*. Ч. 2., с. 210 – 222. (Boguslavskij, Iomdin 1982: Boguslavskij, I., L. Iomdin. Bezuslovnye oboroty i frazemy v tolkovo-kombinatornom slovare. – In: *Aktualnyye voprosy prakticheskoy realizatsii sistem avtomaticheskogo perevoda*. Ch. 2., pp. 210 – 222.)

- Бонджолова 1989: Бонджолова, В. Словосъчетания с двойна предложна връзка в съвременния български език. – *Език и литература*, № 2, с. 59 – 63. (Bondzholova 1989: Bondzholova, V. Slovosachetaniya s dvoyna predlozhna vrazka v savremenniya balgarski ezik. – *Ezik i literatura*, № 2, pp. 59 – 63).
- Бояджиев 2013: Бояджиев, Т. Удвоените предлози и тяхната лексикографска обработка. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 141 – 147. (Boyadzhiev 2013: Boyadzhiev, T. Udvoenite predlozi i tyahnata leksikografska obrabotka. – In: *70 godini balgarska akademichna leksikografiya*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, pp. 141 – 147.)
- Велева 2005: Велева, М. За устойчивите съчетания с предложна функция в съвременния български език. – *Управление и устойчиво развитие* (13), с. 3 – 4. <http://oldweb.ltu.bg/jmsd/files/articles/13/13-73_M_Veleva.pdf> [18.12.2022] (Veleva 2005: Veleva, M. Za ustoychivite sachetaniya s predlozhna funktsiya v savremenniya balgarski ezik. – *Upravlenie i ustoychivo razvitie* (13), pp. 3 – 4. <http://oldweb.ltu.bg/jmsd/files/articles/13/13-73_M_Veleva.pdf> [18.12.2022])
- Влахова-Руйкова 2019: Влахова-Руйкова, Р. Семантични и синтактични особености на някои полипрепозиционални конструкции в съвременния български език. – *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. Научни трудове. Филология. Т. 57, № 1, сб. А, с. 164 – 173. (Vlahova-Ruykova 2019: Vlahova-Ruykova, R. Semantichni i sintaktichni osobenosti na nyakoi poliprepozitsionalni konstruksii v savremenniya balgarski ezik. – *Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“*. Nauchni trudove. Filologiya. T. 57, № 1, sb. A, pp. 164 – 173.)
- Георгиева 2011: Георгиева, В. Наблюдения върху полипредложните конструкции и функциите на предложните групи в българското изречение. – *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. Научни трудове. Филология. Т. 49, № 1, сб. А, с. 59 – 66. (Georgieva 2011: Georgieva, V. Nablyudeniya varhu polipredlozhnite konstruksii i funktsiite na predlozhnite grupi v balgarskoto izrechenie. – *Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“*. Nauchni trudove. Filologiya. T. 49, № 1, Sb. A, pp. 59 – 66.)
- Георгиева 2012: Георгиева, В. Към синтаксиса на полипредложните конструкции в съвременния български език. – В: *Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971 – 2011“*. УИ „Епископ К. Преславски“, с. 238 – 244. (Georgieva 2012: Georgieva, V. Kam sintaksisa na polipredlozhnite konstruksii v savremenniya balgarski ezik. – In: *Sbornik nauchni trudove ot Natsionalnata konferentsiya s mezhdunarodno uchastie „40 godini Shumenski universitet 1971 – 2011“*. UI „Episkop K. Preslavski“, pp. 238 – 244.)
- ГСБКЕ 1982 – 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. София: Издателство на Българската академия на науките. (GSBKE 1982 – 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.)
- Коева 2010: Коева, Св. (съст.). *Българският семантично анотиран корпус*. София: БАН. (Koeva 2010: Koeva, Sv. (Ed.). *Balgarskiyat semantichno anotiran korpus*. Sofia: BAN.)
- Кунева, Паскалев 2022: Кунева, И., Н. Паскалев. Полипредложни конструкции в съвременния български език. – *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. БАН, № XXXV, с. 7 – 24. (Kuneva, Paskalev 2022: Kuneva, I. Paskalev, N. Polipredlozhni konstruksii v v savremenniya balgarski ezik. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“*. BAN, № XXXV, pp. 7 – 24.)
- Лесева 2018: Лесева, Св. Несвободни фрази и деривация. – *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*, № XXX, с. 262 – 303. (Leseva 2018: Leseva, Sv. Nesvobodni frazi i derivatsiya. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“*, № XXX, pp. 262 – 303.)
- Малджиева 1999: Малджиева, В. Синтактична характеристика на фразеологичните единици в славянските езици. – *Studia Slawica*, Т. 3. Toruń. (Maldzieva 1999: Maldzieva, V. Sintaktichna charakteristika na frazeologichnite edinitsi v slavyanskite ezitsi. – *Studia Slawica*, T.3. Toruń.)
- Малджиева 2017: Принципи на формалното описание на полисегментните единици в нормативната граматика на българския език. – *Български език*, № 2, с. 7 – 19. (Maldzhieva 2017: Maldzhieva, V. Printsipi na formalното opisanie na polisegmentnite ezikovi edinitsi v normativnata gramatika na balgarskiya ezik. – *Balgarski ezik*, № 2, pp. 7 – 19.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. UI Sofia: „Sv. Kl. Ohridski“)
- Ничева 1987: Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство. (Nicheva 1987: Nicheva, K. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Норман 1978: Норман, Б. Предложните съчетания като синтактично явление (Върху материал от българския и руския език). – *Език и литература*, № 2, с. 94 – 98. (Norman 1978: Norman, B. Predlozhnite sachetaniya kato sintaktichno yavlenie (Varhu material ot balgarskiya i ruskiya ezik). – *Ezik i literatura*, № 2, pp. 94 – 98.)
- ОПР 2012: *Официален правописен речник*. София: Просвета. (OPR 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik*. Sofia: Prosveta.)

- ПРСБКЕ 1983: *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. София: Издателство на Българската академия на науките. (PRSBKE 1983: *Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.)
- СБЕ 1998: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: ИК „П. Берон“. (SBE 1998: Boyadziev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: IK „P. Beron“)
- Стойанова 2012: Стойанова, И. *Автоматично разпознаване и тагиране на съставни лексикални единици в българския език*. Дисертация за присъждане на образователната степен „доктор“. София, БАН, Институт за български език. <<http://bit.ly/17Hh6L8>> [18.12.2022] (Stoyanova 2012: Stoyanova, I. *Avtomatichno razpoznavane i tagirane na sastavni leksikalni edinitsi v balgarskiya ezik*. Disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelната степен „doctor“. Sofia, BAN, Institut za balgarski ezik. <<http://bit.ly/17Hh6L8>> [18.12.2022])
- Тодорова 2015: Тодорова, М. *Типология и свойства на устойчиви словосъчетания в българския език. Глаголни фразеологизми*. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. <https://dcl.bas.bg/Disertacia_M.Todorova/M.Todorova_disertacia.pdf> [10.12.2022] (Todorova 2015: Todorova, M. *Tipologiya i svoystva na ustoychivi slovosachetaniya v balgarskiya ezik. Glagolni frazeologizmi*. Disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna степен „doctor“. Sofia, BAN, Institut za balgarski ezik. <https://dcl.bas.bg/Disertacia_M.Todorova/M.Todorova_disertacia.pdf> [10.12.2022])
- Bally 1905: Bally, Ch. *Précis de Stylistique: Esquisse d'une Methode Fondée sur l'Étude du Français Moderne*. Geneva: A. Eggimann et cie.
- Baldwin et al 2003: Baldwin, T., C. Bannard, T. Tanaka, D. Widdows. An Empirical Model of Multiword Expression Decomposability. English. – *Proceedings of the ACL Workshop on Multiword Expressions: Analysis, Acquisition and Treatment*. Sapporo: Association for Computational Linguistics, pp. 89 – 96.
- Baldwin 2004: Baldwin T. Multiword Expressions, an advanced Course. – In: *The Australasian Language Technology Summer School (ALTSS)*.
- Baldwin, Kim 2010: Baldwin, T., Su Nam Kim. *Multiword Expressions – Handbook of Natural Language Processing*, Second Edition, Boca Raton: CRC Press, pp. 267 - 292.
- Čermak 2007: Čermak, Fr. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Prague: Karolinum.
- <https://www.researchgate.net/publication/40351122_Frazeologie_a_idiomatika_ceska_a_obecna_Czech_and_general_phraseology>
- Fillmore et al 1988: Fillmore, Ch., P. Kay, M.C. O'Connor. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of let alone. – *Language* 64. pp. 501 - 538.
- Koeva 2006: Koeva, S. Inflection morphology of Bulgarian multiword expressions. – In: *Computer applications in Slavic studies – proceedings of Azbuki@ net, International Conference and Workshop*, Sofia, pp. 201 – 216.
- Koeva 2007: Koeva, S. Multi-word term extraction for Bulgarian. – In: *Proceedings of the Workshop on Balto-Slavonic Natural language processing: information extraction and enabling technologies*, Association for Computational Linguistics, pp. 59 – 66.
- Mel'čuk 1998: Mel'čuk, I. Collocations and Lexical Functions – A.P. Cowie (ed.). *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Clarendon Press, pp. 23 – 53. <<https://studylibfr.com/doc/10058911/melcuk-collocations>> [01.12.2022]
- Mel'čuk 1995: Mel'čuk, I. Phrasemes in language and phraseology in linguistics. – Everaert, M., E.-J. van der Linden, A. Schenk, R. Schreuder (Eds.). *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*, Hillsdale, pp. 167 – 232.
- Moon 1998: Moon, R. *Fixed Expressions and Texts: A Study of the Distribution and Textual Behaviour of Fixed Expressions in English*. Oxford: Clarendon Press. *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. <https://www.researchgate.net/publication/276000766_Phraseology_Theory_Analysis_and_Applications> [12.17.2022]
- Sag et al 2002: Sag, I., T. Baldwin, F. Bond, A. Copestake, D. Flickinger. Multiword expressions: A pain in the neck for NLP. – *Proceedings of Computational Linguistics and intelligent Text Processing: Third International Conference: CICLing-2002, Lecture Notes in Computer Science*, pp. 1 – 15.
- Sinclair 1998: Sinclair, J. The lexical item. – In: Weigand E., ed. *Contrastive lexical semantics*, John Benjamins.

THE CATEGORY OF MULTIWORD EXPRESSIONS IN NORMATIVE GRAMMAR

Ruska Stancheva^a, Vyara Maldzieva^b

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences^a,
Nicolaus Copernicus University in Toruń^b

r.stancheva@ibl.bas.bg^a, maldzieva@gmail.com^b

Abstract. The paper discusses the systematic description of multiword expressions (MWEs) as objects of grammar. The definition of such units is proposed, their scope is determined, criteria for their identification are derived. A framework for description of the grammatical properties of MWEs is presented that takes into consideration two distinct types of MWEs – syntactic phrasemes and phrasemes. Main normative problems related to the use of syntactic phrasemes are noted.

Keywords: *modern Bulgarian, grammar, MWEs*

Ruska Stancheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Viara Maldjieva
Department of Balkan Studies
Nicolaus Copernicus University
3 Fosa Staromiejska St.
Toruń, 87-100
Poland

ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГОВОСТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Верка Сашева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

verka.ivanova@ts.uni-vt.bg

Резюме. Целта на статията е да се очертаят средствата (експликаторите, модификаторите), които се намират в ядрото и в периферията на функционално-семантичното поле на залоговостта. Обръща се внимание не само на морфологичната категория *зalog*, която е в ядрото на това функционално-семантично поле, но се разглеждат и други, периферийни експликатори на тази категория – лексикални и синтактични. Очертават се някои омонимни на страдателните форми употреби, които вече са загубили страдателното си значение. Прави се опит чрез функционално-семантичен (прагматичен, а не формален) критерий те да се разграничат.

Ключови думи: български език, функционално-семантично поле, залоговост, експликатори

Обект на изследване в настоящата статия са ядрените и периферийните експликатори¹ на функционално-семантичната категория (ФСК) *залоговост* в българския език. Целта на изследването е да се очертаят и анализират тези експликатори, като се има предвид функционалнограматичната теория на А. В. Бондарко за функционално-семантичните полета (ФСП), включващи разнородни езикови средства, които, взаимодействайки си, изпълняват общи семантични функции (вж. Бондарко / Bondarko 1971: 8 – 12).

Преди да пристъпим към постигането на целта, е необходимо да направим някои терминологични уточнения. В българската и чуждата функционалнограматична литература едни автори говорят за ФСК *диатезност* (Георгиев / Georgiev 1999: 367 – 371), а други – за ФСК *залоговост* (вж. Бондарко / Bondarko 1971; Бондарко / Bondarko 2002; Куцаров / Kutsarov 1985). Според Ст. Георгиев (вж. Георгиев / Georgiev 1999: 367) диатезността (гр. *diathesis* – разположение) обхваща значенията, разкриващи положението на субекта на действието спрямо самото действие – субектът може да съвпада с глаголното лице и тогава е в активна позиция; когато е извън глаголното лице, е в косвена позиция; обект и субект могат да съвпадат; действието може и да не е ангажирано субектно. Въвеждайки понятието *диатеза*, А. А. Холодович назовава с този термин схемата на съответствие между участниците в ситуацията, обозначени със специален семантичен език, изразени в изречението, такива като субект, обект, инструмент, изходна точка, крайна точка, адресат, и участниците в езиковата структура, обозначени със специален синтактичен език, т.е. членовете на изречението: подлог, пряко, непряко допълнение (Холодович / Holodovich 1979: 279, 284). Р. Ницолова, опирайки се на петербургската типологична школа, изяснява понятието *диатеза*, с което се означава „съответствието между елементите на смисловата структура на дадена глаголна форма и елементите на синтактичната структура, в която тя влиза“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 228). Така това понятие се разглежда във връзка с аргументно-предикатната структура на изказването, т.е. семантичните роли на аргументите – агенс, сила, експериенцер, пациенс, тема, реципиент, бенефициент, инструмент. Всички тези семантични роли се обединяват в две макророли – актор и засегнат, чрез които се изясняват залоговите отношения (Ницолова / Nitsolova 2008: 24 – 25). В българската езиковедска литература Св. Коева (Коева / Koeva 2004: 182 – 231) дава най-пълно синтактично и семантично описание на диатезите в българския език, очертавайки параметрите, които играят роля при образуване на диатезите (аргументност, селективност и перфективност). В студията ѝ „с термина диатеза се означават трансформациите, при които броят на аргументите и/или синтактичната

¹ Терминът е наш и се използва за назоваването на структурните елементи в ядрото и периферията на функционално-семантичното поле. Други езиковеди използват термина *модификатори* (вж. Куцаров / Kutsarov 1985).

им реализация се променят, но основното значение на глагола се запазва“ (Коева / Коева 2004: 182). М. Димитрова, опирайки се на теорията за диатезите и на определението на А. Холодович за залога „като морфологически маркирана в глаголната форма диатеза“ (Димитрова / Dimitrova 2009: 288), изследва диатезните и залоговите трансформации в енциклопедичен текст. Въз основа на направените наблюдения авторката изказва хипотезата, че „реално съществуване на залога като морфологична или граматична категория в съвременния български език е проблематично. Съществуват диатезни противопоставяния, но редовно маркиране при изразяването на значенията актив:пасив не се наблюдава“ (Димитрова / Dimitrova 2009: 300).

От краткия терминологичен обзор можем да направим извода, че *диатеза* и *залоговост* не са смислово припокриващи се термини. Като имаме предвид разгледаните дефиниции за *диатеза* и посочените изследвания, опиращи се на теорията за диатезите, от гледна точка на теорията за функционално-семантичните категории с полева структура е по-целесъобразно да използваме термина *залоговост*. В настоящото изложение възприемаме дефиницията на А. В. Бондарко: „Терминът *залоговост* (образуван по подобие на модалност) се отнася към такъв ред от понятия, като *аспектуалност*, *темпоралност*, *модалност*, *персоналност*. Този термин е въведен за обозначаване на функционално-семантичната сфера, обхващаща не само залога като граматическа категория, но и целия комплекс от езикови средства от различни равнища (морфологични, словообразователни, синтактични, лексикални), които служат за изразяване на залогови отношения“ (вж. Бондарко и др. / Bondarko et al. 1991: 125). „Залоговостта може да бъде определена като ФСП, което обхваща езикови единици от различни равнища, служещи за изразяване на различните типове отношения на глаголното действие-предикат към субекта или обекта като семантични категории, които съответстват на елемент от синтактичната структура на изречението (в традиционната терминология – подлог, пряко или непряко допълнение“ (Бондарко / Bondarko 2002: 590). В ядрото на всяко едно функционално-семантично поле стоят граматическите експликатори (обикновено морфологична категория), а в периферията – средства от другите езикови равнища.

1. Морфологичната категория *зalog* като ядро на функционално-семантичната категория *залоговост*

Дискусионният въпрос за същността на категорията *зalog* и за броя на грамемите на тази морфологична категория не е специален предмет на разглеждане в статията, тъй като ограничеността в обема не позволява това. В българската граматична литература отразяването на категорията *зalog* е подробно разгледано от Ив. Куцаров (вж. обзора у Куцаров / Kutsarov 2007: 327 – 341). В лингвистиката са известни становищата за залога като синтактична (Костов / Kostov 1939: 123–124 и др.), семантико-синтактична (Мельчук, Холодович / Mel'chuk, Holodovich 1970: 110 – 124), граматична категория (Норман / Norman 1968: 35), морфологична категория (Теодоров-Балан 1940: 163 – 183; Стоянов / Stoyanov 1964/1993: 327 и др.), както мненията за различния брой грамеми на тази морфологична категория – две (Стоянов / Stoyanov 1964/1993, Норман / Norman 1968, Георгиев / Georgiev 1999 и др.), три (Андрейчин и др. / Andreychin et al. 1957: 18), четири (Ницолова / Nitsolova 2008). Тези проблеми ще засягаме само с оглед на аргументите дали някои групи глаголи трябва да са в ядрото, или в периферията на ФСП на залоговостта. Сложността и трудността в еднозначното и непротиворечиво отделяне на ядрените експликатори идват именно от тези многобройни схващания за дефинирането на категорията *зalog*. Трудните дискусийни въпроси са свързани с мястото на възвратните и на безличните глаголи сред залоговите отношения. Ив. Куцаров смята, че възвратните глаголи са отделни лексеми и са в периферията на функционално-семантичното поле на залоговостта (Куцаров / Kutsarov 1985: 136). Затова езиковедът не ги включва в морфологичната категория *зalog* на глагола (вж. Куцаров / Kutsarov 2007: 342). Подходът му е чисто формален (всички форми с *-н* и *-т* са пасивни (маркиран член), а останалите, които не са пасивни, се отнасят към актива). Така категорията се изгражда върху привативната опозиция *пасивност* ~ *активност* (*непасивност*).

Приемаме определението за *зalog*, установено в традиционната граматика, като морфологична категория, която се основава на отношението на глаголното лице към глаголното действие, като формалните показатели за деятелния *зalog* са нулеви морфеми, а страдателните форми (възвратни

и причастни) са аналитични. Тъй като словообразуване и формообразуване се преплитат при означаване на залоговите отношения (един и същ формален маркер *се* служи за образуване и на форми, и на лексеми), залогът с основание се определя от Р. Ницолова като предимно лексико-граматична категория (вж. Ницолова / Nitsolova 2008: 229). При диференцирането на ядрените от периферийните експликатори в микрополето на актива и на пасива се водим и от синтактико-семантични основания. Полето на залоговостта включва освен опозицията *актив/пасив* и другите две опозиции *рефлексивност/реципрочност* и *преходност (транзитивност)/непреходност (интранзитивност)*. Преходността зависи от лексикалното значение на глагола, така например глаголите, обозначаващи психическо или душевно състояние, са субектни, т.е. непреходни – *спя, тъжа*.

Говорим за актив, когато глаголното лице върши действието, а за пасив – глаголното лице търпи действието. От гледна точка на функционалнограматичната теория на А. В. Бондарко и свързването на опозицията *актив/пасив* с понятието *носител на предикативния признак* залоговите отношения в руски език се дефинират според семантико-синтактични основания така: „активност – представяне на действието като изхождащо от субекта, който е в позиция на подлог, или някакъв друг носител на предикативния признак; пасивност – такова представяне на действието, при което субектът се отстранява от тази позиция и се заменя от обекта“ (Бондарко / Bondarko 2002: 600). Диференциацията на ядрените експликатори правим въз основа и на другите две опозиции – *преходност/непреходност* и *възвратност/невъзвратност*, обусловени от отчитането на влиянието на синтактичните, формалните и лексико-семантичните разреди глаголи върху отношението *пасив/актив*.

В ядрото на микрополето на актива включваме:

- преходни невъзвратни същински деятелни глаголи;
- непреходни невъзвратни същински деятелни глаголи.

Голяма част от **преходните невъзвратни същински деятелни глаголи** могат да образуват причастнострадателни и възвратнострадателни форми (*чета, рисувам, пиша*). Тук намират място обаче и преходните глаголи, от които не се образуват страдателни форми (*имам, струвам, ядосвам* – вж. Ницолова / Nitsolova 2008: 231). Преходността се оказва необходимо, но не достатъчно условие за образуване на страдателен залог. Въпреки че от непреходните невъзвратни същински деятелни глаголи (*вървя, ходя, спя, влизам*) не се образуват възвратнострадателни и причастнострадателни форми, някои от тях могат да образуват минали страдателни причастия, които са част от безлични изрази (*е ходено, влизано е*).

В периферията на микрополето на актива включваме:

- средните (медиални) глаголи;
- пряковъзвратните и косвеновъзвратните глаголи;
- каузативновъзвратните глаголи.

При медиалните глаголи субектно-обектните отношения надхвърлят границите на морфологичното ниво, а се изразяват с цели лексеми (*се* и *си* са словообразователни форманти), затова те намират място в периферията. **Средните (медиални) глаголи** са непреходни (*страхувам се, срамувам се, отспя си*) или преходни (*спомням си, представям си, отядох си*) и не могат да образуват страдателен залог. Средните (медиални) се-глаголи са предимно непреходни. Глаголното лице е субект на ментални или физиологични процеси, реално глаголното действие не излиза от субекта, той само формално е вършител (актор), логически е псевдоактор (вж. и Ницолова / Nitsolova 2008: 235 – 236), което също е довод тези глаголи да са в периферията на микрополето. При **пряковъзвратните и косвеновъзвратните глаголи** глаголното лице е и субект, и обект на действието (*обличам се, мия се, купувам си*). Доколкото тази рефлексивност се изразява по лексикален път (*мия себе си, обличам себе си, купувам за себе си*), а и съществува частична омонимия (по въпроса вж. и Коева / Коева 2004: 215; Коева 2022: 117 – 160) между някои от тези глаголи в деятелен залог и възвратнострадателната форма на невъзвратния глагол, те се отнасят към периферията на деятелността: срв. *Детето се облича и тръгва за училище* (деятелен залог) и *Детето се облича все още от майка си, защото е малко и не може само да се справи*. (възвратнострадателна форма на невъзвратния глагол *обличам*). **Каузативновъзвратната семантика** (глаголното лице не е вършител на действието, а е каузатор (ставащ причина) също се осмисля на ниво контекст и се диференцира от рефлексивната семантика на омонимите възвратни глаголи в изречението: *Утре ще си правя маникюр. Отивам да*

се подстригвам (каузативновъзвратен глагол) срв. с *Подстригвам се сама, правя си маникюр сама* (пряковъзвратен и косвеновъзвратен глагол).

В ядрото на микрополето на пасивността се включват:

– причастнострадателните форми, образувани само от преходни глаголи в деятелен залог: *е построена, беше прочетена*.

Периферията на микрополето на пасивността се състои от:

- възвратнострадателни форми от преходни глаголи в деятелен залог;
- т.нар. медиопасив (вж. Пенчев / Penchev 1995);
- взаимни (реципрочни) глаголи.

Възвратнострадателните форми на същински деятелни преходни глаголи се разполагат в периферията на пасивността поради омонимията им с пряковъзвратните глаголи, за която вече стана дума. **Медиопасивът** включва **средни възвратни глаголи**, при които глаголното лице е неодушевен предмет, който е засегнат от някакъв процес, но поради невъзможността да се посочи реалният извършител на процеса, обектът (засегнатият) се представя като субект (актор), като той е псевдосубект: *Вратата се отвори (сама); Прозорецът се отвори*. Въпреки че, когато се употребяват форми със страдателно причастие, медиопасивът (и не само той, а и другите причастнострадателни форми) влиза в омонимни отношения със същинския пасив и с употребата на причастиято като предикат (предимно разговорно ограничена употреба) – срв. *Прозорецът е отворен/се отвори и влязоха листа* (сам, от вятъра – медиопасив); *Прозорецът е отворен/се отвори, за да влезе чист въздух и да се проветри* (от някого се отваря с някаква цел – неутрализиран страдателен залог, без да е ексцерпиран вършителят в изреченската структура (липсва непрякото допълнение); *Прозорецът е по-отворен* (разг. – по-широко отворен) *в другата стая и въздухът е по-чист* (той е в такова състояние, той е по-широко отворен, най-широко отворен – съставен именен предикат). Кр. Чакърова предлага надежден критерий за различаване на причастнострадателните форми от съставното именно сказуемо с именен компонент миналото страдателно причастие (Чакърова / Chakarova 2002: 105 – 116; вж. и Георгиев / Georgiev 1999: 293 – 294).

При **взаимните (реципрочни) глаголи** глаголното лице е и вършител, и получател на действието. Тези глаголи се отнасят към периферията на микрополето на пасивността, тъй като взаимността (реципрочността) се изразява не само морфологично чрез глаголи *pluralia tantum*, но може да се експлицира и с лексикални маркери (*един с друг*), и със синтактични. Реципрочните глаголи условно са в периферията точно на ФСП на пасива, като се има предвид, че пасивното значение надделява и пасивът е маркиран член в опозицията, въпреки че поради семантичната двойкост на глаголното лице – и на субект (актор), и на обект (засегнат), спокойно могат да се отнесат и към периферията на ФСК *залоговост* въобще. Тяхното многообразие и различното им класифициране по различни критерии (вж. Пенчев / Penchev 1996), както и омонимните отношения, в които влизат с възвратни глаголи, са другите основания, за да се разглеждат като периферийни експликатори: *Петър и Катя се обичат*. (1. всеки един обича себе си (*Петър обича себе си и Катя обича себе си*) или 2. се обичат един друг); *Ние се гледаме*. (1. всеки гледа себе си (*грижи се за себе си*) или 2. един друг се гледаме).

2. Лексикални и синтактични експликатори в периферията на ФСП на залоговостта

Първите периферийни експликатори, които ще обособим, са **безличните глаголи** (безличните изречения). Безличните глаголи и конструкции в граматичната традиция се отнасят или към деятелния залог (Бондарко / Bondarko 2002), или към страдателния залог (К. Иванова говори за безличен вариант на страдателен залог – вж. ГСБКЕ / GSBKE 1983: 254 – 255), или и към двата залога (Георгиев / Georgiev 1999: 289), или се обособяват в отделен залог (Ницолова / Nitsolova 2008: 234 – 235). П. Пашов смята, че безличните глаголи са извън противопоставянето *актив/пасив*, тъй като при тях „няма глаголно лице, така че, строго погледнато, няма и залог“ (Пашов / Pashov 2005: 125). Дискусионен е и въпросът *ме-, ми- и ми се-*глаголите доколко са безлични и оттам нееднозначно е разпределянето им към деятелен, страдателен и безличен залог (вж. ГСБКЕ / GSBKE 1983: 241).

Тъй като при безличните глаголи глаголното лице не е нито вършител (субект, актор), нито получател (обект, засегнат), ние ги изключваме от залоговите противопоставяния, т.е. от ядрото

на ФСК на залоговостта, и ги включваме към периферията на ФСП на залоговостта. Доколкото „това отношение пренася диатезния център от субектно-обектния синтез върху самото действие, за което е подходящо формалното обобщаване на лицето в една третолична форма, оставаща неизменна: *Гъста мъгла пълнеше улиците. Ръмеше.* (Ел. Пелин); *Беше се мръкнало отколе.*“ (Георгиев / Georgiev 1999: 370), безличните глаголи (а и безличните изречения) могат да се разположат в периферията на ФСП на залоговостта.

Някои безлични глаголи се съчетават с кратките винителни или дателни местоименни форма, които заемат пряко- или косвенообектна позиция в изречението. Ако по форма тези глаголи могат да бъдат определени като безлични, то по семантика те не са такива: всъщност граматическият обект (прякото или непрякото допълнение) съвпада със семантичния (логическия) субект на състоянието – *спи ми се, интересува ме, зле ми е, добре ми е* и др. Безличните изречения (в частност безличните глаголи) са периферийни експликатори и на ФСП *персоналност*, като това още веднъж потвърждава тезата, че еднакви езикови средства могат да са структурни елементи в периферията на различни полета. Всъщност отделните ФСК не са затворени, а постоянно си взаимодействат.

Неличните глаголни форми се включват от някои езиковеди в категорията *залог* (Стоянов / Stoyanov 1964/1993: 330 – 331), което е твърде пресилено. Можем да ги определим като основни периферийни експликатори, доколкото означават деятелно или страдателно залогово отношение. Като междинен клас думи, причастията се разполагат в ядрото на полето, когато имат глаголна употреба и участват в състава на аналитичните форми за деятелен и страдателен залог. Адекватната употреба на сегашното деятелно причастие, миналото свършено деятелно причастие и на миналото страдателното причастие, както и тяхната субстантивация ги отвежда към периферията на ФСК залоговост: *Дядо Йордан поправяше някакъв скъсан оглавник... Зад селото се ширеше надалече узрялото поле* (Елин Пелин); *... хората се събираха по кръчмите..., пиеха и приказваха ... за запарени снопи и гниеци невързани ръкойки* (Елин Пелин); *Умрелите – лека им пръст, с живите – живеят – развърза се езикът на кумицата...* (Елин Пелин). В тези случаи се засилва тяхното признаково значение.

Тъй като сегашното деятелно причастие има само адекватна употреба, означава атрибутивен, а не предикативен признак, неговият активен действителен признак, заложен в семантиката му, остава на втори план. Затова то попада само условно в периферията на залоговостта, като напълно може да се изключи от това функционално-семантично поле. Показателни за това са някои адекватирани и субстантивирани сегашни и минали причастия, превърнали се в прилагателни и загубили напълно както глаголната си употреба, така и залоговото си значение (активен или пасивен действителен признак) – *текущ, бъдещ, настоящ период; изходящ/входящ номер; цветущо положение, водещ* (като съществително – *Водещият взе думата*); *любим, зависим, сказуемо, делимо; Неговото минало бе лошо.*

Друг аргумент в подкрепа на това, че адекватираниите причастия трябва да са в периферията, а не в ядрото, е, че в отношението *субект – предикат – обект* те могат да означават действителен признак на предмет, който не е субект или обект на основното действие: *Йордан прекарваше повече от времето си в затворената кръчма... Из нея с припрян говор излязоха снахите на дядо Герак* (Елин Пелин). Субектът на причастията не е задължително да съвпада със субекта на основното действие, т.е. на синтактично равнище – с подлога. Когато причастията се употребяват в изречението като сказуемни определения към подлога или допълнението, въпреки че те са свързани със субектно-предикатно-обектните отношения, отново действителните характеристики отстъпват на заден план пред атрибутивните. Това определя употребата им съвместно с прилагателни, както и наличието при тях на някои типични граматически характеристики на прилагателните (степенуване например): *Елка застана настрана смутена, изненадана и бледа от вълнение; Душата на стареца не намери съчувствие и отново се усети самотна, обидена и изоставена* (Елин Пелин). В тези случаи дори могат напълно да се изключат не само от периферията, но и от полето на залоговостта.

Обособените части, въведени с причастия, по същата причина можем да отнесем към периферията. Въпреки че не въвеждат самостоятелни монопредикативни синтактични единици, обособените конструкции с причастия са носители на предикативния признак, като се съотнасят или със семантичния субект, или със семантичния обект (вж. Бондарко / Bondarko 2002: 599): *Той беше душа, пораснала в покорност на съдбата – мека, блага, изпълнена с вяра и надежда...* (Елин Пелин); *Зад селото се ширеше надалече узрялото поле, позлатено от слънцето, украсено с тъмни кичести круши и сливащи...* (Елин Пелин); *Старият Герак видя как снахите му обидно погледнаха Елка и как тя, усамотена и разплакана, тръгна след тях* (Елин Пелин). Невинаги обособените

части се съотнасят със субекта или обекта (респ. с подлога или допълнението), но и тогава те не губят напълно нито действителното си значение, нито атрибутивните си функции (обособено съгласувано определение към друга част, различна от подлога и допълнението, изразена с име, в случая към несъгласувано определение): ...*запаши с равнодушно любопитство върха на големия бор, **пълнен с врабчета*** (Елин Пелин).

Субектът на деепричастие се съвпада със субекта на основното действие (субектът на действието е корелативен с подлога в изречението), но това не е достатъчно основание да се намира в ядрото на залоговостта, защото, от една страна, то няма глаголна употреба, а е отглаголно наречие, което на синтактично равнище въвежда обособено обстоятелствено пояснение. Обстоятелственият признак преобладава над действията.

Сегашните деятелни причастия и деепричастията се образуват само от несвършени по вид глаголи. Миналите страдателни причастия се образуват от глаголи, които образуват страдателен залог (предимно от преходните с някои изключения). Тези словообразователни ограничения при причастията до известна степен също са аргумент за разполагането им в периферията на залоговостта.

Ако с известна условност (доколкото назовават действие без оглед на някакъв вършител) можем към периферията да отнесем отглаголните **съществителни на -не** (*писане, четене, говорене*), които са запазили в семантиката си глаголността, то отглаголните съществителни на **-ние**, които са загубили напълно глаголния си семантичен пълнеж (*наблюдение, просвещение, допълнение, заведение*), не попадат дори в периферията на разглежданото поле.

В периферията на ФСП *залоговост* разполагаме **предикати за физическо и психическо състояние, които самостоятелно или със своите аргументи носят пасивно лексикално значение**. Опозицията *актив/пасив* се приема като привативна опозиция, в която активът е немаркиран член, затова граматически немаркирани форми за пасив си остават в деятелен залог, въпреки че глаголното лице, изразено чрез подлога, търпи действието, а не го извършва. А. В. Бондарко говори в тези случаи за лексически пасив: *Той **търпи** обида; Тя **понесе** наказание; То **стана жертва** на агресия* и др. (Бондарко / Bondarko 2002: 604). Засегнатият е в позицията на актор в предикатно-аргументната структура на изречението, но той е псевдоактор, защото всъщност е пациент (*той, тя, то*). Или казано с други думи, глаголното лице търпи действието, но това е представено в изказването не по граматичен път (чрез формата за страдателен залог), а с лексикални средства – чрез лексикалното значение на глаголния/именния предикат (*страдам, боледувам, търпя, е болен, става жертва, умря, изглежда болен/изтормозен/изморен*) или чрез лексикалното значение на неговите аргументи (*изпитвам страдание, изпитвам болка, изпитвам мъка, изпитвам тъга*). Това са предикати за физическо и психическо състояние. На синтактично равнище в тези случаи от значение е лексикалната семантика на сказуемото и на неговото обкръжение.

Към синтактичните периферийни експликатори ще посочим освен споменатите обособени части, въведени с причастие, **едносъставните изречения, и по-специално обобщеноличните, неопределеноличните и определеноличните изречения**. Според интерпретацията на Бондарко носител на предикативния признак може да бъде не само подлогът (както е в двусъставните изречения), а и друг елемент от синтактичната структура на изречението, както е при едносъставните изречения (вж. Бондарко 2002: 598). В неопределеноличните конструкции (*За вас се безпокоят. Чакай ви!*) липсва експлицитно изразен чрез подлога субект на действието, но „чрез една и съща словоформа се представят както предикативният признак, така и неговият носител. В разглежданите конструкции носител на предикативния признак е „неопределено лице“ (Бондарко / Bondarko 2002: 598). В едносъставните безподложни изречения – в определенолични, неопределенолични и обобщенолични изречения, предикатът носи и предикативния признак, и информация за неговия носител чрез глаголната флексия: *Сега **сърбайте** каквото **сте** дробили! Думах **ви** да **подновим** параклиса под село – не искате! Теглет **сега!*** (Елин Пелин). Тук още веднъж можем да подчертаем взаимодействието между различните ФСК, защото е ясна връзката и в този случай с категорията *лице на глагола*, която е в ядрото на ФСК *персоналност*. В тези едносъставни изречения носителът на предикативния признак съответства на семантичния субект, който не е експлициран пряко в изреченската структура, но е указан чрез флексията на глаголната словоформа. В този смисъл ги отнасяме към периферията на *залоговостта* с прякото взаимодействие на езикови средства от други ФСП – в случая морфологичната категория *лице на глагола*, която е в ядрото на ФСП *персоналност*.

От направения опит да се диференцират ядрените от периферийните експликатори на функционално-семантичното поле на залоговостта може да се направят следните изводи:

1. Залогът като граматическа категория има сложен морфолого-синтактичен характер, защото „построяването на една или друга залогова конструкция става на ниво изречение, като на това ниво се включват всички компоненти, разкриващи отношението на действието към субекта и обекта и тяхното отношение към подлога или допълнението“ (Бондарко / Bondarko 2002: 593). Коментираният омонимни отношения, които се разкриват на изреченско и контекстово равнище, потвърждават семантико-синтактичната обусловеност на категорията *зalog*.
2. В ядрото на функционално-семантичното поле на залоговостта се обособяват още две микрополета – на активна (деятелен залог) и на пасивна (страдателен залог). Водещо е отношението *глаголно лице – глаголно действие*, но при отделянето на периферийните експликатори се отчитат и други фактори – омонимните отношения на ниво контекст; синтактичната съчетаемост на глагола с пряк обект (преходността) и възможността му да образува страдателни форми; възвратността чрез възвратноместоименните частици, която обуславя промени както в граматичното, така и в лексикалното равнище. Затова в периферията на дейтелността и на страдателността са разположени само възвратни глаголи или възвратнострадателни форми, които не без основание се отделят от редица езиковеди дори в самостоятелен възвратен залог (вж. Андрейчин и др. / Andreychin et al. 1957: 18; Ницолова 2008 / Nitsolova 2008: 241 – 244) или във възвратна диатеза (Георгиев / Georgiev 1999: 369 – 370).
3. Към периферийните експликатори на ФСП на залоговостта аргументирано отнасяме следните лексикални и синтактични средства: лексическия пасив; предикати с пасивно лексикално значение; неличните глаголни форми; обособените части, въведени с причастия; едносъставните сказуемни изречения. Причастията безспорно трябва да намерят място като експликатори в ФСП на залоговостта, защото в семантиката си съдържат активен или пасивен признак, т.е. означават деятелно или страдателно залогово отношение, обусловено от техния произход. Но като междинни думи, приличащи по функция и семантика и на прилагателните, при самостоятелна употреба този признак до известна степен отстъпва на атрибутивния и ги изключва напълно от функционално-семантичното поле на залоговостта.
4. Някои експликатори от периферията са периферийни и за други функционално-семантични категории (в изложението е даден пример с ФСК *персоналност*), което говори за отвореност на тези категории и за тяхно взаимодействие на елементите им (различните езикови средства, които изграждат полевата им структура).

Източници

Елин Пелин. *Избрани творби*. София: Издателство „Български писател“, 1987.

Цитирана литература / References

- Андрейчин и др. 1957: Андрейчин, Л., М. Иванова, К. Попов. *Съвременен български език за I и II курс на учителските институти (2. част)*. София: Народна просвета. (Andreychin et al. 1957: Andreychin, L., M. Ivanova, K. Popov. *Savremenen balgarski ezik za I i II kurs na uchitelските instituti (2. chast)*. Sofia: Narodna prosveta.)
- Бондарко 1971: Бондарко, А. В. *Грамматическая категория и контекст*. Ленинград: Наука. (Bondarko 1971: Bondarko, A. V. *Grammaticheskaja kategorija i kontekst*. Leningrad: Nauka.)
- Бондарко и др. 1991: Бондарко, А. В., Т. В. Булыгина (ред.) и др. *Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург: Наука. (Bondarko et al. 1991: Bondarko, A. V., T. V. Bulygina (Eds.) et al. *Teorija funkcional'noj grammatiki: Personalnost'. Zalogovost'*. Sankt-Peterburg: Nauka.)
- Бондарко 2002: Бондарко, А. В. *Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка*. Москва: Языки славянской культуры. (Bondarko 2002: Bondarko, A. V. *Teorija znachenija v sisteme funkcional'noj grammatiki: Na materiale russkogo jazyka*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.)
- Георгиев 1999: Георгиев, Ст. *Морфология на българския книжовен език*. В. Търново: Абагар. (Georgiev 1999: Georgiev, St. *Morfologiya na balgarskiya knizhoven ezik*. V. Tarnovo: Abagar.)

- ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология*. Том 2. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Morfologiya*. Tom 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Димитрова 2009: Димитрова, М. Залог и диатеза: функциониране на залогови форми в текст. – В: Станков, В. (съст.). *Българско езикознание. Т. 5. Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 278 – 303. (Dimitrova 2009: Dimitrova, M. Zalog i diateza: funktsionirane na zalogovi formi v tekst. – In: Stankov, V. (Ed.). *Balgarsko ezikoznanie. T. 5. Problemi na gramatichnata sistema na balgarskiya ezik – glagol*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 278 – 303.)
- Коева 2004: Коева, Св. Синтактично и семантично описание на диатезите в българския език. – В: Пенчев, Й., Св. Коева и др. (ред. кол.). *Българско езикознание. Т. 4. Когнитивна граматика на българския и френския език – описание и формализация*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 182 – 231. (Koeva 2004: Koeva, Sv. Sintaktichno i semantichno opisanie na diatezite v balgarskiya ezik. – In: Penchev, Y., Sv. Koeva et al. (Eds.). *Balgarsko ezikoznanie. T. 4. Kognitivna gramatika na balgarskiya i frenskiya ezik – opisanie i formalizatsiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 182 – 231.)
- Коева 2022: Коева, Св. The system of diatheses in Bulgarian and the stative predicates. – В: Коева, Св., Е. Иванова и др. (ред.). *Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 117 – 160. <05_Koeva_STONTBgRu2022.pdf (bas.bg)> [20.02.2023]. (Koeva 2022: Koeva, Sv. The system of diatheses in Bulgarian and the stative predicates. – In: Koeva, Sv., E. Ivanova i dr. (Eds.). *Ontologiya na situatsiite za sostoyanie – lingvistichno modelirane. Sapostavitelno izsledvane za balgarski i ruski*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 117 – 160. <05_Koeva_STONTBgRu2022.pdf (bas.bg)> [20.02.2023].)
- Костов 1939: Костов, Н. *Българска граматика*. София: Издателство „Казанлъшка долина“. (Kostov 1939: Kostov, N. *Balgarska gramatika*. Sofia: Izdatelstvo „Kazanlashka dolina“.)
- Куцаров 1985: Куцаров, Ив. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 1985: Kutsarov, Iv. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.)
- Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.)
- Мельчук, Холодович 1970: Мельчук, И., А. Холодович. К теории грамматического залога. – *Народы Азии и Африки*, № 4, с. 110 – 124. (Mel’chuk, Holodovich 1970: Mel’chuk, I., A. Holovodich. K teorii grammaticheskogo zaloga. – *Narody Azii i Afriki*, № 4, pp. 110 – 124.)
- Норман 1968: Норман, Б. Ю. Теоретични основи на категорията залог в съвременния български и други славянски езици. – *Български език*, № 1, с. 33 – 46. (Norman 1968: Norman, B. Yu. Teoretichni osnovi na kategoriyata zalog v savremenniya balgarski i drugi slavyanski ezitsi. – *Balgarski ezik*, № 1, pp. 33 – 46.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Пашов 2005: Пашов, П. *Българска граматика*. Пловдив: Хермес. (Pashov 2005: Pashov, P. *Balgarska gramatika*. Plovdiv: Hermes.)
- Пенчев 1995: Пенчев, Й. Функции на форманта се/си в съвременния български език – *Български език*, № 5 – 6, с. 405 – 418. (Penchev 1995: Penchev, Y. Funktsii na formanta se/si v savremenniya balgarski ezik – *Balgarski ezik*, № 5 – 6, pp. 405 – 418.)
- Пенчев 1996: Пенчев, Й. Реципрочните конструкции в българския език. – *Списание на БАН*, № 4, с. 30 – 35. (Penchev 1996: Penchev, Y. Retsiprochnite konstruksii v balgarskiya ezik. – *Spisanie na BAN*, № 4, pp. 30 – 35.)
- Стоянов 1964/1993: Стоянов Ст. *Граматика на българския книжовен език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Stoyanov 1964/1993: Stoyanov St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Теодоров-Балан 1940: Теодоров-Балан, Ал. *Нова българска граматика*. София: Книгоиздателство Т. Ф. Чипев. (Teodorov-Balan 1940: Teodorov-Balan, Al. *Nova balgarska gramatika*. Sofia: Knigoizdatelstvo T. F. Chipev.)
- Холодович 1979: Холодович, А. А. *Проблемы грамматической теории*. Ленинград: Наука. (Holodovich 1979: Holodovich, A. A. *Problemy grammaticheskoy teorii*. Leningrad: Nauka.)
- Чакърова 2002: Чакърова, Кр. Субективна модалност и пасивност – механизми на съчетаването им в съвременния български език. – *Научни трудове на ПУ*, т. 40, № 1, с. 105 – 116. (Chakarova 2002: Chakarova, Kr. Subektivna modalnost i pasivnost – mehanizmi na sachtetavaneto im v savremenniya balgarski ezik. – *Nauchni trudove na PU*, t. 40, № 1, pp. 105 – 116.)

THE FUNCTIONAL-SEMANTIC CATEGORY OF VOICE IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Verka Sasheva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

verka.ivanova@ts.uni-vt.bg

Abstract. The purpose of the article is to outline the means (explicators, modifiers) that are in the core and periphery of the functional-semantic field of voice. Attention is paid not only to the morphological category of *voice*, which is at the core of the functional-semantic field; other peripheral explicators of the category – both lexical and syntactic – are considered, too. Some homonymous uses of passive forms with already lost passive meanings are discussed. An attempt is made to distinguish them by means of a functional-semantic (pragmatic, not formal) criterion.

Keywords: *Bulgarian language, functional-semantic field, voice, explicators*

Verka Sasheva Ivanova
Department of Modern Bulgarian Language
St. Cyril and St. Methodius University
of Veliko Tarnovo
2 T. Tarnovski St.
Veliko Tarnovo 5003
Bulgaria

СРЕДНА СКОРОСТ НА РЕЧТА ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

(ПИЛОТНО ИЗСЛЕДВАНЕ)

Гергана Падарева-Илиева

Югозападен университет „Неофит Рилски“

gerypadareva@swu.bg

Резюме. В българската наука все още не е установена средната скорост на речепродуциране на носителите на българския език при говорене. Това пилотно изследване си поставя за цел да измери средната скорост на естествената реч на възрастни, като прилага методология, при която измерваната речева единица е сричка, а мерната единица за време е минута. В експеримента участват 30 лица (10 мъже и 20 жени), на които е поставена задача да говорят по избрана от тях тема. Изследването установи, че средната скорост на речта е 280 срички в минута. В рамките на този пилотен експеримент бе направено и сравнение между речта на мъжете и речта на жените и бе установена съвсем незначителна разлика.

Ключови думи: *средна скорост на естествена реч, български език, възрастни лица*

1. Въведение

Скоростта на говорене, или темпът на речта, е малко изследван параметър в българската научна литература. Той обичайно се разглежда съвсем накратко като част от супraseгментната система, компонент на интонационната система (Бояджиев, Тилков / Boyadziev, Tilkov 1999; Кърлова / Karlova 1997; ГСБКЕ 1993 / GSBKE 1993 и др.). Темпът се изразява във времетраенето на звуковите единици и на паузите (Бояджиев, Тилков 1999: 195), или скоростта, с която се изговарят отделните единици на речта за единица време (Бояджиев, Тилков / Boyadziev, Tilkov 1999: 200), а също и характеристика на дължината на звуковете (ГСБКЕ 1993 / GSBKE 1993: 257 – 258). „Колкото повече звукове се изговарят за единица време, толкова по-бърз е темпът на речта“ (Бояджиев и др. 1998: 69 / Boyadzhiev et al. 1998: 69). Темпът е компонент на интонацията (Бояджиев, Тилков 1999: 195), един от „конкретните материални признаци, чрез които интонацията се проявява в речта“ (Бояджиев и др. 1998: 68 / Boyadzhiev et al. 1998: 68). Чрез него (и свързаната с него пауза) се изразяват семантико-синтактични отношения (Кърлова / Karlova 1997). В Граматиката на съвременния български книжовен език той е разгледан като атитудиялен интонационен признак и в този смисъл авторите не го отнасят към интонацията в тесен смисъл (ГСБКЕ 1993 / GSBKE 1993).

Този малко изследван речеви параметър у нас е с голямо значение за перцепцията на поднесеното изказване, а също и за възприемането на неговата информационна натовареност. Бидейки част от интонационната система, чрез която се изразяват синтактико-семантични отношения, темпът е свързан и с темо-ремните отношения, с намерението на говорещия да открие една или друга част от своето изказване, с неговите индивидуални особености, с емоционалното му състояние, а така също е зависим и от регистъра, в който протича комуникацията. Темпът до голяма степен е и субективен параметър по отношение на перцепцията. На някои от тези негови особености например обръщат внимание авторите на едно от посочените по-горе изследвания, като отбелязват, че ускорен темп имат съобщенията, в които се изразява озлобление, а при тъга, тържественост, учудване темпът се забавя (Бояджиев и др. 1998: 69 / Boyadzhiev et al. 1998: 69). Темпът безспорно е значим параметър за изразяване на различни емоционални състояния, поради което е разглеждан, както вече беше посочено, и като атитудиялен признак, но той има и много други значения. Изследванията на темпа на естествената реч са отправна точка за провеждането на множество експерименти с практико-приложен характер, свързани с клинични изследвания на речта на лица с комуникативни нарушения (Падарева-Илиева 2012 / Padareva-Ilieva 2012; Симонска 2008 / Simonska 2008), с изучаването на втори език, с изкуствено генерираната реч, с индивидуалното разпознаване на говорещия, с диференциране на медийни комуникатори и т.н. Поради тази причина немалко из-

следвания са проведени в световната наука за установяване на среден темп на речта в един или друг език, които по експериментален път чрез количествени измервания потвърждават общото аудиално впечатление за разлика в скоростта на различните езици. Например още през 1979 година едно компаративно изследване установява, че темпът на говорещите испански език е по-бърз от темпа на говорещите английски език (de Johnson et al. 1979). Още по-ранно проучване доказва, че мъжете, говорещи американски английски, речепродуцират по-бавно от мъжете, носители на японски и испански (Hanley et al. 1966). В експеримент с австралийци, говорещи английски, е доказана средна скорост от 237 срички за минута, при това авторите установяват по-бърза реч в сравнение с подобно изследване, проведено 30 години по-рано (Block, Killen 2014). Възрастните англоговорещи в Нова Зеландия имат средна скорост от 280 срички в минута (Robb et al. 2003a). Друго проучване, основаващо се на различна мерна единица, посочва 140 думи в минута средна скорост за говорещи арабски в Йордания (Damhoureyeh et al. 2020). Множество са и експериментите, които сравняват средния темп на говорещите един и същи език в различни региони или държави, проверява се и корелацията диалект – скорост на речепродуциране. Така например е известно, че в Нидерландия продуцират реч с по-висока скорост, отколкото в Белгия (Verhoeven et al. 2004), а в южните щати говорят по-бавно, отколкото в северните части на САЩ (Coats 2020). Едно по-ново изследване обаче въз основа на 17 езика сякаш омаловажава резултатите от подобни проучвания, доказвайки, че независимо от разликата в скоростта на речта в различните езици и разликите в тяхната сричкова структура информационната им скорост е относително еднаква (Couré et al., 2019). Встрани от факта, че експериментът се провежда на базата на четени текстове и е до голяма степен контролиран, намирам изследването за важно по отношение на основната функция на комуникацията – да носи информация. Този експеримент обаче в никакъв случай не отменя значимостта на речевия темп по отношение на перцепцията на изказването. Поради това продължават да се провеждат различни типове експерименти, които измерват средната скорост на естествената реч и проверяват корелацията с други лингвистични и екстралингвистични фактори.

У нас това все още не е възможно, тъй като за българския език не е открито изследване, което да покаже по емпиричен път чрез квантитативно измерване средния темп на речта на носителите на българския език при свободно говорене. А интересът към темпа на речта е голям и той е неизменен и много важен параметър, който присъства в курсовете по техника на говора, реторика, както и в курсове, засягащи медийната комуникация. Например темпът на речта има голямо значение за радиокомуникацията поради нейния характер на възприемане само по слухов път, тъй като там темпът може да влезе в противоречие с възприемателните възможности на аудиторията (вж. Попова / Ророва 1997). Попова посочва едно изследване на своя дипломантка, което установява, че най-подходящата за слушане скорост на нашия език е 128 – 135 думи в минута (Косева 1989, по Попова 1997: 94). Тук е важно да се отбележи, че по отношение на обективното измерване на темпа трябва да се имат предвид няколко фактора. Темпът може да варира при четене и при говорене, при предварително подготвена и неподготвена реч, при разговор и при монолог, във формална или неформална среда и т.н., а ако добавим и индивидуалните характеристики на говорещия (пол, възраст, диалектна принадлежност, образование и т.н.), вариациите могат да бъдат още повече. Затова е важно да се избере най-подходящият метод за измерване на темпа. В основата е избор на речева единица, която да се измерва, и единица за време. В литературата е налична е вариативност в избора им – брой думи за минута е най-популярният метод с най-облекчена процедура, но измерването на темпа в брой срички за минута се приема за по-точния метод по разбираеми от лингвистична гледна точка причини – в един текст може да има думи с по-голям брой срички, в друг – с по-малък, а също така в различните езици структурата на думите по отношение на сричката е различна (Robb et al. 2003b; Pimsleur et al. 1977). Вярно е, че съществуват и методи, които се приемат за още по-точни, и те се състоят в измерване на броя звукове за секунда или минута, защото по този начин се избягва факторът *различна сричкова структура* в отделните езици (Roach 1998). В тези случаи обаче паузите се изолират и по този начин се измерва по-скоро скоростта, с която се артикулира, а не скоростта на речепродуциране, т.е. на говорене. А паузите са важна част от общото впечатление за темп на речта, което говорещият създава у слушащите го. В този смисъл трябва да се посочи, че в научната литература се прави разлика между скорост на говорене (speaking/speech rate) и артикулационна скорост (articulation rate). Скоростта на говорене се измерва в брой срички, продуцирани за определен период от време, а скоростта на артикулацията измерва броя срички или звукове за

определен период от време (най-често секунда), но с изолирани преди това паузи (Robb et al. 2003 b; Roach 1998; Pimsleur et al. 1977).

Настоящото изследване приема термина *темп на речта*, като се има предвид скоростта на речепродуциране, или скоростта на говорене, ведно с паузите, защото паузите заедно със скоростта на речепродуциране създават общо впечатление за скоростта на говорене.

Разбира се, измерването на средна скорост на говорене е изключително амбициозна задача поради множеството фактори, които оказват влияние върху този речеви параметър, така че настоящият експеримент представя едно пилотно изследване.

2. Методология на изследването

Изследването включва 30 лица на възраст между 19 и 47 години – 20 жени и 10 мъже. Лицата бяха записани, докато говорят по избрана от тях тема в продължение на две минути. Записите бяха направени лично от автора с usb конденсорен микрофон. Впоследствие звуковите файлове бяха разделени на файлове с дължина една минута. Всеки от звуковите файлове беше транскрибиран и разделен на срички. Така се получи 60 записа с общо времетраене от 60 минути.

За целите на изследването бяха използвани 60 записа от по една минута. Общо 60 минути естествена реч, или 8 604 думи (3020 думи от речта на мъжете и 5584 думи от речта на жените). Сричките от всеки един от транскрибираните текстове бяха преброени, след което броят им беше сумиран и разделен на общия брой записи, за да бъде установен средният брой срички за една минута.

3. Резултати от изследването

Резултатите от така проведеното изследване показаха следното:

Общият брой срички от 60-те файла по една минута, т.е. 60 минути, е 16 800 срички (5 600 срички от общо 20-те записа на речта на мъжете и 11 200 срички от 40-те записа на жените), а това означава, че средният темп на речта, установен в настоящия пилотен експеримент, е 280 срички в минута (от 218 минимум до 381 максимум).

3.1. Проверка на корелацията скорост на речепродуциране – пол

Тъй като в науката има доказателства за това, че съществува разлика между средния темп на говорене при мъжете и при жените (Byrd 1992; Byrd 1994 и др.), в рамките на това емпирично изследване бе проведено още едно количествено измерване с цел да се изчисли средният темп на речта при жените и при мъжете, за да се провери дали е налична разлика по полов признак.

Приложена бе същата методология на измерване на темпа на речта, като от 20-те записа с продължителност от по една минута от речта на мъжете на случаен принцип бяха избрани 10 записа на мъже. А от 40-те от записите на жените на случаен принцип бяха избрани 10 записа от по една минута, които са на 10 различни жени. Така бяха сравнени равен брой записи на реч на мъже и реч на жени и реципрочно равен брой лица.

Резултати:

Резултатите от така проведения експеримент показаха следното:

От десетте записа на речта на мъжете, които участват в този експеримент, с продължителност от по 1 минута, т.е. общо 10 минути естествена реч, бяха установени общо 2800 срички, т.е. средна скорост – 280 срички в минута. От 10-те записа на речта на жените бяха установени общо 2898 срички, т.е. 289 срички в минута.

Както е видно от сравнението на речевия темп на мъжете и на жените, разликата е съвсем незначителна – с 9 срички по-бърза е речта на жените.

4. Заключение

Разбира се, трябва да се вземе под внимание, че тези количествени данни са резултат от пилотен експеримент, проведен на базата на естествена реч, продуцирана в отговор на поставена зада-

ча – свободно говорене по избрана от лицето тема. Възможно е и дори е много вероятно да се получат различни данни, ако се изследва реч в различна комуникативна ситуация. Също така е важно да се посочи, че на този етап изследването не отчита други фактори, които могат да окажат влияние върху скоростта на речта – диалектна принадлежност, образование и т.н.

Естествено, един много по-машабен експеримент, зачитащ всички фактори, които влияят върху темпа на речта, е необходим, за да се направят по-категорични изводи по отношение на средната скорост на речта за носителите на българския език, но настоящият пилотен експеримент би могъл да бъде отправна точка за подобно изследване.

Цитирана литература / References

- Бояджиев, Тилков 1999: Бояджиев, Т., Д. Тилков. *Фонетика на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар. (Boyadzhiev, Tilkov 1999: Boyadzhiev, T., D. Tilkov. *Fonetika na balgarskiya knizhoven ezik*. Veliko Tarnovo: Abagar.)
- Бояджиев и др. 1998: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон. (Boyadzhiev et al. 1998: Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Petar Beron.)
- ГСБКЕ 1993: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Том I. Фонетика. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Tom I. Fonetika. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Кърлова 1997: Кърлова, Р. *Фонетика и фонология*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“. (Karlova 1997: Karlova, R. *Fonetika i fonologia*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“.)
- Падарева-Илиева 2012: Падарева-Илиева, Г. Експерименталните фонетични изследвания като част от диагностиката и терапията на речевите нарушения – перспективи в България. – *Езиков свят*, 10, № 1, с. 42 – 48. (Padareva-Ilieva, G. Eksperimentalnite fonetichni izsledvaniya kato chast ot diagnostikata i terapiyata na rechevite narusheniya – perspektivi v Bulgariya. – *Ezikov svyat*, 10, № 1, pp. 42 – 48.)
- Попова 1997: Попова, Сн. *Радиокommunikация*. София 1997. (Popova 1997: Popova, Sn. *Radiokomunikatsia*. Sofia.)
- Симонска 2008: Симонска, М. Особености на артикулаторния темп при деца с ранно заекване и с нормално нарушена плавноост на речта. – В: Траянова Д., Р. Йосифова (ред.). *Сборник от III национален конгрес на НСЛБ: „Превенция, диагностика и терапия на комуникативните нарушения“*, Балчик, 25 – 28 Септември, 2008. София: Логопедичен център „Ромел“, с. 176 – 182. (Simonska 2008: Simonska, M. Osobenosti na artikulatornia temp pri detsa s ranno zaekvane i s normalno narushena plavnost na rechta. – In: Trayanova D., R. Yosifova (Eds.). *Sbornik ot III natsionalen kongres na NSLB: „Preventsia, diagnostika i terapia na komunikativnite narushenia“*, Balchik, 25 – 28 Septemvri, 2008. Sofia: Logopedichen tsentar „Romel“, pp. 176 – 182.)
- Block, Killen 2014: Block, S., D. Killen. Speech Rates of Australian English-speaking Children and Adults. – *Australian Journal of Human Communication Disorders*, vol. 24 (1), pp. 39 – 44.
- Byrd 1992: Byrd, D. Preliminary results on speaker-dependent variation in the TIMIT database. – *Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 92, pp. 593 – 596.
- Byrd 1994: Byrd, D. Relations of sex and dialect to reduction. – *Speech Communication*, vol. 15, pp. 39 – 54.
- Coats 2020: Coats, St. Articulation Rate in American English in a Corpus of YouTube Videos. – *Language and Speech*, vol. 63(4), pp. 799 – 831.
- Coupé et al. 2019: Coupé, C., Y. Mi Oh, D. Dediu, F. Pellegrino. Different languages, similar encoding efficiency: Comparable information rates across the human communicative niche. – *Sci. Adv.*, vol. 5. < <https://www.science.org> > [11.01.2023]
- Damhoureyeh et al. 2020: Damhoureyeh, M., W. Darawsheh, W. Qa'dan, Y. Natour. Preliminary Speech Rate Normative Data in Adult Jordanian Speakers. – *Journal of Language Teaching and Research*, vol. 11 (2), pp. 204 – 211.
- de Johnson et al. 1979: de Johnson, T., D. O'Connell, E. Sabin. Temporal analysis of English and Spanish narratives. – *Bulletin of the Psychonomic Society*, vol. 13 (6), pp. 347 – 350.
- Hanley et al. 1966: Hanley, T. D., J. C. Snidecor, R. L. Ringel. Some acoustic differences among languages. – *Phonetica*, v. 14, pp. 97 – 107.
- Pimsleur et al. 1977: Pimsleur, P., C. Hancock, P. Furey. Speech rate and listening comprehension. – In: Burt, M., H. Dulary, M. Finocchiaro (Eds.). *Viewpoints on English as a second language*. New York: Regents. pp. 76 – 89.

- Roach 1998: Roach, P. Some languages are spoken more quickly than others. – In: Bauer L, P. Trudgill (Eds.). *Language myths*. London: Penguin Books, pp. 150 – 158.
- Robb, et al. 2003a: Robb, M., M. MacLagan, Y. Chen. Speaking rates of American and New Zealand varieties of English. – *Clinical Linguistics and Phonetics*, vol. 17, pp. 1 – 15.
- Robb, et al. 2003b: Robb, M., H. Gilbert, C., V. Reed, A. Bisson. A preliminary study of speech rates in young Australian English speaking children. – *Contemporary Issues in Communication Science and Disorders*, vol. 30, pp. 84 – 91.
- Verhoeven et al. 2004: Verhoeven, J., G. De Pauw, H. Kloots. Speech rate in a pluricentric language: a comparison between Dutch in Belgium and the Netherlands. – *Language and Speech*, vol. 47(3), pp. 297 – 308.

AVERAGE SPEECH RATE IN BULGARIAN

(A PILOT STUDY)

Gergana Padareva-Ilieva

South-West University Neofit Rilski

gerypadareva@swu.bg

Abstract. Bulgarian science has not yet established the average speech rate of adult native speakers of Bulgarian during a talking task. This pilot study aims to measure the average rate of natural speech by applying a methodology in which the measurable speech unit is syllable per minute. 30 individuals (10 men and 20 women) participated in the experiment. They were asked to talk for at least 2 minutes on a topic of their choice. The study found that the speech rate was 280 syllables per minute. Within this pilot experiment, a comparison was also made between men's and women's speech, showing a very insignificant difference genderwise.

Keywords: *average speech rate, Bulgarian language, adults, talking task*

Gergana Padareva-Ilieva
Department of Bulgarian Language
Faculty of Philology
South-West University Neofit Rilski
66 Ivan Mihaylov St.
Blagoevgrad 2700
Bulgaria

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПОЛЯРИЗАЦИЯТА НА ОБЩЕСТВОТО, ОТРАЗЕНА В БЪЛГАРСКИТЕ МЕДИИ

Теодора Кръстева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

tera_kr@abv.bg

Резюме: Настоящата статия е посветена на езика в българските медии и способността му да участва в поляризацията на обществото, като му поднася определени тези при представянето на новините. В изследването са използвани материали от някои български печатни медии като вестниците „Труд“, „Сега“, „24 часа“, ФрогНюз, Агенция ПИК, блога на Иво Инджев – ivo.bg, и др. за периода 2021–2022 година. Вниманието е насочено към езиковата агресия в медиите и средствата за изразяването ѝ.

Ключови думи: *медии; езикова агресия, поляризация, български език*

Обект на анализ в настоящата статия е езикът в българските медии и способността му да отразява и участва в процеса на разделяне и поляризация на обществото, като му поднася определени тези при представянето на новините. Прави се опит за анализ на част от използваните езикови средства. В изследването са използвани материали от някои български печатни медии като вестниците „Труд“, „Сега“, „24 часа“, ФрогНюз, Агенция ПИК, блога на Иво Инджев – ivo.bg, и др. за периода 2021–2022 година. Голяма част от представените явления могат да бъдат проследени в пресата и в по-ранни периоди. Вниманието е насочено към езиковата агресия, т. нар. *език на омразата* в медиите и средствата за изразяването му.

Научното направление, което изучава езика на медиите, се нарича медиалингвистика. То има интердисциплинарен характер. М. Георгиева изследва властта на медиите, анализира езиковите грешки и стига до извода, че властта на езика изисква компетентност. Тя предполага отговорност за нормативност, защото „съучаства в изграждането на езиковите личности като национален капитал и като израз и пазител на държавност“ (Георгиева / Georgieva 2022: 50-51). В своя статия, посветена на екологията в масмедииите, Т. Стойцова отбелязва, че „някои от негативните трансформации в медийния език са следствие от политическото говорене. По този начин езикът на политиките се превръща и в част от езика на журналистите“ (Стойцова / Stoitsova 2019: 96).

Езикът в жълтата преса е отразен в статия на Д. Иванова – „Булевардната преса и агресията на уличния език“, където е направен паралел с чалгата като отговаряща на снижените вкусове на социалните прослойки в обществото и израз на политическата профанизация. Авторката отбелязва, че там от всички езикови функции най-силно застъпена е именно конотативната (въздействащата функция). А смесването на стиловете в публичното пространство отразява микса в съвременното българско общество (Иванова / Ivanova 2008: 26-27).

Медийната среда, от една страна, се стреми да информира, като отразява актуалното в общественото и политическото пространство, а от друга страна, се забелязват опити за моделиране на това пространство. Така често медиите представят определени събития, като насочват светлините на прожекторите според определен ъгъл. По този начин манипулират общественото мнение в една или друга посока. Според М. Алексиева медиите създават проблеми за обществото, като се отдалечават от основната си функция – да информират обективно за събитията, явленията, процесите от социалната действителност (Алексиева / Aleksieva 2013: 105). Създаването на втора реалност, различна от действителната, е част от тяхната природа, при което езиковите манипулативни стратегии оказват влияние върху „поведението на личността, представата за фактите от социалната действителност и избора на конкретно желание“ (Алексиева / Aleksieva 2011). Като една от тези стратегии авторката определя възпитаването на интензивни позитивни или негативни отношения към определени лица, групи, случки.

В своя статия Й. Кирилова отбелязва, че „политическият дискурс се характеризира с това, че неговата цел е не само да информира, но и да въздейства, да повлияе на адресата, като създаде у

него положително или отрицателно отношение към нещо или някого“ (Кирилова / Kirilova 2020: 171). Авторката анализира някои основни тактики и стратегии на политическото говорене в инаугурационните речи на българските президенти като стремежа от обединение, солидаризация, отъждествяване и акцентирание върху положителната информация. Тези тактики често могат да бъдат открити в българската преса с обратен знак. Често в речта на политиците и в медиите се открива акцент върху проблемите, стремеж към разграничаване, обозначаване на т. нар. антиценности, заклеймяването им и оттласкването от тях.

В изследването си „Терминологичната номинация в съвременната българска политическа терминология“ К. Симеонова посочва основните критерии за терминологичност, а именно – еднозначност, точност, словообразователност, езикова правилност, краткост, независимост от контекста, произносително удобство, системност и стилистична неутралност (Симеонова / Simeonova 2016: 24–29). Както ще видим по-долу, въпреки използването на политически термини, езикът в медиите често нарушава някои от тези принципи както с цел постигане на по-силно въздействие на читателя, така и с манипулативна цел. Често размити са именно еднозначността, независимостта от контекста и стилистичната неутралност.

В текстовете от различни български медии забелязваме отразена тенденцията към полярно представяне на света, деленето на черно и бяло, добро и лошо. В настоящата статия ще разгледаме някои от особено ярко открояващите се опозиции и езиковите средства за изразяването им. Такива са *демократия и диктатура, свой и чужд, статукво и промяна* и др.

В този модел на поляризиране на света крайна точка е диктатурата, на която е противопоставена демокрацията, разбирана като свобода, но често и като свобода, вседозволеност, произвол, липса на правила или на тяхното спазване, контрол и наказание. Негативно натоварени са лексеми като *диктатура, авторитарен режим, авторитарна власт*, а президентът е определян като *диктатор, самодържец*. Забелязва се честата употреба на синоними или близки понятия. Смяната на властта се разглежда като резултат от *преврат, метеж*, а участниците – като *превратаджии, метежници*. С отрицателни конотации е натоварена фигурата на протестиращите, т.нар. *протестъри*: *За какво ходим на избори, ако решенията на парламента ще се диктуват от група протестъри?* (trud.bg, 03.11.2022)

В медийното пространство държавите често се характеризират чрез принадлежността им към определен обществен строй. Изключително активни са препратките към миналото, като предупреждение за възможно повторение на грешките. В светлината на постоянните обвинения в нацизъм през последните години се наблюдава използване на понятия като *Райх, Гестапо, късен Вермахт* и др. като опит за подчертаване на връзката на определено явление с нацизма: *Медийно Гестапо прави властта* (trud.bg, 02.06.2022) – Гестапо е тайната държавна полиция в хитлеристка Германия, известна с жестокостите си и с масовия терор. В дадения случай метафората е използвана за назоваване на работна група, която да следи и регулира публикациите в социалните мрежи. Така възможността за ограничаване на свободата на словото е сравнена с нацистка практика.

Негативно оценено е всичко, което е свързано с миналото, всичко съветско и комунистическо. Използват се лексемите *комунизъм, комунистически, болшевишки, сталинстки*: *Скандал в НС: Рашков бил „комунистически милиционер“, а през оградата на ГЕРБ „минавали и зайци“* (frognews.bg, 10.11.2022); *Чугунени комунисти-сталинисти + мутрочалга комунисти + розови комунисти + остатъци от комунистическата ДС + наследници и синове на висшата номенклатура на БКП = Промяна* (pik.bg, 24.03.2021). Често лексемата *полицията* е заменена с познатата от близкото комунистическо минало *милиция* и нейни производни като *милицейщина, милиционер, милиционерша*: *„Бойко Рашков и президентът Радев връщат най-мракобесните години от така наречената милиционерщина, която ние забравихме“, заяви от своя страна бившият здравен министър и депутат от ГЕРБ проф. Костадин Ангелов, който пристигна в града за предизборното събитие.* (pik.bg, 29.09.2021); *Милиционерът Рашков тормози протестиращи* (trud.bg, 13.10.2021).

От другата страна е организираната престъпност в лицето на *мафията* и т. нар. *мутри*. Лексемата *мутри* бе използвана в названието на коалицията *„Исправи се! Мутри вън!“*, по-късно променено на *„Исправи се! Ние идваме!“*. Названието само по себе си представлява провокация, която лесно би могла да бъде обърната срещу своите създатели. Често в статии названието се появява съкратено просто като *мутрите, мутрите на Мая* (pik.bg), а Мая Манолова дори бива наричана *мутреса*. Говори се за *мутренско поведение, мутренски ходове* и *мутризация*. С фигурата на мутрата и мутренския живот бива свързван и Слави Трифонов, определян като *пеец на мутрите, трубадур*

на мутрите, прислуга на мутрите. Продължава появата на редица неологизми като *мутрокрасиви*, *мутрочалга* и словосъчетания като *мутро-съветско-мафиотски модел*, *мутромафиотски структури* и др., каквато може да бъде наблюдавана и по-рано: *мутропатриоти* (trud.bg, 18.04.2016). Липсата на ред и законност се свързва с процъфтяващата корупция, като практикуващите я са наричани *корумпета* (БГ Жаргон / Bg Jargon – ‘Продажен, корумпиран тип, най-често политик’). Говори се за ширещо се *задкулисие* и *шуробаджанащина*, при която се назначават нечии хора, често без съответната квалификация и способности, своеобразни *калинки*, *парашутисти*, *протежета*: *Слави Трифонов с още парашутисти и калинки в листите* (pik.bg, 02.03.2021).

Идеята за подчиненост и зависимост е представена чрез следните лексеми: *слуга* (*слугинаж*), *мажоретка*, *клакьор*, *кукла на конци*, *марионетка*. Любопитна е и лексемата *матрѝошка*, която говори не само за наличието на задкулисие и определен тип обвързаност, но и за неяснота, при която гласуващият не знае колко пласта има под видимото и кой стои в сърцевината, подобно на сувенирните кукли, поставени една в друга: *По думите му са на път да освободят България от „енергийно иго“, а „матрѝошките в българската политика“ много рязко са скочили, защото „в дни като днешния всички скрити клетки на мафията се появяват“* (frognews.bg, 12.06.2022). Наличието на лексеми артефакти, свързани със сценичните изкуства, като *кукли*, *марионетки*, *кукли на конци*, може да бъде обяснено и с разглеждането на политиката като *игра*, *театър*, *цирк*, *водевил*, *куклен театър*, *бутафорен спектакъл*, *социален театър*: *Слави Трифонов: Случаещото се в българския политически живот е абсолютен водевил, жалка нелепица* (frognews.bg, 15.12.2022).

Неспособността на политиците да си вършат работата, е окачествена като *политическа импотентност*. Политиката е натоварена с много негативни конотации, които откриваме в следните словосъчетания с прилагателното *политически*: *политическа вакханалия*, *политическа какафония*, *политически роби*, *политическо кудкудякане*, *политически цирей*, *политически трупове*, *политически онанисти*, *политически пеленачета*, *политическа еквилибристика*, *политически пируети*, *политическа гора*, *политическа джунгла*, *политически хищници*, *политически комедиант*, *политически репресии*, *политически рекет*, *политическо цунами* и др. Сред тях откриваме и вулгаризми. Ако се опитаме да обобщим образа, който те рисуват, ще забележим асоциации с неясно и непредвидимо място, хаос, всевъзможни нелогични действия в опит да впечатлят публиката, липса на подготовка и усещане за скрита заплаха и приближаваща опасност. Демокрацията пък се разглежда като непълноценна и незряла – *пубертетна демокрация*: *България при управлението на Борисов бе с пубертетна демокрация, с остракизъм по съветски: слушай и плащай, защото иначе ще изпратим товарищ прокурор и ще ти избие зъбите* (frognews.bg, 10.11.2022).

Негативно оценено е статуквото, което е мислено не просто като липса на развитие и своеобразен застои, но и вредоносен модел. На статуквото и т. нар. *партии на статуквото* е противопоставена *промяната*, често асоциирана с едноименната партия (Продължаваме Промяната), но също отрицателно оценена от някои медии, което проличава в лексеми като *променкаджии* и в езикова игра – използвано е съзвучието с думата *подмяна*: *Мораториумът, с който „партиите на подмяната“ блокираха работата на кабинета „Борисов 3“ и хвърлиха държавата в хаоса, от който още няма измъкване, се оказа противоконституционен* (pik.bg, 28.09.2021).

Идеята за непочтеност и манипулация в българската политика е представена чрез лексемите *далавера*, *схема*, *уйдурма*, *машинация*, *манипулация*, *афера*. Машините, използвани за изборите, са наричани *мадурки*, по името на президента на Венецуела, откъдето идват. Противниците на Бойко Борисов пък ги наричат *борисовки*: *Проф. Михаил Константинов пред Труд News: Недействителните гласове са лъжлив мит, удобен за играчите с мадурките* (trud.bg, 17.11.2022). А Борисов дори е определян като *съвременния Мадуро*, като по този начин се намеква откъде се очакват манипулациите (*Кирил Петков пък заяви, че „българският Мадуро е Борисов“ и че не трябва да позволяваме „на едни крадци да откраднат нашия вот“*) (Sega.bg, 18.11.2022). Така на практика един и същ артефакт се назовава по два различни начина чрез производни от имената на политически личности, в опит за убеждаване на електората коя страна ще манипулира изборите. Оттук негативно натоварен е и етнонимът *венецуелски*: *венецуелски машинации* (trud.bg, 17.11.2022); *„мафията на венецуелските машини“* (frognews.bg, 17.11.2022).

Усещане за превъзходство и дори ксенофобски елемент можем да бъдат открити в определения като *бананови републики*, *африкански тип политика*, *африканизация*, *азиатски диващини*. В този случай държавите в Африка и Азия се възприемат като лош пример за следване.

Елемент на разделение маркират и съществителните и прилагателните имена с представките *про-* и *анти-* + собствено име / име на партия, националност и др. от типа: *антигешев*, *антигерб*, *антибсп*, *антисемит*, *антитурски*, *антируски*, *антибългаризъм*, *антируска*, *антиевропейски*; *прогешев*, *проруски*, *пропутински*. Употребата на подобни съществителни или прилагателни имена, които означават подкрепа или противопоставяне, не представлява новост в българската преса. Представката *про-*, използвана обикновено в състава на имена със значение 'за, в полза на' не поражда задължително позитивни конотации (напр. *пропутински партии*, *пропутински медии*, *проруска партия*), както и *анти-* не поражда само негативни (*антикризисни мерки*). Забелязваме колебание при изписването с представката от чужд произход *анти-*, където се среща слято, полуслято и разделно изписване, особено когато втората част представлява съществително собствено или абревиатура: *Петър Витанов: Опитът правителството да бъде брандирано като анти-БСП няма да донесе успех на партията* (frognews.bg, 22.08.2022); *Нов тренд – анти БСП, както преди беше анти ГЕРБ* (24chasa.bg, 01.08.2022).

Противопоставянето *свой – чужд* е представено в характеристиките по етнически и териториален принцип. Използват се и определени топоними, станали актуални в политическото пространство през последните години поради асоциирането им с определени личности. Така например отрицателни нагласи предизвиква всичко, свързано с Харвард като място, където са учили Кирил Петков и Асен Василев. В медиите Кирил Петков често е определян като *Киро Харварда*, *Канадеца* и дори *канадско-български мелез*; срещахме още квалификации като *канадски тарикат*, *харвардски аферисти*, *харвардски мошеник* (pik.bg). Освен белег на чуждост, Харвард и Канада в този контекст се използват като нарицателни за некадърност и дори измама, мошеничество. Подобен случай на свързване на определено място с политическа личност откриваме и при родното място на Бойко Борисов – Банкя, наричано още *Банкянистан*, а самият Борисов – *субектът от Банкя*, *руският орденоносец от Банкя*, *падишахът от Банкя*, *рецидивистът от Банкя* (ivo.bg).

В пресата присъства и вечното разделение столица – провинция. Негативен оттенък носят определенията *селски*, *провинциален*: *Вирусът срути света, а ние протестираме за керемидка. Безсмислените скандали показват изключителното провинциално мислене на обществото ни* (sega.bg, 21.10.2021). Понякога се акцентира на родните места на някои политици, родени извън София, като опит за принижаването им. Така например Слави Трифонов е наречен *Дългия от плевенските села*, *чалгаря от Учиндол*, *селския Робеспьер от Учиндол*, а Бойко Борисов – *селския хитрец*, Мая Манолова – *кюстендилска чочарка*, *Круела де Вил от Кюстендил*, *кюстендилската света Богородица Мая Костинбродска*, *кюстендилска баба* и *кюстендилска кокона*, а Корнелия Нинова – *крушовска клюкарка*. Негативно оценени са и жителите на столицата в словосъчетания като *жълтопаветни кресльовци*, използвани по отношение на протестиращите, и ироничното *жълтопаветен морал* – липса на такъв.

През 2022 година, белязана от войната на РФ срещу Украйна, особено актуално е противопоставянето с Русия. Внушенията за наличие на руско влияние и прокарването на чужди интереси се актуализират и чрез използване на чуждици от руски произход (често реалии) и техните производни: *матрьошки*, *рубладжии*, *московлии*, *дружба*, *товарищ* и др. Усещането да голям брой платени (наричани още *рубладжии*) или безплатни (наричани *полезни идиоти*) поддръжници на режима на руския президент Путин в България се постига и чрез активното използване на синонимични производни от името му – *путинци*, *пунинчета*, *путинисти*, *путинофили*, и определения като *путинов рай*, *путински медии*. Срещат се производни и от неологизма *Путлер*, създаден чрез сливането на имената на *Путин* + *Хитлер*, като *путлеризъм*, *путлеристи*. Тези неологизми навлизат в българския език през чуждата преса. В статия, посветена на словотворчеството като проява на политическите пристрастия, Т. И. Стекова отбелязва, че неологизмите продължават да се създават по познатите словообразователни модели, като най-активно те се образуват именно от името на Путин (Стекова / Steksova 2012: 201). Според авторката словотворчеството в политическата комуникация се използва не толкова за назоваване на лица, предмети и събития, колкото за изразяване на отношение (Стекова / Steksova 2012: 206).

Същият модел на използване на множествено число, образувано от съществителни собствени имена, за обозначаване на определени групи хора, се среща и при наименованието на приближени, привърженици или уподобяване на други политици – *копейковци* (от измисления в социалните мрежи прякор на Костадин Костадинов – Копейкин, по името на герой на Гогол от „Мъртви души“), *борисовци* (от името на Бойко Борисов), *кирчовци*, *Кирчо Петковци* (от името на Кирил Петков),

Рашковисти (от името на Б. Рашков) и др. За целта се използват както лични имена, така и фамилии и дори прякори. Наблюдават се колебания в изписването.

Антируските настроения след 2022 година ярко се открояват и графично в думи, в които името на страната, етноса или други асоциативни думи са изписани с латинската буква Z, станала символ на поддръжниците на войната на РФ срещу Украйна: *Явно нещата за **pyZката** армия не са никак, ама никак добре.* (frognews.bg, 09.05.2022); *Чрез дезинформация на собствената нация за своята „специална операция“ **RaZия** върви към вътрешната си дезинтеграция* (ivo.bg, 14.11.2022); *Карабашилев: Отвратителната **Zависимост от руския ботуш** лъсна* (frognews.bg, 05.08.2022); ***Zло-то**, обаче не почива* (frognews.bg, 05.08.2022).

Медийното пространство става обект на особен интерес, самонаблюдение и вътрешна рефлексия. Разделение се забелязва и в редиците на медии, които взаимно се обвиняват в *антижурналистика*: *Истински журналист със собствена физиономия (на снимката горе) и изградено име в професията срещу антипод, който служи в еничарския корпус на антижурналистиката в антуража на своя вожда в най-авторитарната партия в България през годините на прихода (му)* (ivo.bg, 07.11.2022). Журналистиката се сравнява с най-древната професия – проституцията. Наречена е още *Четвъртата проститутка* (вместо Четвърта власт). А практикуващите я са определени като *продажници, пасмина, вървяща винаги сред победителя*. Използват се сравнения със *секта, кочина*: *Време да се връщам в занаята и да почистим малко кочината в Нова и БТВ, че иначе кошмарът ще продължи* (pik.bg, 16.11.2021). Бабилян е наречен *баща, бос на фалишивите новини, медийното гуру на хунтата, контрадезинформатор*, а Мая Манолова – *царица на фалишивите новини*. Така се появяват определения като *информационни боклуци, парцали*, а някои медии, определени като твърде послушни или продажни, са наречени *придворни медии, лакеи или трубадури на властта, пропутински, пропагандни*. Послушните журналисти, които избягват да задават неудобни въпроси, са характеризирани като *мисирки (мисиреци)*, определение, започнало след оприличаването на журналисти на такива от Б. Борисов през февруари 2020, *цветанки* (от името на журналистката Цветанка Ризова), *лимонки, слуги*.

От представените примери можем да направим изводи за дълбокото разделение в българското обществено и политическо пространство, отразено в езика на медиите. Не по-различно е положението и в медийното пространство, където наблюдаваме лепене на етикети и взаимни обвинения в продажност. Нерядко по използвания език и изразената позиция може да бъде разпозната медията и дори понякога авторът. Продължава появата на нови думи по познатите словообразователни модели, включително от имена на политици.

Източници / Sources:

Агенция ПИК (Agentsia PIK) <<https://pik.bg/>>
Блог на Иво Инджев (Blog na Ivo Indzhev) <<https://ivo.bg/>>
Вестник „Сегга“ (Vestnik „Sega“) <<https://www.segabg.com/>>
Вестник „Труд“ (Vestnik „Trud“) <<https://trud.bg/>>
Вестник „24 часа“ (Vestnik „24 chasa“) <<https://www.24chasa.bg/>>
ФрогНюз (FrogNyuz) <<https://frognews.bg/>>

Цитирана литература / References:

Алексиева 2011: Алексиева, М. *Някои промени в езика на печатните медии в България след приемането в Европейския съюз (въз основа на анализ на текстове и заглавия от 2007 година)*. – Взаимодействието теория – практика: Ключови проблеми и решения. Том 1. <http://research.bfu.bg:8080/jspui/bitstream/123456789/248/1/BFU_MK_2011_T_IV_Alexieva.pdf> [13.03.2023] (Aleksieva 2011: Aleksieva, M. *Nyakoi promeni v ezika na pachatnite medii v Balgaria sled priemaneto v Evropeyskiya sayuz (vaz osnova na analiz na tekstove i zaglaviya ot 2007 godina)*. – Vzaimodeystviето teoriya – praktika: Klyuchovi problemi i resheniya. Tom 1. <http://research.bfu.bg:8080/jspui/bitstream/123456789/248/1/BFU_MK_2011_T_IV_Alexieva.pdf> [13.03.2023])
Алексиева 2013 Алексиева, М. *Социално- и етноречевият портрет на печатни медии въз основа на читателски нагласи*. – В: Етнопсихолингвистични и социолингвистични аспекти на езика на медиите в България: научна конференция с международно участие, Бургас: Бургаски свободен университет, 2013, с. 94-107. <<https://www.bfu.bg/upload/izdania-BSU/Conf-etno-2013.pdf>> [13.03.2023] (Aleksieva 2013 Aleksieva, M.

- Sotsialno- i etnorechevi portret na pechatni medii vaz osnova na chitatelski naglasi*. – In: Etnopsiholingvistichni i sotsiolingvistichni aspekti na ezika na mediite v Balgaria: nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie, Burgas: Burgaski svoboden universitet, 2013, pp. 94-107.) <<https://www.bfu.bg/upload/izdania-BSU/Conf-etno-2013.pdf>> [13.03.2023])
- Георгиева 2022: Георгиева, М. *Властта на езика и езикът на „четвъртата власт“*. – Във: Властта на езика и медийния дискурс. София: Изд. на БАН „Марин Дринов“, с. 9-54. <https://www.researchgate.net/publication/358782327_THE_LANGUAGE_OF_THE_MEDIA_LANGUAGE_CONSCIOUSNESS_NORM_AND_ERROR> [13.03.2023] (Georgieva 2022: Georgieva, M. *Vlastta na ezika i ezikat na „chetvartata vlast“*. – In: *Vlastta na ezika i mediyniya diskurs*. Sofia: Izd. na BAN „Marin Drinov“, pp, 9-54.) <https://www.researchgate.net/publication/358782327_THE_LANGUAGE_OF_THE_MEDIA_LANGUAGE_CONSCIOUSNESS_NORM_AND_ERROR> [13.03.2023])
- Иванова 2008: Иванова, Д. *Булевардната преса и агресията на уличния език*. – Проблеми на социолингвистиката. София: Международно социолингвистическо дружество, с. 24-31. (Ivanova 2008: Ivanova, D. *Bulevardnata presa i agresiyata na ulichniya ezik*. – *Problemi na sotsiolingvistikata*. Sofia: Mezhdunarodno sotsiolingvisticheskoto druzhestvo, pp. 24-31.)
- Кирилова 2020: Кирилова, Й. *Стратегии и тактики в инаугурационните речи на българските президенти (Ритуалът в политическия език)*. – Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, № XXXIII, с. 166-188. (Kirilova 2020: Kirilova, Y. *Strategii i taktiki v inauguratsionnite rechi na balgarskite prezidenti (Ritualat v politicheskiya ezik)*. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, № XXIII, pp. 166-188. <https://ibl.bas.bg/izvestiya/wp-content/uploads/2020/12/05_Kirilova_PBE-XXXIII_166-188.pdf> [13.03.2023])
- Симеонова 2016: Симеонова, К. *Терминологична номинация в съвременната българска политическа терминология*. София: Пропелер, 227 с. (Simeonova 2016: Simeonova, K. *Terminologichna nominatsiya v savremennata balgarska politicheska terminologiya*. Sofia: Propeler, 227 p.)
- Стексова 2012: Стексова Т. И. *Словотворчество как проявление политических пристрастий*. – В: Сибирский филологический журнал, № 4. с. 201 – 207. <<https://cyberleninka.ru/article/n/slovotvorchestvo-kak-proyavlenie-politicheskikh-pristrastiy>> [13.03.2023] (Steksova 2012: Steksova T. I. *Slovotvorchestvo kak proyavlenie politicheskikh pristrastiy*. – In: *Sibirskiy filologicheskiy zhurnal*. № 4, pp. 201 – 207. <<https://cyberleninka.ru/article/n/slovotvorchestvo-kak-proyavlenie-politicheskikh-pristrastiy>> [13.03.2023])
- Стоицова 2019: Стоицова, Т. *Екология на масмедииите: Метафори и медийни парадокси*. – В: Проблеми на постмодерността, Т. 9, № 1, с. 86-111. (Stoitsova 2019: Stoitsova, T. *Ekologiya na masmediite: Metafori i mediyni paradoksi*. – In: *Problemi na postmodernostta*, Vol. 9, № 1, pp. 86 – 111.)

SOME OBSERVATIONS ON THE POLARIZATION OF SOCIETY AS REFLECTED IN THE BULGARIAN MEDIA

Teodora Krasteva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

tera_kr@abv.bg

Abstract. The object of analysis in this article is the language of the Bulgarian media and its ability to influence the process of polarization of society by advancing certain theses in the presentation of the news. The study uses material from some Bulgarian print media such as the newspapers *Trud*, *Sega*, *24 chasa*, *FrogNews*, *Agency PIK*, Ivo Indzhev's blog – *ivo.bg*, etc. for the period 2021–2022. Attention is paid to language aggression in the media and the means of its expression.

Keywords: media, polarization, language aggression, Bulgarian language

Teodora Krasteva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО НА ТЕРМИНОЛОГИЧНАТА СИСТЕМА НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК В ОБЛАСТТА НА ФИНАНСИТЕ И СТОКОВО-ПАРИЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ СИНАЙСКИЯ ПАТЕРИК)^{1*}

Елка Мирчева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

elka_mircheva@ibl.bas.bg

Резюме. Статията разглежда недостатъчно изяснени въпроси около изграждането на българската терминология в областта на финансите и стоково-паричните отношения. Анализират се 3 патерични разказа от Синайския патерик. В проучването са привлечени значителен брой свидетели за трансмисията на тези текстове в широк хронологичен отрязък – X – XIX в.

Ключови думи: терминология, старобългарска лексикология, Синайски патерик

През периода IV – VI в. в християнската книжнина на Късната античност се създават няколко съчинения, събрали в себе си живота и отшелническите подвизи на видни представители на монашеското братство, удостоени да получат в знак на почит към делото им прозвището *авва* – отец. Тези съчинения получават наименованието *патерици*. Съдържат около 2000 разказа и поучения, предназначени на първо място за монашеството и присъстват активно в славянската книжнина до XV в. Оттогава нататък разпространението им отслабва, но, благодарение на печатния Пролог, отделни текстове намират място в дамаскини сборници от XVIII в. (Николова / Nikolova 1980, Николова / Nikolova 2003). Може да се каже, че последен етап в разпространението на патерични слова в българската книжнина бележи така нареченият Първи видински сборник на Софроний Врачански, ръкопис НБКМ 356 от 1802 г., в който откриваме новобългарска преработка на някои от тях.

Патериците, гр. *патерика*, са създадени през IV – VII в. на гръцки и латински език. В славянската книжнина са познати са 6 типа патерични сборници (Николова / Nikolova 1980: 7; Николова / Nikolova 2003; Милтенова / Miltenova 2008: 206 – 207). Преводът им е осъществен в най-ранна старобългарска епоха. Съставът е формиран от 2 основни типа съчинения: патерични поучения (преки напътствия, афоризми, кратки въпроси и отговори) и патерични разкази (в тях присъстват аскетични подвизи, пророчества, преминаване на душите в отвъдното, ереси, морално-етични сюжети, но заедно с това и повествования за несправедливостта, покварата, милосърдието, саможертвата, жертвеността и честността) (Николова / Nikolova 1980: 112). Несъмнено като цяло тяхната цел е да подпомогне монасите в духовното им израстване и да посочи достойни за подражание примери, но за изследователите на славянската книжнина от особено значение е, че в техните страници е запазена ценна информация не само за ежедневието на средновековния българин (за това, как е назовавал предметите и явленията, които са го обкръжавали), но и за още езикови феномени.

На един от тях, на историята на терминологията в областта на финансите и стоково-паричните отношения, е посветена предлаганата публикация.

Обект на изследване в настоящата разработка са три от патеричните разкази в Синайския патерик (СинПат) – *Слово за една жена християнка, която обърна към християнството мъжа си елин* (ХрЕл), *Слово за Евагрий философ* (Еваг) и *Удивителната постъпка на Аполинарий с богат юноша, изпаднал в нищета* (Апол).

¹ Авторът изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия и разработването на проекта „Чуждите езикови влияния в историческото формиране на българския и румънския език“.

Под наименованието СинПат в славянската книжнина се разпространява преводът на известното съчинение на творилата в края на VI – началото на VII в. Йоан Мосх, създал Λεϊμών πνευματικός, известен още като *Лимонис* или *Духовно пасбище*, *Луг духовни*. Най-древният съхранен препис на този, възникнал в свързан с Преслав книжовен център, превод е от XI в. Той е руски. Ръкописът се съхранява в Държавния исторически музей (ГИМ), Москва, Синодална сбирка № 551. Текстът му е издаден от В. Голищенко и В. Дубровина (Голищенко, Дубровина / Golyshenko, Dubrovina 1967). Част от четивата в него продължават живота си в различни по характера си сборници.

Извадки от *Синайския*, *Скитския* и *Азбучно-Ерусалимския* най-късно до края на XIII в. са обединени в *Сводния патерик* (СводПат) (Николова / Nikolova 1980, Николова / Nikolova 2003).

Разглежданите тук 3 текста попадат и в този, възникнал отново в България, патеричен свод.

1. Използвани в настоящото проучване текстове и преписи.

1.1. Слово за една жена християнка, която обърна към християнството мъжа си елин – Vita mulieris fidelis quae mira sapientia virum suum gentilem ad fidem convertit.

❖ Най-древният запазен препис е от XI в. Ръкописът се съхранява в Държавния исторически музей (ГИМ), Москва, Синодална сбирка № 551 (Голищенко, Дубровина / Golyshenko, Dubrovina 1967: 296 – 301). Текстът с начало *въ самоу островѣ повѣда намѣ. бѣлюбиваа и нищелюбиваа мариа мѣти павла кан'дита* е разположен на л. 130б – 132б.

❖ Гръцки паралелен текст (BHG 1442s; CPG 7376) с начало *Ἐν Σάμῳ τῇ νήσῳ διηγήσατο ἡμῖν ὁ θεοφίλης καὶ φιλόπτωχος Μαρία ἡ μήτηρ τοῦ κυροῦ Παύλου κανδιδάτου* по изданието на Ж.-П. Мин от *Patrologia graeca* (PG 87³, 3057 – 3061).

❖ Берлински сборник от XIV в. (Берл) – (Берлинска държавна библиотека, сбирка на Вук Караджич № 48). Текстът с начало *бѣше жена крѣпѣница. и мѣщи мѣжа елина богатѣствоу его не бѣ коньца* е поместен на л. 94v – 95v (Миклас, Тасева, Йовчева / Miklas, Taseva, Yovcheva 2008: 280 – 282).

❖ Зографски СводПат, средата на XIV в. Разказът *слышахомѣ же и иного ѿца, повѣдающа на се: тако въ градѣ александриѣ бы жена некая бл҃гоустива* е поместен на л. 198а – 199б (Николова / Nikolova 1980: 336 – 338).

❖ Беляковски сборник (Бел), НБКМ 309, от втората половина на XVI в. Текстът с начало *бѣше жена некая хрѣтѣница и мѣщи мѣжа елина. и бѣста оѣа оубога* е на л. 131б – 136б.

❖ Печатен пролог за декември – февруари (Прол) от 1696 г. под дата 7. декември – *бѣ жена хрѣтѣана, и мѣщи мѣжа елина. оубога же бѣста оѣа* е поместен на л. 438 – 439.

❖ Първи Видински сборник на Софроний Врачански, НБКМ 356. Текстът с начало *беше оу еди градѣ наком жена хрѣтѣанка, а имаше мѣжѣ елинѣ, и двоицата бѣха сѣромасы* е поместен на л. 301б – 303б.

1.2. Слово за Евагрий философ – Vita Evagrii philosophi a Synesio Cyrenes episcopo ad Christi fidem conversi.

❖ Най-древният запазен препис е от XI в. Ръкописът се съхранява в Държавния исторически музей (ГИМ), Москва, Синодална сбирка № 551 (Голищенко, Дубровина / Golyshenko, Dubrovina 1967: 320 – 324). Текстът с начало *соушеи намѣ въ алектѣтипаиуѣсѣ. моужѣ бл҃говѣр'нѣ. и хѣлюбивѣ. приде ѿ пен'тапола* е разположен на л. 142б – 144б.

❖ Гръцки паралелен текст (BHG 1442s; CPG 7376) с начало *Ὁντων ἡμῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Λεόντιος Ἀπαμεύς ἀνὴρ φιλόχριστος καὶ εὐλαβής, ἦλθεν ἀπὸ Πενταπόλεως* по изданието на Ж.-П. Мин от *Patrologia graeca* (PG 87³: 3078 – 3080).

❖ Зографски СводПат, средата на XIV в. Разказът е поместен на л. 80а – 81б: *повѣдашѣ намѣ иван же и софронѣ, гл҃ашѣ. тако единомѣ рече шѣшемѣ намѣ въ александриѣ* (Николова / Nikolova 1980: 232 – 234).

❖ Велики Макариеви чети-минеи (ВМЧ), Син 993, XVI в. Текстът при *фѣофилѣ папѣ алектѣрѣстѣмѣ. бы в кѣринѣ еппѣсѣ синесен. иже ѿбрѣте прѣше тѣ философа именеиѣ евагрія* е поместен на л. 119б – 119г.

❖ Първи Видински сборник на Софроний Врачански, НБКМ 356. Текстът након време при блъженнаго еѳлогіа патріаха алеѳандринскаго прїиде након старецъ ѿ пентапола е на л. 3576 – 3596.

1.3. Удивителната постѣнка на Аполинарий с богат юноша, изпаднал в нищета – *Factum mirabilis charitatis sancti abbatis Apollinaris patriarchae Alexandrini erga juvenem divinem ad inopiam redactum.*

❖ Най-древният запазен препис е от XI в. Ръкописът се съхранява в Държавния исторически музей (ГИМ), Москва, Синодална сбирка № 551 (Голышенко, Дубровина / Golyshenko, Dubrovina 1967: 313 – 319). Текстът повѣдаша намѣ о авѣ вѣ стѣмъ полинарии папѣ алеѳандрѣстѣмъ. тако зѣло бѣ милостивѣ и страстливѣ е разположен на л. 139а – 142а.

❖ Гръцки паралелен текст (BHG 1442s; CPG 7376) с начало Διηγῆσατο ἡμῖν περὶ τοῦ ἐν ἁγίοις Ἀββᾶ Απολινάριου τοῦ πάπα Ἀλεξανδρείας, ὅτι πάνυ ἦν ἐλεήμων, καὶ συμπαθὴς по изданието на Ж.-П. Мин от Patrologia graeca (PG 87³: 3072 – 3076).

❖ Зографски СводПат, средата на XIV в. Разказът е поместен на л. 199б – 201а: се и дрѣго пѣбно сѣмъ сказа намѣ инѣ старецѣ глѣ: тако бѣ, рече юноша нѣкыи вѣ алеѳандрїи, сѣнѣ велижжа нѣкоего града того (Николова / Nikolova 1980: 338 – 340).

2. Термини, свързани с финанси и стоково-парични отношения

2.1. От глава до главница

В класическите старобългарски паметници (КСП) има разкази за една хилядолетна финансова операция – даване на пари на заем и получаване на дивиденди от това. Към познатите от тези древни ръкописи лихва, както и устойчивите словосъчетания дати / въззати зѣмѣ (CP / SR 1: 250); дати вѣ лихвѣ (CP / SR 1: 799), разказите ХрЕл и Еваг от Синайския патерик добавят главѣство тѣ кефѣлаиа ‘начален капитал, основна сума, която се дава под лихва или носи лихва; глава, майка’ (РБЕ / RBE) – главѣства оуѣсоуѣвити в ХрЕл и главѣство испѣнь тѣбѣ подамѣ в Еваг. Лексемата е калка от гръцки, която продължава живота си като финансов термин до днес като *главница*.

Етимологията на думата е прозрачна – тя е производно съществително от глава, но кога собствено се появява това образуване, а и какви точно е неговите значения. В КСП освен основното значение на глава като ‘част от тялото’, са документирани и преносни значения, свързани с водещата роля на главата в човешкия организъм – така покрай ‘същина, същност’ са отбелязани ‘човек’ и ‘наслов, название’ (CP / SR 1: 338). Със значение ‘същина, същност’ е една употреба на друго производно на глава – главѣзна в Супрасълския сборник (CP / SR 1: 339).

Материалът, който предоставят речниците, не е обилен. В речника на Миклошич е отбелязана заглавка главѣство, както и посочка към Пандектите на Антиох, но не и пример (Miklosich 1862 – 1865: 128). И. Срезневски добавя към посочката на Миклошич текст, от който става ясно, че значението, в което е употребена думата е ‘същност, същина’ (главѣство оуѣбо соуѣимѣ вѣ насѣ благомѣ тѣрпѣниѣ юсть). Към това е приведено и значение, извлечено от СинПат – ‘глава от книга’. Два примера, от ХрЕл и Еваг със значение *главница*, цитирани по-горе, са приведени без дефиниция (МСДЯ 1: 515 – 516).

Речникът на руския език XI – XVII в. добавя твърде малко към изнесеното в предходните лексикографски справочници, а единственото ново значение е ‘поголовен данък’ (СРЯ / SRYa 4: 24 – 25).

За главѣство в двата патерични разказа от СинПат може да се обобщи, че е семантична калка от гръцкото κεφάλαιος, което в гръцки между другите значения е и ‘капитал, пари’ (LSJ)². Заслужава да се отбележи, че употребата на това производно определено е в паметници, чието създаване се свързва с Преславското книжовно средище, а в значение ‘главница’ от известните досега данни се среща в СинПат.

² Със сигурност примерите за семантично калкиране биха могли да се увеличат, като се включат паралели с други езици, а данните се интерпретират в общ европейски културен контекст. Това обаче излиза извън задачите, които си поставя настоящото изследване. В дадения случай важни са конкретните примери от СинПат, както и посочването на прекия, в случая византийски източник, провокирал писмена фиксация на главѣство срещу κεφάλαιος.

Що се отнася до днешната *главница*, то изглежда, че тя е по-късно появил се дериват на глава. Не се среща в Речника на руския език от XI – XVII в., нито в споменатия по-горе Корпус. Отбелязана е в Речника на Н. Геров, а подредбата на значенията е: ‘възглавница’, ‘умалително от главня’ и едва на последно място идва ‘пари, дадени да работят за лихва; капитал’ (Геров / Gerov 1895 – 1901, 1: 214, 217). Българският етимологичен речник също отбелязва *главница* като ‘капитал, парична сума, дадена под лихва’ в Странджанско (БЕР / BER 1: 244).

Ключово място в ХрЕл има търговецът / банкерът, който купува намерен от съпруга езичник скъпоценен камък. В гръцкия паралелен текст той е представен като [ἀπέρχεται] εἰς τὸν τραπέζιτην αὐτὸς δὲ ἦν καὶ ἀγγυροπράτης, т.е. банкер / лихвар и сребропродавец (търговец на сребро). От привлечените преписи на ХрЕл единствено СинПат следва плътно прототипа – оставя гръцката лексема за професията на банкера непреведена, а пояснението калкира [иде] къ трапезъникъ. ѳѳѳ ѳѳѳ сребропродавѳѳѳ. В съгласие със засиленото използване на прабългарския по произход суфикс за образуване на nomina agentis -ѳѳѳ, ранният преславски превод на Лимонис / Луг духовни на Йоан Мосх използва славяно-протобългарската калка сребропродавѳѳѳ. По-късните преписи на ХрЕл заменят думата със сребропродавѳѳѳ и коупецъ или само с коупецъ.

Друг опит за адаптация на заемката е дериватът **трапезарь**, който откриваме в *Лествицата* и *Успенския сборник*.

Колкото и разнообразна да е преводаческата практика, все пак може да се каже, че от гледна точка на разглежданото тук слово ХрЕл, най-ранният запазен препис от преславския му превод се оказва в една група с други, също преславски, текстове – *Богословието на Йоан Екзарх* и *Ефремов-*

⁵ <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_12> [13.01.2023].

ската *крѣмчая* (СРЯ / SRY 30: 97 – 98). Като цяло побългарените със славянски суфикси *трапезъникъ* и *трапезаръ* отстъпват в историята на езика пред производните на глаголите *трѣговати* и *коуповати*.

На този фон остава да стои изолирано едно словосъчетание, употребено в *Супрасълския сборник* в Златоустовото *Слово за поста* – *прикоупъ творѣи* (CP / SR 2: 932), в което преводачът отново е търсел подходящ превод на *траπεζίται* – *подоба ти бѣ дати сребро мое прикоупъ творѣштинѣи* С 369.30. За превода на *траπεζίτης* в препратка към *Притчата с талантите* книжовникът е използвал субстантивизирана причастна форма на творити и *прикоупъ* ‘полза, изгода, печалба’. В КСП *прикоупъ* е представена с 2 примера от *Супрасълския сборник*, при това в едно и също слово, но при Срезневски е документирана с немалко употреби, между които и в *Златоструй* (МСДЯ 2: 1418).

2.3. Някои търговски практики

Заслужава да се отбележат и няколко глагола, които в ХрЕл влизат в словосъчетания, които поемат функцията на финансови термини: СинПат *тѣжъвити* [цѣнѣ] / Бел, Прол *отѣкчати* [цѣнѣ] ‘вдигам цената на нещо’; СинПат *възносѣ* [цѣнѣ] / Бел *възнесе* [цѣнѣ] / Прол *износѣ* [цѣнѣ] ‘наддавам, вдигам цената на нещо’ (Мирчева / Mircheva 2022).

Прави впечатление едно напълно съвременно звучащо значение на глагола *развити*, което в пре работката на ХрЕл от Берлинския сборник се появява в актуалното значение на днешното *развалям* в значение на ‘разменям по-едри пари, парични единици, за да получа еднакви на стойността им по-дребни’ (РБЕ / RBE), който глагол исторически в това конкретно значение е изместил в конкретната употреба глагола *развити* – *възми златицѣ еже ти ѿста. и тиѣ развыѣи и разѣи нициѣи* (Миклас, Тасева, Йовчева / Miklas, Taseva, Yovcheva 2006: 281).

В среднобългарския превод на ХрЕл от СводПат интерес представлява финалният момент от дългото пазарене за цената на камъка, в което мъжът елин най-накрая осъзнава, че притежава нещо много ценно: *тогда научѣтъ мѣжѣ множаишеѣ цѣноѣ цѣнѣи каменѣ. и по малѣ по малѣ кѣпецѣ възходѣ да емѣ двѣ тысѣщи златникѣ* (Николова / Nikolova 1980: 338). Вниманието привлича словосъчетанието с *figura ethimologica* – *цѣноѣ цѣнѣи* ‘наддавам, увеличавам цената на нещо’.

2.4. Ценни книжа

В два от разглежданите патерични разказа, Еваг и Апол, се споменава за още един финансов документ – *пѣлица* – ‘вид ценна книга, с която едно лице се задължава да изплати на притежателя ѝ определена сума на определена дата [падеж]’ (РБЕ / RBE).

В Апол това е реален документ, който носи на обеднял юноша значителни приходи, които по остроумен начин му дарява папа Аполинарий. В Еваг полицата е документ с твърде странно съдържание. След покръстването си Евагрий философ дарява на бедните голяма парична сума, но настоява да получи документ от епископ Синесий, в който да е записано, че за дарената сума той ще бъде стократно възмезден от Исус Христос след кончината си. Разказът завършва с отварянето на гроба на Евагрий и прочитането на собственоръчно написаната от него записка, че на небето е получил обещаното и няма финансови претенции към епископа.

С превода на текстове като СинПат в средновековната българска книжнина проникват текстове, в които ясно се очертават нормите на Римското право. В текста за изпадналия в нищета наследник на някога богата фамилия той ненадейно се оказва собственик на пѣлица, реален договор за заем (*mutuum*) (Андреев / Andreev 1992: 276), който неговият баща преди кончината си бил дал на Църквата. Съгласно правните норми, пѣлицата е заверена с подписите на свидетели и включва в себе си изплащане на уговорена лихва. Особено интересна е пѣлицата, която Евагрий Философ изисква от епископ Синесий, когато чрез него дарява значителна сума на бедните. В Юстиниановата кодификация този документ принадлежи към групата договори *do ut facias* (давам, за да направиш). По-конкретно става дума за така нареченото дарение с тежест (*donatio sub modo*). При този тип договори едната страна прехвърля на другата безвъзмездно собственост, като срещу това дарителят да получи определена престация (Андреев / Andreev 1992: 377). Римското право обаче изисква престацията да бъде възможна (*impossibilum nulla obligatio est*) (Андреев / Andreev 1992: 276). Йоан Мосх предлага в своя разказ като доказателство за стократното възмездяване щедростта на тези, които са дарили милостиня в отвѣдния свят, съдържанието на посмъртното писмо, с което Евагрий

удостоверява не само пред епископа, но и пред останалите вярващи, че е получил своята награда от самия Иисус. По този начин дарението с тежест е изпълнило своето предназначение.

В българския език *пѡлица* е заемка от италиански. Намираме я в Речника на Найден Геров (Геров / Gerov 1895 – 1901, 4: 148), както и в публикации преди Освобождението – Неофит Бозвели, сп. „Летоструй“ (РБЕ / RBE).

Как обаче се е наричал този финансов документ в предходните векове от развитието на езика, и по-специално как са постъпили преводачите в анализираният тук патерични разкази от СинПат.

По-долу в табличен вид са представени гръцките наименования на *пѡлицата* от *Лимонис* на Йоан Мосх и техните преводи в двата патерични разказа, Еваг и Апол, по различни техни преписи в широкия хронологичен период от X до XIX в.

Еваг	Апол
PG 87 ³ : 3078 – 3080 γραμμάτιον, ιδιόχειρον, χάρτης, πιττάκιον	PG 87 ³ : 3072 – 3076 γραμμάτιον χρεωστικόν, γραμμάτιον
СинПат: к'нижица, хартиѡ, роукописаниѡ, питакии	СинПат: к'нижица длѣжньѡ, к'нижица, к'нига, хартиѡ
СводПат: роукописанїѡ, писанїѡ, к'нига	СводПат: писанїѡ длѣжно, писанїѡ, к'нига
Син 993 (ВМЧ): роукописанїѡ, грамоѡ, хартиѡ	
Първи Видински сборник: писмо сирѣ тѹмюсѣѣ, писмо, роукописанїѡ, хартиѡ	

Както се вижда разнообразието тук е и в гръцката, и в българската терминологична система. В най-голяма степен на *пѡлица* отговарят словосъчетанията к'нижица длѣжньѡ, писанїѡ длѣжно (ιδιόχειρον и πιττάκιον в Еваг и описателно предаденото γραμμάτιον χρεωστικόν в Апол), в които старобългарският преводач е добавил прилагателното длѣжньѡ. Останалите съответствия – к'нижица, к'нига, хартиѡ, роукописаниѡ, писанїѡ, грамоѡ на практика следват гръцкия текст и назовават най-общо писмена записка, без да насочват към финансовите последици, до които тя води. Това са лексеми с богата семантична структура, които, както се вижда от историческото развитие на езика ни, не са успели да поемат върху себе си да назовават финансов документ.

Разбира се, на фона на многобройните наименования изпъкна начинът, по който въпросната *пѡлица* е въведена в преработката на Еваг, която помества в своя Първи видински сборник Софроний Врачански – писмо сирѣ тѹмюсѣѣ. Турската дума, изписана при него като *тѹмюсук*, намираме в Речника на Геров като *темесук* или *темесюк*, тълкувана като 'тахмил, запис, вескел, облигация' (Геров / Gerov 1895 – 1901, 5: 331). Като един от последните дамаскинири, Софроний следва утвърдената практика в книжовния български език на народна основа от предвъзрожденския период домашна лексика да бъде пояснявана с трайно усвоена в практиката турска дума. В следващото изложение от Еваг в Първия видински сборник турският термин повече не се споменава. На негово място са използвани писмо, роукописанїѡ, хартиѡ, но, благодарение на позоваването на практиката в Османската империя, на читателя е напълно ясно за какъв документ става дума в патеричния разказ при споменаването на тези неутрални от гледна точка на терминологията наименования.

Направеният анализ на някои езикови процеси, свързани с началния период от изграждането на българската терминологична система, който проследява и трансмисията на трите патерични разказа през вековете, ясно показва, че е нужна продължителна трудоемка работа, която далеч не се изчерпва със справки в съществуващите лексикографски справочници. Те, разбира се, са основен ориентир, но непременно трябва да се има предвид, че съвсем нередки са случаите, в които отразеното в тях не само не е представително, а без колебание може да бъде определено като маргинално по отношение и на старобългарската книжнина, и по отношение на историята на българския език. Безспорно една от причините е бурното развитие на книжовния език, както и центробежните процеси в търсенията на преводачи и създатели на оригинални произведения. Това изисква набирането

на достатъчно обилен материал от възможно по-голям брой преписи. Едва тогава изследователят би могъл да се надява да достигне до по-сигурни заключения.

Надявам се, че настоящата публикация е крачка в тази посока.

Цитирана литература / References

- Андреев 1992: Андреев, М. *Римско частно право*. VI фототип. изд. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Andreev 1992: Andreev, M. *Rimsko chastno pravo*. VI fototip. izd. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1971 – 2017. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> [13.01.2023] ((BER: *Balgarski etimologichen rechnik* Т. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971 – 2017. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> [13.01.2023])).
- Геров 1895 – 1901: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 5. Пловдив: Дружествена печатница „Съгласие“. (Gerov 1895 – 1901: Gerov, N. *Rechnik na blagarskiya ezik*. Т. 1 – 5. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa „Saglasie“.)
- Голышенко, Дубровина 1967: Голышенко, В. С., В. Ф. Дубровина. *Синайский патерик*. Москва: „Наука“ <<http://prav-book.ru/books/view/457-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA>> [13.01.2023]. (Golyschenko, Dubrovina 1967: Golyschenko, V. S., V. F. Dubrovina. *Sinajskii paterik*. Moskva: „Nauka“ <<http://prav-book.ru/books/view/457-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA>>) [13.01.2023].
- Дачев 2010: Дачев, М. *Семиотика на парите*. София: Висше училище по застраховане и финанси. <https://cssc-bg.com/downloads/books/Dachev-b-2010_Semiotics-of-Money_CSSC.pdf> [13.01.2023] (Dachev 2010: Dachev, M. *Semiotika na parite*. Sofia: Visshe uchilishte po zastrahovane i finansi. <https://cssc-bg.com/downloads/books/Dachev-b-2010_Semiotics-of-Money_CSSC.pdf>) [13.01.2023].
- Миклас, Тасева, Йовчева 2006: Миклас, Х., Л. Тасева, М. Йовчева. *Берлински сборник: Среднобългарски паметник от началото на XIV в. с допълнения от други ръкописи*. София – Виена: Österreichische Akademie der Wissenschaften. (Miklas, Taseva, Yovcheva 2006: Miklas, H., L. Taseva, M. Yovcheva. *Berlinski sbornik: Srednobaľgarski pametnik ot nachaloto na XIV v. s dopalneniya ot drugi rakopisi*. Sofia – Viena: Österreichische Akademie der Wissenschaften.)
- Милтенова 2008: Милтенова, А. Монашеска литература. – В: *История на българската средновековна литература*. София: „Изток – Запад“, с. 203 – 212. (Miltanova 2008: Miltanova, A. Monasheska literatura. – In: *Istoriya na balgarskata srednovekovna literatura*. Sofia: „Iztok – Zapad“, pp. 203 – 212.)
- Мирчева 2022: Мирчева, Е. За патеричите и тяхната рецепция в старобългарската книжнина (финансовите измерения на милосърдието). – В: *Interdisciplinárny výskum prameňov o jazyku a duchovnej kultúre Slovensko-slovanské súvislosti*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, pp. 101 – 113. (Mircheva 2022: Mircheva, E. Za pateritsite i tyahnata retseptsia v starobaľgarskata knizhnina (finansovite izmerenia na milosardieto). – In: *Interdisciplinárny výskum prameňov o jazyku a duchovnej kultúre Slovensko-slovanské súvislosti*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, pp. 101 – 113.)
- МСДЯ: Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1 – 3. Санкт Петербург: издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, 1893 – 1912. (MSDY: Sreznevskiy I. I. *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pisymennym pamyatnikam*. Т. 1 – 3. Sankt Peterburg: izdanie Otdelenia russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy akademii nauk, 1893 – 1912.)
- Николова 1980: Николова, С. *Патеричните разкази в българската средновековна литература*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Nikolova 1980: Nikolova, S. *Paterichnite razkazi v balgarskata srednovekovna literatura*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Николова 2003: Николова, С. Патерик. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т. 3 София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 109 – 116. (Nikolova 2003: Nikolova, S. Paterik. – In: *Kirilo-Metodievska entsiklopediya*, Т. 3 Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 109 – 116.)
- РБЕ: *Речник на българския език* <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [13.01.2023] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik* <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [13.01.2023]).
- СРЯ: *Словарь русского языка XI – XVII в.* Вып. 1–. Москва: Наука, 1975–. <<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii>> [13.01.2023] (SRYa: *Slovar' russkogo yazyka XI – XVII v.* Vyp. 1–. Moskva: Nauka, 1975 – <<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii>> [13.01.2023].)
- СР: *Старобългарски речник*. Под редакцията на Дора Иванова-Мирчева. Т. 1, 1999. Т. 2, 2009. София: „Валентин Траянов“. (SR: *Starobaľgarski rechnik*. Pod redaktsiyata na Dora Ivanova-Mircheva. Т. 1, 1999. Т. 2, 2009. Sofia: „Valentin Trayanov“.)

LSJ: *The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon* <<http://stephanus.tlg.uci.edu/lsg/#eid=1&context=lsj>> [13.01.2023].
 Miklosich 1862–1865: Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilemus Braumueller.
 NT: *Novum testamentum graece et latine*. <<https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/>> [13.01.2023].
 BHG: Halkin, Fr. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, T. 1 – 3, Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.
 CPG: Geerard, M. *Clavis partum graecorum*. T. 1 – 5. Turnhout: Brepols, 1974 – 1987.
 PG: Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. T. 1 – 161. Paris: Imprimerie Catholique, 1857 – 1866. <<http://patristica.net/graeca/>> [13.01.2023].

ON THE CONSTRUCTION OF THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF THE OLD BULGARIAN LITERARY LANGUAGE IN THE FIELD OF FINANCE AND COMMODITY-MONETARY RELATIONS (BASED ON MATERIAL FROM THE SINAITIC PATERICON)

Elka Mircheva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

elka_mircheva@abv.bg

Abstract. The article examines insufficiently clarified issues regarding the construction of the Bulgarian terminology in the field of finance and commodity-monetary relations. 3 patericon stories from the Sinaitic Patericon are analyzed. The study involves a significant number of witnesses of the transmission of these texts over a vast chronological segment spanning the 10th – 19th centuries.

Keywords: *terminology, lexicography, Sinaitic Patericon*

Elka Mircheva
 Institute for Bulgarian Language
 Bulgarian Academy of Sciences
 52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
 Sofia 1113
 Bulgaria

ЛЕКСИКАЛНИ РАЗНОЧЕТИЯ И ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ТЕКСТОВЕ (ЗА ЕДИН МОЛДОВСКИ ПРЕПИС НА ПСЕВДОЗОНАРИНИЯ НОМОКАНОН ОТ XVI ВЕК)^{1*}

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме. Статията е посветена на практически непознатия препис от така наречения Псевдозонарин номоканон в Библиотеката на св. Синод на Румънската православна църква в Букурещ със сигнатура *BSS Ms.sl. II 267*. Представени са историческият контекст на възникването и метаданните за ръкописа в съпоставка с традициите на този номоканон във Влахия и Молдова след XIV в., когато е доказано, че се появява неговият български превод. Коментирани са отделни гърцизми и лексикални различия, като *факеол-венец-савон*; *посадница*, *палакида*, *кавка*, *накато*, някои от които се разглеждат като оказионализми за този молдовски препис. Подчертава се ролята на молдовската книжнина от XVI век за съхранение на среднобългарското книжовно наследство.

Ключови думи: молдовски преписи на Псевдозонариния номоканон, среднобългарско книжовно наследство

Темата за писмената култура на Българското средновековие непрекъснато се обогатява с редица приносни изследвания, които поставят индивидуалния избор на преводача или преписвача в неделима връзка с възникването и функционирането на езиково-текстологични и стилови особености на даден текст, група текстове, паметник, скрипторий или книжовен център. Като повтарящите се, устойчивите, така и индивидуалните, специфичните признаци се включват в пестратата мозайка, която по думите на А. Бояджиев служи за лице на писмения извор (Бояджиев / Boyadzhiev 2017: 35). Изключително важно е да се разкрият причините и условията, повлияли върху даден избор на книжовника; в каква среда се поражда той и кое го предизвиква; как се отразява върху книжовния процес така наречената от К. Петровски *scribe's reality* с всички социални, когнитивни, психологически и конкретно езикови фактори (Petrovsky 2017).

Сред факторите за промяна на първо място се нарежда географско-ареалният. Преписването на един текст в различна от произходната му среда обуславя възникването на така наречените различия. Обобщено различието се дефинира като „вариант (лексикален, граматически, фразов), установен от изследователя при сравнение (колация) на преписите свидетели на средновековен текст или старопечатно издание. Вариантите бележат отделни етапи в историята на текста и неговото препредаване (трансмисия)“ (Scripta Bulgarica). Особено важни са онези лексикални варианти, които свидетелстват за целенасочена или провокирана от определени фактори замяна в процеса на възприемане и възпроизвеждане на един текст. В редица случаи чрез тях се поражда частична или пълна синонимия за даден денотат.

В настоящото изложение ще се спра на ограничени примери за лексикални различия в молдовския препис на така наречения Псевдозонарин номоканон (нататък ПсЗ) от Библиотеката на Св. Синод на Румънската православна църква със сигнатура *BSS Ms.sl. II 267*. Ръкописът е непроучен от езикова гледна точка и практически остава неизвестен в богатото археографско досие на архетипа (обобщаващи данни за образа, наречен ПсЗ, у Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2011: 259 – 410; Ženuch et al. 2018; Tsibranska-Kostova, Naydenova 2021). Във всички изследвания на български и чуждестранни учени се подчертава, че в основата на известните до момента преписи стои български превод от началото на XIV в. с вероятна търновска локализация. Преводът на юридическия образец е извършен от неустановен с точност византийски източник, подобен на

^{1*} Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия.

издания от Жан-Батист Котелие *Номоканон на Котелерий* (Cotelerius 1677). Българският превод добива толкова широк географски обхват на разпространение на Балканите, във Влахия и Молдова, в Русия, Украйна и Карпатския регион, че с право е наречен епитимийният номоканон на *Slavia Orthodoxa*. От 2007 г. в научно обращение е първото фототипно издание на най-ранния запазен в българските книгохранилища и един от най-ценните преписи на този образец – ръкопис *ЦИАИ 1160* от Църковния историко-архивен институт на Българската патриаршия в София, датиран от 60/80-те години на XIV в. (Архивски номоканон / *Archivski nomokanon* 2007). Първият речник индекс на друг негов препис от XVII в. от сбирката на Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив предложи А. Кемалова (Кемалова / *Kemalova* 2016).

Приноси данни за ръкопис *BSS Ms.sl. II 267* изнесе наскоро отец П. Кицулеску (Chițulescu 2019)². Неговите археографско-кодикологични наблюдения *de visu* затвърждават следните параметри на разглеждания препис: възникнал е по време на второто управление на молдовския войвода Александру Лъпушняну (1564 – 1568) и е дело на монаха Теофан, който го завещава на манастира „Св. Николай Чудотворец“ Кошула, известен под името Мал, съществуващ и днес недалеч от гр. Ботошани (Chițulescu 2019: 572 – 574). Манастирът е създаден през 1535 г. като средище на активна книжовна дейност в духа на традициите на Търновската книжовна школа и среднобългарския двуеров двуюсов правопис, типичен за княжествата отвъд Дунава през целия XVI в. От метаданните в ръкописа се извличат още две ценни заключения. *Първото* – печат на л. 1а свидетелства, че ръкописът е бил откупен от руски староверски манастир, с което се потвърждава разпространението на Пс3 в средите на руските старообрядци поради открояващата се в него тенденция за чистота на православната вяра, защитавана чрез каноничните норми, антиеретическия дискурс, библейските цитати, морализаторските сентенции и включените поучителни наративи. *Второто* – прави впечатление необичайният текстов конвой за номоканона, а именно редакция на популярния през Средновековието цикъл наративи за злите жени, за пръв път преведен в Симеоновия сборник от X в. (Спасителна книга / *Spasitelna kniga* 2008: 261 – 269). Това може да се обясни с факта, че именно в монашеска среда е действала с пълна сила седмата Божия заповед от Декалога: Не прелюбодействай! (Изх. 20: 14; Втор. 5: 18). В подкрепа на същото са многобройните бележки по форзаца и в извънтекстовите полета, в които се коментират плътските грехове. Те издават вниманието на общността към нравствената чистота и „умъртвяването“ на всички лоши помисли, включително плътските.

Преди да премина към конкретните примери, представям в оригинал колофона на ръкопис *BSS Ms.sl. II 267*, който в статията на Кицулеску е публикуван в румънски превод (Chițulescu 2019: 573):
✝ в лѣ̑ зо̑е. се̑ ке̑ (?). даде̑ сѣа кни̑га пра̑вила стѣ̑ а̑плѣ̑, мо̑наѣ О̑е̑сѣ̑фа̑ мо̑насти̑ ѿ ма̑ на̑ и̑ма̑ ко̑шѣла̑ и̑де̑ е̑ х̑ра̑ стѣ̑го̑ а̑рх̑и̑е̑ра̑р̑ха̑ и̑ ч̑ю̑тѣ̑вѣ̑р̑ца̑ ни̑ко̑ла̑е̑. да̑ в̑ѣ̑дет̑ъ вѣ̑ мо̑бѣ̑ж̑ се̑бе̑. при̑ д̑ни̑ е̑л̑го̑ч̑тѣ̑вѣ̑ г̑л̑р̑тъ̑ и̑ ѿ̑ а̑ле̑к̑с̑а̑н̑дра̑ во̑е̑во̑ди̑. и̑ к̑то̑ по̑рѣ̑ши̑ и̑де̑ да̑ни̑е̑ да̑ в̑ѣ̑де̑ про̑кла̑ ѿ̑ г̑а̑ б̑а̑ стѣ̑тѣ̑вѣ̑р̑ша̑го̑ н̑бо̑ и̑ з̑е̑м̑ла̑.~ Както се вижда, преписвачът има твърдо установени правописни навици за употреба на знаци за носови гласни не само в основния текст, но и в паратекстовете.

Примерни разночетения³:

Факѣоль — вѣ̑нѣ̑ць: Я̑ще̑ нѣ̑ка̑а̑ ѿ̑ же̑ны̑ стѣ̑сѣ̑ды̑ сво̑е̑ж̑ о̑у̑краде̑тъ̑ пра̑дено̑ или̑ вѣ̑нѣ̑ць. лѣ̑ двѣ̑, да̑ ѿ̑л̑жит̑ с̑а̑. по̑кл̑о̑. ѿ̑. (BSS Ms.sl. II 267, 133v); Я̑ще̑ нѣ̑ка̑а̑ ѿ̑ же̑нѣ̑ стѣ̑сѣ̑ди̑на̑ сво̑а̑ о̑у̑краде̑ пра̑дено̑ или̑ факѣ̑оль, да̑ ѿ̑л̑жат̑ с̑а̑ лѣ̑. ѿ̑. по̑кл̑о̑ .ѿ̑.~ (ЦИАИ 1160, 178r). С популярното правило се наказва кражба на битови предмети, които принадлежат на жени, затова извършителите също са от женски пол. Прямо *ЦИАИ 1160* се забелязват промени в каноничната мярка, която от пет години в българския препис спада до относително леката епитимия от две години и по 50 поклона на ден. Възниква разночетенето *факѣоль — вѣ̑нѣ̑ць*. Лексемата *факѣоль* представлява латинска заемка, преминала през гръцки: в лат. *fascia*, *fasciola* ‘вързоп, лента’, в гр. *факі́а́лион*, *факі́о́лион* ‘було, воал, покривало, кърпа за глава, забрадка’ (LSJ 1996: 1913; БЕР / BER 8: 689 – 690). Българският

² Изразявам благодарност на отец Поликарп за предоставената възможност да работя на място с ръкописа, и за колегиалното отношение.

³ Ръкописът не е дигитализиран, нито е достъпен публично под някаква друга форма. Той изисква дълга и продължителна работа на място. Ето защо тук се ограничавам с малко на брой примери, събрани при една от командировките ми в Букурещ.

препис отразява асимилационна промяна на *ι* в *ε* под влияние на съседни сонори и свидетелства за директното влияние на протографа за превода, откъдето следва, че именно **факеолъ** е изборът на преводача. В българската диалектна територия тя е запазена под формата *факел*, *факъл* ‘тънък бял плат, поставян върху сито при сватбени обичаи’ в Ихтиманско; ‘булченски воал’ в Смолянско; ‘бяла чалма’ в Родопите, ‘кърпа за глава’ в Софийско, Пазарджишко; с пейоративно значение се употребява дори в значение ‘чорлава жена’ в Смолянско (АБДР / ABDR). Замяната на **факеолъ** с **вѣнѣцъ** отразява възможно метонимично преосмисляне на женския аксесоар в накит за глава във вид на кръг, диадема, на която се прикрепя було (БЕР / BER 1: 133 – 134; Miklosich 1977: 122; освен като инсигния на владетел, венецът е символичен атрибут в чина за венчание). Подобен аксесоар засвидетелства пример от народна песен, в която се казва, че вятърът е духнал и вдигнал *вѣнѣдка* на девойката, така че лицето ѝ „сфетнало като ясно слънце“ (Геров / Gerov 1978: 49). По-логично е замяната да е станала на славянска почва при трансмисията на текста. По-късни и обикновено небългарски по произход преписи показват трайната тенденция да запазват лексемата *пращено* (субстантивирано минало страдателно причастие от глагола *прати* ‘нещо изпращено; нишка за тъкан или плетиво, прежда’), но заменят чуждата лексема *факеол* по различен начин. За група молдовски преписи остава характерна замяната, отразена и в настоящия препис (така в ръкопис от Румънската академия *BAR 661*, 306v). Редки са други разночетения от типа на регистрираното в *BAR 162*, 70r, *пращено* или *совѣ* < *савонъ*: старата семитско-арабска лексема за тъкан по името на града, в който е произвеждана (Фасмер / Vasmer 1987, 4: 342), преминава от гръцкото *σάβανον*, през румънското *savon* в българското *савон*, *саван* (БЕР / BER 6: 402; Miklosich 1977: 817). Последният пример разкрива друга семантична характеристика на разночетенето, различна от основната, с която е познато днес ‘саван, покривало за мъртвец’. Възможно е да става въпрос за преосмисляне на контекста, но това явление следва да приемем за вторично. По-логично е *совонъ* отново да обозначава ежедневно женско покривало за глава. Отражена е по-късна и специфична казионна замяна в променена среда. Що се отнася до първичното за превода **факеолъ**, неговата жизненост се дължи на устойчивостта на самия преводен архетип при възпроизвеждането му, защото го откриваме както в късни български преписи, така и в ареал, далеч от средата на възникване, каквато е контактната зона между православни и католици в Закарпатието (Кемалова / Kemalova 2016: 191, но във формата **факеліѡ**; Ženuch et al. 2018: CVII).

Палакида — Накато. Става въпрос за едно от най-забележителните правила на ПсЗ, което привечдам в цялост според българския ръкопис *ЦИАИ 1160*: ‘*Ѧще кто присыненникъ нѣчиѣн вѣтътъ ѣже ѣ сѣположенъ. не може таковыи ѡскверѣннѣи сѣ съ женоѡ ѡца своѣго нарѣнѣнаго, нѣже съ посадницеѡ ѣго, ѡже наричѡ кавѣкъ. то нѣже женѣи ѡ на каковѣ либо ѡ рода ѡца своѣго нарѣнѣнаго*’ (Архивски номоканон / Archivski nomocanon 2007, 164 r); ‘...нѣ съ палакидож ѣго пѣже наречет сѣ накато...’ (*BSS Ms.sl. II 267*, л. 110 r). Правилото забранява интимни и брачни отношения между осиновен и роднините на неговия осиновител, включително наложницата на бащата. Разпоредбата произтича от постулати в римското право и основополагащи правни компендиуми на византийската светска власт. Тя дава изражение на социално-правните измерения на християнските тайнства и свързаните с тях норми, особено тези на брака. На лексикалните разночетения в този казус вече съм обръщала внимание (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2011: 358 – 360). Прави впечатление едносъставното название **присыненникъ** ‘осиновен’, в което проличава влиянието на говоримата реч. То остава типично за цялостната номоканонична редакция в различни нейни преписи от XIV до XVII в., включително в първите печатни требници от сръбските печатни ателиета на Балканите. Единствената разлика е изписването под титла **присненникъ**, докато по отношение на денотата *наложница* разночетенията варират между *посадыница*, *палакида*, *кавъка* / *кафъка*. Това свидетелства, че названието за осиновен е било устойчиво и познато в различни краища на Балканите, както в контактните зони на север и към Централна Европа. С представката *при-* се означава приближаване, създаване на близост, присвояване, придобиване на качество или състояние, с което точно се описва осиновяването като небиологично, а придобито, създадено отношение в обществото (БЕР / BER 5: 690).

Защо на този фон понятието за наложница се подвежда под осезателни лексикални варианти? Една от причините със сигурност е глосирането, което следва да е възникнало още в гръцкия прототип, съдейки по това, че са налице две гръцки лексеми. В повечето от известните преписи на ПсЗ на същото място се чете пояснителна конструкция, чрез която се оформят лексикални двойки

посадъница — кавъка, палакида — кавъка. От особено значение е, че този факт засвидетелства още българският препис *ЦИАИ 1160*. В него посадъница се среща в различни части на ръкописа, следователно отразява преводаческите предпочитания (например *ἡ δὲ ῥοή ἔχει сѣ мащехоѣ или сѣ нѣкоѣ ѿ ѿчѣ посадницѣ ЦИАИ 1160*, 47r, по повод на кръвосмешението на син с машехата му или с някоя наложница на баща му). В по-късни преписи, какъвто е Ужгородският номоканон, вече надделява само посадъница (Ženuch et al. 2018: LXXXVIII). Гръцкото *παλλακή* ‘наложница, конкубина, незаконна жена, държанка’ (LSJ 1996: 1293, средногръцки *παλλακίδι*) се превежда по различен начин в различни юридически паметници. Сред разночетенията, които не се срещат в нито един от известните преписи на ПсЗ, са по-ранните названия *женимага*, *мъньшица*, срещани например в Ефремовската кръмчая от началото на XII в., преписана по старобългарски протограф в Русия (Максимович / Maksimovich 2010: 451). На лексемите, означаващи незаконна жена, се спира Р. Станков, посочвайки варирането в префиксите при обща коренна морфема: *зложъница*, *наложъница*, *поводъница*, *подъложъница*, *положъница*, всички за гр. *παλλακή* (Станков / Stankov 2015). Важни са изнесените от автора данни, че посадъница се среща във втория превод на Хрониката на Георги Амартол, известен като Летовник, който възниква също през XIV в. Към преводните текстове, които я документират, категорично следва да отнесем ПсЗ. Кайка също означава конкубина, наложница, и е характерна за средногръцкия период (Meursius 1614: 294). Думата е по-късен заместител на класическия термин *παλλακή*, както личи от употребата ѝ като глоса в правилото. Тази втора лексема присъства еднократно, но устойчиво само в цитирания контекст в редица преписи на ПсЗ от XIV до XVII в. Тълкувам факта като свидетелство, че битуването ѝ в български ръкопис от XIV в. отразява ранен етап на навлизането ѝ от говоримия език в писмено обращение, като най-вероятно това се е случило в самия гръцки източник, използван за превода.

Лексемата *наложъница* е известна на църковноюридическата книжнина във Влашко и Молдова. В някои молдовски преписи тя се подлага на асоциативни интерпретации и преписвачески грешки. Така например, въпреки че съдържат в пълнота ПсЗ, в други свои текстови цялости, каквото е антилатинското *Слово срещу немското прелъщение как ги научи Петър Гъгнивия на ерес*, ръкописи *BAR 636* (от манастира Нямец) и неговият близък *BAR 685* (от манастира Бисерикани) разкриват как типично за легендарния наратив лексемата *наложъница* участва в етимологична фигура: *а въ ложницѣ не въложи грѣха; въ наложницѣхъ не положи грѣха* (Tsibranska, Biliarsky 2021: 128 – 129). Получава се игра на думи, която се основава на семантичната връзка и общия произход на корените с различни отгласни степени *лѣг-* / *лаг*, *лаг-* / *лож-* (*лѣгати*, *лѣгальница* ‘спалня’, *ложесно* ‘майчина утроба’, *ложѣ* ‘легло’; *положити*, *полагати*, *лагати*, *лѣгание* – БЕР / BER 3: 454; СР / SR 1: 815, МСДЯ 2: 70, 99; Miklosich 1977: 614; сравни и названията на най-страшните плътски грехове – хомосексуализма и бестиалията: *мѣжеложѣство*, *скотоложѣство*). В целия ПсЗ *лежати сѣ* е фразеологичен израз за осъществяване на плътски контакт, например: *ѿще кто лежѣтъ сѣ женоѣ. то въ тѣхъ днѣ да не пристѣпѣтъ къ стѣниѣмъ ѿконамъ ЦИАИ 1160*, 75v; *Женѣ аще лежѣтъ сѣ двѣма брѣтѣма ЦИАИ 1160*, 76r. В двуезичните Правила от Путна на ритор и схоластик Лукач от 1581 г. двете гръцки лексеми са изключени: *срещу нѣже сѣ посадницѣ ѿго* стои румънският превод, изписан с кирилица: *ниче кѣ нѣложникалоуѣ*, за който е използвана думата *наложъница*, а не е предложен румънски заместител (Rizescu 1971: 125, 294 – 295).

Ако се върнем на неясното написание накато в *BSS Ms.sl. II 267*, то определено е оказионализъм за текста на ПсЗ. Смятам, че е плод на преписваческа грешка, чието начало се поставя в група молдовски преписи. Основание за това предположение ми дава начинът на изписване в друг молдовски препис *BAR 636* от манастира Нямец със сходна датировка от 1557 г. Тук на л. 126a се чете: *ниже сѣ пакидж* (sic!) *его, жже наричат сѣ навкѣ*, а в полето с по-бледо мастило е изписано *сѣ посѣницеѣ его*. Следователно в *BSS Ms.sl. II 267* вече е налице вторично разночетене от *навка* — *накато*. Може да се направи заключението, че при цялата старателност да се възпроизведе с точност среднобългарската подложка, молдовските преписвачи допускат грешки при някои старобългарски лексеми, което води до появата на оказионални варианти, или определени разночетения се изключват от основния текст на правилата. Водещата сема в най-разпространената и най-характерната за преводния архетип на ПсЗ лексема *посадъница* е ясна: от *посадити*, *посаждаж*, *посадиши* ‘настанявам, поставям’ (СР / SR 2: 309). Наложницата е устроена, въведена в социалната си роля без законни права, а съжителството с нея според император Лъв VI Философ (886 – 911) е против „принципите на вярата и естеството“ (Szygielski 2009: 439). Вместо *посадъница* в някои преписи на ПсЗ отвъд Дунава се

запазват гръцките еквиваленти и те претърпяват изменения. Подобни примери за грешки и произносителна вариантност според източнославянски фонетични закономерности в *BSS Ms.sl. II 267* се наблюдава и другаде: в правилото, което санкционира изнасянето от църквата на важни ритуални предмети *сѣѣшѣ* или *фимиланы* или *завѣсы* 131г срещу *ѣмиланы* в *BAR 636*, 146v, и *ЦИАИ 1160*, л. 177v (LSJ 1996: 809, *θυμία*, *θυμία* ‘тамян, благовоние’). Независимо от отделни проблемни разночетения молдовските книжовници показват висока писмена култура, владеее на гръцки и на средновековния книжовен български език. За това свидетелстват маргиналните бележки на няколко езика и с различни графични системи в редица представители на книжнината в Молдовското княжество през XVI в. (Tsibranska, Biliarsky 2021: 29). В споменатите двуезични правила на ритор и схоластик Лукач гръцкият лексикален пласт се изчислява на 1, 5%, а славянският – на 13% (Rizescu 1971: 121). Молдовските земи са своеобразна контактна зона на книжовни влияния от юг, северозапад и североизток, което на практика означава, че тук се кръстосват южнославянско и източнославянско влияние (Deletant 1980: 4).

В потвърждение на тезата за присъствието на непреведени гръцизми в разглеждания ръкопис стои следният редактиран вариант на едно правило за иноци:

ЦИАИ 1160, 134v: *Лишаѣ сѣ шестѣ ѱалмѣ, да прѣстоитѣ на трапезѣ, на сѣдилнѣ же, по ѣѣ. метанѣ да творитѣ:~; BSS Ms.sl. II 267*, 182г: *Иже лишиѣ сѣ екеѣ ѱалма да прѣстоитѣ оу трапезы не гадѣѣ. дондѣ брати скончаѣтъ ѡбѣѣ. аще ли каѣизмы. да поклѣ ѣѣ. Оформят се гръко-славянски успоредици: шестѣ – екеѣ (ἕκτος ‘шести’); сѣдилна – каѣизмы. Това са литургически термини, чрез които се обозначават ежедневните задължения на монаха да произнесе утвърдените шест псалма от шестопсалмието или групата от псалми (катизмата) в началото на утрения. Тъй като тя съвпада със зазоряването и е един от най-важните моменти в ежедневното богослужение, пропускането ѝ от брата монах поради леност заслужава порицание. Гръцките термини в ръкописа не са единично явление. Те се оформят като културен речников пласт, чрез който се заявява християнската идентичност и принадлежност, а в Молдова – територия на различни вероизповедания, този аспект е бил от особена важност.*

Голяма част от правилата са насочени към монаси и засягат общежителния живот в киновията (Mircea 2005: 130 – 131, 135). По повод на голямото им разнообразие и богатство в православната традиция в края на ръкописа преписвачът Теофан добавя собствен коментарен запис: *сѣ ѡ многа мало исписахѣ да въсѣѣхѣ хотѣи жизни вѣчныѣ тако да ѡ ѣсть бѣѣ да приимѣ*, л. 185г.

Кратките сведения за молдовския ръкопис *BSS Ms.sl. II 267* потвърждават няколко важни тенденции в историята на Пс3, които вече са отбелязвани в предходни изследвания (Tsibranska, Biliarsky 2021: 267 – 271):

1. Доказва се огромното значение и обединяващата роля на българския превод на номоканоничния образец, наречен условно Пс3, в духовната култура на православните народности на Балканите, в Югоизточна и Централна Европа.
2. За пореден път преписването на Пс3 попада в ръцете на монашеската общност. В Молдовското княжество през XVI в., в условия на политически борби, антиосмански, антикатолически и антеретически настроения, се извършва особен синтез на завещаното от българите православно книжовно наследство, което става духовно оръжие за целия църковен чин. Вече са известни поименно редица преписвачи на Пс3 в двете останалите извън пряката власт на султана отвъддунавски княжества Влахия и Молдова. Това е повод отново да се припомни, че *ЦИАИ 1160* също е съхранил името на своя главен и най-опитен преписвач тах йеромонах Симеон и че опитите за неговата идентификация биха били мост към, условно казано, социометрията на правноисторическото съдържание. Неговият запис на л.192г в *ЦИАИ 1160* е поставен непосредствено след текст за ролята на аскетите пустинници (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2020: 228).
3. Разночетенията, регистрирани при трансмисията на Пс3, не променят българската подложка и българския характер на превода, а само доказват неговото широко приложение, в хода на което текстът е тълкуван, осмислян, адаптиран. Следователно може да се предположи, че е съществувал само един превод, подлаган на редакционни промени, които бъдещата работа с възможно най-много преписи следва да класифицира и типологизира.

Цитирана литература / References

- Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание*. Подготвили А. Кръстев и Ц. Янакиева. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”. (Archivski nomokanon 2007: *Archivski nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV vek. Fototipno izdanie*. Podgotvili A. Krastev i Ts. Yanakieva. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski”.)
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1971 – 2017. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik* T. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 1971 – 2017.)
- Бояджиев 2017: Бояджиев, А. Как чуждото става свое. Етюд върху ранната славянска писменост. – В: *Мултикултурализъм и многоезичие*. Сборник с доклади от Тринадесетите международни славистични четения София, 21 – 23 април 2016 г. Т. 1. Лингвистика. Велико Търново: Фабер, с. 35 – 44. (Boyadzhiev 2017: Boyadzhiev, A. Kak chuzhdoto stava svoe. Etyud varhu rannata slavyanska pismenost. – V: *Multikulturalizam i mnogoezichie*. Sbornik s dokladi ot Trinadesetite slavistichni cheteniya Sofia, 21 – 23 april, 2016 g. T.1. Lingvistika. Veliko Tarnovo: Faber, s. 35 – 44.)
- Геров 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Допълнения. София: Български писател. (Gerov 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Dopolneniya. Sofia: Balgarski pisatel.)
- Кемалова 2016: Кемалова, А. *Един юридически сборник от XVI в. Речник-индекс*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kemalova 2016: Kemalova, A. *Edin yuridicheski sbornik ot XVI vek. Rechnik-indeks*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.)
- Максимович 2010: Максимович, К. А. *Византийская синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*. Т. I – II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft. (Maksimovich 2010: Maksimovich, K. A. *Vizantiyskaia singagma 14 titulov bez tolkovanii v drevnebolgarskom perevode. Slaviano-grecheskii, grechesko-slavyanskii i obratnyi (slavyanskii) slovoukazateli*. T. I – II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft.)
- МСДЯ: Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1 – 3. Санкт Петербург: издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, 1893 – 1912. (MSDY: Sreznevskiy I. I. *Materialy dlya slovary drevnerusskogo yazyka po pisymennym pamyatnikam*. T. 1 – 3. Sankt Peterburg: izdanie Otdelenia russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy akademii nauk, 1893 – 1912.)
- Спасителна книга 2008: *Спасителна книга. Гръцкият оригинал на Симеоновия сборник*. Превод от старогръцки П. Янева и С. Иванов. София: Архетип. (Spasitelna kniga 2008: *Spasitelna kniga. Gratskiyat original na Simeonoviya sbornik*. Prevod ot starogratski P. Yaneva i S. Ivanov. Sofia: Arhetip.)
- Станков 2015: Станков, Р. Из наблюдений над лексикой древнеболгарского перевода Хроники Георгия Амартола: мнимые русизмы (2). – *Преславска книжовна школа*, 16, с. 83 – 102. (Stankov 2015: Stankov, R. Iz nabludeniia nad leksikoi drevnebolgarskogo perevoda Hroniki Georgia Amartola: mnimye rusizmy (2) – *Preslavska knizhovna shkola*, 16, s. 83 – 102.)
- СР: *Старобългарски речник*. Т.1. А – Н. София: Валентин Траянов; Т. 2. О – У. София: Валентин Траянов. (SR: *Starobalgarski rechnik*. T.1. А – Н. Т. 2. О – У. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Фасмер 1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 4. Москва: Прогрес (Vasmer 1987: Vasmer, M. *Etimologicheskii slovar 'russkogo iazyka*. T. 4. Moskva: Progres.)
- Цибранска-Костова 2011: Цибранска-Костова, М. *Покаяната книжнина на Българското средновековие IX – XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти)*. София: Валентин Траянов. (Tsibranska-Kostova 2011: Tsibranska-Kostova, M. *Pokaynata knizhnina na Balgarskoto srednovekovie IX – XVIII v. (ezikovo-tekstologichni i kulturologichni aspekti)*. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Цибранска-Костова 2020: Цибранска-Костова, М. Ръкопис ЦИАИ 1160 от XIV век и монашеството. – В: *Българският език. Исторически и съвременни аспекти*. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020, с. 220 – 234. (Tsibranska-Kostova 2020: Tsibranska-Kostova, M. *Rakopis CIAI 1160 ot XIV v. i monachestvoto*. – V: *Balgarskiyat ezik. Istoricheski i savremenni aspekti*. Sbornik v chest na 140 godini ot rozhdenieto na akad. Stefan Mladenov. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2020, s. 220 – 234.)
- Chițulescu 2019: Chițulescu P. Noi manuscrise și copiiști din Moldovlahia. – In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Căndea Septuagenarii*. București: Editura Academiei Române & Editura Istros a Museului Brăilei „Carol I“, p. 567 – 583.
- Сотелерий 1677: Cotelierius, J-B. *Ecclesiae Graecae Monumenta*. Т. 1. Paris: Luteciae Parisinorum.

- Deletant 1980: Deletant, D. J. Slavonic Letters in Moldavia, Walachia and Transylvania from the 10th to the 17th centuries. – *Slavonic and East European Review*, vol. 58, № 1, p. 1 – 21.
- LSJ 1996: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, assisted by Roderick McKenzie, Supplement by P. G. W. Glare, and assisted by A. A. Thompson. Oxford: Clarendon Press.
- Meursius 1614: Meursius, I. *Glossarium Graecobarbarum*. Lugduni Batavorum.
- Miklosich 1977: Miklosich, F. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Reprint. Neudruck der Ausgabe Wien 1862 – 65.
- Mircea 2005: Mircea, I. *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves*. Révision du texte slave P. Bojčeva. Révision du texte français S. Todorova. Sofia: Institut d'études balkaniques.
- Panaiteescu 1959: Panaiteescu, P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. 1. București: Editura Academiei Republicii populare romîne.
- Panaiteescu, Mihail 2018: Panaiteescu, P. P., Z. Mihail. *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*. Vol. 3. Partea I – A. București: Editura Academiei Române.
- Petrovsky 2017: Petrovsky, K. Marginal Notes in South Slavic Written Culture. Between Practicing Memory and Accounting for the Self. – *Cahiers du monde russe*, 58, p. 483 – 502.
- Rizescu 1971: Rizescu, I. *Pravila ritorului Lucaci 1581. Text stabilit, studio introductiv și indice*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Szczygielski 2009: Szczygielski, K. Christian emperors' attitude towards concubinage. – In: *Person and Family in Roman law and in tradition of European law*. S. Tafaro et al. (eds). Taranto – Warszawa: Editore Nunzio Varmence, p. 431 – 440.
- Tsibranska-Kostova, Biliarsky 2021: Tsibranska-Kostova, M., Iv. Biliarsky. *Panoply in Defense of Orthodoxy. The Case of Moldavian Manuscript BAR Ms. Slav. 636, 16th Century*. Series Ceranea, vol. 9. Lodz: University of Lodz.
- Tsibranska-Kostova, Naydenova 2021: Tsibranska-Kostova, M., D. Naydenova. From Nomocanon Cotelarii to the Slavonic Pseudo-Zonar: reception of the Byzantine Canon Law miscellanies on the Balkans in the 14th century. – *Travaux et mémoires. Le monde byzantin du XIIIe au XVe siècle ancien ou nouveau forme d'impérialité*, édité par Marie-Hélène Blanchet & Raúl Estangüi Gómez. Tome XXV/1, p. 361 – 390.
- Ženuch et al. 2018: Ženuch, P., E. Belyakova, D. Naydenova, P. Zubko, Š. Marínčák. *Užhorodský rukopisný Pseudozonar. Pravidlá mniškeho a svetského života z prelomu 16-17 storočia*. Monumenta byzantine-slavica et latina Slovaciae. Vol. 5 (Ženuch, P. red.). Bratislava – Moskva – Sofia – Košice.

Източници / Sources:

- АБДР: Архив за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“. (ABDR: Archiv za Balgarski dialekten rechnik na Sektsiyata za balgarska dialektologiya i lingvistichna geografiya v Instituta za balgarski ezik “Prof. L. Andreychin”.)
- Ms. Slav *BAR 162* – сборник от XVI в., преписан в манастира Нямц (Panaiteescu 1959: 244).
- Ms. Slav *BAR 636* – сборник от 1557 г., преписан в манастира Нямц (Panaiteescu, Mihail 2018: 43 – 47).
- Ms. Slav *BAR 661* – Требник и правила от XVIII в., преписани в румънска среда (Panaiteescu, Mihail 2018: 85 – 86).
- Ms. Slav *BAR 685* – сборник от 1512 г. от манастира Бисерикани (Panaiteescu, Mihail 2018: 114 – 118).
- Scripta Bulgarica: Милтенова, А. Разночетене. (Miltenova, A. Raznochetene). <<http://scripta-bulgarica.eu/bg/terms/raznochetene>> [22.11.2022].

LEXICAL VARIANTS AND GEOGRAPHY OF MEDIEVAL TEXTS (ABOUT A 16th CENTURY MOLDAVIAN COPY OF THE PSEUDO-ZONARAS NOMOCANON)

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract. The article is dedicated to the practically unknown copy of the so-called Pseudo-Zonaras Nomocanon kept in the Library of the Saint Synod of the Romanian Orthodox Church in Bucharest under signature *BSS Ms.sl. II 267*. The historical context of its emergence and the metadata of the manuscript are studied in comparison with the traditions of this nomocanon in Wallachia and Moldavia after the 14th century, when the Bulgarian translation appeared. Separate Greek words and lexical variations are commented on, such as *факеол-венец-савон; посадни-ца, палакида, кавка, нагато*, some of them with a status of occasional readings for this special Moldavian copy. The author highlights the role of the 16th century Moldavian literature for the preservation of the Middle Bulgarian written heritage.

Keywords: *Moldavian copies of the Pseudo-Zonaras Nomocanon, Middle Bulgarian literary legacy*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113
Bulgaria

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕЗИКА НА ЛИТУРГИЙНОТО ТЪЛКУВАНИЕ В MSS РГАДА 88 И БОГИШИЧ 52. МОРФОЛОГИЯ НА ИМЕНАТА

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център, Българска академия на науките

ilieva_tatyana@abv.bg

Резюме. Обект на изследване в статията са морфологичните особености на именната система в неатрибуираното досега литургийно тълкуване от РГАДА 88 и БОГИШИЧ 52. Въз основа на щателен езиков анализ се извличат лингвистични данни за епохата, в която е възникнала творбата, и за книжовната школа, към която е принадлежал нейният автор. Наблюденията показват, че по отношение на морфологичните си характеристики коментарът носи характерните за южнославянската книжнина от XIV – XV в. черти, съответстващи на установените вероятно още на Атон през първите десетилетия на XIV в. езикови норми, възприети и от Търновските книжовници, а впоследствие залегнали и в основата на ресавизма в Сърбия. Ако се съди по изнесените лингвистични данни, той може да е писан както в западните български, така и в източните сръбски земи от автор, който владее перфектно старобългарски език и не допуска никаква неправилност по отношение на неговите морфологично-синтактични норми като пълен синтетизъм в именната система тогава, когато в говоримия език вече се е утвърдил новият езиков строй на аналитизма.

Ключови думи: южнославянски преводи от XV в., историческа морфология на българския език

За наличието на литургийно тълкуване в състава на кодекс № 13 от сбирката на А. С. Норов¹ съобщава най-напред Кл. Иванова в доклад, четен на Интердисциплинарния колегиум по стара българска литратура през 2012 г.² След нея неизвестният трактат е отбелязан и у Л. Мошкова, която идентифицира с гореупоменатия (понастоящем изчезнал) ръкопис датирания към първа четвърт на XVI в. № 88 от колекцията на М. А. Оболенски, ф. 201, съхраняван днес в РГАДА (Мошкова / Moshkova 2016: 38 – 58).

В посочения доклад от 2012 г. Кл. Иванова обръща внимание на свързаността по репертоар на „Норовия сборник“ с ms № 52 (стара сигнатура 19С) от 1567 г., принадлежал към Архива на Б. Богишич (1834 – 1908), който сега се пази в Музея на гр. Цават, Хърватска. Макар и да споменава за литургийно тълкуване и в Богишичевия сборник³, изследователката не забелязва, че този текст също следва да бъде включен в общия състав на двата кодекса. А. Милтенова открива, че всъщност става дума за една и съща статия в ръкописите РГАДА 88 и Богишич 52 с начало Прѣтль(к) лѹ(т) рѣи, и цркви, и чинѣ сѣйничьскѣмѣ (Miltanova 2021: 262). Обединяващото ядро текстове в състава на двата сборника, между които са преписи на съчинения като преводната компилация „Отломки по космография и география“ и оригиналното „Житие на Стефан Лазаревич“, налични и в идентифицирания като автограф на Константин Костенечки ms № 105 от манастира Зограф (Birnbau 1988)⁴, навеждат изследователката на мисълта, че споменатите кодекси вероятно имат общ архетип, възхождащ към книжовното наследство на изтъкнатия книжовник от двора на сръбския деспот Стефан Лазаревич (Miltanova 2021: 270).

Споменатото по-горе литургийно тълкуване от състава на РГАДА 88 и БОГИШИЧ 52 до този момент не е било обект на научен интерес. Тук ще се фокусирам върху морфологичните особености

¹ Първ данни за този ръкопис публикува А. Х. Востоков в описа си на славянските ръкописи и печатни книги от сбирката на А. С. Норов (Востоков / Vostokov 1836: 529 – 551).

² Сърдечно благодаря на проф. Кл. Иванова, която ми предостави текста на доклада си, за да се запозная с него.

³ Коментарът на литургията в БОГИШИЧ 52 е отразен и у Радосевић / Radoshevich 2005: 395.

⁴ Фрагмент от този ръкопис, датиран ок. 1433 г., се пази в Руската държавна библиотека под сигнатура Муз. 3070.

на документа, и по-конкретно (поради наложените ограничения в обема) върху неговата именна система. Целта е чрез метода на дескрипцията да бъде събран достатъчно фактологичен материал, от който да се извлече информация за това кога и къде е възникнала творбата, както и към коя книжовна школа е принадлежал нейният автор. Данните от литургийното тълкувание⁵ се съпоставят с езика на среднобългарските ръкописи на базата на класическите общи трудове на К. Мирчев (Мирчев / Mirchev 1978) и Ив. Харалампиев (Харалампиев / Haralampiev 2001), а също и на частни изследвания върху отделни автори и паметници от този период (Иванова-Мирчева / Ivanova-Mircheva 1974, Селимски / Selimski 1980, Харалампиев / Haralampiev 1984, 1994, Sels 2009, Христова-Шомова / Hristova-Shomova 2007, Тасева / Taseva 2010, Димитрова / Dimitrova 2012, Данова / Danova 2020 и др.). Специално внимание е отделено на сравнението с доказани творби на Константин Костенечки – оригинални и преводни (Сказание за буквите, Житие на Стефан Лазаревич, Тълкувание към Песен на песните), за да се провери дали този книжовник, в обкръжението на чиито съчинения се явяват достигналите до нас преписи на въпросното литургийно тълкувание, не е евентуално и негов преводач. Привеждат се данните паралелно и за двете копия на ЛТ по РГАДА 88 и *Богиишич* 52⁶.

По отношение на морфологичните си характеристики коментарът и по двата преписа не показва изненади. Той носи характерните за южнославянската книжнина от XIV – XV в. черти, съответстващи на установените вероятно още на Атон през първите десетилетия на XIV в. езикови норми, възприети и от търновските книжовници, а впоследствие залегнали и в основата на ресавизма в Сърбия.

1. Съществителни

1.1. *-ā/-ja-* основи

Като се изключат отличителните за западнобългарската и ресавската ортография правописни особености при падежните окончания, склонението на имената по *-a/-ja-*основи общо взето се придържа към класическата норма.

Като правописен вариант на окончанието *-ы* за родителен падеж ед. ч. на едно място се среща *-и* (Славова / Slavova 2017: 70): sg G вѣры Н8667, 8 вѣри Б124а29 (х 2).

Като различие в ръкописите вм. завършек *-ѣ* за дателен и местен падеж в единствено число някъде се явява *-ѣ* (Славова / Slavova 2017: 70): sg L вѣдрѣ Н85Н8 / вѣдрѣ Б133а32; sg D ланитѣ Н87а11 / ланитѣ Б124б18.

Фонетичният субститут на *-ж* *-ѣ* (Славова / Slavova 2017: 143) като флексия за винителен падеж ед. ч. в един случай е заместен от *-ѣ*: sg A митро Н85а29=Б133б13.

Обликът *ѣзы* Н85а10=Б133а33 вм. очаквано *ѣзѣ* за именителен падеж мн. ч. представлява форма със затвърдял палатал (Славова / Slavova 2017: 145).

При *-ja-* и смекчените *-a-* основи нормативен и за двамата преписвачи на ЛТ е обликът *-ѣ* (< *-а*) за окончанието в родителен падеж ед. ч. и винителен падеж мн. ч.

1.2. *-o-* основи

ЛТ не предлага изненади и в склонението на имената от *-o/-jo-* основи.

Тук е интересно да се проследи взаимовлиянието между *-o-* и *-й-* основи в идиолекта на автора. Книжовникът използва някои форми на едносрични⁷ съществителни от м. р. по *-o-* склонение, които са с разширение *-ѣв-*, заето от старото *-й-*склонение. Паралелно с тях обаче в езика му се срещат и форми по *-o-* основи. Така нормативното в редица юсови и безюсови южнославянски ръкописи от XIII – XV в. окончание по старото *-й-* склонение *-ѣвѣ* за родителен падеж мн. ч. на разглежданата категория имена се употребява и в двата преписа на ЛТ редом с окончанието за *-o-* склонение, на-

⁵ Нататък за краткост използвам съкращението ЛТ.

⁶ Сигнатурите към всяка словоформа съдържат сведения за ръкописа (със сигла Н означавам РГАДА 88, а със сигла Б – *БОГИШИЧ* 52), листа, страницата и реда. Като разделител между сигнатурите към двата преписа (в случаите, когато формата е обща) служи знакът °.

⁷ Те стават такива след изпадането на краесловните ерове през IX – X в.

пример *даровъ*⁸ Н86618^оБ12463; *кръстовъ* Н85а14^оБ13362, но *грѣхъ* Н87а25^оБ124628. Колебание се наблюдава и при окончанията за именителен падеж мн. ч. по *-о-* и *-й-* склонение, в т. ч. и при различните словоупотреби на една и съща дума⁹. Например съществителното *чинъ* се среща веднъж като *чинове* Н84617^оБ133а17, а друг път като *чины* Н84а19^оБ122631, или *чини* Н84623¹⁰. Използвано е обаче само *оуди* Н85а23^оБ13369 Н85а11^оБ133а33. Макар форми с разширение *-ов-* да се срещат в южнославянски ръкописи, български и сръбски от XIII-XVI в.¹¹, не всички са приети от търновските реформатори, които са допускали окончания по *-й-* склонение само при определени условия (Харалампиев / Haralampiev 1980: 224 – 225; 2006: 89, 152).

⁸ Според някои учени думата *даръ* принадлежи изначално към *-й-* склонение. (Добрев / Dobrev 1982: 135). Все пак поради интерференцията между склонителните типове *-о-* и *-й-* не е възможно да се каже с точност кои имена са първични *-й-* основи. Отделните граматически ръководства дават различни данни по този въпрос.

2006: 105, 153) и се регистрира в безюсови ръкописи (Sels 2009: 31), в т. ч. „Сказание за буквите“, „Житие на Стефан Лазаревич“ по Б и „Тълкувание на Песен на песните“ в РМ2/24¹⁷. Още повече, че думата *ангелъ* принадлежи на високия църковен език и е много възможно при нея да играе роля и възпроизвеждането ѝ по наизустени богослужебни текстове.

1.3. -jo-/ смекчени -o- основи

В ЛТ имена от стари -jo-основи се появяват с по-нови окончания за някои падежи. Както е при търновските книжовници и в редица ръкописи с ресавски правопис, вкл. в Житие на Стефан Лазаревич в *БОГИШИЧ* 52 и в Карловацкия препис на „Сказание за буквите“, и в превода на ЛТ съществителните имена от м. р. със суфикс *-тель* редовно образуват им. п. мн. ч. с повлияното от *-i-* основи окончание *-иѣ* (изписвано обикновено като *-іѣ*): *оучителіѣ* Н84630^аБ133а25; *слоужителіѣ* Н8463^аБ133Н8. Това е норма и за двамата преписвачи на ЛТ. Срв. също *краѣ* Н84а24^аБ133а1 (с изпадане на интервокално *j*). Картината в ЛТ съответства на тенденцията тази употреба да нараства след старобългарския период, срв. примери в ръкописи от XII в. (*законоучителе, цре, дѣлателе, властеле* Добр; *юдие, свѣдѣтеле* Охр, *жителе, гоубителе, роугателе, египтѣне* ГрП)¹⁸. Тя е характерна и до днес за някои български диалекти (западни, мизийски, рупски)¹⁹.

Старото окончание *-и* за именителен падеж мн. ч. в ЛТ се пази в *конци* Н84а24^а Б133а1 след получено по втора палатализация *ц*. Завършек *-и* се появява и след *ѣ/ѣ* в *архїерїи* Н85а13. Тук препис Б предлага разночетене по *-i-* основи – *архїерїїѣ* Б133б2.

При имената на *-иѣ/-ыѣ* от ср. р. в ЛТ се явяват варианти, свързани с развоя на еровите гласни пред *j*, срв. например *сїѣнныѣ* и *свѣщїѣ*. Срещат се контрахирани форми, например местен падеж ед. ч. *прѣвѣспрїетї* Н87а24^аБ124б27, *ходатаистви* Н85б11^аБ133б22. Паралелно се използват и не-контрахирани такива, например *ѣлїи* Н85б29^аБ124а2. В два случая се наблюдава вариране – срещу контрахирана форма в *РГАДА* 88 *БОГИШИЧ* 52 предлага разночетене без контракция (във втория случай при заемка, формално сближена с имената на *-иѣ*): *пришьстви* Н86а17 – *пришьствїи* Б124а15 и *стихари* Н84б28 – *стихарїи* Б133а24. За сравнение, в „Житие на Стефан Лазаревич“ по *БОГИШИЧ* 52 не се предпочитат формите на *-и*, но такива има в Карловацкия препис на „Сказание за буквите“. В „Тълкувание на Песен на песните“ по РМ 2/24 нормата е съществителните имена от този тип в местен падеж ед. ч. да окончават само на *-и*, а не на *-ии*, но има и едно изключение – *дѣлании* (вж. Димитрова / Dimitrova 2012: 86 и примерите там).

В ЛТ съществителните от ср. р. на *-иѣ* пазят старото окончание *-ѣмь* в творителен падеж ед. ч., каквато е нормата и при търновските писатели (Харалампиев / Haralampiev 2006: 154). Вж. например *ѣлїѣмь* Н86а7^аБ124Н8, *копїѣмь* Н87а20^аБ124а24, Н84б19^аБ133а18. Няма регистрирани форми с асимилация (*-иимь*).

В няколко производни с наставка *-ѣць* – *вѣнѣць, конѣць, пакѣль* – ясно се вижда и една особеност, която е регистрирана в Сухо и Висока, Солунско (Славова / Slavova 2017: 74). Тук е запазен слабият краесловен ер, а е изпаднал силният²⁰.

¹⁷ Колебание между двете окончания за м.п. мн.ч. има в преписа на Сказанието за буквите: *вѣлѣгѣхъ, типикѣхъ, домѣхъ, но и вѣрѣхъ, градѣхъ, съвѣрѣхъ, правилѣхъ*. В РМ 2/22 окончанието *-ѣхъ*, макар и рядко, се употребява и при имена от старите -jo- основи, например *иудѣхъ*, и дори при съществителни от старите консонантни основи (само в единични примери), например *временихъ*. Окончанието *-ѣхъ* пък се среща в име от старите *-i-* основи (*пѣтѣхъ*), ако и в този случай написанието *-ѣхъ* да може да се тълкува и като окончание *-ѣхъ* с хиперкоректно писане на *ѣ* вм. *ѣ*, което е често явление в РМ 2/24. (Димитрова / Dimitrova 2012: 82).

¹⁸ Примерите са взети от Славова / Slavova 2017: 156.

¹⁹ Срв. *българе, годещаре, пѣдаре, конѣ, гуведарѣ*. (Славова / Slavova 2017: 156).

²⁰ Подобни примери с изпадане на силен ер, а запазване на краесловния слаб ер се срещат в Зографско евангелие, Савина книга и Синайски евхологий (Добрев / Dobrev 1974: 165 – 166). А. Вайан обяснява тези облици като правописни варианти (Вайан / Vaian 1952: 48). Ив. Добрев ги тълкува като аналогия с форми за р.п. ед. ч. м.р., ж.р. ед.ч, ср.р. ед.ч. (Добрев / Dobrev, цит. съч).

1.4. -й- основи

Склонението на думите по -й- основи в ЛТ като цяло следва старобългарската норма.

Тук заслужава да се отбележат словоформите в родителен падеж мн. ч. с окончание -ѣи (дверѣи Н8563^оБ133616 Н86а7^оБ124Н8; стѣрѣи Н85а14^оБ13363), които се смятат за иновация, пренесена при този тип съществителни от консонантните основи, особено характерни за XIV – XV в.

С влияние от -а- склонение може да се тълкува и обликът пѣсны (винителен падеж мн. ч.) вместо очакваното пѣсни по -й- основи. Но е възможно и друго обяснение – замяна на и с ери като отражение на изговора в сръбски и български по онова време.

1.5. -й- основи

Парадигмата на имената по -й- основи в ЛТ се отличава с хетероклиза (разносклоняемост), която впрочем е характерна за думите от това склонение още от старобългарския период. Синописът показва, че в ЛТ при съществителните, принадлежали към старите й-основи, се палят някои архаични окончания, например родителен падеж ед. ч. любѣ Н84614^оБ133а15: Н84613-15^оБ133а15-16 фїмїань любѣ вѣїѣ и бл҃гѣоханїѣ дѣа.

Редом с това в Н8668^оБ124а30 (Образѹ вѣры цѣлованїѣ, правыѣ вѣры и любовѣ къ вѣплъщеннаго) се натъкваме на форма любовѣ срещу именителен падеж ἑνωσις в гръцкия оригинал. Тук виждаме в позицията на именителен падеж ед. ч. да се използва винителен падеж ед.ч. любовѣ, което в развоя на езика се е наложило с цел уеднаквяване на парадигмата (прието е като норма и от търновските книжовници)²¹.

Ив. Харалампиев отбелязва, че търновци са употребявали и алтернативни форми на -ви в именителен падеж ед. ч. (Харалампиев / Haralampiev 2006: 209). Такава форма има и в ЛТ в склонението на црѣкы²²: Н84а16-17^оБ122629 црѣкѣи трїѣ (Б трїѣ) ѿбразы ѿма; Н84а30-31^оБ133а5 нѣ и по кръвїи (Б кръви) хѣѣ. сї [ѿникъ, бел. Т. И.] кръвїю състави се црѣкѣи.

Винителен падеж мн. ч. црѣкѣи в Н84а10^оБ122626 не вѣхѣдны вѣсѣлїи вѣдїть црѣкѣи, ако не е хиперкоректно писане на ѣ вместо и, е обяснима с влияние на -а- основи²³.

Окончанието -и за родителен падеж ед. ч. црѣкѣи в Н84а15-16^оБ122628-29 вм. изконното црѣкѣе е заимствано от -й- основи: Н84а15-16^оБ122628-29 Пѣпѣ ѣ црѣкѣи ѿргань дѣѣи еѣ.

Интерес представлява разночетенето в Н84а30 кръвїи (sic!) срещу нормално кръви в Б133а5 за дателен падеж ед. ч., където най-вероятно се касае за lapsus calami: Н84а30-31^оБ133а5 нѣи по кръвїи (Б кръви) хѣѣ. сї кръвїю състави се црѣкѣи.

1.6. Консонантни основи

От основите на назал в ЛТ е използвана думата камѣнь в словоформа за винителен падеж, която към този период е поела вече функциите и на именителен падеж (с цел уеднаквяване на по-кратката номинативна сингуларна форма камы и нехарактерното ѣ окончание -ы с облика на останалите падежни форми). Вм. очаквано раменѹ документирианият в ЛТ dualis от рамо рамѣ (Н85а19^оБ13366) е по -о- основи²⁴.

В ЛТ добре палят старите си окончания в мн. ч. думи от праславянските -es- основи, например винителен падеж мн. ч. тѣлесѣ Н84а11^оБ122626, местен падеж ед. ч. нѣи Н86626, също както и при търновските книжовници (Харалампиев / Haralampiev 2006: 156 – 157). Редом с това обаче се явяват

²¹ Да се употребява формата за винителен падеж ед. ч. любовѣ вм. именителен падеж лювы е прието и от търновските книжовници, макар че се употребявала и алтернативна форма на –ви. (вж. Харалампиев / Haralampiev 2006: 155).

²² Подобни форми има и в РМ 2/24, както и в „Житие на Стефан Лазаревич“ по *Богшич* 52. Вж. наблюденията на М. Димитрова (Димитрова / Dimitrova 2012: 87)

²³ Такова влияние се наблюдава и при флексите за дателен падеж (-амѣ), творителен падеж (-ами) и местен падеж (-ахѣ) (вж. Славова / Slavova 2017: 162).

²⁴ Имена, принадлежали към старите консонантни основи, с окончания по –о- склонение са регистрирани в редица южнославянски ръкописи от XIV – XV в., но не са нормативни (срв. Харалампиев / Haralampiev 2001: 101; Sels 2009:32).

и форми по *-o-* склонение: творителен падеж ед. ч. *нѣомь* Н8469²⁵Б133а12, родителен падеж ед. ч. *слова* Н8566²⁶Б133б19 (като означение на божествения логос, употреба, в която съществителното *слово* се използва само във форми по *-o-* склонение²⁵).

Формата за местен падеж ед. ч. *мѣри* Н87а23²⁷Б124а26 е повлияна от *-i-* склонение.

И така, състоянието на склонителната система при съществителните имена в литургийното тълкувание от *РГАДА* 88 и *БОГИШИЧ* 52 отговаря на състоянието в езика на търновските паметници²⁶. Налице е непокътнат синтетичен строй, без наченки на разпад в именното склонение, но с ясни следи за отмиране на непродуктивните склонителни типове и изместването им от формите на продуктивните. Подобно смесване на деклинационни парадигми се наблюдава и в търновските паметници. Липсват примери за неправилна употреба на падежи, както и за несъгласуване по падеж между съществителни и прилагателни.

2. Прилагателни и причастия

2. 1. Прилагателни

Склонението на прилагателните в ЛТ като цяло следва старобългарската норма.

В именителен и винителен падеж ед. ч. м. р. се срещат окончанията *-ыи* (*ѡплскыи*, *злѡѹстѣи*, *пилѣсїѡтскыи*, *великыи*, *търновныи*) и *-ы* (*ѡплскы*). Засвидетелствана е и форма *пилѣсїѡтскыи* в резултат на субституция на *ы* с *и*. Меките основи в именителен и винителен падеж ед. ч. м. р. приемат окончание *-и* (*дрѣвни*, *вишни*). В *и́зѣщнѣи* (Н85а11-15²⁷Б133б2) е налице замяна на очаквано *ыи* с *и*.

Прилагателното *послѣднь* се явява във форма по твърдо склонение *послѣбныи* (*въ послѣбныи днь* Н87а3²⁷Б124а13). Възможно е обаче причината да не е фонетична или морфологична, а ортографична – хиперкоректно изписване с ери *вм.* с *-ии*.

Наблюденията показват, че при сложните форми на прилагателните и на склоняемите причастия в родителен падеж ед. ч. в ЛТ нормативно е окончанието *-(а)го*, както е при писателите от Търновската книжовна школа и в редица ръкописи от XV в. с ресавски правопис (Харалампиев / Haralampiev 1984: 226; Димитрова / Dimitrova 2012: 89). В препис *Н* се откриват само форми с контракция (*алеѡандрѣскаго* Н85а21, 27; *въплѣщеннаго* Н86б68), докато в препис *Б* има и контрахирани (*алеѡандрѣскаго* Б133б68, *въплѣщеннаго* Б124а30), и неконтрахирани форми (*алеѡандрѣскаго* Б133б12, *великаго* Б124б68). Това предполага, че вероятно и двете са били нормативни. Малкият обем на текста не позволява да се прецени кои са преобладаващи. Не открих словоформи с разпространеното в този период окончание *-ого*, повлияно от местоименното склонение, ала намерих такива за дателен падеж ед. ч. м. р. и ср. р., например *сѣи́нничѣскоиѡ* с окончание *-оюѡ* *вм.* *-оѡѡюѡ*, което се среща често още в старобългарската епоха, но особено се разпространява в паметниците от XIV в. (Мирчев / Mirchev 1963: 159)²⁷. Пазят се старите окончания за творителен падеж ед. ч. м. р. и ср. р. *-ыи* (*сѣи́и*) и за местен падеж ед. ч. м. р. и ср. р. *-ѣи* от първоначално *-ѣи* (*архїерейсѣи*, *вторѣи*). Не са засвидетелствани нови форми на *-ои*.

Смекчаването на *-ѣск-* в *-ѣсц-* и *-ѣст-* със загуба на крайния фрикативен елемент е характерно още за източнобългарските ръкописи от старобългарската епоха (Супр, по-малко Ас). В други като Мар, Зогра, Клоц е застъпен изключително вариант *-сц-* (Вайан / Vaian 1952: 82 – 83). В пре-

²⁵ Ив. Харалампиев в проучените от него текстове на книжовници от Евтимиевия кръг открива форми за ед.ч. на думата *слово* само с окончание по *o-*склонение (Харалампиев / Haralampiev 2006: 156). Същото наблюдение има и Д. Бирнбаум върху изследвания от него най-стар препис на „Житие на Стефан Лазаревич“ (Birnbäum 1988: 200). Така е и в Карловацкия препис на Сказанието на буквите, където обаче думата се употребява в смисъл на ‘реч, слово’. В РМ2/24 М. Димитрова отбелязва употребата на думата *слово* във форми по *es-*основи в ед.ч. в случаите, когато се използва като превод на *λόγος* със значение ‘дума, реч’. Ако обаче с нея се назовава божественият Логос, Бог Слово, Божият Син, то тогава същата върви по *o-*склонение, например *ѡа слова* (Димитрова / Dimitrova 2012: 88).

²⁶ Вж. примери от произведенията на Евтимий Търновски у Иванова-Мирчева / Ivanova-Mircheva 1974: 199. Срв. и наблюденията на Ив. Харалампиев върху езика на Григорий Цамблак (Харалампиев / Haralampiev 1984: 225, 1994: 277).

²⁷ Срв. и наблюденията на Ив. Харалампиев върху езика на Григорий Цамблак (Харалампиев / Haralampiev 1984: 226) и на Химнописеца Ефрем (Харалампиев / Haralampiev 1994: 277 – 278).

пис *Н* на ЛТ се срещат форми и от двата вида, докато в *Б* – само със смекчаване -ѣст-: *аѣглѣстїи* Н84а19^оБ122631, *архїерейстѣ* Б133а24, *архїерейсѣмь* Н84628.

В именителен падеж ед. ч. ж. р. и именителен падеж мн. ч. ср. р. и двата преписа засвидетелстват неконтрахиранни форми, като второто -а не е йотувано. Регистрирана е само една контрахирана форма в препис *Б* (топла Б124615). В творителен падеж ед. ч. ж. р. очаквано окончанието е -ою, което получава широко разпространение още в старобългарския период (иною, ѿкрѣвѣнною).

В косвените падежи -и- се среща неконтрахирано (вѣтвѣныхъ, стѣи, живѣи, мрѣтвѣи, прѣвѣи) и контрахирано (землѣныхъ, вѣтвѣи, живѣи). След к, г, х се явява както -и-, така и -ы- (црѣкихъ и црѣкѣи). При меките основи се явява -їи-, а след контракция – -и- (прочїихъ, спѣшїихъ се, спѣшїи се). В препис *Н* преобладават контрахираните форми (15:3), докато в препис *Б* превес имат неконтрахираните (13:2).

В превода на две места се срещат форми на прилагателни в превъзходна степен. И в двата случая се използват старите синтетични форми.

sg m A superl	пространнѣиши Н84а7	пространнѣиши Б122623
sg n	срѣднѣише Н87а18	срѣднѣише Б124624

Има една употреба и на суплетивна превъзходна степен *лѣчии* срещу гр. *μεῖζων* в местен падеж ед. ч., ср. р. (лѣчїи Н87а25^оБ124а28). Няма аналитични степенни форми.

Употребата на дълги и кратки форми на прилагателните имена в ЛТ се определя от правила, установени още в старобългарски език. С дълги форми са субстантивирани прилагателни и тези във функцията на определения, например:

Н86621-23^оБ124а5-7 и посѣмь веселѣ се и вѣсѣ стѣихъ поминѣеть, тѣа и дѣицьское изрѣдное рождѣнїе.
 Н87а7-9^оБ124616-17 топлаа вода, за ѣже не по вѣсемь мрѣтво тѣло, нѣ дѣиство и ѡбѣжѣнїе вѣше
 іакѡ бѣ вѣ гробѣ плѣскы
 Н87а13-15^оБ124620-21 тѣа покрѣвенно показоуеть, іакѡ нѣ лѣтъ вѣсѣмь тайнаа зрѣти. и призѣваетъ
 къ причѣстїю
 Н85617-18^оБ133625-27 Трїстѣе ѿ стѣи троїце, ѣдинъ рѣ вѣплѣшь

Кратки форми се употребяват в случаите, когато прилагателните са сказуемни определения, когато не е необходимо признакът да бъде подчертан или е нов в съобщението:

Н85621-22^оБ133629-30 пакѣ трѣе свѣщїемъ вѣзѣшѣ хс, ѡсїанїе троїчно на пода
 Н87а18-21^оБ124623-25 анафора іакѡ срѣднѣише изет се и сїенно дѣа се, нѣ и копѣемь знамена се,
 тѣго ради стѣ

Аналогична е картината при системата на прилагателните в езика на Григорий Цамблак (Харалампиев / Haralampiev 1984: 226 – 227) и Химнописеца Ефрем (Харалампиев / Haralampiev 1994: 277 – 278). Такова състояние на разглежданата категория думи отразяват и творбите на Евтимий Търновски (Иванова-Мирчева / Ivanova-Mircheva 1974: 200).

2.2. Причастия

Съхранени са всички старобългарски причастия – дори и най-старинните им форми: сегашни деятелни, сегашни страдателни, минали деятелни, минали страдателни.

2.2.1. Сегашни деятелни причастия

За именителен падеж ед. ч. м. р. на сегашното деятелно причастие в ЛТ се срещат форми както по простото склонение – окончанията -и (сѣи Н86а18^оБ124а16) и -ѣ < -ѣ (исхѣде Н8464^оБ133а9, сѣхѣде Н86а6^оБ124а7, прѣсе Н86а27^оБ124а23, мѣе Н86а9^оБ124а9, вѣвлѣе Н86Н8^оБ124Н8), така също и по сложното склонение – -и < -и (дѣи Н84а16^оБ122629). Като текстологични разночетения в двата преписа се явяват вѣды Н86а27 и вѣдыи Б124а23 (проста срещу сложна форма)²⁸ и грѣды Н8665 и грѣди Б124а6 (правописни варианти със субституция на -и и -и).

²⁸ Окончанието -и за ptc prs act sg m N може да се тълкува и като опростена форма на -и (след контракция): вѣды А86а27, но вѣдыи Б124а23.

Като обобщена деепричастна форма може да се тълкува обликът **съпрѣбывае** в Н84а28-29²⁹Б133а3-4 **пѣ трапѣзоу мѡщи мѣникъ, хѣ свѣтѣла ѡча** и **съпрѣбывае дхѡвныѣ**. (Гр. Е 21. Τῇ τραπέζῃ δὲ ὑπόκειται τὰ ἱερὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, ὡς τῷ Χριστῷ ... μάρτυρι τοῦ Πατρὸς ἀεὶ συμπαρόντων τοῖς πνεύμασι²⁹). Формално той следва да се определи като именителен падеж ед. ч., но функционално в изречението се отнася към определяемо в родителен падеж мн. ч. **мѣникъ**.

Окончанието за местен падеж ед. ч. м. р. и ср. р. при сегашните деятелни причастия е **-емь** по местоименното склонение: **хѡтеѣ** Н8669³⁰Б124а30 и **гредѣѣ** Н86614³¹Б124б1³⁰.

За именителен падеж мн. ч. м. р. на сегашното деятелно причастие в ЛТ се срещат форми както по простото склонение – с окончание **-е**, което идва от консонантните основи³¹ (**показѡюще** Н86612-15³²Б124а32-124б1; **тлькѡюще** Н84618³³Б133а18), така също и по сложното склонение – с окончание **-и** (**прѣстоѡи** Н84а21³⁴Б122б32).

Ако не става дума за преписваческа грешка поради изпускане на крайна или надписана буква **м**, то обликът **носѣе** в Н86а19-21³⁵Б124а17-18 **припѡють людѣ, ѡ сѣѣнные съсоуды. ѡ ѡбразы носѣе сѣѣннѣи сѣѣнникѡ чѣ ...**³² вероятно е обобщена падежна форма на неизменяемо причастие, каквито се появяват през този период на езика. Формално той следва да се определи като именителен падеж мн. ч., но функционално в изречението се отнася към определяемо в дателен падеж мн. ч. **сѣѣнникѡ**.

На аналогичен случай се натъкваме и в пасаж Н86б18-21³⁶Б124б3-5 **Призѡваетъ же дарѡвъ блѣтъ дхѡ соѡще съврѣшившии се и блѣвъ крѡѡбразно, самого зрѣтъ ѡа плѣ ѡ крѡвъ**³³, където обликът **соѡще** може да е резултат от lapsus calami вследствие на изпускане на крайна или надписана буква **м** от първоначално **соѡшем** / **соѡше**. Наличието на един и същ чети-вариант и в двата преписа навежда на мисълта, че се касае за грешка, наследена от самия протограф. Формата **соѡще** обаче би могла да има и друго обяснение: разколебаването на падежната парадигма при причастията и нередките случаи на употреба на обличите на **-ще** и **-щи** в петрифициран вид като деепричастия – gerundivum (Дуриданов ред. / Duridanov ed. 1993: 211).

Окончанието за ptc prs act D pl по сложното склонение в двата преписа е представено с вариантите **-ѡимъ** без контракция и **-ѡимъ** с контракция (Дуриданов ред. / Duridanov ed. 1993: 209): ptc prs act D pl m **поѡчим** се Н85б4 / **поѡѡчим** се Б133б18.

2.2.2. Минали деятелни причастия

Както при търновските книжовници³⁴ и в свързаните с Константин Костенечки съчинения „Житие на Стефан Лазаревич“, „Сказание за буквите“, „Тълкувание на Песен на песните“ (Димитрова / Dimitrova 2012: 97), и в ЛТ се срещат архаични минали деятелни причастия от глаголи с инфинитив на **-ити**, които се образуват с **-ѣш-**, като **покажѣш** Н85б16³⁷Б133б25, **рожѣш** се Н85б8³⁸Б133б20, **се спѣшѣш** / **се спѣшѣшѣи** Н85б9³⁹Б133б21. Паралелно се документират и **-ивѣш-** форми: **блѡдарѣвъ** Н86б12⁴⁰Б124а32; **блѣвъ** Н86б19⁴¹Б124б3-5; **вѣчѣившаго** се Н85а19⁴²Б133б6; **съврѣшивѣ** Б124б10 **причѣств** се Н86б30⁴³Б124б11³⁵.

²⁹ Гръцкият текст се цитира по St. Symeon of Thessalonika. The Liturgical Commentaries. Edited and translated by Steven Hawkes-Teeples. 1953: Pontifical Institute of Mediaeval Studies. Penp. Toronto, 2011. Сигнатурата съдържа съкращението Е (от латинското название на съчинението Explanatio de divino templo) и номера на главата.

³⁰ Според старобългарската норма окончанието за местен падеж ед. ч. м. р. и ср. р. по сложното склонение на сегашното деятелно причастие е **-имъ** (Дуриданов ред. / Duridanov ed. 1993: 208).

³¹ Това окончание се настанява в причастното склонение през старобългарския период. Вж. Дуриданов ред. / Duridanov ed. 1993: 208.

³² Гр. Е 65. Προσπίπτουσι δὲ πάντες τοῖς ἱερεῦσιν οἱ πιστοὶ.....τιμῶντες τὰ θεῖα δῶρα.

³³ Гр. Е 75. τὴν θεῖαν ἐπικαλεῖται εἰς αὐτὸν καὶ τὰ προκεῖμενα δῶρα χάριν τοῦ Πνεύματος. δι' ἧς καὶ ταῦτα τετελεχῶς σφραγῖδι σταυροῦ καὶ ἐπικλήσει τοῦ Πνεύματος. τὸν ζῶντα εὐθὺς βλέπει προκεῖμενον Ἰησοῦν...*

³⁴ Вж. примери за архаични форми на минали деятелни причастия от съчиненията на различни търновски книжовници (Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Химнописец Ефрем) у Ив. Гълъбов (Гълъбов / Galabov 1966: 62 – 64), Д. Иванова-Мирчева (Иванова-Мирчева / Ivanova-Mircheva 1971: 201), Ив. Харалампиев (Харалампиев / Haralampiev 1984: 231, 1994: 279 – 280).

³⁵ Наличието на два облика при миналите деятелни причастия на **-ивѣ** и **-ѣш** в търновските паметници отбелязват също Селищев (Селищев / Selishchev 1952: 192). J. Kurz (Kurz 1969: 151), М. Йовчева и Л. Тасева (Йовчева, Тасева / Yovcheva, Taseva 1994: 66), Мирчева (Мирчева / Mircheva 2006: 85). Тъй като формите със завършеци в име-

За родителен падеж мн. ч. на миналото деятелно причастие в ЛТ се срещат форми по сложното склонение със и без стягане като текстологични разнотечия на една и съща словоупотреба в *РГА-ДА* 88 и *БОГИШИЧ* 52: сѣ спѣш'шій ptc prt act pl G-A Н8569 : сѣ спѣш'шійх ptc prt act pl G-A Б133621.

Окончанието за дателен падеж мн. ч. на миналото деятелно причастие по сложното склонение в двата преписа е представено с вариантите -ившійм' без контракция и -ившійм в резултат от контракция (Дуриданов ред. / Duridanov ed. 1993: 211): ptc prt act pl D (R) сѣ створѣшившійм Н86619; ptc prt act pl D (R) сѣ створѣшившійм Б12464. Във всички приведени примери прави впечатление предпочитанието на препис *Н* към стегнатите форми, а на препис *Б* към неконтрахираните.

2.2.3. Минали страдателни причастия

В ЛТ присъстват голямо количество причастия прилагателни, получени чрез прибавяне на словообразователни форманти -ѣн- към мотивираща основа, представляваща минало страдателно причастие. Прибавянето на наставката -ѣн- към основа на страдателно причастие превръща пасивното действие в постоянен признак и константно качество (Димитров / Dimitrov 2019: 293): ѿвалиѣн'нын Н84610=Б133а13, въплѣщен'наго Н8667-8=Б124а29, покрѣвен'но Н87а14=Б124620, ѿкрѣвен'ною Н85а20=Б13367, створѣшен'наа Н87а1=Б124611, об'точен'но Н84629=Б133а24³⁶.

Причастие и причастие прилагателно с формант -ѣн- се явяват еднократно текстологични варианти: написано Н85а7 написанно Б133а31. Разнотеченето се регистрира при оглашѣн'ни Б124а11, но ѿглашѣн'ни Н86а11.

В състава на сложна глаголна форма в страдателен залог послани бѣше, образувана от минало страдателно причастие послани и спомагателен глагол в *аорист* бѣше (Н85626=Б133632), стои срещу гръцки пасивен аорист ἐξαπεστάλησαν.

3. Числителни имена

Склонението на числителните имена в ЛТ се придържа към старобългарската норма. Редните приемат местоименно окончание и са във форма, която се държи като определение на съпровождащото я съществително. Това е характерно за XV в. Такива форми се появяват и по-рано в книжната (Харалампиев / Haralampiev 2001: 123). Срещат се и в космоложко-географската компилация в *БОГИШИЧ* 52, приписвана на Константин Костенечки, а също и в „Сказание за буквите“, и в „Тълкувание на Песен на песните“ (Димитрова / Dimitrova 2012: 90).

Заслужава да се отбележи формата троѣ във функцията на творителен падеж в двата преписа. Появата ѝ се определя от употребата на числителното в съчетание със съществителното свѣщїѣ като преводно съответствие на гръцкия композит τρικήριον. Разделното изписване в преписите показва, че думите са възприемани като отделни, но загубата на падежното окончание в зависимата от тях свидетелства за колебание в посока на композирането им в едно цяло. Това е интересен пример за начина на възникване на сложни думи в юкстапозиция:

Н85619-20=Б133627-28 трѣѣ свѣщїѣмъ (гр. τρικηρίω) архїерѣи, проповѣдъ вѣговѣстїа

Н85621-22=Б133629-30 сѣдѣлицѣ ѣже ѿ дѣсноуѣ ѿца. пакы трѣѣ свѣщїѣмъ (гр. τρικηρίω) възвѣшъ хс, ѿсїанїѣ троїчно на подѣ, съсѣблници же аплы

Н86а6-8=Б124а7-9 Сѣхѣдѣ архїерѣи съ прѣстола ѿ цркы дверѣи съ вѣлїѣмъ людѣѣ вѣвмѣи и потѣ съ троѣмъ свѣщїѣ (Б124а7-9 съ трѣѣ свѣщїѣмъ, гр. τρικηρίω) и ѿ сїѣ мѣ ...

Прави впечатление и разнотеченето трїи, родителен падеж от три, засвидетелствано в препис *Б* за винителен падеж: Н84а16-17=Б122629 цркви трїи (Б122629 трїи) ѿбразы ѣмѣ. Причината за поява-

нителен падеж -въ, -въши в паметниците, свързвани с Преславската книжовна школа, преобладават в сравнение с тези на -ѣ, -ѣши (Грашева, Славова / Grasheva, Slavova 2003: 320), са изказани и предположения за диалектна разлика между тях, а не хронологична (Буяклиев / Buyukliev 1993: 210).

³⁶ Изписване на минало страдателно причастие с добавен суфикс -ѣнъ е характерно за всички южнославянски ръкописи от XIV в. – атонски, търновски и за тези с ресавски правопис. Вж. примери от Дионисий Дивни у Димитров / Dimitrov 2019: 292.

та на този облик е вероятно влияние на мекото склонение при прилагателните, където се появяват такива окончания в парадигмата на м. р. мн. ч. (срв. синии). Много е възможно това влияние да е провокирано от синтактичната позиция на числителното като определение към име (вбразы).

5. Dualis

В ЛТ dualis се среща в два контекста, във връзка с числителните дѣва и оба:

Н846630-85a2°Б133a26-27 на рѣками же више, ѿбѣ зовѣта оучитель приѣмати и оучити
Н85611-16°Б133622-25 прѣмодѣрѣ прѣста, въскрѣсеніе и възненіе назнамена, и ѣже дѣакѣни по двѣ
аѣглѣ. „въхѣдѣ възмѣте вратѣ“ дѣѣ въпїющѣ нѣснаа іакѣ на елеѣнѣ

Текстът предлага един пример за употреба на dualis и при думата рамѣ:

Н85a16-20°Б13364-7 Омофѣрь съзѣди и съпрѣдї ѿбвѣтъ, въѣбѣраѣтъ въѣ съдѣлѣнїа ѣже ѿ дѣѣ
на ѣѣ въчлѣившаго се, ѣже на рамѣ възѣтъ къ ѿѣѣ принесѣ.

Показателен е примерът 84a6-8°122623-24 васїліе же и злѣѣѣтъиѣ пространнѣишїи васїліе же и
злѣѣѣтъиѣ пространнѣишїи изложїше чїнѣ. Той подкрепя наблюденията от други текстове, че в южнославянската книжнина от XV в. не е в употреба dualis при глаголите³⁷.

Заклучение

В заключение ще обобщя, че относно морфологията на имената авторът на ЛТ от РГАДА 88 и БОГИШИЧ 52 демонстрира като цяло консервативно отношение към езика, каквото е присъщо и на писателите от Търновската книжовна школа (Селимски / Selimski 1980: 372). То се изразява в спазване на старата книжовна традиция в областта на граматичния строй на имената, макар че се регистрират и някои новости. Наблюденията показват, че що се касае до морфологичните особености на склонителната система, коментарът носи характерните за южнославянската книжнина от XIV – XV в. черти, съответстващи на установените вероятно още на Атон през първите десетилетия на XIV в. езикови канони, възприети и от Търновските книжовници, а впоследствие залегнали и в основата на ресавизма в Сърбия. Ако се съди по изнесените лингвистични данни, той може да е писан както в западните български, така и в източните сръбски земи от автор, който владее перфектно старобългарски език и не допуска никаква неправилност по отношение на неговите морфологично-синтактични норми като пълен синтетизъм в именната система тогава, когато в говоримото наречие вече се е утвърдил новият аналитичен строй. Очевидна е живата връзка, от една страна, с езика на книжовниците от Първото българско царство, отличното познаване на неговите правила, а от друга страна, школовката в речевия маниер на представителите на Търновската преводаческа школа – профил, напълно отговарящ на това, което знаем за книжовника Константин Костенечки към този момент. С още допълнителни аргументи тези наблюдения биха подкрепили тезата за неговото предполагаемо авторство на неидентифицираната статия от РГАДА 88 и БОГИШИЧ 52.

Съкращения на имена на паметници: Ас – Асеманиево евангелие (X – XI в.); ГрП – Беседи на Папа Григорий (XI в.); Добр – Добрейшово евангелие (XIII в.); Зогр – Зографско евангелие (X в.); Клоц – Клоцов сборник (XI в.); Мар – Мариинско евангелие (XI в.); Охр – Охридски апостол (XII в.).

³⁷ В гл. 31 на „Сказание за буквите“ Константин Костенечки препоръчва употреба на двойствено число и при глаголите. Това обяснява факта, че в текста на Житие на Стефан Лазаревич в Б се срещат глаголни форми в двойствено число: и плакаста оба горко Б164а; приходита оба брата Б170а. В текста на „Тълкувание на Песен на песните“ по РМ 2/24 М. Димитрова посочва редица случаи, в които не се употребява дв.ч. на глагола. Такива употреби тя констатира само в библийски цитати и то навсякъде, което говори, че причината за тези появи трябва да се търси в автоматизма на наизустеното слово (Димитрова / Dimitrova 2012: 95). Старите форми за дв. ч. при природните двойки се съчетават с глаголи и определения в мн.ч. Вж. примери у Христова-Шомова / Hristova-Shomova 2004: 771.

Граматически съкращения:

A – Accusativus
act – activum
G – Genitivus
D – Dativus
L – Locativus
m – masculinum
N – Nominativus
pl – pluralis
prs – praesens
prt – praeteritum
ptc – participium
R – reflexivum
sg – singularis
superl – superlativus

Цитирана литература / References

- Буюклиев 1993: Буюклиев, Ив. Образуване и склонение на миналото деятелно причастие. – В: Дуриданов, Ив. (ред.). *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН, с. 209 – 212. (Buyukliev 1993: Buyukliev, Iv. Obrazuvane i sklonenie na minaloto deyatelno prichastie. – In: Duridanov, Iv. (ed.) *Gramatika na starobulgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 209 – 212.)
- Вайан 1952: Вайан, А. *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Изд-во иностранной лит. (Vaian 1952: Vaian, A. *Rukovodstvo po staroslavianskomu iazyku*. Moskva: Izd-vo inostrannoi lit.)
- Востоков 1836: Востоков А. Х. Описание рукописных и печатных книг словенских, принадлежащих г-ну Норову. – *Журнал Мин. нар. просв.*, № XI, с. 529 – 551. (Vostokov 1836: Vostokov A. Kh. *Opisanie rukopisnykh i pechatnykh knig slovenskikh, prinadlezhashchikh g-nu Norovu*. – *Zhurnal Min. nar. prosv.*, № XI, pp. 529 – 551.)
- Гълъбов 1971: Гълъбов, Ив. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в. – В: Русев, П., Гълъбов, Ив., Давидов, А., Данчев, Г. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*. София: БАН, с. 55 – 90. (Galabov 1971: Galabov, Iv. Tsamblakovoto slovo za Evtimiy i balgarskiyat knizhoven ezik v kraia na XIV v. – In: Rusev, P., Galabov, Iv., Davidov, A., Danchev, G. *Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak*. Sofia: BAN, pp. 55 – 90.)
- Иванова 2008: Иванова, Кл. Из истории славянской письменности на Святой земле (О славянских рукописях, связанных со Святой Землей, хранящихся в книгохранилищах вне Израиля). – *Jews and Slavs*. Vol. 20. Ed. M. Taube, W. Moskovich, S. Nikolova, V. Željazkova. Jerusalem – Sofia: The Center for slavic languages and literatures of the Hebrew university of Jerusalem; The Cyrillo-methodian research center of the Bulgarian academy of sciences, pp. 60 – 86. (Ivanova 2008: Ivanova, Kl. *Iz istorii slavianskoj pis'mennosti na Sviatoi zemle (O slavianskikh rukopisiakh, sviazannykh so Sviatoi Zemlei, khраниashchikhsia v knigokhranilishchakh vne Izrailia)*. – *Jews and Slavs*. Vol. 20. Ed. M. Taube, W. Moskovich, S. Nikolova, V. Željazkova. Jerusalem – Sofia: The Center for slavic languages and literatures of the Hebrew university of Jerusalem; The Cyrillo-methodian research center of the Bulgarian academy of sciences, pp. 60 – 86.)
- Димитрова 2012: Димитрова, М. *Тълкувания на Песен на песните в ркп 2/24 от Рилската света обител*. София: Херон прес. (Dimitrova 2012: Dimitrova, M. *Talkuvaniya na Pesen na pesnite v rkp 2/24 ot Rilskata sveta obitel*. Sofia: Heron pres.)
- Добрев 1974: Добрев, Ив. Старинна черта в един южен български говор. – В: *В памет на проф. Стойко Стойков. Езиковедски изследвания*. София: Издателство на БАН, с. 163 – 166. (Dobrev 1974: Dobrev, Iv. *Starinna cherta v edin yuzhen balgarski govor*. – In: *V pamet na prof. Stoyko Stoykov. Ezikovedski izsledvaniya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 163 – 166.)
- Дуриданов (ред.) 1993: Дуриданов, Ив. (ред.). *Граматика на старобългарския език*. София: БАН. (Duridanov (red.) 1993: Duridanov, Iv. (red.). *Gramatika na starobalgarskiya ezik*. Sofia: BAN.)

- Иванова-Мирчева 1974: Иванова-Мирчева, Д. Евтимий Търновски, писател творец на литературния български език от късното Средновековие. – В: *Търновска книжовна школа (1371 – 1971)*. Т. 1. София: БАН, с. 194 – 210. (Ivanova-Mircheva 1974: Ivanova-Mircheva, D. Evtimiy Tarnovski, pisatel tvorets na literaturniya bulgarski ezik ot kasното Srednovekovie. – In: *Tarnovska knizhovna shkola (1371 – 1971)*. T. 1. Sofia: BAN, pp. 194 – 210.)
- Йовчева, Тасева 1994: Йовчева, М., Л. Тасева. Езикови особености на Слово за силата на Йосиф. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XVIII, 1994, № 4, с. 64 – 74. (Yovcheva, Taseva 1994: Yovcheva, M., L. Taseva. Ezikovi osobenosti na Slovo za silata na Yosif. – *Palaeobulgarica*, XVIII, 1994, № 4, 64 – 74.)
- Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Mirchev 1978: Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na bulgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Мирчева 2006: Мирчева, Е. *Германов сборник от 1358/1359 г.* София: Изд-во „Валентин Траянов“. (Mircheva 2006: Mircheva, E. *Germanov sbornik ot 1358/1359 g.* Sofia: Izd-vo „Valentin Trayanov“.)
- Мошкова 2016: Мошкова, Л. В. Долгие путешествия сербского сборника. – *Вестник Альянс-Архео*. Вып. 16. СПб., с. 38 – 58. (Moshkova 2016: Moshkova, L. V. Dolgie puteshestviia serbskogo sbornika. – *Vestnik Al'ians-Arkheo*. Vyp. 16. SPb., pp. 38 – 58.)
- Радошевић 2005: Радошевић, Н. Византијски козмолošки чланци у словенском преводу позног средњег века. – В: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14 – 16 септември 2003, София. София: Акад. изд-во „Марин Дринов“, Институт за литература при БАН, с. 393 – 412. (Radošević 2005: Radošević, N. Vizantijski kozmološki članci u slovenskom prevodu poznog srednjeg veka. – In: *Bulgaria i Sarbia v konteksta na vizantiyskata tsivilizatsiya*. Sbornik statii ot bulgaro-srabski simpozium 14 – 16 septemvri 2003, Sofia. Sofia: Akad. izd-vo „Marin Drinov“, Institut za literatura pri BAN, pp. 393 – 412.)
- Селимски 1980: Селимски, Л. Бележки за езика на словото на Цамблак за Евтимий. – *Търновска книжовна школа*. Кн. 2. София: Издателство на БАН, с. 359 – 372. (Selimski 1980: Selimski, L. Belezhki za ezika na slovoto na Tsamblak za Evtimiy. – *Tarnovska knizhovna shkola*. Kn. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 359 – 372.)
- Селищев 1952: Селищев, А. М. *Старославянский язык*. В двух частях. Ч. I. Москва: Изд-во „Учпедгиз“. (Selishchev 1952: Selishchev, A. M. Staroslavianskii iazyk. V dvukh chastiakh. Ch. I. Moskva: Izd-vo „Uchpedgiz“.)
- Славова 2017: Славова, Т. *Старобългарски език*. София: Унив. изд-во „Св. Кл. Охридски“. (Slavova 2017: Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: Univ. izd-vo „Sv. Kl. Ohridski“.)
- Харалампиев 1984: Харалампиев, Ив. Основните принципи на Евтимиевата езикова реформа и езикът на Григорий Цамблак. – *Търновска книжовна школа*. Т. 3. София: Издателство на БАН, с. 220 – 233. (Haralampiev 1984: Haralampiev, Iv. Osnovnite printsipi na Evtimievata ezikova reforma i ezikat na Grigoriy Tsamblak. – *Tarnovska knizhovna shkola*. T. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 220 – 233.)
- Харалампиев 1994: Харалампиев, Ив. Химнописецът Ефрем и правописно-езиковите традиции на писателите от Търновската книжовна школа. – *Търновска книжовна школа*. Том 5. Велико Търново: Университетско издателство, с. 273 – 284. (Haralampiev 1994: Haralampiev, Iv. Himnopolisetsat Efrem i pravopisno-ezikovite traditsii na pisatelite ot Tarnovskata knizhovna shkola. – *Tarnovska knizhovna shkola*. Tom 5. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo, pp. 273 – 284.)
- Харалампиев 2001: Харалампиев, Ив. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер. (Haralampiev 2001: Haralampiev, Iv. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Харалампиев 2006: Харалампиев, Ив. *По вековните пътеки на българския език. Избрани приноси*. Велико Търново: Фабер. (Haralampiev 2006: Haralampiev, Iv. *Po vekovnite pateki na balgarskiya ezik. Izbrani prinosi*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Христова-Шомова 2007: Христова-Шомова, И. *Книга Йов с тълкувания в славянски превод. По Владиславовия препис от 1456 г.* София: ИК „Анубис“. (Hristova-Shomova 2007: Hristova-Shomova, I. *Kniga Yov s talkuvaniya v slavyanski prevod. Po Vladislavoviya prepis ot 1456 g.* Sofia: IK „Anubis“.)
- Birnbaum 1988: Birnbaum, D. *Textual and Accentual Problem of Muz. 3070 and Zogr. 151*. Doctoral dissertation, Harvard University. MA Cambridge.

- Hawkes-Teeple 2011: *St. Symeon of Thessalonika. The Liturgical Commentaries*. Edited and translated by Steven Hawkes-Teeple. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Kurz 1969: Kurz, J. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN.
- Miltenova 2021: Miltenova, A. The Mysteries of Ms 88 of the Obolensky Collection (No 201), RGADA. – *Старобългарска литература*, 63 – 64, pp. 258 – 278.
- Sels 2009: Sels, L. *Gregory of Nyssa. De hominis opificio, o obrazъ чловѣка. The 14 Century Slavonic Translation*. A Critical Edition with Greek Parallel and Commentary by Lara Sels. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.

OBSERVATIONS ON THE LANGUAGE OF THE LITURGICAL COMMENTARY IN THE CONTENTS OF MSS *RGADA 88* AND *BOGISHICH 52*. THE MORPHOLOGY OF NOMINALS

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Centre – Bulgarian Academy of Sciences

ilieva_tatyana@abv.bg

Abstract. The object of study in this article are the morphological peculiarities of the nominal system in the hitherto unattributed liturgical commentary of MSS RGADA 88 and Bogishich 52. On the basis of a thorough linguistic analysis linguistic data are gathered about the age in which the work appeared and the literary school to which its author belonged. This investigation shows that as regards its morphological characteristics, the commentary has the characteristic features of Southern Slavonic literature, which conform to the linguistic norms probably already established on Mt. Athos in the first decades of the 14th century and adopted by the Tarnovo men of letters as well, norms underlying the Resava orthography in Serbia later. Judging by the linguistic data examined, the commentary could have been written in the Western Bulgarian or the Eastern Serbian lands by an author who had a command of Old Bulgarian and observed its morphological and syntactic norms by using synthetic nominal forms at the time when the new analytical system had already established itself in the vernacular.

Keywords: *Southern Slavonic translations of the 15th century, historical morphology of the Bulgarian language*

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre
Bulgarian Academy of Sciences
13 Moskovska St.
Sofia 1000 Bulgaria

ТРАНСФОРМАЦИЯТА НА ИМЕНАТА ОТ ПРИТЧИТЕ В ИДЕОЛОГЕМИ И ВЪЗПРИЕМАНЕТО НА АЛЕГОРИИТЕ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЕКЗЕГЕЗА

Пиринка Пенкова

Проф. к.ф.н., независим изследовател, Калундборг (Дания)

pirinka_lyager@yahoo.com

Резюме. Върху преводни старобългарски текстове от Атанасий Александрийски и Василий Велики авторката проследява използването на алегоориите в екзегезата през IV век и възприемането им като *притѣчноѡ богословіѡ* през X век. Когато илюстрират процеса на извеждане на човешкото познание от буквалното към образното тълкуване на определен сюжет от Библията, Йоан Екзарх и Константин Преславски се опират на обща богословска платформа, позната и от оригиналните съчинения на двамата автори. Посочени са критериите за правилност на екзегезата у двамата автори.

Ключови думи: *Атанасий Александрийски, Василий Велики, алегорична екзегеза на евангелските притчи.*

Превеждайки Атанасий Велики, Василий Велики и Йоан Златоуст, Преславските книжовници следват двата различни метода на екзегезата от IV век – историческо-филоложки или алегоричен, в зависимост от избора си на автор за превод. Атанасий Александрийски се придържа към алегоричната традиция, защитена от Ориген и развита в Александрийската школа. Василий Велики, Григорий Богослов, Григорий Нисийски и Йоан Златоуст прилагат буквално-историческия метод на Антиохийската школа. В Константинопол през IX век патриарх Фотий се отнася със съмнение към свободните алегорични тълкувания. Представянето на алегоричния метод от творенията на Атанасий Александрийски пред славянския читател или слушател през X век предполага аудитория, вече запозната с евангелските притчи. От оригиналните *Слова* на Йоан Екзарх и от преводаческите коментари на Константин Преславски към Евангелието проличава, че двамата интерпретатори изхождат от една обща Преславска платформа за високия стил – с използване на граматическа екзегеза и неологизми за отразяване на полисемията на една и съща гръцка дума – на ниво всекидневна реч или на ниво богословски език. Преразглеждането на тези лексикални двойки, обявени в по-старите славистични изследвания за синонимни дублети, като несинонимни форми от различен стил, е подкрепено накратко по-долу с преглед върху развитието на концепциите за божествените предикати у Атанасий Александрийски и Василий Велики. Върху темата за божествените имена и реторичните фигури на микрониво (сравнения, метафори, синтактични повторения) има натрупана от столетия изследователска литература.

Обект на статията е незасегнатата от старобългаристите досега сложна тема за предаване на преносното тълкуване на многозначния библейски текст в макроструктури от така нареченото *притѣчноѡ богословіѡ*. Някои от обясненията за отсъствие на публикации по въпроса се крият в закъснените съвременни издания на гръцките и славянските ръкописи, в продължаващите спорове за идентичност на определен текст, както и в досегашната практиката на речниците-индекси, в които не се отбелязват специалните преносни значения, открити в оказионни преводачески решения.

Кратката извадка от обемистия материал с наличие на *притѣчноѡ богословіѡ* е изнесена тук като илюстрация на метода за извличане на човешко познание от буквалното към алегоричното тълкуване на определен разказ от Библията, предимно върху материал от *Учително евангелие* и *Словата против арианите* на Константин Преславски и от *Шестоднев* на Йоан Екзарх (съответно по изданията Тихова / Tihova 2012, Пенкова / Penkova 2015, 2016, Aitzetmüller 1958; *Словата* са цитирани като *Слово I*, *Слово II*, *Слово III*). Фразеологизмът *притѣчноѡ рѣчи* за *παροῦσις* е засвидетелстван в Атанасиевото *Второ слово против арианите*, 126618 (Пенкова / Penkova 2015: 290), терминът *притѣчноѡ богословіѡ* е регистриран у Псевдо-Кесарий (Милтенев / Miltenov 2006: 480), в *Изборника от 1073 г.* има определение *притѣчноѡ* (Динеков / Dinekov 1971: 243). За преславските

книжовници притчата е модел за сравнение и част от богословската парадигма, сравни в *Слово* II, 94a17 притѣкание за παράδειγμα. В *Шестоднев* стои мистичното и останало непреведено в изданията прикоуѣтание сътворити ‘обяснявам с прикѣтване’ (вместо притѣкание сътворити) за скритото и неправдоподобно изтълкуване на разделението между небето и земята от еретиците (Aitzetmüller 1958: 63). Разглежданите текстове са от чети-тип и затова най-интересни са специфичните преводчески решения, които не са включени като леми със самостоятелно значение от традиционните речници.

Старобългарски отгласи от представители на алегоричния метод при предшественици на Атанасий Александрийски

Първоначалната цел на гръцката алегорична екзегеза през I – IV век е да докаже връзката между старозаветния и новозаветния текст като отношение между прототип (τύπος) и новозаветен образ (ἀντύπος). Двуетичният преславски елит е познавал съчинения от предходниците на Атанасий Александрийски, на първо място Климент Александрийски, Ориген и Дионисий Велики. Йоан Екзарх вероятно е чел Στρωματεῖς на Климент Александрийски (150 – 215 г.), когото нарича клим строматскы в своята Похвала за Йоан Богослов; пета глава в Στρωματεῖς е посветена изцяло на алегоричната екзегеза. В латинската традиция коментари със същото заглавие са познати с името на граматика L. Caeselius Vindex, написал Στρωματεῖς sive Commentaria lectionum antiquarum през първата половина на II век (Sallmann 1997: 226). Ученикът на Климент Александрийски Ориген в четвърта книга от основополагащия си трактат „За началата“ (Περὶ ἀρχῶν) от 220 – 230 г., озаглавен „За Свещеното Писание, за неговата важност и боговдъхновеност и за методите на тълкуването му“, изтъква буквалното тълкуване „по гола буква“ на старозаветните пророци като причина за „лъжливите, нечестиви и неразумни схващания“ за Бога (Migne, PG, t. 11: 364 – 365). Подобно тълкуване, че всички ереси се свеждат до неразбиране на иначе формулираните в Писанието два аспекта за съобщаване на Христос – „по божески“ или „по човешки“, се съдържа и в приписаното на Атанасий *Слово за възплъщението и против Аполинарий* (*De incarnatione contra Aollinarium libri II*, за авторството напоследък вж. Gleede 2011: 366). В преводите от Атанасий тропици са наречени еретиците, които изопачават определен цитат (τρόπος) от Библията, превърнал се в общо място (τόπος) за книжовниците.

Въз основа на резултатите от интензивните изследвания върху Атанасий Александрийски, Маркел Анкирски и Аполинарий Лаодикийски през последните две десетилетия определено мога да твърдя, че инструментариумът на екзегезата у Атанасий и по-младия му съвременник Аполинарий е различен, а разликата е била позната и на славянските компилатори при съставянето на богословски сборници. Гръцкото *Четвърто слово против арианите*, днес идентифицирано като творение на Аполинарий, е заменено от Константин Преславски в книга *Атанасъ* с превод на *Посланието на Атанасий до епископите на Египет и Либия*. Атанасий не говори за две разделени природи в Христос, докато Аполинарий търси отликата между съвършеното божество и съвършения човек Исус, приемайки, че човешкото у Исус е тялото и душата, а Логосът е духът (за метода на Аполинарий виж Mühlenberg 1992). Преди него Маркел Анкирски различава Бога Син от Логоса: Божието Слово в Троицата е Логос, а възплъщавайки се, става Бог Син. Атанасий се разграничава и от двамата след 343 г., но фрагменти от Аполинарий и Маркел попадат в славянските преводи, прикрити като Атанасиеви.

Предшественикът на Атанасий Дионисий Александрийски (патриарх 247 – 264 г.) отчита личния стил на автора в алегориите, като сравнява *Евангелието от Йоан* и *Откровение Йоаново*. В полемичния си трактат *De decretis* от 351 г., глава 25, Атанасий изтъква Дионисий като предходник на Никейската терминология с тезата, че ако Бог е самопороден (αὐτογένητος) и неговата природа е непородена (οὐσία ἐστὶν αὐτοῦ ἢ ἀγενεσία), тогава материята не може да бъде непородена (οὐκ ἄν ἀγενήτων εἴη ἢ ὕλη). Около 360 г. Василий Велики посочва Дионисий като авторитет за непризнаващите единосъщието на Бог-Отец и Бог-Син (DelCogliano 2010: 107 – 108).

Изграждането на алегоричните топоси у Атанасий Александрийски и Василий Велики

През IV век алегоричната екзегеза се развива в две направления: по линията на концептуализация на божествените имена като символи в топосите или на теологическото обяснение за смяната на реалностите при тълкуването на определена представа. Алегористите цитират апостол Павел, сравнявайки човешката познавателна способност с мътно стъкло (*Първо послание към коринтяните* 13: 1). Атанасиевата схема за разликата в обозначението на понятията за божественото и на понятията за материалния свят, сътворени от човешкия разум, се основава на разграничението между човешкото понятие като резултат от сетивно впечатление (ἐννοια) и процеса на изнамиране на божествения замисъл (ἐπίνοια), затова Атанасиевата аргументация срещу тварността на Словото / Божия Син има конотации с основни предикати за Бога или Христос като οὐσία 'същност', ἀγέννητος 'нероден, вечен, безначален', ἀφθαρτος, 'нетленен', μέρος 'част от (божеството)', προβολή 'отпечатък на Бога', ἀπορροία 'изливание'. Божественият замисъл е διάνοια, антонимът на ἐπίνοια е ὑπόνοια 'лъжлива измислица', преведено с *хоратно оумышление* от Константин Преславски: *Слово* II, 99a9-15 сī во ёсть изобрѣтѣніе и хоратно оумышленіе. имѧ словеси и прѣмѧдрости дрѣжатъ. и на же себѣ тваражшѣ. Отъметажѣ са истоваѧго божиаѧго словесе. и сѧштѧж єдинѧ прѣмѧдрость божия. и манихѣа подражажѣ ѡкаанѣници, Τούτων γάρ ἐστιν ἐξεύρεμα καὶ χριστομάχος ὑπόνοια, καὶ τῷ μὲν ὀνόματι τοῦ Λόγου καὶ τῆς Σοφίας καταχρῶνται, ἕτερα δὲ ἑαυτοῖς ἀναπλάττοντες, ἀρνοῦνται τὸν ἀληθινὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, καὶ τὴν ὄντως καὶ μόνην Σοφίαν τοῦ Πατρὸς, καὶ Μανιχαίους λοιπὸν ζηλοῦσιν οἱ ἄθλιοι. В Супрасълския сборник за ἐπίνοια μηχανή стои *примышление*.

За да бъдат утвърдени в съзнанието на слушащите, предикатите на Бога са разяснени с алего-рии. Според Атанасий всички имена, казани за Бога-Отец или Бога-Син, се отнасят до едно обо-значаемо – неделимата същност на Бога, без да я разкриват напълно, защото е невидима и неразби-раема субстанция. Когато разяснява заложения в Библията замисъл (διάνοια), Атанасий възприема формулата ὁμοούσιος за отношението Отец – Син, като осигуряваща правилния смисъл (κύριως) на тълкуването, независимо от различните значения на думите, използвани като предикати („живот“, „истина“, „светлина“ и други в различни теоложки контексти, срв. Ayres 2004: 346 – 350). Атанасий подчертава необходимостта от притчи и образи-символи за разбиране на словата на Исус, с по-сочване на различната природа (φύσις) на Исус и на хората слушатели, *Слово* III, 153a14 – 17 *сѧмъ сѧинъ* прѡсто и безъ всакого съплѣтѧніѧ ёсть въ ѡтѣци. рѡдомъ во ёсть тожде. мѧ же не имѡушѣ єже по рѡдѧ. трѣбѧемъ ѡбразѧ, и притѣжѧ. да ѡ насѣ речѣтъ ѧкоже ты въ мнѣ. и азъ въ тебѣ (Йоан 17: 21), Ὅθεν αὐτὸς μὲν ὁ Υἱὸς, ἀπλῶς καὶ χωρὶς συμπλοκῆς τινός ἐστιν ἐν τῷ Πατρὶ· φύσει γὰρ ὑπάρχει τοῦτ' αὐτῷ· ἡμεῖς δὲ, οὐκ ἔχοντες τὸ κατὰ φύσιν, δεόμεθα εἰκόνης καὶ παραδείγματος, ἵνα περὶ ἡμῶν εἴπῃ· Καθὼς σὺ ἐν ἐμοί, καθὼς ἐν σοί. В *Словото за преображение* при тълкуването на Матей 12: 18 с цитат от Исаия Йоан Екзарх съветва, в стила на Ориген, да се прави разлика между земно (буквално) и висше (духовно) тълкуване: 245a9 – 11 *нѣчьсоже зѣмнаго помышлѣти, нѧ горѣ мысли, высѡкаѧго ищи* (Иванова-Мирчева / Ivanova-Mircheva 1971: 94). В ранните произведения на Атанасий докѧм 360 г. алегоричният модел се изгражда върху паралел между Стария и Новия завет, с избор на определен постулат от Писанието и реторично струпване на подкрепящи извадки от Стария и Новия Завет, например в *Слово* II, глава 16 е анализиран цитат от Второзаконие 28: 66, 78б 20 – 22: *мѡѡси во рече, ѧзрите жѧзнь вѧшоу висѧштѧ. прѣмѡ ѡчиѧ вѧшими, предшестван и последван от апостолския цитат в Гал. 3: 13, така е и в Слово II, глави 14, 47 и 55, в Слово III. 33. При Василий Велики също е пред-ставен този паралелизъм, доказващ единството на двата завета, например в *Шестоднев*, 10d23 – 28 *врата во вѣста вѣа завѣта. Ієдинѣмъ ѡцнѣ* положена, 11с7 –14 *прѣвоє знаменіе въ вѣтѣсѣмъ законѣ рѣка крѣвнѧ прѣтварѣѣма* (Изход 7: 17), *прѣвоє знаменіе въ новѣмъ законѣ вода виномъ прѣтварѣѣма* (Йоан 2: 7 – 11). Поради обхвата на съществуващата научна литература върху гръцкия и латинския текст тук не разглеждам алегориите, които се съдържат в *Септуагинта*, например в *Песен на песните*, или етимологиите за имената 'Исус' и 'Господ' като съдържащи името 'Яхве'.*

Изграждането на алегориите от Атанасий Александрийски в *Словата против арианите* (*Orationes contra arianos*) и от Василий Велики в *Против Евномий* (*Contra Eunomium*) се опира върху избор на лично или нарицателно име като десигнификант или референт (например 'Петър', 'Юда', 'Навуходоносор', 'гълъб', 'божествено вино'), без контекстът да разкрива природата и би-тието на референта, сравни в *Слово* III, 104б8 – 9 *ѧ ѧко вѣсѣда глаголемѧ ѡ зѣдѧнии. не вѣшѧж*

Алегорията има за цел да убеди слушателите в тезата на автора и избраната за екзегезата диалогична форма дава възможност да се проследи трансформацията на представата идея на говорещия до нов символ при слушащия. Повторението на алегорията в проповедите води до споделени представи в църковната общност, които подкрепят възприемащото на топоса като достоверен. Същата функция имат и повторенията на псалмите. Ето няколко примера у Атанасий Александрийски:

2. Към алегоричните макроструктури спадат виденията, например видението на Навуходоносор в Данииел 3: 92 ἰδοὺ θεωρῶ ἐγὼ ἄνδρας τέσσαρας, καὶ ὁ τέταρτος ὅμοιος υἱῷ θεοῦ, където наред с тримата момци, избавени от пещта, царят-наблюдател вижда и четвърта фигура, подобна на Божия син, така в *Проповедта срещу всички ереси* Атанасий изтъква царя като по-благочестив от арианите, които не наричат Сина нито подобен, нито единосъщен на Бога: κρείττων τούτων εὗρέθη Ναβουχοδονόσορ τῶν ἀσεβῶν καὶ μηδὲ ὅμοιον, μηδὲ ὁμοούσιον λεγόντων τὸν υἱόν (Migne PG XXVIII: 509). Срв. паралелен сегмент в *Слово* II, глава 71: 125б 3 –15 ἰαѡѣ ѣсть, ἱако нѣсть дѣло сынѣ. нѣ сынѣ ѣсть рѣка бѣжиа ѣ прѣмѣдрость. **С**ежде свѣдѣште ѣ вавѣлѣнѣсции мжѣнѣтеле. **а**нанѣа азарил, мисаѣлѣ. **о**блѣнѣжѣ арианѣское нечѣстѣе рекше. **б**лагѣсловѣствѣите всѣ дѣла госпѣна **г**а...да оѣкажѣтъ, ἱако прогѣе всѣ. **о**тѣ хвалѣштинѣ ѣсть. ѣ дѣла сжѣтъ. **с**ловѣ нѣстьтѣ дѣло. **н**и хвалѣштинѣ. **н**ѣ отѣнѣ хвалѣнѣ. ѣ поклонѣние приѣма ѣсть. ѣ **б**гѣсловѣствѣемѣ. **с**ловѣ его сы и прѣмѣрѣ. **д**ѣлом же сѣдѣтелѣ. **с**е же ѣ дѣхѣ вѣ псалмѣхѣ, **а**ллѣ аѣтѣс ѣстин ѣ хѣир тоѣ **т**еοѣ и ѣ соѣѣа. **т**оѣто гѣнѣоскѣнѣтѣс καὶ οἱ ἐν Βαβυλῶνι γενόμενοι μάρτυρες, Ἀνανίας, Ἀζαρίας, Μισαήλ, ἐλέγχουσι τὴν Ἀρειανὴν ἀσέβειαν. Εἰπόντες γάρ· *Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου, τὸν Κύριον*· τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ καὶ τὰ ἐπὶ γῆς, καὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν, ὡς ἔργα κατέλεξαν· τὸν δὲ Υἱὸν οὐκ ὠνόμασαν· οὐ γὰρ εἰρήκασιν· Εὐλόγει, Λόγε, καὶ ὕμνει, σοφία· ἵνα δείξωσιν, ὅτι τὰ μὲν ἄλλα πάντα ὑμνοῦντά ἐστι, καὶ ἔργα ἐστί· ὁ δὲ Λόγος οὐκ ἔστιν ἔργον οὐδὲ τῶν ὑμνούντων, ἀλλὰ σὺν τῷ Πατρὶ ὑμνούμενος, καὶ προσκυνούμενός ἐστι καὶ θεολογούμενος, Λόγος μὲν αὐτοῦ καὶ σοφία ὢν, τῶν δὲ ἔργων δημιουργός. *Τοῦτο καὶ τὸ Πνεῦμα ἐν Ψαλμοῖς μετὰ καλλίστης διαστολῆς εἴρηκεν.*

93

4. Символиката с образа на Юда като олицетворение на отпадналите от християнството е представена в две широко разпространени произведения на Атанасий: *Житието на Антоний Велики* (преведено в Преслав) и *Седмо Празнично послание*. В запазеното на коптски Атанасиево „Първо писмо до девиците“ Юда като предател (за гр. *προδότης*) е модел за еретика „Иеракс, чието разхваляване на девичеството е също толкова подозрително, колкото загрижеността на Юда за бедните“ (с позоваване на Йоан 12: 6). В критиката на Атанасий против арианството Юда първоначално е представен като единичен предател (*προδότης*), срв. *Слова I и II*, такъв е той и в *Посланието до епископите от Египет и Либия* (славянското Четвърто слово), където смъртта на Арий е имитация на смъртта на Юда. Юдеите стават „предатели“ (*προδοται*) вече в *Слово III*, 15 и в *Посланието до епископите от Африка*, написано вероятно в последните години от живота на Атанасий.

Към еретика Иеракс е вплетена и нишката с виното в *Проповед срещу всички ереси*: след реторичното обръщение „О, Иеракс!“ на еретика му се припомня *Старият завет*, където „Божественият Логос на Отца“ отвежда Ева при Адам, и казаното в *Новия завет* за сватбата в Кана Галилейска, където Исус превръща водата във вино (Йоан 2: 3–11, Migne PG XXVIII : 515).

5. Алегория е използвана за тълкуването на Лука 16: 16 („законът и пророците бяха до Йоана“), *срещу фругите, споменати заедно с еретика Новат в Слово III, глава 47, защото казват, че нито пророците, нито другите служители на Словото Исус не знаят нито какво говорят, нито това, за което възвестяват, 1716 12 – 17: бядайте, да не навикъше падати падете. и въ възаконїе фругѣнѣ. глаголющихъ. не вѣдѣти прорѣкомъ. ни другъгѣи мѣ послужышии мѣ словеси. ни иже глаголютъ. ни ѡ нихъже повѣдають. Твърдението на фругите, че след пришествието на Спасителя са изпратени и пророците Монтан и Присцила, е оборено в *Проповедта срещу всички ереси с кратка алегорична история за царя, който възнамерявал да отиде в един град и разсъждавал какъв знак да изпрати предварително. Царят, осъзнал важността на съобщението си, стига до извода, че няма нужда от пратеници* (срв. Migne, PG XXVIII: 520). *Алегорията с Исус, който няма нужда от нови пророци, изглежда ясна* (Migne PG XXVIII: 517, анализ за авторството на *Проповедта* у Пенкова / Penkova 2022: 121 – 150).*

6. Разгърнатата алегория за църквата като апостолски кораб съдържа *Проповедта срещу всички ереси*: „Всеобщата църква, която предава точно и правилно Божествените писания, която се изгради върху скала (срв. Йоан 1: 42 за Кифа, апостол Петър, бележката моя), която е съвършен гълъб (т.е. присъствие и послание на Светия Дух, бележката моя), задържа кормилото на правата и благочестивата вяра в апостолския кораб, а причиняващите вълнения бяха хвърлени от вълните към тази непоклатима скала и като се разпенват и разтварят, изчезват“ (превод на авторката по Migne, PG XXVIII: 524).

В Антиохийската и в Сирийската школа отделят място на критиката срещу произволността на алегоричната екзегеза. Първ съвременникът на Атанасий Александрийски и убеден противник на арианите Евстафий Антиохийски (Εὐστάθιος Αντιοχείας, † 337 или 346) критикува Ориген, че не разглежда „тялото“ т.е. буквално-историческия смисъл на Писанието. Евстафий осъжда самия метод на тълкуване на отделната дума като самостоятелна единица за екзегезата. Запазен е например фрагмент от Дионисий Александрийски с тълкуване на пасаж от Марко 15: 23, който илюстрира крайностите при алегоричните паралели: оцетът, поднесен на Исус на кръста, като променено вино означава бързата промяна и превръщане на Исус, когато вместо страдание изпитва безстрастие, вместо смърт – безсмъртие, вместо тлен – нетление, вместо осъждане – правото да съди, и вместо робство – царство. Гъбата е символ на присъстващата в него пълнота на Светия дух, тръстиката е символ на царския скиптер и божествения закон, смирената във виното е спасителното възкръсване, с което изцелява и нас. В кръга на Василий Велики алегии използват Григорий Богослов в Беседата си върху Евангелието за чудото с виното в Кана Галилейска и Григорий Нисийски, който подчертава, че 15-та хомилия в *Песен на песните* трябва да се тълкува алегорично. От приписаните на Атанасий тълкувания на *Йов*, *Варух*, *Еклезиаст*, *Песен на песните* и *Евангелието* са запазени само фрагменти (Migne, PG XXVII: 1347 – 1350).

Развитието на екзегезата върху имената предикати у Атанасий Александрийски и Василий Велики

В Александрия през средата на IV век е живо схващането на Ориген да бъде наричан Бог-Син „самата Премъдрост, самото Слово, самата Истина, самият Живот, самата Правда, самата Светост“. По принцип Атанасий Александрийски и Василий Велики се отказват от използването на тези предикати като синоними, всяка дума привнася нещо различно като определение на Сина, но без да дава знание за непознаваемата същност на Троицата. Носителите на имената от притчите могат да сменят названията си в резултат от ново качество, но запазват постоянната си същност като референт. Например Симон става Петър, Саул – Павел, Юда – предател, но референтите им остават същите по природа. Идентичната същност предполага идентичност на имената, сравни *Слово* III, 149a3 ἀλλὰ κοινὸν ἔστω κατὰ πάντων ἡμῶν τῶν ὁμοίων τὸ αὐτὸ ὄνομα. Δίκαιον γὰρ, ὧν ἐστὶ φύσις μία, τούτων εἶναι καὶ τὸ ὄνομα κοινὸν, καὶν τοῖς χρόνοις ἀλλήλων διαφέρωσιν. Ἄνθρωπος γὰρ ὁ Ἀδὰμ, ἄνθρωπος δὲ καὶ ὁ Παῦλος, ἄνθρωπος δὲ καὶ ὁ νῦν γενόμενος· καὶ οὐχ ὁ χρόνος ἀλλοιοῖ τὴν φύσιν τοῦ γένους. Εἰ τοίνυν καὶ ὁ Λόγος χρόνῳ μόνον ἡμῶν διαφέρει, ἔδει καὶ ἡμᾶς ὡς ἐκεῖνον εἶναι. нѣ ѡбъшѣ вѣдѣи нѣ вѣѣ насѣ подѡбънѣи хѣ тѡже и мѡ. прѡвѣда бо ѣсть и хже ѣсть сѣхѣство ѣдино тѣхѣхѣде вѣти и и мени ѡбъштоу. аште и вѣѣмѣны разнѡ сѣхѣ себе. ѡловѣкѣ во аѣа, ѡловѣкѣ же и пауль. ѡловѣ же и раждаѣмѣи нѣи нѣ. и не измѣнѣетѣ вѣѣмѣ сѣхѣство рода. Василий Велики уточнява, че никой от различителните признаци за Петър или Павел в Евангелието не обяснява какви са по природа или кои са като индивиди, но позволяват да ги различим един от друг и от другите хора. Тълкуването на даден тоπος като истински или измамен е обект на екзегезата, сравни *Слово* III, 149a20-26 ѡбъиуаи ѣсть кнѣгамѣ сѣхѣтѣа вѣшти рѡдомѣ. ты ѡловѣци вѣ ѡбразы и прѣтѣуа прѣѣмѣи хѣ. се же творѣтѣ. да ѡтѣ тѣхѣ и хже по сѣхѣствѣх. движѣнѣа ѡловѣнѣскаа да иѡвлѣхѣтѣ сѣ. и тѣко илѣ лѣкавѣ. илѣ правѣднѣвѣ иѡвѣтѣ сѣ ѡбраз и хѣ, Ἔθος τῇ θεῖᾳ Γραφῇ τὰ κατὰ φύσιν ὄντα πράγματα, ταῦτα τοῖς ἀνθρώποις εἰς εἰκόνας καὶ παραδείγματα λαμβάνειν· τοῦτο δὲ ποιεῖ, ἵν' ἐκ τῶν κατὰ φύσιν ἐκείνων τὰ ἐκ προαιρέσεως φαίνεται τῶν ἀνθρώπων κινήματα· καὶ οὕτως ἢ φαῦλος ἢ δίκαιος ὁ τούτων δείκνυται τρόπος.

Критерият за правилност на тълкуването е зададен от Атанасий Александрийски като едно „три-степенно“ правило, според което значението на текста от Свещеното писание (διάνοια) се определя в зависимост от комбинацията на καιρός (разбрано в даден случай като „абстрактно време въобще“ или като „конкретно време“) и πρόσωπον („абстрактен образ“ или „конкретно лице“): 7266 – 7 такова ὁ γὰρ ῥαζοῦμα ἢ ῥῥῥῥῥῥῥῥ, ἢ ῥῥῥῥῥῥῥῥ. сѣмѣ ἀπόστολѣ ἡже ἢ напсалѣ ѣсть, τὴν δὲ τοιαύτην διάνοιαν καὶ τὸν καιρὸν καὶ τὸ πρόσωπον, αὐτὸς ὁ Ἀπόστολος ὁ καὶ γράψας. Тази констелация от показатели, отбелязана най-общо от Клейтън (Clayton 1989: 220 – 232), е приложена в Слово I, глави 53 – 64, за тълкуването на ключовите библейски цитати от Притчи 8: 22, от Послание към евреите, глави 1: 4 и 3: 2, и от Деяния на апостолите 2: 36. В глава 54 се подчертава, че арианите не се съобразяват с комбинацията от πρόσωπον – καιρός – πρᾶγμα за цитата от Деяния 8: 34 (Ernest 2004: 137 – 138). Във Слово II, глава 8, в тълкуването на същия цитат от Послание към евреите 3: 2, πρᾶγμα е заменено от διάνοια, тук Атанасий добавя като критерий за проверка контекста (ἀκολουθία) и предмета на четенето (ἀνάγνωσμα): 72610 – 11 ἑδῖного бо рада ѣсть. ἢ ὁ томѣжде чтеніе ѣсть, μία γὰρ ἀκολουθία ἐστὶ, καὶ περὶ τοῦ αὐτοῦ τὸ ἀνάγνωσμα τυγχάνει. В Слово III става смяна на метода на тълкуване: изказванията на Исус като Бог или като възплътен човек вече са коментирани експлицитно, като казани „по божески“ или „по човешки“. „Тайнословие“ към Притчи 8: 22 и Йоан 16: 25 изисква разшифроване на тайното (скро-вено) в притчата и е формулирано така в глава 44: 2, 103a9 – 14 слово еже въ прѣтчѣ. прѣвѣи то ѡмжшѣ рѣзоумѣ, пѣсѣно бо ѣсть. Гѣ създѣ ма начѣтѣкъ пѣттии своѣ въ дѣлѣ своихѣ. Нѣ ѣльма прѣтчѣ сѣтъ ἢ прѣтчѣно рѣно ѣсть. не достѡйтѣ ὁγдѣбноуѣ бесѣдѣ тако прѣсто рѣзоумѣвати. нѣ лица ѡскати. ἢ тако съ благочѣстїемѣ, ὁгмѣ приставаѣти ѣмѣ. глаголемѣма бо въ прѣтчѣ, не ѡбавено глаголахѣ сѣ, нѣ скро-вено повѣдаѣтъ сѣ. ѡко сѣмѣ Гѣ наѡчѣилѣ ѣсть. въ ѣнагѣгелїи ἡже ὅтѣ ἡῡанна. Гѣ въ прѣтчѣ глагола вѣ. прѣдетѣ чѣстѣ. ѣгда ὁгже не прѣтчѣми възѣглагола вѣмѣ. нѣ ѡсно, τὸ ἐν ταῖς Παροιμίαις ῥητὸν ὀρθῶν ἔχον καὶ αὐτὸ τὴν διάνοιαν. Гѣграпται μὲν γάρ· Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ· ἀλλ’ ἐπειδὴ παροιμίαι εἰσὶ καὶ παροιμιωδῶς ἐλέχθη, οὐ δεῖ τὴν πρόχειρον λέξιν ἀπλῶς οὕτως ἐκλαμβάνειν, ἀλλὰ τὸ πρόσωπον ζητεῖν, καὶ οὕτω μετ’ εὐσεβείας τὸν νοῦν ἐφαρμοῶζειν αὐτῷ. Τὰ γὰρ ἐν παροιμίαις λεγόμενα οὐκ ἐκ φανεροῦ λέγεται, ἀλλὰ κεκρυμμένως ἀπαγγέλλεται, ὥς αὐτὸς ὁ Κύριος ἐδίδαξεν ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ λέγων· Ταῦτα ἐν παροιμίαις λελάληκα ὑμῖν, ἀλλ’ ἔρχεται ὥρα, ὅτε οὐκέτι ἐν παροιμίαις λαλήσω ὑμῖν, ἀλλὰ παρῥησία. Удобният за аргументацията на арианите израз (πρόχειρον λέξιν, ὁγдѣбноуѣ бесѣдѣ) по-

лучава друго значение, когато се съотнесе с лицето, за което става дума (τὸ πρόσωπον ζητεῖν, лица ἰσκατι). Когато в човешкия език се говори по един и същи начин за същността, „не думата съдържа същността, а същността (в зависимост от това за кого се говори) превръща значението на думата“, т.е. естеството предхожда даденото название, идеята предхожда словоизявата, а от референта зависи „ценността“ на съобщението, срв. *Слово II*, 67a21 – 27 ἵαко без разлогична сѣштоу сѣмѣ словеси. Ѡ таквыи дондѣ повѣдаѣтъ сѣ еже по сѣхъствоу. не бесѣды вѣ сѣхъство оуѣмѣжтъ. нѣ пѣче сѣхъство бесѣды кѣ сѣбѣ вѣѣкы прѣлагаѣтъ. не сѣхътъ вѣ бесѣды прѣвѣе ѣстьствѣ. нѣ ѣстьства старѣиша. и по тѣхъ сѣхътъ бесѣды, ѡς ἀδιαφόρου τοῦ ῥήματος ὄντος ἐπὶ τῶν τοιούτων, ἕως τὸ κατὰ φύσιν ὁμολογεῖται. Οὐ γὰρ αἱ λέξεις τὴν φύσιν παραιροῦνται· ἀλλὰ μᾶλλον ἢ φύσις τὰς λέξεις εἰς ἑαυτὴν ἔλκουσα μεταβάλλει. Καὶ γὰρ οὐ πρότεροι τῶν οὐσιῶν αἱ λέξεις, ἀλλ’ αἱ οὐσίαι πρῶται, καὶ δεῦτεραι τούτων αἱ λέξεις.

За тълкуването на определен израз като обяснение се дава посочка към разликите в самите библейски текстове, *Слово II*, 104a3 – 7 бесѣда же глаголемѣѣ еже зѣдѣлѣ ѣсть. бѣшиж не ѣстьство. ни рождѣство іавѣ ѣсть. нѣ ино нѣхъто покажетѣ бѣтъ. Ѡ ѡномѣ Ѡ немѣже глаголетѣ, и вѣсѣко. не все глаголемое зѣдѣти сѣ сѣхъствомѣ зѣдѣние ѣсть. и се во разнѣство вѣдѣтъ бѣѣи книги; 153b10 – 18 Мѣ оуѣо ѣліко вѣзмѣжно бѣаше сѣмы бесѣды глагола сего простѣе разоумѣти. многышѣди ѣ и зѣглаголахѣ. блаженѣи иѡѡннѣ Ѡтѣ ѣпистолиѣ. вѣ малѣ и сѣвршѣнѣе пѣче насѣ. оукажетѣ псѣныи хѣ оуѣмѣ. оукажетѣ же кѣко мѣ вѣ вѣзѣ бѣваемѣ. и бѣ вѣ насѣ. и кѣко пѣкы мѣ же вѣ нѣмѣ бѣваемѣ ѣдино. кольмѣ же растоитѣ сѣ сѣхъствомѣ сѣнѣ Ѡтѣ насѣ; 104b27 – 105a15 такоѣ ѣсть и глаголемое и ѣремѣемѣ (Йеремия 38: 22) сѣзѣдѣлѣ ѣсть гѣ спасѣніе ново вѣ насаждѣніе вѣ нѣмѣже сѣпѣсѣніи проідетѣ чловѣкѣ. сѣ же глагола, не ѣстьство оуказѣтъ зѣдѣниѣ. нѣ ѡбновѣлемое спасѣніе вѣ чловѣцѣ прорѡчѣствѣтъ, бѣвѣше Ѡ хрѣстѣсѣ вѣ насѣ.

Идеята на Атанасий да доказва как определени изрази са казани от Бог (Отец или Син) „по божески“, а не „по човешки“, е възприета частично от съвременника му Евномий, епископ Кизийски. Съгласно Евномий естеството на референта е първично, а името вторично, но за Евномий името отразява същността на носителя и придобива „ценност“ в зависимост от носителя на името. Тезата, че името отразява същността на носителя, е отхвърлена от Василий Велики след 360 г. в трите книги *Contra Eunomium I-III* (Fedwick 1997, DelCogliano 2010), и по-късно от Григорий Нисийски и Григорий Богослов. Василий доразвива критерият за правилност на тълкуването, формулиран от Атанасий: „тройното правило“ кой, кога и за какво говори. Във връзка с интерпретацията на атрибутивно-идентификационната връзка между словесния образ и названия предметен тип споменавам накратко становището на Дел Колиано за четири степени в концептуализацията на имената от създаването на понятията до теологизацията им. За Василий Велики личните имената са в понятийна, умозрителна реалност, името на референта (например Павел, Петър) може да бъде сменено с нови показатели за качество, без да се промени човешката същност на носителя. Божествените имена са резултат от създаването на понятията, а не бележат самия процес за изясняване на божественото провидение (идеята е на Ориген, но Василий избира друг подход срещу иновациите на Евномий, който твърди, че думите са безсмислени, ако нямат външна референция, тогава те са само звуци (*Contra Eunomium I*, 6. 8 – 11). С примери като „кентавър“ и „химера“ Василий доказва, че представата за фалшивия референт остава в съзнанието след като звукът е изчезнал (*Contra Eunomium I*, 6. 15 – 18), имената първично означават понятия и вторично предмети (DelCogliano 2010, 164 – 165). Възможно е Василий Велики да е заел идеи от коментариите на философа Дексипос върху Платон и категориите на Аристотел, писани в началото на IV век. В *Contra Eunomium* Василий Велики отбелязва два ментални процеса при изграждането на понятията: обща представа за обекта от пръв поглед, т.е. чувствено възприятие (ἐπενθυμίσις) и знание за обекта по пътя на анализа, т.е. неделимите реални обекти се разчленяват умствено при концептуализацията. От разсъждението върху общото име (ἐπιλογισμός) възникват диференцирани обозначения (*Contra Eunomium I*, 6. 41 – 44). Например от анализа на общоупотребимото понятие „зърно“ са изведени диференцирани понятия и диференцирани имена в различни контексти: „семе“, „плод“, „храна“. Запазвайки традицията на стоиците, Василий използва означенията лични имена (ὄνομα) и нарицателни имена (προσηγορία), референтът им като обект или действие е πρᾶγμα. Ще добавя, че в писмото си до аскетите (№ 73 в изданието на писмата от Clarke 1712: 249) и в писмото си до знатните лица от Неокесария (№ 210 у Schaff, Wace 1895: 249) Василий си служи с изреча πρᾶγμα πολυώνυμον ‘многоименна вещ/същина’ за еретическото схващане на Троицата (изразът е в изданието на Deferrari 1928: 226). Най показателна за отказа на Василий Велики от предходната граматическа традиция е липсата на термина

за собствено име κύριον ὄνομα. Според Василий понятието за името на Христос като название на божествен по същност и неделим (простъ) обект се изгражда от описване на неговата дейност и на отношението му към човечите, но не казва нищо за същността на обекта, дава само историята на представата. Добавените различни значения (от човешки понятия като „нетленен“, „промислещ“, „истина“, „живот“, „премъдрост“, „сила“, „любов“ и прочие) са важни, без да са синонимни и без самото име Христос да е полином (θεορία τὸ πλεόνων προσεργέται, καὶ προσηγορίαὶ διαφόροι τῶν νοηθέντων σηματικά (Contra Eunomium I, 6. 49 – 5). Например библейското познание за Христос като „вино“ и концептуализацията на понятието се създава от притчата, че Христос насища „посадените“ в него чрез вяра, за да могат да пожънат плодовете на добрите си дела (Contra Eunomium I, 7.21 – 23). Задачата на екзегеза е да изреди и обясни имената за всяка концепция, като значението е изведено от библейския контекст. Онтологията на много от алегорията става обект на проучване едва напоследък, например докетистката идея, че Христос се смее на небесата, когато вместо него разпъват Симон от Кирена, се свързва с етимологията на името Исак – „който ще се смее“ (Stroumsa 2004: 267).

При обяснението на понятия за Бога, които липсват в Писанието, като „нероден“ (ἀγέννητος), Василий въвежда допълнителен критерий за истинност – аспект на действие или представяне (ἐπιβολή) на производните от понятието за божественост преди и след сътворението. През X век алегоричните названия за Христос вече са се наложили в съзнанието на преводачите и се появяват в отклонения от гръцкия текст, например добавката на предиката свѣтъ в *Слово III*: 169a27 – 169b4 колми пѣче слѣво аште слѣво естъ свѣтъ ѿтъ него же ѿ дѣхѣхъ приѣмлетъ, πολλῶ μᾶλλον ὁ Λόγος, ἢ Λόγος ἐστὶν, οἶδε, παρ’ οὗ καὶ τὸ Πνεῦμα λαμβάνει. С различния дискурс през IV и през X век се обясняват замени в тълкуването на откъдността като замяната на ὁ Λόγος със *словеси божии*, срв. гръцкия в глава 51: Πάλιν τε εἰ Λόγος ὢν προκόπτει, τί μείζον ἔχει γενέσθαι Λόγου καὶ Σοφίας, καὶ Υἱοῦ, καὶ Θεοῦ δυνάμεως; ταῦτα γάρ ἐστιν ὁ Λόγος, и превода в *Слово III*, 174b19 – 22 пѣкы же аште слѣво съ спѣетъ сѧ. что вѣште ѿматъ бѣти. словеси ѿ прѣмѣдрости ѿ сынѧ. ѿ божии силѧ. си бо сѣтъ словеси божии.

От прочита на споменатите богословските текстове се вижда, че различните предикати за божественото, „издигнати“ като думи от човешката реч до символи в притчите, например названията на Исус като „вино“ или „хляб“, не са се възприемали като синоними, а като различителни признаци по отношение на референта. На съвременен език тези различителни признаци са маркери като част от определен исторически наратив при екзегезата от антиохийски тип.

Алегоричната екзегеза в практиката на Преславските книжовници

Най-новите изследвания върху граматическата екзегеза в свободния превод на *Словата против арианите* от Атанасий Александрийски потвърдиха, че Константин Преславски доразвива със средствата на старобългарския език идеите на Атанасий Александрийски за разлика между казаното от Исус „по човешки“ или „по божески“. Чрез лексикални дублети и опозиции от граматични форми (аорист – имперфект, пълни – кратки форми на прилагателните) е засвидетелствана една догматична парадигма, изследвана засега само на морфологично и словообразователно ниво (Пенкова / Penkova 2016, Славова / Slavova 2022). В превода на *Шестоднев* Йоан Екзарх споделя становището на Константин Преславски за необходимостта от „духовен“ т.е. свободен превод. Този избор отговаря на гръцката традиция, създадена от Ориген, да се различават трите способа за разбиране и тълкуване на свещения текст: нисш или буквален („тялото на Писанието“), душевен (проникновен) и висш, вечен (духовен, алегоричен). „Телесният“ смисъл е достъпен за простите вярващи, душевният е онагледен с алегорията към Първо послание към коринтяните, 9: 9–10: „Да не обвързваш устата на вола, когато вършее“. Казаното за вола се отнася до вярващия – „волът, който оре, трябва да оре с надежда, а който вършее, трябва да вършее с надежда да получи очакваното“ (Migne, PG VI, Περὶ ἀρχῶν / De principiis: 204). За „тялото на Писанието“ е уместно да се четат Притчи Соломонови, за душевния смисъл Еклесиаст, а за духовния Песен на песните, където се говори за жених и невеста, а се разбира иносказателно единението на Христос с църквата, на душата с Бога. След Ориген практиката на алегоричната Александрийска школа как да се чете Библията духовно – с размисъл, молива и съзерцание, става обичайна за монашеските братства, в Западната църква разпореждането е формализирано в ръководството *Lectio divina*. Идеалният прочит на Писа-

нието е опит за единение с Бога, алегориите не са фантазии, а знаци за висшия духовен опит (Casey 1997). Темата за различните степени на духовен опит се повтаря в коментарите на Константин Преславски в *Учително евангелие*, например 66a1 – 6 искати ѿрствѣа вѣѣа. ꙗ не тѣлѣющихъ ꙗлика сила ꙗстъ ишимъ онѣхъ благыхъ. Алегорията върху евангелската притча според него е истинската, същинската проповед: 167a1 – 9 послушаниѣ. что хощетъ притѣча си гнѣ ꙗти. паче же истоваѣа бесѣда: Члѣѣка етера рече оговѣзи сѣ село. и прочее. подобаетъ же намъ съмотрити испытѣно. хѣтѣростъ сего словесе. тако не единому нивѣ намъ показа. оговѣзѣшу сѣа. нѣ все рече село. расплождѣше сѣа господинови. Самото тълкуване на Лука 12: 16 (Члѣѣка етера рече...) у Константин е заемка от александрийския проповедник Исидор Пелсуот (350 – 435 г.).

Изборът на екзегеза зависи от базисната понятийната категория ἄξια 'ценност, достойнство, достолепѣе' на текста, опозицията ἄξιολιστός достовѣрникъ ~ лисτός, вѣрникъ е за говорителя Бог или за евангелския автор. „Духовният“ смисъл може да бъде предаден с тропи и алегии, но „духовното“ тълкуване изисква и критерии за догматична правилност или за истинност на богословската представа. В многозначните изрази от Библията буквалното схващане на определено изказване може да изглежда неправдоподобно като представа в реалната човешка действителност, напр. Първо Послание Йоаново 4: 13: како мы въ бѣзѣ бываемъ. ꙗ бѣ въ насъ, в тази връзка Атанасий говори за разтълкуване на буквалното значение на думите: τὰς λέξεις... ἀπλούστερον θεωρῆσαι (Meijering 1996: 218), като за целта на екзегезата последователно разграничава изразите κατ' εἰκόνα 'по образ' и εἰκὼν 'образ' (Bernard 1952: 131; Tetz et al. 1998: 257). Първият израз κατ' εἰκόνα 'по образ' е по модела на израза κατὰ Θεὸν „по Бога“ (в Божественото домостроителство). 'По образ' или 'по божески' се отнася до алегоричното тълкуване на Писанието (например за Битие 1: 26 и Послание до Ефесяните 4: 24) и до обновлението на човешкия род. Сравни Слово III: 104615–16 ὁβлицѣте сѣа въ нѣвыи чловѣкъ. зѣдѣнѣи по бѣжиж, Ἐνδύσασθε τὸν καὶ νέον ἄνθρωπον, τὸν κατὰ Θεὸν κτισθέντα; 104620 нѣ обнѣвѣнѣе еже на вѣжиж, τὴν κατὰ Θεὸν ἀνανέωσιν, 105626 да ὁ нѣ обнѣвѣти ꙗ ὁбѣжити сѣа възмѣжѣ, ἵν' ἐν αὐτῷ ἀνακαινισθῆναι καὶ θεοποιηθῆναι δυνηθῶμεν. За образа на Бога, сигнализиран чрез името, τύπον διὰ τοῦ ὀνόματος, според Атанасий може да се говори като метафора, създадена по подобие в рамките на една парадигма: трѣлонъ каτὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ παραδείγματος. Константин Преславски използва и потомѣ же кжрѣлѣкоу 'по този калѣп' за метафоричната форма на изказа. Сравни 132a1 – 8 на всѣкомѣ дѣлѣ въ ѡбразѣнѣ выхъ. моѣ бо ꙗма въ дѣлѣхъ въздѣ сѣ. сѣ глагола, не свое ѣстьство въздѣно кѣжетъ. нѣ свои ὀбразъ ꙗменѣи. потомѣ же кжрѣлѣкоу. по подѣвѣиоу притѣча. Члѣдѣштинѣи сѣа прѣмѣдрости сѣштинъ въ зѣдѣнѣи. ὀтѣвѣштѣетъ истоваѣа прѣмѣдростъ. Гѣ сѣздѣ ма въ дѣлѣ. мѣи бо ѣсть ѡбразъ ꙗже въ нихъ. ꙗ азъ тако сѣмѣрихъ сѣа ὁ твари, ἐν ἐκάστῳ ἔργῳ ἐξεικονίσθη· τὸ γὰρ ἐμὸν ὄνομα ἐν τοῖς ἔργοις ἐνεκτίσθη. Τοῦτο δὲ λέγων, οὐ τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν κτισθεῖσαν σημαίνει, ἀλλὰ τὸν ἑαυτοῦ τύπον διὰ τοῦ ὀνόματος· τὸν αὐτὸν τρόπον κατὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ παραδείγματος τοῖς θαυμάζουσι τὴν ἐν τοῖς κτίσμασι σοφίαν ἀποκρίνεται ἡ ἀληθινὴ Σοφία.

Наличието на теоложки регистър, общ за Константин Преславски и Йоан Екзарх, се потвърждава от общата терминология в *Учително евангелие* на Константин Преславски и *Богословие* на Йоан Екзарх, например преводът на οὐσία като сжшѣство за божествената същност и на φύσις като естѣство за измеряемите по форма или време, т.е. създадени явления. В априорните постулати значението 'същност на вида' е предадено със сжшѣство рода: Слово III, 149a7 ꙗ не ꙗзмѣнѣетъ вѣѣма сжшѣство рода καὶ οὐχ ὁ χρόνος ἄλλοιοῖ τὴν φύσιν τοῦ γένους; 149a3 правда бо ѣсть ꙗже ѣсть сжшѣство ἑдѣно тѣхъжде бѣти ꙗ ꙗмени ὀбшѣтоу, Δίκαιον γὰρ, ὅν ἐστι φύσις μία, τούτων εἶναι καὶ τὸ ὄνομα κοινὸν. Показателно е и общото словообразуване и значение-образуване на славянски неологизми, например осмислянето на нов общ знак за произхода на Христос като породъ вместо човешкото рождение.

При избора на метод за екзегезата – буквален или алегоричен, старобългарските автори се ръководят от гръцкия образец, но алегоричният стил на екзегеза, характерен за Александрийската школа, не е възприет в традицията на Антиохийската школа и отражението на тази разлика между богословите от IV век в славянските преводи от IX – X век като влияние върху оригиналните старобългарски проповеди не е изследвано. Алегориите в тълкуванията към Кирило-Методиевите преводи на библейските и богослужебните текстове засега също не са проучени като самостоятелни фигури. Критиката, която патриарх Фотий отправя към алегоричния метод на Максим Изповедник в писмата му до Таласий (Quaestiones ad Thalassium, CPG7688), и в тълкуванията му върху Дионисий Ареопагит, не се е отразила върху включването на фрагментите от Максим Изповедник в *Симеоновия сборник* / *Изборник Святослава 1073 г.* (Сидоров / Sidorov 1991: 201).

Алегорията е често употребявана фигура в оригиналните слова на Йоан Екзарх, но текстологичният анализ доказва, че в ред случаи се касае за компилации от текст на Йоан Златоуст или Ефрем Сирий (например Иванова-Мирчева / Ivanova-Mircheva 1971: 62). Екзегезата на Константин Преславски претърпява развитие в съответствие със стила на избраните автори за превод: в *Учителното евангелие* са представени тълкуванията към евангелията от Йоан и Матей на Йоан Златоуст в рамки от оригинални въведения и заключения на преводача. Евангелските цитати в катените от Златоуст често са съкратени, дава се само инципит или ключова дума, защото авторът очаква, че евангелската притча е добре позната, например в притчата за самарянката, Йоан 4: 7 – 14 с алюзия за Битие 16: 6 – 7, 20с4 – 8 *приде ꙗсъ. въ градъ самаринскъ и проча, 22б 10 – 13 аще бы въдѣла дара бжиа. и проче.* В метатекст Златоуст обяснява причината за разговора на Исус със самарянката – да бъде преодоляна пропастта между избраните юдеи и презрените самаряни. Антитезата е обикновената реторична фигура: 23а16 – 23б16 *ѿще дивнши сѧ рече иаковоу. Зане дастъ водоу сию, отъ неѧ же пиѧи въждажетъ сѧ. Кольми паче дивити сѧ подобаетъ. дающеуоумоу... ибо вода рече юже азъ дамъ юмоу. воудетъ въ немъ источникъ воды текуща . въ живота вѣчнаго. Се же рече очищение крщение. ꙗже отъ него.* Константин добавя крщение и изгражда топосен бином крщение- очищение, в гръцки има само очищение, тоѹто δὲ εἶπε τὸν καθαρμὸν τὸν ἐξ αὐτοῦ. Подобен семантичен контрапункт има в коментара към Йоан 5: 2 за чудото във Витезда, където Константин отново добавя крщение като средство за изцеление: 14с14 – 14д13 *аще бо ангѣлъ съхощи ... съдравнѣю силоу вѣлагаши. Кольми паче ангѣлъ владыка всѧ недоугы доушыныѧ стымъ крщениимъ исцѣлѣти можетъ, πάωτα τὰ νοσήματα τῆς ψυχῆς ἰάσασθαι δύναται.* Този тип характерологична рецепция на византийската екзегеза не се споменава в значенията на лемите, включени в речниците, защото представя семантика, която не отговаря на по-рано засвидетелстваните регулярни речникови значения. В текстологичния анализ на лексиката също отсъстват регистрации на алегоричните и затова не разполагаме със специализирано описание на етапите на индивидуалната догматична кодификация на имената символи. Засега не разполагаме и с пълен двуезичен речник индекс на всички преведени от Константин Преславски текстове на Атанасий Александрийски, познати по най-ранните преписите през XV век в Новгород. За буквалния превод, направен на Балканите вероятно в началото на XV век, е използван преводът на Константин Преславски и преписът му в ръкопис от 1732 г. би могъл да допринесе за реконструкция на Константиновия свободен „духовен“ превод.

Случаите, когато Константин Преславски „редактира“ Атанасий в съответствие с познатия му славянски библиейски превод, довежда до мними съответствия между двата езика, например в *Слово* III, глава 30, Атанасий се опитва да свърже схемата на Евстатий Λόγος / ἄνθρωπος със схемата на Аполинарий ἄνθρωπος / σάρξ и да тълкува σάρξ по-широко като ἄνθρωπος, за да обори тезата на арианите, че Словото приема плът без дух и душа (Meijering 1997: 66 – 67). Константин Преславски заменя πάσης σαρκός ‘всяка плът’ с всѧчьскыиѧъ дыханиемъ ‘всяко дихание’: *Слово* III, 159а3 – 4 *бѧ... имоушта надъ всѧчьскыиѧъ дыханиемъ господство, καὶ ἔχοντα πάσης σαρκὸς κυρεῖαν;* сравни с цитата от Йоил 2: 28, 159а26 *излѣжѣ отъ доуха моего на всакъ плѣтъ, Ἐκχεῖ ἀπὸ τοῦ Πνεύματος μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα.*

В старобългарския превод от Константин Преславски предикатите на Исус като алегорични названия са представени с божествени имена фрази от типа живѣи съвѣтъ ѿ тѣхъ, великааго съвѣта аггелъ (Исая 9: 6), едѣночѣднѧ прѣмѣдрость, порѣ ѿ тѣхъ, вѣѣстѣствѣно дѣство, съдѣтелиникъ зѣдѣнѣю. Проследяването им по ръкописите от други книжовници и онагледяването им с притчи надхвърля рамките на тази статия. Приведените тук примери с различни алегорични тълкувания за божественото вино у Ориген, Дионисий Александрийски, Атанасий Александрийски и Василий Велики показват функцията на отделния предикат като инструмент за текстопораждане. Конотациите при актуализиране на значението зависят от личните богословски предпочитания на автора. Универсално остава само ядрото като топос в различни жанрове. Сравнението между употребата на алегоричните названия у Атанасий Александрийски и концептуализацията на понятията до богословски термини у Василий Велики в лингвистичен аспект предоставя необходимия дискурс за наблюденията над езиковата практика на преславските книжовници. Преводът показва кои избрани ключови думи за изграждане на алегория са били приемливи при предаването на основния постулат, повторението им в проповедите ги превръща в термини и маркери за християнската идентичност на преславския текст.

Цитирана литература / References

- Динеков 1971: Динеков П. (ред.). *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*. Т. I. София: Издателство на БАН. (Dinekov 1971: Dinekov, P. (red.). *Simeonov Sbornik (po Svetoslavovija prepis ot 1073 g.)*. T.I. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Иванова-Мирчева 1971: Иванова-Мирчева Д. *Йоан Екзарх Български. Слова*. Т. I. София: Издателство на БАН. (Ivanova-Mircheva 1971: Ivanova-Mircheva, D. *Joan Ekzarh Balgarski. Slova*. T. I. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Милтенев 2006: Милтенев Я. *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*, София: Авалон. (Miltenov 2006: Miltenov, Y. *Dialozite na Psevdo-Kesariy v slavyanskata rakopisna tradiciya*. Sofia: Avalon.)
- Пенкова 2015: Пенкова П. *Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите* (в старобългарски превод). Т. I. София: Изток-Запад. (Penkova 2015: Penkova, P. *Atanasiy Aleksandriyski. Vtoro slovo protiv arianite (v novobalgarski prevod)*. T. I. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Пенкова 2016: Пенкова П. *Св. Атанасий Александрийски. Трето слово против арианите*. Т. II. София: Издателство Валентин Траянов. (Penkova 2016: Penkova, P. *Atanasiy Aleksandriyski. Treto slovo protiv arianite*. T.II. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Пенкова 2022: Пенкова П. Южнославянският фрагмент от Словото Ἰουδαϊσμός соупротивит̃ се Ἑλληνισμός (Ιουδαϊσμός ἀντίκειται πρὸς Ἑλληνισμόν) и Проповедта срещу всички ереси (CPG 2251, Τοῦ ἐν ἁγίος πατρός ἡμῶν Ἀθανάσιου κατὰ πάσων τῶν αἱρέσεων, Sermo contra omnes haereses) – В: *Ръци Слово твърдо. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Татяна Славова*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 121 – 150. (Penkova 2022: Penkova, P. *Juzhnoslavjanskijat fragment ot Slovoto Ἰουδαϊσμός соупротивит̃ се Ἑλληνισμός (Ιουδαϊσμός ἀντίκειται πρὸς Ἑλληνισμόν) i Propovedta sreshtu vsichki eresi (CPG 2251, Τοῦ ἐν ἁγίος πατρός ἡμῶν Ἀθανάσιου κατὰ πάσων τῶν αἱρέσεων, Sermo contra omnes haereses) – In: Rytsi slovo tvrdo. Sbornik v chest na prof. d.f.n. Tatyana Slavova*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 121 – 150.)
- Сидоров : Сидоров А. И. Творческое наследие Максима Исповедника в древней Руси (на материале Изборника Святослава 1073 г.). – В: *Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян*. Москва: Наука, с. 201 – 215. [Sidorov 1991: Sidorov, A. I. *Tvorcheskoe nasledie Maksima Isповедnika v drevnej Rusi (na materiale Izbornika Svjatoslava 1073 g. – V: Tradicii drevneyshey slavyanskoj pismennosti i yazykovaya kultura vostochnyh slavyan*. Moskva: Nauka, pp. 201 – 215].
- Славова 2022: Славова Т. Опозицията божествено:небожествено и нейната лингвистична екзегеза в превода на Константин Преславски на Атанасиевите слова против арианите. Международна научна конференция *Старобългарски преводи на догматически съчинения по проект КП 06-ОПР05/3 „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“* q 29 септември 2022 г. (Slavova 2022: Slavova, T. *Opoziciyata bozhestveno: nebozhestveno i neynata lingvistichna ekzegeza v prevoda na Konstantin Preslavski na Atanasievite slova protiv arianite. Mazhdunarodna nauchna konferencija Starobalgarski prevodi na dogmatichni sachenienija po projekt KP 06-OPR05/3 „Balgariya mezhdu hristianstvoto i eresite. Starobalgarskiyat prevod na Slovata protiv arianite ot Atanasiy Aleksandriyski“*, 29 septemvri 2022 g.)
- Тихова 2012: Tihova M. *Старобългарското Учительно евангелие от Константин Преславски. Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris, LVIII*, Freiburg in Bremen: Weiher Freiburg in Bremen: Weiher. (Tihova 2012: Tihova, M. *Starobalgarskoto Uchitelno evangelie evangelie na Konstantin Preslavski. (Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris, LVIII)*, Freiburg in Bremen: Weiher.)
- Aitzetmüller 1958: Aitzetmüller R. *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Ayres 2004: Ayres, L. Athanasius' Initial Defense of the Term homoousios: Rereading the De Decretis. – *Journal of Early Christian Studies*, Volume 12, Number 3, pp. 337 – 359.
- Bernard 1952: Bernard, R. *L'Image de Dieu d'après St. Athanase*. Paris.
- Casey 1997: Casey, M. *The Art of Sacred Reading: The Ancient Art of Lectio Divina*. Triumph Books.
- Clarke 1712: Clarke, S. *The Scripture-doctrine of the Trinity*. London: Printed for James Knapton, at the Crown in St. Paul's Church-Yard.
- Clayton 1989: Clayton A. L. *The Orthodox Recovery of a Heretical Proof-text: Athanasius of Alexandria's Interpretation of Proverbs 8:22 – 30 in Conflict with the Arians*, Ann Arbor, Michigan: University Microfilms International.
- Deferrari 1928: Deferrari R. J. (ed.), *Saint Basil. The Letters*. London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- DelCogliano 2010: DelCogliano, M. *Basil of Caesarea's Anti-Eunomian Theory of Names, Christian Theology and Late-Antoque Philosophy in the Fourth Century Trinitarian Controversy*. Leiden-Boston: Brill.

- Drecoll 2011: Drecoll, V.H. Athanasius and Basilius. – In: P. Gemeinhardt (Hrsg.). *Athanasius Handbuch*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 158 –165.
- Ernest 2004: Ernest, J. D. *The Bible in Athanasius of Alexandria*. Atlanta: Brill Academic Publishers.
- Fedwick 1997: Fedwick, P. J. (ed.). *Bibliotheca Basiliana universalis: A Study of the Manuscript Tradition, Translations, and Editions of Works of Basil of Caesarea*, vol. III *The Ascetica, Contra Eunomium 1-3, Ad Amphiloichium de Spiritu Sancto, Dubia et Spuria*, with Supplements to vol. I – II, Turnhout.
- Gleede 2011: De incarnatione contra Apollinarium libri II. – In: P. Gemeinhardt (Hrsg.). *Athanasius Handbuch*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 363 – 367.
- Heil 2015: Heil, U. Athanasius, Apollinarius und der pseudathanasianische „Sermo contra omnes haereses” – In: Silke-Petra Bergjan, Benjamin Gleede, Martin Heimgartner (Hrsg.). *Apollinarius und seine Folgen* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 93), Tübingen: Mohr, pp. 143 – 166.
- Meijering 1996: Meijering, E. P. *Athanasius: Die dritte Rede gegen die Arianer*. Teil 1: Kapitel 1 – 25. Amsredam: J. C. Gieben.
- Meijering 1997: Meijering, E. P. *Athanasius: Die dritte Rede gegen die Arianer*. Teil 2: Kapitel 26 – 58. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Migne 1857: Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris.
- Mühlenberg 1992: Mühlenberg, E. Zur exegetischen Methode des Apollinaris von Laodicea – In: Van Oort J., U. Wickert (Hrsg.). *Christliche Exegese zwischen Nicaea und Chalzedon*. Kampen: Pharos Publishing, pp. 132–147.
- Sallmann 1997: Sallman, K. Die Literatur des Umbruchs von der Römischen zur Christlichen Literatur. – In: Sallmann K. (Hrsg.) *Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike*, Vierter Bind, München: C.H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, pp. 174 – 284.
- Schaff, Wace 1895: Schaff, Ph., Wace, H. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church: St. Basil: Letters and select works*. vol. VIII, New York, Oxford, London: Parker&Company.
- Stroumsa 2004: Stroumsa, G.A.G. Christ’s Laughter: Docetic Origins Reconsidered. – In: *Journal of Early Christian Studies*, Volume 12, Number 3, pp. 267 – 288.
- Tetz et al. 1998: Tetz, M., K. Metzler, D. U. Hansen, K. Savvidis. *Athanasius Werke*. Bd. 1. Teil 1. Die Dogmatischen Schriften. Lfg. 2. Orationes I et II contra Arianos. Berlin –New York: Walter de Gruyter, 1998.

THE TRANSFORMATION OF THE PARABLES’ KEY NAMES IN IDEOLOGEMES AND THE PERCEPTION OF THE ALLEGORIES IN THE OLD BULGARIAN EXEGESIS

Pirinka Penkova

Prof. PhD, Independent researcher, Kalundborg (Denmark)

pirinka_lyager@yahoo.com

Abstract. Drawing on the Old Bulgarian translations of Athanasius of Alexandria and Basil the Great, the author traces the use of allegorical theology in the 4th century and its reflection as Прѣточное богословіе during the 10th century. The linguistic comparison between the use of allegorical key-names by Athanasius of Alexandria and the process of conceptualization of ordinary names to divine predicates and theological terms by Basil the Great provides the necessary discourse for the observations on the language practice of the Preslav’s men of letters. When illustrating the process of deriving human knowledge from the literal to the figurative interpretation of a certain story from the Bible, John the Exarch and Constantine of Preslav relied on a common theological platform, also known from the original works of the two authors. The criteria for the correctness of the exegesis according the two authors are specified.

Keywords: *Athanasius of Alexandria, Basil the Great, allegorical exegesis of the Gospel parables*

Pirinka Penkova Lyager
Independent researcher
47 Lundevej
Kalundborg 4400
Denmark

ТЕРМИНОЛОГИЧНАТА ЛЕКСИКА В „НОВЪ ТУРСКО-БЪЛГАРСКИ ПИСМОВНИКЪ“ (1873) ОТ СТОИЛ ПОПОВ И ИВАН ЧОРАПЧИЕВ¹

Надка Николова^а, Мийрям Салим^б

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“^{а,б}

nikolova55@gmail.com^а, meryemslm@abv.bg^б

Резюме. Обект на изследването е посоченият в заглавието двуезичен писмовник с оглед на терминологичните средства. Те се представят в няколко тематични полета и се интерпретират от гледна точка на състава, семантиката и етимологията им. Акцент се поставя върху терминологията в писмата с административно-юридически и финансово-търговски характер, които са от няколко сфери: административни единици и институции; юридическа и административна терминология; документи, актове и други форми на публична интеракция; длъжности и постове; търговска и финансова терминология. Терминологичната лексика се структурира в малки речници, като самостоятелно се представят термините думи и термините словосъчетания. В речниците се тълкува значението на всеки термин, придружен от етимологична справка.

Ключови думи: Възраждане, писмовник, терминологична лексика

Обект на интерес в настоящото изложение е „Новъ турско-български писмовникъ“ (1873), който е поправено и допълнено второ издание от 1869 г. Това показва колко много е бил търсен и използван не само от ученици, за които е предназначен, но и от възрастни ползватели на книжовния български език. Универсалният му характер се определя от видовете образци и съдържанието им: в него преобладават писма с административно-делови и финансово-търговски характер. Писмовникът е уникален сред останалите епистоларни ръководства от Българското възраждане поради двуезичния си характер. Авторите му – Ст. Попов и Ив. Чорапчиев – са подбрали образци на писма на османотурски език от т.нар. инши², разположили са ги върху десните страници, а преводите им – върху левите.³ Смисълът на делото им е в намерението да облекчат писмената комуникация на българите с османотурската власт в Дунавския вилает, в който писмовникът е един от изразите на неосъществения план на валията Мидхат паша за билингвистична политика.

Със съдържанието, оформлението и етикетните си формули, с правописно-езиковите норми писмовникът представлява интерес за еволюцията на епистоларния стил и новобългарския книжовен език от последното десетилетие на Възраждането (вж. подробно у Дамянова / Damyanova 1995). Характерна част от научната и административно-деловата литература⁴ е нейната **терминология**. Макар и образците за писма да не са точно такава литература, то неизменно в тях намира място съответната терминология поради очевидната причина, че са образци за кореспонденция с административно-правен и търговски характер – последното издание от триадата с два предходни превода: „Царский наказателный законникъ“ (от Ив. Чорапчиев) и „Царский торговский законникъ“ (Ст. Попов), преведени година преди да излезе първото издание на писмовника (1867). Предполага се, че терминологията, доколкото е застъпена в епистоларните образци, се припокрива във висока степен с терминологията в законниците, чието проучване е предстояща задача за българската лингвистика.

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Република България.

² Подробно за османотурските инши вж. у Салим / Salim 2022.

³ По-подробна информация за авторите, съдържанието и оформлението на писмовника и обстоятелствата на появата му вж. у Николова, Салим / Nikolova, Salim 2022.

⁴ По въпроса за административно-деловия стил през Възраждането вж. по-подробно напр. Вачкова, Узунова / Vachkova, Uzunova 1984; ИНБКЕ / INBKE 1989: 327 – 339; Иванова / Ivanova 2017: 378 – 381 и др.

Намиращите се в писмата термини представляват интерес от гледна точка на произхода, състава и семантиката си, както и от перспективата на употребата си. Като **термини** се определят поради отнесеността им към общоприетата дефиниция за термина: езиков знак, представен от дума или словосъчетание, с който се назовава специално понятие от известна област на науката, изкуството, техниката или общественно-политическия живот.⁵ Макар и да не представляват точно терминологични единици, названията на *административни органи, единици и институции* (като *Диванъ*, *Затворницъ*, *Каймакамлъкъ*, *Меджлисъ* или *Апелативный търговскы съвѣтъ*, *Железническѣтъ поща*, *Министерството на търговията*) също се представят поради факта, че понякога са двузначни, а освен това се оценяват и от гледна точка на първоначинателския си характер и на отношението си към сферата на функциониране на съответната терминология, както и от гледна точка на своята перспективност. Поради многобройния си състав и отнесеността си към различни сфери термините се представят тук аналитично-дескриптивно по тематични групи в речников порядък. Обясняват се тълкувателно само в случаите, когато са вече историзми; когато днес имат други значение или форма, когато са заместени от друг термин. В останалите случаи само се потвърждават с терминологичната си дефиниция. Справките за семантиката и етимологията на термините и терминоелементите заемки са направени в *Речник на българския език* (РБЕ / RBE 1977 – 2015), *Български етимологичен речник* (БЕР / BER 1971 – 2017), *Ислямска енциклопедия*, *Турски тълковен речник* (1988), *Турски етимологичен речник* (2020), в петте тома на фототипното издание на речника на Н. Геров и допълнението към него от Т. Панчев (Геров / Gerov 1975 – 1978), както и у Велков / Velkov 1986, Илчев / Ilchev 1974 и Недков / Nedkov 1966.

1. Административни единици и институции

В административното си устройство Османската империя извървява сложен и дълъг път. Като плод на реформи, приключили през 1864 г., възникват административни единици, чиито терминологични названия имат място в „Новъ турско-българскы писмовникъ“. Плод на пилотен проект е т.нар. вилает, намерил реализацията си в Дунавския вилает, в който съществуват йерархично помалки териториално-административни единици: санджак, каза и градски съвет. Всяка от тях има управител, подчинен йерархично на валията.

Термини думи

<i>Веляета</i> (44)	Вилает – голяма административна единица в рамките на империята; от араб. (<i>vilayat</i>) през тур. <i>vilayet</i>
<i>Диванъ</i> (26)	Висшият държавен съвет – съвещателен орган при султана или при великия везир в Османската империя; от перс. през тур. <i>divan</i>
<i>Затворницъ</i> (9) / <i>затворътъ</i> (10)	Затвор, място за изтърпяване на наказание
<i>Каймакамлъкътъ</i> (26)	Териториално-административна единица в рамките на вилаета, равна на околия, синоним на <i>каза</i> ; управлявана от каймакам; от араб. (<i>kaim takam</i>) през тур. <i>kaymakam</i>
<i>Меджлисъ</i> (51)	Местен административен орган от съвет на представители на турската власт и на християнското население (от 1845 г.); редовно турско съдилище от първа инстанция (от 1869 г.); от араб. през тур. <i>meclis</i>

⁵ Относно терминологията, термина, терминологичното значение и създаването на терминологична лексика през Възраждането, включително във възрожденските писмовници, вж. по-подробно Николова / Nikolova 2003: 10 – 16; Попова / Popova 2012; Николова / Nikolova 2021a; Николова / Nikolova 2021b, както и цитираната там литература.

<i>Мютесарифлъкътъ</i> (28)	Териториално-административна единица в рамките на империята, равна на окръг; синоним на <i>санджак</i> ; от араб. през тур. <i>mutasarrıflık</i>
<i>Область</i> (27)	Административно-териториална единица, синоним на <i>каймакамлък</i>
<i>Окръжие</i> (26)	Териториално-административна единица в рамките на империята, равна на окръг по-късно в България
<i>Санджакъ</i> (26)	Териториално-административна единица в рамките на империята, равна на околия в България по-късно, управлявана от каймакамин; синоним на <i>мютесарифлък</i> ; от тур. <i>sancak</i>

Термини словосъчетания

<i>Апелативния търговски съвѣтъ</i> (53)	Институция, която проверява правилността на решенията, определени от първоинстанционния съвет; <i>апелативен</i> – от лат. <i>appellatio</i> , през фр. или рус.
<i>Градския съвѣтъ</i> (33)	Градски административно-управленски орган
<i>Железническѣтъ поща</i> (22)	Железопътна поща; от ит. <i>Posta</i>
<i>Истинафския търговски съвѣтъ</i> (49)	Търговски съвет за обжалване на решения към Министерството на правосъдието до 1875 г.; от ар. през тур. <i>Divan-ı İstinaf</i>
<i>Министерст. на външнитѣ работи</i> (38)	Министерство на външните работи – от фр. <i>ministère</i> през рус.
<i>Министерството на вътрѣшнитѣ работи</i> (41)	Министерство на вътрешните работи – от фр. <i>ministère</i> през рус.
<i>Министерството на полиціятѣ</i> (36)	Министерство на вътрешните работи – от фр. <i>ministère</i> през рус.
<i>Министерството на търговията</i> (39)	Министерство на търговията – от фр. <i>ministère</i> през рус.
<i>Мютесарифския съвѣтъ Теміузи Хукукъ</i> (30)	Правна институция към мютесарифлъка – Окръжен апелативен съд; от ар. през тур. <i>Temyiz-i Hukuk-i Meclis</i>

Напълно естествено е за административно-териториалните единици да се използват османотурски термини поради уникалността на делението в Османската империя. Липсва и прилика между съвременните представи за административно-териториалните деления и тези в империята с описанията, а нерядко в достъпната ни литература (справочна и историческа) дефинициите са противоречиви. Така например за по-късното понятие, назовано с *околия* (обхващаща няколко общини), са налични три термина – *каймакамлъкъ*, *область* и *санджакъ*, а за *окръг* (който обединява няколко околии) – *мютесарифлъкъ* и *окръжие*. Същевременно в литературата са посочва, че *санджак* (околия) и *мютесарифлъкъ* (окръг) са синоними. Това се дължи на хронологията на системните промени в административно-териториалните деления в Османската империя. Текстът на писмата, за съжаление, не помага в установяването на това кое понятие с кой термин се назовава, и тук представените тълкувания нямат претенцията за категоричност. Важното в случая обаче е, че в превода авторите употребяват термините *область* и *окръжие*, които по-късно стават легитимни названия на административно-териториални единици в Третото българско царство. Това се отнася и до термина *затворъ*. Интересно е също, че различни управленски органи и институции (съвети, поща) и министерства са получили названия, които се съотнасят с европейските и след Освобождението също имат перспектива.

2. Юридическа и административна терминология

Термини думи

Апело (48)	Апелация – обжалване на решение или присъда с цел преразглеждане; ит. <i>appello</i>
Давіята (44)	Съдебно дело, процес; от араб. през тур. <i>dâva</i>
Илямъ (46)	1. Съдебно решение от кадийска служба, присъда; 2. Донесение, изложение от кадия; от ар. през тур. <i>ilam</i>
Ихзаріе (47)	Призовка, уведомление, напомнително писмо – синоним на <i>Призователен билетъ</i> ; от ар. през тур. <i>ihdar</i> ⁷⁸
Каити ся (6)	Да се регистрира, да получи официален подпис и печат; от араб. през тур. <i>kayd/kayıd</i>
Параграфъ (52)	Параграф: част от текст в глава, раздел – в случая в закон, която започва с нов ред, има самостоятелно съдържание и се означава със знак §; от гр. <i>παράγραφος</i> през фр./нем.
Прѣсждѣтъ (илямъ) (48)	Присъда: решение на съд, определящо виновността или невинността на някого
Протестъ (51)	Протест: съдебно искане за отмяна или изменение на съдебен или административен държавен акт; от лат. <i>protesto</i> през рус./нем.
Рѣшеніе (46)	Съдебно решение
Сиквестро (35)	Секвестър – възбрана върху имот заради задължения; от фр. <i>séquester</i>
Тжжимъ (47) / тжжитель (48)	Лице, което подава оплакване
Шерата (30)	Шериат – ислямското право, основано на сбора от битови, религиозни и правни норми на мюсюлманите; от араб. <i>şeriat</i> през тур.

Термини словосъчетания

Истинафскѣтъ давіа (49)	Орган на съдебната власт за обжалване на решения; от ар. през тур. <i>İstinaf mahkemesi</i>
Призователен билетъ (ихзаріе) (47)	Уведомление, напомнително писмо – <i>ihdar pusulası</i> ; от фр. <i>billet</i> през рус.
Търговско сѣдилище (13)	Търговски съд – институция, решаваща спорни търговски въпроси

Османското законодателство, основано на шериата, макар и със сериозни опити по време на Танзимата да бъде модернизирено, е от друг тип в сравнение с кое да е европейско. Ст. Попов и Ив. Чорапчиев са положили усилия да осъвременят чрез терминологията представите на българските ползватели на писмовника и не са предложили еквиваленти само на непреводимите названия. Така в речника на ползвателите на българския книжовен език са въведени международни термини и получили терминологична специализация домашни думи като *апело*, *параграфъ*, *протестъ*, *решение*, *сиквестро*, *тжжимъ/тжжитель*; *търговско сѣдилище*, *призователен билетъ*. Както и в други случаи с търсене на подходящото название, се прилага един известен през Възраждането похват – пояснение на нововъведена дума с позната и използвана, но преценена като неперспективна. Така

са постъпили преводачите в случая с *прѣсждѣтъ* (*илямъ*). Похватът се прилага и при термините от другите групи (вж. по-надолу). Колебание се вижда при замяната на архаичното сегашно страдателно причастие *тжжѣмъ* с по-подходящия термин *тжжѣтель*.

3. Документи, актове и др. форми на публична интеракция

Термини думи

<i>Договоръ</i> (42)	Писмено споразумение с условия, контракт (вж. <i>кондратитъ</i> (39))
<i>Документитъ</i> (52)	Официално издадено писмено удостоверение, доказващо някакъв факт или потвърждаване на някакви права; от лат. <i>documentum</i> през нем./рус.
<i>Илми-хаберъ</i> (5)	Разписка, сведение, удостоверение (XV – XIX в.); от ар. през тур. <i>ilm-i haber</i>
<i>Кондратитъ</i> (39)	Договор, контракт (вж. <i>договоръ</i> на с. 42); от лат. <i>contractus</i>
<i>Нарѣдби</i> (28)	Официално разпореждане; заповед, нареждане
<i>Пашапортътъ</i> (41)	Паспорт, документ за свободно придвижване; от фр. <i>passepport</i> (вж. <i>пжтно тескере</i> на с. 5)
<i>Прошеніе</i> (29)	Писмена молба, жалба, изложение, отправени към ръководен орган или институция
<i>Расписки (илми-хабери)</i> (4)	Документ за получени суми или предмети (вж. <i>илми-хаберъ</i> на с. 5)
<i>Ферманъ</i> (37)	Писмено оповестяване на решение, указ; от перс. през тур. <i>ferman</i>
<i>Хъоджеть</i> (32)	Нотариален акт, нотариално заверена разписка; от ар. през тур. <i>hucset</i>

Термини словосъчетания

<i>Прѣпорѣчителни и посѣтителни писма</i> (24)	Писма, с които се препоръчва някого или които се носят от посетител – куртоазен акт, присъщ за поведението на градския човек
<i>Призователно писмо</i> (15) / <i>призователенъ билетъ</i> (16)	Покана за посещение или за включване в събитие, куверт; от фр. <i>billet</i> през рус.
<i>Пжтно тескере</i> (5)	Паспорт за свободно пътуване из империята, паспорт; от ар. <i>tezkere</i>

Термините за различните по жанр документи (молби, разписки, актове, укази, документи за самоличност и др.) илюстрират същия стремеж – да се намери най-подходящата дума, която е семантично прозрачна за българското езиково съзнание и на която чрез специализация да се придаде терминологично значение. Такива са термините *договоръ* (стара и позната дума), *нарѣдби*, *прошеніе*, *расписки* (пояснена с османотурската *илми-хабери*); *призователно писмо*; *призователенъ билетъ*. Това се отнася и до терминоелемента *пжтно*. Въведени и адаптирани според чуждоезиковата им компетенция са международните *документитъ*, *кондратитъ* и *пашапортътъ*.

4. Длъжности и постове

Термини думи

<i>Векылинъ</i> (49)	Лице, избрано от жителите на едно населено място, което да ги представлява пред властта; от араб. през тур. <i>vekil</i>
<i>Драгоманинъ</i> (31)	Преводач при дипломатическо представителство или консулство; от ар. <i>tercüman</i> през гр.

<i>Кадія</i> (19)	Длъжностното лице съдия; от араб. през тур. <i>kadı</i>
<i>Мухтаринъ</i> (6)	Кметът на село или махала; от араб. през тур. <i>muhtar</i>
<i>Писарътъ</i> (13)	Чиновник, който води канцеларските преписки или ги преписва на ръка
<i>Събирачъ (тахсилдаринъ)</i> (41)	Данъчен служител, събирач на дългове, колектор; от ар.+перс. през тур. <i>tahsil-dar</i>
<i>Ходжеяни</i> (26)	Писар (секретар) в османската бюрокрация към дивана (висшия султански съвет); от перс. през тур. <i>hâsegân</i>

Термини словосъчетания

<i>Веляетскы управители</i> (34)	Управител на вилает; <i>веляетскы</i> – от араб. (<i>vilayat</i>) през тур. <i>vilayet</i>
<i>Махаленскѣтѣ стражѣ</i> (32)	Охраната на махала; <i>махаленскѣтѣ</i> – от ар. през тур. <i>mahalle</i>

Където са сметнали, че домашният еквивалент на названията за длъжности и постове е подходящ, авторите са подменили османотурските. Това са двата терминоелемента *управители* и *стражѣ*, както и названието на събирача на дългове (днес колектор) – семантично прозрачната *събирачъ*, пояснена в скоби с *тахсилдаринъ*. От останалите термини, които са оставени непроведени по обясними причини (взаимодействието на българите с властта не е подпомогнато, ако названията за длъжности и постове също са преведени), по-особена е формата *ходжеяни*. Контекстът, в който е употребена (служител в царското правителство), води до извода, че става дума за писари (секретари) в османската бюрокрация към висшия султански съвет *Диван-ъ хумаюн* (*Divan-ı Hümayun*), които са били известни като *hasegan-ı Dîvan-ı Hümayun*. Така персийската дума *hâse* (*hoca*, ходжа), в мн. ч. *hâsegân* е адаптирана фонетично и морфологично от преводачите като *ходжеяни*.

5. Финансово-търговска терминология

Термини думи

<i>Батал-наме</i> (9)	Документ за ликвидиране, невалидност; от ар. + перс. през тур. <i>battal-name</i>
<i>Биланцъ</i> (13)	Баланс: окончателна обща сметка, представяща съотношението между приходи и разходи; от фр. <i>balance</i> през рус.
<i>Боно</i> (54)	Разписка за получени пари, бон; синоним на <i>добро</i> ; от ит. <i>bono</i>
<i>Вересіѹтѣ</i> (42)	Сума, която се дължи или има да се взема за продадена или купена на кредит, на доверие стока; от тур. <i>veresi</i>
<i>Добро</i> (12)	Разписка за получени пари, бон; синоним на <i>боно</i>
<i>Дълга</i> (44)	Сума, която се дължи на някого
<i>Загубѣ</i> (13)	Разлика между разносните при търговията на стоката и цената ѝ, с която е ощетен притежателят ѝ
<i>Залогъ</i> (8)	Ценен предмет или пари, които се предоставят при вземане на заем, за да се осигури изплащането му
<i>Записъ</i> (7)	Полица
<i>Капиталъ</i> (12)	Стойност, която носи на своите притежатели принадена стойност, получена чрез използване на наемен труд; от лат. <i>capitalis</i> през фр./нем./рус.

<i>Комисиона</i> (12)	Възнаграждение за посредничество при сключване на търговски сделки; от лат. <i>commissio</i> , <i>-onis</i> през фр.
<i>Кредитори</i> (34)	Лице или банков институт, който предоставя на някого кредит; заемодател; от лат. <i>creditor</i> през нем.
<i>Лихвѣ</i> (43)	Изчислена в процент сума според размера на даден от кредитор заем, която заемателят трябва да изплати свръх заема
<i>Мѣнителницѣ</i> (47)	Преводна полица: безусловно писмено нареждане на едно лице издател до друго лице платец да заплати на трето лице приемател парично задължение, обикн. в определен срок
<i>Напомнително</i> (22)	Покана за плащане на дълг
<i>Печялитѣ</i> (42)	Печалба, приход – разликата, обикн. изразена в пари, която остава след приспадане на разходите от всички приходи, направени обикн. в производствена дейност или търговия
<i>Полица</i> (16)	Документ, чрез който един субект се задължава да заплати на друг договорена парична сума на определено място и след определено време; има две разновидности – менителница и запис на заповед; от ит. <i>polizza</i>
<i>Поръчител</i> (34)	Поръчител – лице, което поема отговорност да изплати взета назаем сума, кредит и под. от друго лице, в случай че то не е в състояние да се издължи; гарант
<i>Поръчителство</i> (9)	Поръчителство – законова форма на определяне на задължение за погасяване при определени условия и срок на заеми, кредити и др. в качеството на длъжник, в случай че последният не е в състояние да плати поради несъстоятелност, смърт и под.; гаранция
<i>Почякъ</i> (7)	Почек, отсрочка: гратисен период за изплащане на менителница
<i>Сарафлѣкъ</i> (12)	Търговия с валута и злато, професия на сараф; от араб. през тур. <i>sarraḡ</i>
<i>Стокытѣ</i> (42)	Продукт на труда, предназначен за размяна
<i>Съгласително</i> (12)	Договор за съдружие
<i>Таксити</i> (43)	Анюитетна вноска за издължаване на получен заем; от гр. <i>ταξίτ</i> или ар./тур. <i>taḡsīṭ</i>
<i>Тѣфтери</i> (45)	Сборно понятие за всички видове счетоводни книги
<i>Уничтожително</i> (9)	Документ за ликвидиране на дружество (вж. <i>Уничтожителенъ запис</i> (9))

Термини словосъчетания

<i>Вапорскы билетъ</i> (16)	Търговска фактура – сметка с подробен опис на вида, количеството, стойността и пр. на изпратена по воден път стока; от итал. <i>varore</i> през тур.; фр. <i>billet</i> през рус.
<i>Главнѣтѣ книга</i> (42)	Двустранна главна счетоводна книга, в която се записват дебитът, кредитът и балансът
<i>Движимитѣ и недвижимитѣ именія</i> (46)	Движимо и недвижимо имущество
<i>Задължителенъ записъ</i> (7)	Вид търговска полица – запис на заповед: ценна книга, форма за писмено, доброволно и предварително уреждане на финансови отношения между лица

<i>Издължителенъ записъ</i> (15)	Документ, с който се урежда дълг или издължаване между съдружници
<i>Издължителни писма</i> (15)	Документ, с който се урежда дълг или издължаване между съдружници
<i>Особнѣтъ дѣлѣж</i> (11)	Отделен, личен дял от дружество
<i>Особнѣтъ смѣтка</i> (10)	Отделна сметка
<i>Отворенъ записъ</i> (11)	Разписка за получени пари, бон
<i>Полица виста</i> (54)	Полица, която се представя на приемателя в определен ден; от лат. <i>vista</i>
<i>Полица дата</i> (11)	Полица, чийто срок започва да тече от деня на издаването ѝ; от лат. <i>data</i> през фр.
<i>Полица декарико</i> (16)	Товарителница – писмен документ, който съдържа списък на стоки и се изпраща заедно с тях при превоз; от итал. <i>polizza di carico</i>
<i>Развалѣтъ и унищожението на едно дружество</i> (15)	Ликвидация на дружество
<i>Търговско дружество</i> (12)	Две или повече лица, свързани за постигане на обща търговска, занаятчийска или индустриална цел
<i>Търговски писма</i> (4)	Търговски писма с характер на документи, които се завеждат и съхраняват
<i>Търговския съвѣтъ</i> (43)	Институция, уреждаща търговски въпроси
<i>Унищожителенъ запис</i> (9)	Документ за ликвидиране на дружество (вж. <i>Унищожително (батал-наме)</i> (9))
<i>Условителенъ записъ</i> (14)	Договорен документ, съдържащ условията при основаването на търговско дружество
<i>Условителнитѣ писма</i> (40)	Договорен документ, съдържащ условията при основаването на търговско дружество

Деветнайсети век, и особено последните две-три десетилетия преди Освобождението, са забележителни за развитието на българската буржоазна класа. За важното ѝ място в национално-освободителните борби, за основния ѝ принос в мащабното просветно и църковно движение и за постиженията ѝ в условията на една чужда в религиозен и културен аспект държава, чиито основи са все още феодални, съществува обилна литература. Българската заможна класа натрупва своите капитали предимно чрез търговия, в резултат на което особено важно значение придобива образоването ѝ във финансово-икономически аспект. В резултат на това се появяват редица преводни, а и български издания, целящи да синхронизират дейността ѝ не само в рамките на империята, но и извън нея. Литературата, утоляваща този глад за компетентност, е наситена с терминология – доста пъстра откъм произход, понякога с неизчистена семантика, с множество формални, лексикални и семантични варианти. Част от нея неминуемо прониква в езика на писмовниците, доколкото интеракциите между дружествата и отделните търговци, между търговците и държавните институции се осъществяват в официална писмена форма и/или от разстояние.

В „Новъ турско-български писмовникъ“ тя представлява най-голямата част от терминологията и това е напълно обяснимо, тъй като термините от останалите групи задоволяват писмената комуникация между българските поданици и османската власт. Финансово-търговската терминология е с по-широка приложимост – тя е в речта на ползвателите на книжовния български език както между българи, между българи и турци, така и между българи и други етноси в империята и извън нея. Широкият ѝ периметър на действие предполага доста международна терминология, но и много домашна или калкирана. Не е чудно следователно, че от термините думи по-малко от 20% са от турски произход: *Батал-наме*, *вересіумѣ*, *сарафлѣкъ*, *таксити* и *тефтери*. Малко повече са от меж-

дународната терминология: *биланцъ, боно, комисіона, кредитори, капиталъ и полица*. Останалите имат домашен произход, като *дългъ, залогъ и лихва* например са регистрирани в старобългарски ръкописи. На някои общоупотребими думи е приписано специализирано значение, напр. *записъ* е със значение на полица. Интересни са субстантивирани прилагателни, погълнали в значението си понятието за писмо: *напомнително, съгласително, унищожително*. Последният термин се редува със словосъчетанието *Унищожителенъ запис* (9) и *Унищожително (батал-наме)* (9). Забележимо е следователно търсенето на краткост.

Несъмнена калка е терминът *добро*, обяснен в дефиниция от преводачите: *отворенъ запис, наричаемъ Боно (добро)* (11), като по-нататък в писмата е предпочетен *добро* (12). Впрочем не липсват дефиниции и за други термини, напр. *полица дата, сир. полица, на която срокътъ ся счита отъ денътъ на изданіето ѝ* (11). Останалите термини от чужд произход (турски и международни), както и от домашен се използват като общоизвестни.

От термините словосъчетания впечатление прави родово-видовото отношение в състава на термините за видовете записи, писма и поlici: *задължителенъ записъ, издължителенъ записъ, отворенъ записъ, унищожителенъ запис, условителенъ записъ; издължителни писма, търговски писма, условителнитѣ писма; полица виста, полица дата, полица декарико*. Само *вапорскы билетъ* има чужд произход; турцизми няма.

Подборът на терминологичната лексика в „Новъ турско-български писмовникъ“, извършен от двамата опитни и високо образовани учители, убеждава, че те имат активно отношение към състава, семантиката и произхода ѝ. Навсякъде, където е възможно и където не биха предизвикали недоразумения в комуникацията, термините са съобразени с практиката. Домашната по произход терминология надделява особено много във финансово-търговската сфера; почти непреведена е при длъжностите и постове. В останалите групи има стремеж към превод на някои от оригиналните турски термини. Основният извод относно употребените в писмовника термини е, че на двамата преводачи е присъща ясна мисъл за съзнателно терминологично строителство в българския книжовен език.

Източници / Sources

- БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН. (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българский язык*. Т. 1 – 6. Фототипно издание. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na blagarskiy yazik*. T. 1 – 6. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel.)
- Илчев 1974: Илчев, Ст. (ред). *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН. (Ilchev 1974: Ilchev, St. (red). *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- РБЕ 1977 – 2015: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: Издателство на БАН. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [07.02.2023] (RBE 1977 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: Izdatelstvo na BAN. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [07.02.2023])

Цитирана литература / References

- Вачкова, Узунова 1984: Вачкова, К., В. Узунова. Езикът на два административни документа от втората четвърт на XIX век. – *Български език*, № 5, с. 111 – 112. (Vachkova, Uzunova 1984: Vachkova, K., V. Uzunova. *Ezikat na dva administrativni dokumenta ot vtorata chetvart na XIX vek*. – *Balgarski ezik*, № 5, pp. 111 – 112.)
- Велков 1986: Велков, А. *Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика*. София: НБ „Кирил и Методий“. (Velkov 1986: Velkov, A. *Vidove osmanoturski dokumenti. Prinost kam osmanoturskata diplomatika*. Sofia: NB “Kiril i Metodiy”.)
- Дамянова 1995: Дамянова, Р. *Писмата в културата на Българското възраждане*. Шумен: Глаукс. (Damyanova 1995: Damyanova, R. *Pismata v kulturata na Balgarskoto vazrazhdane*. Shumen: Glauks.)
- Иванова 2017: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. Пловдив: УИ „Пайсий Хилендарски“. (Ivanova 2017: Ivanova, D. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”.)
- ИНБКЕ 1989: *История на новобългарския книжовен език*. Отг. ред. Георгиева, Е., Ст. Жерев, В. Станков. София: Издателство на БАН. (INBKE 1989: *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Otg. red. Georgieva, E., St. Zharev, V. Stankov. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Николова 2003: Николова, Н. *Българската анатомична терминология през Възраждането*. Шумен: Антос. (Nikolova 2003: Nikolova, N. *Balgarskata anatomichna terminologiya prez Vazrazhdaneto*. Shumen: Antos.)

- Николова 2021a: Николова, Н. Лексика и терминология в „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови (1850). – *Славянски диалози*, кн. 27, с. 98 – 111. (Nikolova 2021a: Nikolova, N. Leksika i terminologiya v „Kniga za pisma“ ot Stoyan i Hristo Karaminkovi (1850). – *Slavyanski dialozi*, kn. 27, pp. 98 – 111.)
- Николова 2021b: Николова, Н. Лексика и терминология в превода на Анастас Гранитски „За търговско писмо-писание“ от 1858 г. – *Лингвистични проблеми*, кн. 2. *Научни текстове от юбилейната международна научна конференция „Филологията – традиция и предизвикателства в новата реалност“ (7 – 9 октомври 2021 г.). По повод 30-годишнината от създаването на Филологическия факултет при Югозападния университет „Неофит Рилски“*. Благоевград, с. 14 – 25. (Nikolova 2021b: Nikolova, N. Leksika i terminologiya v prevoda na Anastas Granitski “Za tragovsko pismopisanie” ot 1858 g. – *Lingvistichni problemi*, kn. 2. *Nauchni tekstove ot yubileynata mezhdunarodna nauchna konferentsiya „Filologiyata – traditsiya i predizvikatelstva v novata realnost“ (7 – 9 oktomvri 2021 g.). Po povod 30-godishninata ot sazdavaneto na Filologicheskiya fakultet pri Yugozapadniya universitet “Neofit Rilski”*. Blagoevgrad, pp. 14 – 25.)
- Николова, Салим 2022: Николова, Н., М. Салим. „Новъ турско-български писмовникъ“ (1873) от Стоил Попов и Иван Чораччиев (под печат). (Nikolova, Salim 2022: Nikolova, N., M. Salim. „Nov tursko-balgarsky pismovnik“ (1873) ot Stoil Popov i Ivan Chorapchiev (pod pechat).)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак’94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: Znak’94.)
- Радева 2017: Радева, В. *Българска лексикология и лексикография*. София: Изток-Запад. (Radeva 2017: Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Салим 2022: Салим, М. *По следите на османското епистоларно изкуство или-ю иниша*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“. (Salim 2022: Salim, M. *Po sledite na osmanskoto epistolarno izkustvo ilm-yu insha*. Shumen: UI “Ep. Konstantin Preslavski”.)

THE TERMINOLOGICAL LEXICON IN *НОВЪ ТУРСКО-БЪЛГАРСКИ ПИСМОВНИКЪ* (NEW TURKISH-BULGARIAN LETTER BOOK) BY STOIL POPOV AND IVAN CHORAPCHIEV (1873)

Nadka Nikolova^a, Miyryam Salim^b
Konstantin Preslavski University of Shumen^{a,b}
nikolova55@gmail.com^a, meryemslm@abv.bg^b

Abstract. The object of this paper is the study of a bilingual letter book with a view to the employed terminological means. They are presented in several thematic fields and interpreted in terms of their composition, semantics and etymology. Of particular interest is the terminological lexicon in letters of an administrative, legal and commercial nature, which belong to several areas: administrative units and institutions; legal and administrative terminology; documents, acts and other forms of public interaction; positions and posts; commercial and financial terminology. The terminological lexis is structured as small dictionaries, presenting the term words and phrases independently. The dictionaries explain the meaning of each term, accompanied by an etymological reference.

Keywords: *Revival, letter book, terminology*

Nadka Nikolova
Konstantin Preslavski University of Shumen
115 Universitetska St.
Shumen 9700
Bulgaria

Miyryam Salim
Konstantin Preslavski University of Shumen
115 Universitetska St.
Shumen 9700
Bulgaria

ПРАВЕДНИЦИТЕ, ГРЕШНИЦИТЕ И ПОКАЯНИЕТО В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА И ДНЕС

Ваня Мичева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

v.micheva@gmail.com

Резюме. В това изследване се представят семантичното съдържание и езиковите реализации на концептите *праведници* и *грешници* в различни по тип произведения от 9. – 10., 14. и 17. век. Анализира се покаянието като основа на християнския антропологичен възглед в средновековната българска книжнина. Търсят се съвременните процеси на трансформация на християнските ценности в условията на общеевропейската културна парадигма, като се прилага анкетният метод на проучване. Най-важният извод от трите анкети, проведени с българи на различна възраст през 2022 г., е: грешниците днес се осмислят като хора, които извършват престъпления, те се назовават най-често *престъпници* и *лоши хора* и не могат да изкупят вината си само с покаяние.

Ключови думи: *средновековна концептосфера, антропологичен възглед, нагласи на съвременните българи*

Във всички религии, включително и в християнството се утвърждават определени представи за човека (Елиаде / Eliade 2012, Фрейзър / Freyza 2006). Те са обект на изследване в богатата научна литература, посветена на средновековната концептосфера. За нас е важно, че съществуват и сериозни публикации, свързани с покаянието като важен елемент от християнското учение (Льо Гоф / L'ò Gof 1998, Тодоров / Todorov 2008, Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2011).

В този доклад представяме един неразработен аспект на темата за праведните и грешните хора в историята на българската книжнина и в съвременната култура. Целта на проучването е да уточни основните семи в съдържанието на концептите *праведници* и *грешници* в средновековни ръкописи, да открие номинациите им в различни контексти и да ги сравни със съвременните нагласи и названия; както и да съпостави християнския възглед за покаянието, застъпен в произведения от 9. – 17. в., с модерния от отворените анкети. Ексерпирани са материали от класически и оригинални старобългарски съчинения (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 1999, 2009, Климент Охридски / Kliment Ohridski 1970), от Бдинския сборник от 1360 г. (Bdinski zbornik 1973), от произведенията на Патриарх Евтимий (Kaľuźniacki 1901) и от новобългарските дамаскини (Дьомина / D'òmina 1971; Младенова, Велчева / Mladenova, Velcheva 2013), който се полага в парадигмата на диахронната лингвокултурология и се обработва с методите на лексикално-семантичния и концептуалния анализ. Данните за нагласите на съвременните българи са извлечени от анкети от отворен тип, обработени със статистически методи.

1. Праведниците и грешниците в старобългарските произведения

В старобългарската книжнина концептите *праведници* и *грешници* са основополагащи, защото представят християнското учение за същността на човека. Според антропологичния християнски възглед праведният човек живее според Божиите закони и се стреми да се уподоби на Бога, а грешникът ги нарушава и се отдалечава от божественото. Затова в старобългарските класически произведения двата модела човешко поведение се олицетворяват от хора с различно земно и небесно битие. Те образуват опозиция, в която аксиологически положителният член – праведниците, получава вечен живот след смъртта, а отрицателният – грешниците, придобива вечна мъка: *и нѣдѣтъ тѣ въ мѣжѣ вѣчѣнѣжѣ. а праведѣнѣци въ животѣ вѣчѣнѣи* М Мт 25.46; *тако погѣбенѣтъ грѣшѣнѣци отѣ лица вѣжѣѣ. и праведѣнѣци възвѣсѣлѣтъ съя* СП 67.4; *праведѣнѣци же насѣдѣтъ земѣж* СП 36.29. В оригиналното творчество на старобългарските книжовници се откриват същите идеи: *и предасть ся дѣяволѣ и вѣсовѣ его и ѹловѣкъ его рекѣше антѣхрьстѣ, и неѹстѣнѣнѣи и грѣшѣнѣи въ огнь вѣчѣнѣи* Йоан Екзарх Богословие 357b 7 – 358a 2.

Важното е, че според християнската концепция противопоставянето може да се неутрализира и грешниците могат да преодолеят другостта си и да се приобщат към сакралното и доброто. Този преход е възможен единствено чрез покаяние. Универсалният хуманизъм на ранното християнство се крие именно в мисията на Богочовека Иисус, който идва не за да наказва, а за да прощава и въздига към праведността. Идеята за огромната очистваща функция на разкаянието е представена в Евангелието от Матей в проповедта на Иисус пред първосвещениците и старейшините за митарите и блудниците (любоудѣица, блѣдница), които първи са повярвали на Йоан Кръстител и са се разкаjali за прегрешенията си и затова по-рано ще влязат в царството Божие. Този топос от новозаветния текст присъства в Синайския евхологий: *ѡкрили и отъ в'сѣхъ прилогъ неприѣзничнѣ. да твоѣхъ помощниѣ. съхранивъ исповѣданіе чисто. ꙗко мѣстоимецъ. и блѣдница* 80a15, и в Супрасълския сборник: *ѹто оубо еже блѣдница привлѣче. оученика ли не може привлѣшти* 408.22. В много контексти на старобългарските съчинения той изгражда концептуалното ядро: *не придѣ призѣватъ правѣдникъ, нѣ грѣшникъ въ покааніе* М Марко 2.17; *призѣванъ правѣдникъ на стѣбѣ. и грѣшникъ на покааніе* СЕ 74a 12 – 13; *аште во о єдномъ грѣшницѣ кажшѣ са. радость бѣваатъ на небесн и по земли* С 490.3.

В учението на Иисус, който идва да спаси цялото човечество, се вписва и възгледът за разкаялите се жени блудници. В текста на Новия Завет разкаялите се блудници са няколко. Ще споменем два епизода. Първо, една грешна жена измива нозете на Иисус със сълзи, избърсва ги с косата си и ги помазва с миро. Тя е безименна, назована е само *грѣшница* двукратно (Лука 7. 37, 39). Неопределен е и нейният грях, но по контекста и реакцията на стопанина на къщата се разбира, че става дума за блудница, при това вероятно неженена или вдовица, защото в противен случай би била наречена *прѣлюбоудѣица*. Сълзите, които пролива, са израз на нейното покаяние, а грижата за Иисус показва вярата и готовността ѝ да му служи. Божият син преценява, че тя заслужава повече опрощение отколкото гордите фарисеи, и я пуска да си върви с думите: „Прощават ти се греховете ... твоята вяра те спаси“ (Лука 7. 48, 50). Този епизод се възпроизвежда и в Синайския служебник: *вѣдѣ ꙗ блѣдницѣ сльзѣвшѣ изъ глѣбинъ срѣца* Ib 4.

Второ, в Евангелието от Йоан се разказва за прелюбодейката, хваната в изневеря и осъдена според Моисеевия закон на убийство с камъни. Двукратно тя е назована: *жена ѡта въ прѣлюбоудѣаннѣ* (М Йоан 8. 3, 4). Епизодът е важен в съграждането на Христовата концепция за човека, защото точно по повод на него Иисус изрича цитираната столетия наред фраза: *ѡже вастъ вѣз грѣха єсть прѣжде връзи камѣнь на нѣѣ* (М Йоан 8. 7). Те се свързват с други християнски постулати като: „Не съдете, за да не бъдете осъдени.“ (Матей 7. 1); „С какъвто съд съдите, с такъв ще бъдете съдени; с каквато мяра мерите, с такава ще ви се отмери“ (Матей 7. 2). По такъв начин опрощаването на прелюбодейката става образец за християнско поведение: осмисляне, приемане и прошка на греховете.

Тези идейни послания са възприети от българските книжовници през 9. – 10. в. и разработени по убедителен начин в оригиналните им произведения. Климент Охридски в своето „Слово за св. Троица“ използва образа на разкаялата се грешница от Евангелието от Лука (7. 37, 39), която измива нозете на Иисус със сълзи. Той я назовава по нов начин: *блѣдница* (Климент Охридски / Kliment Ohridski 1970: 642) и я представя точно в духа на християнската концепция за покаянието. Авторът призовава всички хора да осъзнаят и оплачат своите беззакония като нея, за да се приближат до Бога, и цитира думите на Иисус: *не придѣ призѣватъ правѣдникъ. нѣ грѣшникъ на покааніе*. В типичната за Климент Охридски реторика покаянието е представено като светилник и изцеление за душата: *покааніе бо єсть свѣтѣльникъ дѣшн. то бо дастъ намъ вѣтъ на нсѣѣленіе дѣшевнѣннѣ връдомѣ*, като по този начин е приобщено към основни средновековни концепти на християнската култура (за връзката между праведността, чистотата и сакралността виж Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2017).

В творчеството на Йоан Екзарх се утвърждава богословски термин *покаяние* (μετάνοια, ἥ), който назовава промяната на човешката природа от дяволска към божествена: *премѣненіе покааніе єсть ѡ оукромѣнѣ єстьствоу въ по єстьствоу, и ѡ а сотонѣ къ бѣ въсходѣ трѣдѣ и болѣзньнѣ* Богословие 215b 18 – 216a 1. Важното е, че този преход трябва да бъде съзнателен и може да даде резултат само ако се положат много усилия. А за необходимите душевни страдания, които придружават процеса, авторът е използвал лексемата *болѣзнь* с едно от по-редките ѝ значения ‘нравствена болка’. Според Йоан Екзарх покаянието е следствие от немоцта на човешката плът, именно телесните несъвършенства на човека пораждаат греховете му и нуждата от преодоляването им чрез искрено осъзнаване: *не приима и кааніа неволѣ бесплѣтно єсть. ѹлѣкъ плѣтнѣнѣ дѣлѣма немоцн покааніе приатъ* Богословие 106b 4 – 7.

2. Покаянието в средновековните произведения от 14. в.

Идейната сила на концепта *покаяние* не намалява през вековете. И в съчиненията на Патриарх Евтимий грешниците могат да се спасят. Подобен контекст откриваме в Житието на св. Иван Рилски: 15.12.

Интересни наблюдения върху разкаянието могат да се направят и с оглед на материала от житията на светиците от Бдинския сборник от 14. в. В него темата за покаянието на грешните жени е много по-развита. В Евангелието има 2 епизода с безименни жени: *грѣшница* (Лука 7. 37, 39) и *жена аѣ въ прѣлюбоудѣнии* (Йоан 8. 3, 4) и няколкократно споменаване на *мѣстаре* и *любоудѣици*. В сборника от 14. в. има четири жития на известни светици – св. Теодора, св. Мария, племенница на Авраамий, св. Таисия и св. Мария Египетска – с подробности от техния живот преди греха, с назоваване, евфимистично или конкретно, на падението им и с много точна картина на разкаянието и изкуплението на прегрешенията им. Езиковите репрезентанти за тях са повече: *грѣшница*, *блѣудница* и *прѣлюбоудѣица* за Теодора; *блѣудничѣскѣи образъ*, *оскверненѣна нечистиѣи сквернами* за Мария на Авраамий; *блѣудница*, *оустѣи твоѣи скверниѣи* и *нечистѣи*, *роуцѣи твоѣи оскверниѣи* се въ *безаконѣи* за Таисия; *грѣшѣна*, *грѣшница*, *жена грѣшѣна*, *сквернава блѣудница* за Мария Египетска. И в четирите жития грешниците изтърпяват различни мъки – физически и душевни, и извършват християнски подвизи – пост, бдение, глад, жажда, монашеска аскеза, пустиножителство, борба с бесове. Това са всъщност стъпките на трансформацията им от грешници в праведници. В края на своя път всяка от четирите е назована с лексеми, свързани с приближаването до Бога: *благѣа Оѣодора*, *невѣста Христова*, *жена оукрашена многѣи славою* за Теодора; *благѣнаа агница Христова* за Мария на Авраамий; *приѣмши цѣсарство небесноѣи съ всѣми оугождѣшими емоу ѡт вѣка* за Таисия и *благѣннаа, прѣподобнаа, избраннаа съ всѣми оугождѣшими ѡт вѣка* за Мария Египетска. Можем да обобщим, че темата за разкаялите се хора в средновековната книжнина се обогатява. В евангелския текст се защитава идеята, че всеки грешник може да приеме християнството, а в Бдинския сборник тезата се съотнася с новите реалности – всеки християнин, и най-големият грешник, може да заслужи Божието опрощение с покаяние и изкупление на греха.

3. Праведниците и грешниците в новобългарските дамаскини

В историята на българската култура и език новобългарските дамаскини са нов етап от развитието на книжнината. Те се характеризират с книжовен език, близък до говоримия през 17. в., и с преосмисляне на основни християнски постулати с оглед идеите на Предвзраждането.

Според избраната тема на проучване може да се проследи как се променят представите за праведниците и грешниците като проява на опозицията ние – другите, както и дали покаянието остава смислоопределящ елемент на антропологичната концепция.

Концептът *праведници* не променя съществено своето съдържание. Според контекстите праведниците живеят по божия закон, вършат добро и милостия и т.н. Съществителното *праведник* е основен репрезентант на концепта. В Тихонравовия дамаскин то е засвидетелствано 37 пъти, като 24 употреби са в Словото за Второто пришествие, а от останалите 13 в 7 се изтъква връзката между праведниците и Господ Бог (10.796, 32.226², 33.232, 33.2476, 35.258, 35.2666). Следователно най-значима сема в концептуалното съдържание на *праведник* е 'приобщаването към сакралното': и нас бѣ там да сподѣи. дето са сичките негови праведници. и нѣе да полѣчим със блѣдѣи гѣ нашего иѣс хѣ 33.2476; радѣванѣи се выѣ праведници заради гѣ. защо самси донде да вы спси. и възвеселѣте се заради бѣ... веселѣте се праведныи 35.258; и рѣч ми аггѣлѣ, това ѣ праведникѣ. и видѣхъ сичкы добрины нѣговы, щото бѣше животѣвалъ по законъ бѣжи 32.2296.

Прилагателното *праведен* принадлежи към ядрото на езиковите реализации и обогатява с допълнителни конкретни семи представата за безгрешните хора: и дѣдѣ прѣоркѣ каже. праведнѣи мѣжъ сичкы днѣи милѣва и дава. сирѣч. сичкѣ дни до живота своего. мѣстинѣи и добро чинѣи 38.294; тамо прѣбывашѣ стѣи николаѣ на пѣс и на въздрѣжанѣи. и ѡ сички бѣше похвалѣнѣи и почѣтенѣи ради добрынѣи мѣ... оти защо бѣше стѣи великѣ прѣд бѣи и прѣд члѣи... праведнѣи и достоинѣи 15.1386.

И в текстовете на новобългарските дамаскини грешниците се осмислят като хора, отгласнати от сакралното и своето. Наред с обичайните християнски грехове като убийство, кражба, лъжа, прелюбодеяние, те могат да извършват и редица социални прегрешения, които правят поведението

им по-лесно за разпознаване и отбягване. Например: *комсулук* ‘гордост’, *душманлък* ‘вражда’, *курвовство* ‘блудство’, *лакомство* ‘алчност’, *обаждане* ‘клеветничество’, *подводство* ‘склоняване към блудство’ и др. Най-същественият белег на предвъзрожденските нагласи е приближаването до реципиентите – на мисловно и езиково равнище. Подбрани са повече и по-чести човешки пороци и те са номинирани задължително с думи от говоримия език, заети и домашни, но преди всичко разбираеми. Така идеята за другостта се преобразува в идея за познаване на другите и възможно преодоляване на поведенческите модели, характерни за тях.

Ще споменем един пример за приближаване до възприемателите. Става дума за епизод от Словото за св. Николай от Дамаскин Студит, чийто оригинал отразява балканския процес на просвещение от тази епоха.. Според текста господарят на града Евстатий осъжда на смърт трима невинни въз основа на лъжливи показания и се оправдава с думите: „аз по правина заповядах да ги погубят“ (Тих 15.144б), в които съчетанието *по правина* означава ‘справедливо’. Св. Николай обаче го разобличава, като изтъква истинската причина за несправедливата присъда – Евстатий е взел подкуп: „нали си узел мито и осудил ги си неправедно“ (Тих 15.144б). В този контекст греховността се обяснява с едно често срещано човешко прегрешение – вземането на подкуп.

Според О. Младенова и Б. Велчева две са произведенията, които поставят началото на новобългарските дамаскини – Словото за Второто пришествие от Дамаскин Студит и апокрифът Видение Павлово. Според тях те отговарят на потребностите на читателите и слушателите от 17. в. от четиво, свързано с края на света. Есхатологичната тематика в книжнината е резултат на природните катаклизми, болестите и социалните сблъсъци през тази епоха. Авторите на новия тип книжнина отговарят на обществената потребност хората да се справят с идващия край на света (Младенова, Велчева / Mladenova, Velcheva 2013). И в двата текста основна е опозицията праведници – грешници, която се реализира в рамките на последствията от Божия съд и съдбата на хората след него.

В частта от Видение Павлово, която не присъства в текста на Тихонравовия дамаскин, а се открива в Ловешкия дамаскин, подробно са описани праведниците в рая, като основен смислов акцент са радостта, веселието, изразени както със съществителни, така и с глагола *радъвам се*: *сички праведници... готвѣтъ се тѣбѣ насрещѣ със радостъ и веселіе* Видение Павлово 972; и *дрѣгыѣ прѣорци и праведници съ радъвахѣ* Видение Павлово 1029; *на праведници похвала и неисказанна радостъ* Лов. Видение Павлово 1069; *да смислими какъ е на праведници радостъ и веселіе* Видение Павлово 1072.

В същия текст грешниците в ада изпитват мъка, страдат в плач и сълзи: *а грѣшници мѣка безкраина* Видение Павлово 1073; *тогава плачѣ на грѣшници, и слѣзи неисчерпани* Видение Павлово 1130; *прилично е на грѣшнициѣ такиви мѣки* Видение Павлово 966.

В края на Словото за Второто пришествие, преди краткото поучение се намира най-важният в концептуално отношение абзац, който разкрива съдбата на праведниците и грешниците след Божия съд и по този начин мотивира възприемателите да избягват греховете, за да имат „всичко добро райско“ вместо да се „стопават в мъката“: *Когато праведниците щѣтъ да станѣтъ о десна страна, а грѣшниците щѣтъ да въздышетѣ... Когато праведниците сѣдѣтъ на хладѣ, а грѣшниците въ страшна мѣка. Когато праведниците щѣтъ да славетѣ бѣ, и да пѣватъ съ агглы. а грѣшниците осѣдени със дѣвола, та викатъ и плачатъ ... Когато праведниците иматъ сичко добро райско прѣд тѣбѣ. а грѣшниците гледатъ та си желѣтъ. Когато праведниците почитатъ съ аггласка пѣснь. а грѣшниците засрамѣтъ със дѣвола. когато праведниците ѿидатъ въ рай дето гостолѣбниго авраама. а грѣшниците въ тма черна със дѣвола. Когато праведниците съ радоуваѣ на нѣбо. а грѣшниците се стопѣватъ въ мѣкѣ. Праведниците се гледатъ и видѣтъ единъ дрѣгыго а грѣшниците се не видѣтъ ѿ тъмнина единъ дрѣгыго въ мѣката. Праведниците свѣтетѣ като слнцѣ. а грѣшниците урнѣватъ като катранѣ. Праведниците сѣдѣтъ съти а грѣшниците мѣчатъ гладны и жѣдны. Праведниците въ рай. а грѣшниците въ дѣпка тъмна. Праведниците със агглы. а грѣшниците със дѣвола. Праведниците пѣватъ. а грѣшниците каратъ и сръдѣтъ. Праведниците горѣ и на нѣбо и на земя а грѣшниците долѣ въ бездна и въ мѣкѣ* Тих. 18.206–206б; Лов. 1567 – 1605. Праведниците нависоко, а грѣшниците в ниско (последното изречение е засвидетелствано само в Новия троянски дамаскин 43б, откъдето се цитира, и в Люблянския).

Най-пряко върху възприемателите въздействат елементите от лексикалната система на езика. В текста са налице поредица антоними: *праведници – грешници; Бог – дявол; рай – дупка тъмна; радват се – плачат; видет – не видет; светят – чернеят; сити – гладни; горе – долу*. Засвидетелствани са и контекстови антоними: *ангели – дявол; слнцѣ – катран; земя – бездна; се радват – се стопават*. Антонимната структура изгражда представата за противопоставянето между праведниците и

грешниците. А натрупването на синоними изтъква определени семантично натоварени концепти. Така за *рай* има само две номинации – *рай* и *небе*. А за *ад* има четири, като нито една не повтаря старогръцката заемка в старобългарски *адъ*, а са употребени думи от говоримия новобългарски език: *тъма черна*, *дупка черна*, *мъка*, *бездна* (последната лексема е съхранена с това значение от старобългарски). Следователно подборът на лексикални средства в по-голяма степен подчертава отрицателната същност на битието на грешниците в пространството на ада. Умело са вписани и архетипни опозиции в съдържанието като: дясно – ляво, светлина – мрак, горе – долу, нависоко – ниско, както и тройната небе – земя – бездна.

В текста на новобългарските дамаскини се запазва идеята за покаянието като преход от другостта към своето. Съществителното *покаяние* и глаголите *покаявам се*, *покая се* имат висока честота и съхранена през вековете семантика: *ами и ные да се подканимъ и да се очистимъ, със исповѣдъ, защо безъ исповѣдъ не може чикъ да прииме покаание и да се спаси* Тих 38.294. В Тихонравовия и Ловешкия дамаскин е поместено и Словото за душевно покаяние от Йоан Златоуст. Особено важно е да се изтъкне, че то е включено в тях от първите български дамаскинари. Според О. Младенова точният архаичен оригинал на словото не ни е известен (Младенова, Велчева / Mladenova, Velcheva 2013: 99). То е съхранено в различни дамаскини ръкописи. Следователно изборът на българските книжовници от 17. в. да представят този текст отговаря на тяхната концепция за същността на човека. Неговото съдържание утвърждава идеята за грешниците, които трябва да се покаят, при това изказана на говорим език и с много художествени тропи и фигури. Ще цитираме част от поучението в края на Словото като илюстрация на особеностите на текста: *Чѣци, ѡбоите се ѡ огнѣно езеро, и омразѣте злы работы, ато възлюбѣте цѣство небное и оставѣте се ѡ зло, ато се подканѣте на добро. Защо времето наше тече като рѣкыны вистрыни* Лов. За покаяние душевно 466 – 471. Повелителният комуникативен статус на изреченията се носи от синтетичното повелително наклонение на пет глаголни форми във 2 л. мн. ч. и изисква точно изпълнение на заповедите от възприемателите. На семантично равнище изпъква противопоставянето добро – зло като основна характеристика на човешкото поведение, която определя корелацията с опозицията *огнено езеро – царство небесно*.

В средновековната книжнина са засвидетелствани следните езикови репрезентанти за проучваните концепти: *праведьници, праведьнии, блажени, прѣподобьнии, приимъ цѣсарство небесное, мѡжъ милостиня и добро чины, достоинъ, животѣвалъ по законъ божїи; грѣшьници, нечѣстивии, грѣшьнии, блондѣници, прѣлюбодѣници, любодѣници, мѣтаре*.

4. Грешните хора и покаянието в съвременната култура

Богатото наследство от езикови и идейни феномени, съхранено в българската средновековна литература, оказва влияние и върху съвременната култура. Но то не може да задоволи идейните търсения на модерния човек от 20. и 21. в., когато рационалистичната парадигма подменя теологичната в европейската цивилизация.

И днес хората осъзнават света от гледна точка на определени модели на поведение, преценяват себеподобните си спрямо установени норми за морал, законност, човечност. Разделят ги на свои и чужди, на добри и лоши, дори на безгрешни и грешни. Но критериите за разграничение безспорно се модернизират съобразно новите реалности. Решихме да потърсим информация за тези процеси чрез анкети от отворен тип, които са основен инструмент за етнолингвистични изследвания. През юни – юли 2022 г. беше проведена анкета с 72 изследвани лица на възраст от 20 до 67 години.

Бяха зададени три въпроса. Първият въпрос: *Кои хора определяме като грешни днес?* цели да уточни концептуалното съдържание на грешните хора в съвременността. 42% отговарят, че това са хора, които извършват престъпления – убийства, насилия, кражби и под. 27% смятат, че това са хора, които лъжат в своя изгода, например политиците. За 13% от респондентите хората, които се отдалечават от близките си – роднини, приятели, съседи – и ги пренебрегват, са лоши хора. 10 % са на мнение, че към тази категория спадат хората, които живеят на чужд гръб и не работят, а за 7% това са хора, които мислят само за себе си и не вършат добрини. 1% са различни единични отговори като: *убийците по пътя, телефонните измамници, педофилите*. Анализът на отговорите показва, че има цялостна и решаваща смяна на нагласите. Християнското осмисляне за правенето на добро като път към праведност е доста избледняло, макар и съхранено. На голяма редукция е подложено и

традиционното трудолюбие на българите, защото малко респонденти преценяват, че мързелът прави хората грешни. За сметка на това българите определено не одобряват лъжите на политическия елит. Най-значима е обаче идеята за грешните хора като престъпници, огромен процент от анкетиранияте издигат нарушаването на законността – разбирана като писани и неписани норми – като решаващ критерий за определянето на хората като грешни. Разбира се, очаквано се пази пиететът към близкия кръг на своите, грижата за които през вековете винаги е била сакрална.

Вторият въпрос: *Как наричаме днес грешните хора?* търси конкретни вербализации на концепта в дискурса на старото и новото. Бяха получени следните отговори: *престъпници* – 25%, *лоши хора* – 13%, *лъжци* – 11%, *измамници* – 8%, *използвачи* – 8%, *убийци* – 7%, *мошеници* – 6%, *мутри* – 6%, *хулигани* – 5%, *предатели* – 4%, *егоисти* – 4%, *други* – 4%. Както се вижда, съвременните хора не използват вече християнския термин *грешници*, но успешно го заместват с общото название *лоши хора*. Най-честа обаче е лексемата *престъпници*, която се употребява именно в контекста на нарушаването на закона. За съвременния човек организацията на съвместното съжителство не е резултат от действието на християнските постулати, а на държавните институции и закони. Държавата отдавна е изместила религията като регулатор на социума. Сред другите лексеми изпъкват цяла група със семантичен признак ‘хора, които мамят’ – *измамници*, *мошеници*, *лъжци*, *използвачи*. Явно в битието на българите днес това е значим феномен, който заслужава специално изследване не само на езиково равнище. Освен неутрална лексика откриваме и експресивна: *мутри*, *хулигани*, която е с отрицателни конотации.

Третият въпрос: *Може ли чрез покаяние днес да изкупиш грешката си?* насочва към съвременното разбиране на покаянието. 47% от изследваните лица отговарят, че с покаяние нищо не може да се постигне, лошият човек скоро отново извършва престъпление въпреки покаянието. 21% утвърждават, че покаянието е възможно само като част от пътя за преодоляване на грешките. 13% преценяват, че при малки прегрешения в семейството или сред приятелите искреното покаяние е достатъчно, за да бъде простена грешката. Но почти същия процент – 12%, държат преди всичко всеки да изкупи вината си според закона. Само 5% вярват в покаянието като най-добрия начин отново да станеш добър човек и да загърбиш грешките си. 2% са единични отговори като: *най-доброту покаяние е в затвора; можем да се каем само в църквата при изповед*. Резултатите от тази анкета категорично доказват, че концептът *покаяние* вече не е актуален. Християнският смисъл на антропологичния възглед се пази у малко респонденти. Но моралният смисъл от разкаянието като част от модерните стратегии за справяне с грешките все още е жив и се осъществява в тясната среда на своето или съвместно с други личностни подходи. Най-важният извод от трите анкети е: грешниците днес се осмислят като хора, които извършват престъпления, те се назовават най-често *престъпници* и *лоши хора* и не могат да изкупят вината си само с покаяние.

5. Заключение

Праведниците и грешниците са основни концепти в християнската парадигма и в цялата средновековна българска книжнина и език. Опитавме се накратко, в рамките на допустимия обем, да анализираме семантичните и езиковите реализации на тези концепти през 9. – 10., 14. и 17. век в различни по тип произведения. Установихме по безспорен начин, че покаянието е съществена част от антропологичния възглед за човека в българската култура, който се съхранява през вековете в различни контексти.

За нас беше предизвикателство да съизмерим вековните традиции с модерните нагласи. Трите отворени анкети със съвременни българи ни дават надеждна информация, която занапред може да се обогатява, за процесите в днешната концептосфера. Според данните от анкетите хората в България днес възприемат по различен начин грешните хора и начините за изкупването на вината им. Макар и да се пазят, християнските ценности не са основен регулатор на човешките взаимоотношения. Българите вярват в покаянието само ако е съчетано с действието на законите и с наказанията за престъпленията. Те се присъединяват към общеевропейския процес на институционализиране на мерките срещу съгрешилите.

Благодарности

Публикацията е резултат от изпълнението на проект от Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“..

Съкращения

Лов – Ловешки дамаскин; М – Мариинско евангелие, С – Супрасълски сборник, СЕ – Синайски евхологий, СП – Синайски псалтир, Тих – Тихонравов дамаскин.

Цитирана литература / References

- Демина 1971: Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II*. София: Издателство на БАН. (Demina, E. I. *Tikhonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Chast' II*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Елиаде 2012: Елиаде, М. *Трактат по история на религиите*. София: Изток-Запад. (Eliade 2012: Eliade, M. *Traktat po istoriya na religiite*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Климент Охридски 1970: Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Том първи. Обработили Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. София: Издателство на БАН. (Kliment Ohridski 1970: Kliment Ohridski. *Sabrani sachineniya*. Tom parvi. Obrabotili B. St. Angelov, Hr. Kodov. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Льо Гоф 1998: Льо Гоф, Ж. *Въображаемият свят на Средновековието*. София: Агата-А. (L'о Gof 1998: L'о Gof, Zh. *Vaobrazhaemiyat svyat na Srednovekovieto*. Sofia: Agata-A.)
- Младенова, Велчева 2013: Младенова, О., В. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Mladenova, Velcheva 2013: Mladenova, O., V. Velcheva. *Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek*. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- Мичева-Пейчева 2017: Мичева-Пейчева, К. *Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература*. София: ДиоМира. (Micheva-Peycheva 2017: Micheva-Peycheva, K. *Etnokulturnata binarnost v srednovekovnata balgarska literatura*. Sofia: DioMira.)
- Тодоров 2008: Тодоров, Н. Сотириологичната концепция в менталността на средновековния българин. – *Електронно списание LiterNet*, 16.07.2008, № 7 (104). (Todorov 2008: Todorov, N. Sotirologichnata kontseptsia v mentalnostta na srednovekovnia balgarin. – *Elektronno spisanie LiterNet*, 16.07.2008, № 7 (104).)
- Фрейзър 2006: Фрейзър, Дж. *Златната клонка. Част I. Част II*. София: Рата. (Freyzar 2006: Freyzar, Dzh. *Zlatnata klonka. Chast I. Chast II*. Sofia: Rata.)
- Старобългарски речник 1999, 2009: *Старобългарски речник. Т. I. Т. II*. София: Издателство „Валентин Траянов“. (Starobalgarski rechnik 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik. T. I. T. II*. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“.)
- Цибранска-Костова 2011: Цибранска-Костова, М. *Покайната книжнина на Българското средновековие*. София: Издателство „Валентин Траянов“. (Tsibranska-Kostova 2011: Tsibranska-Kostova, M. *Pokaynata knizhnina na Balgarskoto srednovekovie*. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“.)
- Bdinski zbornik 1973: Scharpe, J. L., Vyncke F. *Bdinski zbornik*. Bruges: De Tempel.
- Kalužniacki 1901: *Kalužniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375 – 1393)*. Wien: Gerold.

RIGHTEOUS PEOPLE, SINNERS AND REPENTANCE IN THE HISTORY OF BULGARIAN LITERATURE AND TODAY

Vanya Micheva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin –
Bulgarian Academy of Sciences

v.micheva@gmail.com

Abstract. This study presents the semantics and linguistic realizations of the concepts *righteous people* and *sinner*s in different types of works from the 9th – 10th, 14th and 17th centuries. Repentance is analyzed as the basis of the Christian anthropological view in medieval Bulgarian literature. The modern processes of transformation of Christian values in the conditions of the pan-European cultural paradigm are studied by applying the survey research method. The most important conclusion from the three polls conducted with Bulgarians of different ages in 2022 is: sinners today are defined as people who commit crimes, they are most often called criminals and bad people, and they cannot atone for their guilt by repentance alone.

Keywords: *medieval conceptual sphere, anthropological view, attitudes of present-day Bulgarians*

Vanya Micheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

СРЕДНОРОДОПСКА ВЪЗРОЖДЕНСКА СФРАГИСТИКА: НАДПИСИ НА ЛИЧНИ ПЕЧАТИ ОТ С. АРДА, СМОЛЯНСКО

Георги Митринов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

g_mitrinov@abv.bg

Резюме. В публикацията е разгледана употребата на лични печати през Възраждането в Среднородопието. Показана е спецификата в графичното оформление на надписите върху печатите. Представени са моделите на изписване на антропонимите. Описана и характеризирана е символиката, включена в надписите.

Ключови думи: *сфрагистика, Българско възраждане, история на българския език, графични особености, символика, Средни Родопи*

1. Въведение

Все още не е изследвана цялостно българската възрожденска сфрагистика, макар да има отделни публикации по темата (Възвázова-Каратеодорова / Vazvazova-Karateodorova 1979: 210 – 225; Рошковска / Roshkovska 1982, 2002; Михайлова-Мръвкарлова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 102 – 115). В своето изследване *Печатите от епохата на българското Възраждане* А. Рошковска обособява печатите от това историческо време в две големи групи: печати на обществени институции и организации и лични печати. Към първата група спадат църковни печати, селищни и общински печати, училищни и читалищни печати. Представена е най-общо спецификата на личните печати (Рошковска / Roshkovska 2002). Споменато е за възникналите след реформите в Османската империя от 1834 г., свързани с преустройство на административния апарат, ателиета за геми в български средищни градове като Солун, Пловдив, Пазарджик, Самоков, Търново, Видин, Дупница и др. В тях български занаятчии, поели занаята от гръцки и грузински майстори, изработват геми, т.е. издълбани графеми и украса върху гладка повърхност на полускъпоценни камъни, назовавани още инталии, които служат за лични печати. Изработват се и широко навлезлите камеи – гравирани полускъпоценни камъни с висок изпъкнал релеф. Българите наричали тези обработени камъни за печати антики, а майсторите им – антикари (Рошковска / Roshkovska 2002: 29).

2. Българските възрожденски печати от периферни райони на българската езикова територия

Надписите на възрожденските печати са запазили ценни сведения за писмената традиция през тази епоха по българските земи. Графичните им особености наред с изобразената символика, особено в личните печати, представят светогледа на българина през Възраждането. Неразработена е темата за употреба на личните печати в отделните краища на българското етнографско землище през този период и тяхната специфика. Като цяло използването на лични печати е характерно в по-голяма степен за българите от по-развитите стопански и занаятчийски центрове по българските земи през XIX в. По-слабо тази практика е застъпена в периферни райони на българското етническо землище, отдалечени от големите търговски и занаятчийски центрове като Пловдив, Солун, Одрин, Самоков, Търново и др. Липсват проучвания на печати от селища в периферните части на българската езикова територия. Това важи и за употребата на възрожденски печати от Среднородопието през Възраждането, макар в българските архивохранилища да са запазени архивни документи с печати от този български край. А там, където има включени отпечатъци на среднородопски възрожденски лични печати, са допускани грешки. В своето изследване за печатите от епохата на Българското възраждане А. Рошковска публикува отпечатъци на лични печати от с. Устово, Ахъчелебий-

ско наред с такива от гр. Габрово, като текстът под тях гласи: *Документ от Габрово с печатите на училищните настоятели* (Рошковска / Roshkovska 2002: 36). Все още липсват отделни изследвания, посветени конкретно на надписите на българските възрожденски печати. В досегашни публикации за българската възрожденска сфрагистика надписите на печатите са разгледани наред с украсата, на която е отделено повече място, тъй като се тълкува символиката на украсата.

3. Среднородопска сфрагистика от с. Арда, Смолянско

Едно писмо, прошение до Гръцката патриаршия, написано на гръцки език, датирано от 15.10.1867 г. и изпратено от жителите християни на с. Арда, Ахъчелебийско (дн. Смолянско), във връзка с желанието им да построят църква в селото, в което живеят и българи, изповядващи мюсюлманска религия, включва интересен сфрагистичен материал (ЦДИА / CDIA ф. 161, а.е. 2655). Докато повечето големи български християнски села в Ахъчелебийско построяват своите църкви още през 1834 – 1836 г., с. Арда, което е с малобройно християнско население, а е и в периферията на областта, в югозападните ѝ краища, заобиколено от български мохамедански села, едва през 60-те години на XIX в. подава молба за разрешение за строеж. А строежът на храма е завършен чак през 1874 г. (Узунов / Uzunov 1993: 111 – 112). В прошениято се моли да бъде издаден ферман със застъпничеството на Гръцката патриаршия за построяването на църковен храм, като се описва какъв по размери искат да бъде той. Най-отдолу е отбелязана датата и името на селото, а под тях са поставени 18 лични печата, над които има изписани антропоними. Това е единственият открит досега възрожденски писмен документ от Среднородопието, в който има толкова много лични печати на жители от едно селище. А християнското население на с. Арда, както бе споменато, е било твърде малобройно – според текста на прошениято то е обитавало едва 35 къщи. Но е факт, че местните християни са били предприемчиви и заможни, за да си позволят да имат и лични печати. За сравнение личните печати на представителите на интелигенцията и на заможните хора в двете средишни села в Среднородопието – Устово и Райково, Ахъчелебийско (дн. Смолянско), отбелязани в разни документи от епохата, не надвишават броя на личните печати от с. Арда. А в немалкото запазени писмени документи от това историческо време, в които е включен антропонимен материал от други села в Среднородопието с развито занаятчийство и с традиции в борбата за църковна независимост като Карлуково (дн. Славейно), Петково, Чокманово и др., не се откриват отпечатьци на лични печати. Всъщност личният печат през Възраждането в Османската империя е играел роля на подпис. И е бил широко използван от търговци и занаятчий християни. Лични печати са притежавали български стопански, просветни и обществени дейци (Михайлова-Мръвкарлова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 105).

Интересен е въпросът къде са били изработени личните печати на арденци? Според изследователя на историята на селото Д. Узунов абаджийският занаят бил много разпространен в с. Арда, както и в останалите среднородопски села. А „по-големите абаджии са били и търговци, които изкупували приготвените аби и ги продавали на панаирите в Драма, Серес, Търлис и др., както и в своите дюкяни в Драма, Ксанти, Нусаратли и др.“ (Узунов / Uzunov 1993: 57). На друго място в селищната монография Д. Узунов отбелязва: „Тъй като абаджиите били свързани основно с гр. Драма, затова те си основали свое сдружение с председател Никола Ангелов. Това сдружение подарява на черквата в Арда една икона, в долния край на която стои надписът: *С иждивението на абаджийското дружество, живущи в гр. Драма, 1897 г., ян. 21*“ (Узунов / Uzunov 1993: 58). Сред останалите занаяти заслужава да се отбележат калайджийството и медникарството, които също били доходоносни и с традиции в селото (Узунов / Uzunov 1993: 61 – 62). Наличието на занаятчийски сдружения в с. Арда вероятно е основна причина за употребата на лични печати от местните занаятчии. Както е посочено в селищната монография, занаятчиите от селото са търсели своето препитание в градовете от Беломорието – Драма и Ксанти, поради географската близост. Вероятно в тези градове е имало ателиета за направа на лични печати.

4. Специфика и украса на личните печати

Отпечатьците на личните печати в разглеждания писмен документ са подредени в две групи по 9 печата, симетрично разположени в три реда по 3. Номерирани са в добавеното приложение на пуб-

ликацията. Над всеки печат е изписан антропоним, включващ лично име (ЛИ) и презиме: бащино (БИ) или фамилно име (ФИ). Печатите са различни по форма. Преобладават кръглите, които са 8 на брой (№ 5, 6, 7, 8, 9, 12, 15, 16, 17). Предпочитането на кръгли по форма печати е характерно за българската възрожденска сфрагистична традиция (Михайлова-Мръвкарова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 110). С валчеста форма са 5 печата (№ 1, 2, 3, 4), като повечето от тях са с удължен овал във вертикална плоскост и само един е с удължен овал в хоризонтална плоскост (№ 13). Пет печата са с форми на осмограм (№ 4, 10, 11, 14, 18), като 2 от тях са с удължени отвесни стени (№ 11, 14).

Както бе споменато по-горе, приоритет в изследването на българските възрожденски лични печати е проучването и представянето на украсата на печатите и на нейната символика. Все пак в класификацията на печатите, изработвани в Пазарджик, А. Рошковска разграничава според графичното им оформление: печати само с текстова украса, в които са включени лични, бащини и по-рядко фамилни имена; печати, чиито текст е допълнен с твърде дребни декоративни елементи (звезди, перли, малки кръстове); печати, при които около текста са вмъкнати растерови полета – една от най-ярките характеристики на оформлението им; по-редки печати с гравирани по-едри декоративни мотиви (Рошковска / Roshkovska 2002: 69 – 70).

Лицевата част на разглежданите печати, независимо от външната им форма, е разделена обичайно на 2, 3 или 4 вътрешни полета, с очертани хоризонтални линии. Само за един печат не е характерно такова оформление (№ 1). Като цяло печатите са с двойна контурна линия по краищата. При по-голямата част от тях в най-горното поле е оформена украсата, което е типично за българската възрожденска сфрагистика (Михайлова-Мръвкарова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 115). В единствен случай украсата е разположена на средния ред след буквените знаци (№ 8). Открива се печат с идентична украса в най-горното и най-долното поле (№ 2), а също в един случай украсата е в най-долното поле (№ 16). Най-често отбелязваният знак като украса е кръстът, който символизира верската принадлежност на носителя на печата. Кръстът може да бъде обикновен, равностенен. Случва се да е оформен със серифи в краищата на гредите или само на хоризонталната гредка, а на един печат в двата края на хоризонталната гредка има по един малък кръст (№ 16). На някои печати към кръста от двете страни са добавени клонки като елемент от украсата, а също и други растителни мотиви – клонки, излизащи от четирите ъгъла на пресичането на двете греди (№ 3). На 3 печата е изобразено слънце (№ 2, 8, 14), също разпространен символ във възрожденската ни сфрагистика (Михайлова-Мръвкарова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 108). Интересно е, че, както бе отбелязано по-горе, на един от печатите слънцето е на средния ред, след буквените знаци. Украсата в най-горното поле на друг печат е змия, символизираща мъдрост (№ 12). Символът се среща сравнително рядко.

Обичайно за българските възрожденски печати е включването в полето на печата име на притежателя, дата и украса, докато за турските лични печати от тази епоха е характерно включването на допълнителен текст като молитва, поетично послание, стих (Михайлова-Мръвкарова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 111 – 112). Това важи и за разглежданите печати от с. Арда, Смолянско. Характерна за тях е употребата на гръцка графична система, като самите имена над печатите са изписани с гръцка графика, по гръцки образец: αβράμ δημητρίη, ράιτζιος βασηληίη, στάϊκος πέτρη, βόλτζιος μομτζίλη, στογιάνης θεοδόρη, Αγγελος στάϊκω, αθανάς στεφάνη, Τάσιος δάντζιη, joάνις Κωστάντη;

Χρίστιος βόλκη, δέτζιος joάνη, νάσχη φιλίπη, βασίλει Αγγέλη, ηκόλαυς joάννη, στάϊκως βασιλέη, νήκος δημητρίη, βασήλις στάϊκω, φίλιπως δημητρίη. Несъмнено употребата на гръцка графика е свързана с местата, където са изработени печатите. Ако се приеме, че това са средищните селища Драма и Ксанти в Беломорието, където арденските занаятчийци са имали свои дюкяни, там гърцизмът е бил със силни позиции и преди, и след учредяването на Българската екзархия. Антропонимният материал, изписан над отпечатъците на печатите, дава ценни сведения за християнското население на с. Арда, Смолянско от средата на XIX в. и по-точно за заможните местни българи християни. За съжаление, не е посочен занаятът, с който се препитава всеки, чието име е в списъка.

5. Граматични и графични особености на надписите

Употребата на гръцка графика в надписите на печатите показва, че те са дело на майстори, които владеят гръцката писмена традиция при направата на лични печати. Като цяло се изписват главни букви. Само на два печата са отбелязани инициали (№ 1, 14). Единият е и без разграфено с

линии поле (№ 1). Най-отгоре е изобразен кръст. Под него са изписани графеми АВ, първите две букви от личното име на притежателя, αβράμ (Аврам). Отдолу е оформено буквено съчетание ΔΜ, инициали на бащино име δημητρίχ (Димитриу). Графема Δ е с удължена напред и леко нагоре дясна наклонена греда след пресичането с лявата наклонена греда в горния край, а в средата на долната хоризонтална греда има къса отвесна чертица. След графема Μ, чиито отвесни греди са леко извити навътре в средата, а краищата им са оформени като серифи, е отбелязана точка. Отдолу е изписана дата 186... (последната цифра не се разчита, но може да се приеме по частичните контури че е 4).

Следващият печат от тази група е с форма на осмограм. Отпечатъкът му е поставен под изписано име νηκόλαυς ἰωάννχ (Николаус Йоанну). На втория ред от горе надолу се различават буквени знаци ΜΡΗ, а на третия ред е отбелязана само графема χ. С тези буквени знаци не може да се възстанови личното име, поради което може да се предположи, че това е или някакво съкращение, или пък са инициали на лично или бащино име. Най-отдолу е изписана година 1861.

Останалите печати включват лично име или част от него, и дори второ име, бащино или фамилно. По-голяма е групата на печатите с оформено лично име. На някои печати ЛИ е изписано на един ред (№ 3, 6, 7, 10, 12, 15, 16, 17). Добро художествено оформление има при изписване на ЛИ Стайко (№ 3, 15). Първата графема наподобява почти изправено в отвесна линия латинско S като I. Следват главни букви Т, Α, Ι, Κ, като графема Κ е с почти отвесна задна греда. След нея, на нивото на връзката между двете наклонени линии, е оформена малка графема ο, наподобяваща кръгче. Изписаната в долното поле дата контрастира по оформлението си с прилежно изградените буквени знаци. Цифра 8 наподобява графема Χ с долна хоризонтална греда, свързваща двата края на наклонените греди (Χ). Крайната цифра 4 е наклонена в горния край наляво, за да се побере в тъгля между външния овал и хоризонталната линия, разделяща средното от долното поле. Печатът е отбелязан на две места под различни антропоними: στάϊκυς πέτρχ (Стайкус Петру) и στάϊκως βασιλέχ (Стайкос Василеу).

Печатът под антропоним Αγγέλωσ στάϊκυ (Ангелос Стайку) е с кръгла форма. В средата е изписано лично име ΑΙΓΕΛ (№ 6). Отвесните и наклонените греди са със серифи. Прави впечатление, че графема Ν (ни) е заменена с кирилска И, от което може да се предполага, че майсторът, създал печата, е владеел кирилско писмо и вероятно е бил българин. От друга страна, е отбелязана графема ε (епсilon), характерна за гръцката графична система. При изписаната отдолу година 1866 цифра 8 е оформена като графема υκ (Χ).

Печатът под антропоним νήκωσ δημητρίχ (Никос Димитриу) е с кръгла форма (№ 16). В средното поле е изписано ЛИ ΙΝΚΟ с начална кирилска графема И вм. Ν, като първите две букви оформят лигатура. В средата хоризонталната свързваща греда на графема Η е пресечена от къса отвесна линия. Гредите са със серифи в краищата. Годиная 1857 е разположена в горното поле, като цифра 8 е с отворен горен край, а крайната цифра 7 е наклонена в горния край наляво по външния овал на полето.

На кръгъл печат с изобразен рядко срещан символ змия е изписано в средното поле ЛИ ΗΑΣΧ (№ 12). Гредите на графеми Η и Α са със серифи. Свързващата хоризонтална греда на графема Η тук е с тъгъл нагоре в средата и повече наподобява Ι. Графема Α е с къса хоризонтална свързваща греда в горния край. Изписаната отдолу година е 1861.

Печат с форма на осмограм е твърде интересен с графичното си оформление (№ 4). В средното поле е изписан антропоним ΒΑΛΤΖΧ. Буквените знаци не са с еднаква големина в хоризонтална плоскост, като някои от тях са с по-малък размер и са разположени в горния край на полето. Графема Α е с дългообразни наклонени греди, извити леко във формата на С. Следващата графема Λ е разположена в горната половина на реда и е с умалени размери на буквена титла. Буквени знаци Τ и Ζ са с наклонени надясно горни краища на гредите, от което са изкривени, а и са разположени по-високо от долния край на реда. Отдолу е изписана година 1857. Цифра 8 е с отворена горна част на горната окръжност, наподобявайки графема Χ. Интерес представлява цифра 5, наподобяваща силно наклонена надясно в горния край графема Γ. Цифра 7 е с наклонена надясно в горния край отвесна греда. Хоризонталната греда е с наклон нагоре от връзката с отвесната греда наляво. Опира в линията на горния ред и минава над хоризонталната греда на предишната цифра 5.

Печатът под изписан антропоним βασιήλς στάϊκω (Василис Стайко) е с отбелязано ЛИ ΒΑΣΙΛ (№ 17). Буквените знаци са небрежно оформени. Интерес представлява графема С, изобразена като съчетание от графема С и долепена до нея графема 3. Двете съставки наподобяват контур на Β.

Следващите графеми I и Λ са оформени като диграф. Графема I е с къса хоризонтална чертица в средата и със серифи в двата края. В долното поле е изписана година 1844. Цифра 1 наподобява графема E, но с много къси хоризонтални линии. Последните две цифри 44 са силно наклонени в горната част наляво, та хоризонталните им линии опират в овалния контур на печата.

Печатът под изписан антропоним βασιλεῖ Αγγέλῃ (Васили Ангели) е със сферична форма в хоризонтална плоскост (№ 13). Отпечатъкът не е ясен, поради което трудно се разчита изписаното. Лицевата страна е разделена на две полета от хоризонтална линия по средата. На горния ред се разчита буквено съчетание Β[Α]CΙ[Λ]. Интерес представлява втората по ред графема, която наподобява кирилски буквен знак Б, с отвесна греда и прикрепена към нея полуокръжност в долния десен край. Същият рисунък е характерен и за крайната графема, като полуокръжността тук е с по-овална форма. Такова изписване на графеми Α и Λ не е характерно за гръцката и за българската кирилска графична система (Йончев 1975: 159 – 160, 168) и може да се приеме за приумица на майстора. Текстът на долния ред трудно се разчита.

В няколко печата изписаното лично име е разположено на два реда. Първият печат е със силно сферична форма във вертикална плоскост (№ 2). Над него е изписано име ράϊτζιος βασιληῖχ (Райчъос Василийу). На втория ред са отбелязани графеми ΡΑ, а на третия – буквено съчетание ΙΤS. Графема S е оформена с горна и долна хоризонтална греда и свързваща ги наклонена греда от левия край на горната греда към десния край на долната греда – огледален образ на графема Z. Разчита се буквено съчетание ΡΑΙΤS, т.е. Райч, съкратен вариант на лично име Райчо. Отдолу е изписана дата 1866. В двете крайни полета, най-отгоре и най-отдолу, са изобразени слънца.

На друг печат със сферична, по-скоро полукръгла форма, е изписано върху два реда мъжко лично име ΤΑCΧ (№ 15). На най-горния ред е отбелязано буквено съчетание ΤΑ, а на следващия – буквено съчетание CΧ. Прави впечатление употребата на графема C, а не на традиционната гръцка Σ. До краесловна графема Χ е изобразено слънце като съчетание от буквени знаци и украса. На най-долния ред е изписана дата 1865, като рисунъкът на цифрите излиза извън вътрешната линия на овала.

На печат също с овална форма в хоризонтална плоскост, поставен под изписано име ἰωάνης Κωσταντῖνῃ (Йоанис Костанти), е разположено на два реда име ΗΧΒΑΝΕ, като на средния ред е буквено съчетание ΗΧΒΑ, а на най-долния – съчетание ΝΕ (№ 9). Не става ясно защо личното име е в звателна форма. Графемите са с широки хасти. Не се разчита ясно какво е изписано на най-горния ред. Може да се предположи година 1855.

Под антропоним φίλιωσ δημητρίχ (Филипос Димитриу) е отбелязан печат с форма на осмограм (№ 18). На най-горния ред са разположени цифри 66. На следващите два реда е изписано име ΦΗΛΟτє, като на средния ред се разчита буквено съчетание ΦΗΛΟ, а на долния – тє. Не става ясно защо личното име е с окончание -є в звателна форма.

На друг печат с форма на осмограм, но с по-удължени вертикални стени, е изписан антропоним ΔΕΤZ(I)Χ (№ 11). Отпечатъкът на печата е поставен под име δέτζιος ἰωάνη (Дечъос Йоану). На горния ред е разположено буквено съчетание ΔΕΤ, а на средния ред – Z(I)Χ. На най-долния ред е отбелязана година 1861. Начална графема Δ е с къса хоризонтална линия в горния край, опряна на ъгъла при свързването на двете наклонени греди. В долния край има къса отвесна черта между двете наклонени греди. Втората графема е є. Може да се предположи наличието на буквено съчетание ZI на втория ред, оформено като диграф, тъй като графема I не е с добре различаваща се хаста и наподобява удължен сериф на долната хоризонтална греда на графема Z. Но пък съпоставката с изписаното над печата име предполага наличие на графема I. Буквен знак Χ включва две извити наклонени греди, оформящи графема х.

Налице са два печата с изписани по две имена: лично и бащино или фамилно. Отпечатъкът на първия печат, под антропоним αθανάς στεφάνη (Атанас Стефани), включва разположено на два реда ЛИ ΑΤΑΝΑΣ: буквено съчетание ΑΤΑΝΑ на втория ред, а на третия ред – Σ ΦΙΛΗΟ (№ 7). Интересно е, че краищата на хоризонталните греди на графема Σ са свързани с отвесна линия, наподобяваща графема I, като се оформя лигатура ΣΙ. Хоризонталната греда на графема Т е със серифи в двата края и не опира в линията на горния ред, което е характерно за отвесната греда. Второто име ΦΙΛΗΟ, което може да се приеме за бащино, не съвпада с изписаното над печата име Стефани. В име ΦΙΛΗΟ мекостта на предходната съгласна е отбелязана с графема Η, вместо с традиционно използваната графема I при писане на български език с гръцка графика. Графема Λ е оформена с

предна къса наклонена гредна и задна отвесна, която в горния си край се извива наляво и нагоре. На най-долния ред е отбелязана година 1851. Цифрите са с криви и наклонени линии. Цифра 5 е силно наклонена наляво в горния край, със съвсем къса извита линия в долния край и с много дълга отвесна линия. Не се открива къса хоризонтална горна линия. Цифра 8 е с отворена горна част и с почти отвесна дясна линия.

Другият печат с изписани две имена е поставен под отбелязано име Христос бѣлѣхъ (Христиос Волку) (№ 10). Печатът е с форма на осмограм. На горния ред е разположено лично име ВЛАКЪ. Прави впечатление, че характерната за родопските говори група *ѣл* тук е променена в типичната за отделни западни български говори *лъ* (*ла*) (Стойков / Stoykov 1993: 220). На средния ред се открива буквено съчетание ХЛХХРІСТЪ. То може да се разчлени на съставка ХЛХ – тур. *oğlu* 'син, мъжка рожба', 'син на' (ТБР 1962) и на антропоним ХРІСТЪ. Буквено съчетание РІ е оформено като лигатура. От най-изпъкналата извита част в горния край на графема Р се спуска къса отвесна гредна, като целият рисунък наподобява графема А. Буквено съчетание СТ представя графема Т като буквена титла над С. На най-долния ред е изписана дата 1(8)60. Интерес представлява оформлението на втората цифра в реда, наподобяващо рисунъка на цифра 5, като извитата долна част се повтаря и на мястото на горната хоризонтална черта.

Някои от надписите са с красиво оформени графема, чиито части, завършват със серифи. За други е характерно оформление на отделните графема в неправилен хоризонтален ред. Откриват се графема с наклонени вместо с отвесни части. Интерес представлява изписването на графема за звук *н*. Налице е употреба на графема N (НХВАНЕ), но и на кирилска Н (НАСЪ). В два примера е изписана графема И вм. N (АЙГЕЛ, ИНКО), което може да се приеме за българско езиково влияние. В единичен случай се среща графема С вместо типичната гръцка Σ (ТАСЪ). Характерният за българската фонетична система звук *ч* е отбелязван с буквено съчетание TZ (БАЛТЗЪ, ДЕТЗЪ). Открива се употреба на графема ε вм. капитално Е (Йончев / Yonchev 1975: 159): ΔεΤ/ΖΞ; ΦΙΛΟ/тє; АЙГєΛ. Налице е изписване на лигатури Т + С за звук *ц*, И + Н. От диалектните особености е засвидетелствана редукция *о > у*, характерна за местните български говори като част от източните български говори (Стойков / Stoykov 1993: 97): НАСЪ, ТАСЪ, БАЛТЗЪ, ВЛАКЪ, НХВАНЕ. В единични случаи са отбелязани йотувана гласна (НХВАНЕ) и мекост на съгласна (ΦΙΛНО).

6. Датировка на печатите

Обичайна практика е в българските възрожденски печати годината да се изписва най-отдолу и в редки случаи над името (Михайлова-Мръвкарлова / Mihaylova-Mravkarova 2006: 115). Както бе споменато по-горе, само на един печат датата е разположена в най-горното поле. Отбелязаната датировка обхваща основно 60-те години на XIX в.: 1860 – 1, 1861 – 3, 1864 – 2, 1865 – 1, 1866 – 3, 1867 – 1. По-малко са печатите с датировка от 50-те години на века: 1857 – 3, 1851 – 1. А един печат е с датировка 1844 г. Може би е отбелязана годината на раждане на притежателя му. Това показва, че традицията да се използват лични печати от арденските занаятчии е сравнително нова, основно от 60-те години на XIX в.

7. Заключение

Поставените печати в писмото прошение до Гръцката патриаршия от 1867 г. са ценен документ за възрожденската история на с. Арда, Смолянско и въобще на Среднородопието. Впечатляващо е наличието на такова голямо количество лични печати в един писмен документ, което показва наличие на местна възрожденска интелигенция. Въпреки отдалечеността на района от големите градски български културни центрове като Пловдив, Одрин и Солун, и въпреки наличието в Среднородопието на преобладаващо българско мюсюлманско население, местните предприемчиви българи християни не изостават от новостите в обществен и икономически живот на Османската империя. Писмото е написано на гръцки език и всички лични печати като цяло са оформени с гръцка графика, но през този период борбата за църковна независимост в Среднородопието все още не е в разгара си. А дори и в разгара ѝ, през 70-те години на XIX в., малобройните жители българи християни на с. Арда не се включват активно в акциите на християните от водещите села в тази борба:

Устово, Карлуково (дн. Славейно), Райково и др. Настоящата публикация е опит за проучване личните печати на българите християни в Среднородопието и Беломорието от епохата на Възраждането. Разработването на темата ще даде ценни данни за езиковите нагласи на местните българи и за употребата на лични печати в трудовата и обществената им дейност.

Цитирана литература / References

Възвъзова-Каратеодорова 1979: Възвъзова-Каратеодорова, К. Принос към историята на българската сфрагистика през Възраждането. – В: *Помощни исторически дисциплини*. Т. 1. София, с. 210 – 225. (Vazvazova-Karateodorova 1979: Vazvazova-Karateodorova, K. Prinos kam istoriyata na balgarskata sfragistika prez Vazrazhdaneto. – In: *Pomoshtni istoricheski disciplini*. Т. 1. Sofia, pp. 210 – 225)

Йончев 1975: Йончев, В. *Шрифтът през вековете*. София: Наука и изкуство. (Yonchev 1975: Yonchev, V. *Shriftat prez vekovete*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Михайлова-Мръвкарлова 2006: Михайлова-Мръвкарлова, М. *Увод в османската сфрагистика*. София: АВАНГАРД ПРИМА. (Mihaylova-Mravkarova 2006: Mihaylova-Mravkarova, M. *Uvod v osmanskata sfragistika*. Sofia: AVANGARD PRIMA.)

Рошковска 1982: Рошковска, А. *Български възрожденски печати*. София: Септември. (Roshkovska 1982: Roshkovska, A. *Balgarski vazrozhdenski pechat*. Sofia: Septemvri.)

Рошковска 2002: Рошковска, А. *Печатите от епохата на Българското възраждане*. София: Графика. (Roshkovska 2002: Roshkovska, A. *Pechatite ot epohata na Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: Grafika.)

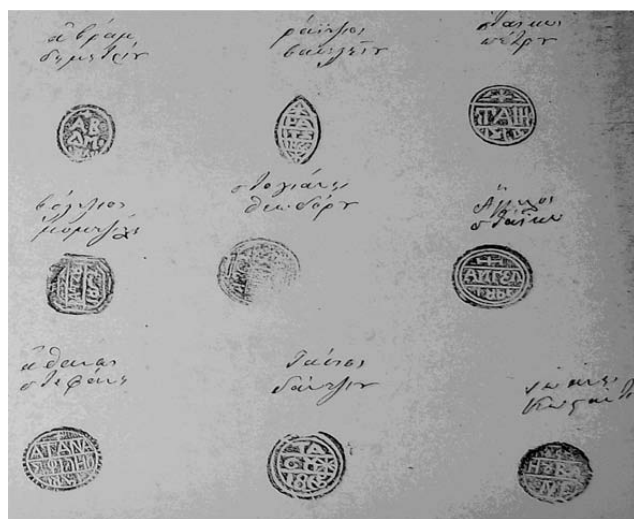
Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

ТБР 1962: *Турско-български речник*. София: Наука и изкуство. (TBR 1962: *Tursko-balgarski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

ЦДИА: *Централен държавен исторически архив*, София, ф № 161А оп. 1, а.е. 2665 (CDIA: *Centralen darzhaven istoricheski arhiv*. Sofia, F № 161A op. 1, a.e. 2665.)

Узунов 1993: Узунов, Д. *При изворите на Арда*. София: Арда (Uzunov 1993: Uzunov, D. *Pri izvorite na Arda*. Sofia: Arda.)

Приложения

Отбелязване на печатите в текста по редове
от ляво надясно: първи ред – № 1, 2, 3;
втори ред – № 4, 5, 6; трети ред – № 7, 8, 9

Отбелязване на печатите в текста по редове
от ляво надясно: първи ред – № 10, 11, 12;
втори ред – № 13, 14, 15; трети ред – № 16, 17, 18

**MIDDLE RHODOPEAN REVIVAL SPHRAGISTICS:
INSCRIPTIONS ON PERSONAL SEALS FROM THE VILLAGE OF ARDA,
SMOLYAN REGION**

Georgi Mitrinov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

g_mitrinov@abv.bg

Abstract. The publication examines the use of personal seals during the Bulgarian National Revival in the Middle Rhodopes. The specificity in the graphic layout of the inscriptions on the stamps is shown. The spelling patterns of the anthroponyms are presented. The symbolism included in the inscriptions is described and characterized.

Keywords: *sphragistics, Bulgarian Revival, history of the Bulgarian language, graphic features, symbolism, Middle Rhodopes*

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd. Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ИЗКЛЮЧВАНЕТО И ПРИОБЩАВАНЕТО НА ДРУГИТЕ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И КУЛТУРА

Калина Мичева-Пейчева

Институт за български език „Професор Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

kalina.micheva@gmail.com

Резюме. Обект на проучването са конкретни реализации на другостта: езичници, еретиците, хора с недостатъци, гранични жени. Тяхното изключване и приобщаване към своето се осъществява предимно чрез вербални практики в средновековните съчинения и чрез ритуали в традиционната култура. Анкетите, осъществени сред съвременни българи, обогатяват представите ни за концепта *други*.

Ключови думи: *другите, средновековни ръкописи, традиционни представи, съвременни анкети*

1. Увод

Съвременният свят се изправя непрекъснато пред проблема за интегрирането на другия/чуждия. Това е ключов момент и в политиката на Европейския съюз. Затова едно проучване на другостта в историята на българския език и култура може да даде много важни насоки за решаването на днешните въпроси за идентичността в едно свръхглобализиращо се общество. Научните изследвания не липсват, но не са много (Simon (ed.) 1990, Smythe (ed.) 2000). Проблемът за другостта е твърде широк, той включва както теоретични и методологически въпроси, така и конкретни анализи на различни текстове. В тази статия се прави опит за навлизане в проблема с ясното съзнание за невъзможността да бъде цялостно представен. Тя предлага аксиологичен подход към културната и езиковата комуникация и възможните практики за изключване и приобщаване на другите и се опира на основния етнолингвистичен принцип за връзка между езика и културата.

Езиковият материал е ексцерпиран от Архива на Старобългарския речник (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 1999, 2009), от Архива на произведенията на Патриарх Евтимий към Секцията за история на българския език в Института за български език, от няколко повестувателни апокрифа, цитирани по електронния корпус на Софийския университет Cyrillomethodiana, и от Тихонравовия дамаскин (Дьомина / D'omina 1971). Информацията за културните представи и ритуали се извлича от различни източници, които се цитират на място. Съвременната проекция на другите се конструира въз основа на анкети от отворен тип.

В това проучване поради ограничения обем ще се спрем само на някои ипостатси на другостта и практиките за нейното преобразуване в света на своето.

2. Другите – езичниците и еретиците

2.1. Езичниците

В рамките на християнското учение политеизмът и неговите последователи се възприемат като точен еквивалент на опасното друго, което трябва да се отхвърля. В старобългарския език съществува лексико-семантично гнездо с корен *поган-* от лат. *paganus* ‘езичник’: *поганинъ* и *поганъ*ни са еднократно употребени, прилагателното *поганъ* най-често се субстантивира и означава ‘езичник, езичници’, а *поганъ*скъ – ‘езически’. В примерите се открива връзка между поганското и безбожното, нечовешкото (свирепост и агресивност), тъмното: *вѣсь поганъ*скъи и *вѣзбожнъ*и *объчъ*и СЕ 23b19; *свѣрѣпъ*и *поганинъ* С 560.21; *вѣстъ* ратъ *велика* отъ *поганъ*ихъ С 191.16 – 17; *тъма* же и *иракъ* ... на *поганъ*а *прѣсѣпа* са С 110.18 – 19; *облакъ* *поганъ*скъ *разорити* Е 36b12 – 13.

Думи от корена *поган-* най-вероятно са съществували в говоримия старобългарски език като латински заемки и старобългарските книжовници успешно са ги използвали за превод на различни

гръцки лексеми с подобно значение. Засвидетелствани са и *елинъ*, *варъваръ* със семантика ‘езичник’ – гръцки заемки, пряко свързани с другостта на чуждоплеменни хора.

В оригиналното творчество на Патриарх Евтимий се съхранява представата за езичниците като други, нежелани и изключени от общността на вярващите хора. Езичниците се отхвърлят чрез редица вербални практики – назоваване с лексеми от корените *неуист-* и *скврън-*. Всичко, свързано с политеизма, може да бъде окачествено по този начин – *сквръннии идоли* (ПслН 150, ПслКЕ 114), *идолскъа слоужбъ ... скврънъ* (ПслН 161), *сквръннии Диоклитіанъ*, мъчител на ранните християни (ПслКЕ 106). Езичникът Максентий, враг на император Константин, е *прѣсквръннии* (три случая в ПслКЕ), прилагателното чрез префиксацията изразява превъзходна степен, налице е и субстантивация, т.е. с езикови средства е подчертана изключителната значимост на признака ‘омърсен с езическо вярване’. Най-широк обхват на същия признак е регистриран в ЖФ 90: *скврънное и неуистое елиниство*. Двойното определяне със синоними изтъква отрицателната конотация.

В текста на проучваните повестувателни апокрифи езичеството се осмисля като проява на другостта. Точно затова в Откровението на Методий Патарски старобългарският книжовник заменя гръцката дума „варвари“ с „руки поганых“, а в историята на книжовния ни език думите от корен *поган-* се съотнасят с езичеството. Макар че Българският апокрифен летопис е оригинална българска творба с ясна тенденция към възвеличаване на българския род и владетели, и в нея се откриват отрицателните конотации на поганското, присъщо на българите преди покръстването: **нарекоше(с) кумане блъгаре · а прѣж(д)е бѣху Испора црѣ п(о)гани сѣло · и без’божнии суще · и в’ нечѣстїа многа**.

В Книга на Енох вярата в много неистински богове също се отрича, като се съпоставя със силата на истинския Бог. Сред най-грешните хора, които Енох среща в своята обиколка, са езичниците. Техните идоли са наречени „ръкотворение мръзостно“. С отхвърляне на езичеството е свързан и епизодът в Ходене на Богородица по мъките, когато тя вижда първите грешници в ада и те са именно вярващите в много богове. Тук в текста има вмъкнати от българския книжовник няколко реда, те отсъстват в гръцкия оригинал и се отнасят до древната славянска митология. Според автора грешниците „богове нарекоха слънце, месец, земя и вода, зверове и гадини, след това направените от хората от камък Троян, Хърс, Велес, Перун превърнаха в богове; вярваха в зли бесове и досега са обхванати от зъл мрак“.

В езика на новобългарските дамаскини от 17. в. езичниците се осмислят също като чужди и опасни хора, номинирани вече с лексемата *мръсен*, навлязла в книжовния език от говоримия. Тоест езиковото отхвърляне става достъпно за повече реципиенти и постига своите социокултурни функции: *мръснии царь діѡклитїанъ радостень бѣ за мѣчненїето светомѣ... и дѣмаше гдѣ е богъ твои геѡргїе* 39.299б; *діѡклитїанъ римскыи царь... и имаше голѣм подканъ да почита бездѣшныте идолы... онзи мръснии царь* 39.29б.

В същия контекст и със същата семантика в Тихонравовия дамаскин е засвидетелствана и лексемата *поган*: *поганыи царь* (9.65, 9.66) се отнася до Максимиан, измъчвал и убил св. Димитър и много други християни. Всички употреби на *поган*, *поганец* и *поганик* се вписват в парадигмата на другостта, защото означават ‘езически’, ‘езичник’, ‘нехристиянин’. „Погани“ могат да бъдат евреи (35.262), юдеи (35.262), народи (11.106б), род (9.72), както и всичко, което се отнася до тяхната политеистична религия, например: *погана вяра* (5.40, 16.162б), *черквище погано* (6.42б), *попове погани* (11.90), *погани идоли* (5.29). „Погани“ са и думите, и устата, които ги изричат, когато те изразяват езически схващания (15.140б, 15.141).

Важното е, че в диалектите и в традиционната българска култура тези думи се утвърждават като трайна номинация на нечисти същности. Засвидетелствани са: *поганец* ‘мишка’, *поганица* ‘змия’ за нечисти животни; *поганец* ‘караконджул’, *поганец* ‘дявол’, *вонкашни погани* ‘зли сили, които причиняват болести’ за нечисти същества; *поганче* за дете, родено в нечист период; *Погански дни* за период, в който властват нечистите сили. Развитието на семантиката на *погански* от ‘езически’ до ‘мръсен’ става под въздействието на християнските норми, закрепени в официалната култова литература. Материалът от средновековните произведения показва как думите *поган*, *поганин*, *погански* се свързват с концепта **другост**, но постепенно се преосмислят като репрезентанти на концепта **нечистота**. Следователно при думите от корена *поган-* може да се проследи взаимодействието между езика на книжнината и народната българска култура. По подобен начин протича и процесът на интерференция между названията *мръсен* за езичник в текстовете от 17. в. и *мръсен* за различни

нечисти обекти в традиционните вярвания: *мръсник* ‘прилеп’, *мръсник* ‘дете, родено в нечист период’, *мръсница* ‘мечка стръвница’, *мръсница* ‘змия, ухапала човек’, *Мръсни дни* ‘период, в който властват нечистите сили’, но тук влиянието се осъществява в обратна посока.

Резултатите от анализа на употребите на различни лексеми, назоваващи езичниците в историята на българския език, доказват, че практиките на изключването им от сакралното стадо на вярващите християни са преди всичко вербални, с отрицателни конотации, въз основа на които се утвърждават и новите употреби в миторитуалния език.

2.2. Еретиците

Други се оказват също и хората с различно, невярно и изопачено религиозно самосъзнание, което само формално се определя като изконно християнско. Така в хронотопа на постоянно утвърждаващото се и разпространяващо се християнство възникват ересите и еретиците. Езиковият материал от произведенията на Патриарх Евтимий, написани през втората половина на 14. в. в условията на избуяващи ереси, показва как се отнасят истинските християни към лъжливите.

Ересите са грях, те отдалечават от Бога. Затова съвсем естествено се определят като „скверни“ и „нечисти“: *видѣвъше же сѣа сквернѣнѣи и богомръзскѣи ереси йрменскѣи прѣдстателѣ, гнѣвомъ и завистію изпълниша сѣа* ЖИМ 42; *сквернѣнѣи Бѣгѣмилскѣи ереси поклѣнникѣи* ЖИМ 54; *отъ сѣдоу ереси нечистѣихъ отгнаніе* ПслѣП 182. Могат да получат и обобщаващо название *нечистота*, употребено метафорично: *светѣмъ бо и въселенскимъ съборомъ... събравшимъ сѣ, въсакоу нечистотѣи и лъжнаа и тоуждаа велѣніа злославныхъ, далеуе отъ црѣкве отгнаше и безъ вѣстѣи сътворише* ПК 228. Скверна е службата на песа Арцивурій, свързан с арменската ерес (ЖИМ 51), скверен е съборът на еретиците (ЖИМ 39), а запазеното от ереси стадо е описано образно: *не имѣти сквернѣи или враскѣи* (ЖИМ 54). Лексемата *мръзъкъ* се осъществява като точен синоним на *нечистъ* и във всичките си употреби се съотнася с ересите: *показасте, тако безакѣнен и мръзѣкъ таковыи вашъ постъ естъ и отнѣдъ недостѣи въсѣкого христѣанскаго слоуѣа* ЖИМ 50; *не покарѣащѣа же сѣа и въ свои нечѣстивѣи и мръзѣи прѣбывающѣа ереси далеуе нѣгдѣ отгнанѣти отъ православныхъ стада* ЖИМ 53. В духа на исихастката образност ересите се отъждествяват и с мрака, от който св. Йоан Поливотски освобождава своето стадо християни: *и своа люди горкаго ереска свободи мрака и мѣглы же и мѣстѣи, нѣже не постѣаетъ господь* ПслѣП 200.

Темата за ересите като част от другостта е нова спрямо старобългарските класически паметници, но присъства в българската книжнина от XI в. нататък в противобогомилски съчинения. В края на XIV в. тя е особено актуална, самият Евтимий като патриарх посвещава много усилия на борбата с ересите. Изключването на еретиците определено става както на езиково, така и на аксиологично равнище. И в съвременния български език *езичник* и *еретик* се осъществяват и с преносно значение ‘човек, който се отклонява от общоприетите правила и норми’ (РБЕ / RBE, 4 1984: 688, 816).

3. Другите в традиционната култура

3.1. Хора с недъзи

Хората с недостатъци в българската традиция са различни, други. Според народните вярвания белязаният човек е подобен на дявола. Той принадлежи към хаоса (Анчев / Anchev 2006: 195) и се свързва със сатаната, смъртта, подземния свят (Георгиева / Georgieva 1983: 73). Отношението на българите към другите, които имат телесен белег или несъвършенство, ясно личи в номинациите, които имат отрицателни конотации и развиват преносни и терминологични значения.

Сред най-често употребяваните названия за хората с недъзи са: *сакат* (АБДР / ABDR, Крумовградско, Разложко); *недъгав*, *недугав* (АБДР / ABDR, Тетевенско); *кул* ‘сакат’ (АБДР / ABDR, Сухо, Висока, Солунско; от праславянското **kuľjъ* с първично значение ‘крив’ (БЕР / BER 1979: 114) или заемка от старогр. *κυλλος* ‘сакат’); *къс*, *крив*, *куц*, *къорав*, *сляп*, *глух*.

В народната митология голяма част от тези номинации добиват нова семантика. *Крива година* се назовават девет или четири месеца след погребението (АБДР / ABDR, Кулско). *Крива неделя* и *Куцулан* се именува седмицата от Коледа до Богоявление, която съвпада с Мръсните дни и се смята за опасна. *Криватъ сряда*, *кривийъ петък* (АБДР / ABDR, Върбовка, Севлиево) се употребяват за

срядата и петъка след Възкресение Христово, когато се блажи, тоест се мърси. *Куцият четвъртък, куци чътвортък* (АБДР / ABDR, Деро Къой, Рупчос) се нарича четвъртъкът след Спасовден, който се смята за един от 12-те лоши четвъртъци. Друг нечист период – Тодоровата неделя – се назовава *глуха неделя*. Съществуват и голям брой пейоративи за хора – *глухар, глухетина, глухла, глухльо*.

Отрицателните конотации на слепотата като другост ясно личат в българските паремии. В едно проучване на К. Колева на паремиите с ключова дума *сляп* или *къорав* се установява, че е налице семантична тъждественост между *сляп, лош, опасен* и *нечист* (Колева / Koleva 2001). В част от пословиците хората с недъзи се осмислят като опасни, защото са отгласнати от сакралното: *Пази боже от къосе, от къорав и от сакат; тях Господ ги е наказал*. В други паремии се изтъква изключителната вредоносност именно на слепите хора: *Дай на сляп очи, да ти избодат твоите; Дай на къоравия тояга, да ти строши главата; Бълхата от слепия се бои*.

И в книжовния език лексемите за хора с недъзи се реализират с поредица преносни значения, които отразяват културната нагласа за антиценността на различността. Например *крив* означава ‘неверен, неправилен’, ‘който не съответства на морала’, ‘който е недобър, недружелюбен’, ‘който има вина за нещо’. Субстантивираният *кривият* – ‘човек неморален, нечестен, лош’, и *кривото* – ‘лоши, безнравствени дела’, притежават също отрицателна конотация. Тя може да се открие и във фразеологизмите: *вземам кривия път, тръгвам по крив път, вървя по крив път* със значение ‘върша лоши неща’; *криви дърва имам* ‘имам недостатъци’; *из кривия път съм* ‘постъпвам погрешно’; *оправям нечий крива дърва* ‘мъча се да поправам нечий грешки’ (РБЕ / RBE 1995: 201 – 220). В българския език освен телесни недостатъци много от употребяваните лексеми назовават духовен порок (*недъгав, крив, лъв, куц, лух*); ментална или емоционална извъннорменост (*сакат, недъгав, къс*), неприемлив поведенчески модел (*сакат, кулав, къонав, къорав*). Представите в митоепичната традиция мотивират значенията, свързани с лоша орис, зла сполука (*сакат, сакатлък, къорка*), а също и с дявола (*куц, къс, лъв*). Огромният езиков материал е убедително доказателство за езиковите практики за изключването на хората с недостатъци от своето и причисляването им към чуждото.

Но освен езикови, съществуват и акционални практики. Според Д. Маринов хората, които притежават недъзи, са белязани от Господ (Маринов / Marinov 1981: 231 – 232). Именно защото се възприемат като други, тези хора са изключени от полето на народните обичаи, от сакралните моменти, от цялото пространство на дома. Те не могат да участват в обреди за умилюствяване, измолване на плодородие, не могат да изпълняват значими роли в семейни празници като годеж, сватба, кръщение. Вярва се, че носят в себе си прокоба, затова и срещата с тях се мисли като лоша поличба – „*лоша среща* ще срещне човека, ако той срещне из пътя си *бележен човек*“ (Маринов / Marinov 1981: 262).

3.2. Жени в лиминален период

Подобно на хората с недъзи, невестите до 40-ия ден след сватбата, безплодните, бременните жени и родилките се възприемат като хора с граничен статус и представители на другостта. Особеното при тях е, че те могат да се очистят след лиминалния период и да се впишат в своето чрез ритуалните практики на приобщаването.

В българското традиционно осмисляне невестата, дори и когато е девствена, е амбивалентна. Защото тя е и своя, и чужда. Тя е преодоляла пространствените граници, вече е в дома на жениха, но до 40-ия ден (а в някои райони и по-дълго – до година) тя още е с особен статут. В своето проучване „Българска сватба: етнолингвистическо изследване“ Е. Узенева прави важно разграничение на статута на невестата преди и след 40-ия ден от сватбата (Узенева / Uzeneva 2010). В първите дни тя е още *нечиста, чужда*, а по-късно става *чиста, своя*. В началото тя е забулена и подлежи на множество забрани – да ходи боса, с непокрита глава, без върхна дреха, да разговаря с другите невести, да ходи на погребение и църква, тоест традицията изисква да се предотврати всякакъв досег на другата личност до останалите членове на общността. След изтичане на този период младата жена си сменя забрадката и става пълноправен член на новото семейство и обществото. През първия период тя мълчи – говее пред кумове и родители, още не е станала една от тях, а след като премине изпитателният срок, тя става равна на останалите в семейството. Едва след 40-ия ден от сватбата (или след друг, по-дълъг период), както и след някои очистителни обреди (като ритуалното измиване на невестата от кумата) редът се възстановява и булката вече не е опасна и различна.

В българската култура бездетната жена се причислява към извъннорменото и нечистото, затова се изключва от ритуали, ключови семейни празници и се мисли за близка до нечисти сили като ма-

гъосници и вещици. Бездетните не могат да стават кръстници на младоженци и деца, не могат и да бабуват (Речник / Rechnik 2018: 30). Приобщаването им към нормалността при сдобиване с рожба се осъзнава като пречистване – от недъг, грях, Божие наказание.

Бременната жена в традиционната културна нагласа е същество със специален статут извън своето и подреденото. Но тя е с амбивалентна същност. Може да участва в ритуали за плодородност на растенията, животните и хората, например може да води хорото при подобни обреди в Софийско (Речник / Rechnik 2018: 42). В същото време не е приемливо нейното присъствие при раждане, погребение и някои ритуали за очистване. Тя е различна, защото през бременността може да ѝ въздействат нечисти сили. Бременната е типичен пример за преплитане на семантичните полета на своите и другите. След преминаването на раждането и родилния период тя се приобщава напълно към най-близкия кръг на Аза.

Родилката в народните вярвания се възприема в почти цяла България за нечиста, извън нормата и реда (Йорданова / Yordanova 2004: 18). До 40-ия ден след раждането тя е между живите и мъртвите, между доброто и лошото, Бога и дявола. Точно тогава жената лесно може да бъде наранена от нечистите сили, от една страна, а от друга, нейната другост представлява заплаха за обществото. За да не навреди на близките си, родилката спазва множество забрани – не гледа никого в лицето, не общува с хората от дома, не се показва навън след залез слънце, не ходи боса, преспива с вързани крака, не налива вода (Речник / Rechnik 2018: 341).

Освен изключващи, съществуват и предпазващи практики за обезвреждане на нейната другост. За да не бъде подвластна на нечистите сили, родилката трябва винаги да бъде заобиколена с мasha, метла, катран, сини маниста, кози рог, остри предмети, червен конец, чесън – апотропеи, неутрализиращи злите демони. По време на раждането се използват предмети, свързани със сакралното и чистото: *светена вода*, *молитвена вода*, *чиста пара* в кърпата на родилката (Речник / Rechnik 2018: 341). Очевидно е, че се прилагат митологични и християнски практики.

Истинското приобщаване на родилката се извършва чрез посещение на най-святото място – църквата, което обикновено е на 40-ия ден след раждането. Едва тогава тя вече не е гранична и друга, може да се включи в нормалния ход на битието. Фактите доказват, че в българската култура съществуват утвърдени ритуални практики за изключване или приобщаване на другите хора.

4. Проекции на другите в модерността

Статията е посветена преди всичко на другостта в диахронен план, в тази част се прави опит за очертаване на особеностите на съвременния дискурс. Той заслужава по-пълно представяне, съответно на историческото, което ще бъде направено в друга публикация. Тук прилагаме анкетния метод на проучване, който е широко използван в етнолингвистиката.

През април – май 2022 г. се проведе експеримент с 50 изследвани лица. Емпиричният материал е събран от анкети от отворен тип, които представят друг тип осмисляне на концепта *другите*. На въпроса: *Какво означава за Вас думата другите?*, изследваните лица са посочили различни признаци, по които се обединяват хората с различен статус. 27% мислят, че това са хората извън най-близкия кръг на семейството и приятелите; 27% утвърждават, че това са хора, които не общуват основно на родния ни език и не споделят наследените традиционни български културни ценности; за 20% другите са чужденци, които не принадлежат към българската народност; за 12% са тези, които са извън професионалния ни кръг, а за 8% са хора, които изповядват друга религия. 6% от анкетиранияте дават разнообразни отговори като: „другите са хора без морал и постъпват подло и лошо“; „другите не спазват закона и извършват престъпления“; „хора с различен социален и имуществен статус“; „хора с различен образователен ценз“.

Анализът на резултатите от анкетата показва динамиката на процесите във възприемането на другостта в съвременния дискурс. Определено признаци като друга религия и друга народност отстъпват по значимост спрямо аксиологичния им статус в християнската парадигма. Запазва се обаче значението на културните ценности, наследени във времето и съхранени в богатата ритуалност на традицията. Високо в йерархията се утвърждават изискванията другите да са извън семейството и приятелите, защото те добиват най-висок ценностен ранг в модерността и са най-точна реализация на своите в опозиция на другите. Важно е да се отбележат и нови признаци като изключеност

от професионални интереси, от определен социален и когнитивен модел, от законността и морала на днешните хора. Този тип анкети изграждат разнолик и богат образ на другите, в който се обединяват стари и нови концептуални ядра и се отразява устойчивостта на културните ценности в съвременния динамичен свят.

Втора анкета със същите респонденти ни дава информация за възможностите да се отнасяме по различен начин към различните типове други. На въпроса: *Приобщаваме или изключваме другите от нашия свят днес?*, регистрираме следните отговори: 30% мислят, че изключваме от кръга на своето хората с лош морал и престъпниците независимо от тяхната национална и верска принадлежност; според 21% хора, които се противопоставят на традициите и културните ни ценности, също се изключват; 8% от изследваните лица преценяват, че на изключване подлежат хората, които хулят родния ни език; 10% биха приобщили при определени условия хора от друга народност и религия; 16% са категорични, че лесно приобщават към семейството и приятелите си хора, с които имат общи представи за доброто и своето, и още 15% са готови да включат другите към колегите си, ако споделят общ възглед за работата, отдадеността и честността в професията.

Резултатите от анкетното изследване ни убеждават, че съвременните българи са демократични, уважават другите и могат да ги включат към своите, но само при общ ценностен и културен интегритет. Практиките за изключване продължават да обхващат различни типове други, но преди всичко тези, които не спазват писаните и неписаните закони на общността.

5. Заключение

В историята на българската книжнина се установяват много конкретни реализации на другостта. В това проучване се спираме на езичниците и еретиците като хора с друго вероизповедание и други ценности, произтичащи от това. Тяхното изключване от своето се осъществява в проучените произведения чрез вербални практики. Очертават се и езиковите и аксиологичните връзки между номинациите на другите в историята на езика и в традиционната култура. Другите в народните представи обаче се изключват и приобщават предимно чрез ритуални практики. Анкетите, осъществени сред съвременни българи, обогатяват представите ни за проучвания концепт. Можем да направим извод, че въпреки смяната на културните парадигми и промените в нагласите за другостта традиционните унаследени ценности продължават да имат решаващо значение в изграждането на концепта *другите*.

Благодарности

Публикацията е резултат от изпълнението на проекта „Културната идентичност на банатските българи и българската католическа книжнина“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, съгласно договор КП-06-Н70/1.

Съкращения

Е – Енински апостол, ЖИМ – Житие на св. Иларион Мъгленски, ЖФ – Житие на св. Филотея, ПК – Послание до Киприан, ПслЙП – Похвално слово за св. Йоан Поливотски, ПслКЕ – Похвално слово за св. св. Константин и Елена, ПслН – Похвално слово за св. Неделя, С – Супрасълски сборник, СЕ – Синайски евхологий.

Цитирана литература / References

- АБДР: *Архив на българския диалектен речник* към Секцията за диалектология и лингвистична география, Институт за български език. (ABDR: *Arhiv na balgarskiya dialekten rechnik kam Sektsiyata za dialektologiya i lingvistichna geografiya*, Institut za balgarski ezik.)
- Анчев 2006: Анчев, А. *Неизразимото слово на лудостта в тялото на българската традиционна култура*. София: Тип-топ прес. (Anchev 2006: Anchev, A. *Neizrashimoto slovo na ludostta v tyaloto na balgarskata traditsionna kultura*. Sofia: Tip-top pres.)

- БЕР 1979: *Български етимологичен речник*, т. II. София: Издателство на БАН. (BER 1979: *Balgarski etimologichen rechnik*, t. II. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Георгиева 1983: Георгиева, И. *Българска народна митология*. София: Издателство на БАН. (Georgieva 1983: Georgieva, I. *Balgarska narodna mitologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Дъомина 1971: Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II*. София, Издателство на БАН. (D'omina 1971: Demina, E. I. *Tihonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Chast' II*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Йорданова 2004: Йорданова, Л. *От раждането до годеза*. София: Рива. (Yordanova 2004: Yordanova, L. *Ot razhdaneto do godezha*. Sofia: Riva.)
- Колева 2001: Колева, Кр. Структура на паремииите с ключова дума „сляп“ / „кьорав“ в съвременния български език. – В: Попова, В., Б. Вълчев (съст.). *Традиции и съвременност в българския език*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, с. 164 – 171. (Koleva 2001: Koleva, Kr. Struktura na paremiite s klyuchova дума „slyap“ / „kyorav“ v savremenniya balgarski ezik. – In: Popova, V., B. Valchev (sast.). *Traditsii i savremennost v balgarskiya ezik*. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, pp. 164 – 171.)
- Маринов 1981: Маринов, Д. *Избрани произведения. Т. I*. София: Наука и изкуство. (Marinov 1981: Marinov, D. *Izbrani proizvedeniya. T. I*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- РБЕ 1984, 1995: *Речник на българския език*, т. 4, т. 8. София: Издателство на БАН. (RBE 1984, 1995: *Rechnik na balgarskiya ezik*, t. 4, t. 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Речник 2018: Барболова, З., М. Симеонова, М. Китанова, Н. Мутафчиева, П. Легурска. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (Rechnik 2018: Barbolova, Z., M. Simeonova, M. Kitanova, N. Mutafchieva, P. Legurska. *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Старобългарски речник 1999, 2009: *Старобългарски речник*, т. I, т. II. София: „Валентин Траянов“. (Starobalgarski rechnik 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*, t. I, t. II. Sofia: „Valentin Trayanov“.)
- Узенева 2010: Узенева, Е. *Болгарская свадьба. Етнолингвистическое исследование*. Москва: Индрик. (Uzeneva 2010: Uzeneva, E. *Bolgarskaia svad'ba. Etnolingvisticheskoe issledovanie*. Moskva: Indrik.)
- Simon (ed.) 1990: Simon, D. (ed.). *Religiöse Devianz: Untersuchungen zu sozialen, rechtlichen und theologischen Reaktionen auf religiöse Abweichung im westlichen und östlichen Mittelalter*. Frankfurt am Main: Klostermann.
- Smythe (ed.) 2000: Smythe, D. (ed.). *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*. Aldershot: Ashgate.

THE EXCLUSION AND INCLUSION OF OTHERS IN THE HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE AND CULTURE

Kalina Micheva-Peycheva

Institute for Bulgarian Language Prof. L. Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

kalina.micheva@gmail.com

Abstract. The object of study are specific realizations of otherness: heathens, heretics, people with disabilities, borderline women. Their exclusion and inclusion to their own is carried out primarily through verbal practices in medieval writings and through rituals in traditional culture. The surveys conducted among present-day Bulgarians enrich our understanding of the concept of others.

Keywords: *others, medieval manuscripts, traditional representations, contemporary surveys*

Kalina Micheva-Peycheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

„ОГЛЕДАЛО НА ИСТИНАТА“ НА КАТОЛИЧЕСКИЯ КНИЖОВНИК КРЪСТЬО ПЕЙКИЧ ОТ 1716 Г. И ХЪРВАТСКИЯТ ПРЕПИС НА ПАВЕЛ СТОШИЧ ОТ 1724 Г. С ОГЛЕД НА ПРОБЛЕМА ЗА ИЛИРИЙСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК¹

Магдалена Абаджиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

m.abadzhieva@ibl.bas.bg

Резюме. Докладът се фокусира върху произведението на Кръстьо Пейкич „Огледало на истината“, издадено през 1716 г. във Венеция, и върху един от неговите хърватски преписи, съхраняван в Националната библиотека в Загреб, а именно R 4359 от 1724 г., дело на хърватския книжовник Павел Стошич. На първата страница хърватският книжовник отбелязва, че „преобръща“ книгата на Пейкич от кирилски език на „наш хърватски език“. Очевидно кирилската графика е възприета като белег за друг език и това не е случайно, тъй като кирилицата е традиционното писмо на християнското православие. Целта на доклада е да представи съпоставка между двете произведения с оглед на понятието „илирийски език“ в контекста на южнославянската езикова среда.

Ключови думи: *Кръстьо Пейкич (Кристофор Пейкич), българи католици, книжнина на българите католици, Чипровци, Банат*

На 1-ви декември 2022 г. в Зала 1 на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ се състоя тържествено представяне на книгите, подготвени за печат и отпечатани в рамките на проекта „Гутенберговата революция и българите“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, съгласно Договор № ДН 10/9. С работата си екипът, ръководен от проф. Лилия Илиева, осветли нови научни територии, очертаващи все по-категорично книжнината на българите католици като важен фактор за развитието на българската литература и на българския книжовен език. Като резултат от осъществяването на този проект за широката публика вече са достъпни редица редки издания и ръкописи от българи католици, които до преди това са били или библиографска рядкост, или са се смятали за изгубени². Изданията включват и съдържателни въвежителни студии и предговори, които в допълнение към съответните текстове увеличават значително перспективите за бъдещи проучвания върху този дял от българската книжнина.

Настоящият доклад се спира основно върху съчинението на Кръстьо Пейкич, озаглавено „Огледало на истината“ („Zrcalo istine med carkve istočne i zapadne“), посветено на различията между Източната и Западната църква. Това произведение има две издания – илирийско от 1716 г. и латинско от 1725 г. В рамките на проекта „Гутенберговата революция и българите“ е издадено фототипно илирийското от 1716 г. (Илиева / Илиева 2020a). В отделна книга е поместен и неговият превод на съвременен български език (Илиева / Илиева 2020b).

По време на своя командировка по програма „Еразъм“ в Хърватия през 2018 г. имах възможността да работя няколко дни в Народната и университетска библиотека в Загреб, където се запознах с един от хърватските варианти на книгата на Кръстьо Пейкич, а именно с ръкопис R 4359. Той е дело на хърватския книжовник Павел Стошич. Лилия Илиева пише, че хърватските варианти на съчинението на Пейкич могат да бъдат сведени до пет, като три са ръкописни, а два – печатни (Илиева / Илиева 2020b : 32). Преработката на Павел Стошич е първият ръкописен, т.е. най-ранният от трите ръкописни хърватски варианта. Затова и той изисква отделно проучване, а съпоставката му с оригиналното съ-

¹ Публикацията е резултат от изпълнението на проекта „Културната идентичност на банатските българи и българската католическа книжнина“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, съгласно договор КП-06-Н70/1.

² Пълен списък на публикуваните по проекта „Гутенберговата революция и българите“ вж. у Иванова, Димитрова / Ivanova, Dimitrova 2020.

чинение на Кръстьо Пейкич е належаща по много причини, но най-вече заради това, че тя ще осветли допълнително отношението между хърватския и т. нар. „илирийски“ език, на който основно пишат българите католици в началния етап от развитието на българската католическа книжнина³.

На първата страница на ръкописа на Павел Стошич се чете следното изречение⁴:

Po meni [...] Apustolskomu Pavlu Stossichu bihu ove knixice preobrache ne iz Jezika churilickoga na nass harvacki Jezik.

Хърватският книжовник отбелязва, че „преобръща“ книгата на Пейкич от кирилски език на „наш хърватски език“. Очевидно кирилската графика е възприета като белег за друг език и това не е случайно, тъй като кирилицата е традиционното писмо на християнското православие.

Езикът, на който Кръстьо Пейкич издава своето „Огледало на истината“ през 1716 г. във Венеция, се определя като илирийски, а Найда Иванова и Ива Манова се спират подробно върху него в своите изследвания (Иванова / Ivanova 1990) (Манова / Manova 2021). Книгата е издадена с босненска (западна) кирилица, а употребата на тази графична система от българските католически книжовници (паралелно в този период заедно с латиницата⁵) стои в пряка връзка с нейното широко разпространение сред босненските францисканци, чиято дейност достига и българските земи в края на XVI век (Абаджиева / Abadzhieva 2020: 43 – 44). Поради тази причина и босненската кирилица е била изучавана в българските католически училища през XVII в., на нея също така католиците от Чипровци са изпращали свои писма до папата (Илиева / Ilieva 2020a: 14). Трябва да се подчертае, че босненската (западна) кирилица е белег за католическата принадлежност на своите ползватели и между нея и кирилицата, използвана от православно население, има ясно определена граница, която е и граница между отделните конфесионални идентичности.

Лилия Илиева обръща внимание на някои „по-частни и специфични въпроси“ в „Огледало на истината“, като подчертава, че Кръстьо Пейкич е имал самосъзнанието, че пише на народен език, който сам определя като „източноилирийски“, смятайки, че това ще предостави на произведението му по-широко разпространение (Илиева / Ilieva 2020a : 17 – 18). Съществува традиция славянските езици да бъдат определяни като „илирийски“ и нейното начало е поставено в XVI в. с първите европейски филологически трудове. Още Конрад фон Геснер (1516 – 1565) използва този термин за означаването като цяло на всички славянски езици. Това той прави в своята лингвистична енциклопедия, която се определя и като първата в света (Илиева / Ilieva 2011: 29).

Смятам, че в научната литература вече се преодолява застъпването от някои изследователи мнение, че илирийският език трябва да се приравнява към хърватския⁶ и следва да се приеме тезата, застъпена от Лилия Илиева, че това е един „характерен за западната неславянска европейска наука| термин, чието домашно название е било „словински“ (Илиева / Ilieva 2020a : 18). Ръкописът на Павел Стошич, най-вече с уговорката, която книжовникът прави на титулната страница, че обръща кирилския език на хърватски, е показателен именно за това, че хърватските книжовници в началото на XVIII век не са отъждествявали илирийския език на произведението на Пейкич със своя език и са го преработвали.

На пръв поглед могат да се изведат следните отлики между ръкописа на Стошич и произведението на Пейкич:

- Замяна на двойните гласни в думи като:

pune / пууне⁷; pisce / пишице; sudi /сууди, cudi /чууди; pisa / пиуса и др.

³ За периодизацията на българската католическа книжнина вж. Динеков / Dinekov 1980; Петканова / Petkanova 1992; Станчев / Stanchev 1981; Димитрова / Dimitrova 2009.

⁴ Първоначалните ми бележки върху ръкописа на Павел Стошич са цитирани от Лилия Илиева. Вж. Илиева / Ilieva 2020a; Илиева / Ilieva 2020b; Илиева / Ilieva 2022.

⁵ Затова и говорейки за първия католически книжовен център у нас, Чипровци, Красимир Станчев подчертава, че чипровчани в културно отношение са били „биазбучни|, т.е. ползвали са както латиницата, така и кирилицата. Повече вж. у Станчев / Stanchev 2018.

⁶ За различните употреби на термина „илирийски език в научната литература вж. Абаджиева / Abadzhieva 2017.

⁷ Примерите от произведението на Пейкич тук се изписват с транслитерация поради трудност в намирането на точен шрифт, с който да се предаде оригиналната графика, а именно босненската кирилица.

- Морфо-фонологични различия във формата на миналото деятелно причастие:
potvardil /потвардио; usinil /учинио.
- Фонетични различия в някои думи като:
място – *nyagovo mesto /н'егово миисто*
църква – *po zakonu crikvenomu /по закону царквеному; crikva /царква.*
- Различия спрямо принадлежността към отделните диалектни основи на хърватския език⁸, делящ се на шокавски, чакавски и кайкавски говори. В това отношение Пейкич се придържа към шокавското наречие, докато Стошич – към чакавското:
sa se⁹ /що се;
sa god /що год.
- Различия в падежните окончания:
moliga po svojih poklisari /молига по своје поклисаре;
radi novoga patriarstva Carigradskoga /ради ново патриархатство цариградско;
da mnogo od njih derxe nas gore od yisti cifutov /да много од н'их дарже нас горее од истих
цифута и др.

Прави впечатление, че хърватският книжовник отразява не само промени с оглед на приближаването на езика на произведението към своя хърватски говор, но на места променя текста и точно тези промени заслужават отделно проучване, защото могат да се окажат твърде важни с оглед на начина, по който са били възприемани българите по онова време от своите съседи хървати. Такава отлика се наблюдава в част първа на четвърта глава (в оригиналното произведение на Пейкич това се намира на стр. 19). Според превода, направен от Лилия Илиева, изречението, което ме интересува тук, звучи така: „*Оттук почна западането на Гръцката империя и те, сиромашките, плачат под турски камшик, [но] толкова са против нас, сякаш че ние сме разпънали Исус Христос*“ (Илиева / Ilieva 2020a : 69).

В своя ръкопис обаче Павел Стошич добавя думата *влахи*, пояснявайки за кои сиромаси точно става дума (стр. 31 от ръкописа на Стошич):

Odovuda poce izgublenije Garckoga Cesarstva i oni siromasi, vlahov pod kamciyom turskom tolikosu nama suprotivni, koliko dasmo mi Isusa na krix propeli.

Публикуваните в рамките на проекта „Гутенберговата революция и българите“ 2 издания на книгата на Кръстьо Пейкич „Огледало на истината“ от 1716 г. (има предвид фототипното и преводното издание) дават много добра основа и по отношение на бъдещите диахронни и синхронни сравнителни лексикални проучвания, които са наложителни и които трябва да обхванат езика на отделните групи българи католици: 1. южни, около Пловдив, 2. северни, около Белене; 3. банатските българи, т.е. наследниците на чипровските католици и на изселилите се след Чипровското въстание павликяни, които живеят днес в географската област Банат.

Тези сравнения ще изведат устойчивия пласт лексика, характерен за езика на българите католици, който остава неподвластен на промяна, въпреки исторически обусловените обстоятелства. Ще се очертаят също така и отликите. Предполагам, че устойчивият пласт лексика трябва да се търси най-вече по отношение на християнските термини, които са белег на католическата християнска идентичност.

Тук ще дам пример само с думата *редовник*, която се употребява в книжнината на българите католици основно със значението ‘монах’.¹⁰ В „Огледало на истината“ от 1716 г. Пейкич използва както думата *редовник*, така и *калугер*. Хърватският книжовник Павел Стошич следва, поне в проверените от мен примери, разграничението на Пейкич, като използва и двете лексеми. В превода на произведението на Пейкич Лилия Илиева предава *редовник* като монах, а думата *калугер* запазва непроменена, тъй като тя е общобългарско название и днес. Интересното е, че лексемата *калугер* не се открива в ръкопис НБКМ 778 на католическия книжовник Петър Ковачев Царски от 1773 г., но се среща в най-ранния запазен българско-италиански речник на отец Маурицио да Кастелацо от

⁸ Установено е, че съвременният книжовен хърватски език използва като основа шокавските и йекавските говори.

⁹ За означаване на ч Стошич използва подчертана буква *с*, като не навсякъде това е последователно прокарано правило, графемата се среща и неподчертана.

¹⁰ За лексемата *редовник* вж. повече у Абаджиева, Цибранска-Костова / Abadzhieva, Tsibranska-Kostova 2019.

1845 г., който речник се причислява към образците на книжнината на българите католици от XIX в. (Абаджиева / Abadzhieva 2020). В речника на отец Маурицио фигурира и думата *redovnik* (редовник), но срещу нея като италианско съответствие стои *paroco*, т.е. енорийски свещеник, а *kalugher* (калугер) е пояснена с италианското *monaco* (монах). Тъй като речникът на отец Маурицио е съставен основно в с. Дуванлии, а някои от допълненията вероятно са правени в днешното с. Житница, може да се предположи, че и двете думи – *калугер* и *редовник*, са били познати на местното население там, макар че остава открит въпросът дали само основавайки се на устната реч на местното население отец Маурицио е съставял своя речник или е ползвал и книжовни образци.

От приведените примери може да се обобщи, че думата *редовник* е била характерна за езика на българската католическа книжнина и устойчива в употребите си като част от християнската лексика, което предполага тя да продължи своето съществуване и в банатския говор, говорен от преселените се българи католици в Банат след Чипровското въстание от 1688 г. Трябва да се подчертае, че Кръстьо Пейкич, който употребява *редовник* в своето „Огледало на истината“, е бил организатор на колонията от български преселници в гр. Алвинц (днес Винцул де Жос, Румъния) няколко години в самото начало на XVIII в. (Иванова / Ivanova 1990: 9). Цитирайки документи от исторически архив на Пропаганда фиде, Ива Манова съобщава, че през 1700 г. Пейкич се определя сам като „мисионер сред българите католици, разпръснати сред Унгария, Влахия и Трансилвания“ (Манова / Manova 2016: 98). Лексемата *редовник* обаче отсъства в речника на банатския говор, който Стойко Стойков съставя и издава (Стойков / Stoykov 1968). Необходимо е да се види дали и в какви употреби тя присъства в банатската книжнина, основите на която са положени през втората половина на XIX век от банатските българи, издигнали говора си до книжовен език в стремежа си да съхранят своето самосъзнание и своята идентичност далеч от родината. За разлика от *редовник*, лексемата *калугер* е засвидетелствана от Стойков като характерна за банатския говор (Стойков / Stoykov 1968: 105), което означава, че тя е продължила своето съществуване и се е съхранила в говора на местното население в Банат така, както се е употребявала и в езика на българите католици от южните български земи.

В заключение може да се каже, че книжнината на банатските българи е част от българската католическа книжнина и се свързва с нейния втори етап на развитие, представен от произведенията, създадени в емиграция. Нужни са нови изследвания, които да допринесат за вписването на банатските българи в общия развой на българската католическа книжнина и които да помогнат за очертаването на културната идентичност на тази маргинална група като част от една много по-голяма и дълговековна традиция. Издадените през 2020 г. книги на Кръстьо Пейкич по проекта „Гутенберговата революция и българите“ ще допринесат за задълбочаването на изследванията, търсещи общите и различни културни и езикови белези в отделните български католически общности във и извън пределите на България днес.

Цитирана литература / References

- Абаджиева 2017: Абаджиева, М. *Павликянската книжнина от XVIII век в историята на българския език*. Дисертация. (Abadzhieva 2017: Abadzhieva, M. *Pavlikyanskata knizhnina ot XVIII vek v istoriyata na bulgarskiya ezik*. Disertatsiya).
- Абаджиева 2019: Абаджиева, М., М. Цибранска-Костова. Християнската лексика на Славянския юг между православие и католицизъм: лексемата *радовъникъ*. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14 – 15 май 2019 г.). Мичева, В., Д. Благоева, С. Колковска, Т. Александрова, Хр. Дейкова (ред.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 138 – 145. (Abadzhieva 2019: Abadzhieva, M., M. Tsibranska-Kostova. *Hristiyanskata leksika na Slavyanskiya yug mezhdu pravoslavie i katolitsizam: leksemata radovnyikъ*. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 14 – 15 may 2019 g.). Micheva, V., D. Blagoeva, S. Kolkovska, T. Aleksandrova, Hr. Deykova (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 138 – 145).
- Абаджиева 2020: Абаджиева, М. *Ръкописният българско-италиански речник на отец Маурицио от 1845 г.* София: Симолини 1994. (Abadzhieva 2020: Abadzhieva, M. *Rakopisniyat balgarsko-italianski rechnik na otets Mauritsio ot 1845 g.* Sofia: Simolini 1994).
- Димитрова 2009: Димитрова, М. Книжнината на българите католици – В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад, с. 744 – 753. (Dimitrova 2009: Dimitrova, M. *Knizhninata na bulgarite katolici* – In: *Istoriya na balgarskata srednovekovna literatura*. Sofiya: Iztok-Zapad, pp. 744 – 753).

- Динеков 1980: Динеков, П. Католишката книжнина в историята на българската литература (методологически въпроси). – В: *Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест 70-годишнината на проф. Ив. Дуичев*. с. 287 – 291. (Dinekov 1980: Dinekov, P. Katolishkata knizhnina v istoriyata na balgarskata literatura (metodologicheski vaprosi). – In: *Balgarsko Srednovekovie. Balgaro-savetski sbornik v chest 70-godishninata na prof. Iv. Duichev*. pp. 287 – 291).
- Иванова 1990: Иванова, Н. *Кръстьо Пейкич в южнославянските книжовноезикови контакти от началото на XVIII век*. София. (Ivanova 1990: Ivanova, N. *Krastyo Peykich v yuzhnoslavyanskite knizhovnoezikovi kontakti ot nachaloto na XVIII vek*. Sofia).
- Иванова, Димитрова 2020: Иванова, В., М. Димитрова. Проектът „Гутенберговата революция и българите“. – *Българистика*, № 41, с. 75 – 81. (Ivanova, Dimitrova 2020: Ivanova, V., M. Dimitrova. Proektat „Gutenbergovata revoliutsiya i balgarite“. – *Balgaristika*, № 41, pp. 75 – 81).
- Илиева 2011: Илиева, Л. *Българският език в предисторията на компаративната лингвистика и в езиковия свят на ранния европейски модернизъм*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. (Ilieva 2011: Ilieva, L. *Balgarskiyat ezik v predistoriyata na komparativnata lingvistika i v ezikoviya svyat na ranniya evropeyski modernizam*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“).
- Илиева 2020а: Илиева, Л. *Огледало на истината между Източната и Западната църква: Венеция, 1716 г.* Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. (Ilieva 2020a: Ilieva, L. *Ogledalo na istinata mezhdu Iztochnata i Zapadnata tsarkva: Venetsiya, 1716 g.* Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“).
- Илиева 2020б: Илиева, Л. *Огледало на истината между Източната и Западната църква: Венеция, 1716 г., фототипно издание*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. (Ilieva 2020b: Ilieva, L. *Ogledalo na istinata mezhdu Iztochnata i Zapadnata tsarkva: Venetsiya, 1716 g., fototipno izdanie*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“).
- Илиева 2022: Илиева, Л. „Огледало на вярата“ на Кръстьо Пейкич като културно събитие в Европа през първите десетилетия на XVIII век. – В: *От слово към действие: разкази и репрезентации*, Т. 1. Езиковедски четения. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Ilieva 2022: Ilieva, L. „Ogledalo na vyarata“ na Krastyo Peykich kato kulturno sabitie v Evropa prez parvite desetiletiya na XVIII vek. – In: *Ot slovo kam deystvie: razkazi i reprezentatsii*, Т. 1. Ezikovedski cheteniiia. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“).
- Манова 2016: Манова, И. Кръстьо Пейкич (1666 – 1730) и традицията на религиозно-полемичната литература. – *Философия*, № 13, с. 95 – 106. (Manova 2016: Manova, I. Krastyo Peykich (1666 – 1730) i traditsiata na religiozno-polemichnata literatura. – *Filosofiya*, № 13, pp. 95 – 106).
- Петканова 1992: Петканова, Д. *Старобългарска литература IX – XVIII в.* София. (Petkanova 1992: Petkanova, D. *Starobulgarska literatura IX – XVIII v.* Sofia).
- Станчев 1981: Станчев, Красимир. Литературата на българите католици през XVII и XVIII век и преходът от Средновековие към Възраждане. – В: *Литературна мисъл*, № кн. 3, с., София, 1981, 3 – 11. (Stanchev 1981: Stanchev, Krasimir. Literaturata na balgarite katolitsi prez XVII i XVIII vek i prehodat ot Srednovekovie kam Vazrazhdane. – V: *Literturna misal*, № кн. 3, Sofiya, 1981, pp. 3 – 11.).
- Станчев 2018: Stantchev, K. Le lingue nella prassi liturgica e predicatoria dei cattolici bulgari (sec. XVII – XIX) – *Кирило-методиевски студии*, 26, с. 122 – 131. (Stanchev 2018. Stantchev, K. Le lingue nella prassi liturgica e predicatoria dei cattolici bulgari (sec. XVII-XIX) – *Kirilo-metodievski studii*, 26, pp. 122 – 131).
- Стойков 1968: Стойков, Ст. *Лексиката на банатския говор*. София: БАН. (Stoykov 1968: Stoykov, St. *Leksikata na banatskiya govor*, Sofia: BAN).
- Manova 2021. Manova, I. The Cultural Project of Krastyo Peykich (1666 – 1730): A ‘Spiritual Weapon’ for the Catholic Undertaking in Eighteenth Century East Central Europe. Tesi di dottorato di Iva Manova – Padua Research.

**“A MIRROR OF TRUTH” (1716) BY THE CATHOLIC WRITER KRASTYO PEYKICH
AND ITS CROATIAN COPY FROM 1724 BY PAVEL STOSHICH IN VIEW
OF THE SO-CALLED ILLYRIAN LITERARY LANGUAGE**

Magdalena Abadzhieva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

m.abadzhieva@ibl.bas.bg

Abstract. The paper focuses on Krastyo Peykich’s book “A Mirror of Truth” published in 1716 in Venice, and on one of its Croatian copies kept in the National Library in Zagreb, namely R 4359 from 1724, the work of the Croatian writer Pavel Stoshich. On the first page, the Croatian writer notes that he is “flipping” Peykich’s book from Cyrillic to “our Croatian language”. Apparently, the Cyrillic script was taken as a sign of another language, and this is not accidental, since Cyrillic is the traditional script of Christian Orthodoxy. The purpose of the paper is to present a comparison between the two works in view of the concept of the so-called Illyrian language in the context of the South Slavic linguistic environment.

Keywords: *Krastyo Peykich, Bulgarian Catholics, literature of the Bulgarian Catholics, Chiprovtsi, Banat*

Magdalena Abadzhieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

ГОВОРИТЕ В ДЕБЪРСКО, РЕПУБЛИКА АЛБАНИЯ И РОДОПСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Лучия Стефанова Антонова-Василева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

luchantonova@gmail.com

Резюме: В доклада се прави сравнение между характерни диалектни особености на българските говори от областта Дебърско в Република Албания и особености на родопските говори. Целта на съпоставката е да се изясни същността на подобните или еднакви особености при застъпниците на задната носова и задната ерова гласна в различни фонетични и фonomорфологични позиции. Обръща се внимание и на диалектната лексема *ушники* – ‘обици’, която показва общи особености в разглеждания ареал на лексикално равнище.

Ключови думи: диалектология, лингвистична география, фонетика, лексика

Известно е, че българските говори в Дебърско, Република Албания имат прилика с родопските говори по отношение на застъпниците на старобългарските (стб.) задна ерова и задна носова гласна. Цел на доклада е да се проследят различните фонетични реализации на тези застъпници, различните позиции, при които се проявяват общите особености и тяхното разпространение в южния дял на българското езиково землище. За целта се използват данни от описания на диалектите от двата района, от лингвогеографски трудове, както и от собствени теренни проучвания за изследваните явления в Дебърско.

Приликата между района на Дебърско, разположен на границата на Република Албания и Северна Македония, и диалектите от района на Родопите личи най-добре от картите на *Български диалектен атлас. Обобщаващ том* (БДА. ОТ. / BDA. ОТ 2001) – срв. БДА. ОТ. к. № Ф 21 Застъпници на стб. ж в думи от типа *зъб, мъж* < стб. *зѣбъ, мѣжъ* – рефлексите: *зѝп, мѝш* в района на Родопите; *зоп, мош* с изговор *о* < *ѝ* – в крайните югозападни говори в района на Дебърско и някои селища в Родопите – Асеновградско, Девинско, Гоцеделчевско, областта Чеч, Драмско; Тихомир, Кърджалийско; Крумовградско. Разпространението на рефлексите *о, ѝ* личи по-ясно в регионалните томове на БДА:

БДА, Т. 1, ЮИБ, к. № 12: *зоп, кѝшита, сѝбота*: 4956 Тихомир, 4886 Малък Девесил, 4883 Лимец, 4884 Девесилица, 4887 Голям Девесил, Крумовградско; *зѝп* – 4688 Аврен, Крумовградско, като ареалът на явлението продължава и на юг на територията на гръцка Тракия.

БДА, Т. 3, ЮЗБ, к. № 19: *зоп, кѝшита, сѝбота*: 4570 Дебрен, 4574 – Крибул, Гоцеделчевско; 4152 Беден, 4192 Брезе (варианти *ѝ//о*), Девинско; 4201 Дряново (варианти *ѝ//о*), 4202 Лъкавица, 4203 Джурково, 4204 – Крушово, Асеновградско.

Тези селища са в непосредствена близост с районите, в които е разпространен типичният за родопските диалекти застъпник *ѝ* на стб. ж. Рефлексът *о* в Дебърско също може да бъде свързан с наличието на изговор *ѝ* в Преспанско и Корчанско. Възгледът, че изговорът *о* в Дебърско е развит от *ѝ* личи и от легендата на картата в Обобщаващия том на БДА.

Освен в лингвогеографски план диалектите в Дебърско са проучвани от Л. Димитров от с. Дренок, Дримкол, Дебърско (Димитров / Dimitrov 1905). Той характеризира говора като „нещо цяло със своите черти, доста характерни, особено откъм фонетика“, но посочва, че диалектът не е непрекъснат и еднакъв в цялата говорна област. Тя според него се дели на две: а) Долна Река – *шч* поднаречие; б) Дримкол, Голо Бърдо, Джуца и Поле – *шт* поднаречие (Димитров 1905: 269). Важен е коментарът на автора към описанието на дебърския говор от Ястребов, който го характеризира като сръбски и го оприличава с призренския и прищинския говори (Димитров / Dimitrov 1905: 271). Според Л. Димитров главното различие на дебърския говор от другите български говори се състои в замените на носовките и еровете. Стб. ж под ударение се заменя с *о*, а вън от ударение – с *а* и

по-рядко с у. Звукът *o* се изговаря по-гърлено и по-широко от обикновеното *o*, като в позиция пред твърда сричка се чува макар и слабо елемент *a*, което Димитров специално отбелязва: *кѡклица, рѡка* и др. Предната носова гласна *А* се заменя с *e*, а след *j* с *o*, което е еднакво със това на „гърленото *o*“ < ж: *рет, пет...*; *јѡзик, јѡчмен...* Под ударение гласната *ъ* се променя също така в *ѡ* навсякъде, а във от ударение – обикновено *ъ* > *o*, включително при застъпниците на сонантните *p, l*, групите *-ър, -ъл* и *-чер*, като се срещат и някои изключения. Предната ерова гласна *ь* > *e* в корените и в суфиксите, но се срещат и случаи, в които застъпникът се изравнява с този на *ъ* – срв. изговор *ѡ* в *мѡгла* (Григоров / Grigorov 1907: 228, 273). М. Григоров описва гласната *o* (*ѡ*) като застъпник на ж, ь и отчасти на а, ь. Освен това той отбелязва наличието на ударен квантитет в Дебърско – срв.: „Под ударение гласните се произнасят малко по-дълги, поради което се явява някаква протегнатост у ударените гласни. ... Не може да бъде друго освен остатък от ударен квантитет... Дължината по-малка от тази в Еркеч...“ (Григоров / Grigorov 1907: 228). Ударено *o* според него е дълго, а неударено *o* – кратко и по-тясно. Остатъкът от ударен квантитет е причината за отсъствие на редукция в западните говори – твърдение, което М. Григоров подкрепя и с изводи от изследванията на Л. Милетич.

Според това описание на застъпниците на носовите и еровите гласни дебърският говор (особено от областта Голо бърдо – *шт*-поднаречието) типологично съвпада с родопските говори, като е по-близък до тези от тях, в които частично се проявяват различия между застъпниците на задните и предните носови и ерови гласни – срв. Златоградско (Стойков / Stoykov 1993: 139). Гласната *o* се среща най-често на мястото на *o*, после на *ъ*, накрая на ж. Различие се проявява и в наличието на начално у при изговора на *o*, чиято поява може да се свърже с по-силно лабиализувано *o* > *ʷo*.

Според описанието на Л. Димитров разликата между *o* < ж и *o* < *o* важи само за *шт*-поднаречието – срв. в малореканския говор *пѡкол, рѡкол; ѡѡвекот; мѡгла* (*o* < ь праслав. **тъglā* БЕР, Т. 4, 1995: 370); *йѡглен, йѡтро, йѡзик* (*o* < ъ) и др. (Димитров / Dimitrov 1904-1905: 222, 223). Той допуска, че звукът ж е звучал като носово *o*, гласният елемент бил затъмнен до *ъ* поради носовия резонанс и после, както *ъ* в говора, е минал в *o*. Това важи за средисловието, а в краесловието *ъ* > *a* (Димитров / Dimitrov 1904-1905: 235).

Диалектите в Дебърско са описани като дял от „западни периферни говори“ в диалектологията на Б. Видоески (Видоески / Vidoeski 1998: 213-238). Като централен за областта се представя дебърският говор, чиято вокална система се отличава с гласните *и, е, а, ѡ, у, o* (Видоески / Vidoeski 1998: 218). Представена във фонологичен план вокалната система съвпада с тази на българския книжовен език, като се отбелязва разлика само в графиката на вокалите *ѡ* – срв. български *ѡ*:

и		у
е	ѡ	о
	а	

Дебърски говор

и		у
е	ъ	о
	а	

Български книжовен език

Б. Видоески отделя и дримколо-голубръдски говор. Той се отличава с фонологична система, в която липсва фонема *ѡ*. На нейно място присъства фонема *а* – лабиално *a* (Видоески / Vidoeski 1998: 237). Това съвпада с описания по-горе от М. Григоров изговор на звука *o* – по-гърлен, по-широк, а пред твърда сричка със слаб елемент *a*.

Нови проучвания на говорите в Дебърско са публикувани от Кл. Щайнке и Дж. Юли (Steinke, Ylli 2008). В тях се описват рефлексии *o//ă/ă°//a//e//y* на задната носова гласна (Steinke, Ylli 2008: 41). Рефлексите на задната ерова гласна са *o/ă*, като се посочва смесването им с *ъ*, и съвпадението с тези на задната носова гласна (Steinke, Ylli 2008: 47). Най-разпространеният рефлекс на предната носова гласна е *e*, но в позиция след съгласна йот се отбелязва *jo/ja/jă°/ja°/jă* (Steinke, Ylli 2008: 45). Предната ерова гласна има рефлекс *e*, но в случаите, при които е налице изравняване на нейните рефлексии с тези на задната ерова гласна, естествено отново се отбелязват застъпници, които съвпадат с тези на *ъ* – срв. *sedomđeset, ôsom, sedumstôtini* и др. (Steinke, Ylli 2008: 47). От посочените застъпници и многобройните примери в изследването се вижда, че практически няма съществени различия между изследванията на първите български учени за говорите в Дебърско и съвременните чужди филологически проучвания.

В основния труд по българска диалектология Ст. Стойков определя като една от най-характерните черти на дебърските говори широката дистрибуция на гласна *o* с вариант *ʊo* (Стойков 1993: 176). Фонетичните изследвания от по-ново време описват звук *ô* в Голо бърдо, който обаче е трудно отличим от българското *o*. Той е по-затворен и може да се транскрибира с *o*, но без да се стига до пълно съвпадение на двете гласни. Отбелязват се различия при реализацията на гласната *a*, която се изговаря по-задно отколкото в книжовния български език, както в еркечкия говор, макар и не толкова задно, колкото в него. Подобен заден изговор е отбелязан в говора на Вевчани и Радожда, Стужко в затворени срички. Вл. Жобов допуска, че подобна гласна е отбелязвана като лабиално *a* в няколко малки откъснати ареала – Долнокостурско, Егрек, Крумовградско и Средногорци, Маданско (Жобов / Zhobov 2004: 40-43; Hendrix 1976: 41). Както вече бе посочено, изговор *â* е отбелязан и от Б. Видоески в говора на Голо бърдо. Сходни особености на рефлексите на задната носова гласна той отбелязва и за говорите в Преспанско – *ă* (горнопреспански – ресенски и долнопреспански говор – с. 278, 293) и *â* (люботинско-германски и штрбовско-арватски при наличие на варианти *a* – с. 278, 299, 303). Според Бл. Шклифов в долнопреспанския говор изговорът на *ж* е *ô//o* (Шклифов / Shklifov 1970: 224, 225, 227).

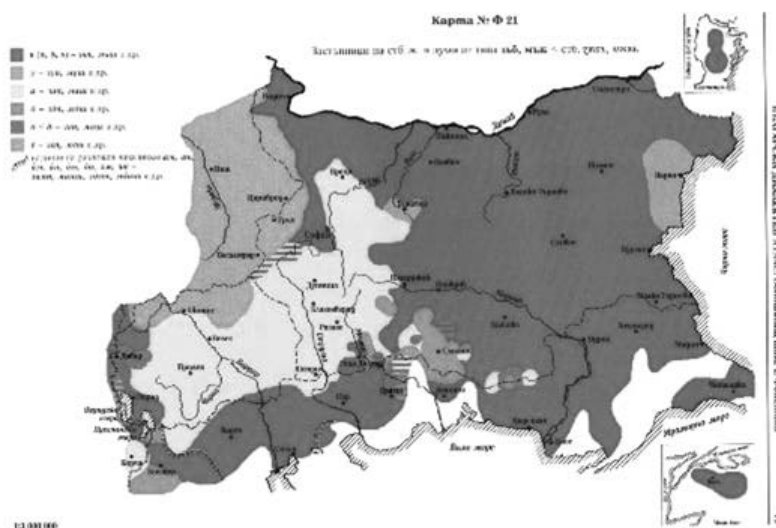
Според изследванията на Д. Тилков фонетичната стойност на *ж* под ударение след загубата на назалността е лабиално *a*. Това се свързва с наличието на акавизъм в родопските говори, който според него представлява редуване *â ~ ô* или *ô ~ â* – в зависимост от мястото на ударението. (Тилков 1964). Затова връзката между гласните *a* ↔ *ъ* е имала голямо значение в развитието на застъпниците на *ж* в по-голямата част от българското езиково землище в двете посоки: в посока на развитие към гласна *ъ* и в посока към развитие на гласната *o*. Развитието на процеса вероятно е аналогично с развитието на алтернациите **a ~ *q* (стб. *o*); **a ~ *q* (стб. *o*) > *ъ* (*o*); **a ~ *ə* > *o*. (Antonova 2011).

Може да се посочат следните примери от съвременни теренни проучвания на селища в Дебърско, Република Албания, като се изтъкнат техните успоредици в източния дял на българската езикова територия:

1. Застъпник на *ж*: *П'òтоф нѐ ѝе мнòгу; П'òтот изврàти, т'уà нѐ_оди, òди гòре; Пу гòрнийò п'òт, ѝ к'е си зѐмете òвие; Нѐ ести тòй п'òт; А, др'уг'уиò пòт; Пòтон осемнàйсе киломèтри. Стебл; Ё, т'ука к'е бàра мак'ната на п'òто. Треб.; Ени п'òти убаа сьм, ени п'òти згрìбана. М. Остр.*

Варианти на изговор на лабиализирана гласна *ъ* или лабиализирана гласна *a*, както и вариант с по-силно изразена предходна лабиализация на гласната *o* (у-образна екскурсия), е отбелязан в говора на някои информатори от селищата в Стеблево и Требище, Голо бърдо. По-често се чува гласна *o*, която не се различава по акустични впечатления от обичайната: *Нѐмат пòтишита; К'е се мòчеше да стàне нà ног'е... Гин.; Свѐ Д'урас е от рòците нàши, на дѐбране; Гòйарт е мòдро (крòтко) мòмче. Стебл.; У'бао, рѐче, ама мнòгу ми ѝде мòчна. М. Остр.; Мòска – òна што не рàжда – ни жѐнска, ни мòшка. Туч.; У'бао, рѐче, ама мнòгу ми ѝде мòчна. Остр.; Сòци сѐт. Нѐ сѐт пò-скòти. Ворн.* В наречieto кòде също по-често се среща застъпник *o* за разлика от *ич*-поднаречието (реканския говор): *Нѐ знам ут кòде са дòйдени. Гин.; Свò нòч кòде не б'ифне. Стебл.* Вариантът *к'ède* е отбелязан в говора на с. Тучепи: *Нѐмаше к'ède.*

В източния дял на българско-то езиково землище от родопската област явлението застъпник *o//ô* на стб. *ж* продължава на юг в източния дял на географската област Македония – срв. Иванов 1972, Т. 1, к. № 7: *зоп, коща, собота* – област Чеч, Драмско, 54 Лехово, Валовишко (варианти *зъп//зоп*);

Фигура 1: БДА. ОТ. к. № Ф 21

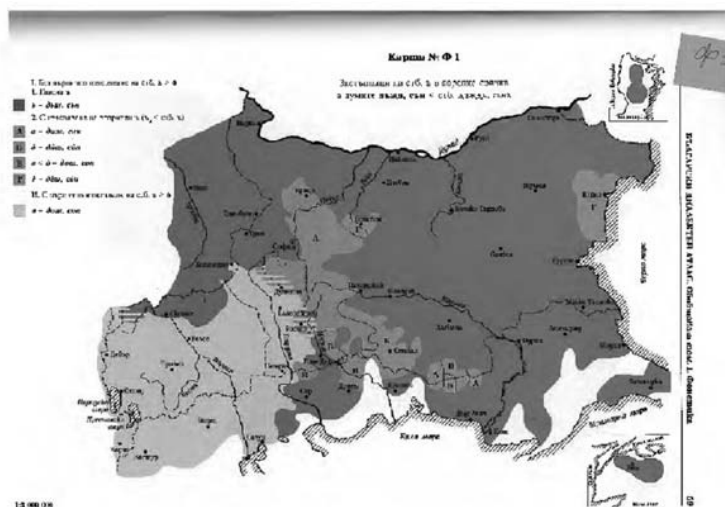
120 Бъбелец, Драмско (варианти *зъп*/*зон*), 122 Кончен, Драмско (*зон*); 125 Ракищан, Драмско (*зôп*); областта Чеч – Дебрен, Драмско (*зôп*), както и в югоизточния дял на Родопите.

Р. Маринска характеризира девесилския говор в Източните Родопи като част от една „етно-диалектна общност“, определена като македонско-беломорско-родопска диалектна група, резултат от проникването на днешните български славяни откъм югозапад, тоест откъм Македония, та чак до Странджа. Свидетелства за това тя открива освен в редица езикови особености и в топонимията. Същевременно тя отбелязва, че девесилският говор притежава и много ярки собствени диалектни особености, които го оформят като част от една по-малка диалектна цялост, простираща се от Ксантийско, през Тихомир, до Крумовградско. Както личи и от преведените данни за застъпниците на ж, същите особености са характерни и за околните села Егрек, Лимец и Аврен, Крумовградско (Маринска / Marinska 2020: 120).

Застъпник у на стб. ж и ъ при преобладаващи застъпници о е отбелязан в следните примери: *Йа сум бил пеливанин*; *К'е йадеши бубреци*; *К'е седиши на мѝтата кук'а*; *Овие дѝржит кучи за продаван'е*. Стебл.; *Йа сум от Ворница*. Ворн. В по-редки случаи в същите думи са отбелязани с изговор лабиализирана гласни – срв.: *Овдека йа сама съ'м*; *И мавме кук'ите пѝлни со пчѝница*. Гин.

Изговор о на мястото на ж е отбелязан и в наречието *вътре* в Дебърско – срв.: *Сѝдните внѝтре сѝга*. *Айде внѝтре малку*. М. Остр.; *Вий онѝдвор мѝжете да зѝвате*. *Внѝтра* – нѝ. Треб.; *А, сака да се пише внѝтре*; *Ова го мѝваши внѝтра*. Гин.; *Вѝтре со тѝй мѝжоф*. Ворн. И тази диалектна особеност има успоредици на югоизток в Крумовградско – срв. БДА. ОТ. к. № Ф 24 Вид на мястото на стб. ж в наречието *вътре* < стб. *вѝнѝтрѝ* и стб. *вѝнатрѝ* – *вѝтре*, *нѝтре* < о < ѝ – Дебърско, Крумовградско.

В БДА. ОТ. к. № Ф 31 Наличие или отсъствие на смесване на носовите гласни а и ж в началото на думата *език* < стб. *ѝзыкѝ* рефлекс о, ѝ на мястото на йотувана предна носова гласна се открива в Дебърско *йѝзик*/*йѝзик* – срв. примери от съвременните проучвания: *Мие знѝдем пѝвек'е мѝйчин йѝзик, ама нѝмаме учѝно грамѝтика*. *Го дѝржиме мѝйчин йѝзик, без да го ймаме*

учѝно на шкѝле. Стебл.; *И'ма, рѝчи, малку вѝштѝрсийа* (трудност алб.) *на йѝзик*; *За йѝзик бѝлгарѝки*. Туч.; *Л'уси, прѝкуден йѝзик, се измѝшал*. М. Остр.; *Ена йѝтърва што ймах тѝйа прѝеше*. Гин.; *Да ймат пѝйк'е тежѝна на йѝжина* (въжета). Стебл.

Рефлексът о на задната ерова гласна в коренна сричка е типичен за югозападните диалекти – срв. БДА. ОТ. к. № Ф 1: Застъпници на стб. ѝ в коренна сричка в думите *дѝжд*, *сѝн* < стб. *дѝждѝ*, *сѝнѝ*.

Фигура 2: БДА. ОТ. к. № Ф 1

Вероятно по тази причина в обобщаващата карта на БДА изясняването на коренно ѝ > о в Дебърско е картографирано като свързано с резултата от първична вокализация на стб. ѝ, както това е в югозападния дял от българското езиково землище, въпреки че, както вече бе показано, в Дебърско е картографирана поява на о < ѝ от развой на ѝ₂ – резултат от вторично изясняване.

Рефлексът о като резултат от първично изясняване е характерна черта на диалектите от района на Дупнишко, Благоевградско, Разложко, Петричко, които са неразривно свързани с говорите във Вардарска Македония. Но същевременно съществуват ареали с рефлекс о, ѝ като резултат от вторичното изясняване на ѝ₂ – вторичен ер, получен след съвпадението на ѝ < индоевропейско й и ѝ < индоевропейско *in* (q) – Гоцеделчевко, Драмско, Смолянско.

Въпросът за рефлексите на стб. з е свързан с въпроса за развитието на двете свръхкратки гласни – заден (голям) ер и преден (малък) ер. Те имат редица общи особености, но се различават по техния палатализиращ ефект. Важен е и фактът, че еровите и назалните гласни са имали еднаква

вокална основа – т.е. те представляват близък до шва и назален шва звук. По тази причина трябва да имаме предвид, че рефлексите на първичното (ъ_1) и на вторичното (ъ_2) изясняване, които не са идентични, не би трябвало да се разглеждат както напълно изолирани. Първичните ерови гласни са тези, които се развиват като рефлексии на стб. ъ и ѡ . Те се подлагат на изясняване още през старобългарския период. Вторичните ерови гласни – ъ_2 , получени от изясняването на стб. ж и ѡ , се развиват през XIII – XIV в. Рефлексите на стб. ъ и ѡ – ъ_1 , които не се подлагат на първична вокализация $\text{ъ} > o$ или $\text{ѡ} > e$ през старобългарския период се подлагат на вторично изясняване заедно с ъ_2 (Мирчев 1978: 115). Наблюденията на редица лингвисти (вж. Д. Тилков, цитиран по-горе) сочат, че вероятно загубата на назалността подсилва лабиализацията на застъпниците на стб. ж – т.е. допринася за разширяването на района на рефлексии на носовките o или $\hat{o}$, а това може би оказва влияние и върху районите с изясняване $\text{ъ} > o$. Според Ив. Гълъбов обозначававането на задната носовка в глаголическата азбука сочи, че тя е изградена на базата на звук o , докато при кирилицата тя е изградена на базата на звук a . Тези особености дават възможност да се определи глаголическият диалект като говор от типа на родопските (Гълъбов / Galabov 1980: 140). Б. Велчева обръща внимание на приликата между родопските говори и диалектите в Дебърско и Долнопреспанско. Като се опира на труда на К. Мирчев, тя изказва предположението, че знакът за o , ъ и ж в глаголическата азбука едва ли е означавал лабиална гласна o , тъй като до 10 – 11 в. тази гласна е продължавала да има отворен характер (Велчева / Velcheva 1980: 115). Разглеждайки развоя на вокалните корелации в българския език, Ив. Кочев също описва сливането на застъпниците o и $\hat{o}$ на задната носова, задната ерова гласна и гласна o в диалекти на селища в Маданско, Крумовградско, Велинградско, Гоцделчевско, Смолянско, както и на наличието на гласни $\hat{o}$ или $\hat{a}$ в Костурско, $\hat{a}$ – Голо бърдо, Дебърско. Според него отликата на вокалната система на западните български говори се състои в нейната стабилност в позиция въвн от ударение (Кочев / Kochev 2010: 18, 108, 130 – 132, 150-151). Това от своя страна според някои учени, посочени по-горе, се свързва с наличието на остатъци от ударен квантитет.

Именно като резултат от вторичното изясняване, типично за родопските говори, може да се обясни и наличието на застъпник o в някои диалекти в Източните Родопи и Тракия – срв. данните в регионалните томовете:

БДА, Т. 1, ЮИБ, к. № 1: *бѡчва* 4688 Ахряне, Смолянско; 4957 Егрек, Крумовградско; 4909 Ивайловградско.

Ст. Кабасанов (Кабасанов / Kabasanov 1963a: 8, 22-24; Кабасанов / Kabasanov 1963b) отбелязва застъпникът $\hat{o}$ в тихомирския говор като обща черта с говорите в Смолянско. Като характерна за говора особеност той описва наличието на окончание за винителен падеж ж.р. $\text{ж} > y$, което не се среща в друг родопски говор, а е по-характерно за някои западни говори. То може да се обясни като рефлекс на стб. $\text{ж} > o'' > y$: при членувани акузативни форми: *женѡту*, но и *женѹту* (в им. пад. окончание *a*: *женѡта*).

В регионалните томовете на БДА са отбелязани следните селища с изговор $\text{ъ} > \hat{o}$: БДА, Т. 3, ЮЗБ, к. № 1: *бѡчва*, *зѡлва*, *сѡн* – Велинградско: 3620 Корово, 3622 Костандово, 4136 Ракитово; Гоцделчевско – *бѡчва*; 4143 Петвар, 4141 Осиково, Девинско – *бѡчва*; 4165 Ситово, 4166 Лилково, Пловдивско – *бѡчва*; Смолянско – $\hat{o}$ (в единични селища с варианти $\hat{o}/o$ – *бѡчва*/*бѡчва*).

Естествено изясняването на ъ в коренни срички е широко разпространено на югозапад – срв. БДА, Т. 3, ЮЗБ, к. № 2 *дош* – Кюстендилско, Благоевградско, Санданско, Петричко. Успоредници в същата позиция на изток са отбелязани в: Иванов 1971, Т. 1, к. № 1 *сѡн* Ракищан, Драмско; *сон*// *сѡн* Лехово, Валовишко; Драмски Чеч – 9 селища; Бъбелец, Кончен, Драмско; *сон*, *бѡчва*: o – Валовишко по р. Струма.

Можем да посочим следните примери за изясняване на $\text{ъ} > o$ в коренна сричка в съвременни записи от Дебърско: *Мѡскина млѡка* (име на ливада) Стебл. – стб. *мѣскѣ*, (БЕР / BER, Т. IV, 1995: 430); *К'е пѡйдиш да кѡсниш млѡу* (да закусиш). Гин.; *Си кѡснала*. М. Остр.; *Кѡсни, зѣми*. Туч. Рефлексът o в производните глаголи *кѡсновам*, *кѡсна(м)* е характерен за географската област Македония, а рефлексът $\hat{o}$ – *кѡсновам*, *кѡсна(м)* – за района на Родопите. Същият глагол е широко разпространен във варианти *вкѹся*, *кѹсна* в книжовния език и в редица диалекти – срв. Брезнишко, Софийско, Ботевградско, Плевенско. Много смесвания между гласните ж и ъ са отбелязани още в старобългарските ръкописи (Гълъбов / Galabov 1980: 140-142). При сходни фонетични условия застъпник y в Дебърско е отбелязан и при прилагателното *кус* 'къс': *От двѣде кусѡ ѡе*. Стебл.

Застъпникът на гласната ъ в коренна сричка личи и в карта № 2 на БДА. ОТ за думата *лъжица* – срв. праслав. **lъžica* – може би от **lъgъla*, във връзка с праслав. **lъkati* ‘гълтам’ (БЕР / BER, Т. 3, 1986: 545-547). От картата личи, че изясняването ъ > о е типично за западния дял на българското езиково землище – срв. *ложйца*, *лѫжица*, *олища* и др. в Моравската област, Дебърско, Корчанско, Костурско, но също така и на изток – *лужйца* 3717 Шишманци, 3665 Ген. Николаево, Пловдивско; 3622 Костандово, Велинградско, както и на изток от р. Места – *ложйца* в 4518 Виногради, 4519 Златолист, 4488 Лозеница, Санданско – срв. в съвременни проучвания в Дебърско: *со лѫжица*. М. Остр. При сходни условия е отбелязано изясняване ъ > о и при глагола *лѫжа*: *Да те не лѫжа, да те не мѫѫма. Да ти и кѫжа тѫѫмо, не гѫ зѫѫм. Нѫма да ти кѫжва да те мѫѫма*. Гин.; *Сѫѫот го мѫѫмит*. М. Остр. От примера личи, че гласната о се появява и на мястото на гласната а в синонима на глагола *лъжа* – *мѫѫма* < *мамя*, както и при глагола *знам* < *знам*. Явлението е свързано с разширяването на дистрибуцията на гласната о в диалекта.

Картите за рефлексии на праславянските сонанти *р* и *л* също показват общи черти между говорите в Дебърско и диалектите в Родопите на изток – срв. напр. БДА. ОТ. к. № 143 – 144 Застъпници сричкотворни *ръ*, *ръ* и на първични групи *ръ*, *ръ* ...

Може да се посочат следните примери от диалектите в Дебърско, в някои от които се среща изговор на лабиализирана гласна ъ, както и прелабиализирано *ʷо*: *Овийе се мнѡгу сѣла, се ѣдно, Голѡ бѣ ʷрдо. Едѣн сой; До Мак'едѡнийя Голѡ бѣ ʷрдо е.* Гин.; *Нѣма вʷѡрнит. Пѡтот вѡрвит, вѡрвит пѡтот.* Туч.; *Їабанджѣйя, от Гѡло бѡрда.* Треб.; *Ова е Голобрѡтска сфѡбда.* Стебл.; *Ѡриш, чѣница, грѡ, л'ѣшча; И'мат кѣ а зѣмаш да жнѣиш пчѣницата, ѡришта, чѣнката.* Гин.; *Ама тѡй се вѡрзал со дѡктора.* Туч.; *Горѣштина ѣч не мѡга да ѣа тѡрна. Ми белѡйсваѣт сѡрѣе; Да свѡршимѣ рѡбота. Врѣме со рѡбота вѡрвит.* Треб.; *За рѡбота си дѡйдѣна. И'шала да вѡрвит рѡботата; Дѡмоф не вѡрвит дѣно.* Гин.; *Не дѡвайя рак'ѣйя, к'е ѣа фѡрл'а во чѡша кѡла, крѣйѣно.* Треб.; *Ти ѣмаш дѡржѣно мѡйка ми; Їа тѡрчаф, на нѡзди ѡдѣф ф рѡбота; И'маш сѣпа трѡтѣно.* (БЕР / VER, т. 8, 2017: 570-571, вероятно еднакво с *трѣтя*). Гин.

Застъпник *o* е отбелязан и в думата *вѣтор*: *Отвѣрай джамойне. Влегуат вѣтор от ѓнде*. Гин. – срв. стб. *вѣтръ, вѣтрѣнь, вѣтрѣнь* (БЕР / BER, Т. 1, 1971, 217-218); успореѣици в словен. *vēter*, рус. *ветер*, чеш. *Vitr...* от праслав. *větrъ*.

В думата *дърво* е отбелязан изговор на съчетание *ър* или *ер* – срв.: *Тѹн* (бутин), *што мѹтим млѣконо от дѣрво*. Туч.; *Ма̀ста от млѣкото го мѹтехме... моштенѹца... ф птѹн от дрѣво; Дрѣво, а тѐа ѹ теа дрѣво е. И тѐа дрѣво а такѹво? Йа̀ ѹвдека ѹмаш двѣ кай се; ѹвде фѹрл'ает ѹве прѣждиве*. Гин. Вариантите са резултат от контаминация на стб. *дрѣво* (БЕР, т. 1, 1971: 458-459) и *дряво* < *дрѣво* Зогр., Мар., Асем. и др. (БЕР / BER, Т. 1, 1971: 439-440) – с успоредици в словен., рус., чеш., пол., г. и д. луж, лит.; англосак *teru*, нем. *Teer*, ирл. *deruss* ‘желѣд’, кимр. *derwen* ‘дѣб’, гал. *dervo-* в местно име *Dervus* ‘дѣбова гора’, рум. *dreavă* ‘дрѣндарски лѣк’; напречна греда’.

Към специфичните случаи трябва да се прибави и изговорът *дрѹбно*: *К'е му фѹрлиши нѣшто дрѹбно да йѹде*. Гин. – производно от стб. *дрѹбѣнъ* (БЕР / ВЕР, Т. 1, 1971: 422. ... с друга степен на коренната гласна от *дроб*, *дробя* – стб. *дрѹбити*, *дрѹбѣнъ* ‘дробен’, заемка в алб. БЕР / ВЕР, Т. 1, 1971: 429-430).

От преобладаващия брой примери личи, че не се наблюдават различия в застъпниците на *ъ* и застъпника *о* < *ж* – срв. *Йăз ги ѝмам трѣшоците. К'е дѡйдеи во Стѣблево. Сме се стрѣтили на пѡто. Йăс сум кмѣтот от Стѣблево.* Стебл.; *Ми е скѡршена рѡката, мори Л'ѹси!* М. Ост.; *К'е фѡрлѡиш и с рѡката отгѡре к'е фѡрл'аиш и со ѣнава фѡрлѡй со дрѹгава ѝсфорл'ай, и к'е и мѡваиш ѡвие двѡ.* Гин. Вероятно поради широката дистрибуция на съчетание *ор* < от сонантно *р* и група *ър* възниква и обликът *рѡждам* наред с *рăждам*: *Префѡрлена от ѣдна гѡдина тѡа штѡ флăгат да рѡждат.* М. Остр.

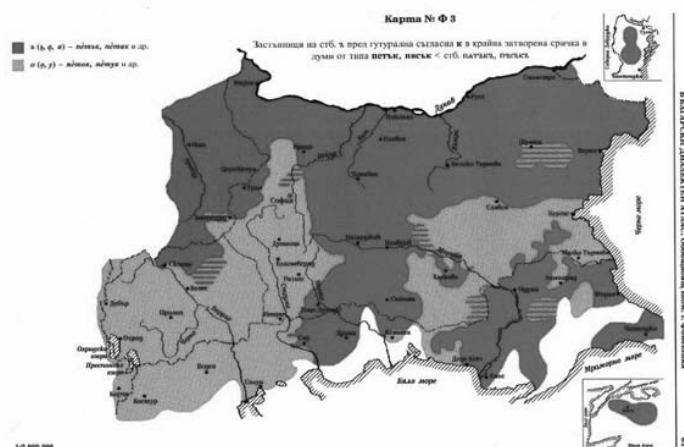
В някои по-редки случаи се наблюдава различие при застъпниците на **ѣ** от група **-ѣр** и **ж**: *Нашто сѣло Стѣблево е горено три пѣти от сѣрбите*. Стебл.; *Кѣй е слѣвенски, кѣй е сѣрѣбск'и, кѣй е мак'едонск'и; Кѣй имат дѣлено кѣльот сѣрпск'и со султан*. Туч.; *Йѣ послѣ слѣгуам, дѣцна, се мрѣзѣи?* (притесняваш се – алб.); *Пѣстърмка* (пѣстърва) *со рѣци йѣ фѣк'ам*. Стебл. (БЕР / ВЕР, Т. 6, 2002: 118 произведено от **pъstrъ*).

Застъпник на о, и рядко изговор ъ^о се открива и в група чер-: *Онѧмо кук'а во Стѣблево, Цорвенѧ хотѣл. Стебл.; Ёто го вѧдѣтра цѣ`ркоф...* Гин.; *Е скрихмѣ во ёден кушар мѧй во кукъата и сѣа кога напраѣфмѣ ѧвой цѧркоф ѧа фѣърлихмѣ вѧдѣтре; И`мат и в Кѧрчишита, три цѧркѣви бѧлгарскѣи; Чво*

йе цѳрква бѳлгарска. Ова и во Вѳрница се цѳркви бѳлгарск'и; Овой цѳрков ..., га бѳе кумунизѳма, йа турийа цѳрквата, турийа айвани внѳтре.... и ова плака йа скрѳхме, ова плака. Е скрѳхме во еден кушар мѳй во куќ'ата и сѳа кога напраѳиме ѳвой цѳркоф йа фѳ'рлихме внѳтре. Гин. Изговор ѳ се среща рядко: Бѳфчѳници, пѳшани, со ц'рно// пѳтури, бѳчви, цѳрни, колчини, бѳли, цѳрни со шарк'и. Гин.; Кѳмен'е за цѳрквата. Стебл.

Застѳпник *о > ол* се среща и на мястото на сонантно *л* и група *-ѳл* – срв.: *Со дѳлга кѳса и со кратки гѳк'е*. Стебл.; *Со прѳжда од вѳвна, со кѳнци; Йа виш тѳмо сѳнцето дѳто сѳна. Навѳли сѳнцето; Пѳлни со пчѳница; От вѳлка ймафме стрѳф да излѳземе на двор зѳме. Пѳлно бѳше вѳлци*. Гин.; *Мѳе збѳрваме пѳвек'е бѳлгарско, отишѳ мак'ѳдонско; Сѳм бѳден во Мак'ѳдѳниѳа, и в Булгѳрийа сѳм бѳден пѳт п'ѳти*. Треб.

Рефлексите на стѳб. *ѳ* в суфиксна сричка се представя в к. № Ф 3 на БДА. ОТ: Застѳпници на стѳб. *ѳ* пред гутурална съгласна *к* в крайна затворена сричка в думи от типа *петѳк*, *пѳсѳк* < стѳб. *пѳтѳкѳ*, *пѳсѳкѳ*:

Фигура 3. БДА. ОТ. к. № Ф 3

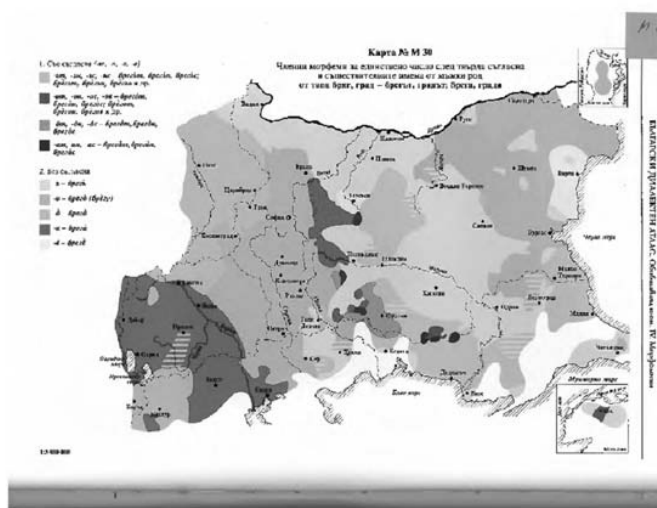
Ареал в червено: *ѳ (ѳ, ѳ) – пѳтѳк, пѳсѳк* (на изток обикновено с редукция) и др., ареал в синьо: *о (о, у) – пѳток, пѳтук* (на изток обикновено с редукция) и др.

В този случай феноменът *ѳ > о* се открива и на североизток в района на Преславско – СИБ, където е мястото на действие на Преславската книжовна школа. Голям район със същото явление се открива и в ЮИБ – Сливенско, Старозагорско, Ямболско, Бургаско, Елховско, Свиленградско, Малкотърновско и др. Рефлексът *ѳ > о* в тази позиция се открива също в Димитровградско, Първомайско, Кърджалийско, Ксантийско, Дедеагачко.

Публикуваните регионални томове на БДА показват изясняване в наставката в думите *б'алтѳк*, *жѳлтѳк* – срв. БДА. Т. 1, ЮИБ, к. № 2 – Първомайско, Димитровградско, Харманлийско, Свиленградско. В източния дял на Беломорска Македония явлението е разпространено във Валовишко и Сярско по реките Струма и Белица (вж. Иванов, 1971, Т. I, к. № 3). В БДА, Т. 3, ЮЗБ сходно явление може да се проследи в к. № 119 в думата *пѳсѳк* – изговор *пѳсѳк* на югозапад – Радомирско, Кюстендилско, Дупнишко, Благоевградско, Разложко, Санданско и др., изговор *пѳсок* – Елинпелинско, Гоцеделчевско и др.

В говорите в Дебърско последователно се среща застѳпник *ѳ* в предлози, наставки и представки – срв.: *Со зѳрѳвѳе! Со мѳар' (успех, щастие – алб.)* Треб.; *Со сѳменка е*. М. Остр.; *Мѳе ѳдиме ф пѳток*. Гин.; *На мѳн со една рѳка не стѳга за рѳбота, море Л'уси!* Срв. тук и обликът *сакѳтѳ'к* от М. Остр. Вероятно получен след метатеза от *сакѳтѳлѳк* < *сакѳтѳлѳк*.

Рефлексът *ѳ > о* се проявява и в морфологични карти за членната морфема за ед.ч. на съществителните от м.р. – срв. БДА. ОТ. Ч. 4, к. № М 30.

Фигура 4. БДА. ОТ. к. № М 30

Според обобщаващата карта в Дебърско тук се открива тройна членна морфема с изяснена в о ерова гласна: *-от, -ов, -он*, която е характерна за говорите в югозападния дял на Вардарска Македония.

Членна морфема със същия облик се среща според БДА и на югоизток – срв. БДА, Т. 1, ЮИБ к. № 152: *брегот* – 4956 Тихомир, Крумовградско; 4886 Малък Девесил, 4883 Лимец, 4884 Девесилица, 4887 Голям Девесил, 4910 Девесилов, Крумовградско. Явлението отразено и в други карти, дори и при членните форми на прилагателните от м.р. – срв. к. № 157 *бѣлийот* – разпространено в същите селища в Крумовградско.

В източния дял на Беломорска Македония явлението естествено е разпространено във Валовишко и Сярско по реките Струма и Белица – там, където е развито първичното изясняване $\bar{y} > o$, но освен това то се среща и в областта Чеч в Драмско – вж. редица селищата по течението на р. Места (в района между № 130 Избища – № 147 Папаскьой, Драмско), които се свързват по диалектни особености с родопските говори.

Членната морфема *-о* за м.р. ед.ч. според БДА, Т. 3, ЮЗБ естествено се среща в югозападните говори – Радомирско, Кюстендилско, Дупнишко, Благоевградско, Разложко, Санданско, Петричко, където е разпространено първичното изясняване $\bar{y} > o$, но освен това и в Девинско – срв. *брегòт* 4152 Беден, 4192 Брезе. Широко разпространени са членните морфemi *-ò* – Гоцеделчевско, *-òт* (при наличие на тройна система на членуване и *-òс, -òн*) в Смолянско.

Може да се посочат следните примери за изговора на гласната в членната морфема за м.р. ед.ч. в говорите в Дебърско: *Пчѣлине го позѣн'ат чòдекон по здѣот нѣмни*. Стебл.; *К'е го чѣкаме зòдеко*. Стебл. *Отѣлоф бѣше блѣзо до пòртоф* (пристанището). Стебл.; *Свѣкорот, бабот от дѣтето*. Гин.; *Мòжот не го вѣкахме на ѣмето нѣгоо*. *Го вѣкахме тòй*; *Сѣга нѣ_ѣ инсàн убаф*. *Пòвек'е збòрват жѣнава от мòжот*; *Да е у̀мрен мòжот*; *Двòро мàло да постѣлеме*; *Се тòргна òблакот*. Гин.; *Йàs го дòржа и òресот и кàменот*. Стебл.

В областта на лексиката като пример за общи особености между диалектите може да бъде посочена лексемата *ушники* със значение 'обеци' – срв. БДА, ОТ. к. № Л 81: Дебърско, Леринско, Гоцеделчевско, Сярско, Драмско, Смолянско, Ксантийско, Хасковско, Одринско, Крумовградско, Кърджалийско, Дедеагачко, Малкотърновско, Чаталджанско. Очевидно е, че очертаният район на югоизток е по-обширен, като включва и тракийски говори, както и говори в Странджа.

От проследяването на общите особености между говорите в Дебърско и някои райони в източната част на българското езиково землище – Гоцеделчевско, Асеновградско, Велинградско, Кърджалийско, Крумовградско – може да се направи изводът, че причината за тяхната поява не трябва да се търси само в преселнически движения от запад на изток, въпреки че съществуват сведения за подобни придвижвания на население в отделни селища. Тези преселвания вероятно са се извършвали в единни по своите основни диалектни особености райони, в които съществуват следи от съхранени фонетични особености от периода на изясняването на еровите и носовите гласни – X-XIII в. Селищата в Югоизточна България, в които се откриват тези особености, са непосредствено свързани с големия родопски район на рефлекс $\bar{o} < \bar{y}_2$. Податки за същия развой съществува и в говорите в Дебърско, където се приема, че застъпниците *o* са получени от $\bar{o} < \bar{y}_2$. Отбелязаният рефлекс $\bar{o}$ в Дебърско се характеризира като по-слабо широк, като съдържащ елемент на гласната *a*, т.е. лабиализирана гласна $\bar{a}$ с по-задно учленение, което може да сочи към по-голяма близост с вокалната основа на стб. *ж* и стб. *ъ*, по-близка до гласната $\bar{y}_2$ преди нейното вторично изясняване. Обща особеност между говорите в Дебърско и родопските говори е и наличието на остатъци от ударен квантитет, което води до по-слаба редукция на неударените вокали особено на запад. Наличието на пьстрота при рефлексите на задната носова гласна може да се свърже с неопределения характер на нейния вокален елемент – звук със средно задно учленение, със слабо изразен лабиален елемент, който няма съществено значение за фонологичната система и със слаба отвореност (ширина). Проследяването на други архаични особености на фонетичната система – например широки рефлексии на ятовата гласна, запазване на остатъци от назализъм и др. потвърждават някогашното единство на този южен ареал от българското езиково землище, въпреки наличието на пьстрота. Може да се посочат и диалектни лексеми – напр. *ушники*, които показват общността на говорите в лексикален план, независимо от речниковото своеобразие.

Списък на съкращенията:

Ворн. – Ворница, Дебърско
Гин. – Гиневец, Дебърско
М. Остр. – Мало Острени, Дебърско
Стебл. – Стеблево, Дебърско
Треб. – Требища, Дебърско
Туч. – Тучепи, Дебърско

Цитирана литература / References:

- БДА. Т. 1, ЮИБ 1964: *Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България*. София: Изд. на Българската академия на науките. (*Balgarski dialekten atlas. T. I. Yugoiztochna Bulgaria. Sofia: Izd. na Balgarskata akademïa na naukite.*)
- БДА, Т. 3, ЮЗБ 1974: *Български диалектен атлас. Т. III. Югозападна България*. София: Изд. на Българската академия на науките. (*Balgarski dialekten atlas. T. III. Yugozapadna Bulgaria. Sofia: Izd. na Balgarskata akademïa na naukite.*)
- БДА. ОТ. 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: КК „Труд“. 2001 (*Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I – III. Fonetika. Aktsentologia. Leksika. Sofia: KK „Trud“.*)
- БДА. ОТ. 2016: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. IV. Морфология*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“ (*Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. IV. Morfologia. Sofia: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“.*)
- БЕР: *Български етимологичен речник*: БЕР, Т. 1, София: Изд. на Българската академия на науките, 1971; Т. 3 София: Издателство на Българската академия на науките, 1986; Т. 4, София: Академично издателство проф. Марин Дринов, 1995; Т. 8, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017 (*Balgarski etimologichen rechnik*: БЕР, Т. 1, Sofia: Izd. na Balgarskata akademïa na naukite, 1971; Т. 3 Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademïa na naukite, 1986; Т. 4, Sofia: Akademichno izdatelstvo prof. Marin Drinov, 1995; Т. 8, Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2017).
- Велчева 1980: Велчева, Б. *Праславянски и старобългарски фонологически изменения*. София: Изд. на БАН (Velcheva, B. Praslavyanski i starobalgarski fonologicheski izmenenia. Sofia: Izd. na BAN.)
- Видоески 1998: Видоески, Б. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Т. 1, Скопје: МАНУ. (Vidoeski, B. Dijalektite na makedonskiot jazik. T. 1, Skopje: MANU).
- Григоров 1907: Григоров, М. Говорът на малореканците (мияците) в Дебърско. – *Известия на семинара по славянска филология при университета в София* (II). София: Държавна печатница. 201-304 (Grigorov, M. Govorat na malorekantsite (miyatsite) v Debarsko. – *Izvestia na seminara po slavyanska filologia pri universiteta v Sofia* (II). Sofia: Darzhavna pechatnitsa. 201-304).
- Гълъбов 1980: Гълъбов, Ив. *Старобългарски език с увод в славянското езикознание*. София: Наука и изкуство (Galabov, Iv. Starobalgarski ezik s uvod v slavyanskoto ezikoznanie. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Димитров 1905: Димитров, Л. Кратки етнографски бележки за Дебърско с оглед към говора в тоя край. – *Известия на семинара по Славянска филология*. София. 263-274 (Dimitrov, L. Kratki etnografski belezhki za Debarsko s ogled kam govora v toya kraj. – *Izvestia na seminara po Slavyanska filologia*, Sofia. 263-274).
- Жобов 2004: Жобов, Вл. *Звуковете в българския език*. София: СЕМА. РШ (Zhobov, Vl. Zvukovete v balgarskia ezik. Sofia: SEMA RSh).
- Иванов 1972: Иванов, Й. Н. *Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония*. Т. 1. Драмско, Сярско, Валовишко и Зияховско. София: Изд. на Българската академия на науките. 1972 (Ivanov, Y. N. *Balgarski dialekten atlas. Balgarski govori ot Egeyska Makedonia. T. 1. Balgarski govori ot Dramsko, Syarsko, Valovishtko i Zilyahovsko. Sofia: Izd. na Balgarskata akademïa na naukite.*)
- Кабасанов 1963а: Кабасанов, Ст. *Един старинен български говор. Тихомирският говор*. София (Kabasanov, St. *Edin starinen balgarski govor. Tihomirskiyat govor. Sofia.*)

- Кабасанов 1963б: Кабасанов, Ст. За някои характерни старинни черти на тихомирския говор, Кърджалийско. София: Издание на Дружество на филолозите-слависти в България (Kabasanov, St. Za nyakoi harakterni starinni cherti na tihomirskia govor, Kardzhaliysko. Sofia: Izdanie na Druzhestvo na filolozite-slavisti v Bulgaria).
- Кочев 2008: Кочев, Ив. Българска фонология. София: Изд. „Анико“ (Kochnev, Iv. Balgarska fonologia. Sofia: Izd. „Aniko“, 2008).
- Маринска 2020: Маринска, Р. *Девесилският говор. Фонетика и Морфология*. София: ИК Авлига. (Marinska, R. *Devesilskiyat govor. Fonetika i Morfologia*. Sofia: IK Avliga).
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Изд. на Българската академия на науките (Stoykov, St. *Balgarska dialektologia*. Sofia: Izd. na Balgarskata akademïa na naukite).
- Тилков 1964: Тилков, Д. *Към въпроса за типологията на родопското акане*. Известия на Института за български език. София, 1964, 403-410 (Tilkov, D. *Kam vaprosa za tipologiyata na rodopskoto akane*. Izvestia na Instituta za balgarski ezik. Sofia, 1964, 403-410).
- Antonova 2011: Antonova-Vasileva, L. *Specific traits of the continuants of Old Bulgarian nasals in the outlying south-western Bulgarian dialects*. *Linguistique Balkanique*. L (2011), 2-3, 51-64.
- Hendriks 1976: Hendriks, P. *The Radožda-Vevčani Dialect of Macedonian*. Cisse.
- Steinke, Ylli 2008: Steinke, Kl. Xh. Ylli *Die slavischen Minderheiten in Albanien (SMA)*. 2. Teil. *Golloborda – Herbel – Kërçishti i Epërm*. Slavische Beiträge. 462. Verlag Otto Sagner. München.

THE DIALECTS IN THE REGION OF DEBAR (DIBRA), REPUBLIC OF ALBANIA, AND THE RHODOPE DIALECTS

Luchia Stefanova Antonova-Vasileva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

luchantonova@gmail.com

Abstract. The paper compares characteristic dialect features of the Bulgarian dialects from the Debar (Dibra) region in the Republic of Albania and features of the Rhodope dialects. The aim of the comparison is to clarify the nature of the similar or identical features in the reflexes of the back nasal and back jer vowel in different phonetic and phonomorphological positions. Attention is also paid to the dialect lexeme *ушники* – ‘earrings’, which shows common lexical features in the considered area.

Keywords: *dialectology, linguistic geography, phonetics, vocabulary*

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd, Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

BALKAN VS ROMANCE IN THE LINGUISTIC ATLAS OF THE ROMANIAN DIALECTS TO THE NORTH AND THE SOUTH OF THE DANUBE¹

Manuela Nevaci^a, Irina Floarea^b

University of Bucharest^a, Iorgu Iordan – Al. Rosetti
Institute of Linguistics – Romanian Academy^{a,b}

manuela.nevaci@unibuc.ro^a, flo.irina@gmail.com^b

Abstract. Our paper aims to emphasise the dialectal similarities of North- and South-Danubian Romanian dialects (Daco-Romanian, Aromanian, Megleno-Romanian, Istro-Romanian) spoken in Romania, the Republic of Moldova, Ukraine, Serbia, Hungary, Albania, Bulgaria, the Republic of North Macedonia, Greece, Croatia. Our research is based on the questionnaire of *Atlas Linguarum Europae* (ALE), the ALE dialectal archive of the Iorgu Iordan – Al. Rosetti Institute of Linguistics at the Romanian Academy, in order to have a comparison with European dialects. In this way, the concordances with the Romance languages related to the languages of the Balkan Sprachbund and with other European languages are highlighted. The aim is to emphasise the Romance nature and the unity of the Romanian language in the European context.

Keywords: *RoDial ALDRO project, dialectology, linguistic geography*

1. Introduction

Romanian, with its four dialects – Daco-Romanian, Aromanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian – are the successor of Latin spoken in the eastern parts of the former Roman Empire. The fact that Latin was spoken, within the Eastern Roman Empire, over a large area in the Balkan Peninsula, explains the current geographical distribution of the Romanian dialects, in territories located both north and south of the Danube.

We present in this paper some aspects of our recent research among the South-Danubian Romanians from Greece, Albania, Bulgaria, Croatia, Republic of North Macedonia, Romania, within the RODIAL project, *Romanian dialects from the north and south of the Danube in a European context*. The result of our research consists of digital linguistic maps of the Romanian dialects for the linguistic atlas ALDRO. All dialectal facts are based on field research, with the ALE questionnaire and are presented from a geolinguistic point of view: all Romanian dialects and linguistic features are on the same map for the very first time, to which we add the study of Romanian dialectal facts – a new academical book on Romanian dialectology. The ALE network has by now no Romanian points from Greece, Albania and Hungary, missing an important part of the Romanian dialectal reality. We will analyse the dialectal facts taking into consideration the *distant dialect* concept, usually illustrated with examples from German (for instance, the idiolect of Transylvanian Swabians compared to the idiolect from the indigene German lands left centuries ago). The distant dialect concept emphasises the structure unity of some territorially separated idiolects in different historical eras. Such distant dialects are also the historical dialects of Romanian – Daco-Romanian, Aromanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian. We believe that this *distant dialect* concept is more productive than *divergent dialect*, as used in Romanian dialectology. It draws our attention to also showing the similarities, not just the differences. In our research, we would like to underline the similarities between Aromanian, Megleno-Romanian, Istro-Romanian and certain Daco-Romanian subdialects (usually from Banat and Crisana) or the similarities between certain subdialects of Aromanian, for instance the one in Gopes and Muloviste, and Daco-Romanian (for instance, the phoneme *ž* compared to *ġ* in the rest of Aromanian: *joc* ‘play’, *joi* ‘Thursday’, *ajutór* ‘help’, compared to *ġoc*, *ġoi*, *aġutór*).

Our research is based on the questionnaire from *Atlas Linguarum Europae* (ALE), the ALE dialectal archive from “Iorgu Iordan -Al. Rosetti” Institute of Linguistics, Romanian Academy, in order to have a

¹ This work presented in this paper was supported by the research grant from the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation CNCS = UEFISCDI, project no PN-III-P4-ID-PCE-2020-0451.

comparison with European dialects. In this way, the concordances with the Romance languages, related, with the languages of the Balkan linguistic union and with other European languages are highlighted. The aim is to emphasize the Romance nature and the unity of the Romanian language in European context. Also, the onomasiological, semasiological and motivational isoglosses drawn on the territory of the Romanian language and on the territory where the Balkan languages are spoken demonstrate a common linguistic substratum.

2. The concurrence of the Balkan and Romance elements based on Linguistic Geography

We present below some lexical features common to the Romanian dialects from the north and the south of the Danube (Daco-Romanian, Aromanian, Megleno-Romanian, Istro-Romanian), which show facts of conservatism or parallel innovations, spatially distributed. The comparison of these linguistic phenomena was possible through the detailed analysis at the level of the subdialects of the dialects in question.

2.1. Question [075]: VARZĂ ‘chou’; ‘cabbage’

Regarding the inherited Latin element, S. Pușcariu drew attention to the dialectal distribution of some Latin words, which delimits, within Daco-Romanian, a northern area (sometimes, north-western) and another, southern (respectively, south-eastern). This is what S. Pușcariu said in connection, for example, with the spread of the Latin words *curechi* ‘cabbage’ (< Lat. *coliculus*), which is found in the northern half of the Romanian-speaking territory, and *varză* ‘cabbage’ (< Lat. *viridia*), known in the southern area: “The original [...] meaning [of the Latin word *viridia*] was ‘greenery’ (meaning we find in ancient Daco-Romanian texts). Even in late Latin [...] the generic name of ‘green vegetables’ [...] was restricted to a single genus, *varză* ‘cabbage’. Importantly, this change of meaning occurred in Latin relatively late and left northern Italy [...]. It managed to cover the Balkan Peninsula - that’s why we find it among the Aromanians, Meglenites and Istro-Romanians – but it could not reach the (isolated) Romans from Dacia Traiana [...]. It was only later that *varză* [spread] on account of *curechi* [...], preserved in the northern half of the country.” (Pușcariu 1940: 341)

VARZĂ ‘chou’; ‘cabbage’[075]

varză

< Lat. **virdia* (cf. It. *verza*, *verđa*, Sp. *berza*, Pg. *verça*)

curechi < Lat. **coliculus* (cf. It. *colecchio*, Sp. *colleja*)

coccan < Bg. *кочан*, Srb. *kočanj*, (cf. Alb. *koçan*) (DDA)

moare < Lat. *mŭries*, *mŭria*; (cf. It. *moia*, Prov. *muire*, v. Fr. *muire*, Sp. *muera*)

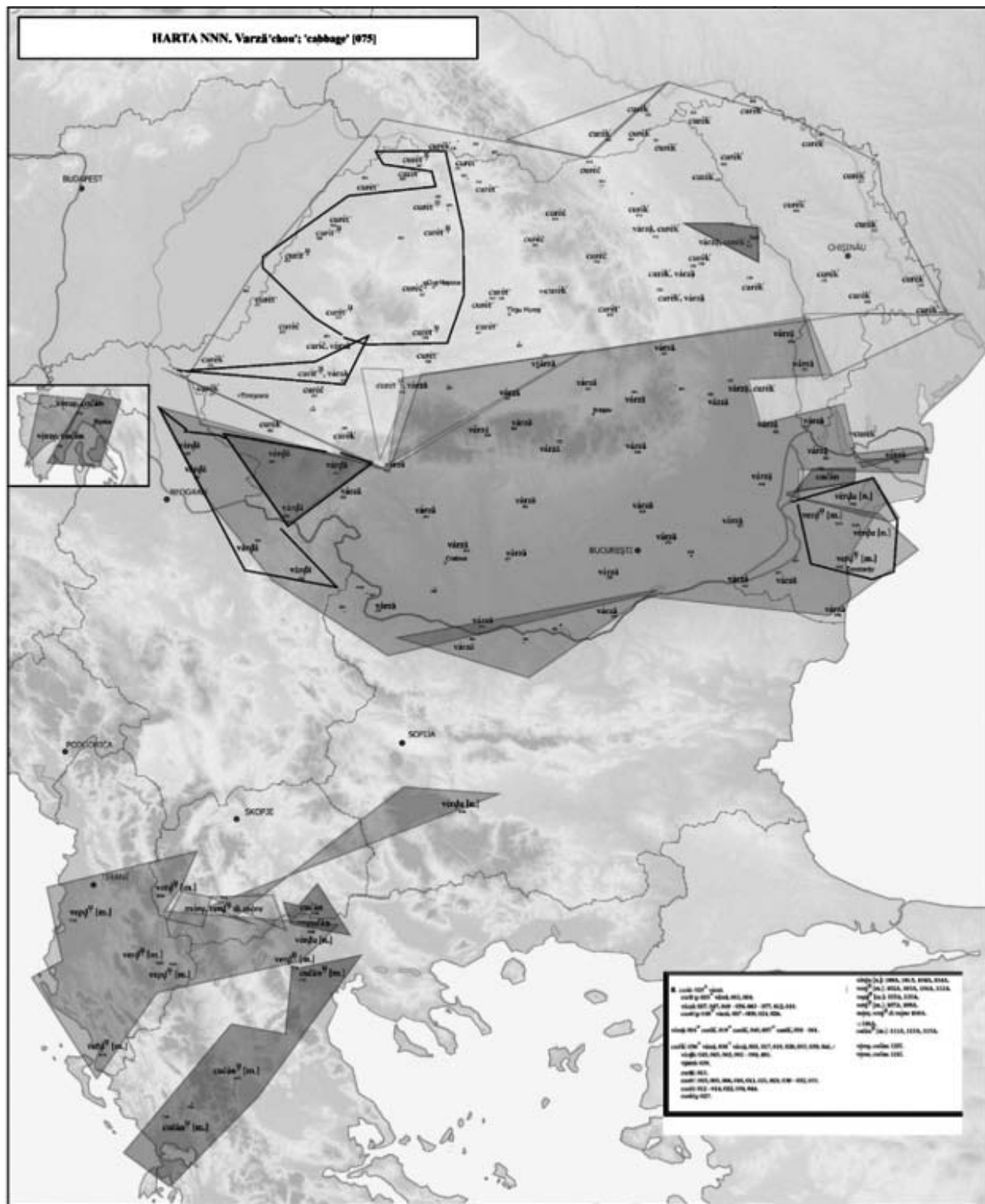
ATLASUL LINGVISTIC AL DIALECTELOR ROMÂNEȘTI NORD- ȘI SUD-DUNĂRENE

Figure 1. Map VARZĂ ‘cabbage’ [075]

VARZĂ 'cabbage'	Daco-Romanian Dialect						Arom.	Mrom.	Istr.
	Mun- tean speech	Bănă- țean speech	Crișean speech	Transyl- vanian speeches	Mara- mu- reșean speech	Moldo- vean speech			
varză < Lat. * <i>vīrdia</i> (cf. It. <i>verza</i> , Sp. <i>berza</i> , Pg. <i>verça</i>)	<i>vârză</i>	<i>vârđă</i>	-	<i>vârză</i> , <i>vęârză</i>	-	<i>vârză</i>	<i>verđ</i>	-	<i>vęrzę</i>
curechi < Lat. * <i>colīculus</i> , (cf. It. <i>colecchio</i> , Sp. <i>colleja</i>)	-	<i>curék</i> , <i>curéc</i>	<i>curit</i> <i>curék</i> , <i>curéc</i>		<i>curék</i>	<i>curék</i>	-	-	-
cocean < Bg. <i>кочан</i> , Srb. <i>kočanj</i> , (cf. Alb. <i>koçan</i>) (DDA)	-	-	-	-	-	-	<i>cučân</i>	<i>cučân</i>	<i>cučân</i>
moare < Lat. <i>mūries</i> , <i>mūria</i> ; cf. It. <i>moia</i> , old Fr. <i>muire</i> , Sp. <i>muera</i>	-	-	-	-	-	-	<i>mōre</i> , în DDA 'varză acră' (Beala di Supra)	-	-

2.2. Question [335]: CIOBAN 'berger'; 'shepherd'

CIOBAN 'berger'; 'shepherd'
cioban < Turk. <i>çoban</i>
păcurar < Lat. <i>pecorariūs</i> (cf. It. <i>pecorajo</i> , <i>pecoraro</i> , It. (Sicil). <i>pikuraru</i> , Pg. <i>pegureiro</i>)
mocan , from <i>moacă</i> + suffix <i>-an</i>
păstor < Lat. <i>pastor</i>
ovčár < Cr. <i>òvčār</i>

ATLASUL LINGVISTIC AL DIALECTELOR ROMÂNEȘTI NORD- ȘI SUD-DUNĂRENE

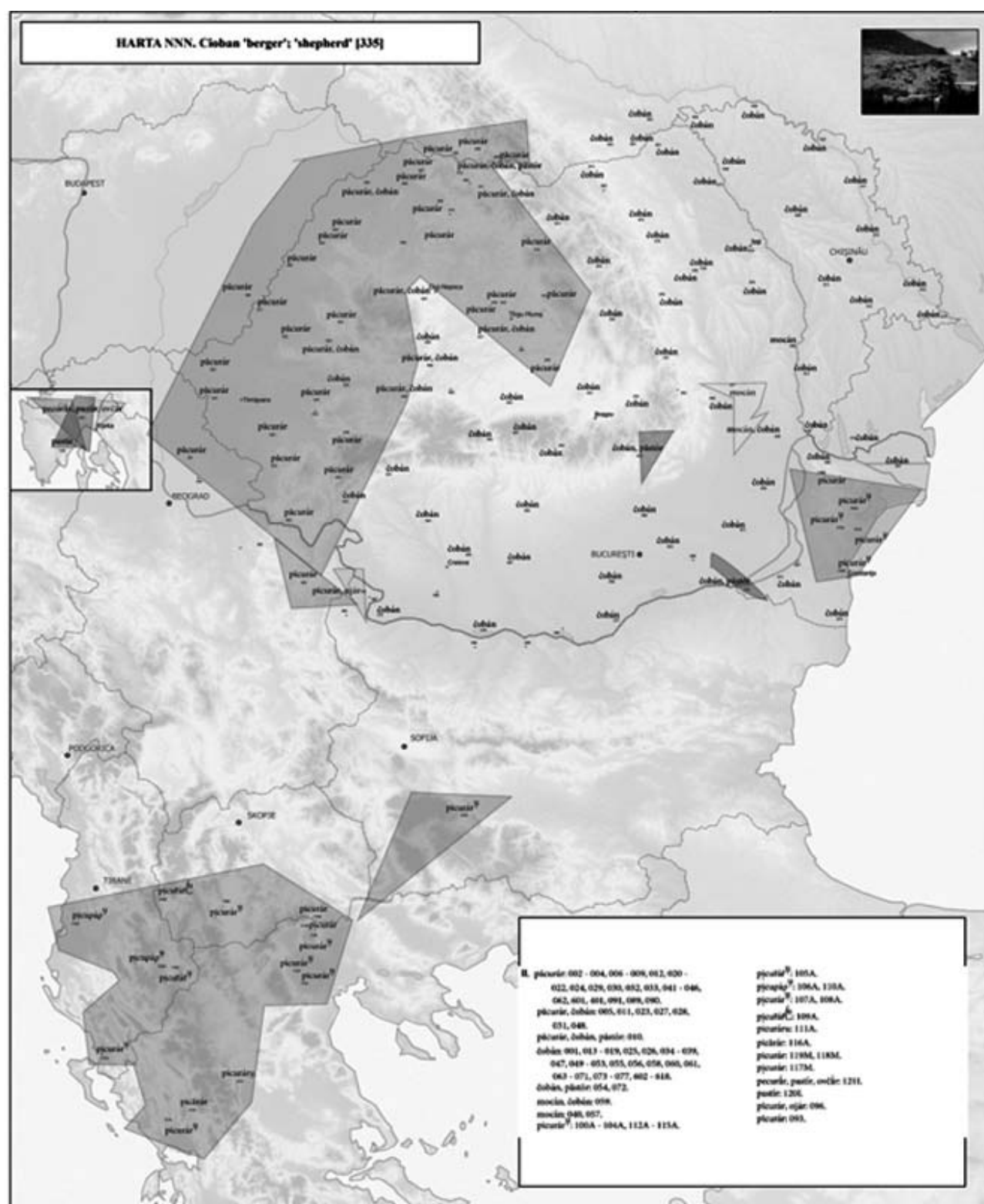

Figure 2. Map CIOBAN 'shepherd' [335]

CIOBAN 'shepherd'	Daco-Romanian Dialect						Arom.	Mrom.	Istr.
	Mun- tean speech	Bănă- ţean speech	Crisean speech	Transyl- vanian speeches	Mara- mureşean speech	Moldo- vean speech			
cioban < Turk. <i>çoban</i>	<i>ĉobán</i>	<i>ĉobán</i>	<i>ĉobán</i>	<i>ĉobán</i>	<i>ĉobán</i>	<i>ĉobán</i>			
păcurar < Lat. <i>pecorariŭs</i> (cf. It. <i>pec- orajo</i> , <i>pecoraro</i> , It. (Sicil). <i>pikuraru</i> , Pg. <i>pegure iro</i>)		<i>păcurár</i>	<i>păcurár</i>	<i>păcurár</i>	<i>păcurár</i>		<i>picurár</i>	<i>păcurár</i>	<i>pecurár</i>
mocan , from <i>moacă</i> + suf. <i>-an</i>		-	-	-	-	<i>ocán</i>	-	-	-
păstor < Lat. <i>pastor</i>		-	-	<i>păstor</i>	<i>păstor</i>		-	-	<i>pastîr</i>
ovčár < Cr. <i>òvčār</i>		-	-	-	-		-	-	<i>ovčár</i>

2.3. Question [442]: CĂRARE 'le sentier'; 'path'

cărare < Lat. <i>carraria</i> (It. <i>carraja</i> , old Fr. <i>charriere</i> , Sp. <i>carrera</i> , Pg. <i>carreira</i>)
cale < Lat. <i>callis</i> (cf. It., Sp. <i>calle</i>)
potecă < Bg. <i>пътека</i>
drum < Sl. <i>drumŭ</i> (cf. Bg., Sb., Cr. <i>drum</i> , Alb. <i>dhrom</i> , Gr. <i>δρόμος</i>)
plai ; un. et.; see Gr. <i>πλάγιον</i> , probably by Lat. <i>*plagium</i> , cf. Lat. <i>plagia</i>

ATLASUL LINGVISTIC AL DIALECTELOR ROMÂNEȘTI NORD- ȘI SUD-DUNĂRENE

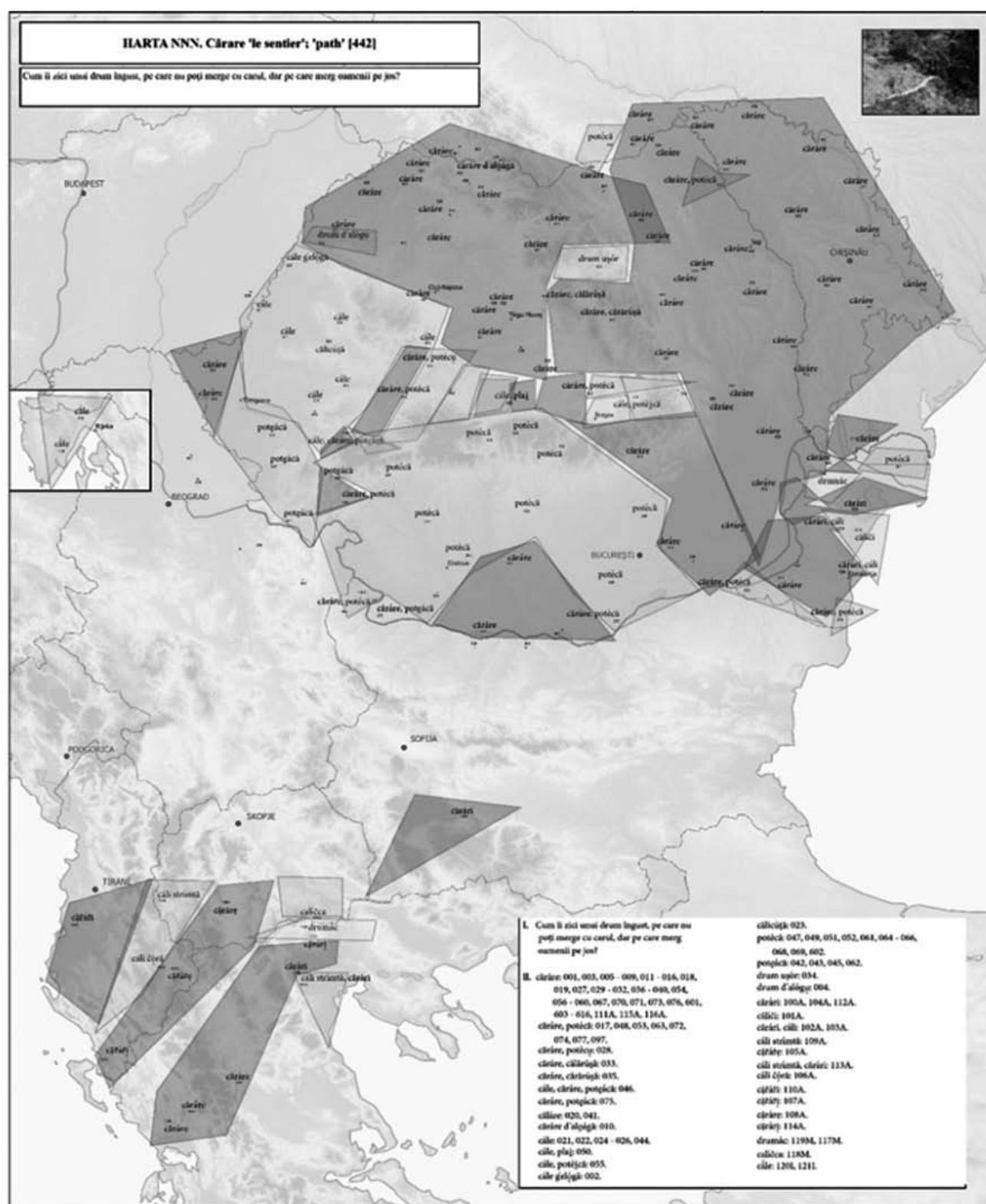

Figure 3. Map CĂRARE 'le sentier'; 'path' [442]

CĂRARE 'path'	Daco-Romanian						Arom.	Mrom.	Istr.
	Muntean speech	Bănăţean speech	Crişean speech	Transylvanian speeches	Maramureşean speech	Moldovan speech			
cărăre < Lat. <i>carraria</i> (It. <i>carraja</i> , oldFr. <i>charriere</i> Prov. <i>carriera</i> , Sp. <i>carrera</i> , Pg. <i>carreira</i>)	<i>cărăre</i>	<i>cărăre</i>	<i>cărăre</i>	<i>cărăre</i>	<i>cărăre</i>	<i>cărăre</i>	<i>cărăre</i>		
cale < Lat. <i>callis</i> (cf. It. Sp. <i>calle</i>)		<i>căle</i>	<i>căle</i>	<i>căle</i>			<i>căle</i>	<i>caléčica</i>	
potecă < Bg. <i>пѹтека</i>	<i>potēcă</i>	<i>potēcă</i>		<i>potēcă</i>		<i>potēcă</i>			
drum < Sl. <i>drumŭ</i> (cf. Bg., Srb., Cr. <i>drum</i> , Alb. <i>dhr om</i> , Gr. <i>δρόμος</i>)			<i>drum</i>	<i>drum</i>				<i>drumác</i>	
plai ; see Gr. <i>πλάγιον</i> , probably by Lat. <i>*plagium</i> , cf. Lat. <i>plagia</i>				<i>plaj</i>					

2.4. Question [080]: USTUROI ‘ail’; ‘garlic’

usturoi	Derived form from <i>a ustura</i> (< Lat. <i>ūstŭlo</i> , -āre) + suffix -oi;
ai	< Lat. <i>alium</i> and <i>allium</i> (cf. It. <i>aglio</i> , Prov. <i>alh</i> , Fr. <i>ail</i> , Cat. <i>all</i> , Sp. <i>ajo</i> , Pg. <i>alho</i> , ?Alb. <i>aj</i>)

ATLASUL LINGVISTIC AL DIALECTELOR ROMÂNEȘTI NORD- ȘI SUD-DUNĂRENE

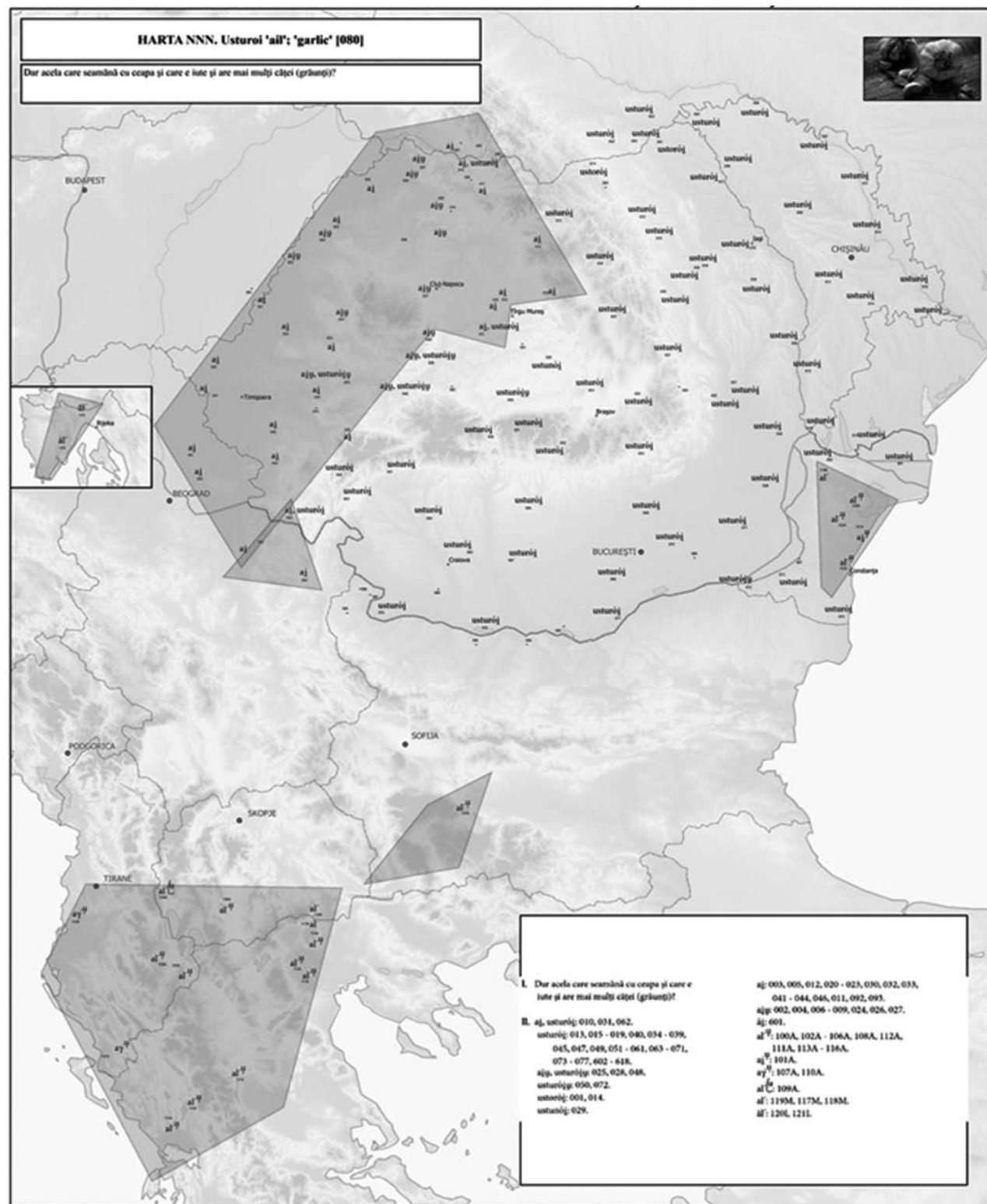

Figure 4. Map USTUROI 'ail'; 'garlic' [080]

USTUROI 'garlic'	Daco-Romanian						Arom.	Mrom.	Istr.
	Muntean speech	Bănăţean speech	Crişean speech	Transylvanian speeches	Maramu- reşean speech	Moldo- vean speech			
usturoi < the verb <i>a ustura</i> (< lat. <i>ustulo</i> , -are) + suffix -oi	<i>usturoi</i>	-	-	<i>usturoi</i>	-	<i>usturoi</i>	-	-	-
ai < lat. <i>alium</i> et <i>allium</i> (cf. It. <i>aglio</i> , Prov. <i>alh</i> , Fr. <i>ail</i> , Cat. <i>all</i> , Sp. <i>ajo</i> , Pg. <i>alho</i> , ?Alb. <i>aj</i>)	-	<i>ai</i>	<i>ai</i> , <i>aiu</i>	<i>ai</i> , <i>aiu</i>	<i>ai</i> , <i>aiu</i>	-	<i>al'</i>	<i>al'</i>	<i>âl'</i>

2.5. Question [020]: ZĂPADĂ 'la neige' 'snow'

ZĂPADĂ 'la neige' 'snow'

zăpadă, from Sl. *zapadati*

nea < Lat. *nix*, *nivis* (cf. It. Pg. *neve*, Pv. Cat. *neu*, Fr. *neige*, Sp. *nieve*)

omăt < Sl. *ometŭ*

ATLASUL LINGVISTIC AL DIALECTELOR ROMÂNEȘTI NORD- ȘI SUD-DUNĂRENE

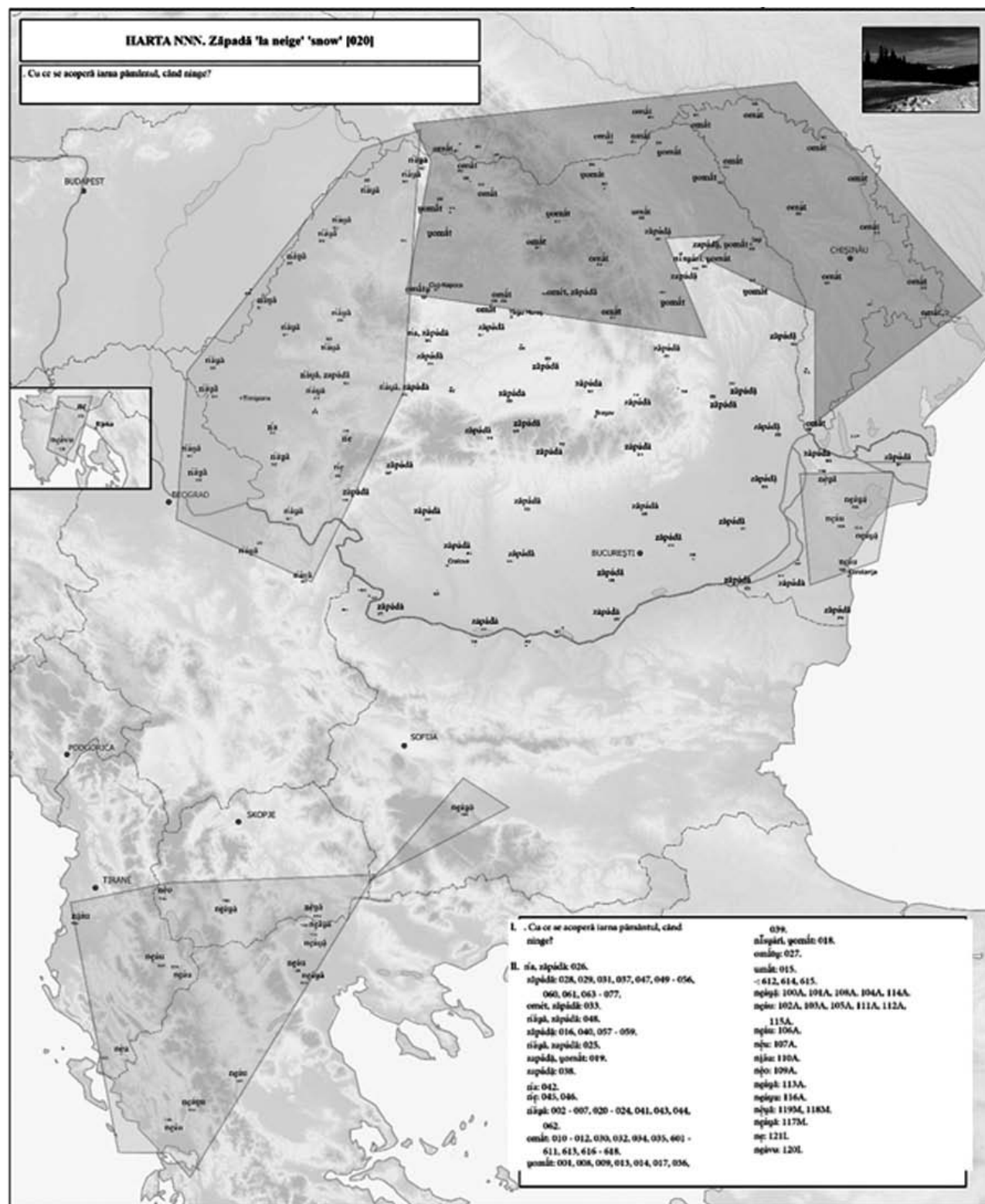

Figure 5. Map ZĂPADĂ 'la neige' 'snow' [020]

3. The concurrence of the Balkan and Romance elements based on new field research, carried out within the RoDIAL project

The long cohabitation of South-Danubian Romanians with Balkan peoples determined the natural process of penetration in their dialect of loanwords from Greek, Turkish, Albanian, Slavic languages. These loans, both old and new, give a specific shade to Aromanian in comparison with the other dialects of Romanian. They cover various fields, such as the social area: *bórġi* ‘debt’ (< Turk. *borç*), *bánă* ‘life’ (regressively derived word from the verb *bănêġu* < Alb. *banoj*); trade: *émbur^u* ‘trader’ (< Gr. *ἐμπορος*), *pázari* ‘fair’ (< Turk. *pazar*); military: *askéri* ‘army’ (< Turk. *askerî*); education: *dáscal* ‘teacher’ (< Gr. *δάσκαλος*), *ġrámă* ‘letter’ (< Gr. *γράμμα*); transport: *aftukínă* ‘automobile’ (< Gr. *αυτοκίνητο*), etc. For the Meşovo-Sîracu area, we have identified the preservation of some Latin words that have been lost in other Aromanian subdialects: *floáre* ‘flower’ (< Lat. *flos*, -rem), *anġilêġu* ‘understand’ (< Lat. *intelligere*), *mi cúlcu* ‘I sleep’ (< Lat. *collocare*), (the sun) *apúni* ‘sunset’ (< Lat. *apponere*), *cătuşă* ‘cat’ (< Lat. *catta* + suffix -uşă).

Another interesting fact emphasised in our research is the conservative feature of the Pind area. In the settlements from the Pind, an enclave in the Greek environment, the agricultural terminology of Latin descent is better kept as compared to other areas: *arátru* (< *aratrum*) ‘plough’, *strâmburári* (< Lat. **stimularia*) ‘prod’, *yizmáre* (< Lat. *vindemiare*) ‘vine harvesting’, *vómeră* (< Lat. *vomer*) ‘coulter, stubble plough’, *sărcleġu* (< Lat. *sarculare*) ‘to hoe’. In other Aromanian subdialects, these terms have either not been attested, or they do not exist: *strâmburári*, *yizmáre* (*strâmburári*, *yizmári*, *vómeră*, *sărcleġu*), or they have been replaced with loanwords (*domaluc* ‘plough’, cf. Alb. *domalug*) (cf. Nevaci 2013: 72).

4. Conclusions

This dialectal field research on the South-Danubian dialects could not have been accomplished in the 1980s when ALE surveys took place in Greece and Albania, due to the geopolitical conditions of the time. We also consider it opportune to include in the network a Romanian locality from Hungary, as well as the extension of the network from the historical Maramureş, now in Ukraine. Using the ALE questionnaire, the Romanian material will be used in a complete form for the linguistic commentaries from the next ALE volumes, offering to the academic environment, and not only, an overview, from a scientific point of view, of the Romanian language and its dialects. With regard to the age of the dialect differentiations, it is possible to determine several layers. Some differences are due to the substratum, and even to the existence of certain dialect differences in the language of the natives. Other differences may come from the Latin which gave birth to Romanian. We may even detect lexical differences stemming from borrowings from other languages. Added to this are the modifications that occur in the structure of interdialectal relationships or that result from the internal, sometimes parallel, evolution of dialects.

Based on the analysed words, we found concordances between the Daco-Romanian dialect and the South-Danubian Romanian dialects, distant dialects, both between the northern North-Danubian area and the Aromanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian dialects (*păcurar* ‘shepherd’, *nea* ‘snow’, *moare* ‘brine’, *cărare* ‘path’, *cale* ‘path’, *ai* ‘garlic’, terms of Latin origin), but also between the southern area of Daco-Romanian and the South-Danubian Romanian dialects (*varză* ‘cabbage’, also a term of Latin origin). The concept of distant dialect highlights the unity of structure of some territorially separated subdialects or dialects in different historical eras. Such distant dialects are also the dialects of the Romanian language – Daco-Romanian, Aromanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian (Nevaci 2013). Numerous studies of dialectology revealed, for example, concordances between Aromanian and some subdialects of Daco-Romanian (usually from Banat and Crişana) or concordances between some subdialects of Aromanian. We note that the territory where Romanian is spoken is sometimes divided into two areas, an area where a term is inherited from Latin and an area where the term is borrowed (usually in Slavic, but also in Turkish, etc.). “In general, the grouping of the South-Danubian dialects with the western (and north-western) subdialects of Daco-Romanian, primarily with the subdialects of Banat and Crişana, can be observed. This finding confirms some previous observations in this regard. There are, however, situations in which the South-Danubian dialects (or some of their subdialects) are grouped, in whole or individually, also otherwise, for example with the southwest or the south of the Daco-Romanian territory.” (Saramandu 2004: 195).

From the analysis of the maps, we found that an important series of terms come from Latin and have correspondents in Romance languages: *varză* ‘cabbage’, *curechi* ‘cabbage’, *moare* ‘sour cabbage, brine’, *păcurar* ‘shepherd’, *pastor* ‘shepherd’, *ai* ‘garlic’, *nea* ‘snow’, *plai* ‘path’, *cărăre* ‘path’, *cale* ‘path’. It is interesting that all these terms share a common area with both central România and peripheral România. Also, there are terms formed on the territory of the Romanian language, from Latin bases, such as *usturoi* ‘garlic’, *calecica* ‘path’. We note the presence of some inherited Latin terms throughout the Balkan space, such as *plai* ‘path’ (see Skok 1971 s.v). We emphasize the fact that the descendants of Latin terms can be found in all four dialects of the Romanian language: Daco-Romanian, Aromanian, Megleno-Romanian, Istro-Romanian. The terms inherited from Latin are competed by those borrowed from Old Slavonic or from Bulgarian, Serbian, Croatian, as well as from Greek. Among the analysed words, borrowings from Slavic and Greek are poorly represented in the South-Danubian Romanian dialects compared to Daco-Romanian. This demonstrates the vitality of the inherited element in the South-Danubian Romanian area.

Atlasul lingvistic al dialectelor românești din nordul și din sudul Dunării (ALDRO), engl. *The Linguistic Atlas of Romanian Dialects from the North and the South of the Danube*, by comparing the Romanian dialectal material, by subdialects, demonstrates the unity of the Romanian language in its spatial extension, in a territory of *continuum romanicum*, both by the preservation of some facts from Latin at the phonetic, morphological, syntactic, lexical levels, as well as the manifestation of independent dialectal tendencies in the same direction.

References

- ALE 1983-2015: *Atlas Linguarum Europae* I-IX. Assen/Maastricht/Roma/București: Van Gorcum/Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato Publishing House/Editura Universității din București.
- ALRR. Sinteză III 2018: *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, vol. III (Nicolae Saramandu, coord., Carmen-Irina Floarea, Ionuț Geană, Mara Manta, Mihaela Mariana Morcov, Manuela Nevaci, Carmen-Ioana Radu, Daniela Răuțu). București: Editura Academiei Române.
- DDA 1974: Papahagi, Tache, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ediția a doua augmentată. București: Editura Academiei Române.
- DDM 2013, 2019: *Dictionarul Dialectului Meglenoromân. General și etimologic*, vol. 1, A–C; vol. II Č–E, coord. Nicolae Saramandu, authors: Nicolae Saramandu, Alina Bojoga, Carmen-Irina Floarea, Marilena Tiugan. București: Editura Academiei Române.
- Chambers and Trudgill 1988: Chambers, J. K. and Trudgill, Peter, *Dialectology*, 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iordan 1923-1928: Iordan, Iorgu, *Dialectele italiene de sud și limba română*, *Arhiva* XXX (1923: pp. 35-50); XXXI (1924: pp. 207-226); XXXIII (1926: pp. 9-20, pp. 177-192).
- Nevaci 2013: Nevaci, Manuela, *Identitate românească în context balcanic*, București: Muzeul Literaturii Române Publishing House.
- Pușcariu 1940: Pușcariu, Sextil, *Limba română*, I. București: Fundația Regală pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”.
- Saramandu 2000: Saramandu, Nicolae, *Dialectele românești*, in SCL, LI, nr. 2, pp. 429–447.
- Saramandu 2004: Saramandu, Nicolae, *Raporturile între dialectele românești sud-dunărene și graiurile dacoromâne*, în „Romanitatea orientală”, Editura Academiei Române, București, 2004, p. 193-202.
- Skok 1971: Petar, Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Vol. 1. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.

БАЛКАНСКА СРЕЩУ РОМАНСКА ЛЕКСИКА В ЛИНГВИСТИЧНИЯ АТЛАС НА РУМЪНСКИТЕ ДИАЛЕКТИ НА СЕВЕР И НА ЮГ ОТ ДУНАВА

Мануела Невачи^а, Ирина Флоаря^б

Букурещки университет^а, Институт за лингвистика „Й. Йордан – Ал. Росети“,
Румънска академия на науките^{а,б}

manuela.nevaci@unibuc.ro^а, flo.irina@gmail.com^б

Резюме. Докладът ни има за цел да покаже диалектните прилики на северно и южнодунавските румънски диалекти (дако-румънски, аромански, меглено-румънски, истро-румънски), говорени в Румъния, Република Молдова, Украйна, Сърбия, Унгария, Албания, България, Република Северна Македония, Гърция, Хърватия. За да се направи съпоставка с европейските диалекти, нашето изследването се основава на въпросника на Европейския лингвистичен атлас (ЕЛА), на диалектния архив на ЕЛА от Института за лингвистика „Й. Йордан – Ал. Росети“ при Румънската академия на науките. По този начин се открояват индекси на лексикални единици от романските езици, сходни в езиците от Балканския езиков съюз и други европейски езици. Целта е да се подчертае романския произход и единството на румънския език в европейски план.

Ключови думи: *проект RoDial ALDRO, диалектология, лингвистична география*

Manuela Nevaci
Iorgu Iordan – Al. Rosetti Institute of Linguistics
Romanian Academy
13 13 Septembrie St.
Bucharest 050711
Romania

Irina Floarea
Iorgu Iordan – Al. Rosetti Institute of Linguistics
Romanian Academy
13 13 Septembrie St.
Bucharest 050711
Romania

СЛОЖНИ ДУМИ И СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ СЪС ЗНАЧЕНИЕ ‘КОТКА’ В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЕЗИЦИ И ТЕХНИТЕ ДИАЛЕКТИ

Илияна Гаравалова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

garina@abv.bg

Резюме. Статията е резултат от проучванията по повод предстоящото лингвогеографско представяне на названията на домашната котка, *Felis domestica*, в Европейския лингвистичен атлас, което е възложено на българската лингвистична комисия. Целта на тази научна разработка е да се представи цялостно многообразието от сложни думи и словосъчетания със семантика ‘котка’, характерно за европейските езици и техните диалекти, за да се открие наличието на някои интересни тенденции при тях, обединяващи не само близкородствени, но и неродствени езици. В статията се представя класификация на анализирания тип названия, която е резултат от проследяване на семантичната основа на възникването им, както и на етимологията на думите, анализират се техните формални парадигми, а освен това се правят и паралели между названията на котката и други обекти от действителността.

Ключови думи: диалектология, лингвистична география, диалектна лексикология, словосъчетание, сложна дума и др.

Това научно изследване е тясно свързано с работата на българската лингвистична комисия по предстоящото лингвогеографско представяне на названията на домашната котка в Европейския лингвистичен атлас. Още в първия етап от изработването на картата, свързан със систематизирането на лингвистичен материал от европейските езици и техните диалекти, силно впечатление направи огромният брой словосъчетания и сложни думи, служещи за назоваване на разглеждания животински вид в Европа, като се откриха и някои интересни тенденции, които ще бъдат обект на анализ в изложението по-долу.

Преди пристъпването към същинската част на въпроса обаче се налага да се направи едно терминологично уточнение. В Европейския лингвистичен атлас е възприета употребата на хиперонимния термин *compound* (англ.) / *kompositum* (нем.) ‘съединение’, с който се обозначават както сложни думи, така и словосъчетания, защото в рамките на този голям лингвогеографски проект се работи с множество различни по произхода и принадлежността си към определен морфологически тип книжовни езици и техните диалекти и понякога е много трудно да се направи разграничение между номинална фраза и сложна дума, особено на диалектно равнище, където слятото или разделното писане на компонентите на определено название често е резултат от личното решение на този, който го е регистрирал. Наименованията на домашната котка не правят изключение в това отношение. Сред тях също не са редки случаите, когато напълно идентични по структура и състав композити в един пункт са регистрирани като номинална фраза, а в друг – като една лексема (срв.: *f'ikat* // *f'i kət* + *she-cat* + ‘тя котка’ – англ.; *fimEl kaə* // *f'imeEikat* + *female cat* + ‘женска котка’ – англ.; *'imisækissa* + *fin. imisäkissa*; *ingr. immizä kissa* + // *'imisæ k'issa* + *imisä kissa* + ‘женска котка’ – финл.; *katume 'a, gatu emja* + *katume-a, gatu eme-a* + ‘котка майка’ – ез. на баските в Исп. и Франц.; *katemi 'ε* + *kateme-a* +, *katu eme* + *katu eme* + ‘котка майка’ – ез. на баските в Исп.; *t'ebE kət* + *tabby-cat* + // *t'ε bike t* + *tabby-cat* + ‘котка на тъмни ивици’ – англ. и др. (Арх. ЕЛЯ/Арх. ЕЛА)). Поради това и в настоящото изложение разглежданият хиперонимен термин ще бъде употребяван в случаите, когато разграничението между словосъчетание и сложна дума не е от съществено значение за лингвистичния анализ.

Необходими са и някои уточнения за начина на представяне на илюстративния материал в статията. Той се екскрипират от архива на Европейския лингвистичен атлас и се предава в курсив, транскрибиран на характерната за този лингвогеографски труд система за фонетичен запис, както и в нормализиран вариант (обграден от знака „+“), подадени от националната комисия на съответната държава и приети от редакционния съвет на изданието, след което се посочва значението му. Име-

ната на селищата от разпространението на всяко от анализирания названия също са в оригиналния си вид от архива на ЕЛА, за да се избегнат недоразумения и неточности. Данните за разпространението на ез. явления не се обобщават, тъй като мрежата от пунктове на ЕЛА е относително рехави и това би довело до тяхното изкривяване поради липса на информация от много други съседни селища, където биха могли да се наблюдава съществени различия от наблюдаваното в официално регистрираните пунктове. Именно поради това и картите в този лигвогеографски труд са решени по този начин – те са пунктови, а не ареални. След названията на селищата в съкратен вид се обозначава държавата / семейството езици, а накрая в скоби и само при необходимост се прави уточнение за езика, на който е съответното наименование.

По-голямата част от сложните думи и словосъчетанията със значение ‘котка’, регистрирани в Европа, включват като основен елемент в състава си съществително с тази семантика на съответния език. То обикновено стои на второ място, но (по-рядко) може да бъде и в началото на композита или да изпадне. В рамките на номиналната фраза или сложната дума основното съществително със семантика ‘котка’ е придружавано от едно или повече имена с атрибутивна употреба и уточняваща функция. В европейските езици, характеризиращи се с наличието на названия от този тип, най-многобройни са случаите, в които обект на конкретизиране е полът на животното.

Това може да се постигне по няколко начина. Първият от тях е характерен изцяло за германските езици. При него именното словосъчетание или сложната дума, служещи за назоваване на домашната котка, съдържат основна лексема – съществително, произлизащо от лат. *cattus* ‘котка’ и стоящо на второ място, а първият елемент обозначава най-общо принадлежност към женския пол чрез лично местоимение в атрибутивна употреба (напр.: **hun** ‘тя’ + **cat** ‘котка’ – *‘hun, khaḁ + hunkat+* – Borglum, Sennels, Tvis, Ars, Houlbjerg, Lyngby, Tved, Al, Vodder, Barrit, Flemlose, Revninge, Kolby, Buerup, Lille Lyngby, Strobby, Felsted, Snode, Thoreby, Klemensker, Дания; *h ‘Qnkaī + honkatt* (m.)+ – Pargas, Kyrkslätt, Швеция; *h ‘Qnkaī a + honkatta+* – Telana, Швеция; *h. ‘ḡkhatē + hokatte* (f.)+ – Skjervoy, Hasvik, Masoy, Gamvik, Nord-Varanger, Bjornskinn, Andenes, Alta, Flakstad, Borge, Fauske, Saltdal, Indre Innherad, Grong, Snasa, Froja, Hemne, Surnadal, Oppdal, Singsas, Trysil, Brandbu, Vardal, Ringsaker, Bo, Hedrum, Notteroy, Oslo, Норвегия; *h. ‘ḡkhatē + hokatt* (f.)+ – Bergen, Klepp Норвегия; **she** ‘тя’ + **cat** ‘котка’ – *‘ikat + she-cat+* – Thropton, Brigham, Staveley-in-Kendal, Witton-le-Wear, Pilling, Kigsley, Audlem, Harwood, Mow Cop, Golcar, Bamford, Kniveton, Tickhill, Oxton, York, Clum, Kynnersley, Lapley, Napton-on-the-Hill, Ullesthorpe, Little Harrowden, Kedington, Docking, Brompton Regis, Raglan, Wedmore, Whitchurch, Latteridge, Sherborne, Alresford, East Clandon, Warren Street, Staple, St. Ewe, Altarnun, South Zeal, Kingston, Whiteparish, Grimston, Англия; *‘ikat + she-cat+* – Llanfair Tallhaearn, Boncath, Felindre, Painscastle, Llanfair Caereinion, Marloes, Langennith, Llantrisant, Usk, Англия (галски пункт.); *ḡ kat + she-cat+* – John o’Groats, Lumphanan, Шотл.; *ḡ kat + she-cat+* – Innerwich, Шотл.; *‘ikat + she-cat+* – Ascoli Satriano, Monte di Procida, Napoli, Ottaviano, Alberobello Англия (Ирл.); *ḡt + she+* – Abbeytown, Great Strickland, Keelby, Welwick, Bretforton, Nether Whitacre, Napton-on-the-Hill, swinstead, Warboys, Aswellthorpe, Codicote, Little Baddow Англия (Арх. ЕЛА/ Arh. ELA)). Както личи от последния английски пример, лексемата *cat* в някои случаи може и да отпадне.

Подобен е случаят и със следващата голяма група регистрирани в европейските езици сложни названия на домашната котка, които се обединяват от общата си семантика ‘представител на вида *Felis domestica* от женски пол’. Това отново са словосъчетания или сложни думи с основна лексема със значение ‘котка’ на съответния език. В преобладаващата част от случаите тя произлиза от лат. *cattus* / *gattus* (хар. предимно за Иберийския полуостров, територията на Южна Франция и Италия) и стои на второ място. Структурата на този тип композити обаче не включва местоимения, а прилагателни в атрибутивна употреба. Те се характеризират със семантика ‘женски (пол)’ и са производни от дума със значение ‘жена’ в съответната лексикална система. Сред тях с най-висока фреквентност в анализирания тип названия на домашната котка се характеризира лексемата *njiṇṇalās* ‘женски пол’ (вероятно от урал. произх., срв. Mordv. *nji* (ni) ‘жена’, Komí. *nin* ‘(експресив.) жена’) (напр.: *n ‘iṇṇilaskaḡtū + njiṇṇelās-gat ‘to+* (от *njiṇṇalās* ‘женски пол’ + *gat ‘to* ‘котка’ от сканд. произх.) – Manndalen I Lyngen, саам. ез. в Норвегия; *n ‘eḡḡ ‘l ǝ skāssa* (от *njiṇṇalās* + *kāss* ‘котка’ от фин. и карел. произх.) – Sevettijärvi, саам. ез. във Финландия; *n ‘aṇṇl is ‘koss* (от *njiṇṇalās* + *kāss*) – Tuloma, саам. ез. в Русия; *n ‘iṇṇlaskoss* (от *njiṇṇalās* + *kāss*) – Lovozero, саам. ез. в Русия; *n ‘iṇṇlaskoss* (от *njiṇṇalās* + *kāss*) – Babino, саам. ез. в Русия; *n ‘eṇḡlaskuēf ‘k* (от *njiṇṇalās* + *kuēf ‘k* ‘котка’ от *кошка* от рус. ез.) – Vatzino, саам. ез. в Русия; *n ‘aṇlask iēf ‘k* (от *njiṇṇalās* + *kuēf ‘k*) – Iokan’ga, саам. ез. в Русия (Арх. ЕЛА/ Arh. ELA)). Също-

то прилагателно се открива и в композита *n'ijñalaspušsā + njiñjalās-buss'a* + Utsjoki, саам. ез. във Финландия (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ), образуван с помощта на съществителното *buss'a* ‘котка’ от сканд. произход. Към този тип названия може да се причисли и словосъчетанието *n'aisp, ōl k'atti + naispool katti* + Mattija, Вот./ Фински ез., germ. заемка (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ), прилагателното в състава на което е сложна лексема, образувана от думите *nais* ‘жена’ + *pool* ‘страна’.

Във финския език и неговите диалекти сложните названия на домашната котка от разглеждания тип също са често срещани, като при тях в атрибутивна употреба се регистрира лексемата *naaras* ‘женски пол’ и нейните производни: *nairas, nairainen, narttu, naarttu, naakku, naappa, nalli* и др. (напр.: *n'ārakissa + naarakissa* + ‘котка от женски пол’ – Rovaniemi, Himanka, Nivala, Hattula, ämsä, Hollola, Iitti/ Jaala, Kittilä, Ylitornio, Tervola, Pudasjärvi, Suomussalmi, Kalajoki, Sotkamo, Kuhmo, Kaustinen, Perho, Toholampi, Pyhäjärvi Ol, Kiuruvesi, Laihia, Karstula, Saarijärvi, Karttula, Mouhijärvi, Kangasala, Luopioinen, Padasjoki, Pertteli, Nummi, Финл.; *n'ārakissi + naarakissi* + – Laihia, Финл.; *n'airakissa + nairakissa* + – Pöytyä, Sauvo, Pertteli, Nummi, Финл.; *n'āraskissa + naaraskissa* + – Nivala, Utajärvi, Ristijärvi, Kangasniemi, Iitti/ Jaala, Pöytyä, Kalanti, Kustavi, Rymättylä, Финл.; *n'airaskatti + nairaskatti* + – Kustavi, Rymättylä, Karjalohja, Финл.; *n'ārainen k'atti + naarainen katti* + – Munämäki, Финл.; *n'airainen k'atti + naarainen katti* + – Kalanti, Финл.; *n'arttu + narttu* + – Rovaniemi, Konginkangas, Hattula, Jämsä, Hollola, Vihti, Muhos, Piippola, Puolanka, Viitasaari, Pyhäjärvi Ol, Kiuruvesi, Virrat, Ruovesi, Karstula, Saarijärvi, Kuopio, Kokemäki, Lempäälä, Teisko, Sääksmäki, Luopioinen, Längelmäki, Sysmä, Valkeala, Ristiina, Sääminki, Tammela, Nurmijärvi, Hausjärvi, Финл.; *n'ärttu + naarttu* + – Hollola, Финл.; *n'ärtu + naartu* + – Padasjoki, Финл.; *n'ātu + natu* + – Nurmo, Vampula, Hämeenkyrö, Hattula, Laihia, Kauhajoki, Ilmajoki, Jalasjärvi, Lapua, Alavus, Virrat, Ruovesi, Ähtäri, Keuruu, Karstula, Merikarvia, Pori, Eurajoki, Pomarkku, Kokemäki, Kankaanpää, Lavia, Tyrvää, Ikaalinen, Urjala, Lempäälä, Teisko, Kangasala, Sääksmäki, Somero, Финл.; *n'ātu + naatu* + – Somero, Финл.; *n'ātu + naatu* + – Vihti, Yläne, Tammela, Nummi, Loppi, Nurmijärvi, Финл.; *n'äku + naaku* + – Hinnerjoki, Kalanti, Mynämäki, Yläne, Финл.; *n'akku + nakku* + – Himanka, Karunki, Krmijärvi, Kolari, Kustavi, Финл.; *n'appa + naappa* + – Pöytyä, Yläne, Lieto, Финл.; *n'alli + nalli* + – Vampula, Pöytyä, Loimaa, Somero, Tammela, Финл. (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ)). Както личи от приведените примери, в анализираната лингвистична система съществителното със значение ‘котка’ изпада от състава на композита изключително често.

При разглеждания тип названия на домашната котка в европейските езици със същата функция се регистрира и английското прилагателно *female* ‘женски’ (напр.: *fimEl kaə + female cat* + ‘женска котка’ – Sutton, Англия; *f'imeEikat + female cat* + – Buckley, Англия; *fimEl + female* + – Clifton-upon-Teme, Англия (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ)). Както личи от последния пример, лексемата *cat* в някои случаи може и да отпадне.

В тюркските и кавказките езици при анализирания тип сложни названия на домашната котка, включващи в състава си съществително, образувано с помощта на корен *cat-* // *gat-* (и техни производни) и със значение ‘котка’, се регистрира прилагателното *diši* // *tiši* ‘женски пол’ (напр.: *diŋ'i kedi* – Kırklareli, Lüleburgaz, Tekirdağ, Keşan, Gelibolu, Турц.; *diŋ'i khatsh* – Ahty, Нах.-дегест./ Кавк. ез.; *tiŋ'I kiŋ'i ik + tiši kiŋ'tik* + – Učkulan, Кар.-балк./ Тюрк. ез.; *diŋi gatu* – Hiv, Нах.-дегест./ Кавк. ез. (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ)). То се появява в атрибутивна употреба и в композити със същата семантика, в състава на които обаче се включва лексемата *mişik* // *mysyk* ‘котка’ (напр.: *tifi miŋ'ikh + tiši mişik* + – Bujnask, Кум. / Тюрк. ез., заети от Русия (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ)). Именно тази опорна дума е изпаднала от състава на названието на домашната котка: *uryAf'í + urgaşy mysyk* + ‘котка от женски пол’ – Ikon-Halk, Terekli-Mekteb, Ногай/ Тюрк. ез. (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ), както личи от нормализирания вариант на анализирания композит.

Към групата на сложните наименования на домашната котка, представляващи словосъчетание или сложно име, които съдържат основна лексема – съществително със семантика ‘котка’, образувано с помощта на корен *cat-* // *gat-* (и техни производни) и стоящо на второ място, докато първият елемент има атрибутивна употреба и означава ‘женски пол’, следва да се включат турското наименование *k'andžik kedi* – Edirne, Турция и гръцкото *θitik'os γ'atis* – Pyrgi, Гърция (Арх. ЕЛ/ Арх. ЕЛ).

Макар и в значително по-редки случаи, основната дума със значение ‘котка’, образувана с помощта на корен *cat-* // *gat-* (и техни производни), може да стои и на първо място в словосъчетанието при анализирания тип сложни названия (напр.: *k'æ:Θ vanEu, + cath benyw* + (*benyw* ‘женски пол’ от уелски) – Trefor, Mellteyrn, Llanddwywe, Англия (келт. ез.); *khaht b'zæn + cat boireann* + (*boireann* ‘женски

пол') – Assynt, Шотл./ Герм. ез.; *kat bo 'inən +cat baineann+* – Trevico, Англия (ирл.); *khaht p 'λδp +cat boireann+* – Horgabost, Шотл./ Герм. ез.; *khat p 'əran +cat boireann+* – Golspie, Шотл./ Герм. ез.; *khat p 'o?rŋ +cat boireann+* – Lochgair, Шотл./ Герм. ез.; *khəxt p 'ər +cat boireann+* – Killin, Шотл./ Герм. ез.; *g 'a ŋu v 'amī a +latt.*: gatto femmina+ – Faùglia, Итал./ ром. Ез. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)).

Макар и по-рядко, в европейските езици се регистрират и сложни названия на домашната котка с лексема със значение 'женски пол' в атрибутивна употреба, в състава на които като основна дума функционира не име, произлизащо от лат. *cattus* 'котка', а съществителното *мачка*. То е с недостатъчно изяснен произход (вж. БЕР/ BER 1986: 696-697; Трубачов/ Trubachov 1960: 98-99; Антонова-Василева/ Antonova-Vasileva 2017: 227; Гаравалова/ Garavalova 2021: 87) и е характерно за част от езиците, принадлежащи към славянското езиково семейство, и за някои неродствени езици, разположени в близост до тях. На неговата етимология, както и на дихотомията *котка* / *мачка* в славянските езици, тук няма да се спираме, тъй като този въпрос е страничен за тази статия и е разгледан подробно другаде (Трубачов/ Trubachov 1960: 92; ОЛА 2000: 45, 57, 77; Гаравалова/ Garavalova 2021: 86; Панайотов/ Panayotov 2001: 96; Одран/ Odran 1970 и др.). Ще припомним единствено, че става дума за архаично лексикално явление, въз основа на което лингвогеографската карта на славянския свят да се дели на две части в зависимост от това дали в името на домашната котка се открива корен *кот-* / *кощ-* или респ. *мач-* / *тащ-*, като в лексикалната система на повечето славянски езици функционира само единият тип название (срв.: *кот-* / *кощ-* – в рус.; блрус.; пол.; г. и д. луж.; *мач-* / *тащ-* – в сръб.; босн.; хрв. и слов.; наличие и на двата типа продуктивни основи – в диалектите на бълг.; чеш. и слов. език и в Югозап. Украйна (ОЛА/ ОЛА 2000: 45, 57, 77; Гаравалова/ Garavalova 2021: 86; Панайотов/ Panayotov 2001: 96 и др.)).

От гледна точка на анализирания проблематика интерес представлява унгарският език, който е особено показателен по отношение на въпроса за наличието на взаимно влияние между разположените в съседство неродствени езици. Той е угрофински език, един от малкото съвременни европейски езици, които не принадлежат към индоевропейското езиково семейство, но се намира в сериозно славянско обкръжение и, исторически погледнато, има продължителни контакти със славянските народи, поради което в него се откриват множество славянски, в това число и български, заемки (Гаравалова/ Garavalova 2021: 87-88). Тези две негови характеристики се съчетават по уникален начин в названията на домашната котка, регистрирани на диалектно равнище. Както бе посочено по-горе, за угрофинските и германските езици (с които унгарския също граничи) използването на композити в разглеждания случай е често срещано, докато в славянските езици се регистрира изключително рядко, но, където все пак се открива, унгарското влияние е ясно различимо. Безспорно на славянско влияние се дължи обаче фактът, че в структурата на сложните названия на домашната котка в унгарския език и неговите диалекти като основна лексема се регистрира заемката *macska* (dial: *m 'atfka*, *m 'āt/fka*) 'котка'. В преобладаващата част от случаите заедно със съществителното *мачка* в структурата на композитите със значение 'домашната котка' в унгарския език с атрибутивна употреба се регистрира лексемата *nősteny* 'женски (пол)' и нейни производни (напр.: *ñ 'ǽstēpmotfko* Dial: *ñ 'ǽstēpmotfko*, *ñ 'ǽstēmmotfko*, *ñ 'ǽstūmmatfka*, *ñ 'ǽstūmmotfko*, *ñ 'ǽstēnmotfko*, *ñ 'ǽstēnmotfko*, *ñ 'yoštēmmotfko*, *ñ 'ēstīnmotfko*, *ñ 'yoštīnmotfko*, *ñ 'ēstēmmotfko*, *ñ 'ēstīnmotfko*, *ñ 'ǽstēpmotfko*, *ñ 'yštēnmotfko* – Patak, Agyagosszergeny, Kald, Szentgal, Uny, Nagykorös, Viszak, Szentá, Kalmanca, Gölle, Martonfa, Kakasd, Szeremle, Dunapataj, Kiskunhalas, Földeak, Унг., слав. заемка; *ñ 'ǽstēmmatfka* +hng. *nőste 'nymacska* – Rimetea, Унг., слав. заемка; *ñ 'ǽstēmmotfko* – Merești, Унг., слав. заемка (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)). Именно тя се появява и в редките случаи, когато разглежданият животински вид се назовава чрез сложна дума в славянските езици (напр.: *n 'ǽstēpmotfko* +*njöstīmmacska*, *nöstēnymacska* – Mužla, Alloglotte, Укр.; *n 'ǽstēpmotfko* +*Nöstény macska* – Ваčka Topola, Сърб.; Alloglotte *n 'ǽstēpmotfko* +*nöstény macska* – Ваčka Topola, Сърб. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)).

Следващата голяма група словосъчетания и сложни имена, служещи като название на домашната котка в европейските езици, също се характеризират с наличието на основна дума – съществително със семантика 'котка', образувано с помощта на корен *cat-* // *gat-* (и техни производни) и стоящо на второ място, но при тях лексемата в препозиция и с атрибутивна употреба означава 'майка'. Това не е учудващо предвид факта, че именно майката е олицетворение на основната функция на женския пол, раждането, т.е. оцеляването на вида. Названията на котката от този тип са често срещани във финските езици и могат да бъдат разглеждани като своеобразен плавен преход от анализирания непосредствено преди това към настоящата група композити, защото при тях в

атрибутивна употреба се появява лексемата *imisä* със значение ‘женски пол за куче, котка, свиня, диво животно и др.’, производно от *imeä* ‘смуча’, чийто произход обаче е повлиян от *emä* ‘женски пол, майка’ (напр.: *'imisækissa +fin. imisäkissa; ingr. immizä kissa+ (imisä ‘майка’ + kissa ‘котка’ (фински в Русия)) – Viole, Slavjanka, Kovaši, Финл., герм. заемка; 'imisækissa +fin. imisäkissa; ingr. immizä kissa+ – Kovaši, Ингр./ Фин. ез., герм. заемка; 'emisækissa +fin. imisäkissa+ – Nazija, Финл., герм. заемка; 'imisæ k'issa +imisä kissa+ ‘котка майка’ – Nilsä, Kangasniemi, Jämsä, Juva, Kiuruvesi, Pialavesi, Iisalmi, Maaninka, Sonkajärvi, Nurmes, Laukaa, Karttula, Kuopio, Joroinen, Rantasalmi, Kitee, Ilomansti, Sysmä, Joutsa, Mäntyharju, Valkeala, Ristiina, Lemi, Parikkala, Luumäki, Virolahti, Leppävirta и др. Финл., герм. заемка (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)).*

Също с произход от *emä* ‘женски пол, майка’ през *imeä* и *imizzä* ‘смуча’ се характеризират и сложните названия на домашната котка, образувани от лексемата *emäkkö* // *emikko* ‘женско животно (куче, котка, свиня, диво животно)’ + *kišša (kissa)* // *kazi* ‘котка’ (напр.: *'emäkkökiffa +car. emäkkökišša+ – Volnavolok, Кар./ Фин. ез., герм. заемка; 'emakkokissa +emakokissa+ – Utajärvi Puolanka, Финл.; 'imikkoi kazi + ingr. imikoi kazi+ – Vistino, Ингр./ Фин. ез., герм. заемка; 'emäkkö +car. emäkkö+ – Kmjažaja, Kalevala, Кар./ Фин. ез., герм. заемка; 'emokki +emokki+ – Juuka, Финл.; 'emukki +emukki+ – Nurmes, Pielisjärvi, Финл. (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)). Както личи от последните примери, съществителното със значение ‘котка’ в някои случаи може и да отпадне. Освен във финските езици, словосъчетанието *emikko kati* ‘котка майка’ се среща и в разположения в съседство вотски, както и в някои други езици, принадлежащи към към балто-финската група на угрофинското езиково семейство. Регистрирани са и случаи с появата в препозиция на прилагателното име *emäinen (emane)* // *iminen*, отново по произход от *emä* ‘женски пол, майка’, в композити от анализирания вид (напр.: *'iminej k'issa +iminen kissa+ – Kangasniemi, Juva, Ristiina, Ruokolahti, Финл.; 'emäinen k'issa +emäinen kissa+ – Kymi, Vihanti, Sippola, Финл.; 'emane kaš + est. emane kass+ – Risti, Juuru, Ambla, Viru-Jaagupi, Lügänuše, Emmaste, Pöide, Muhu, Häädemeeste, Tarvastu, Poltsamaa, Otepää, Noo, Polva, Hargla, Vastseliina, Ест./ Фин. ез. (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)).* Към тази група следва да се причисли и наименованието *emätfykaži +car. emäččüaži; ver. emäčkaži+ ‘котка майка’ – Vidlica, Svjatozero, Karel'skaja, Ves'egonsk, Valdaj, Tolmači, Kaskesruče, Кар./ Фин. ез., герм. заемка, с произход от car. emäččy, ver. emäč ‘женско животно, в общи линии’ + kaži ‘котка’ (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА).**

Напълно логично самата непроеводна лексема *emä* ‘женски пол, майка’ (същ. и. от урал. произх., срв. *hiemmeä* ‘майка’, заето и в останалите самоедски ез.) също се регистрира в атрибутивна употреба в сложни думи със значение ‘котка’ от разглеждания тип (напр.: *'emækissa +car. emäkišša; fin. emäkissa+ ‘котка майка’ – Kmjažaja, Kalevala, Bol'soe Konovalovo, Кар./ Фин. ез., герм. заемка; 'emækissa +emäkissa+ – Himanka, Kiihtelysvaara, Iiti/ Jaala, Kymi, Hailuoto, Maaninka, Nurmes, Juuka, Pielisjärvi, Polvijärvi, Liperi, Kontiolahti, Eno, Ilomantsi, Myrskylä, Sippola, Финл.; 'imokissa +imokissa+ – Pyhäjärvi Ol., Kiuruvesi, Финл.; 'emæk, atti +vot. emäkatti+ ‘котка майка’ – Iserpino, Вот./ Фин. ез., герм. заемка; 'emækazi +car. emäkazi; ver. emakaži+ ‘котка майка’ – Tunguda, Kolacel'ga, Vedlozero, Olonec, Sjamozero, Mihajlovskoe, Selišče, Ošta, Кар./ Фин. ез., герм. заемка; 'emakaš +est. emakass+ ‘котка майка’ – Emmaste, Ест./ Фин. ез. (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)).* В по-редки случаи лексема *emä* ‘женски пол, майка’ може да се намира и на второ място в състава на композита (напр.: *katume'a, gatu emja +katume-a, gatu eme-a+ ‘котка майка’ – Baigorry, ез. на баските в Исп.; Orozco, ез. на баските във Франц.; katemi'e +kateme-a+ – Gernica-Santimamine, ез. на баските в Исп.; katu eme +katu eme+ – Urdiain, Labaien-Beruete, ез. на баските в Исп. (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)).* Тя е регистрирана и в състава на сложно име в комбинация със съществителното *machka* ‘котка’ (напр.: *'emetotfka +emetacska+ Dial: emetotfka ‘котка майка’ – Karancslapujto, Унг., слав. заемка (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)).*

В словосъчетанията, служещи за назоваване на домашната котка, в атрибутивна употреба към същ. със семантика ‘котка’ от различен произход (срв.: *koti, katka, kata, pyrys, psaka, pesi* и др.) се среща и чувашката заемка *ava* също със значение ‘майка’ (напр.: *aB'a k'oti +ava+ k'oti+ ‘котка майка’ – Pomary, Мар./ Волг. ез., рус. заемка; æB'æ k'oti + ävâ- k'oti+ – Elasy, Мар./ Волг. ез., рус. заемка; ava katka +ava katka+ – Šokša, ЕМордв., рус. заемка; avaka katka +avaka katka+ – Kozlovka, Starye Turdaki, Kljavlino, Vilovatoe, Tihonovka, Spiridonovka, Staroe Ivancevo, Bol'soi Makateläm, Ivancevo, Staroe Matjuškino, Živajkino Turhanovka, Novaja Teplovka, Novaja Jaksarka, ЕМордв., рус. заемка; ava katā +ava kata+ – Anaev, Podgornoe, Staraja Samaevka, Staraja Terizmorda, Kočetovka, Pečëvka, ММордв./ Волг. ез., рус. заемка; avaka katā +avaka kata+ – Pron'kino, Mordovskij Išim,*

Staraja Jaksarka, Vjazovka, ММордв./ Волг. ез., рус. заемка; *aB'a p'əɾəʃ + ava- pyrys* + – Ivankovo, Cibiknur, Sernur, Ilnet', Bol'saja Tavra, Ćuraevo, Map./ Волг. ез., рус. заемка; *aB'a p'əɾəʃ' + ava- pyrys'* + – Mari-Malmyĭ, Map./ Волг. ез., рус. заемка; *æB'æ p'əɾəʃ + ävā- pyrys* + – Jaransk, Map./ Волг. ез., рус. заемка; *aB'a p'əʃ'i + ava- pēsi* + – Kaltakovo, Akborisovo, Map./ Волг. ез., рус. заемка; *ava psaka + ava psaka* + – Urĭum, ММордв./ Волг. ез., рус. заемка; *avaka psaka + avaka psaka* + – Zabino, Ėugurovo, Kuzovatovo, Os'kino, Napol'noe, Altyĭevo, ЕМордв., рус. заемка; *avaka psaka + avaka psaka* + – Ėelehmet', Verhnee Sanĉeleevo, ММордв./ Волг. ез., рус. заемка; *avaka + avaka* + 'майка' – Реĉи, ММордв./ Волг. ез., рус. заемка (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА)).

С аналогична функция в структурата на сложни думи и словосъчетания с основна лексема със семантика 'котка' (срв.: *мачка, маче, pesi, kuĥak*), служещи за назоваване на разглеждания животински вид, е регистрирана и думата *ануа* 'майка' и производната от нея *ами* (напр.: *'onəmtətskə + anyamacska* + Dial: *əpəmtətskə* 'котка майка' – Вапа, Унг., заемка от слав. ез.; *an'a mætʃ'e + aná mäché* + – Albaevo, Andreevka, Bolgajary, Muntovo, İzbuljakovo, Mostjak, Татар./Тюрк. ез., рус. заемка; *AnApes'i + anapesi* + – Starokirgizovo, Abdullino Karajakupovo, Вапк./ Тюрк. ез., рус. заемка; *an'a pes'i + aná pesi* + – Kystym, Kugarĉino, İzbuljakovo, Татар./ Тюрк. ез., рус. заемка; *kuf' Ak Am' I + kuĥak ami* + – М. Karaĉkino, Kr. Ćetai, Margauĥi, Almanĉikovo, St. Tjurlama, Jakuĥkino, Koĥ-Elga, Elaur, М. Ibrajkino, Ėnjaevo, Чув./ Тюрк. ез., рус. заемка (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА)).

Към тази група следва да се причислят и композитите, образувани от лексемата в атрибутивна употреба *еи, ии* 'майка, жена' и името *кан* (*kas, kysej*) 'котка' (вероятна заемка от рус. ез. в съседство) понякога в комбинация с угрофинското по произход *pöl* (*pél*), означаващо 'един от чифт, от страна' (напр.: *en' kan' + en' kan'* + 'котка майка / жена' – Troicko-Peĉorsk, Vizinga, Syktyvkar, Коми-зир./ Перм. ез., рус. заемка; *in' kan' + in' kan'* + – İzma, Gam, Palevicy, Oneĭje, Storoĭevsk, Nivĥera, Pomozdino, Kerĉom'a, Коми-зир./ Перм. ез., рус. заемка; *in' kan'* – Vil'gort, Коми-перм./ Перм. ез., рус. заемка; *en' kas' + en' kas'* + – Ob'ĉevo, Koigorodok, Letka, Коми-зир./ Перм. ез., рус. заемка; *in' kásej + in' kysej* + – Vaĭgort, Koslan, Коми-зир./ Перм. ез., рус. заемка.; *'in' pél kan' + in' pöl kan'* + – Verhnjaja Lup'a, Koĉevo, Oni, Afanas'evo, Коми-перм./ Перм. ез., рус. заемка.; *'in' pel kan'* – Verhmjaja Lup'a, Коми-перм./ Перм. ез., рус. заемка.; *'in' pėv kan'* – Beloevo, Doeg, Коми-перм./ Перм. ез., рус. заемка.; *'in' pėw kan'* – Beloevo, Doeg, Коми-перм./ Перм. ез., рус. заемка. (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА)). Тя се регистрира и в структурата на образувания по аналог. начин, но с помощта на основна дума *besej* // *besaj* от фр. *pis'aj* 'котка' словосъчетания (напр.: *in bes'ej + in besaj* + – Sujundukovo, Kuseevo, Jamangulovo, Bajdavletovo, Башк./ Тюрк. ез., рус. заемка.; *in bes'ej + in besej* + – Kirikeevo, Taiĥevo, Agyĥarovo, Башк./ Тюрк. ез., рус. заемка. (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА)).

Аналогични в семантично и структурно отношение са вотските названия на домашната котка, образувани с помощта на разположената в препозиция на съществителни от различен произход със значение 'котка' лексемата *tumi* 'майка' в атрибутивна употреба (напр.: *tum' i' matʃ' i' + tumi maĉu* + (*tumi* 'майка' + *мачка* 'котка') – Staraja Igra, Удм. (Вотяг.)/ Перм. ез., рус. заемка.; *tum' i' pis' aj + tumu pis' aj* + (от фр. *pis'aj* 'котка') – Kruglovo, Bozino, Lyp-Bulatovo, Bol'saja Junda, Удм. (Вотяг.)/ Перм. ез., рус. заемка.; *tum' i' pis' ej + tumu pisej* + (от фр. *pis'aj* 'котка') – Nyĥi-Kakĥi, Staraja Sal'a, Pokrovskij Urustamak, Удм. (Вотяг.)/ Перм. ез., рус. заемка.; *tum' i' kotʃ' if + tumi koĉyĥ* + (от корен *cat*-) – Lyp-Bulatovo, Vylyngurt, Ljal'sur, Staraja Jum'ja, Bezmenĥur, Staryj Varjaĥ, Urazgil'dy, Kanly, Astrahan', Ėaberdino, Syr'ja, Goĭzan, Juva, Taĥkiĉi, Удм. (Вотяг.)/ Перм. ез., рус. заемка. (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА)). В информацията, подадена от департамент „Славянски езици“ към ЕЛИА по въпроса, се допуска, че думата *tumi* 'майка' в случая е рус. заемка, но се подчертава, че тя е характерна за детския език, а подобни лексеми има и в много други езици (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА). Регистриран е и единичен случай, в който тя изпада от словосъчетанието, срв.: *pis' aj + pis' aj* (от фр.) + 'котка' – Bozino, Удм. (Вотяг.)/ Перм. ез., рус. заемка (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА).

За германските езици също е характерно наличието на композити от разглеждания тип с основна дума *die Mutter* 'майка' (напр.: *m' ōrkat + ^moe/de/r-^kat* + 'котка майка' – Panningen, Sittard, Дания; *mōæ:r + moe/de/r* + – Mheer, Дания; *m' utähi_ots* – Guessling, фр. ез. в Герм.; *m' Ųd_ pku_ots* – Arzviller, Герм.; *m' yäd_ p_ X_ots* – Grentzingen, Герм.; *m' oxhu_ots* – Gunstett, Герм.; *m' imketskə + Mimkätske* + – Kempen, Герм. (Арх. ЕЛИА/ Арх. ЕЛА)).

Освен лексемите със семантика 'майка', и някои други съществителни, обединени от това, че назовават най-общо 'лице от женски пол', също се откриват в състава на сложни думи със значение 'домашна котка' в европейските езици (напр.: *kw'inkAt + queen-cat* + 'красица котка' – Allendale,

Англ.; *l'ājnmətʃkə + lānymacska* + Dial: *lājnmətʃkə* (от *lāny* ‘момиче’ + *macska* ‘котка’ – слав. заемка) – Ofeherto, Унг.; *l'ājnmətʃkə + lānymacska* + (от *lāny* + *macska*) ‘момиче котка’ – Šalanki, Унг., слав. заемка; *βedeket + betty-cat* +, *β'edez + betties* + (от същ. соб. *Betty*) – Little Bentley, Англ. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)). Към тази група следва да бъдат причислени и сложните названия на котката, в които с атрибутивна употреба се срещат думи със семантика най-общо ‘част от женското облекло’ (напр.: *tʃ? 'ujaw k? 'e?tu* (вероятно от Haarhaube ‘воал, забрадка’) – Ginuh, Mokok, Нах.-дегест./ Кавк. ез.; *h'arkhub kh'ethu* – Karata, Нах.-дегест./ Кавк. ез.; *h'akhub kh'itw* – Huštada, Нах.-дегест./ Кавк. ез.; *h'ak?ub tʃ? 'et?a* – Nižnij Gakvari, Нах.-дегест./ Кавк. ез.; *h'akhub g' 'iwu* – Tindi, Нах.-дегест./ Кавк. езици (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)).

Освен названия на лица от женски пол, като първи елемент с уточняваща функция в композити с основна лексема със семантика ‘котка’ в европейските езици се срещат и имената на редица домашни и селскостопански животни. Обикновено това са животински видове, отглеждани от човека, които имат отделно название за мъжкия и женския индивид, както и за тяхното малко, поради диференциацията на функциите на животните в зависимост от техния пол и възраст, различаването на които е от важно стопанско значение. Съставът на названията на домашната котка от разглеждания тип обикновено включва името на женското животно от определен животински вид. Най-често срещаното съществително в тази функция в европейските езици е със значение ‘кучка’ (напр.: *s'ukkakatti + vot. sukkakatti* + (от *sukka* ‘кучка (рус. заемка)’ + *katti* ‘котка’) – Mattija, Вот./ Фин. ез., germ. заемка; *s'ukəmətʃkə + szukamacska* + Dial: *sukəmətʃkə, sukatatʃka* (от *szuka* ‘малко женско животно; първонач. от куче’ + *macska* ‘котка’) – Szinpetri, Tiszadob, Tiszakerecseny, Vamospercs, Tyukod, Унг., слав. заемка; *ts'ijhkukahtū + cii'kō-gat'to* + (*cii'kō* от сканд. произх. (срв. Old Norse *tik* ‘кучка’) + *gat'to* ‘котка’) – Manndalen I Lyngen, саамски ез. в Норв.; *ts'ijhkupušsā + cii'kō-bus'sa* + (*cii'kō* + *bus'sa* ‘котка’ от сканд. произх., срв. норв. диалекти *pūs* и др.) – Enontekiö, саамски ез. във Финл. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)). Това не е учудващо предвид факта, че между названията на кучето и котката съществува връзка, дължаща се на съществуването на оноματοпеична база при тях в някои угрофински, славянски и осетийски езици, като при това не се открива никаква културна, историческа или лингвистична общност, която да обясни това единство, произлизащо, вероятно, от вика, с който се призовава кучето, а каталански и окситански – на хиляди километри от двете преходни области – също са отбелязани оноματοпеични названия от корен *kuč-, *kos-, без да са напълно еднакви двете форми са сравними: велар. консон. + веларна гласна + затварящ сричката -t или -s (Антонова-Василева/ Antonova-Vasileva 2017: 227).

Други женски животни, имената на които се появяват като първи елемент в сложни думи, служещи за назоваване на домашната котка в европейските езици са овцата (напр.: *j'ō-kat + frs. n. jūkat* + (от *j'ō- / v'ōf-* ‘овца’) – Keitum, Фриз./ Герм. ез.; *v'ōf-kāt + frs. n. wūfkaat* + – Oldsum, Фриз./ Герм. ез.; *jōkat + ewe-cat* + – South Zeal, Англ. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)), кобилата (напр.: *k'ontʃəmətʃkə + kancamacska* + Dial: *k'ontʃəmətʃkə* (от *kanca* ‘кобила’ + *macska* ‘котка’) – Bodehaza, Унг., слав. заемка (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)) и свинята майка (напр.: *k'otʃəmətʃkə + kocamacska* + Dial: *kotʃəmətʃkə* (от *koca* ‘свиня майка’ + *macska* ‘котка’) – Dormand, Szerep, Doboz, Унг., слав. заемка; *k'atsomats + Katsemats* + – Neunkirchen a. Br., Герм. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)). Към този подклас следва да бъде включено и сложното название, произлизащо от името на митологично същество, подобно на върколака, но трансформиращо се в свирепа котка – Hexenkatze (срв.: *h'ekəkata + Hekekate* + – Adorf, Герм. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)).

При последната голяма група словосъчетания и сложни думи, служещи за назоваване на домашната котка в европейските езици, отново като основна дума, разположена на второ място, се появява съществително със значение ‘котка’, но първият елемент от композита, който има атрибутивна функция, е лексема, добавяща към семантиката на сложното название определена иманентна характеристика на разглеждания животински вид. Така например в германските езици е разпространено названието *tabby-cat*, което служи като название на котка с характерен външен вид – с козина в сив или кафяв цвят на тъмни ивици (напр.: *t'ebE ket + tabby-cat* + – Audlem, Kedington, Англ.; *t'abe kat + tabby-cat* + – Carovigno, Англ. (Ирл.); *t'εbike.t + tabby-cat* + – Felindre, Англ. (Гал.); *t'abe + tabby* + – Elgin, Roseheart, Denny, Crieff, Cupar, Brechin, Шотл./ Герм. ез.; *t'abe + tabby* + – Huntly, Kilmarnock, Carnwath, Stranraer, Castle Douglas, Шотл./ Герм. ез. (Арх. ЕЛА/ Арх. ЕЛА)). Както личи от последните примери, лексемата *cat* в определени случаи може и да отпадне. Някои от сложните названия от разглеждания тип имат оноματοпеична първа част (напр.: *p'usEkAt + pussy-cat* + – Witton-

le-Wear, Англ. (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)). В тази позиция се срещат и лексеми, производни от глаголи, които назовават издаваните от този вид домашен любимец звуци (напр.: *m'eunakatə* +Meunkate+ (от гл. *mauen* 'маукам') – Letmathe, Герм.; *m'urakads* +Murekats+ (от гл. *murren* 'мрънкам') – Ediger, Герм. (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)) или характерни за него действия (напр.: *s'öikaden* +Söikaden+ (от гл. *säugen* 'суча') – Hörste, Герм. (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)). Към тази група следва да се причислят и онези названия на домашната котка, уточняващи нейното местообитание или възраст (напр.: *h'üskat* +*^huis-^kat*+ (от *das Haus* 'къща') – Denekamp, Дан./ Герм. ез.; *f'izdzōmōmot/kə* +*fiadzōmacska*+ Dial: *fijazojmōt/kə* (от *fiaddzó* 'млад' + *macska* 'котка') – Унг., слав. заемка (Арх. ЕЛЯ/ Арх. ЕЛА)).

От представения анализ на сложните названия (включващи словосъчетания и сложни думи) на домашната котка в европейските езици се налагат някои изводи. Те се срещат предимно в германските, угрофинските, кавказките и тюркските езици. Характеризират се с това, че структурата им задължително включва като основна дума съществителни от различен произход, обединени от общата си семантика 'котка'. Обикновено те стоят на второ място в композитума, но в по-редки случаи може да се открият в препозиция или изобщо да изпаднат. Освен тях в състава на словосъчетанието или сложната дума със значение 'домашна котка' (най-често в препозиция и с атрибутивна употреба) се включва лексема, която добавя към семантиката на сложното название определена иманентна характеристика на разглеждания животински вид. В преобладаващата част от случаите това е принадлежността на животното към женския пол, но може да се отнася също до външния му вид, звуците, които издава, местообитанието му и др. Интерес представлява фактът, че от сложните наименования на домашната котка обикновено изпада именно основната дума, а не тази с уточняваща функция. Причината за това следва да се търси в това, че при съкращаване на названието се изхожда от презумцията, че е ясно за кой животински вид се отнася то, и поради това е важно да се запази допълнителната информация носена от него. Макар и в единични случаи се регистрира и обратното явление (вж. по-горе).

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева 2017: Антонова-Василева, Л. - В: Опазване на културното наследство. Идеи и практики. По случай 60 години от присъединяването на България към ЮНЕСКО. София, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“. [Antonova-Vasileva 2017: Antonova-Vasileva, L. - V: Opazvane na kulturnoto nasledstvo. Idei i praktiki. Po sluchay 60 godini ot prisaedinyavaneto na Bulgaria kam YuNESKO. Sofia, Izd. na BAN “Prof. M. Drinov”].
- Арх. ЕЛЯ: Архив за Европейски лингвистичен атлас към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН. [Арх. ЕЛА: Arhiv za Evropejski lingvistichen atlas kam Sektsiyata po balgarska dialektologiya i lingvistichna geografiya kam Instituta za balgarski ezik pri BAN.].
- БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (Авт. колектив). София, Труд. [BDA 2001: Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I-III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. (Avt. kolektiv). Sofia, Trud.].
- БЕР 1986: Български етимологичен речник. Т. 3. София: АИ „Проф. М. Дринов“. [BER 1986: Balgarski etimologichen rechnik. T. 3. Sofia: AI “Prof. M. Drinov”].
- Гаравалова 2021: Гаравалова, И. Българските начини на назоваване на домашната котка в общославянски и европейски контекст – В: Сб. „От традиционна към интерактивна лингвогеография. Сборник в чест на сто и десетата годишнина от рождението на проф. Ст. Стойков (1912-1969)“, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, С. 2021, стр. 83-98. [Garavalova, I. Balgarskite nachini na nazovavane na domashnata kotka v obshtoslavianski i evropeyski kontekst – V: Sb. „Ot traditsionna kam interaktivna lingvogeografia. Sbornik v chest na sto i desetata godishnina ot rozhdenieto na prof. St. Stoykov (1912-1969)“, Izd. na BAN „Prof. M. Drinov“, S. 2021, str. 83-98.]
- Одран 1970: Одран, М. Етимологически бележки. Формите котка/мачка, мях, вретисце и техните варианти в славянските езици. - Език и литература, № 5, 65-68. [Odran 1970: Odran, M. Etimologicheski belezhki. Formite kotka/machka, myah, vretishte i tehните varianti v slavyanskite ezitsi. – Ezik i literatura, № 5, 65-68.].
- ОЛА 2000: Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 2. Животноводство. Warsaw. [OLA 2000: Obshheslavjanskij lingvisticheskij atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vypusk 2. Zhivotnovodstvo. Warsaw.].
- Панайотов 2001: Панайотов, В. Българо-словашкият лексикален паралелизъм в лингвогеографски аспект. София, (дисертация). [Panayotov 2001: Panayotov, V. Balgaro-slovashkiyat leksikalen paralelizam v lingvogeografski aspect. Sofia, (disertatsia).].

Трубачов 1960: Трубачов, О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. Москва.
[Trubachyov 1960: Trubachyov, O. N. Proizhozhdenie nazvanij domashnyh zhivotnyh v slavyanskikh jazykah.
Moskva.].

COMPOUND WORDS AND PHRASES MEANING ‘CAT’ IN THE EUROPEAN LANGUAGES AND THEIR DIALECTS

Iliyana Garavalova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

garina@abv.bg

Abstract. The article is the result of the study on the upcoming linguogeographic description of the names for the domestic cat, *Felis domestica*, in the European Linguistic Atlas, which was assigned to the Bulgarian Linguistic Commission. The aim of this scientific work is to present the variety of compound words and word combinations with the semantics of ‘cat’ characteristic of the European languages and their dialects, in order to highlight some interesting trends shared not only by closely related but also by unrelated languages. I present a classification of the analyzed type of names, which is the result of tracing the semantic basis of their origin, as well as the etymology of the words and an analysis of their formal paradigms. In addition, parallels are drawn between the names for a cat and other objects from reality.

Keywords: *dialectology, linguistic geography, dialect lexicology, word combinations, compound words, etc.*

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЛЕКСИКАЛНИ МАРКЕРИ НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕСЕЛНИЧЕСКИ ГОВОР ОТ СМЕСЕН ТИП

Свитлана Георгиева

Одески национален университет „И. И. Мечников“

sgeorgijevamititel@gmail.com

Резюме. Лексикалните диагностични диалектни маркери на българските говори в южна Украйна всъщност са малко изследвани. Изготвянето на пълен списък с маркери от различните езикови нива е жизненоважно за определяне на генетичната близост на диалектите на тези преселнически говори.

Ключови думи: *български говори в Украйна, лексикални диагностични диалектни маркери, говор на с. Зоря (Камчик), Одеска област*

Българските преселнически говори отдавна са обект на внимателно изучаване в описателен, сравнителен, генетичен, етнолингвистичен и социоллингвистичен аспект. През последните десетилетия преобладава комплексното, систематично изследване на говорите, което включва разглеждането на езикови явления в техните взаимовръзки и независимо от книжовния език (Георгиева / Georgiieva 2015; Барболова, Колесник / Barbolova, Kolesnik 1998; Барболова / Barbolova 1999; Колесник / Kolesnik 2001, 2003; Колесник, Георгиева / Kolesnik, Georgiieva 2016; Стоянов / Stoyanov 1995; Топалова / Topalova 2009).

Местните диалекти имат свои специфични особености на различни структурни нива. По-специално, подробно и обективно описание на иновационните процеси може да се получи въз основа на изследване преди всичко на диалектите, тъй като иновациите се отразяват в говорите и в книжовния език по различен начин. В същото време от голямо значение са свидетелствата от по-късни формации – новодошлите в рамките на метрополния континуум и преселническите говори. Диалектният материал има голямо значение за българската диалектология, история на езика и като цяло за езиковата култура. Особено ценни са езиковите данни на тези говори, чиято територия дълго време е била част от други държави и те са функционирали изолирано от основния диалектен масив и книжовния език. Особено място заемат диалектите от новата формация, сред които има и смесени, образувани от разнородни елементи. Нововъзникналите говори са разнотипни и разносистемни в своята генетична основа.

В диалектоложките проучвания винаги явно или индиректно се осъществява сравнение; в същото време обикновено се сравняват тясно свързани системи – говори на един език един с друг или с книжовния език. Сравнението на всякакви обекти се прави според някои характеристики.

Целта на настоящата статия е съставянето на набор от лексикални диагностиращи диалектни маркери за характеристика на българския преселнически зорянски говор от смесен тип.

За обект на изследване е избран говорът на с. Зоря (ст. назв. Камчик), Билгород-Днистровски район, Одеска област в различни форми и стилове на съществуването.

Предмет на изследване са лексикалните особености на говора на с. Зоря.

Понятието диагностиращи черти е свързано с типичните и оригинални особености на диалекта, които са очевидни за говорещите други диалекти или книжовен език, въз основа на които говорът може да бъде сравнително точно идентифициран и локализиран за диалектологията и впоследствие за историята на езика.

Под диагностика българският учен Ив. Кочев разбира: „... идентификация на говора, определяне на комплекс от диагностични характеристики, с помощта на които може по-точно да се локализира даден диалект“ (Кочев / Kочев 1991: 307).

Най-често диагностиращите черти спадат към категорията *локализми* (характеристики, типични за териториално ограничен регион или за едно село), но е възможно чрез тях да се типизира и голяма формация (група диалекти).

Според Ив. Кочев диагностиращите черти са своеобразен езиков *лакмус* за ориентация в лингвогеографското пространство, тъй като всеки диалект представлява уникална комбинация от много

характеристики с различно значение, които се наслояват един върху друг по различен начин във времето и пространство (Кочев / Kочев 1991: 310).

Лексикалният състав на изследваните български диалекти включва думи, които са често срещани в други диалекти, както и думи с променено значение и тясно локални (маркери).

Съставянето на набор от лексикални диагностиращи диалектни маркери за характеристика на българските бесарабски диалекти е от голямо практическо значение за определяне на генетичната близост на изследваните преселнически говори.

Основният речников състав на българските диалекти разкрива значителен пласт общи единици; разликите са характерни за диалектните групи, а не за отделните диалекти. Картите на *Обобщаващия том на Българския диалектен атлас* представят регистрираните контрасти между източните и западните диалекти (срв. съответно на изток – първите форми): *дор, той* – *двор, твой*; *ол, уол* – *вол*; *чакам* – *чекам* (и в Родопите); *дъно* – *дно*; *братя* – *бракя* (и в тракийските говори); *техен* – *нихен*; *той* – *он*; *косъм* – *влакно*, *котка* – *мачка*, *котак* – *мачок*, *марок*; *стан* – *разбой*; *харман* – *гумно*; *риза* – *кошуля* (и в тракийските говори); *цървул* – *опинек* (БДА.ОТ / BDA.ОТ 2001).

Говорът на с. Зоря (*зорянски говор*) отдавна представлява голям интерес за учените, което се дължи преди всичко на мястото и значението на диалектите от балкански тип в историята на формирането на българския книжовен език. Диалектът се формира от различни източници, структурно различни един от друг. Тази полиоснова намира отражение в структурата на съвременната разговорна реч в с. Зоря. Зорянският говор за първи път е описан през 1949 г., когато се установява, че в селото съжителстват два говора – южнобалкански и тракийски (Атлас / Atlas 1958: 14). Говорещи тези диалекти живеят в различни части на селото, които в Атласа са отбелязани като 46а и 47б (Атлас / Atlas 1958: 22). Въз основа на свидетелствата на *Атласа на българските говори в СССР* говорът на с. Зоря може да се класифицира като смесен тип – като балканско-тракийски диалект със силно изразен тракийски елемент; който до 50-те години на XX в. запазват характерни черти и се диференцират (Атлас / Atlas 1958: 42). По наше мнение, през последните 60 години говорът на с. Зоря претърпява значителна интеграция на първоначалната балканска и тракийска диалектна основа, в следствие на което се формира единен диалект (Георгиева / Georgieva 2015).

Авторите на *Атласа* отнасят зорянския говор към групата на южнобалканските говори, в която влизат и диалектите на селата Виноградивка (Чумлен), Ярове (Гюльмен), Ривне (Купоран), Виноградивка (Бургуджи), Дмитровка (Делжилер), Делени, Виноградне (Хасан-Батир), Голиця, Кирнички (Бернштейн / Bernshteyn 1951: 329). Сред тях е необходимо да се разграничат ъ-говори и о-говори; последните включват диалектите на с. Ривне и с. Виноградивка (Бургуджи), другите, както и говорът на с. Зоря, принадлежат към ъ-говорите и имат много общи черти във фонетичната, граматичната и лексикалната система. Подобна ситуация, в която съжителстват два говора, изследователите наблюдават и в с. Вайсал: носителите на ямболския говор живеят в “горния” Вайсал, а говорещите тракийски диалект – в “долния” южен Вайсал, въпреки че редица факти сочат съществуването на един диалектен тип.

Основната част от лексикалния състав на зорянския говор е общобългарска по форма и значение. Локализмите, присъщи на този диалект, са известни и в източнобългарските говори. Редица лексеми са характерни за балканските и тракийските говори (балк. // трак.): *хуртѹвам* // *прика̀звам* // *прика̀зоом*, *штер̀ка* // *дъштер`а* // *дѹчка* // *штер̀ка*, *ч`арнѹца* // *дѹда*, *калхѹн* // *гѹга*, *упѹшка* // *куйрѹк*, *птѹчка* // *штѹчи* // *ствѹчи*, *манѹста* // *сѹнци*, *зас`ада* // *зѹйд`о*, *калпѹк* // *шѹпка*, *бутѹлка* // *бутѹлѹчи* и др.

Зорянският говор се откроява по-ярко в сравнение с другите български бесарабски диалекти, в частност с южнобалканските говори: с. Виноградивка (Чумлен), Ярове, Ривне, Делени, Дмитровка, Виноградивка (Бургуджи), Виноградне, Кирнички и тракийските: с. Катаржино, Благоево, Кубанка, Суворове и др. За бесарабските тракийските говори са характерни лексеми: *штер̀ка* ‘дъщеря’, *дѹдал`а* ‘черница’, *прижилѹ* ‘дръжка за кофа’, *джубрѹнки* ‘пръжки’, *пѹшмол* ‘пашкул’, *л`улѹк* ‘щъркел’.

За суворовския говор в сравнение със зорянския (= 3), например, са характерни следните лексикални маркери: *цайвѹн* ‘навес’ (3 – *шапрѹн*), *бурдѹ* ‘изба’ (3 – *пѹхряп*), *аѹт* ‘коридор’ (3 – *фѹйѹ*), *циклѹ* ‘прозорец’ (3 – *джам*), *канапѹйка* ‘дървен диван’ (3 – *канапѹка*), *синѹя* ‘маса’ (3 – *сѹхрѹ*), *тендѹжура* ‘тенджеря’ (3 – *кастрѹля*), *панѹр* ‘кошница’ (3 – *курзѹна*), *варѹл* ‘бъчва’ (3 – *бѹчва*). Както може да се види, повечето от редките думи в суворовския диалект не са известни в зорянския говор, както и други рядко използвани лексеми: *чѹмбѹр* ‘кърпичка’ (3 – *крѹпа*), *дуламѹ* ‘кожух’ (3 – *кужѹх*), *фердѹжѹ* ‘наметало’ (3 – *плѹшча*), *вуркузѹн* ‘шнур’ (3 – *шнурѹк*), *бадѹжѹ* ‘долна част на

коми́на' (З – нача́лу на куми́на), нули́ку 'килим' (З – кавьо́р), чу́ла 'калъфка' (З – наво́лочка), газе́р 'задна страна на къщата' (З – удза́т къштата) (Георгиева / Georgiieva 2016: 162).

Зорянският диалект съдържа лексеми, които могат да бъдат отнесени към маркерите на ямболския диалект, носители на този говор живеят в град Болград: *изѝк, другѝря̀н, званѝк, мѝхиц, салза̀, кѝндял*; към маркерите на сливенския говор – *кубили́ца*, а също я-форми – *кѝндял, къдѝ* и заемка от руски – *звонѝк* (Бернштейн / Bernshtein 1950).

За отличителна черта на ямболския говор М. С. Державин смята лексемата *джам* (у сливенци *пѝнжур*). С. Б. Бернштейн, напротив, смята, че за ямболския диалект е характерна лексемата *пѝнжур*, а за сливенския, както и за кримския, и *джам*, и *пѝнжур*. Лексикалната система на зорянския говор има повече общи лексеми с балканските говори, в частност с ямболските, отколкото със сливенските (Георгиева / Georgiieva 2015: 165).

Лексикалните маркери на зорянския диалект са следните лексеми: *ра̀ки* 'пълнена чушка', *патру̀вам* 'правя снимка', *кѝнд'ал* 'малък пръст', *куркул'ѝшка* 'кочан царевица', *ба̀т'оо бу̀л'ч'ица* // *скакариѝ* зоол. 'невестулка', *Сѝрма Ла̀зар* 'пролетен празник'. Така например лексемата *ра̀ки* 'пълнена чушка' в Българския етимологичен речник е фиксирана със значенията 'чушка, пълнена с ориз и грис' (неясен произход) в района на Гецово, Разградско, със значението 'червена чушка, пълнена с ориз' в с. Долна Студена, Беленско, със семантика 'пълнена чушка' – в с. Каринци, Великотърновско, със значение 'пълнена чушка с ориз или месо' – в Поповско (БЕР / BER 2002: 167). В други бесарабски български говори тази дума не е регистрирана.

Лексикалните маркери на зорянския говор включват и лексеми за обозначаване на названието *невестулка* (малко хищно животно с тънко и гъвкаво тяло, *Mustela nivalis*) – *ба̀т'оо бу̀л'ч'ица* и *скакариѝ*. И двата варианта са в активна употреба. Имената, назоваващи 'невестулка' в българския език и неговите диалекти са изследвани от видния езиковед М. Сл. Младенов. Многобройните облици, които съществуват в българските говори, разделят българската езикова територия на три големи ареала: I. Ареалът с названия, образувани от основа *невест-* (напр. *невестулка, невестка, невестре-ска, невестурка, невестица, убава невестка* и др.) обхваща Видин, Лом, Михайлоград, Враца, Бяла Слатина, Ловеч, Плевен, Кюстендил, Петрич, Пловдив, Пирдоп; II. Ареал с имена, оформени от основа *булк-* напр.: *булчица* (Ловешко, Плевенско, Елховско), *батева булчица* (Грудовско, Елховско, Южностарозагорско, Сливенско, Силистренско), *бабина булчица* (Севлиево), *попова булчица* (Хасковско, Великотърновско, Търговишко), *енѝова булчица* (Ямболско), *булчичка* (Свиленско) и др.; III. Ареал, оформен от заемки, назоваващи животното – *калиманка, геленджик*. Според М. Младенов към всеки ареал принадлежат редица описателни конструкции (определение + определено), където основно е определеното (например, *батева булчица* принадлежи към II ареал). В допълнение към посочените названия има много други, които имат ограничено териториално разпространение. Но според М. Младенов тези лексеми се срещат изключително във II и III ареал, а I ареал се отличава с компактност (Младенов / Mladenov 1968: 497 – 506). Лексемата *скакариѝ* е с неясен произход.

На фона на динамичните лексикални елементи има редица стабилни думи, които се запазват дълго време. Именно тези локализми позволяват да се определят границите на изоглосите на диалекта заедно с другите му характеристики.

Цитирана литература / References

- Атлас 1958: *Атлас болгарских говоров в СССР* (Вступительные статьи. Комментарии к картам: С.Б. Бернштейн, Е.В. Чешко, Э.И. Зеленина (сост.:). Москва: АН СССР. (Atlas 1958: *Atlas bolgarskikh govorov v SSSR* (Vstupitel'nye stat'i. Kommentarii k kartam: S.B. Bernshtein, E.V. Cheshko, E.I. Zelenina (sast.:). Moskva: AN SSSR.)
- Барболова, Колесник 1998: Барболова, З., В. Колесник. *Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия. Българските говори в Украйна*. Одеса: Астропринт. (Barbolova, Kolesnik 1998: *Barbolova, Z., V. Kolesnik. Govorat na balgarite v s. Kirnichki, Besarabia. Balgarskite govori v Ukraina*. Odessa: Astroprint.)
- Барболова 1999: Барболова, З. *Българският говор в с. Червоноармейское (Кубей), Бесарабия*. Одеса: Астропринт. (Barbolova 1999: *Barbolova, Z. Balgarskiyat govor v s. Chervonoarmeyskoe (Kubey), Besarabia*. Odessa: Astroprint.)
- Бернштейн 1950: Бернштейн, С.Б. О языке города Болграда. – *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. Т. 2, с. 225 – 231. (Bernshtein 1950: Bernshtein, S.B. O yazyke goroda Bolgrada. – *Uchenyye zapiski Instituta slavianovedeniia AN SSSR*. Т. 2, pp. 225 – 231.)

- Бернштейн, Чешко 1951: Бернштейн, С.Б., Е.В. Чешко. Опыт классификации болгарских говоров СССР. – *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. Т. 4., с. 327 – 343. (Bernshteĭn, Cheshko 1951: Bernshteĭn, S.B., E.V. Cheshko. Opyt klassifikatsii bolgarskikh govorov SSSR. – *Uchenyye zapiski Instituta slavianovedeniia AN SSSR*. Т. 4., pp. 327 – 343.)
- БДА.ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: Книгоиздателска къща „Труд“. (BDA.OT 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika*. Sofia: Knigoizdatelska kashta “Trud”, 2001.)
- БЕР 2002: *Български етимологичен речник*. Т. 6. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 2002: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 6. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”).
- Георгиева 2015: Георгиева, С. *Българският преселнически говор в село Зоря (Камчик), Украйна. Идиолекти. Речник*. Одеса: Астропринт (Georgieva 2015: Georgieva, S. *Balgarskiyat preselnicheski govor v selo Zorya (Kamchik), Ukrayna. Idiolekti. Rechnik*. Odesa: Astroprint.)
- Колесник 2001: Колесник, В. А. *Евгеновка (Арса). Ономастика. Говор. Словарь*. Одесса: Гермес. (Kolesnik 2001: Kolesnik, V. A. *Evgenovka (Arsa). Onomastika. Govor. Slovar’*. Odessa: Germes.)
- Колесник 2003: Колесник, В. О. *Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система*. Одеса: Астропринт. (Kolesnik 2003: Kolesnik, V. O. *Debalkanizatsiia bolgars'kikh pereselens'kikh govirok v Ukraïni. Gramatichna sistema*. Odesa: Astroprint.)
- Колесник, Георгиева 2016: Колесник, В., С. Георгієва. *Болгарські говірки Півдня України. Хрестоматія. Тексти*. Ізмаїл: ІРБІС (Kolesnik, Georgiieva 2016: Kolesnik, V. Georgiieva, S. *Bolgars'ki govirky Pivdnia Ukraïny. Hrestomatiia. Teksti*. Izmail: IRBIS.)
- Кочев 1991: Кочев, Ив. За диагностиращите черти на българските диалекти (по случай 80-годишнината на проф. Ст. Стоянов). – *Български език*, кн. 4, с. 307 – 310. (Kochev 1991: Kochev, Iv. *Za diagnostirashtite cherti na balgarskite dialekti (po sluchay 80-godishninata na prof. St. Stoyanov)*. – *Balgarski ezik*, kn. 4, pp. 307 – 310.)
- Младенов 1968: Младенов, М. Сл. Един случай на табу в българския език (названия на невестулката). В: – *Известия на института за български език*, Кн. XVI, с. 497 – 506. (Mladenov 1968: Mladenov, M. Sl. *Edin sluchay na tabu v balgarskiya ezik (nazvaniya na nevestulkata)*. In: – *Izvestiya na instituta za balgarski ezik*, Kn. XVI, pp. 497 – 506.)
- Стоянов 1995: Стоянов, І. А. *Болгарська мова в Україні: проблема функціонування і розвитку лексики*: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.03 «Слов'янські мови». – Київ. (Stoyanov 1995: Stoyanov, I. A. *Bolgars'ka mova v Ukraïni: problema funktsionuvannia i rozvitku leksiki*: avtoref. dis. na zdobuttia stupenia dokt. filol. nauk: spets. 10.02.03 «Slov'ians'ki movy». – Kiïv.)
- Топалова 2009: Топалова, С. *Говорът на село Калчево Болградско, Бесарабия. Речник*. Одеса: «Друк». (Topalova 2009: Topalova, S. *Govorat na selo Kalchevo Bolgradsko, Besarabia. Rechnik*. Odesa: «Druk», 2009.)

LEXICAL MARKERS IN THE MIXED BULGARIAN IMMIGRANT DIALECTS

Svitlana Georgiieva

Odessa I. I. Mechnikov National University

sgeorgijevamititel@gmail.com

Abstract. The lexical diagnostic dialect markers of the Bulgarian dialects in Bessarabia have not been studied at all. The preparation of a complete markers' list at the different language levels is vital for determining the genetic kinship of these dialects.

Keywords: *Bulgarian dialects in Bessarabia, lexical diagnostic dialect markers, dialect of the village of Zarya*

Svitlana Georgiieva

Odessa I. I. Mechnikov National University

24/26 Frantsuzky Blvd.

Odessa 65015

Ukraine

УНГАРСКИ ЗАЕМКИ В РОДНИНСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ, ПРЕДСТАВЕНА В ОБЩОСЛАВЯНСКИЯ ЛИНГВИСТИЧЕН АТЛАС*

Кирил Първанов Кирилов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

parvanov@ibl.bas.bg

Резюме. Докладът анализира унгарските заемки в славянската роднинска терминология. Лингвистичният материал е ексцерпиран от подготовения от българската национална комисия XI том „Степени родства“, който е част от международния проект „Общеславянский лингвистический атлас“. Обект на анализ са унгаризмите в диалектната славянска роднинска терминология. Разработката има за цел да покаже пътя на проникване на отделните лексеми, държавите и езиците, в които се срещат. Обръща се внимание на феномена, когато една дума от славянски език е влязла в унгарски и отново се е върнала като заемка.

Ключови думи: унгарски, славянски, заемки, атлас

Роднинската терминология винаги е привличала интереса на изследователите. Тя може да бъде изучавана от различни гледни точки и чрез различни подходи. Ц. Георгиева припомня, че нейното изследване има междудисциплинарен характер, тъй като се използват методи и похвати от областта на антропологията, социологията, етнологията, етнокултурологията и, разбира се, лингвистиката (Георгиева / Georgieva 2016). В лингвистичен план диалектолозите събират роднинска лексика, документират я и я съхранят под формата на атласи. Етимолозите разкриват произхода и изменението в значенията на роднинските наименования, лексиколозите описват семантичната структура на думите, посочват измененията в значенията, отбелязват нюансите, конотациите, специфичните употреби. Роднинските названия принадлежат към основния лексикален фонд на българския език и са сред речниковите единици с най-древен произход. Чуждата лексика основно е с турски и с гръцки произход. Много малко са албанските, унгарските и с друг произход заемки (Георгиева / Georgieva 2016). Украинският учен А. Бурячок представя разволя на украинската роднинска терминология през вековете. Изследването анализира както езиковата страна на термините, така и тяхната семантика (Бурячок / Buryachok 1961). Роднинските системи могат да се разглеждат още в сравнителен план, а също така през призмата на етнолингвистиката. Верховцев представя системата на роднинските названия на народите, населяващи Карелския полуостров (Верховцев / Verhovtsek 2000: 158 – 170). Толстая обобщава, че в етнолингвистиката роднинската система се изучава в два плана. Първият анализира езиковата форма и свързаните с нея фолклорни и ритуални форми, а вторият – функционалните и семантичските модели на родството (Толстая / Tolstaya 2009: 7 – 22). Не само славянската роднинска терминология се радва на интерес. К. Карну изучава роднинските връзки в селата, разположени в областта Лотарингия, Франция. Неговият анализ е посветен на употребите на названията за *чичо* и *братовчед*. На базата на анкетен материал Карну прави изводи за причините, които обосновават съответното обръщение (Karnoouh 1971: 7 – 51). Друг интересен подход е този на П. Сулинас, която в светлината на сравнителната индоевропейска анализира произхода и изконното значение на лексемите с наставка **-ter-* като **bhrater*, **mater*, **pater*. В тяхната структура може да се види глаголен корен и суфикс на агенс (Sulinas 1998).

Обект на изследване в настоящата разработка са заемките от унгарски произход в славянската роднинска терминология. Лингвистичният материал е ексцерпиран от подготовения за печат единадесети том „Степени родства“ на лексикално-словообразователната серия на „Общеславянския лингвистичен атлас“. В тома са включени карти на основните названия, отразяващи системата на кръвното родство по пряка и по сребрена линия, некръвното родство и институционалното родство.

* Материалът за статията е от работния вариант на том XI "Степени родства" на ОЛА. Морфонологичните и етимологичните интерпретации са изработени от специалисти на отделните комисии.

Настоящото изследване има за цел да посочи и анализира унгаризмите в славянската роднинска терминология. То не цели да представи някаква нова теоретична постановка или да обобщи съществуващите достижения на филологическата мисъл. Интересът към този въпрос идва от факта, че славяните и унгарците от хиляда години живеят заедно, но говорят езици със съвършено различна структура. Роднинската терминология заема важно място в културата и на двата народа, тъй като родът и семейството са универсална ценност.

На унгарските заемки в тома „Степени родства“ е посветена карта № 82. А самият материал е обобщен от следните 24 карти, в които се срещат унгарски лексеми сред славянските роднински названия.

В *Карта № 1*, в която се картографират обличите, назоваващи ‘мъж, съпруг’, срещаме *'gazda* в п. 427 и 465; *gaz'da* в 466 и 468, а съчетанието *'gazda muĭ* в 448. Всичките села са от украинската мрежа. Лексемата произхожда от унгарското *gazda* ‘глава на къща; стопанин; собственик; земеделец’. Самият облик *gazda*, от своя страна, в унгарски е славянска заемка, идваща от **gospoda* coll. ‘господа’, съответстващо на унгарското *urak* ‘господа’, като е унгаризирано чрез изпадане на средната сричка, каквото наблюдаваме при *vajda* от **voevoda* (MESz). Влизайки в славянските езици, *gazda* не е претърпяла никакви промени. Само на едно място участва в словосъчетание *'gazda muĭ*.

В *Карта № 4*, представяща обличите за ‘баща’, се откриват *'japa* наред със славянското *otec* в п. 29; *'japa* редом със славянските *'jotec*, *'joča* в 32; само *'japa* в 153; *'apa* и маркираното като рядко славянско *otec* в 55; *'apo* и *otjec* в 221 и отново само *'apa* в 222. Три от пунктовете (29, 32, 15) са хърватски, а останалите три (155, 221, 222) – словашки. Всички заемки водят към унгарската лексема *apa* ‘баща’. Коренът на *apa* *-ap-* е с угорски произход и отвежда към детския език (MESz). В славянските езици *apa* също като *gazda* не променя особено своя облик.

В *Карта № 5*, в която се картографират умалителните названия за ‘баща, умал.’, са регистрирани *á:po* в п. 150; *ã:po* в 151; *'japa* в 153; *apuška* в 155; *apo*, *apko* в 211; маркираните като стари названия *+apo* и *+api:k* наред с *oso* и *osko* в 218; *apko*, *api:k*, *apuško* и славянското *osko* в 219, *apo*, *apko*, *apiŋko* и *apuško* в 221; *apa*, *api:k* и *api:čko* в 224; *apo* и *api:k* в 225, *apo* и *apko* в 229, 231 и 232; *apo* и *apočko* в 230; *apa* и *api:k* в 222 и 223; *'apo* 465; *o'pa*, *'opuko*, *'opko* и славянското *'n'an'ko* в 483. Хипокористичните названия от *apa* вече са приели различни славянски суфикси. Болшинството от пунктовете са от словашката мрежа (155, 211, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 229, 231, 230, 232). В два от тях се срещат и славянски названия, като в един унгарските са маркирани като редки. Два пункта (150, 153) са хърватски, два (465, 483) – украински и един (151) – сръбски.

В *Карта № 7*, в която са представени лексемите за ‘майка’, са регистрирани унгарското *+matoŭka* и славянските *tata* и *tatička* в п. 224, който е словашки. Заемката *tatoŭka* е маркирана като стара дума и произхожда от диал. унг. *tatóka*: 1. Възрастна жена: *A tatóka egy kis háztáji zöldséget és friss tojást árul a piacon* (Възрастната жена продава пресни зеленчуци и яйца на пазара). 2. Баба умал.: *Matóka, szabad ez a hely maga mellett?* (Бабке, това мястото до вас свободно ли е?) <<https://wikiszotar.hu/ertelmezo-szotar/Mam%C3%B3ka>>.

В *Карта № 20*, която е посветена на обличите, назоваващи ‘врѣстник’, откриваме *paj'da:š* в словенския пункт 149. *Paj'da:š* идва от унгарското *pajtás*. Думата в унгарски означава ‘близък приятел; приятел от детинство; човек, с когото си в романтични или интимни отношения; съученик; другар от военната служба’ (MESz). Думата е от османотурски произход *pádas* ‘съдружник в някакво дело; участник’. Интересно е, че в чешки означава ‘злодей’ (UMESz). Семантиката на *paj'da:š* ‘врѣстник’ напомня на бълг. *набор* ‘родените през една и съща година мъже, които едновременно се свикват на военна служба; врѣстник’ (БЕР / BER IV 1994: 456).

В *Карта № 22*, в която са картографирани названията за ‘баща на майката или на бащата; дядо’, са регистрирани *'japa* и съчетанието *s'ta:ri 'japa* в п. 31; *ã:po* *'sta:ri* се среща в 150; *s'tari 'japa* редом с *djè:da* има в 153, само *apovka* откриваме в 155; *stari otjec* и *stari apo* в 221 и 222; *apa stari:*, *starej apa* и *starej otjec* в 224. Пунктовете (31, 150, 153) са хърватски, останалите четири – словашки. От изнесените данни се вижда, че само в едно село се употребява славянска лексема *djè:da* и също така само в едно – унгаризъм. Във всички останали села се срещат номинативни словосъчетания, подобно на френските *grand père*, английските *grandfather*. Прилагателното е винаги от славянски произход *стар*, няма случай на употребено *öreg* ‘стар’ или *nagy* ‘стар’, както е в унгарски *öregapa*, *nagyapa* ‘дядо’. Вариативност има при съществителните, участващи в номинативните словосъчетания – в пет села се среща лексема, идваща от унг. *apa* ‘баща’, а в две – от славянското *otec*.

В *Карта № 23*, представяща хипокористичните названия за ‘баща на майката или бащата; дядо’, откриваме *'japica* в п. 31; *'japek* и *'de:đo* в 32; *apovka* в 155; *stari: oco*, *stari: ocko* и **stari: api:k* в 218; *stari: apko* и *starki:* в 219; *stari: apko*, *apko stari:*, *stari: apiŋko* и *starki:* в 221; *apa stari:*, *apa starki:* и *starki:* в 222; *starej apa*, *starej apka* и *apuško* в 223; *starej api:k*, *starki:* и *stariŋki:* в 224; *stari: apoŋka* и **stari: oŋecko* в 225. Основните пунктове принадлежат към словашката мрежа (155, 218, 219, 221, 222, 223, 224) и два (31, 32) са от хърватската. Веднага прави впечатление богатството на умалителните облици, с които се назовава *дядо*. В четири села се употребява само лексема, която се родее с *apa* ‘баща’, но е оформена с различни деминуативни славянски суфикси. В едно от тези села унгаризмът се конкурира със славянската лексема *'de:đo*. Във всички останали пунктове се срещат номинативни словосъчетания с определение от славянски произход, представляващо качествено прилагателно в сложна форма *stari:*. В един случай то се е субстантивирало. Определяемите представляват суфиксно разширени лексеми, отвеждащи към унг. *apa* ‘баща’. Само на едно място, в п. 225, се среща определяемо от славянски произход *oŋecko*, а самото словосъчетание е маркирано като ново. Също така в 218 словосъчетанието с унгаризъм е представено като старо.

В *Карта № 24*, която е посветена на пейоративните названия за ‘баща на майката или бащата; дядо’, се среща само *apisko* в словашкия пункт 223. Лексемата идва от унг. *apa* ‘баща’, приемайки славянски суфикс, който е много близък до умалителния *-usko-* в *apuško*.

В *Карта № 32*, представяща названията за ‘син от първия брак на един от съпрузите’, е регистрирана лексемата *'moštoxo 'fiam* в п. 151, който е от сръбската мрежа, но се намира на територията на Унгария. *'Moštoxo 'fiam* произхожда от унгарската *mostohafiam* ‘мой доведен, заварен син’, *mostohofiú* ‘доведен, заварен син’. Интересна е структурата на тези думи. Лексемата *mostohofiú* се състои от прилагателното (съществителното) *mostoho*, което се открива и в *mostohaanya* ‘мощеха’, по-рядко *mostohaapa* ‘пастрок’ и *mostohofiú* ‘нероден син’. Другата лексема *mostohafiam* е с добавен афикс за притежание, с което може да се преведе като ‘мой доведен, заварен син’. Но най-интересното в случая е, че прилагателното *mostoho* е от български произход и идва от думата *мощеха* (UMESz).

В *Карта № 34*, в която са картографирани лексемите, с които се назовава ‘баща на мъжа; свекър’, срещаме *'jpa* в п. 153; *apo:š* в 155; **apoŋš* и *svokor* в 224. От изброените пунктове 155 и 224 са словашки, а 153 хърватски, като 153 и 155 са на територията на Унгария. Лексемата *'jpa* произлиза от унгарската *apa* ‘баща’, а *apo:š* и *apoŋš* от унг. *após* ‘баща на съпругата; тъст’. Думата е производна от *apa* ‘баща’ с умалителен суфикс. В унгарската книжнина от XIX в. *após* измества лексемата от финоугорски произход *ipa* ‘тъст, зет’, която и днес се употребява в много унгарски диалекти (UMESz).

В *Карта № 35*, посветена на названията за ‘майка на мъжа, съпругата; тъща’, срещаме само *aŋo:ša* в словашкия пункт 155. Лексемата идва от *anyós* ‘възрастна жена; тъща; свекърва’. Самото *anyós* е производно от *anya* ‘майка’ с умалителен суфикс. *Anyós* в унгарски през последните столетия измества старата угрофинска лексема *napa* ‘тъща’ (MESZ).

В *Карта № 36*, представяща лексемите, назоваващи ‘баща на съпругата; тъст’, откриваме *apo:š* в п. 155; *svokor* и *apo:š* в 223 от; *'jpa* в 153; *šveker*, *ocес*, *apo* в 230; *šveker*, *ocес* и *apo* в 232. Повечето пунктове (155, 223, 232, 230) са словашки, а 153 е хърватски. От изнесените данни се вижда, че картината е пъстра – за едно понятие се срещат три названия. Във всички изброени села обаче откриваме унгарска заемка. В един пункт тя се конкурира със славянската лексема *šveker*, а в други две със *šveker* и *otec*.

В *Карта № 37*, представяща названията за ‘майка на съпругата; тъща’, са картографирани *tesťina:* и *tamo:ša* в словашкия пункт 223. Унгарската лексема най-вероятно е производна от *tama* ‘мило обръщение към майка; майка; баба; възрастна жена’. Съществуват две хипотези за нейния произход – като оноματοпоетична дума от детския език и пак като такава, но заета от славянски език (UMESz).

В *Карта № 43*, картографираща лексемите, които назовават ‘мъж на сестрата; зет’, откриваме *šđ:gor* в п. 41; *šó:gor* в 53 и 54; *'šo:gor* в 147a, *šùogor* в 148a; *'šo:ugur* в 149; *šđ:gor* и *svà:k* в 151; *šó:gor* в 152; *šđ:gor* и *svà:k* в 153; *'šogur* във 167, *šougor* в 231; *šogor* в 232; *'šougor* в 233; *'šougor* в 448; *'šougor* в 465, 466, 467, 468 и 469; *'šougor* в 483; *'šougor* и *š'wag'er* в 485. Разпределението на пунктовете е следното: словенската мрежа е представена от п. 149, сръбската мрежа от 53, 54, 151, 152; хърватската от 147a, 148a, 153, българската от 167; словашката от 231, 232, 233 и украинската от 448, 465, 466, 467, 468, 469, 483, 485. Виждаме, че се употребяват две заемки – немска и унгарска. Само в един пункт, 151, се среща название на *зет* със славянски произход (*svà:k*). Самата унгарска лексема *sógor* ‘брат на съпругата; съпруг на сестрата; зет’ произхожда от немската *Schwager* ‘мъж на сестрата или брат на мъжа, на жената’ (MESz). В село Винга (167) е възможно лексемата да е влязла чрез румънски *şógor* или сръбски *шогор*.

В *Карта № 45*, посветена на названията за ‘брат на съпругата; шурей’, срещаме + *šogor* и + *šogor* в п. 21; *šo:gor* в 31; *šò:gor* в 40; *šđ:gor* в 41; *šó:gòr* в 52; *šó:gor* в 53; *šuo:gor* и *švuo:gor* в 146a; *šo:gor* в 147a; *šùogor* в 148a; *šò:gor* в 150 и 151; *šó:gor* в 152; *šò:gor* в 153; *šogur* във 167; *šogor* в 168; *šoug* в 231; *šogor* в 232; *šoug* в 233; *šoug* в 448; *šoug* в 465, 466, 467, 468 и 469; *šoug* в 483; *šoug* в 484; *šoug* и *š'wag'er* в 485. Разпределението на пунктовете е следното: словенската мрежа е представена от п. 21; сръбската от 53, 151, 152, 168; хърватската от 31, 40, 41, 52, 146a, 147a, 148a, 150, 153, българската от 167; словашката от 231, 232, 233 и украинската от 448, 465, 466, 467, 468, 469, 483, 484, 485. Това е картата с най-много на брой заемки, но те водят единствено към *sógor* ‘брат на съпругата; съпруг на сестрата; зет’, което от своя страна произхожда от немската лексема *Schwager* ‘мъж на сестрата или брат на мъжа, на жената’ (MESz). В едно село се употребяват както унгарската, така и немската заемка, а в сръбското село Клокотичи, разположено в Румъния, е възможен и по-сложен преход през румънски.

В *Карта № 44*, в която се картографираат обличията за ‘брат на мъжа; девер’, откриваме *šuo:gor* и *švuo:gor* в 146a; *šo:gor* в 147a; *šùogor* в 148a; *šo:ugur* в 149; *šó:gor* в 152; *šo:gor* в 153; *šoug* в 231; *šogor* в 232; *šoug* в 465 и 466; *šoug* и *šoug* в 483; *š'wag'er* в 485. Названията произхождат от унгарското *sógor* (вж. по-горе). Цитираните примери напомнят много на заемките в *Карта № 43* ‘мъж на сестрата; зет’. Разпределението на пунктовете е следното: сръбската мрежа присъства с п. 152; хърватската с 146a, 147a, 148a, 153; словашката с 231, 232 и украинската с 483 и 485. Названията са изцяло чужди, като три от тях водят директно към оригиналния немски облик, а останалите – към формата, която съществува в езика посредник. В село от хърватската мрежа (146a) се употребяват и двете.

В *Карта № 40*, представяща названията за ‘жена на брата; снаха’, са регистрирани лексемите *šo:gorica* и *ne'vista* в 147a; *šougrina* в 231; *šogrina* в 232; *šoug'ryna* в 233; *šougo'ryna* в 485; *šougo'ryn'a* в 465; *šougo'ryn'a* в 466; *šò:goras:oň* в 151; *ándika* в 155, *ándika*, *švagrina* (г) в 211; *ándá* и *švegerina* в 230; *an'douka* в 483. Разпределението на пунктовете е следното: хърватската мрежа е представена от п. 147a; словашката от 211, 231, 232, 233 и украинската от 483 и 485. Виждаме, че в картата названията са вече доста разнообразни. Само в един пункт има паралелна употреба на домашна дума и унгаризъм. Във всички останали се употребят заемки. В едно село има немска заемка *švagrina*, която е приела славянски суфикс, в 7 пункта откриваме производна от *sógor* вж. по-горе, но с добавен славянски суфикс -ica (*šo:gorica*) и -ina (*šoug'ryna*). Само в село 151 се среща *šò:goras:oň* заемка, водеща директно към *sógorasszony* ‘снаха’. В унгарски език с наставките -asszony, -nő, -né се образуват лексеми, които вече назовават близки на другия съпруг, които са от женски пол *sógorasszony*, *sógornő*, *sógorné* (UMESz). В четири села се употребяват лексеми, водещи към унгарското *ángy* ‘сестра на съпруга; жена на брата; жена на по-възрастен роднина’ (UMESz).

В *Карта № 41*, картографираща названията за ‘сестра на мъжа; зълва’, откриваме *šougrina* в 231; *šogrina* в 232; *šo:gorica* в 147a; *šougo'ryn'a* в 465 и 466; *šougo'ryn'a* в 483. Пунктовете принадлежат към хърватската мрежа – 147a, към словашката 231, 232 и към украинската 465, 466, 483. Разпространението на названията напомня донякъде на *Карта № 44* ‘брат на мъжа’. Срещаме лексеми, които водят към унгарското *sógor* (вж. по-горе), но за да отразят славянската действителност, са оформени със славянски суфикси. Липсва лексема, отвеждаща към немския първообраз.

В *Карта № 42*, посветена на лексемите за ‘сестра на съпругата; балдъза’, срещаме *šuo:gorica* в п. 27; *šogo'rica* в 41; *šogórica* в 53 и 54, *šo:gorica* в 147a; *šogo'rica* в 152 и 153; *šougrina* в 231; *šogrina* в 232; *šoug'ryna* в 233; *šougo'ryna* в 467; *šougo'ryna* и *sv'is'c'* в 484; *šougo'ryna* в 485; *šougo'ryn'a* в 448 и 465; *šougo'ryn'a* в 466 и 467; *sv'is't'* и *šougo'ryn'a* в 469; *šougo'ryn'a* в 483; *šò:goras:oň* в 151. Разпределението на пунктовете е следното: сръбската мрежа е представена от 53, 54, 152; хърватската от 27, 41, 147a, 153; словашката от 231, 232, 233 и украинската от 467, 484, 485. Картата напомня до известна степен *Карта № 40* ‘жена на брата; снаха’. В един пункт имаме славянска дума и унгаризъм. В друг пункт имаме унгарска заемка, която директно отвежда към унгарската лексема *sógorasszony*, която има подобна структура на най-разпространената унгарска лексема *sógornő*, назоваваща ‘сестра на съпругата’, оттам най-вероятно има и подобно значение (MESz).

В *Карта № 46*, в която се картографираат названията за ‘брат на бащата; чичо’, са представени *ba:či* в 155; *bači* в 156; *bačik* и *ba:či* в 222; *stri:c* и *ba:či* в 223; *bači* и *strik* в 230; *baši:k* в 225. Всичките пунктове принадлежат към словашката мрежа. От цитираните примери се вижда, че в две села се употребява както унгарска заемка, така и славянска дума. Всичките заемки произхождат от унгарската дума *bácsi* ‘чичо; възрастен мъж; обръщение на дете към възрастен мъж’. В един пункт думата има

славянски суфикс *-ik*. Интересна е историческата съдба на *bácsi*. Унгарските етимолози я извеждат от *bátya* ‘по-голям брат; чичо’. За произхода на самото *bátya*, като и при *tata*, има две мнения. Едното я отнася към звукоподражателните думи от детския език. Според другото, което ми се струва по-убедително, тя е славянска заемка, като е много вероятно да идва от българското *bacso*, обръщение към по-стар брат (MESZ). Самото българско *бáчо* е прозивно от *brat* (БЕР / BER I 2007: 37).

В *Карта № 50* се представят обличите за ‘жена на брат на бащата; леля, тетка’. Тук се срещат *nina* в п. 156; *cetka*, *nena* и *and’a* в 230. И двата пункта са словашки. Виждаме, че в едно от селата са представени три названия за *леля* – едно славянско и две унгарски. *Nena* (*nina*) водят към *néni* ‘леля; по-възрастна родственица’. Самото *néni* е с неясен произход. Предполага се, че представлява редуцирано *ně*, което от своя страна се свързва със старата угрофинска дума *nŏ*, назоваваща лице от женски пол (UMESZ). Другата унгарска заемка *and’a* произхожда от *ángy* (вж. по-горе). Заемките са оформени със славянски суфикси, за да отразят адекватно особеностите на славянската реч.

В *Карта № 47*, представяща названията за ‘брат на майката; вуйчо’, откриваме *bači* в 156; *bači* в 222; *ba:či* в 224; ⁺*bači* и *ujko* в 230; *baši:k* в 225. Пунктовете принадлежат към словашката мрежа. Виждаме, че в едно село има конкуренция между славянска и унгарска дума, като втората е маркирана със знак за остаряла. Във всички пунктове се среща унгаризъм, който произхожда от *bácsi* ‘чичо; възрастен мъж; обръщение на дете към възрастен мъж’ (вж. по-горе). В едно село думата е със славянски суфикс.

В *Карта № 48*, посветена на хипокористичните названия за ‘брат на майката; вуйчо’, срещаме *bači* в п. 156; *bači* наред с ^o*ujko* в 230; *ba:čik* в 222; *ba:čik* в 224; *baši:k* в 225. Всичките пунктове са словашки. Подобно на карта №47 ‘вуйчо’, но не хипокористично, в един пункт наблюдаваме както славянско, така и унгарско название, като славянското е маркирано като ново. Заемките произхождат от *bácsi* (вж. по-горе), като в три села са със славянски суфикси, а в две са с оригиналния си облик.

В *Карта № 52*, представяща хипокористичните облици за ‘сестра на мъжа; зълва’, са представени *ańda* в п. 156 и *nepočka* в 230. И двата пункта са словашки. Лексемите произхождат съответно от *ángy* и *néni*, като са адаптирани със славянски суфикси за обозначаване на рода. За произхода на *ángy* и *néni* (вж. по-горе).

В *Карта № 49*, посветена на лексемите за ‘мъжа на сестрата на майката’, срещаме *bača*, *ba:či* в 222; *bači* в 230; *baši:k* в 225. Пунктовете са словашки. Заемките произхождат от унгарското *bácsi* (вж. по-горе), като в два случая са приели характерни славянски суфикси.

От изнесените данни можем да направим следните изводи:

Унгарски заемки се срещат в държавите, в които има славянско и унгарско население: Австрия, Румъния, Словакия, Словения, Сърбия, Украйна, Унгария, Хърватия. Славянската мрежа от села, в която има най-много унгаризми, е словашката – 15 села, като 13 са на територията на Словакия, а две в Унгария. Следващата е хърватската – с 11 пункта, разположени в три държави – 3 в Австрия, 2 в Унгария и 6 в Хърватия. Украинската мрежа е трета с 10 села, като всички са в Украйна. Сръбската се състои от 6 пункта, 3 са в Сърбия, обл. Войводина, 2 в Унгария и 1 в Румъния. Словенската има 2 села, от които 1 е в Словения, а 1 в Унгария. България има също един пункт. Това е банатското село Винга (167), намиращо се в Румъния. Представеното разпределение е резултат на историческите събития през последните столетия – преселването на чипровските българи в Банат, разпадането на Австро-Унгария (Милетич / Miletich 1897; Мишев / Mishev 2005). Пунктовете с най-много заемки, над 4, са в селата в Унгария, Словакия, Украйна. Въпреки присъствието на голяма унгарска диаспора в Румъния, във Винга и Клокотичи има по една или две заемки. В словашката и украинската мрежа също се срещат пунктове с 1 или 2 заемки. Именно за пунктовете от словашката мрежа може да се каже, че очертават ареал. Във всички останали мрежи унгаризмите се употребяват в ограничен брой селища.

Роднинските термини, при които откриваме унгарски заемки, назовават: *мъж*, *съпруг*; *баща*; *хипокористични названия на майка*; *връстник*; *син от предишен брак*; *дядо*; *свекър*; *тъст*; *тъща*; *зет*; *снаха*; *девер*; *зълва*; *шурей*; *балдъза*; *чичо*; *леля*; *вуйчо*; *лелин*. Роднинските названия по пряка линия за *баща*, *майка* и *дядо* приемат унгарски названия. Най-вероятно близкото звучене на някои от лексемите е причина заемките да не се чувстват като чужди срв. *’jara* унг. с *’joša* слав. *тата* унг. *tata*, *tatička*. Друга причина може да бъде, че това са лексеми, чийто произход идва от детската реч т. е. унгарското *apa* е както бълг. *tata*, *tatko*, *tate* (БЕР / BER VII 2010: 833), както френското *papa* (Dauzat 1954) и т.н. Унгарските лексеми, назоваващи *баща*, са добре адаптирани в

славянските диалекти. Това ясно личи при умалителните форми, при които се откриват славянски суфикси, срвн. *api:k*, *apuško api:čko apočko* и по този начин изглеждат много близки до изконните славянски *tačík*, *tačíčko*, *'tatočko*, *tačíček*. Названията за дядо са преди всичко номинативни словосъчетания от славянското прилагателно *star* в сложна форма и унгарската лексема *apa* ‘баща’. По този начин получените изрази полукалкират унгарските названия за ‘дядо’ – *öregapa* и *nagyapa*. Самото определяемо пази до голяма степен оригиналния си облик *s'ta:ri 'japa*, *à:po_sta:ri*. Наблюдаваме случай, в който лексемата е оформена със славянски суфикс *apo-vka*. Не така стои въпросът при хипокористичните и пейоративните названия за дядо. Хипокористичните форми се характеризират с разнообразие на славянски суфикси (*japica*, *'japek*, *apovka*, *api:k*, *apko*, *apiňko*, *apuško*, *apočka*) и наподобяват хипокористиката при баща.

Унгарски заемки в славянската роднинска терминология по сребрена линия откриваме само при лексемите, назоваващи ‘брат на майката’ и ‘брат на бащата’. И при двете понятия се среща един и същ унгаризъм, който има български произход *bači*, *ba:či*, *bačík baši:k*. Тези названия, макар и в по едно село, се конкурират със славянска лексема *strik* за ‘чичо’ и *ujko* за ‘вуйчо’. Този на пръв поглед незначителен факт ни говори, че в някаква степен славянското население пази разлика на роднинство от страна на бащата или от страна на майката. Интересно е да се добави, че в унгарския език някои от названията на роднини по сребрена линия имат славянски произход. Такава е думата *bátya* ‘по-голям брат’, която произхожда от българската *bacso* (вж. по-горе). *Bátya* участва още в структурата на *nagybátya* ‘брата на бащата; чичо’ (MESz). Унгарските съответствия за племенник и братовчед *unokabátya* ‘братовчед’, *unokafivér* ‘братовчед’, *unokaöcs* ‘братовчед; племенник’, *unokatestvér* ‘братовчед, племенник’, *unokahúg* ‘братовчед’ съдържат лексикален елемент, който е със славянски произход. Самото *unoka* присъства и като самостоятелна лексема в унгарския език и означава същото, което е и в славянските езици ‘внук’ (MESz).

Най-голям брой унгарски заемки срещаме при термините, които назовават роднинство по сватовство, като *zet*, *снаха*, *тъст*, *тъща*, *девер*, *зълва*, *шурей*, *балдъза*, *леля*, *вуйчо*. В една част названията на горните реалии може да се конкурират със славянски лексеми: *osces* ‘тъст’, *tesčina* ‘тъща’, *svà:k* ‘зет’, *cetka* ‘леля; сестра на брат на бащата’. Разпространението на тези лексеми се ограничава до едно или две села (вж. по-горе). При названията за ‘жена на брат’, ‘съпруг на сестра’, ‘съпруг на сестрата или брат на мъжа’, ‘брат на съпругата’ се срещат форми, които са дошли директно от немски език. В три словашки пункта откриваме само унгаризми при назоваването на ‘съпруг на сестрата на майката’ – *bača*, *bači*. В едно село, намиращо се на територията на Унгария, ‘син от предишен брак’ се назовава само с унгарската дума *'moštoxo 'fiam*. В пет украински села ‘съпруг’ се нарича с унгарската дума *gazda*. В тези случаи *bača* (*bači*, *ba:či*, *baši:k*), *'moštoxo 'fiam* и *gazda* унгарските етимолози виждат българско влияние.

Някои от унгарските названия са навлезли през последните столетия. Например *apo:š* ‘тъст’, производно от *apa* ‘баща’, през XIX в. измества угрофинската дума *ipra* за ‘тъст’. Същото явление се наблюдава при лексемата за ‘тъща’. По-новата *anyós*, производна от *anya* ‘майка’, измества по-старата *nara* ‘тъща’. Засега може само да гадаем дали това е изолирано явление, или е резултат от държавна политика на Австро-Унгария. Други заемки ⁺*apo* и ⁺*api:k* умал. за ‘дядо’, ⁺*tamočka* умал. за ‘майка’, ⁺*apočš* ‘свекър’, ⁺*šogor* и ⁺*š'ogor* са определени като стари.

Анализът на унгаризмите в славянската роднинска терминология показва едно интересно явление – как славянски лексеми в по-старо време са проникнали в унгарския език и след това отново се връщат в славянските диалекти, но вече със статут на унгарски заемки. Общото местообитание, контактите и сходната роднинска система са направили този обмен възможен. Основното разнообразие на заемките се открива при назоваване на роднинските отношения по брак, като една и съща лексема може да служи за именуване на роднина както от майчина, така и бащина страна. Заемката *šogor* може да бъде ‘шурей’, ‘девер’ и ‘зет’; *bača*, *bači* могат да бъдат ‘чичо’ и ‘вуйчо’; *šougrina*, *šogorica* може да бъде ‘зълва’ и ‘балдъза’. Заемки могат да се срещнат и при ‘майка’ и ‘баща’, но названията винаги водят към детския език.

Цитирана литература / References

- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. 1971 – 2017. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1 – 8. 1971 – 2017. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Бурячок 1961: Бурячок, А. А. *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові*. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР. (Buryachok, A. A. *Nazvy sporidnenosti i svojatstva v ukraïns'koï movi*. Kyïv: Vyd-vo Akademii nauk Ukraïns'koï RSR.)
- Верховцев 2000: Верховцев, Д. В. Водская система терминов родства и свойства: к истории межэтнических контактов на севере-западе России. В: *Алгебра родства. Родство. Системы родства. Система терминов родства*. Вып. 5. МАЭАН, 2000. <http://www.rfbr.ru/rffi/ru/books/o_281> (Verhovtsev, D.V. *Vodskaia sistema terminov rodstva i svoïstva: k istorii mezhetnicheskikh kontaktov na severe-zapade Rosii*. In: *Algebra rodstva. Rodstvo. Sistemy rodstva. Sistema terminov rodstva*. Vyp. 5. MAËAN, 2000)
- Георгиева 2016: Георгиева, Ц. *Родството и роднинските названия в българския език: Семантика и лексикографско представяне*. София: Авангард Прима. (Georgieva, Ts. *Rodstvoto i rodninskite nazvaniya v balgarskiya ezik: Semantika i leksikografsko predstaviane*. Sofia: Avangard Prima.)
- Милетич 1897: Милетич, Л. *Заселението на католичките българи в Седмиградско и Банат*. София. (Miletich, L. *Zaselenieto na katolishkite balgari v Sedmigradsko i Banat*. Sofia.)
- Мишев 2005: Мишев, Р. *История на Австро-Унгария*. София: „Абагар“. (Mishev, R. *Istoriya na Avstro-Ungaria*. Sofia: „Abagar“.)
- БСРЛ 2012: Холиолчев, Хр., Младенов, М. Сл., Радева, Л. *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. София: Изток-Запад. (Holiolchev, Hr., Mladenov, M. Sl., Radeva, L. *Balgarska semeyno-rodova leksika. Entsiklopedichen rechnik*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Dauzat 1954: Dauzat, A. <<https://archive.org/details/DICTIONNAREETYMOLOGIQUEDELALANGUEFRANCAISEALBERTDAUZAT/page/n568/mode/1up?view=theater>> [30.12.2022]
- Karnoouh 1971: Karnoouh, C. L'oncle et le cousin. In: *Études rurales*, № 42, 1971, pp. 7 – 51.
- MESz: *Magyar etimológiai szótár* <<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/>> [30.12.2022]
- Solinas 1998: Solinas, P. Sulla tetminologia della parente,a nell'indoeuropeo. In: *Atti dell' Instituto Veneto*. I Tomo CLVI (1997 – 1998), pp. 784 – 865.
- UMESz: *Új magyar etimológiai szótár* <<https://uesz.nytud.hu/index.html>> [30.12.2022]

HUNGARIAN LOANWORDS IN THE KINSHIP TERMINOLOGY INCLUDED IN THE SLAVIC LINGUISTIC ATLAS

Kiril Parvanov Kirilov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

parvanov@ibl.bas.bg

Abstract. The study is dedicated to the Hungarian loanwords in the Slavic kinship terminology. The linguistic material is collected from Volume XI *Degrees of Kinship* prepared by the Bulgarian National Commission as part of the *Slavic Linguistic Atlas*. The object of analysis are the loanwords of Hungarian origin in the Slavic dialect kinship terminology. The aim of the research is to show the source of the borrowings, the particularities of their adaptation, dialects where they are found. Special attention is also paid to Slavic loanwords adopted in Hungarian that have later been reborrowed into various Slavic dialects.

Keywords: *Hungarian, Slavic, loanwords, atlas*

Kiril Kirilov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Приложение

Карта № 82 *Заимствования из венгерского языка*

ЗА ШУМЕНСКИЯ ГОВОР ПРЕДИ И СЛЕД КЛАСИЧЕСКИЯ ТРУД НА ЛЮБОМИР МИЛЕТИЧ *DAS OSTBULGARISCHE* (1903)

Красимира Колева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“,
Мелитополски университет „Богдан Хмелницки“

krasymira_kolewa@abv.bg

На светлата памет на моя Учител проф. д-р Тодор Бояджиев

Резюме. Проф. Любомир Милетич е основоположник на академичната дисциплина Българска диалектология. Фундаменталният му труд за източните български говори е основа за всички следващи изследователи на този езиков ареал, важна част от който е шуменският говор, сочен от учения като архаичен и важен за класификацията на българските диалекти. Тук правя обзор на трудовете, посветени на шуменския говор, които задължително се опират на *Das Ostbulgarische*.

Ключови думи: *българска диалектология, изследвания за шуменския говор, Любомир Милетич, Das Ostbulgarische*

През 2023 г. се навършват 160 г. от рождението на проф. Любомир Милетич (14.01.1863, Щип – 01.06.1937, София), основоположник на академичната дисциплина Българска диалектология, и 120 г. от първото издание във Виена на фундаменталния му труд за източните български говори *Das Ostbulgarische* (Miletič 1903), основа за всички следващи изследователи. По същото време е роден и акад. Беньо Цонев (12.01.1863, Ловеч – 05.10.1926, София), положил началото на специалността Българска филология, историк на езика и диалектолог, опонент на Милетич за някои от становищата му в излязлата още на следващата година негова студия (Цонев / Tsonev 1904). На монографията на Милетич се опират всички следващи изследователи, които се занимават с шуменския говор. Този основополагащ за българската диалектология труд е като Найденов-Геролия речник за българската лексикография. От него черпят всички диалектолози у нас и зад граница. Характеристиката на този диалект в академичната диалектология е направена въз основа на описанието му от Л. Милетич.

В съвременната българистика трудовете на големия учен са често цитирани, има редица публикации за делото му, както и специални сборници (Исторически преглед / *Istoricheski pregled* 2013). Липсва обаче изчерпателно проучване за влиянието на Милетичевата книга „Източнобългарските говори“ върху изследователите на шуменския говор, който той проучва на терена и описва блестящо в академичния си труд от 1903 г.

Шуменският диалект е един от малкото говори, запазили в областта на фонетиката и акцентологията особености, които имат архаичен характер и кореспондират със старобългарския период от развоя на езика ни (наличие на широко *e* на мястото на старобългарската ятова гласна, на *ѡ*, на краесловна мекост и др.). Неравномерният ход на развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм слага отпечатък и върху акцентната система. Архаичното и иновациите си съжителстват и това е забелязано от възрожденските книжовници, които активно участват в борбите за формиране на българския книжовен език през третата четвърт на 19. век.

Първите сведения за шуменския говор са на видния представител на Шуменското книжовно средище Добри Войников. Изследователката му Кина Вачкова ги открива в учебниците по граматика на шуменския учител „Кратка българска граматика с упражнения“ (1864, 1866), „Българска граматика за първоначални ученици“ (1869), в статията му „За употреблението на члена“ в сп. „Български книжици“ (1860) и в ръкописна тетрадка („Мъжки стари български песни в Шумен“), съхранявана в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София (Вачкова / Vachkova 1982: 95 – 98). Добри Войников посочва и тълкува ярки особености на шуменския говор, събира изворов фолклор, свидетелства за езика от третата четвърт на 19. век. Той посочва като диалектни следните особености:

1. Редукция на широките неударени гласни: „**о**-то без ударение са изговаря на **у**, **е**-то без ударение – на **и**, а без ударение – на **а** **затворено**“.
2. Преглас [*a > e*] след шушкавите съгласни: „**а**-то подер **ж**, **ч**, **ш** толкози се умекчава, щото са чуе **е**: *чеша*“.
3. Третолично винително местоимение за среден род, кратка форма **и** вместо **го**: „Владика чаша ни пуел, заръка **и** уловил“; „Тук **и** е старославянското лично местоимение сред. род ... наместо **го**“; „бъхтали **и** два дни, три дни“; „Третолично местоим. – сред. род, вин. пад.: „Кой пръвню люби залиби, залиби да **и** ми зъмни...“.
4. Остатъци от склоняван член (в ст. „За употреблението на члена“): „При това искам да забележа, че както дателний и винителний падеж в единствено число на имената са завардили в новобългарския език, тъй и мъж. член в единствено число ся чува дат. и вин. един. чис. както ся говори по нас, напр. *дай го челяк – тъму*, което в произношението ся чува: *чилякатъму* и *напуй вола-тъго* и прч.“.
5. Остатъци от падеж при имената. В граматиките си Войников отбелязва наличието на дателен падеж. Но уточнава: „Дателний падеж ся чуе у народните ни песни, а в разговорката не ся употребява“.
6. Употреба на предлога **въз** вместо **при**: „Наклала *Ненка седенка / на бащини си дворове, / въз стрикова си вратица...*“ (народна песен) и отбелязва: „**Въз** наместо **при**“.
7. Лексикални особености. В тетрадката си с народни песни Войников прави речник, напр.: *харатка* ‘дърво, което сглобява горницата на стана’, *хасар* ‘рогозка’, *бяла налема* ‘бяла коприна’, „викат, но в говора *кликат*“.

Повече от столетие ни дели от първото теренно проучване на ареала в рамките на по-машабен проект (Милетич / Miletich 1903). От това време е и традиционната класификация на говорите в Шуменския край, позната и днес (Стойков / Stoykov 1993).

През 1903 г. във Виена е публикувано на немски език машабното за времето си изследване на източното българско наречие *Das Ostbulgarische* като втора книга на поредицата „Южнославянски диалектни студии“ на Балканската комисия към Кайзеровата академия на науките на Австро-Унгария. Авторът му проф. Любомир Милетич тогава е на 40 години и има зад гърба си трудове за езика на седмиградските българи, на банатските българи и на павликяните. Учен с широк поглед и отлична подготовка, той е оценен от Ватрослав Ягич, председател тогава на Балканската комисия, и е привлечен за участие в амбициозния проект – проучване на наречията на южните славяни. Пръв Ватрослав Облак изследва на място езика на българите от географската област Македония. Л. Милетич е първият български учен, който лично събира данните за населението и езика му на терена. Изборът на източнобългарското наречие за начало на проекта е много добре обяснен от самия автор: „Не ще и дума, че такива изследвания са още по-уместни по отношение към другите, по-неизвестни югославянски наречия. Между тези на първо място идат българските наречия изобщо. Почти същото, което Ягич доказва за босненско-херцеговинското наречие, може да се докаже и за нашето източно наречие – люлката на нашия книжовен език. И то е много малко известно в подробности, а няма съмнение, че нашите бъдещи диалектологични изследвания ще трябва на първо място да вземат него във внимание“ (Мурдаров / Murdarov 1987: 56).

През лятото на 1897 – 1898 и 1900 г. Л. Милетич проучва по специална програма говорите по Черноморското крайбрежие, в Дунавската равнина до р. Искър, из Балкана, Тракия и достига до южните склонове на Източна Стара планина. Постепенно се очертава разграничаването на североизточни и югоизточни говори въз основа на членната морфема за мъжки род, след което идва ред на класификацията им в подгрупи.

През 1902 – 1903 г. ученият предприема експедиция из Родопите и очертава границите на източното българско наречие. Той въвежда понятието *загорци* за компактните преселници от Североизточна в Югоизточна България. Милетич описва ареала на разпространение на **о**-диалекта и демографските процеси, протичали през 19. век (Милетич / Miletich 1989: 25 – 30). В научен оборот влиза понятието *североизточен о- диалект* на *хърцоите* и *ерлийците* // *ерлиите* ‘стари местни жители’.

С *Das Ostbulgarische* са положени основите на българската диалектология. Трудът получава заслужено много висока оценка от най-видни слависти като В. Ягич и Н. С. Державин. Макар че синтактич-

ните и лексикалните особености на говорите не са изчерпани, фонетичните и морфологичните черти компенсират описанието с точността на данните, умелото им и безпристрастно тълкуване и информацията за населението в около 70 селища, записана прецизно и приложена в изключително ценни за българознанието текстове. Двайсет и осем от тези пунктове са в ареала на шуменския *о*-говор.

Две години по-късно Милетич публикува на български език проучването си за източните говори в Сборника за народни умотворения, наука и книжнина (Милетич / Miletich 1905). Вече е факт студията на Беньо Цонев с бележки и поправки на написаното в *Das Ostbulgarische* (Цонев / Tsonev 1904). Научната дискусия засяга въпроса за границата между източните и западните български говори, за характерните им особености и за характера и типологията на говорните различия, за границите между диалектите въз основа на разпространението на едно или друго явление, за миграционните процеси по българското езиково землище и за произтичащите от тях езикови промени.

От данните за Българския диалектен атлас (БДА / BDA 2, I, II 1966), както посочва един от авторите му Иван Кочев, „става ясно, че не може да се говори за „рупаланщини“ в Северна България (според Б. Цонев) или за „загорски клин“ в Южна (според Л. Милетич), за южни преселници на север и за северни – на юг, защото североизточнобългарският и югоизточнобългарският *о*-говор не са откъснати, а чрез *о*-говора на селата по проходите в Източна Стара планина те образуват непрекъснат ареал на източнобългарско *о*-наречие, което не може да се отдели както от балканските, така и от тракийските говори“ (Кочев / Kochev 1991: 76). Едно от доказателствата за това е в българските преселнически говори в Бесарабия. Проучването им установява, че там се срещат балкански говори с членна морфема *о* (Стойков / Stoykov 1993: 103). Съвременната наука доказва, че редица черти, за които спорят двамата учени, като изговорът на ятовата гласна, редуцията на неударените вокали, промените с еровите и носовите гласни, вокалните прегласи, наличието на меки и смекчени консонанти – особености, типологични за източните говори, не са разгледани от двамата учени като израз на по-обща закономерност, особено характерна в миналото за по-старите периоди от развитието на езика – вокално-консонантното взаимодействие (вж. Кочев / Kochev 1991: 77).

Станалият класически диалектоложки труд на Милетич е преведен на български език едва през 1989 г. от шуменските езиковеди Ана Димова (германист) и Александър Алексадров (диалектолог). Вещите специалисти се придържат към оригинала на автора и запазват автентичността му, съобразявайки се със спецификата на въведената от автора система за транскрипция. Осъвремененото издание е ценно и полезно.

През първите три десетилетия на дваистото столетие двама видни ученици на Л. Милетич паралелно с книжно-просветната си дейност в Шумен се занимават и с проучване на говора – шуменецът Христо Герчев и роденият в Ботевградско Георги Попиванов, чиято професионална кариера на гимназиален учител завършва в Шумен (1927 – 1933).

В началото на 20. век Л. Милетич възлага на талантливия си студент от Шумен Христо Герчев (1883 – 1966) да опише родния си говор, но войните осуетяват отпечатването на резултатите (Герчев / Gerchev 1908, 1994). Внимателният преглед на личния архив на видния шуменец и фактът, че той е отлично подготвен филолог, дават основание да смятам, че днес можехме да разполагаме с надежден източник за важен синхронен срез на шуменския говор от първата половина миналия век, при това от носител на диалекта.

От 1927 до 1933 г. в свободното си от занятия време Георги Попиванов събира фолклорни материали и диалектна лексика в 34 селища в Провадийско (9), Новопазарско (5), Шуменско (6), Преславско (10) и Търговищко (4), в които според Л. Милетич е разпространен шуменският говор. Г. Попиванов издава значителен брой народни песни и малко приказки (Попиванов / Popivanov 1931) и студия върху шуменския говор като допълнение на описанието на Милетич (Попиванов / Popivanov 1940). Критичен обективен коментар на двете издания прави Хр. Герчев (Герчев / Gerchev 1994: 45 – 47), изтъквайки факта, че Попиванов не е местен човек и записите му не са прецизни. Докато Милетич е школуван и опитен диалектолог и текстовете му са надежден източник, то ориентацията на Попиванов към фолклора (и то песенния), липсата на звукозаписна техника и очевидната непълнота в транскрипцията са пречка материалите му да бъдат напълно достоверен изворов материал. Речникът му, включващ около 1400 думи, съдържа по-ценни сведения, но и в него прозира липсата на специализирано обучение и на практика, поставена на строги научни основи.

С това списъкът на по-обширните описания на диалектната картина в Шуменско се изчерпва, като данните от терена са от края на 19. век до навечерието на Втората световна война. В началото на 60-те години започва работата по мащабния проект „Български диалектен атлас“ (БДА). На летни експедиции със студенти през периода 1960 – 1963 за том II на БДА са проучени 32 пункта. Записани са данни само в селищата със старо, местно население (7 в Шуменско, 4 в Преславско, 1 в Новопазарско, 13 в Провадийско и 7 в Търговишко) според „Програмата за събиране на материали за български диалектен атлас“ (Стойков / Stoykov 1955). Картографиран са 290 явления (БДА / BDA 2, I, II 1966). В Шуменско и Преславско са проучени 8 селища с автохтонно българско население: Имренчево (пункт № 1803), Лозево (1808), Дивдядово, днес квартал на Шумен (1811), Кочово (1813), Драгоево (1855), Салманово (1820), Ивански (1902) и Кълново (1909). Само две от тях не са обходени от Л. Милетич (Ивански и Имренчево). Изследваните съртски селища са 15. Пет от тях са в Шуменския край: Каспичан (1870), Кюлевча (1874), Овчарово (1977), Марково (1880) и Косово (1891). Към списъка на Милетич е добавено с. Падина (1981). Състоянието на науката тогава предлага методика за проучване на селища с местно, несмесено българско население, въпреки че нестихващите миграционни процеси отдавна са променили тази картина.

Въз основа на материалите и картите за БДА е създадена интерактивната „Карта на диалектната делитба на българския език“ (Интерактивна карта на БАН / Interaktivna karta na BAN 2014). Сведенията за границите и разпространението на шуменския говор, чийто ареал е очертан в нея, се отнасят за последната четвърт на 20. век. Илюстративният материал е за 8 селища в гъсто населена област, в която преобладава старото (автохтонно) българско население.

След публикуването на БДА, том 2 се появяват сравнително малък брой научни изследвания (монографии, студии и статии), посветени на отделни въпроси от различни езикови равнища на шуменския говор. Чрез тях може да се проследи има ли промени в явленията, отбелязани от Милетич като архаични и специфични за диалекта. Тук те са изброени в хронологичен ред.

Сийка Обрешкова описва дистрибуцията на дълго **и** в родния ѝ върбишки говор, преходен мизийско-балкански диалект (Обрешкова / Obreshkova 1968: 243 – 243).

Стойко Стойков доказва, че няма „рупски“ особености в съртския говор, аргументирано опонирайки на Л. Милетич и Б. Цонев (Стойков / Stoykov 1970: 701 – 712).

Стайко Кабасанов, който също познава терена, разглежда архаични фонетични черти и лексикални диалектизми в шуменския говор в съпоставителен план със старинните родопски говори (Кабасанов / Kabasanov 1982: 27 – 31).

Съртският тип преселнически говор в с. Горна Чамурла, Тулчанско е обект на монографично (непубликувано) описание от Диана Добрева (Добрева / Dobрева 1986a).

Сведения за говора се съдържат в монографични изследвания на словообразуването в българските говори (Тетовска-Троева / Tetovska-Troeva 1988, Кяева / Kyayeva 2000, Василева / Vasileva 2005).

Ономастични данни от Драгоево, Осмар и Преславско включват книгите на шуменския езиковед Белчо Кръстев (самостоятелно) и в съавторство с Кина Тодорова, краевед (Кръстев / Krastev 1998, 2000, 2005).

Етнолингвистичен характер имат публикациите от проучванията на московската българистка Елена Узеньова в с. Осмар (Узеньова / Uzenova 2006: 385).

Отделни трудове, посветени на историята на книжовния език, включват коментар на въпроси, свързани с шуменския традиционен и градски говор (Вачкова / Vachkova 1990).

Джоузеф Шалерт (в съавторство) коментира колебанието в рода при съществителните от женски род в съртския говор на Кюлевча. Век след Милетич авторите изследват този важен граматичен въпрос и установяват, че явлението съществува и няма критерии за предпочитанието на един от двата рода поради йерархията в системата от граматически категории (Шалерт, Колева / Schallert, Koleva 2002: 52 – 57).

В специализирани филологически издания има публикации по проблематика, свързана с шуменския говор (Симеонова-Топалова / Simeonova-Topalova 1962 – 1971, Александров, Даскалова / Aleksandrov, Daskalova 1978: 145 – 148, Добрева / Dobрева 1986b).

Шуменският говор е тема на редица публикации на шуменката Красимира Колева, включително и на цялостно монографично изследване (Колева / Koleva 2014).

Das Ostbulgarische има приложение с изключително ценни транскрибирани текстове, записани от Л. Милетич на терена.

Извори за особеностите на шуменския говор и за речника му са редица публикации на краеведи, учители, свещеници, писатели, журналисти и общественици, за населението в ареала, езика му и духовната му култура.

Неуморен събирач на различни фолклорни наративи и главно народни песни е Георги Попиванов (Попиванов / Popivanov 1931, 1936). Той обнародва и речник, съдържащ над 1400 думи (Попиванов / Popivanov 1940: 373 – 433).

Ценни са речниковите бележки на свещеник Атанас Маджаров за съртските села, в които той е служил (Маджаров / Madzharov 1930: 219 – 222). Интересна е редакционната бележка на сп. „Родна реч“ под линия: „Даваме място на този малък принос поради важността му за т. нар. география на думите“ (с. 219).

В същото списание ценни диалектни лексикални материали обнародва видният шуменец Стилиян Чилингиров (Чилингиров / Chilingirov 1935a, 1935b).

Люба Дечева публикува етнографски материали от Смядово (Дечева / Decheva 1931: 403 – 446).

Сред изворите има ръкописни материали от началото на 20. век, които се съхраняват в Държавния архив – Шумен (напр. ценният личен фонд на енциклопедиста Христо Герчев, ученик на Л. Милетич и Б. Цонев) и в отдел „Краезнание“ на Регионалната библиотека „Стилиян Чилингиров“ – Шумен (Момов / Momov 2008 – 2012), както и в читалищата на шуменските и съртските села (напр. Летописна книга на село Марково, окръг Шуменски). Това са краеведски сборки, които при внимателен и критичен прочит могат да бъдат градиво за речник на шуменския диалект.

Системното изучаване на шуменския говор по цялата му територия започва през 70-те години на миналия век в Шуменската алма-матер под ръководството на доц. Стайко Кабасанов, който посвещава усилията си на обучението по български език в диалектна среда, изхождайки от опита си в родния му Родопски край, където преобладаващото население е старо, местно и общува на домашния език. Под негово ръководство са проведени студентски теренни практики, защитени са и първите дипломни работи.

През 80-те години ученикът и приемник на Ст. Кабасанов в Шуменското висше училище Тодор Бояджиев, наследник на проф. Стойко Стойков в Софийския университет, негов ученик и участник в диалектоложките експедиции за БДА под ръководството му, организира теренната работа на съвременни основи. На разположение е вече и качествена звукозаписна техника. Поставено е началото на диалектния архив на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (ДАШУ), който се използва от специалисти от БАН (за работата по обобщаващия том на БДА) и от Софийския университет (за изготвянето на „Идеографския речник на българските диалекти“ – друг мащабен проект на Стойко Стойков). Като дипломант, докторант и асистент на проф. Т. Бояджиев имах възможност да участвам в тази важна и отговорна научна работа. Проучването на родния ми Шуменски край се превърна в постоянна изследователска задача. Със студенти по Българска филология, организирани в проблемната група „Мизийските говори“, прераснала в Студентско краеведско дружество, комплексно е изследван по микроареали целият Шуменски край, както и част от диаспората му в Бесарабия (на първата българска експедиция през 1989 г.). Проучени са и селищата в южния дял на Източна Стара планина с компактно, преселено от шуменските села, загорско население с о-говор, чиято миграция по Ришкия и Върбишкия проход е стара.

В диалектния архив на Шуменския университет се съхраняват аудиозаписите от терена, голяма част от които са в дигитален формат, картотекираната диалектна лексика, богатата ономастична картотека, различни по тип индивидуални и колективни студентски разработки, достъпни за научната общност. Тези материали са третият синхронен срез на езиковите явления в Шуменския край след проучването на Л. Милетич и БДА и дават възможност за проследяване на явленията и очертаване на тенденциите.

Поставен в контекста на диалектното, етническото и конфесионалното многообразие на Българския североизток (Балкана, Мизия и Добруджа), изследван преди повече от 120 г. от Л. Милетич като много важен за диалектологията идиом, шуменският говор придобива още по-голямо значение за науката като релевантен за съвременната ареалогия и езиковата типология.

Цитирана литература / References

- Александров, Даскалова 1978: Александров, Ал., Д. Даскалова. Типове съчетания с консонантно у в мизийските говори. – *Български език*, № 2, с. 145 – 148. (Aleksandrov, Daskalova 1978: Aleksandrov, A., D. Daskalova. Tipove sachtetaniya s konsonantno u v miziyskite govori. – *Balgarski ezik*, № 2, pp. 145 – 148.)
- БДА, 2, I, II 1966: *Български диалектен атлас. Т. II. Част I. Карти. Част II. Статии, коментари, показатели.* София: БАН. (BDA, 2, I, II 1966: *Balgarski dialekten atlas. T. 2. Chast I. Karti. Chast 2. Statii, komentari, pokazalci.* Sofia: BAN.)
- Вачкова 1982: Вачкова, К. Първи сведения за шуменския диалект. – В: Митев, Д., К. Вачкова (съст. и отг. ред.). *Изследвания в чест на проф. д-р Симеон Русакиев*. Шумен: Изд. на ВПИ – Шумен, с. 95 – 98. (Vachkova 1982: Vachkova, K. Parvi svedeniya za shumenskiya dialect. – In: Mitev, D., K. Vachkova (eds., red.). *Izsledvaniya v chest na prof. d-r Simeon Rusakiev*. Shumen: Izd. na VPI, pp. 95 – 98.)
- Вачкова 1990: Вачкова, К. Шуменското средище и книжовноезиковите процеси в средата на XIX век. – *Език и литература*, № 5, с. 34 – 41. (Vachkova 1990: Vachkova, K. Shumenskoto sredishte i knizhovnoezikovite procesi v sredata na XIX vek. – *Ezik i literatura* № 5, pp. 34 – 41.)
- Войников 1864: Войников, Д. *Кратка българска граматика с упражнения от Д. П. Войникова*. Браила: Ром.-бълг. типогр. на Хр. Д. Ваклидова, с. 19. (Voinikov, D. *Kratka balgarska gramatika s uprazhneniya ot D. P. Voinikova*. Braila: Rom.-balg. tipogr. na Hr. D. Vaklinova, p. 19.)
- Герчев 1908: Герчев, Хр. Шуменският говор. – В: *Личен архив на Хр. Герчев в Държавен архив – Шумен, 1907 – 1908, № 683 – к.* (Gerchev 1908: Gerchev, H. Shumenskiyat govor. – In: *Lichen arhiv na Hr. Gerchev e Darzhaven arhiv – Shumen, 1907 – 1908, № 683 – k.*)
- Герчев 1994: Герчев, Хр. За шуменския говор. – В: *Избрани страници от стария Шумен*. София: Български писател, с. 45 – 48. (Gerchev 1994: Gerchev, H. Za shumenskiya govor. – In: *Izbrani stranici ot stariya Shumen*. Sofia: Balgarski pisatel, pp. 45 – 48.)
- Дечева 1931: Дечева, Л. Етнографски материали от с. Смядово, Преславско. – *Известия на Семинара по славянска филология*, № 7, с. 403 – 446. (Decheva 1931: Decheva, L. Etnografski materiali ot s. Smyadovo, Preslavsko. – *Izvestiya na Seminara po slavyanska filologiya*, № 7, pp. 403 – 446.)
- Добрева 1986а: Добрева, Д. *Говорът на с. Горна Чамурла, Тулчанско*. Дисертация. София: Институт за български език, 1986. (Dobрева 1986a: Dobрева, D. *Govorot na s. Gorna Chamurla, Tulchansko*. Disertatsiya. Sofia: Institut za balgarski ezik.)
- Добрева 1986б: Добрева, Д. Форми на предлога с (със) в говора на Г. Чамурла, Тулчанско. – *Български език*, № 3, с. 242 – 244. (Dobрева 1986b: Dobрева, D. Formi na predloga s (sas) v govora na G. Chamurla, Tulchansko. – *Balgarski ezik*, № 3, pp. 242 – 244.)
- Интерактивна карта БАН 2014: *Интерактивна карта на диалектната делитба на българския език*. София: АИ „Марин Дринов“. (Interaktivna karta na BAN 2014: *Interaktivna karta na dialektната delitba na balgarskiya ezik*. Sofia: AI „Marin Drinov“.)
- Исторически преглед 2013: 150 години от рождението на академик Любомир Милетич (гл. ред. Илиев, И. Г.). – *Исторически преглед*, № 3 – 4. (Istoricheski pregled 2013: 150 godini ot rozhdenieto na akademik Lyubomir Miletich. (Ed. Iliev, I. G.). – *Istoricheski pregled*, № 3 – 4.)
- Кабасанов 1982: Кабасанов, Ст. Старинни черти в Шуменския говор. – В: Митев Д., К. Вачкова (състав., ред.). *Изследвания в чест на проф. д-р Симеон Русакиев*. Шумен: Изд. на ВПИ – Шумен, с. 27 – 31. (Kabasanov 1982: Kabasanov, St. Starinni cherti v Shumenskiya govor. – In: Mitev, D., K. Vachkova (eds., red.). *Izsledvaniya v chest na prof. d-r Simeon Rusakiev*. Shumen: Izd. na VPI, pp. 29 – 31.)
- Колева 2014: Колева, Кр. *Шуменският говор*. Автореферат на дисертационен труд. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. (Koleva 2014: Koleva, K. *Shumenskiyat govor*. Avtoreferat na disertacionen trud. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.)
- Кочев 1991: Кочев, Ив. Любомир Милетич и проблемите на българското езикознание. – *Македонски преглед*, № 2, с. 73 – 79. (Kochev 1991: Kochev, I. Lyubomir Miletich i problemite na balgarskoto ezikoznanie. – *Makedonski pregled*, № 2, pp. 73 – 79.)
- Кръстев 1998: Кръстев, Б. *Село Драгоево, Шуменско (Материали и документи)*. Шумен: Алтос. (Krastev 1998: Krastev, B. *Selo Dragoevo, Shumensko (Materiali i dokumenti)*. Shumen: Altos.)
- Кръстев 2005: Кръстев, Б. *Топонимията на Преславско*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. (Krastev 2005: Krastev, B. *Toponimiyata na Preslavsko*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.)
- Кръстев, Тодорова 2000: Кръстев, Б., К. Тодорова. *Село Осмар, Шуменско (Селищно проучване)*. Велико Търново: Абагар. (Krastev, Todorova 2000: Krastev, B., K. Todorova. *Selo Osmar (Selishtno prouchvane)*. Veliko Tarnovo: Abagar.)
- Маджаров 1930: Маджаров, А. Сърговете (Бележки за езика на с. Марковча). – *Родна реч*, № 5, с. 219 – 222. (Madzharov 1930: Madzharov, A. Surtovete (Belezhki za ezika na Markovcha). – *Rodna rech*, № 5, pp. 219 – 222.)

- Милетич 1905: Милетич, Л. Източнобългарските говори. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, № 21. София: Българско книжовно дружество, с. 1 – 102. (Miletich 1905: Miletich, L. *Iztochnobalgarskite govori*. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, № 21. Sofia: Balgarsko knizhovno druestvo, pp.1 – 102.)
- Милетич 1989: *Източнобългарските говори*. София: БАН. (Miletich 1989: Miletich, L. *Iztochnobalgarskite govori*. Sofia: BAN.)
- Момов 2008: Момов, Б. *Фолклорен спектър. Народни песни и обичаи от Велики Преслав. Речник на чужди, остарели и диалектни думи в преславския говор*. Шумен: „Химера“ ООД. (Momov 2008: Momov, B. *Folkloren spektar. Narodni pesni i obichai ot Veliki Preslav. Rechnik na chuzhdi, ostareli i dialektni dumi v preslavskiya govor*. Shumen: “Himera” OOD.)
- Мурдаров 1987: Мурдаров, Вл. *Любомир Милетич*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Murdarov 1987: Murdarov, V. *Lyubomir Miletich*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Обрешкова 1968: Обрешкова, С. Дълга гласна *и* в говора на село Върбица, Преславско. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*, № 4, с. 243 – 245. (Obreshkova 1968: Obreshkova, S. *Dalga glasna i v govoru na selo Varbica, Preslavsko*. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialy*, № 4, pp. 243 – 245.)
- Попиванов 1931: Попиванов, Г. *Песни и приказки от Шуменско*. Шумен: Спас Попов (Popivanov 1931: Popivanov, G. *Pesni i prikazki ot Shumensko*. Shumen: Spas Popov.)
- Попиванов 1936: Попиванов, Г. *Народни песни от Шуменско*. София: БАН, 1936. (Popivanov 1936: Popivanov, G. *Narodni pesni i prikazki ot Shumensko*. Sofia: BAN.)
- Попиванов 1940: Попиванов, Г. Особенности на шумения говор. Дополнение към описанието му в *Das Ostbulgarische* на проф. Л. Милетич. – В: *Сборник на БАН*, № 34, с. 329 – 468. (Popivanov 1940: Popivanov, G. *Osobenosti na shumenskiya govor. Dopalenie kam opisanieto mu v Das Ostbulgarische na prof. Miletich*. – In: *Sbornik na BAN*, № 34, pp. 329 – 468.)
- Стойков 1955: Стойков, Ст. *Програма за събиране материали за български диалектен атлас*. София: БАН. (Stoykov 1955: Stoykov, S. *Programa za sabirane na materialy za dialekten atlas*. Sofia: BAN.)
- Стойков 1970: Стойков, Ст. „Рупските“ особености в съртския говор. – *Известия на Института за български език*, № 19, с. 701 – 712. (Stoykov 1970: Stoykov, S. “Rupskite” osobenosti v surtskiya govor. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, № 19, pp. 701 – 712.)
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, S. *Balgarska dialektologia*. Sofia: BAN.)
- Топалова 1962: Топалова, Хр. Развоят на членната форма при имената от м. р. в мизийските говори. – *Известия на Института за български език*, № 8. (Topalova 1962: Topalova, Hr. *Razvoyat na chlennata morfema pri imenata ot m. r. v miziyskite govori*. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, № 8.)
- Топалова-Симеонова 1971: Топалова-Симеонова, Хр. За лабиализацията в мизийските говори. – *Български език*, № 2 – 3, с. 232 – 234. (Topalova-Simeonova 1971: Topalova-Simeonova, Hr. *Za labializaciyata v miziyskite govori*. – *Balgarski ezik*, № 2 – 3, pp. 232 – 234.)
- Узеньова 2007: Узенева, Ел. Новейшие полевые исследования Северо-восточной Болгарии (с. Осмар, обл. Шумена). – В: *Славянский альманах*. Москва: Индрик. (Uzeneva 2007: Uzeneva, E. *Noveishie polevyie issledovaniia Severo-vostochnoy Bolgarii (s. Osmar, obl. Shumena*. – In: *Slavyanskiĭ almanah*. Moskva: Indrik.)
- Цонев 1904: Цонев, Б. Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга *Das Ostbulgarische*. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, № 20. София: БАН, с. 1 – 96. (Tsonev 1904: Tsonev, B. *Dialektni studii. Popravki i dopalneniya kam Miletichevata kniga Das Ostbulgarische*. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, № 21. Sofia: BAN, pp.1 – 96.)
- Чилингиров 1935а: Чилингиров, Ст. Набедени „руски“ думи в шумения говор. – *Родна реч*, № 1, с. 33 – 36. (Chilingirov 1935a: Chilingirov, S. *Nabedeni “ruski” dumi v shumenskiya govor*. – *Rodna rech*, № 1, pp. 33 – 36.)
- Чилингиров 1935б: Чилингиров, Ст. Принос към българския речник (думи от гр. в Шумен). – *Родна реч*, № 4, с. 179 – 186. (Chilingirov 1935b: Chilingirov, S. *Prinos kam balgarskiya rechnik (dumi ot gr. v Shumen)*. – *Rodna rech*, № 4, pp. 179 – 186.)
- Шалерт, Колева 2002: Schallert, J., K. Koleva. An Apparent Semantic Reanalysis of Morphological Variants of the Type жаро // жартъ in the Surt Dialect of Kyulevcha. – В: Е. Добрева (ред.) *Езикът: история и съвременност*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, с. 57 – 59. (Schallert, Koleva 2002: Schallert, J., K. Koleva. *An Apparent Semantic Reanalysis of Morphological Variants of the Type жаро // жартъ in the Surt Dialect of Kyulevcha*. – In: E. Dobрева (Ed.). *Ezikat: istoriya i savremennost*. Shumen: UI “Ep. Konstantin Preslavski”, pp. 57 – 59.)
- Miletič 1903: Miletič, L. *Das Ostbulgarische. Mit einer Karte*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung I. Sudslavische Dialektstudien II: Wien, s. 65 – 145.

ON THE SHUMEN DIALECT BEFORE AND AFTER THE CLASSICAL WORK “DAS OSTBULGARISCHE” (1903) BY LYUBOMIR MILETICH

Krasimira Koleva

Konstantin Preslavsky University of Shumen,
Bogdan Khmelnytsky University of Melitopol

krasymira_kolewa@abv.bg

Abstract. Prof. Lyubomir Miletich is the founder of the academic discipline of Bulgarian dialectology. His fundamental work on the Eastern Bulgarian dialects is the basis for all subsequent researchers of this language area, an important part of which is the Shumen dialect considered by Miletich to be archaic and important for the classification of Bulgarian dialects. Here I make an overview of the works dedicated to the Shumen dialect, which are necessarily based on “Das Ostbulgarische”.

Keywords: *Bulgarian dialectology, research on the Shumen dialect, Lubomir Miletich, “Das Ostbulgarische”*

Krasimira Koleva
9 Osmi mart St.
Shumen 9700
Bulgaria

**ПРОИЗХОД НА БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТНИ ДУМИ
(ПРИНОС КЪМ БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТНА ЕТИМОЛОГИЯ
И „БЪЛГАРСКИЯ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК“)**

Христина Дейкова

**Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките**

hristina.deykova@gmail.com

Резюме. В работата се прилага системен подход при етимологизуването на български диалектни думи от турски произход. Обект на анализ са турски заемки с начално *a-* от „Речника на един архаичен родопски говор – говора на Ропката“, издаден през 2022 г. Отчитат се специфични фонетични промени, чиято регулярност в говора помага за издирването на други диалектни варианти на разглежданите думи и за идентифицирането на турския първоизточник. Анализираните думи не са включени в I том на „Българския етимологичен речник“, а преобладаващата част от тях не са отразени и в съответните статии от „Речника на турцизмите в българския език“, така че те за пръв път се отнасят към съответните етимологични гнезда. Правят се уточнения, допълнения и поправки при някои от съществуващите етимологии или се предлага ново етимологично тълкуване. Акцентираща се върху вариантността на диалектната заета лексика, която е от голямо значение за откриване на чуждоезиковия етимон.

Ключови думи: *българска етимология, диалектна лексика, заемки от турски*

Ролята на диалектната лексика в етимологичните проучвания се изтъква многократно от изследователите, като разцветът на славянската етимология от средата на XX век несъмнено се свързва с развитието на диалектната и историческата лексикография и нарасналото публикуване на диалектни и исторически речници на славянските езици (срв. Варбот / Varbot 2012a: 196).¹ По отношение на българската етимология това се подчертава от Вл. Георгиев, който в средата на миналия век обвързва бъдещите етимологични изследвания на българския език със започналото в Института за български език под ръководството на проф. Ст. Стойков интензивно, подробно и задълбочено проучване на българските диалекти (Георгиев / Georgiev 1960: 15 – 16). Принципно положение за ролята на диалектната лексика в етимологичните проучвания заляга в концепцията на „Българския етимологичен речник“ (по-нататък БЕР), замислен като речник от научен тип, който трябва да обхване в максимална широта диалектната българска лексика от цялото ни езиково землище. На съвременния етап от развитието на българската етимология, когато са публикувани вече осем тома от БЕР и се работи върху поредния девети том, една от основните задачи е разграничаването и обособяването на славянския и балканския слой лексика в българския език, с особено внимание върху българските диалекти, които съхраняват архаична праславянска лексика и избилстват със заемки от съседните балкански езици. Още повече, че отбелязаната от Вл. Георгиев през средата на миналия век остра липса на български диалектен речник и атлас днес вече до голяма степен е преодоляна със събирането от цялото ни езиково землище на диалектна лексика, съхранявана в Диалектния архив на Института за български език, с издаването на регионални диалектни атласи и на двата обобщаващи тома на Българския диалектен атлас, както и с издаването на редица диалектоложки изследвания и речници на отделни български говори.

¹ В най-ново време проблематиката за връзката между диалектната лексика и (диалектната) етимология, диалектната лексика и (диалектната) етимологична лексикография и най-вече диалектната лексикография и етимологията се разисква в теоретичен и в преобладаващо практически аспект в монографията на Л. Кралик за словашкия език (вж. Králik 2020).

Постиженията на българската диалектология, и в частност на българската диалектна лексикография, са пряко свързани и с развитието на българската диалектна етимология. Понятието „диалектна етимология“ се прилага към два типа етимологични изследвания – при етимологизиране на собствено диалектна лексика и при привличане на диалектна лексика в рамките на етимологичния анализ на книжовни думи, на праезикови форми или на думи от родствени езици (срв. Варбот / Varbot 2012a: 196). В БЕР намират широко приложение и двата типа диалектна етимология, като включването на обширни пластове диалектна лексика от българския езиков континуум поставя за решаване различни проблеми, свързани със спецификата на диалектния материал.

Тук бихме искали да се спрем на някои проблеми, свързани с етимологизирането на балкански заемки в българските говори и по-специално в говора на Ропката – един архаичен родопски говор, като конкретният повод е издаденият съвсем наскоро речник на този говор (вж. Керемидчиева, Василева / Keremidchieva, Vasileva 2022), който привлече вниманието ни с богатството на включената в него лексика (по-нататък Речник). В предшестващото самия Речник сбито описание на говора авторките се спират накратко и на лексикалните особености, като изтъкват множеството архаични думи от домашен, славянски произход, които са живи и се употребяват от всички генерации (Керемидчиева, Василева / Keremidchieva, Vasileva 2022: 22). Тази архаична славянска лексика следва да бъде проучена подробно в бъдещи изследвания. На синонимните и хетеронимните отношения в диалектната лексикална система, доколкото говорът на Ропката включва диалектите на четири отделни села, е посветена и специална част, разкриваща „сложните и преплитачи се“ лексикални отношения в тази диалектна система, съставена всъщност от четири отделни подсистеми (Керемидчиева, Василева / Keremidchieva, Vasileva 2022: 26 – 35)². В представените синонимни и хетеронимни редове се откриват както домашни названия от различни етимологични гнезда, така и фонетични и структурно-словообразователни варианти на еднокоренни лексеми, но също фонетични и структурни варианти на думи от чужд произход. Тази, най-общо казано, формална вариантност е от особено значение при етимологизирането³ както на домашна лексика, така и на заета лексика, което ще се опита да покажем по-долу при обяснението на някои от заетите думи.

В Речника на говора наред със споменатата от авторките архаична праславянска лексика се наблюдава и голямо количество чужди думи, заети от гръцки и най-вече от турски език, обусловено както от териториалното разположение на говора, така и от историческата съдба на този български регион. Нееднократно през последните години сме отбелязвали и илюстрирали трудностите, свързани с откриването на точния чуждоезиков етимон при етимологизирането на балкански заемки в българския език, тъй като лексикалните взаимовлияния между балканските езици се осъществяват в условията на непосредствен езиков контакт по различно време и на различно място, т.е. в различни контактни ситуации, като много често става въпрос за динамично взаимодействие на диалектно равнище между отделни диалекти на контактните езици (вж. Дейкова / Deykova 2020a, Дейкова / Deykova 2020b, Дейкова / Deykova 2022 и др.). Засвидетелстваните на макроезиково равнище вариантни диалектни облици, от една страна, могат да помогнат на етимолога при откриването на чуждоезиковия източник, доколкото насочват към различни посоки на търсене. От друга страна обаче, трябва да се има предвид „индивидуалността на заетата дума“ и това, че „специфичността, особеностите на формиране и на съдбата на всяка дума най-ярко изпъкват при етимологичното изучаване на заемките“ (Варбот / Varbot 2012b: 207), като тук бихме добавили, че с особена сила това важи за заемките, прониквали по устен път в условия на различни контактни ситуации между отделни диалекти на контактните езици. Етимологичният анализ трябва да установи какви са причините за наблюдаваните вариантни облици – дали те са резултат от фонетични промени, извършени на българска почва, или са резултат от промени, извършени в изходния език, евентуално в езика посредник, което налага съответно и намирането на точните чуждоезикови етимони. „Преодоляването на индивидуалността на думата“ се постига чрез прилагане на системен подход при етимологичното изучаване на заемките, чрез „разкриване в индивидуално-случайния факт на частен случай

² При лексикографското представяне на материала в Речника тези отношения са показани чрез препратки между отделните речникови статии.

³ Срв. изказването на Варбот по отношение конкретно на структурната вариантност: „съществено преимущество на диалектната лексика като обект на етимологизация е нейната структурна вариантност, нерядко отразяваща различни етапи от историческото развитие на лексемата. Съответно съпоставянето на такива варианти във възможно най-голямо количество може да даде ключ към етимологията“ (Варбот / Varbot 2012a: 198).

на пресичане на действието на много закономерности“, които от своя страна се установяват чрез „разглеждане на думата на фона на различни системи – семантични, фонетични, структурни, лингвогеографски, хронологични и под.“ (Варбот / Varbot 2012b: 208). Системен подход при изясняване на произхода на някои турски заемки ще приложим и тук, етимологизувайки определени думи, влизащи в състава на лексиката на един говор, както и в частни системи от заемки с тъждествена словообразователна структура на макроезиково равнище.

В Речника са регистрирани глаголите *аланжисувам* са⁴ ‘забавлявам се, развличам се; съзнателно отклонявам вниманието си’ и *ал’енд’исувам* са с препратка към *аланж’исувам* са. Регистрирано е и съществително *ал’енж’ѐ*⁵ ж. ‘забавление’, а също и *ал’енж’ѐк* с препратка към *ал’енж’ѐ*. Тези диалектни форми не са отбелязани в БЕР нито като самостоятелна речникова статия, нито в рамките на друга речникова статия с етимологично тъждествена заглавка, не ги откриваме и в Речника на турцизмите (вж. DTB 2002). В Речника на говора обаче откриваме варианти *еленд’исувам* са, *еленд’иш’е* са ‘забавлявам се, развличам се’, *еленж’ѐ* ж. ‘забавление’ (без препратка към горните думи), които по безспорен начин насочват към произхода на думите и изходните турски форми – глагола *eğlenmek* със същото значение и съществителното *eğlence* също. Както повечето глаголни заемки от турски и този глагол е зает от основата на мин. св. вр. *eğlendi-* и е адаптиран с гръцката аористна наставка -с-, като най-близки до изходната форма са диалектните варианти (от Самоков например) *еглендисувам* (се), *еглендисам* (се) и *еглендиша* (се), със субституция на турското проходно *ğ* с бълг. *г*. Срв. и диал. *егленджѐ* от Самоков (вж. РБЕ / RBE; срв. БЕР / BER 1971, 1: 476, DTB 2002: 84). Тези варианти са с по-широко разпространение, вкл. в по-старата ни литература. С нулева субституция на турското проходно *ğ*, която е закономерна при устно заемане, са вариантите *елендисувам*, *елендисувам* от Смолянско и *еленджѐ*, *еленжѐ* (с деафрикатизация на тур. *с*) от Родопите (срв. БЕР / BER 1971, 1: 491, DTB 2002: 86). От вариантите с нулева субституция на тур. *ğ*, но с допълнителна редукция на -е- в първите две неударени срички на българска диалектна почва са получени засвидетелстваните форми *илиндисувам* (се) от Странджа, *илиндисувам* ‘утешавам, развличам’ от Троян, *илинж’я* ‘занимавка’ от Нова Надежда, Хасковско (с деафрикатизация на тур. *с*) и под. (вж. БЕР / BER 1979, 2: 66, DTB 2002: 84). Вариантът *ал’енж’ѐк* би трябвало да се свърже с диал. *егленджѐк*, приведено наред с *егленджѐ* в РРОДД / RRODD (1974: 124 – 125), както и с *илинжѐк* ‘занимавка’ от Нова Надежда, Хасковско, и ‘развлечение’ от Странджа (вж. БЕР / BER 1979, 2: 66). Формата *егленджѐк* се обяснява в DTB (2002: 84) като резултат от контаминация между *eğlence* и *eğlenecsek*, диал. *eğlencek*, причастие за бъдеще време (fut. part.) от гл. *eğlenmek*. И така, разглежданите тук форми от Речника *ал’енд’исувам* и *ал’енж’ѐ* трябва да се изведат от вариантите *еленд’исувам* са, *еленж’ѐ*, които са с нулева субституция на тур. *ğ*, характерната за говора деафрикатизация на тур. *с* поради липсата на фонема *дж* в говора, но също така и с допълнителна дисимиляция *е – е > а – е*. Отчитайки тези промени, формата *ал’енж’ѐк* би трябвало да се изведе от незасвидетелствано **ел’енж’ѐк*. Що се отнася до варианта *аланж’исувам* са, той е образуван на българска диалектна почва от съществителното *ал’енж’ѐ* по формата *ал’енд’исувам*, с последвала асимилация *а – е > а – а*, което допълнително отдалечава формата от етимологично тъждествения вариант *еленд’исувам* са в говора. Това, че заемката *ал’енж’ѐ* се явява произвеждаща основа на нови образувания, е свидетелство за пълното ѝ усвояване и широка употреба в говора. Подобно вторично образуване на глагол от турско съществително, заето паралелно със сроден турски глагол, откриваме и при *екледисувам*, *екледиш’е* ‘снаждам – правя нещо да стане по-дълго, като прибавям друго’ – от основата за мин. св. вр. *ekledi-* на тур. гл. *eklemek* ‘удължавам, снаждам, наставям; присъединявам; съединявам’ (срв. DTB 2002: 84, където се обяснява вариантът *иклидисувам* съ ‘срещна, съвпадна’ от Дервент, Дедеагачко) и гръцка аористна наставка -с-, и *еклемѐ* ‘снадка на дреха; част на кавал; снадка на дърво за строеж’ – от тур. *ekleme* ‘добавяне, добавка, прибавка; нещо, което е добавено’ (вж. БЕР / BER 1971, 1: 485). В говора на Ропката, т.е. на българска почва, допълнително от съществителното е образуван с гръцки аористен суфикс -ос- глаголът *еклемѐсувам*, *еклемѐсам*, еднакъв по значение с *екледисувам*, *екледиш’е*.

⁴ Предвид фонологичните особености на говора, представени в предисловието (Керемидчиева, Василева / Keremidchieva, Vasileva 2022: 16 – 17), и по-специално откриващите се „силно меки съгласни“ пред предни гласни, предполагаме, че коректният запис на думата е *аланж’исувам* са, както формата е представена по-долу при препратката.

⁵ Със знак *ѐ* в Речника се отбелязва „звук, среден между *е* и *ъ*, но по-близо до *ъ*“ (пак там: 16)

Но да се върнем към първото етимологично гнездо с варианти, при които откриваме фонетична комбинаторна промяна в говора $e - e > a - e$. При проследяване на материала в Речника във фрагмента с начална буква *a-* се наблюдава регулярност при този тип комбинаторни промени в начална позиция, включително при думи от домашен произход. Сравни например *ас'ен'ес*, *ас'ен'еска* 'през есента; миналата есен' = *есенès*, *есенèsка*; *аргèнин* = общобълг. *ергèн(ин)* – от тур. *ergen* (вж. БЕР / BER 1971, 1: 503 – 504); *арг'ел'è* 'стадо коне' = *(х)ергелè* – от тур. *hergele* (вж. БЕР / BER 1971, 1: 503, DTB 2002: 274) и др. Въз основа на това наблюдение форми като *ал'н'езè* 'наредени на купчинка тютюневи листа', *ал'н'езирам* 'пастелирам тютюн' могат безпроблемно да се свържат с общобълг. *елтезè* – от тур. диал. *elpeze* 'връзка, сноп, букет' (DS 1993, 5: 1727; срв. БЕР / BER 1971, 1: 493, и РБЕ / RBE, където думата не съвсем точно е изведена от книжовното турско *yelpaze* 'ветрило'; в DTB 2002: 87, диал. тур. *elpeze* е посочено без значение), и с бълг. спец. *елтезирам* 'правя елпезе от тютюневи листа' (вж. РБЕ / RBE), навлязло и в диалекта. По същия начин формите *адепсиз*, *адепсизин* руг. 'безсрамник, наглец' трябва да се свържат с *едепсиз(ин)* 'невъзпитан, безсрамен' от Ардинско, Смолянско и Шумен – от тур. *edepsiz* 'неучтив, невъзпитан; неприличен; груб, нагъл, безсрамен' (срв. БЕР / BER 1971, 1: 478, DTB 2002: 84); *аш'èк* руг. 'пакостник; свиня' – с диал. *ешèк* 'магаре' и 'своенравен упорит' в съчет. *ешèк селянин* 'своенравен, упорит селянин', които са от тур. *eşek* 'магаре' (вж. РБЕ / RBE, БЕР / BER 1971, 1: 518, DTB 2002: 91), като думата е претърпяла семантичен развой в диалекта. Всички тези диалектни варианти от говора на Ропката не са включени нито в I том на БЕР, нито в DTB 2002.

Наблюдението върху материала в посочения фрагмент от лексикона разкрива и друга честа фонетична промяна, а именно дейотация в началословие, която засяга както домашни думи, така и заемки. Сравни например *адòсвам* 'ядосвам, дразня', *адòсвам са* несв. 'ядосвам се', *адуса са* св. = книж. бълг. *ядòсвам се*, *ядòсам се* (от праслав. корен **ěd-*); заемки от турски, като: *амурлук* = нар. *ямурлук* 'дълга мъжка горна дреха от дебел плат, обикн. без ръкави, която предпазва от дъжд и студ' – от тур. *yağmurluk* също (вж. DTB 2002: 301); *атак* = *ятак* 'лице, което помага на нелегални или партизани; (остар.) укривател на крадци, разбойници' – от тур. *yatak* 'легло, ложе; русло на река; място, изобилстващо с нещо; убежище (за крадци и под.); съдържател на вертеп' (срв. DTB 2002: 303), както и омонимното *атак* 'непокрита кошара, заградена с платна, извън селото, за нощувка на овцете, егрек', което обаче трябва да се изведе от тур. диал. *yatak* 'място, където нощуват в планината през лятото овце и говеда; стадо овце' (DS 1993, 11: 4199); включеният в Речника вариант *етак* 'заградено място за нощуване на овцете' може да се изведе от *атак*, с дисимиляция $a - a > e - a$. Въз основа на тази регулярност във фонетично отношение *ардòм* 'повече хора за работа, дружина, колектив' трябва да се свърже с диал. *ярдòм* 'помощ' и *йердòм* остар. 'услуга' от Кормянско, Севлиевско – от тур. *yardım* 'помощ, съдействие, поддръжка' (вж. БЕР / BER 1979, 2: 100, DTB 2002: 302), с развой на значението 'помощ, съдействие, поддръжка' > 'помощ, съдействие от повече хора при работа' > 'повече хора за работа, дружина, колектив'.

В тази посока трябва да се върви и при откриване на чуждоезиковия етимон на *аптърдисвам* 'изработвам, измайсторявам', което да се свърже с отбелязаното в Речника на турцизмите диал. *яптардисвам*, *яптърдисвам*, *яптърдисам* 'поръчвам да направят' – от основата в мин. св. вр. *yaptırdı-* на тур. гл. *yaptırmak* 'принуждавам да се направи (да се построи); позволявам (давам възможност) да се направи; поръчвам' и гръцка аористна наставка *-с-* (срв. DTB 2002: 302), като заети-ят глагол е загубил каузативното значение на турския първоизточник.

В говора е засвидетелстван и глагол *арадисва ми*, *арадисва ми* 'понася ми, благоприятства ми; харесва ми'. Глаголът не е включен в БЕР. Негови фонетични и морфологични варианти откриваме в Речника на турцизмите: диал. *ърдйсьвм*, *ърдйсьм* [*арадисвам*, *арадисам*], *арадисва ми* 'харесвам, допада ми' (извлечени от диалектните речници на Еленско; Войнягово, Карловско и Зарово, Солунско), които са изведени там от тур. гл. *aramak* 'търся; поисквам, изисквам' (to seek, look for, ask for, demand) (sic!) (DTB 2002: 11), но също и диал. *ярадйсьвам*, *ярадйса*, *ярадйша* 'отразявам се добре, благоприятствам', изведено от тур. гл. *yaramak* без посочено значение (DTB 2002: 302). Значението на тур. *yaramak* е 'годен съм, подхождам; полезен съм, благоприятствам (на здравето)', което съвсем точно съответства на първото от посочените значения в говора на Ропката 'понася ми, благоприятства ми'. От него се е развило вторично и значението 'харесва ми', за което сравни тълкуването на *понась ми* 'действа ми благоприятно, отразява ми се добре, здравословно' и 'нрави ми се, харесва ми, изгодно ми е, изнася ми' (вж. РБЕ / RBE). Като отчитаме и описваната тук фонетична регулярност на дейотация в началословие, със сигурност трябва да изведем *арадисва ми*, *арадисва*

ми от основата в мин. св. вр. *yaradi-* на гл. *yaramak* и гръцка аористна наставка *-с-* и едновременно с това да коригираме даденото обяснение в Речника на турцизмите на диал. *ъръдѝсѝм, ъръдѝсѝм* [*арадѝсѝм, арадѝсѝм*], *арадѝсѝм ми* ‘харесвам, попада ми’, които също трябва да се отнесат към това етимологично гнездо, като се изходи от засвидетелствания семантичен развой в говора на Ропката и наблюдаваната там фонетична промяна.

Разбира се, каквито и закономерности да се разкриват в диалектните системи, които помагат за „преодоляване на индивидуалността“ на заемките, не трябва да се отстъпва и от един от основните методологични принципи в етимологичната практика за многопосочно търсене на произхода на думите. В това отношение винаги са от голямо значение засвидетелстваните различни варианти на думите, макар че в редица случаи решението за произхода на думата не би могло да е еднозначно. В Речника са регистрирани два много близки варианта на един глагол: *атардѝсувам, артад ѝсувам, атард ѝсам* ‘икономисвам, спестявам’ в примери: *Тр’ава да атард ѝсам н’аква парѝ за умиралка. Атард ѝсах н’акуй л’ѐф*. И тези глаголи не са включени в I том на БЕР. Близки други варианти откриваме в Речника на турцизмите: остар. и диал. *артърдѝсѝм, артърдѝсѝм, артърдѝша* ‘спестявам’, както и *артърдѝсѝм, артърдѝсѝм* (включени и в РБЕ / RBE), *артардѝсѝм, аттърдѝсѝм*. Там те правилно са изведени от тур. гл. *artırmak* (DTB 2002: 13), чието значение е ‘увеличавам, повишавам, повдигам; умножавам; натрупвам, икономисвам (пари)’. Сравни обаче и турския глагол *artamak = artakalmak* ‘оставам (за излишък); надраствам, превишавам, надхвърлям’, който също би могъл да бъде етимон на разглежданите диалектни глаголи. В първия случай *атардѝсувам, артад ѝсувам* може да са получени от *артардѝсѝм* с дисимилаторно изпадане на първото *-р-* в *атардѝсувам* и на второто *-р-* в *артад ѝсувам*, а във втория случай първична би трябвало да бъде формата *артад ѝсувам*, от основата в мин. св. вр. *artadi-* на гл. *artamak* и гръцка аористна наставка *-с-*, а формата *атардѝсувам* е получена в резултат на дистантна метатеза на *-р-*. Семантично това също е възможно, защото промяната в семантично-граматичната характеристика на глаголите (в случая от непреходен в преходен глагол) при заемането от типологично различния турски език не е непозната, както показахме по-горе при *антърдѝсувам*, който губи каузативното значение на изходния турски глагол. И в този случай приведените примери по-горе могат да се тълкуват ‘Трябва да **оставя**, да заделя някакви пари...’ и ‘**Оставих**, заделих някой лев’.

В заключение можем да обобщим, че етимологизуването на балкански заемки, и в частност тук на турски заемки, в рамките на една конкретна диалектна система дава възможност да се открият специфични фонетични промени, извършени регулярно в диалекта, които подпомагат изследователя при издирването на вариантни облици в други диалекти, на макроезиково равнище, за да се стигне до откриването на точния чуждоезиков етимон. Колкото повече формални и семантични варианти бъдат установени, толкова по-многопосочно и успешно може да бъде етимологичното проучване. Разбира се, в някои случаи сме изправени пред загадката за произхода на изолирани думи, прониквали от контактен турски диалект, което усложнява идентифицирането на първоизточника.

Цитирана литература / References

- БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Варбот 2012а: Варбот, Ж. Ж. О специфике диалектной этимологии. – В: *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 195 – 201. (Varbot 2012a: Varbot, Zh. Zh. O specificke dialektnoi etimologii. – In: *Issledovaniia po russkoi i slavianskoi etimologii*. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, pp. 195 – 201.)
- Варбот 2012б: Варбот, Ж. Ж. Индивидуальность заимствованного слова и системность этимологического изучения заимствований. – В: *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 207 – 213. (Varbot 2012b: Varbot, Zh. Zh. Individual’nost’ zaimstvovannogo slova i sistemnost’ etimologicheskogo izucheniiia zaimstvovanii. – In: *Issledovaniia po russkoi i slavianskoi etimologii*. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, pp. 207 – 213.)
- Георгиев 1960: Георгиев, Вл. *Българска етимология и ономастика*. София: БАН. (Georgiev 1960: Georgiev, Vl. *Balgarska etimologiya i onomastika*. Sofia: BAN.)
- Дейкова 2020а: Дейкова, Хр. Към българската диалектна етимология – за някои фонетични проблеми при етимологизуването на български диалектни думи. – В: *Доклади от Международната годишна конфе-*

- ренция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020). Том II. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 22 – 28. (Deykova 2020a: Deykova, Hr. Kam balgarskata dialektna etimologiya – za nyakoi fonetichni problemi pri etimologizuvaneto na balgarski dialektni dumi. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferenciya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”* (Sofia, 2020). Том II. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 22 – 28.)
- Дейкова 2020б: Дейкова, Хр. Към произхода на няколко балкански заемки в българския език. – *Състояние и проблеми на българската ономастика*, том 16, № 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 358 – 368. (Deykova 2020b: Deykova, Hr. Kam proizhoda na nyakolko balkanski zaemki v balgarskiya ezik. – *Sostoyanie i problemi na balgarskata onomastika*, vol. 16, № 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, pp. 358 – 368.)
- Дейкова 2022: Дейкова, Хр. Към етимологизуването на балкански заемки в българските говори. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2022). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 395 – 399. (Deykova 2022: Deykova, Hr. Kam etimologizuvaneto na balkanski zaemki v balgarskite govori. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferenciya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”* (Sofia, 2022). Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 395 – 399.)
- Керемидчиева, Василева 2022: Керемидчиева, Сл., Л. Василева. *Речник на един архаичен родопски говор – говора на Ропката*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Keremidchieva, Vasileva 2022: Keremidchieva, Sl., L. Vasileva. *Rechnik na edin arhaichen rodopski govor – govor na Ropkata*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- РБЕ: *Речник на българския език*. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [10 – 15.01.2023]
- ПРОДД 1974: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Ст. Илчев (ред.). София: Издателство на БАН. (RRODD 1974: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. St. Ilchev (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- DS 1993: *Derleme Sözlüğü*. 1 – 12. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- DTB 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu, *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus forlag.
- Králik 2020: Králik, L. *Etymológia a nárečová lexikografia (na materiáli Slovníka slovenských nárečí)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.

THE ORIGIN OF BULGARIAN DIALECT WORDS (A CONTRIBUTION TO BULGARIAN DIALECT ETYMOLOGY AND THE BULGARIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARY)

Hristina Deykova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

hristina.deykova@gmail.com

Abstract. The paper applies a systematic approach to the etymologization of Bulgarian dialect words of Turkish origin. The object of analysis are Turkish loanwords with initial *a-* from the *Dictionary of an archaic Rhodope dialect – the dialect of Ropkata*, published in 2022. Specific phonetic changes are described, whose regularity in the dialect helps to find other dialectal variants of the words under consideration and to identify the Turkish primary source. The analyzed words are not included in Volume I of the *Bulgarian Etymological Dictionary*, and the majority of them are not reflected in the corresponding entries of the *Dictionary of Turkisms in Bulgarian*, so they are related to the respective etymological word families for the first time. Clarifications, additions and corrections are made to some of the existing etymologies or a new etymological interpretation is proposed. Emphasis is placed on the variation of the borrowed dialect lexis, which is of great importance for discovering the foreign language etymon.

Keywords: *Bulgarian etymology, dialect vocabulary, borrowings from Turkish*

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ХОДОНИМИТЕ НА БУРГАС В МИНАЛОТО И ДНЕС

Марияна Парзулова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас

mparzulova@yahoo.com

Резюме. В доклада са разгледани ходонимите (наванията на улиците и на булевардите) на град Бургас от края на XIX век до наши дни. Посочени са причините за тяхното именуване и преименуване в различни периоди от историята на града и страната.

Ключови думи: *ходоними, именуване, преименуване*

С термина *ходоним* някои автори означават название на улица (Ковачев / Kovachev 1987: 95), а други – всяко име на път, пътека, проход, улица и под. (Балкански, Цанков / Balkanski, Tsankov 2010: 483).

Ходонимите са вид урбаноними и в някои ономастични трудове за имена на улици се употребява само терминът *урбаноним* (вж. Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 2011: 160 – 170), като той служи за названия на всички вътрешноградски обекти, като пътища, шосета, мостове, площади, пазари, жилищни комплекси, жилищни блокове, паркове, градини, стадиони, по-известни сгради, паметници и т. н.

В настоящата работа се използва терминът *ходоними*, с който се конкретизира, че обект на внимание са само имената на улиците и на булевардите в Бургас.

Темата за бургаските ходоними вълнува бургаски краеведи, историци, журналисти. За някои стари названия на улици в Бургас има отделни публикации, намерили място в местния печат, в книгата „История на Бургас“ (Карайотов и др. / Karayotov et al. 2011), както и в дисертационния труд на Г. Дракалиев (Дракалиев / Drakaliev 2020).

До момента няма научно изследване, което да проследи процесите на именуване и преименуване на бургаските улици и булеварди от края на XIX в. до днес. Това е и целта на тази работа.

Задачите на изследването са няколко:

- да анализира причините за именуването и преименуването на улиците и булевардите в миналото и сега;
- да посочи връзката на процеса на преименуване на тези вътрешноградски обекти с политиката на държавата в различни периоди от нейната история;
- да представи какво е участието на гражданите в процесите на именуване и преименуване на улиците и булевардите в един конкретен период, за да установи степента на тяхната активност.

За база на изследването служат документи, съхранени в Бургаския държавен архив (в текста по-долу са посочени Фондът – 70 К и номерът на описа, въведен в Инвентарните описи (Инвентарни описи / Inventarni opisi 2001)); списък на избирателите в Бургаската градска община за 1912 г. (Списък / Spisak 1912); протоколи с решения на Общинския съвет – Бургас през последните години, които са на сайта на Общината (Общински съвет, Протоколи, <https://burgascouncil.org/zasedanie/1-42>).

Тук ще бъде направен преглед на ходонимите в следните периоди: до Освобождението на Бургас от турско робство, от Освобождението до 1944 г., по времето на социализма (1944 г. – 1989 г.) и след ноември 1989 г. до днес.

Ходонимите на Бургас до Освобождението от турско робство

В някои източници Бургас е определен като „типичен османски пристанищен град“ в периода преди 1878 г. (Карайотов и др. / Karayotov et al. 2011: 154). „В силуета на града доминирали мина-

ретата на джамиите, а около 1860 г. и солидната нова сграда на църквата „Св. Богородица“. Всички останали здания били ниски – до два етажа. Отделните махали били изградени по етнически признак със съответната църква или джамия“ (Карайотов и др. / Karayotov et al. 2011: 154). За улиците е казано, че са били тесни и кални, като добре очертаните не са били повече от 5-6, а къщите били пръснати в безпорядък (Карайотов и др. / Karayotov et al. 2011: 154). Относно уличната мрежа на стария Бургас там е посочено, че тя е „била оформена около 1846 г., в годините на житния бум, предизвикан от свободния зърноизнос, в условията на бясно и безразборно строителство“, като къщите са се вдигали „трескаво, без предварителен план, без ред и без симетрия“ (Карайотов и др. / Karayotov et al. 2011: 155).

Предполага се, че в началото на XIX в. е имало само една улица, която е била застлана с калдъръм, и хипотезата е на базата на нейното название – *Узун калдъръм* (от тур. 'дългият калдъръм'). По-късно – през 1874 г. в публикация на български вестник се съобщава, че „в Бургас вече три от четирите главни улици са постлани с камъни“, като според някои автори това са следните: началото на *Сака йолу* 'пътят на саките, т. е. на водоносците на питейна вода', *Чаршията* и упоменатата по-горе *Узун калдъръм* (Карайотов и др. / Karayotov et al. 2011: 155). Едни от старите улици са били *Чамуръ йолу* 'калната улица' (дн. ул. „Васил Априлов“) и *Туз йолу* 'солният път' (дн. ул. „Хан Аспарух“, съвпадала с края на града и заедно с ул. „Поморие“ били част от пътя за Анхиало) (Карайотов и др. / Karayotov et al. 2011: 156).

От примерите се вижда, че всяко едно от названията на улиците е било мотивирано по характерен за нея признак – размер, посока, в която тя води и т. н., т. е. това са т. нар. *реално мотивирани названия* (Влахова / Vlahova 2008: 196) или според използваната от Л. Димитрова-Тодорова терминология „урбаноними с реална семантична мотивация, т. е. названия с реална връзка между значението на името и назовавания обект, създадени въз основа на нещо типично за реалния обект, който назовават“ (Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 2011: 163).

В Бургас, подобно на други градове, „наванията на улиците са функционирали в условията на билингвизъм, поради което редом с турските форми са се употребявали и българските им съответствия“ (Влахова / Vlahova 2008: 195), напр. ул. *Узун калдъръм* и паралелната ѝ употреба – *Дълга*; ул. *Чамуръ йолу* и българското ѝ съответствие *Калната улица*.

Като обобщение: до Освобождението от турско робство в Бургас наименоването на улиците се е осъществявало стихийно, както във всички останали градове, т. е. това е било дело на самите жители. „Наванията на улиците са възникнали в разговорната реч на хората. Назовавайки улицата, човек е отделял най-важния признак, който е бил явен за всички. След това наваниемето е оставало в съзнанието на хората, в тяхната ежедневна употреба, а по-късно е преминавало в официалната документация, в служебната преписка и в градоустройствените планове“ (Попова / Ророва 2006: 49).

Ходонимите на Бургас от Освобождението до 1944 г.

На 6 февруари 1878 г. Бургас е освободен от руските войски и тогава се установява руското военно управление, което помага да се създаде местната градска власт. На 7 февруари 1878 г. като институция в града е било създадено Градското общинско управление, което съгласно „Временните правила за губернските, окръжните и градските съвети“ от 23 декември 1879 г. променя наименованието си в Градски общински съвет, но основните му функции остават същите, като едни от тях са да благоустроява града и да го разширява. До Съединението на Княжество България с Източна Румелия (1885 г.) Бургас се управлява в съответствие с Източнорумелийската административна законова уредба (Инвентарни описи / Inventarni opisi 2001: 7).

За този период е писано от Ат. Христов в частта „Бургас при Освобождението и румелийско време“ в неговия труд *Юбилейна книга на градъ Бургасъ (1878 – 1928)* (Христов / Hristov 1929: 12 – 17).

От описанието става ясно, че в очертаанията на града има незначителен брой добре оформени улици. В границите на Бургас са били татарската махала и татарската джамия, първите християнски гробища, един чифлик, вятърна мелница, ниви, лозя, две турски джамии, медресе, турски гробища, арменски гробища, малка българска дървена църквица, училище, румелийски казарми и т. н. (Христов / Hristov 1929: 12 – 17). От текста се разбира за етническият състав (българи, гърци, арменци, турци, татари) на стария Бургас, който е сложил отпечатък върху неговия облик, респективно и върху ходонимията му.

Повечето от улиците в Главния план на града са били с номера, като съвсем незначителен е бил броят на именуваниите улици.

Появата на названията на улиците във всеки един град е свързана с практическата потребност на хората да назовават обекта, да определят неговото положение в пространството на града (Попова / Ророва 2006: 49). В края на XIX в. в Бургас улиците продължават да се назовават по някои характерни техни особености: по вид и размери – *Дълга* (тур. *Узун калдъръм*); по посоката – *Анхиалска*, т. е. към *Анхиало* (с друго наименование тур. *Туз йолу*); *Хасекийска*, т. е. към Хасекията 'хълмиста местност в Странджа планина', или това е пътят към градовете Средец, Созопол и Одрин, който минава през Странджа; по професионално-служебна принадлежност на обитателите на улицата или по дюкяните, намиращи се на нея – *Касапска*, *Абаджийска*, *Войнишка*; по насаждения – *Гроздова*, *Розова* и т. н.

Градската управа е започнала да решава въпроси, свързани с промени в регулационния план на града, и в тази връзка през 1887 г. са отчуждени множество частни имоти за направа на улици и булеварди, които да обновят града и да му придадат европейски вид (Ф 70 К, оп. 1, л. 140-141; л. 145). Постепенно сред бургаските граждани се е осъзнавала необходимостта, че след като улиците са регулирани, те трябва да бъдат именувани.

Именуването е ставало по съществуващия дотогава модел – според посоката на обекта, към който води самата улица, или по друг, характерен за нея признак, вж. решение на Общинския съвет от 15 юли 1899 г. за именуване на една улица: „Досега улицата нямала никакво название и такова трябва да има всяка една от градските улици“ (Ф 70 К, оп. 14, л. 100). Съветът е решил, че улицата, която се намира в югозападната част на града отдолу железопътната линия между салханата и общинското газово влагалище (остар. 'склад, място за съхраняване на стоки, вещи и др.' – бел. М. П.) да се преименува ул. *Скотобойна* (Ф 70 К, оп. 14, л. 100).

Скотобойна е остар. дума 'кланица', а *салханата* в съответния документ е от тур. 'кланица, скотобойна'. Двете думи, които са от турски и от български произход, имат едно и също значение. Всъщност названието на улицата *Скотобойна* е по салханата, т.е. по кланицата, по скотобойната, която се намирала на нея. Това е един пример за именуване на улица по обект, който е разположен на нея.

Едновременно с именуването на улици, които са регулирани или обновени с калдъръм, се е осъществявал и процес на преименуване на вече съществуващи, като това най-често е било по имена на известни личности. По-долу са посочени примери на ходоними, наричани от някои автори *конвенционално мотивирани названия*, създадени по съществуващи модели собствени имена, чието значение няма връзка с означавания от тях обект (вж. Влахова / Vlahova 2008: 196; Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 2011: 164).

Някои от улиците са преназовани по настояване на гражданите, които са излагали различни мотиви. Например по желание на бургаски граждани, живеещи на ул. *Хасекийска*, с Указ № 378 от 31.07.1889 г. тя е преименувана на *Фердинандова*. В заявлението им до Общинския съвет е посочен техният мотив: „От дълбока обич към любимия ни господар Негово Царско Величество да се преименува тая улица от *Хасекийска* във *Фердинандова*“ (Ф 70 К, оп. 7, л. 14; Протокол № 18 от 17.05.1889).

За преименуването на улици са се търсели сериозни мотиви, което свидетелства за осъзнаване на важността на този процес. Постепенно Общинският съвет на свои заседания за названия на улици гласува имена на личности, които имат голям принос според гражданите на Бургас. Например на 7 юли 1898 г. съветниците решават да препоръчат на комисията ул. *Дълга* да бъде назована по името на един от първите кметове на града – ул. *Бракалова* (Дракалиев / Drakaliev 2020: 136).

В първите години на XX в. са дадени имена на улици по имена на чужденци, имащи принос за развитието на Бургас, напр. ул. *Конт Андрованти* – по името на френския вицеконсул Конт Андрованти, живял в Бургас; ул. *Д-р Нидер* – по името на първия лекар в Бургас – д-р Андрея Нидер.

Повод за преименуването на някои улици е бил и фактът, че техните имена „са без никакво историческо значение“, напр. една от най-големите улици в града, наречена *Дълга*, е била преименувана на *Царица Елеонора* (по името на втората съпруга на цар Фердинанд), а „друга улица – с по-подчертаващо значение – *Площадна*, получила името ул. *Генерал Гурко*“ (Ф 70 К, оп. 23, л. 1761; л. 193; Протокол № 92 от 08.12.1909 г.).

За нови названия на вече именувани улици са служили имената на личности, които „имат принос към отечеството“, напр. ул. *Черноморска* през 1902 г. става ул. *Йосиф I* – по името на Екзарх

Йосиф по случай честването на 25-годишнината му като екзарх на Българската екзархия; ул. *Розова*, бивша № 39, е преименувана на ул. *Петко Каравелов* на 21 юли 1909 г. Интересен е текстът на Протокол № 40, в който е написан мотивът за новото название: „Да се увековечи името на някой бележит българин. Такъв, който е приносил големи заслуги на отечеството. Да е близък до нашето време. Съветът намери покойния Петко Каравелов“ (Ф 70 К, оп. 22, л. 184).

Бургас все повече се е благоустроявал, възниквали са нови улици и булеварди, които са били покривани с калдъръм, други – павирани, и постепенно се е появила необходимост от поставяне на табели, които да ги означават „както за ориентировка на гражданите, тъй и на приходящите чужденци, че такива табели имат всички добре уредени градове“ (Ф 70 К, оп. 21, л. 34: Протокол № 53 от 26.09.1908 г.). Броят на нужните табели е бил 124, което означава, че такъв е бил броят на улиците в Бургас в началото на XX в.

Градът постепенно се е разраствал и като имоти, включени в Бургаското землище, са утвърдени (на 30.01.1910 г.) с. *Атанаскьой*, с. *Ляджа кьой*, с. *Кара тепе*, с. *Вая кьой*, с. *Мугрес*. През 1913 г. след Междусъюзническата война в някои от тези села се заселват български бежанци, напр. във *Вая кьой* се заселват 90 семейства от с. *Тарфа* и 50 семейства от с. *Каваклия*, Източна Тракия.

През 1934 г. селата са преименувани както следва: с. *Атанаскьой* на *Атанасово*, с. *Ляджа кьой* – на *Баня*, с. *Кара тепе* – на *Черни връх*, с. *Вая кьой* получава името *Долно Езерово*, с. *Мугрес* става *Горно Езерово*. Всички посочени селища с новите си имена са присъединени впоследствие към Бургас като квартали, едни от тях – в периода на социализма, а други – след 1989 г., за което ще стане въпрос по-нататък.

Именуването и преименуването на бургаски улици и булеварди се е извършвало доста често и то от всички някогашни общински съвети, включително и през 40-те години на XX в. Едни от причините за това са ясно посочени в доклад на кмета от 18.08.1941 г., където е казано, че „все още има улици без имена, а съществуват и такива, чиито имена се повтарят“. Освен това „много от улиците на Бургас носят неподходящи или необмислено поставени имена, благодарение на бързото им означаване в миналото, често извършвано само с едничката цел улиците да бъдат именуван“, поради това, „редица улични наименования често будят недоразумение у гражданите... Единствената цел е сега площадите, улиците, булевардите да носят имена на значителни народни събития, дейци и местни общественици, за да може картата на града да представлява с тия имена достойно отражение на българската и местна политическа и културна история“ (Ф 70 К, оп. 60, л. 288).

В посочения доклад едни от мотивите за преименуването на отделни улици са били следните: „названията на улиците да напомнят за епохата на Българското възраждане, която е епоха на истинското величие на българския дух“, да напомнят за някогашните „вдъхновители на Априлското въстание“, за достойни писатели и други българи, „като техните имена се отразят в топонимията на града“. Тогава се появяват ходонимите: бул. *Възраждане*, ул. *Поп Грую*, ул. *Т. Каблешков*, ул. *Ив. Богоров* и др.

Съдейки по решенията на Общинския съвет, се вижда, че е съществувал стремеж имената на новите улици да бъдат тематично свързани, напр. ул. *Антим I* в частта ѝ от ул. *Царица Елеонора* до ул. *Княгиня Евдокия* се преименува на ул. *Екзарх Йосиф* „за историческа връзка на тия двама първи български църковни глави“, ул. *Митрополит Симеон* в частта ѝ от ул. *Царица Елеонора* до ул. *Богороди* се преименува на ул. *Софроний* и „по тоя начин се установява правилно разположение на историческите фигури“ и т. н. (Ф 70 К, оп. 60, л. 288: Протокол от 18.08.1941 г.).

Обобщение: след Освобождението до 1944 г. новите ходоними са предимно възпоменателни (мемориални), т. е. това са названия, дадени в чест на заслужили наши и чужди дейци, исторически събития, дати и места.

Оформят се следните групи възпоменателни ходоними (по класификацията на ходонимите при Ковачев / Kovachev 1987: 97 – 98):

I. По имена на исторически личности:

1. Членове на царската фамилия: *Фердинандова*, *Княгиня Евдокия*, *Мария Луиза*;
2. Ханове, царе: *хан Крум*, *Цар Симеон*;
3. Книжовници: *Алеко Константинов*, *Любен Каравелов*, *Трайко Китанчев*;
4. Революционери: *Бенковски*, *Левски*, *Христо Ботев*;
5. Руски генерали, участвали в Руско-турската война: *Игнатиев*, *Княз Александър*, *Лермонтов*;

6. Чужденци със заслуги към бургаското гражданство или към народа ни: *д-р Нидер, Конт Андорованти, Гладстон*;

7. Духовници: *Отец Паисий, Поп Георги, Патриарх Евтимий*;

II. По исторически събития, бележити дати и по исторически селища:

1. По исторически събития и дати: *Съединение и 6 септември* – две улици по едно и също събитие – Съединението на Княжество България с автономната област Източна Румелия (6 септември 1885 г.);

2. По селища, свързани с исторически събития: ул. *Шейново*, бул. *Сан Стефано*, бул. *Сливница* и др.

Продължават да съществуват ходоними, възникнали в началото на разглеждания период, които са по професии и длъжности на жителите на улицата (*Касапска, Абаджийска, Войнишка*); по топоними (*Средна гора*); по етнически или етнографски произход на жителите (*Татарска, Тракийска*), чийто брой е бил незначителен.

Ходонимите на Бургас в периода на социализма

След 1944 г. започва активен процес на преименуване на улиците в Бургас, който е свързан с новата политическа обстановка в страната.

Едни от първите промени са осъществени с ходонимите, именувани по имената на членовете на царската фамилия, напр.: ходонимът *Фердинандова* е заменен с *Девети септември*, а *Мария Луиза* – с *Москва*. Главната улица на Бургас, чието име е било *Александровска*, е заменено с *Първи май* и т. н.

Названията на други стари улици са заменени с имената на:

1. Партизани, напр.: старият ходоним *Цариградска* е изместен от *Атанас Манчев*;

2. Участници в атентата в църквата Св. Неделя на 16.04.1925 г., интернирани на о-в Света Анастасия и избягали оттам в СССР, напр. ул. *Средна гора* > *Васил Новаков*; ул. *Пробуда* > *Теохар Бакърджиев*;

3. Участници в Септемврийското въстание през 1923 г., родени или живели в Бургас, напр. ул. *Битоля* > *Стефан Кираджиев*, ул. *Александър Велики* > *Никола Кофарджиев*;

4. Ръководители на РМС, напр. *Емил де Лавеле* > *Йорданка Николова*, *Княз Александър Батенберг* > *Лиляна Димитрова*;

5. Лидери на комунистически партии, напр.: *Сталин, Ленин, Карл Маркс, Георги Димитров*, напр. булевард *Богориди* през 50-те години на XX в. носи името *Сталин*, а след това е преименуван на *Ленин*;

6. Бележити дати, напр. *Девети септември*.

Заменени са названията на улици по имената на висши български духовници, като *Иларион Макариополски* > *Ана Маймункова*, *Екзарх Йосиф* > *Христо Смирненски*, *Митрополит Симеон* > *Щерю Воденичаров*.

Незаслужено са изтрети от картата на Бургас имената на улици, свидетелстващи за съществуването някога на личности, имали голям принос за развитието на Бургас и за подобряване живота на неговите жители, напр.: *Димитър Бракалов* – кмет на града, *д-р Андрея Нидер, Конт Андорованти*.

В Бургас, както в други градове на страната (вж. Влахова / Vlahova 2008: 198), се премахва от имената на улиците определението „свети“: *Св. Св. Кирил и Методий* > *Кирил и Методий*, *Св. Климент Охридски* > *Климент Охридски* и др.

За разлика от улиците в София, където титлата „цар“ в названията отпада (Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 2011: 169), то в Бургас титлата е била запазена и в периода на социализма, напр. *Цар Калоян, Цар Борис, Цар Симеон* и др. Телефонният указател на гр. Бургас от 1987 г. свидетелства за този факт.

Обобщение: в периода на социализма е извършен процес на преименуване на всички улици, които са носели имена, свързани с царската фамилия, с църквата, с чужденци, с някои политици и общественици от миналото. Новите ходоними тогава, които са всъщност възпоменателни названия, са

били по имена на личности, които са заплатили с живота си за установяването на новия политически строй, на новата държавна и партийна политика, която е била отражение на политиката на СССР.

Ходонимите на Бургас след ноември 1989 г. до днес

След 10 ноември 1989 г. названията на улиците и булевардите в Бургас се променят съобразно настъпилите политически промени и обществени нагласи. В първите години на Прехода се осъществява процес на възстановяване на имената на улици и булеварди, като се връщат старите, добре познати на бургазлии, названия от периода до 1944 г., станали емблематични във времето.

Само до 1993 г. се е осъществил процес на реставрация на 41 улици и 4 булеварда. Като примери за ходоними реаниманти служат следните: ул. *Фердинандова*, ул. *Александър Велики*, ул. *Гладстон*, ул. *Цариградска*, ул. *Иларион Макариополски*, бул. *Мария Луиза*, бул. *Алеко Богориди*, бул. *Сливница* и др.

От стремеж към историческа справедливост са върнати старите имена на всички улици и булеварди, които по времето на социализма са носели имена на партийни лидери, партизани, антифашисти. Площадът и улицата, която води началото си от него, именуван като *Кирил и Методий*, отново се назовават *Св. св. Кирил и Методий*, както и ул. *Климент Охридски* е възстановена като *Св. Климент Охридски*.

В периода след 1989 г. се осъществяват много нови процеси във всички сфери на общественото-политическия и икономическия ни живот, които водят до нови отношения в обществото, до появата на различни обществени реакции, до възникването на различни граждански организации с нов тип искания за права и т.н. Тези промени намират отражение в названията на улиците и булевардите. Някои от нововъзникналите ходоними са резултат от направените предложения на организации, чиито искания се базират на членството на България в Европейския съюз, съобразени са с Европейското законодателство и т. н., т. е. с други думи, всичко ново е свързано с Европа и с пътя ни към Европа. Неслучайно голямата и важна за Бургас улица *Транспортна* получава ново име – булевард *Европа*.

Според Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти на територията на община Бургас, обновена последно през 2020 г., в чл. 9 е казано, че „наименованията на обектите с общинско значение се дават съобразно характера, мястото и значението на всеки конкретен обект и са свързани с имена на хора, исторически събития, открития от различни области на човешките познания, творения на природата...“, като в т. 6 е пояснено, че ще се използват с предимство „имената на личности с изключителен принос за развитието на българското общество и конкретното населено място в Община Бургас“ (Общински съвет, Протоколи, <https://burgascouncil.org/node/679>).

На база на Наредбата все повече названия на улици се дават по имена на видни общественици, дейци на изкуството и науката, чиято биография е свързана с Бургас, напр.: по името на художника *Петко Задгорски*, на артиста *Георги Калоянчев*, на професора по философия – *Димитър Аврамов*, на един от най-известните културни и просветни дейци на Бургас и на неговия край – *Георги Попаянов*, на най-големия благодетел на Бургас – *Александър Георгиев-Коджакафалията*, на първия кмет на Бургас – *Нико Попов* и др.

Като отражение на новата европейска политика у нас е нарастващият интерес към темата за жената и повишаване на осведомеността относно постиженията на жените, в резултат на което са следните нови ходоними: ул. *Зоица Ангелова* – по името на една от първите учителки в Странджа и основателка на първото местно женско благотворително сдружение в Бургас; ул. *Анна Бозвелиева* – по името на основателката на професионалното обучение в Бургас; ул. *Анна Карима* – по псевдонима на писателката и преводачката Анна Тодорова Велкова, имаща важна роля за изборителните права на жените в България; ул. *Арх. Мария Досева* – по името на първата жена дипломиран архитект в България, проектирала за Бургас и региона в продължение на 53 години и др.

Изброените ходоними са гласувани и приети от Общинския съвет по предложения, направени от женската неправителствена организация Гражданска инициатива „Бургас – Паметни жени“.

През последните години към процеса на именуване на улици с все по-голяма отговорност се отнася не само местната власт в Бургас, но и неправителствени организации, представители на професионални обединения, живущите в съответните квартали с улиците, на които предстои да бъдат дадени имена. След направени предложения от тяхна страна, Общинският съвет гласува през месец

юли 2020 г. само на едно заседание 129 имена на улици и булеварди, което е най-големият брой за целия период на Демокрацията. Причините за именуването на улиците са влезли в сила подробни устройствени планове на присъединените към Бургас квартали, както и създаване на нови лични и фирмени административни адреси.

Граждански и съсловни организации се активизират да предлагат имена предимно на нови улици, напр. група бургаски бизнесмени и архитекти предлагат улици в промишлените зони на града да носят имената на индустриалци – *Братя Анастасови, Братя Кацарови, Матей Хаджипетров*; на инженери – *инж. Никола Димков, инж. Христо Станишев*; на архитекти – *арх. Светослав Славов, арх. Атанас Сиркаров* и др.

Много от новите ходоними са съобразени със спецификата на квартала. Най-голям е броят на новите улици в кв. Краймorie – 49 и имената са предимно на морска (*Капитанска, Моряк, Чайка, Корал, Компас*) и религиозна (*Св. Андрей Първозвани, Св. Николай, Св. Наум Охридски, Св. Пимен*) тематика.

Съществуват ходоними, разкриващи историята на квартала и на първите му заселници, напр. такива са ходонимите *Кафка, Николаевски чифлик* и *Надежда* в кв. Краймorie. Няколко думи за тях: *Кафка* е чифлик от XVII в., носещ името на неговия собственик – *Кафка паша*. Чифликът по-късно става собственост на Найдено Геров, а след неговата смърт – собственик става неговият зет – Теодор Теодоров, от когото д-р Николай Николаев – военен, юрист, политик и дипломат, успява да купи 300 дка от вече раздробения с времето огромен поземлен имот. В границите на новообразувания *Николаев чифлик* през 20-те години на XX в. се заселват източнотракийските бежанци, които дават живот на новото селище *Кафка*, което по-късно се именува *Надежда*, а днес – *Крайморие* (Делева / Deleva 2022: 164), т. е. две нови улици – *Кафка* и *Надежда* в кв. „Крайморие“ носят някогашните му имена, т. е. са по ойконими, като единият ойконим *Кафка* е по антропоним. Третият ходоним – *Николаевски чифлик*, е по топоним, който също е отантропонимен по своя произход.

Все повече се забелязва една интересна тенденция да се именуват улици в присъединените към Бургас квартали, които връщат назад към историята и напомнят за селищата, от които са дошли някога техните обитатели, за пътя, който са изминали, преди да се заселят в Бургас. Например улиците *Мугрес* и *Чонгора* (кв. „Горно Езерово“), улиците *Тарфа* и *Кавакли* (кв. „Долно Езерово“) са по имена на селища в Тракия, днес в Турция, откъдето идват българите след 1913 г. и се заселват в днешната територия на Бургас.

Нови са и ходонимите, гласувани по предложения на граждани на Бургас, които са свързани с преминаващия над града „път на птиците“, с флората и с фауната на бургаските езера, напр.: *Виа Понтика, Пясъчна коса, Морски орел, Морска звезда* и др.

Нововъзникнали са и ходонимите в кв. „Крайморие“ *Рибарска, Капитанска* – по професионално-служебна принадлежност на част от обитателите на улицата, както и *Крайбрежна* и *Пристанищна* – по положение на улицата спрямо други улици.

В кв. „Рудник – Черно море“ на някои от улиците са дадени имена, типични за населеното място, напр. *Старите лозя, Горска, Фабрична, Складова*.

Обобщение за новата ходонимия в периода след 1989 г. до днес: тя е много „пъстра“ и е съобразена с особеностите на квартала, в който се намират улиците. По семантика най-големият брой ходоними съставят групата на т. нар. възпоменателни (мемориални) ходоними, дадени в чест на личности, допринесли изключително много за просперитета на Бургас и на неговите граждани.

Изводи:

1. Ходонимната система на Бургас е изключително разнообразна; съчетава в себе си най-общо бита, културата, нагласите на гражданите в различни периоди от историята на града и политиката на страната ни. Тя е отворена система, която непрекъснато се обогатява.

2. Ходонимите са:

- възникнали стихийно до Освобождението, а след това е започнало утвърждаването им по административен път;
- огледало на действията на някогашните и съвременните общински съвети, които са отражение на политическите процеси в държавата ни;

- знак на благодарност на бургаското общество към тези личности, които са допринесли за развитието на града или за страната ни, като това се наблюдава още в началото на XX в., но сега е изключително силно изразено;
- доказателство за признателност на бургазлии към делото на нашите възрожденци, революционери, борци за национална и църковна независимост;
- свидетелство за желанието на жителите на Бургас да бъдат част от едно модерно общество, зачитащо еднакво приноса и правата на двата пола, на различните етноси, съжителствали както някога, така и сега на една територия;
- илюстрация на спецификите на града, особеностите на отделните квартали и по такъв начин са доказателство за неговата уникалност;
- картина на активността на гражданите сами да предлагат и да обсъждат имена на улиците и булевардите в града, в който живеят, като след 1989 г. тяхното участие е в пряка връзка с европейското, националното и местното законодателство;
- истинските летописи на времето, в което са създадени.

С други думи, въпросът за именуването и преименуването на улици и булеварди е един изключително важен въпрос, при решаването на който трябва да се подхожда с голяма отговорност от страна на гражданството и на местната власт, за да не се избират имена с преходно значение, което най-вече важи за ходонимите, възникнали от антропоними.

Цитирана литература / References

- Балкански, Цанков 2010: Балкански, Т., К. Цанков. *Енциклопедия на българската ономастика*. Велико Търново: Фабер. (Balkanski, Tsankov 2010: Balkanski, T., K. Tsankov. *Entsiklopediya na balgarskata onomastika*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Влахова 2008: Влахова, М. Възникване и употреба на уличните названия в София. – В: Цанков, К. (ред.). *Проблеми на социолингвистиката IX. Агресията на уличния език*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, с. 194 – 201. (Vlahova 2008: Vlahova, M. Vaznikvane i upotreba na ulichnite nazvaniya v Sofia. – In: Tsankov, K. (Ed.). *Problemi na sotsiolingvistikata IX. Agresiyata na ulichniya ezik*. Veliko Tarnovo: IK “Znak’94”, pp.194 – 201.)
- Делева 2022: Делева, Ив. Формиране на бежанските поселения в България (по примера на бургаския квартал „Крайморие“ – първата третина на XX век). – *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*, Факултет по хуманитарни науки, № XXXIII/2, с. 159 – 172. (Deleva 2022: Deleva, Iv. Formirane na bezhanskite poseleniya v Bulgaria (po primera na burgaskiya kvartal Kraymorie – parvata tretina na XX vek). – *Godishnik na Shumenskiya universitet “Episkop Konstantin Preslavski”*, Fakultet po humanitarni nauki, № XXXIII/2, pp. 159 – 172.)
- Димитрова-Тодорова 2011: Димитрова-Тодорова, Л. *Собствените имена в България*. София: ИК ЕМАС. (Dimitrova-Todorova 2011: Dimitrova-Todorova, L. *Sobstvenite imena v Bulgaria*. Sofia: IK EMAS.)
- Дракалиев 2020: Дракалиев, Г. *Бургаската градска община 1879 – 1912 г.* Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Велико Търново: Великотърновски университет. (Drakaliev 2020: Drakaliev, G. *Burgaskata gradska obshtina 1879 – 1912 g.* Disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stepen “doktor”. Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet.)
- Инвентарни описи 2001: *Инвентарни описи*. Фонд 70 К. Градско общинско управление – Бургас (1878 – 1944). Фонд 436 К. Бургаско Архирейско наместничество (1879 – 1957). Главно управление на архивите при Министерския съвет. Териториална дирекция „Държавен архив“ – Бургас. София. (Inventarni opisi 2001: *Inventarni opisi*. Fond 70 K. Gradsko obshtinsko upravlenie – Burgas (1878 – 1944). Fond 436 K. Burgasko Arhieriyско namestnichestvo (1879 – 1957). Glavno upravlenie na arhivite pri Ministerskiya savet. Teritorialna direktsiya “Darzhaven arhiv” – Burgas. Sofia.)
- Карайотов, Райчевски, Иванов 2011: Карайотов, Ив., Ст. Райчевски, М. Иванов. *История на Бургас. От древността до средата на XX век*. Бургас: Регионална библиотека. (Karayotov, Raychevski, Ivanov 2011: Karayotov, Iv., St. Raychevski, M. Ivanov. *Istoriya na Burgas. Ot drevnostta do sredata na XX vek*. Burgas: Regionalna biblioteka.)
- Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Българска ономастика*. София: Наука и изкуство. (Kovachev 1987: Kovachev, N. *Balgarska onomastika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Общински съвет, Протоколи. < <https://burgascouncil.org/zasedanie/1-42> > [15.12.2022] (*Obshtinski savet, Protokoli*. < <https://burgascouncil.org/zasedanie/1-42> > [15.12.2022])

- Общински съвет, Протоколи. < <https://burgascouncil.org/node/679> > [15.12.2022] (*Obshtinski savet, Protokoli.* < <https://burgascouncil.org/node/679> > [15.12.2022])
- Попова 2006: Попова, Р. В. Годонимы Иркутска в пространстве городской культуры (К постановке вопроса). <https://talci-irkutsk.ru/doc/doc/izd/7_Godonimy_Irkutsk_v_prostranstve_gorodskoi_kultury.pdf> [15.12.2022] (Popova 2006: Popova, R. V. Godonimy Irkutsk v prostranstve gorodskoi kul'tury (K postanovke voprosa) <https://talci-irkutsk.ru/doc/doc/izd/7_Godonimy_Irkutsk_v_prostranstve_gorodskoi_kultury.pdf>[15.12.2022])
- Списък 1912: *Списъкъ на избирателитѣ въ Бургазката градска община за 1912 година. Бургазки окръгъ.* Печатница Н. В. Велчевъ. (Spisak 1912: *Spisaka na izbiratelite va Burgazkata gradska obshtina za 1912 godina. Burgazki okruga.* Pечатница N. V. Velcheva.)
- Христов 1929: Христов, Ат. *Юбилейна книга на градъ Бургасъ (1878 – 1928).* Бургас: Котва. (Hristov 1929: Hristov, At. *Yubileyna kniga na grada Burgasa (1878 – 1928).* Burgas: Kotva.)

THE HODONYMS OF BURGAS IN THE PAST AND TODAY

Mariyana Parzulova
Prof. Assen Zlatarov University – Burgas

mparzulova@yahoo.com

Abstract. The paper examines the hodonyms (names of streets and boulevards) in the city of Burgas from the end of the 19th century till the present day. It presents the reasons for their naming and renaming in different periods of the history of the city and the country.

Keywords: *hodonyms, naming, renaming*

Mariyana Parzulova
 Prof. Assen Zlatarov University
 1 Prof. Yakimov Blvd.
 Burgas 8010
 Bulgaria

ЗА ЕТИМОЛОГИЯТА НА СЛАВЯНСКИЯ ЕТНОНИМ *ХЪРВАТИН*: ОСНОВНИ ХИПОТЕЗИ*

Симеон Стефанов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

s.stefanov@ibl.bas.bg

Резюме. В настоящата публикация обръщам отново внимание върху произхода на славянския етноним *хърватин*, който няма общоприета етимология, а опитите за неговото обяснение са многобройни – от древни времена до наши дни. Припомням в обобщен вид основните хипотези и представям най-вероятната от тях, която днес се приема от повечето специалисти.

Ключови думи: славянски езици, етноним, хърватин, етимологични хипотези

1. Както много други народи и хърватите не знаят със сигурност къде се е намирала далечната им прародина и каква е етимологията на етнонима, с който те се назовават. От всички опити за обяснение „най-малко невероятна“ (според Катичич) е хипотезата за неговия ирански произход (Божилова / Bozhilova 1998: 13 – 14, Brozović-Rončević 1993: 21¹). През годините са правени нееднократно прегледи на съществуващите до съответния момент етимологии, като последните най-изчерпателни от тях са от началото на деветдесетте години на XX век (вж. Gluhak 1990a, Gluhak 1990b). Цел на настоящата работа е да представя отново накратко основните хипотези, отдалечени повече или по-малко във времето, като ги обобща според насоките на етимологичните търсения – за по-добра ориентация днес в обширната литература по въпроса.

2. Основни форми и значения в славянските езици

В славянските езици са регистрирани следните основни форми и значения на разглеждания етноним:

бълг. *хърватин* ‘лице от основното население на Хърватия’ (РСБКЕ / RSBKE 1959: 381), числ. *хърватинъ* ‘хърватин’ (Miklosich 1862 – 1865: 1098); срхр. *Hrvāt* ‘хърватин’, *Hrvāti* ‘хървати’, *Hrvatica*, *Hrvatka* ‘хърватка’; словен. *Hrvāt* ‘хърватин’; старорус. *хървати* ‘название на източнославянско племе’ (Фасмер – Трубачев / Vasmer – Trubachev 1987: 262), *хорваты*, *хровате*, рус. *хорваты* мн. ч. ‘народност от южнославянската група’ (ЭССЯ / ESSIA 1981: 150); укр. *хорват* ‘хърватин’; белорус. *харват* също; стчеш. *Charvat*, *Chrvat* също, *Charvati*, *Chrvati* мн. ч. име на област (Далимилова хроника от 14 в.), *Charváti* едно от старочешките племена (ЭССЯ / ESSIA 1981: 150), чеш. *Charvát*, *Chorvat* ‘хърватин’, *Charvatce* названия на селища; словаш. *Chorvát* ‘хърватин’; стпол. *charwat* ‘градски стражар’, пол. *Chorwat* ‘хърватин’; горлуж. *Chorwat* също; срв. и стпол. *Charwaty* местно име, кашуб. *Charwatynia* местно име, *charwatynia* ‘стара, запусната сграда’, луж. *Chruvati* племенно име (Фасмер – Трубачев / Vasmer – Trubachev 1987: 262. Въз основа на регистрираните в славянските езици форми се възстановява праслав. **хърват(in)*ъ (срв. ЭССЯ / ESSIA 1981: 149 – 150). Отбелязва се, че някои от формите имат книжовен характер, отразяват междуславянски влияния и не са свързани пряко с древната традиция, напр. белорус. *харваты* (пак там: 150); вероятно чеш. *Chorvat*, словаш. *Chorvát*, пол. *Chorwat*, горлуж. *Chorwat* също са резултат от междуезикови книжовни влияния (срв. Skok 1971: 691, който привежда и унг. *horvát*).

* Авторът изказва специални благодарности на анонимните рецензенти за препоръчаната литература по въпроса и на доц. д-р Христина Дейкова за ценната помощ и съвети при написването на статията.

¹ Д. Брозович-Рончевич разглежда някои по-нови за времето опити за обяснение на етнонима и на свързания с това въпрос за етногенезиса на хърватите, като отправя остра критика към дилетантския подход на някои автори.

3. Основни хипотези за произхода на името *хърватин*

3.1. Ранни преднаучни опити за обяснение

Пръв Константин VII Багренородни в съчинението си „За управлението на империята“ свързва етнонима Χρῳβάτος с гръцкото *χώρα* ‘земя’ и го тълкува: „които притежават много земя“ (Skok 1971: 691; Фасмер – Трубачев / Vasmer – Trubachev 1987: 262; Gluhak 1990a: 129, Gluhak 1993: 267). Тази гръцка етимология, макар и в по-различна интерпретация, има свои поддръжници и в по-ново време, но с основание се отхвърля от Р. Катичич, който се противопоставя и на свързаната с нея теория за разселване на хърватските славяни от юг на север след пристигането им на Балканския полуостров (вж. Brozović-Rončević 1993: 19).

В хрониката си *Historia Salonitana* далматинският хронист Тома Сплитски, архидякон на Сплит, свързва етнонима *хърватин* с названието на населението от о-в Крък *Curetes*, *Curibantes* (Skok 1971: пак там; Gluhak 1990a: пак там, Gluhak 1993: пак там).

През XVII в. Юрай Раткай извежда етнонима от глагола *hrvati se*, *hrvem se* ‘бора се’ (Skok 1971: пак там; Gluhak 1990a: пак там, Gluhak 1993: пак там).

3.2. Опити за обяснение на **хърватъ* като домашна дума със славянски, балтийски и други индоевропейски съответствия

Многобройни са хипотезите за обяснение на името като домашна дума. От по-старите опити могат да се споменат следните: Й. Добровски вижда в името корен *hrev* ‘стъбло’; К. Zeuss свързва с корен *haru-* ‘меч’; П. Й. Шафарик прави връзка с *хръбътъ*, *xribъ*, ‘хълм, планина’; Фр. Миклошич извежда от *hruv/hrъv* ‘танц’; С. Микуцки сближава със санскритското *śarv-* ‘удрям’, т.е. хърватин – ‘борец’; Даничич свързва с корен *sar-* ‘пазя’; Л. Гайтлер сближава с лит. *šarvas* ‘ризница, доспехи’, гот. *sarwa* ‘ризница, доспехи’, лит. *šarvúotas* ‘облечен в ризница’, следователно хърватин би трябвало да означава ‘въоръжен; рицар’ (срв. още Потебня / Potebnia 1879: 91 и Brückner 1923: 237, Brückner 1957: 176, като последният прави връзка със словаш. *charvati se* ‘съпротивявам се’, което извежда от **skъrv-* и сравнява с лит. *šarvas* ‘ризница, доспехи’ (вж. обаче възраженията в ЭССЯ / ESSIA 1981: 151 – 152, относно неясните отношения между литовската и германската дума, както и съотношението между слав. *sk* и лит. *š*). Г. А. Илински извежда от ие. корен *kher-* ‘режа’, запазен в гр. *κάρχαρος* ‘остър’, стинд. *kharas* ‘твърд, остър’, праслав. **xorbrъ* ‘храбър’ (Ильинский / П’inskii 1922 – 1923: 26). М. Будимир извежда от цветоозначение **skъruos* и свързва с лит. *širvas* ‘сив, сивкав’ (вж. Ильинский / П’inskii 1922 – 1923: 26 – 30; Skok 1971: 691; ЭССЯ / ESSIA 1981: 151 – 152; Фасмер – Трубачев / Vasmer – Trubachev 1987: 262; Gluhak 1990a: 129 – 130, Gluhak 1993: 267 – 268).

В по-ново време към етимологията на Гайтлер, застъпвана в една или друга степен от Потебня и Брюкнер, се връща Х. Шустер-Шеуц. Според него славянските корени **хъrv-*, **къrv-*, които откриваме в името *хърватин*, са свързани с литовското *šarv-*. И при други промени на начално палатално ие. *k’-* (евентуално с предходно *s*) се открива подобно съотношение (напр. *xovati* ~ *skovati* = славянското отношение *x* ~ *sk*). Смята, че трябва да се изхожда от индоевропейски корен **k’er-* ‘рог’ > лит. *šarvas* ‘броня’, с начален индоевропейски палатал *k’-*. Въпреки не много ясните фонетични отношения, според него могат да се установят паралелни балто-славянски рефлексии *k-* ~ *sk-* / *sk’-* ~ *x-*. Опира се на семантиката на Брюкнер ‘въоръжен’ и застъпва мнението, че този корен може да се отнесе също до броня с пластини, направени от рога и копита, и до войнишки шлемове с рога (германските саксонски *Herusci* са били наричани по подобен начин – герм. **herut-* ‘рогат, елен’, от ие. **k’er-* ‘рог’) (Schuster-Sewc 1990, цит. по Brozović-Rončević 1993: 18).

3.3. Германски етимологии

Немалко привърженици е имала хипотезата от XIX в. за извеждането на разглеждания славянски етноним от формата **Harvada*, германски облик на названието на Карпатите. Мух пък извежда от герм. **hruvat* ‘рогат’, старонорд. *hrútr* ‘овен’ (вж. ЭССЯ / ESSIA 1981: 152; Фасмер – Трубачев / Vasmer – Trubachev 1987: 262; Gluhak 1990a: 129, Gluhak 1993: 267). Х. Хирт свързва етнонима с името на германското племе *Harudes* (вж. Gluhak 1990a: пак там, Gluhak 1993: 268). Според Фасмер и авторите на ЭССЯ / ESSIA тези етимологии са неубедителни.

Подобно на Шустер-Шеуц в по-ново време и Зб. Голомб извежда **xъrvatъ* от ие. кор. **k'ērH-* ‘рог’, но изключва по фонетични причини пряката връзка с лит. *šárvas* ‘ризница, доспехи’, *šarvúotas* ‘облечен в ризница’. Смята, че производният апелатив **xъrvъ* / **xorvъ* ‘броня, ризница’ (първоначално ‘броня, направена от рога’) е праисторическа заемка от герм. **hurwa-/harwa-*, което съответства на протоиндоевропейското прилагателно **k'ъHъo-/k'orъHъo-* (гр. κερὰός ‘рогат’, лит. *šárvas* ‘броня от рога’). Името **Xъrvat-* / **Xorvat-* е образувано от **xъrvъ* / **xorvъ* с рядък суфикс *-at-*. Следи от **xъrvъ* ‘броня’ вижда в приведените по-горе полски апелативи *charwat* ‘градски стражар’, *charwatynia* ‘стара, запусната сграда’ (< ? ‘предпазно покритие’), словаш. *charvat'sa*, *charvit'sa* ‘браня се, защитавам се’ и др. (Gołąb 1992, цит. по Brozović-Rončević 1993: 18 – 19).

3.4. Автохтонен трако-илирийски произход

Съществува, разбира се, и хипотеза, според която името на хърватите е от автохтонен балкански произход – Оштир свързва с предполагаема илиро-тракийска дума *hъrvata* ‘планина’ (вж. Bezlaž 1977: 205; Gluhak 1990a: 129).

3.5. Ирански етимологии

Иранските хипотези за произхода на етнонима *хърватин* започват да се появяват от началото на XX век и са свързани най-вече с откриването при Танаис (устието на р. Дон, II – III в. н. е.) на гръцки надписи с ирански имена, между които и *Χορόαθος*, *Χοροάθος*, идентифицирано от Погодин през 1902 г. като славянско племенно название.

Първ по-близо до най-приемливото днес тълкувание достига Соболевски, който обръща внимание върху сходството между втората част на праслав. **xъrvatъ* и етнонима *Σαρμάται*, *Συρμάται*, макар отделянето на суфикс *-at* да е съмнително за *Σαρμάται*, *Συρμάται* (Соболевский / Sobolevskii 1910: 172, цип. по ЭССЯ / ESSIA 1981: 150). По-нататък обаче Соболевский / Sobolevskii (1921: 9) погрешно предполага, че името е образувано от иран. **hu-* ‘добър’ и старобактрийско *ravah* ‘пространство, свобода’ със суфикс *-at* (вж. ЭССЯ / ESSIA 1981: 150; Gluhak 1990a: 129; Brozović-Rončević 1993: 17; ЭСУМ / ESUM 2012: 200).

Ст. Сакач свързва славянския етноним с името *Harahvatiš* от надпис от времето на цар Дарий, с което се назовават едновременно и областта, и хората, които я населяват (днешна югозападна част на Авганистан), и предполага развитие от староперсийско *harahvatiš* > *harahvaiti* > *harahvat* > *horohvat* > *horouat* > *horoat* > *horvat* > *hrvat* (вж. Brozović-Rončević 1993: 14; срв. Skok 1971: 691, както и критичните коментари у Gluhak 1993: 268).

Могат да се споменат и опитите на Вс. Милер, който открива в хърватското име иран. *hvar-* ‘слънце’ и *va-* ‘легло’, и П. Тедеско, който извежда от иран. *huravant-* ‘слънчев’ (вж. Gluhak 1990a: 130).

Фасмер смята древното славянско племенно название **xъrvatъ* за заемка от стирани. **(f)u-haurvatā* ‘пазач на животни’, авест. *pasu-haurva* : *haurvaiti* ‘пази’ (Фасмер – Трубачев / Vasmer – Trubachev 1987: 262), което авторите на ЭССЯ / ESSIA (1981: 151) определят като съмнително. На по-късен етап Фасмер извежда от стирани. *hu-urvada-* ‘приятел’, към което тълкуване се присъединява и Н. Жупанич (вж. Gluhak 1990a: 129 – 130, Gluhak 1993: 268).

Мошински неправилно свързва предполагаемата иранска праформа **Harvat-* със скитско (?) **serv-* (от него извежда и **sъrbъ*), което по-късно дава **harv-* (Moszyński 1957: 148, цит. по Трубачев / Trubachev 1974: 61, ЭССЯ / ESSIA 1981: 150). Коментирайки тълкуването на Мошински, Трубачев отново подчертава „поразителното сходство“ на славянското **xъrvatъ* с откритото в Танаис собствено име *Χορόαθος*, *Χοροάθος*, което на онзи етап той свързва с авест. *haurvatat-* ‘цялост’, но по-късно коригира това свое тълкуване (вж. Трубачев / Trubachev 1974: пак там, ЭССЯ / ESSIA 1981: пак там).

Последната по време иранска етимология на слав. **xъrvatъ*, която се приема за най-вероятна, е изложена в „Этимологический словарь славянских языков“. Изхожда се от историческия факт, че хърватите са заемали в дописмения период два големи ареала – севернославянски и южнославянски, като връзката между двата ареала и двете групи е очевидна, защото миграцията им се е осъществявала от изток на запад и на юг. В този смисъл посоката на миграцията би трябвало да е определяща и за посоката на етимологичните търсения, т.е. – на изток, и откритото при Танаис лично име *Χορόαθος*, *Χοροάθος*, идентифицирано като племенно название поради „поразителното си сходство“ със слав.

**chъrvatъ*, потвърждава това. Слав. **chъrvatъ*, иран. ЛИ *Хороватоs* продължават най-вероятно иранска праформа **harvat-*, която трябва да се разглежда като иранско прилагателно **har-va(n)t-* ‘женски, изобилстващ от жени’ – суфиксално производно, образувано от корен **har-* ‘жена’ и наставка **-va(n)t* (/ **-ma(n)t*), и следователно тъждествено с генетически индоарийския етноним **Σαρμάται* – от **sar-ma(n)t-* ‘женски’, от кор. **sar-* ‘жена’ и наставка **-ma(n)t*. Подобно на индоарийския и иранският е съхранил реликното название за жена, като формите **harvat-* и **sarmat-* представят паралелизъм на *x*-ирански – *s*-индоарийски език. В приазовския регион, който иранските народи първоначално населяват, били силно развити елементите на матриархата, а оттам произхожда и митът за амазонките, жените войни, затова е напълно възможно названието на хърватите да отразява тези социалноисторически факти и този мит. Вероятно първоначално носители на това име са били иранците, които постепенно са се славянизирани (вж. ЭССЯ / ESSIA 1981: 150 – 151).

3.6. Тюркски етимологии

За пълнота ще споменем и по-малко вероятните хипотези за тюркски произход на името. О. Кронщайнер в по-ново време го свързва с тюркското (татарско и башкирско) **chär* (осм.-тур. *hür*) ‘свободен’ + *vatu* ‘удрям, бия се’ > *hervata* ‘свободни войни’. К. Менгес не приема по принцип тюркския произход на името (предпочита иранския произход), но посочва, че, ако се върви в тази посока на интерпретация, по-вероятно е то да е образувано от тюркския антропоним *Qobrat* (Menges 1989, цит. по Brozović-Rončević 1993: 17).

4. Заключение

Иранската хипотеза за произхода на славянския етноним **chъrvatъ* от иран. **harvat-* < иран. прил. **har-va(n)t-* ‘женски, изобилстващ от жени’ можем да приемем и днес за най-вероятна (вж. Gluhak 1990a: 132 – 133, Gluhak 1993: 270; ЕСУМ / ESUM 2012: 200), защото при нея се отчитат както лингвистичните, така и екстралингвистичните факти. Опира се на славистичната теория за разселването на хърватите от изток на запад и на юг, като славянското име се свързва със засвидетелстваното сходно иранско име *Хороватоs*, чиято фонетична форма и словообразователна структура се изясняват чрез сравняване с етнонима *Σαρμάται*, въз основа на установения в индоевропеистиката паралелизъм между *x*-ирански и *s*-индоарийски език. В семантично отношение тълкуването намира подкрепа в известните социалноисторически факти и митологията. Катичич смята иранския произход на името за „най-малко невероятен“ с оглед на интензивните контакти на старите славяни (вкл. хърватите) с иранските номади (скити, сармати, алани)“ (вж. Brozović-Rončević 1993: 21). Тези контакти се доказват и от старинните ирански заемки в славянските езици.

Цитирана литература / References

- Божилова 1998: Божилова, Р. *История на Хърватия*. София: Абагар. (Bozhilova 1998: Bozhilova, R. *Istoriya na Harvatiya*. Sofia: Abagar.)
- ЕСУМ 2012: *Етимологічний словник української мови*. Т. 6. Київ: Наукова думка. (ESUM 2012: *Etimologichnyi slovník ukraïns'koi movi*. T. 6. Kiiv: Naukova dumka.)
- Ильинский 1922 – 1923: Ильинский, Г. К. этимологии имени *chъrvatъ* ‘Хорват’. – *Јужнословенски филолог*, № 3, с. 26 – 30. (Il'inskiy 1922 – 1923: Il'inskiy, G. K. etimologii imeni *chъrvatъ* ‘Horvat’. – *Južnoslovenski filolog*, №3, pp. 26 – 30.)
- Потебня 1879: Потебня, А. Етимологические заметки. – *Русский филологический вестник*, № 1, с. 75 – 91. (Potebnia 1879: Potebnia, A. Etimologicheskie zametki. – *Russkii filologicheskii vestnik*, № 1, pp. 75 – 91.)
- РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 3. София: Издателство БАН. (RSBKE 1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 3. Sofia: Izdatelstvo BAN.)
- Соболевский 1910: Соболевский, А. И. Несколько этнографических названий. – *Русский филологический вестник*, № 64, с. 171 – 172. (Sobolevskii 1910: Sobolevskii, A. I. Neskol'ko etnograficheskikh nazvanii. – *Russkii filologicheskii vestnik*, №64, pp. 171 – 172.)
- Соболевский 1921 (1923): Соболевский, А. И. Русско-скифские этюды. – *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*, № 26, с. 9. (Sobolevskii 1921 (1923): Sobolevskii, A. I. Russko-skifskie etiudy. – *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Akademii nauk*, № 26, p. 9.)

- Трубачев 1974: Трубачев, О. Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян. – *Вопросы языкознания*, № 6, 48 – 68. (Trubachev 1974: Trubachev, O. N. Rannie slavianskie etnonimy – svideteli migracii slavian. – *Voprosy iazykoznanii*, № 6, 48 – 68.)
- Фасмер – Трубачев 1987: *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения чл.-корр. АН СССР О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс. (Vasmer – Trubachev 1987: *Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka*. Perevod s nemeckogo i dopolneniia chl.-korr. AN SSSR O. N. Trubacheva. Moskva: Progres.)
- ЭССЯ 1981: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Т. 8. Москва: Издательство РАН. / ESSIA 1981: *Etimologicheskii slovar' slavianskih iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond*. T. 8. Moskva: Izdatel'stvo RAN.
- Bezljaj 1977: Bezljaj, Fr. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: SAZU.
- Brozović-Rončević 1993: Brozović-Rončević, D. Na marginama novijih studija o etnologiji imena Hrvat. – *Folia onomastica Croatica*, № 2, pp. 7 – 23.
- Brückner 1923: Brückner, A. Slavisches ch. – *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, № 51, pp. 221 – 242.
- Brückner 1957: Brückner, A. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Gluhak 1990a: Gluhak, A. Podrijetlo imena Hrvat. – *Jezik (časopis za kulturu hrvatskog književnog jezika)*, 37, № 5, pp. 129 – 138.
- Gluhak 1990b: Gluhak, A. *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: vlastito izdanje.
- Gluhak 1993: Gluhak, A. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Gołąb 1992: Gołąb, Z. *The Origins of the Slavs: A linguists's View*. Columbus: Slavica Publishers, Inc.
- Menges 1989: Menges, K. Avaren, Kroaten, Kirgisen, Bulgaren. – *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, № 35, pp. 125 – 143.
- Miklosich 1862 – 1865: Miklosich, F. *Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien.
- Moszyński 1957: Moszyński, K. *Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego*. Wrocław–Kraków.
- Schuster-Šewc 1990: Schuster-Šewc, H. Überlegungen zur Etymologie des südslawischen Völkernamens *Hrvat* 'Kroate'. – In: *Croatica – Slavica – Indoeuropaea. Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Ergänzungsband VIII, pp. 209 – 215.
- Skok 1971: Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. I. Zagreb: JAZU.

ON THE ETYMOLOGY OF THE SLAVIC ETHNONYM *CROAT*: MAIN HYPOTHESES

Simeon Stefanov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

s.stefanov@ibl.bas.bg

Abstract. In this publication, I revisit the origin of the Slavic ethnonym *Croat*, which does not have a generally accepted etymology, and the attempts at explaining it are numerous – from ancient times to the present day. I summarize the main hypotheses and present the most plausible one, which is accepted by most specialists today.

Keywords: *Slavic languages, ethnonym, Croat, main etymological hypotheses*

Simeon Stefanov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА НА НОВОРОДЕНИТЕ, ОБРАЗУВАНИ ОТ СТАРИННИ СЛАВЯНСКИ ОСНОВИ, В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА АНТРОПОНИМИЯ

Надежда Данчева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

ndancheva@ibl.bas.bg

Резюме. Предложеното изследване е част от проекта „Личните имена в България в началото на 21-ви век“¹, в рамките на който усилията ни са съсредоточени върху задачата да представим актуалното състояние на българската личноименна система в началото на 21-ви век – в годините след приемането на България в ЕС през 2007 г. Проектът представлява корпусно базирано изследване на имената на новородените деца в едни най-големите градове на страната. Конкретното проучване предлага статистически и лингвистични анализи на антропонимите, методи, с помощта на които се измерва фреквентността на типовете лични имена и се установява доколко и под каква форма продължават да съществуват традиционните модели за назоваване на българите.

Ключови думи: *лично име, антропонимна система, старинни именни основи*

1. Увод

Основният фонд на българските лични имена е славянският и може да се каже, че в българския език са запазени голяма част от праславянските имена, които могат да се възстановят по сравнителен път от наличните и от историческите извори за имената на отделните славянски народи. „Те са наистина ценен влог в общославянския речников състав“ (Заимов / Zaimov 1994: 8).

Предложеното изследване е част от проекта „Личните имена в България в началото на 21-ви век“, в рамките на който се изследват тенденциите в съвременното имеобразуване. Проучването определя старинните имена модели като търси наследените типове имена, антропонимни основи и антропонимни наставки, чрез които се проявява славянската антропонимна традиция, разглежда и тенденцията към създаване на нови и оригинални форми.

1.1. Изследването си поставя за цел да се анализират словообразователните особености на българските лични имена, като търси преномените, образувани от старинни славянски основи като *бог-*, *рад-*, *дар-*, *мил-*, *слав-* и др. Основна единица в образуването на преномените е антропонимният словообразователен тип, който обединява имена с еднаква словообразователна структура, с лексикално-граматическо единство на произвеждащите ги основи, с тъждествени словообразователни форманти, напр. *Дар-ин*, *Бож(г)-ин*; *Добр-о-мир*, *Слав-о-мир*². В изследването се търсят конкретните прояви на основните словообразователни начини: композиция, антропонимна конверсия, антропонимна деривация (суфиксално образуване), съкращаване и антропонимно новообразуване, без обаче да се стреми към пълна изчерпателност³. Очертава се кои основи участват в образуването на **сложносъставни имена** (*Владимир*, *Десислава*), на **едночленни антропоними** (образувани

¹ Изследването е проведено в рамките на проекта „Личните имена в България в началото на 21-ви век“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, № КП-06-Н-40/10 от 10. 12. 2019 г.

² За основа при определяне на понятието словообразователен тип на ЛИ се взема разбирането на М. Докулил (вж. Кондукторова / Kondukorova 1983: 10).

³ В рамките на всеки един от тези начини могат да се определят различни словообразователни типове, но това ще бъде цел на следващо изследване, в което ще се посочат и морфологичните характеристики на сложните преномени – ще се определи принадлежността на отделните словообразователни основи към конкретна част на речта и ще се уточни позицията им в състава на сложносъставното име.

са чрез конверсия и повтарят структурата на нарицателните) (*Радост, Красен*), на **едносъставни** (морфемно съкратени суфиксални антропоними) (*Божана, Радина*), на **умалителни** (*Радка, Цвети*), на **двойни имена** (*Божидара-Симона*).

1.2. Задача на научната разработка е да се определи как са представени тези трайни лексикални елементи в съвременната антропонимна система – да освети съотношението между продуктивността на тези основи в различните години и градове, да намери отговори на въпросите *Кои традиционни именни основи се харесват най-много днес? В какви словообразователни типове имена участват?*

1.3. Обект на внимание са личните имена на новородените в трите най-големи града на страната – София, Пловдив и Варна, както в средноголемите Русе, Плевен, Стара Загора, Благоевград и Велико Търново. За целта на изследването се сравняват ранговите списъци на новородените през 2008 г. и 2018 г., като се правят някои съпоставки и със списъците от 2014 г. Предложеното изследване е базирано на официални данни, предоставени специално за целта от Националния статистически институт (НСИ) с имената с над 3 референции.

1.4. Актуалност на изследването

Проучването на антропонимното образуване у нас е необходимо и изключително актуално в последните години. На първо място, лингвистичната и статистическата обработка на личните имена би допринесла да се установят нормите и моделите на именуване, които практиката налага, на второ – би спомогнала за повишаването на езиковата култура на гражданите, на трето – би очертала ролята на имената от славянски произход и на техните възможности за обогатяване на личноимената ни система (Кондукторова-Вълканова / Konduktorova-Valkanova 1982: 4).

1.5. Методи на изследването

Изследването е в синхронен план, като при установяване на старинните основи и на старинните имена модели се използва диахронизъм, с цел да се постигне пълнота на изводите. Приложен е статистически и структурно-словообразователен анализ. Френквентността на имената се анализира въз основа на статистическия анализ, с помощта на структурно-словообразователния анализ се определят антропонимните словообразователни типове. Основни елементи на словообразователните типове имена са антропонимната произвеждаща основа и антропонимният словообразователен формант. „Произвеждаща в антропонимията е основата, от която непосредствено с помощта на словообразователни средства се образува лично име.“ (Кондукторова / Konduktorova 1983: 13). Тъй като изпозваните данни не обясняват защо дадено дете е получило своето име, на кого е кръстено и т. н., не се прилагат методи като етнографско интервю, също преномените не се разглеждат като елемент на комуникативния акт. Не се прилага детайлен интердисциплинарен метод, който съчетава лингвистичната информация с демографска, статистическа и етнографска (Гандев / Gandev 1989: 24).

2. Наблюдения върху личните имена, образувани от старинни именни основи

Темата за образуването на ЛИ в българския именник е разглеждана частично. Първият опит за обобщаващо изследване върху антропонимното образуване е дисертацията „Начини за образуване на лични имена от славянски произход в съвременната българска антропонимия“, 1982 г., В. Търново на А. Кондукторова-Вълканова, която представя основните начини, по които са образувани личните имена, употребявани у нас за периода 1901 – 1980 г.⁴ (Кондукторова-Вълканова / Konduktorova-Valkanova 1982: 3, 10). Най-продуктивни за този период се оказват антропонимните основи *слав, мил, мир, рад, бог, люб, цвят, вел, влад, злат*, антропонимните суфикси *-ан/-ян, -ка*. Според авторката в съвременните ЛИ са запазени около 270 старинни лексикални основи (предимно лексикално-граматично съотнесени към съществителните имена) – те дават представа за ценностната система на българите и дават добра основа за социологически и народопсихологич-

⁴ „Обект на изследването са антропонимната конверсия, антропонимната суфиксация, композицията, образуването на двойни ЛИ, абривиацията, антропонимното съкращаване и антропонимното новотворчество“.

чески изследвания⁵ (Кондукторова-Вълканова / Konduktorova-Valkanova 1982: 9, Кондукторова / Konduktorova 1983: 102). Данни за имеобразуването на съвременните антропоними са изнесени в книгата „Популярно ли е твоето име?“, С., 2004 г. на Т. Калканова; в книгата „Система на личните имена в българския и немския език“, Пловдив, 2009 г. на Б. Янев; на А. Чолева-Димитрова, Б. Янев „Съвременната българска антропонимна система (мода на личните имена)“, С., 2015 г.; на П. Радева „Нов речник на личните имена у българите“, С., 2020 г. и др. В изследването „Популярно ли е твоето име?“ Т. Калканова установява, че през периода 1970 – 1992 г. най-много новородени в София получават имена, образувани с компоненти *-слава*, на 2-ро място с *-мира*, а етимоните *-мила*, *-зара*, *-дара* имат почти символично присъствие (Калканова / Kalkanova 2004: 102 – 106). Според изследването на Б. Янев отново трайни в съвременната антропонимия са лексикалните компоненти на старинни композити като *мир*, *слав*, *бер*, *благ*, *бог*, *буд*, *вел*, *вид*, *влад*, *год*, *дар*, *добър*, *драг*, *жив*, *люб*, *мил*, *рад*, *тих*, *стан*, *яр*. Най-използвани са съставките *мир* и *слав*, и то на втора позиция в композитума (Янев / Yanev 2009: 71 – 75).

В статистическия анализ на предложеното изследване сме включили и обработили преномените, образувани със следните 20 старинни лексикални компонента: *бог/бож*, *благ*, *бор*, *бран*, *вел*, *вид*, *вит*, *влад*, *дар*, *добър*, *драг*, *злат*, *крас*, *люб*, *мир*, *рад*, *свет*, *слав*, *тих*, *цвет*. В изследването се достига до извода кои са трайните старинни лексикални основи в имената на новородените в първото десетилетие на 21-ви век.

Според публично достъпните предварителни данни, оповестявани периодично от НСИ, класацията на най-разпространените лични имена на новородените в България за 2008 г. и 2018 г. е следната:

<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2018p.pdf>

Табл. № 1. Класация на най-разпространените лични имена на новородените в България за 2008 г. и 2018 г.

Топ 10 имена на момчетата, родени през 2008 година	Топ 10 имена на момчетата, родени през 2108 година	Топ 10 имена на момичетата, родени през 2008 година	Топ 10 имена на момичетата, родени през 2018 година
Георги	Георги	Виктория	Виктория
Александър	Александър	Мария	Мария
Мартин	Мартин	Габриела	Никол
Иван	Борис	Александра	София
Димитър	Никола	Никол	Рая
Николай	Димитър	Симона	Александра
Даниел	Даниел	Йоана	Дария
Кристиян	Калоян	Теодора	Габриела
Никола	Иван	Рая	Симона
Виктор	Теодор	Гергана	Йоана
Калоян	Николай	София	Теодора
Теодор	Виктор	Дария	Гергана

Това са данни за цялата страна и виждаме, че между тези високочестотни имена се нарежда само едно просто суфиксално име, образувано от традиционна именна основа *дар* – *Дария*. Последните години личното име *Дария* предизвиква бум в предпочитанията сред женските лични имена. В историческия ни антропонимикон откриваме формите *Дара*, *Дарена*, *Дарина*, *Дарка* и под., като най-старите записи са от XIV в. (Заимов / Zaimov 1994: 80). Формата *Дария* е новообразуване и е повлияна от множеството лични имена със същия формант *-ия*. „ЛИ *Дария* се открива в лексиконите и на повечето страни в Европа, в тях то се обяснява като женска форма на мъжкото ЛИ *Дарий*, знаменит персийски владетел (вж. Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева / Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva 2021: 22). От таблицата става видно, че в началото на 21-ви век част от най-харесваните имена са от християнския календар (*Георги*, *Димитър*, *Николай*, *Ма-*

⁵ Например през XV в. предпочитани са били имената с основи *рад*, *стан*, *драг*, *добър*, *брат* (Кондукторова / Konduktorova 1983: 102).

рия, Йоана). Популярни са сложносъставното име *Теодор* и женската форма *Теодора*, които отново нямат славянски произход. Потвърждава се обаче тенденцията на устойчив ръст на имена, свързани с българската история – *Борис*, *Калоян*, *Асен* и под., както и на домашните за именника ни, образувани от славянски основи, *Рая* и *Калина* (*Рая* от *Райо*, XVII век, *Калина* от храст *калина*, който има хубави червени цветове, или от *калина* „по-малка зълва“ (наречена по храста, срв. *Малина* от храст *малина*, XV век) (Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva, Petkovab 2021b: 64, (Заимов / Zaimov 2004: 273, 165).

2.1. Участието на старинните славянски основи в сложносъставни (двуосновни) имена

Сложните преномени образуват най-стария пласт ЛИ. Смята се, че моделите, по които възникват праславянските двуосновни антропоними са унаследени от индоевропейския праезик. Архаичните двучленни имена се свързват с древната славянска общност и днес смисловото съдържание на повечето от тях е ясно на българите (за разлика от християнските или западните имена) (Толстая / Tolstaya 2021: 9 – 32, Петков / Petkov 2010: 298, Бояджиев / Boyadzhiev 1999: 16, Янев / Yanev 2009: 71, 75). Изследването сочи, че много от старинните общославянски композити са останали в историческия именник и днес не се откриват сред имената на новородените, напр. *Баломир*, XVI в., *Властимир*, IX в., *Мезомир*, VI в. и др. (Заимов / Zaimov 2004: 17, 74, 213, 342). Както споменахме, от значението на основите узнаваме за ценностната система на славяните. Словообразователната структура на сложните преномени се състои от две антропонимни основи, свързани в една антропонимна произвеждаща основа. Двата члена от тази основа се характеризират с лексикална пълноценност, като всеки от тях може да образува самостоятелно ЛИ, т.е. сложните преномени са съставени „от два самостоятелни в синтактично отношение изрази, обединени от форма и значение в едно цяло“ (Кондукторова-Вълканова / Konduktorova-Valkanova 1986: 77, Янев / Yanev 2009: 71). Често композитите имат словообразователна структура, състояща се от субстантив + субстантив (*Мирослав*, *Цветомир*), вербална част + субстантив (*Борислав*, *Десислава*, *Любомир*), адектив + субстантив (*Белослава*, *Драгомир*, *Добромир*) и др. Образоването на сложни имена става със или без интерфикс. Най-често съединителните гласни са *о*, *и*, *е*. Композитите не са суфиксално оформени.

Изследвани корпуси

Съставени са 32 отделни корпуса с мъжките и женските лични имена на децата, родени в съответния град през съответната година –16 за МЛИ и 16 за ЖЛИ (по 8 за 2008 г. и 8 за 2018 г.).

Сложносъставни имена в ранговите списъци през 2008 г. и 2018 г.:

Табл. № 2. Сложносъставни имена в ранговите списъци през 2008 г. и 2018 г.⁶

2008		2018		2008		2018	
София							
15. ТЕОДОРА	70	14. ТЕОДОРА	70	13. ТЕОДОР	112	7. ТЕОДОР	175
26. БОРИСЛАВА	48	24. БОЖИДАРА	51	15. БОЖИДАР	97	23. БОЖИДАР	82
43. ДЕСИСЛАВА	31	57. БЕЛОСЛАВА	23	24. БОРИСЛАВ	73	24. ВЛАДИМИР	78
47. БОЖИДАРА	30	80. БОРИСЛАВА	16	28. ВЛАДИМИР	57	37. БОРИСЛАВ	45
117. БЕЛОСЛАВА	12	162. ЛЪЧЕЗАРА	7	33. ДЕНИСЛАВ	45	42. ЛЮБОМИР	36
124. МИРОСЛАВА	12	165. РАДОСЛАВА	7	42. СТАНИСЛАВ	38	45. ТОДОР	33
133. КРАСИМИРА	11	172. БЛАГОВЕСТА	6	43. ЛЮБОМИР	37	47. РАДОСЛАВ	30
149. ЦВЕТОМИРА	10	198. ДЕСИСЛАВА	5	53. КРАСИМИР	27	49. ЛЪЧЕЗАР	28
172. РАДОСЛАВА	8	206. МИРОСЛАВА	5	54. МИРОСЛАВ	27	64. КРАСИМИР	21
179. ЛЮБОМИРА	7	218. ВЛАДИМИРА	4	59. ВЛАДИСЛАВ	25	66. ВЛАДИСЛАВ	19
187. СТАНИСЛАВА	7	228. КРАСИМИРА	4	64. СВЕТОСЛАВ	22	71. ДЕНИСЛАВ	17

⁶ Първите числа показват номера на името в ранговите списъци, вторите числа показват броя новородени, назовавани с даденото име.

2008	2018	2008	2018
193. ВЕЛИСЛАВА 6	231. ЛЮБОМИРА 4	66. ВЕНЦИСЛАВ 21	72. СВЕТОСЛАВ 17
203. ЛЪЧЕЗАРА 6	240. СТАНИСЛАВА 4	67. ЛЪЧЕЗАР 21	81. СТАНИСЛАВ 14
215. ВЕЛИЗАРА 5	244. ЯНИСЛАВА 4	73. ТОДОР 19	85. МИРОСЛАВ 12
216. ВЛАДИСЛАВА 5	260. ЕЛИЗАРА 3	91. ЦВЕТОМИР 13	88. ЦВЕТОМИР 12
220. ДЕНИСЛАВА 5	279. ЛЮДМИЛА 3	92. ВЕЛИСЛАВ 12	99. ВЕЛИЗАР 9
244. ВЕНЦИСЛАВА 4	294. СВЕТОСЛАВА 3	94. СТАНИМИР 12	106. БРАНИМИР 8
246. ВЛАДИМИРА 4		95. БЛАГОВЕСТ 11	107. ВЕЛИСЛАВ 8
317. СТАНИМИРА 3		107. БОГДАН 9	108. ВЕНЦИСЛАВ 8
		118. РОСТИСЛАВ 8	121. ЯНИСЛАВ 7
		120. ТИХОМИР 8	128. ДОБРОМИР 6
		123. БРАНИМИР 7	135. БОРИМИР 5
		130. ВЕЛИЗАР 6	147. СТАНИМИР 5
		135. ЛЮБОСЛАВ 6	152. БЛАГОВЕСТ 4
		147. БОГОМИЛ 5	163. СВЕТЛОЗАР 4
		148. БОРИМИР 5	164. СВЕТОЗАР 4
		157. СВЕТЛОЗАР 5	169. ТИХОМИР 4
		158. СВЕТОЗАР 5	178. БОГОМИЛ 3
		161. ЯНИСЛАВ 5	190. ЛЮБОСЛАВ 3
		168. ДОБРОМИР 4	201. ТОМИСЛАВ 3
		175. ЛЮДМИЛ 4	203. ЦВЕТОСЛАВ 3
		196. БОРОМИР 3	
		205. ДЕСИСЛАВ 3	
		207. ДРАГОМИР 3	
		231. ЦВЕТОСЛАВ 3	
Пловдив			
8. ТЕОДОРА 28	9. ТЕОДОРА 28	16. ТЕОДОР 29	6. ТЕОДОР 47
36. БОЖИДАРА 10	14. БОЖИДАРА 18	18. БОЖИДАР 27	13. БОЖИДАР 31
49. ДЕСИСЛАВА 8	60. КРАСИМИРА 6	26. ТОДОР 21	27. КРАСИМИР 16
72. БОРИСЛАВА 6	70. ДЕСИСЛАВА 5	31. КРАСИМИР 17	30. ВЛАДИМИР 15
124. КРАСИМИРА 4	82. ЛЪЧЕЗАРА 5	33. РАДОСЛАВ 16	34. БОРИСЛАВ 13
143. БЕЛОСЛАВА 3	115. БЕЛОСЛАВА 3	36. ДЕНИСЛАВ 14	39. ТОДОР 11
154. ЛЮБОМИРА 3		38. ЛЮБОМИР 14	48. РАДОСЛАВ 8
164. ЦВЕТОМИРА 3		39. БОРИСЛАВ 13	50. ДЕНИСЛАВ 7
		41. ВЛАДИМИР 13	65. ВЕЛИЗАР 5
		46. СТАНИСЛАВ 12	66. ЛЪЧЕЗАР 5
		62. ВЕНЦИСЛАВ 7	67. ЛЮБОМИР 5
		66. ЛЪЧЕЗАР 7	71. БОГОМИЛ 4
		67. МИРОСЛАВ 7	72. ВЕНЦИСЛАВ 4
		70. СТАНИМИР 7	83. ВЛАДИСЛАВ 3
		73. ВЕЛИЗАР 6	91. МИРОСЛАВ 3
		100. ЯНИСЛАВ 4	97. СТАНИСЛАВ 3
		106. ВЛАДИСЛАВ 3	
		121. СВЕТЛОЗАР 3	

[illegible]

Велико Търново			
10. ТЕОДОРА 6 29. ДЕСИСЛАВА 3	19. БЕЛОСЛАВА 3	9. ДЕНИСЛАВ 8 20. ТЕОДОР 5	7. ТЕОДОР 11 10. ВЛАДИМИР 7 19. ЛЮБОМИР 4 24. ЛЪЧЕЗАР 3 28. СВЕТОСЛАВ 3
Стара Загора			
31. ТЕОДОРА 5 48. БОЖИДАРА 3	9. ТЕОДОРА 10 11. ДЕСИСЛАВА 8 20. БОЖИДАРА 6 29. БЕЛОСЛАВА 4	12. БОЖИДАР 13 16. ТЕОДОР 11 18. ДЕНИСЛАВ 10 30. МИРОСЛАВ 6 33. БОРИСЛАВ 5 36. КРАСИМИР 5 46. ЛЮБОМИР 4 48. СТАНИМИР 4 49. СТАНИСЛАВ 4 54. ВЕНЦИСЛАВ 3 55. ВЛАДИМИР 3 60. ДОБРОМИР 3 65. ЛЪЧЕЗАР 3 71. РОСТИСЛАВ 3 74. СВЕТОСЛАВ 3	7. ТЕОДОР 19 9. БОЖИДАР 16 17. ВЛАДИМИР 9 21. РАДОСЛАВ 8 28. ВЕЛИЗАР 5 43. БОРИСЛАВ 3 52. МИРОСЛАВ 3 55. ПРЕСЛАВ 3 56. СТАНИСЛАВ 3 59. ЦВЕТОМИР 3
Благоевград			
16. БОЖИДАРА 4 24. БОРИСЛАВА 3 34. ТЕОДОРА 3	5. БОЖИДАРА 7 20. БОРИСЛАВА 3	16. БОРИСЛАВ 6 21. ЛЮБОМИР 6 22. БОЖИДАР 5 23. ВЛАДИМИР 5 31. ДЕНИСЛАВ 4 37. ЛЪЧЕЗАР 3	6. БОЖИДАР 13 13. ТЕОДОР 8 14. ВЛАДИМИР 7 20. ДЕНИСЛАВ 5 31. БОРИСЛАВ 3
Плевен			
13. ТЕОДОРА 8 18. КРАСИМИРА 7 25. БОРИСЛАВА 5 31. ДЕСИСЛАВА 5 41. ЦВЕТОЗАРА 3	17. БЕЛОСЛАВА 4 18. БОРИСЛАВА 4 27. БОЖИДАРА 3 41. ТЕОДОРА 3	6. ТЕОДОР 13 9. ДЕНИСЛАВ 10 15. ЦВЕТОМИР 9 20. БОЖИДАР 8 23. СТАНИСЛАВ 6 24. РАДОСЛАВ 6 29. ЛЪЧЕЗАР 5 31. МИРОСЛАВ 5 33. БОРИСЛАВ 4 38. ВЕЛИСЛАВ 4 50. ЛЮБОМИР 3 52. ВЛАДИСЛАВ 3 58. СВЕТОСЛАВ 3	5. ТЕОДОР 13 9. БОЖИДАР 10 14. ВЛАДИМИР 6 20. СТАНИСЛАВ 5 21. БОРИСЛАВ 4 22. ВЕЛИЗАР 4 23. ВЛАДИСЛАВ 4 28. РАДОСЛАВ 4

Географското разпространение и позицията на високочестотните сложносъставни имена в ранговия списък на всеки град е представено на следващата таблица. Най-разпространените сложносъставни лични имена (тези, които заемат първите 15 позиции в ранговете списъци), са следните:

Табл. № 3. Сложносъставни имена, които се намират на върха на ранговите списъци през 2008 г. и 2018 г.

Име		
	2008 г.	2018 г.
Теодора (името е продуктивно, но е с чужд произход)	7 м. Русе 8. м. Пловдив 10 м. Велико Търново 13 м. Плевен 15 м. София	7 м. Русе 9 м. Пловдив и Стара Загора 14 м. София
Божидара		5 м. Благоевград 14 м. Пловдив
Белослава	12 м. Русе	
Десислава		11 м. Стара Загора
Теодор (името е продуктивно, но е с чужд произход)	6 м. Плевен 11 м. Русе 13 м. София 14 м. Варна	5 м. Варна, Плевен 6 м. Пловдив 7 м. София, Велико Търново и Стара Загора 13 м. Пловдив и Благоевград 15 м. Русе
Божидар	12 м. Стара Загора 15 м. София	6 м. Благоевград 9 м. Стара Загора и Плевен
Владимир		10 м. Велико Търново 14 м. Благоевград и Плевен
Борислав		15 м. Варна
Денислав	9 м. В. Търново и Плевен	
Цветомир	15 м. Плевен	

Табл. № 4. Обобщаващи данни за най-разпространените високочестотни сложносъставни лични имена

Име	Брой носители, 2008 г.	Брой носители, 2018 г.
Теодора, XVI в.	148	134
Божидара, XVI в.	52	96
Белослава, XIII в.	24	44
Десислава, XIII в.	–	8
Теодор, IX в.,	219	334
Божидар, XVI в.	171	174
Владимир IX в.	101	140
Борислав, XV в.	124	96
Денислав	111	34
Цветомир	9	–

Най-популярното композитно ЖЛИ се оказва *Теодора* (традиционно за именника ни, но неславянско), следват калкираният вариант *Божидара*, славянските *Десислава* и *Белослава*. Най-старото ЖЛИ е *Белослава*, XIII в., гр. *Теодора* и калката *Божидара* са от XVI век. Най-много са носителите на имена със старинни славянски основи *-слава* (най-много в Русе през 2008 г.) и корен *бож-* (най-много в Благоевград през 2018 г.).

Най-популярните композитни МЛИ са *Теодор*, *Божидар*, *Борислав*, *Денислав*, *Владимир*. Най-старите славянски МЛИ са *Владимир IX в.*, *Борислав XV в.*, *Божидар XVI в.*, *Денислав* и *Цветомир* са нови в именника (Заимов / Zaimov 1994)⁷. Най-много имена с основа *-мир* има в Благоевград през 2008 г., със *-слав* в Плевен през 2008 г.

Най-често срещаните сложносъставни имена в средата на именните списъци са образувани със следните антропонимни основи:

Табл. № 5. Сложносъставните имена в средата на ранговите списъци

ЖЛИ с компонент:	МЛИ с компонент:
-слава: <i>Белослава, Десислава, Борислава, Мирослава, Радослава, Станислава, Велислава, Владислава, Венцислава, Янислава, Светослава</i> -мира: <i>Красимира, Цветомира, Владимира, Станимира, Цветомира</i> -зара: <i>Лъчезара, Елизара, Цветозара, Велизара</i> -дара: <i>Божидара</i> -веста: <i>Баговеста</i>	-слав: <i>Владислав, Станислав, Мирослав, Велислав, Ростислав, Любослав, Янислав, Томислав, Радослав, Десислав, Цветослав.</i> -мир: <i>Владимир, Цветомир, Любомир, Цветомир, Станимир, Тихомир, Бранимир, Богомир, Добромир, Боромир, Драгомير, Боримир, Бранимир, Драгомир</i> -зар: <i>Лъчезар, Велизар, Светлозар, Светозар</i> -дар: <i>Божидар.</i> -дан: <i>Богдан</i> -мил: <i>Богомил, Людмил</i>

Имената, които се срещат с най-малко 3 референции и са с по-късна хронология, са: *Боромир*, *Боримир*, *Денислав*, *Цветомир*, *Любомир*; *Цветомира*, *Цветозара*, *Людмила*, *Лъчезара*, *Велизара*, */Венцислава* (от чешки), *Елизара*, *Янислава*. Те са образувани по модела на старинните композити с компоненти *-мир*, *-слав*, *-зара* или по словообразователните типове с компоненти *-зара* и *-слава*. Сложносъставни ЛИ – неоантропоними в гр. София през 2014 г. са *Благодара*, *Желислава*, *Милозара*, *Танимира*, *Тедислава*; *Божийдар*, *Емислав*, *Юлислав*. Нововъведено е и ЖЛИ *Цветоплама*⁸ (Choleva-Dimitrova, Dancheva, Vlahova-Angelova, G. Petkova 2021a: 76, 80). Не рядко тези нови композитни лични имена са образувани от комбинацията на едноосновно име + основа на старинен композит (както *Великослава* от *Велика* + *слава*) и др., като ЛИ може да е от славянски или от чужд произход.

2.2. Едносъставни лични имена с участието на старинни славянски основи

Едносъставните ЛИ са от самостоятелни основи и от съкратени основи със или без суфиксално оформяне. В изследваните корпуси се откриват следните антропоними от тази група. Това са:

Таблица № 6. Едносъставни ЛИ, образувани от старинни основи

ЖЛИ: <i>Боряна, Велина, Дара, Дариа / Дария, Дарина, Златина, Златка, Люба, Любов, Мила, Милена, Милица, Рада, Радиана, Радка, Радост, Радостина, Светла, Светлана</i>
МЛИ: <i>Борил, Велин, Дариан, Дарин, Дарио, Добри, Добрин, Златин, Красен, Милан, Милен, Ради, Светлин</i>

⁷ *Денислав* – първият компонент е хипокористична форма, т.е. съкратена част от друго име, изгубила своето значение (< от *-ден* в имена като *Младен*, *Владен*) + компонент *слав*. Някои автори свързват съставката *ден* със съществителното *ден* 'времето от изгрев до залез' (вж. Янев / Yanev 2009: 96).

⁸ ЛИ *Цветоплама*, образув. от *цвете* и *плама* 'пламък'; *Благодара* се изравнява по значение, не само по звучене, с *благодаря*; *Тедислава* е образувано от хипокористичната форма *Теди* < *Теодора* и втора част *-слава*. Имена, образувани от нарицателни лексикални основи с компоненти *-мир* и *-слав* посочва и К.-Вълканова, напр. *Цветезара*, *Цветомил* (вж. подробно Кондукторова-Вълканова / Konduktorova-Valkanova 1986: 78 – 82).

Като цяло словообразователните способности, посредством които са възникнали кратките славяно-български имена, са добре познати, описани са подробно от ономастите (вж. Петков / Petkov 2010: 299). Изследването няма за цел да направи подробен анализ на съкращаването при сложносъставните имена и простите имена, а да представи накратко тези способности.

2.2.1. На първо място следва да се спомене, че в изследваните корпуси имена преномените *Любов*, *Радост*, *Светла*, *Мила* и *Красен* са образувани чрез конверсия. Прави впечатление, че името *Радост* придобива популярност в големите градове през 2018 г.

Таблица № 7. ЛИ, образувани чрез конверсия

2008	2018	2008	2018
София			
<i>Любов</i> 5 <i>Радост</i> 11 <i>Мила</i> 27 <i>Светла</i> 6	<i>Радост</i> 17 <i>Светла</i> 5	<i>Красен</i> 3	–
Пловдив	<i>Радост</i> 6 <i>Мила</i> 3 <i>Светла</i> 3	–	–
Варна	<i>Радост</i> 8 <i>Мила</i> 5	–	–
Русе	<i>Радост</i> 4	–	–

За конверсия говорим, когато „съществуващи в езика ни пълнозначни думи по пътя на онимизацията се превръщат в лични имена“ (Ковачев / Kovachev 1987: 137). Този начин на образуване на лични имена е старинен⁹. Преходът на нарицателното име в лично се осъществява без прибавяне на словообразователен формант. Според характера на изходната дума като част на речта тези имена са от съществителните нарицателни имена *любов*, *радост*, от прилагателните имена *светъл* 'който излъчва светлина', *мил* и *красен* 'хубав, красив'. Не се регистрират имена от глаголи като *Галя* (< от 'галя, милвам'), (*Гален*, *Галена* от причастия (< от *гален* 'милван, глезен'), *Дарен* (< от *дарен* 'подарен, безвъзмездно даден' (свързва се с нарицателното *дар*) и др. (вж. Янев / Yanev 2009: 148-149). Новите ЛИ, образувани чрез конверсия, са предимно от чужд произход (*Камелия*, *Жасмина* и т.н.) и ще бъдат разгледани в следващи изследвания.

2.2.2. Една много голяма част от личните имена в българския език са образувани със суфикси. Този тип преномени представляват структурно единство на произвеждаща антропонимна основа и формант. Антропонимната основа може да бъде съкратена (напр. *Радо* от *Радомир*). Словообразователният процес следва основно две структурни схеми – традиционна антропонимна основа + нов суфикс; нова антропонимна основа + старинен, традиционен суфикс (вж. Кондукторова / Konduktorova 1983: 102). Почти всички ексерпирани имена са образувани с традиционни антропонимни суфикси *-ан*, *-ана* / *-яна* (*Цветан*, *Боряна*), *-ен* (*Милен*), *-ин* / *-ина* (*Велин*, *Велина*, *Дарин*, *Дарина*, *Добрин*, *Златин*, *Златина*, *Светлин*, *Радина*), *-ица* (*Милица*), *-ил* (*Борил*) и др.¹⁰. Суфиксът *-и* за образуване на умалителни имена е прибавен към цяла антропонимна основа – *Цвети* и към съкратена основа на затворена сричка – *Добри*, *Ради*. Останалите са образувани с умалително-гальовен суфикс *-ка* за образуване на съкратени ЖЛИ. Нови суфикси са прибавени към традицион-

⁹ „Превръщането на нарицателни имена в лични е стара славянска традиция да се дават лични имена със символическо значение“, а полученото лично име е било свързващият елемент между човека, от една страна, и неговата представа за света – от друга (К.-Вълканова / K.-Valkanova 1989: 100).

¹⁰ *Милен* – от *Мило*, *Миле* и *-ен*, XV в., *Мило* е от мил 'скъп, драг' или съкратено от *Богомил*, *Людмил* (Заимов / Zaimov 1994: 151 – 152), *Милан* от *Мило* и *-ан*, м. от *Милана*, XV в. което е от *Мила* и *-ана* (пак там: 150);

ни основи в имената *Дариа* / *Дария*, *Дарио* и *Дариан*. Суф. *-ия* обикновено се прибавя към цели антропонимни основи от чужд произход – *Анастасия*, *Антония*, *Емилия* и т.н.¹¹ Нов за нашата антропонимна система суфикс, който се съчетава със славянска антропонимна основа, е *-ио* /лат. *Марио*/ в ЛИ *Дарио* (София, 2018 г.). От чужди ЛИ имена е заимстван и суфиксът *-иан* (от лат. ЛИ като *Емилиан*, *Мариана*)¹².

Таблица № 8. Едносъставни ЛИ, образувани от старинни основи и нови суфикси

Дария	2008 г.	2014 г.	2018 г.
	–	6 м. София	5 м. София
		6 м. Пловдив	4 м. Пловдив
		5 м. Варна	7 м. Варна
		9 м. Русе	5 м. Русе
		13 м. В. Търново	7 м. В. Търново
		9 м. Стара Загора	4 м. Благоевград
		10 м. Благоевград	
		4 м. Плевен	
Дариан	–	София 4	София 6
Дарио	–	–	София 6

В изследването се екскерпират 6 преномена в София и Пловдив, образувани с умалителните суфикси *-и*, *-ка* и *-ица*. Това са МЛИ *Добри*, *Ради*, ЖЛИ *Златка*, *Радка*, *Цвети*, *Любка*, *Милица*¹³.

2.2.3. Съкратени имена от старинни славянски основи

За „ономастична универсалия“, характерна за индоевропейските езици, се приема съкращаването на ЛИ, вследствие на което се образуват множество нови форми. Напр. от ЛИ *Любомир* (инвариант) се образуват варианти *Любо* и *Миро*, които стават инварианти на следните варианти: *Любен*, *Любчо*, *Мирчо*, *Мирон* и т.н. (Янев / Yanev 2009: 154, Чобанов / Chobanov 1987: 141). От съкратените сложни имена се образуват множество афиксални форми.

Обикновено едносъставните кратки имена са образувани чрез съкращаване на първия или на втория компонент на изходния проприален композит. Огромна част от съкратените имена са образувани чрез деривация – чрез разширяване на основата посредством суфикс (вж. Петков / Petkov 2010: 298-314). Повечето имена са съкратени. Напр. *Боряна* от *Боро* и *-яна*, *Боро* е съкратено от *Борис(лав)* (Заимов / Zaimov 1994: 29-30); *Борил* от *Боро*, *Боре* и *-ил*, XI в., *Боро* е съкр. от *Борис(лав)*, *Боримир* (пак там: 29); *Велин*, XV в. (от *Веле*, *Вело* и *-ин*, *Вело* е съкратено от *Велико*, *Величко*, *Ве-*

¹¹ При образуването на български ЖЛИ през XX век суфиксът *-ия* проявява съчетаемост с именни и с глаголни основи. Напр. от субстантивна основа са *Дария*, *Невенция*, *Златия*, от адективна – *Благия*, *Велия*, *Славия*. Регистрирани са и двусловни ЛИ – *Благодатия*, *Велимилция*, *Людмилция*, също имена от съкратена основа – *Десия* от *Десислава*, *Красия* от *Красимира*, *Надия* от *Надежда* (вж. Кондукторова / Konduktorova 1983: 23 – 24). Към неоантропонимите биха могли да се причислят и ЖЛИ *Богия* и *Богиния*, образувани с помощта на суфикса *-ия* (Влахова-Ангелова / Vlahova-Angelova 2021d: 198).

¹² Напр. нови имена за периода 1901 – 1980 г. са *Галиана*, *Добриана*, *Радияна*, *Светлиана* (Вълканова / Valkanova 1989: 103).

¹³ В последните години антропонимите, съдържащи умалителни суфикси *-ка(а)*, *-ко(о)*, *-чи(о)* се смятат за остарели и непрестижни и имат все по-рядка употреба (вж. Чолева-Димитрова, Янев / Choleva-Dimitrova, Yanev 2015).

лислав) (пак там: 46), Дара от Даро, съкратено от Божидар, Даро-слав, Даро-дан; Дарина от Дара и -ина, от Дарин, което е от Даро, съкр. от Божидар; Дарин от Даро и -ин, Даро е съкратено от Божидар, Даро-слав, Даро-дан (пак там: 80); Люба, ж. от Любо, XVI в., Любо е съкратено от Любо-мир, Любо-мил (пак там: 142-143); Мила, ж. от Мил, Мило, XV в. Мил може от Богомил (пак там: 150); Рада, ж. от Рад, Радо, XVI в., рад е старинно прил. радостен, Радо е съкратено от Радо-мир, Радо-слав (пак там: 185-186)¹⁴.

2.2.4. Двойни лични имена, съдържащи старинни славянски основи в изследваните корпуси не се откриват, но вероятно те са с референции 1 и 2. В предишни изследвания сме регистрирали преномените Дара-Мария, Дарина-София, Ивайла-Божидара, Ина-Дарена, Рада-Мария (Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva, Petkova: 2021b: 77 – 78). Тези имена са нетипични за нашата съвременна антропонимна система, макар и да водят началото си от Средновековието.

Изводи

- В първото десетилетие на 21-ви век преобладават сложносъставните и едносъставни суфиксални антропоними, образувани със старинна славянска основа. Най-популярните двусловни ЛИ от тях са: Божидара, Белослава; Божидар и Владимир.
- С най-голяма активност са следните етимони: При МЛИ: -слав (слава) (Плевен, Русе, Варна) и -мир (мир или свят) (В. Търново, Плевен); бог-/бож- (Ст. Загора, 2008 г.); люб- (любов, обич, обичам) (Благоевград); цвет- (цвете) (Плевен, 2018 г.); влад- (владее, властвам) (Плевен, В. Търново, Благоевград, 2018 г.) и рад- (радостен) (Ст. Загора, Русе, Благоевград, Плевен, 2018 г.). При ЖЛИ: -слава (главно в ИБ, 2008 г.); -дара (Благоевград, 2008 г.); с корен бог-/бож- (Благоевград, 2018 г.); мира- (само в Плевен и Пловдив през 2018 г.); крас- (Плевен, 2008 г.); цвет- (Благоевград, Плевен, 2008 г.; Русе, София и Пловдив, 2018 г.).
- Забелязва се редуване на съединителните гласни в състава на антропонима, т.е. имената са с различна хронология: напр. Боромир и Боримир – старатата форма е Боримир 'да бъде прочут в борба, в бой', XVI в. (Заимов / Zaimov 1994: 29).
- Конструкциите на композитите без съединителна гласна са малко: Богдан, Людмил, Людмила.
- Изчисленията показват, че в основния фонд на именника рядко се срещат основите: за МЛИ – -брат-, вид-, вит-, -драг, много рядко, епизодично -вест-, -дан-, -свет-, благ-, бран-, дар-, злат-; за ЖЛИ – не се срещат имена, образувани от основите бран-, -брат; вид-, вит-, добр-, драг-, тих-, много рядко (в 1 или 2 града еднократно) -мила-, -света; благ-, вел-, влад-, злат-, мир-.
- По-нови сложносъставни ЛИ са Цветомир, Денислав, Любомир, Боромир, Янислав, Драгомир; Велизара, Янислава, Людмила, Венцислава, Благовеста, Цветозара, Цветомира. Те са интересни с това, че пазят и следват елементи със старинна основа.
- Морфологично съкращаване на ЛИ често е средство за образуване на по-кратки имена. Най-много имена са образувани със суфиксите -ин / -ина и -а при женските имена. Нови суфикси към старите основи са -ия с вариант -иа; -ио, -иан.
- По отношение на имената на новородените в началото на 21-ви век, съдържащи като компонент старинна славянска основа, може да се заключи, че преобладават традиционните преномени като Божидар, Владимир, Борислав. Даването на такива имена отговаря на семантичната, т. нар. етимологична тенденция. Вероятно има етнопсихологически причини, които способстват най-честите именни основи трайно да доминират в антропонимната система на българите. Подкрепя се идеята на Хр. Гандев, че славянобългарската антропонимия се е задържала именно заради магическата сила на името, която по-късно се поема от имената на светци, които приемат функцията да закрилят носителите им (вж. Кръстева-Благоева / Krasteva-Blagoeva 1999: 16).

¹⁴ Възможно е ЛИ Мила да е образувано чрез конверсия, а ЛИ Добри и Ради да са получени по начин, различен от посочения по-горе.

- В следващите изследвания, в рамките на проекта „Личните имена в България в началото на 21-ви век“, предстои да бъдат разгледани останалите словообразователни особености на българските лични имена в началото на 21-ви век.

Цитирана литература / References

- Бояджиев 1999: Бояджиев, Т. Сложни собствени имена за лица в българския език. – *Pozprawy Slawistyczne* 16, UMCS, с. 45 – 52. (Boyadzhiev 1999: Boyadzhiev, T. Slozhni sobstweni imena za lica w balgarskiya ezik. – *Pozprawy Slawistyczne* 16, UMCS, pp. 45 – 52.)
- Влахова-Ангелова 2021d: Влахова-Ангелова, М. Лични имена, образувани от основата *бог-*, в историческата и съвременната българска антропонимия. – В: Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева (ред.). *Слъдовати достоитъ. Доклади от Международната ономастична конференция „Антропоними и антропонимни изследвания в началото на XXI век“*, посветена на 100-годишнината от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Заимов. София: „Проф. Марин Дринов“, с. 186 – 203. (Vlahova-Angelova 2021b: Vlahova-Angelova, M. Lichni imena, obrazuvani ot osnovata bog-, v istoricheskata i savremennata balgarska antroponimiya. – V: Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva (red.). *Slyadovati dostoit. Dokladi ot Mezhdunarodna onomastichna konferentsiya „Antroponimi i antroponimni izsledvaniya v nachaloto na XXI vek. Sofia: Prof. Marin Drinov, pp. 186 – 203.)*
- Вълканова 1989: Вълканова, А. Традиция и новаторство в образуването на българските лични имена. – Във: *Втори международен конгрес по балгаристика*, 23 май – 3 юни 1986 г. София: БАН, с. 100 – 107. (Valnkanova 1989: Valkanova, A. Traditsiya i novatorstvo v obrazuvaneto na balgarskite lichni imena. – Vav: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika*, 23 may – 3 yuni 1986 g. Sofia: BAN, pp. 100 – 107.)
- Гандев 1989: Гандев, Хр. Българската народност през XV век: Демографско и етнографско изследване. Второ преработено изд. София: „Наука и изкуство“. (Gandev 1989: Gandev, Hr. Balgarskata narodnost prez XV vek: Demografsko i etnografsko izsledvane. Vtoro preraboteno izd. Sofia: „Nauka i izkustvo“.)
- Заимов 1994: Заимов, Й. Български именник. София: БАН. (Zaimov 1988: Zaimov, Y. Balgarski imennik. Sofia: BAN.)
- Калканова 2004: Калканова, Т. „Популярно ли е твоето име?“. София: „Св. Климент Охридски“. (Kalkanova 1996: Kalkanova, T. Populyarno li e tvoeto ime? Sofia: „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Ковачев 1987: Ковачев, Н. Честотно-гълковен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия. София: Д-р Петър Берон. (Kovachev 1987: Kovachev, N. Chestotno-talkoven rechnik na lichnite imena v savremennata bylgarska antroponimiya. Sofia: D-r Petar Beron.)
- Кондукторова-Вълканова 1982: Кондукторова-Вълканова, А. Начини за образуване на лични имена от славянски произход в съвременната българска антропонимия. Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „Кандидат на филологическите науки“, В. Търново, ВУ „Кирил и Методий“, Филологически факултет. (Konduktorova-Valkanovva 1982: Konduktorova-Valkanova, A. Nachini za obrazuvane na lichni imena ot slavyanski proizhod v savremennata balgarska antroonimiya. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchna stepen „Kandidat na filologicheskite nauki“, V. Tarnovo, VU „Kiril i Metodiy“, Filologicheskii fakultet.)
- Кондукторова 1983: Кондукторова, А. Суфиксалните лични имена в съвременната българска антропонимия от славянски произход. – В: *Трудове на великотърновския университет „Кирил и Методий“*, Филологически факултет, том XVIII, кн. 2 (1981 / 1982). София, с. 7 – 41). (Konduktorova 183: Konduktorova, A. Sufiksalnite lichni imena s savremennata balgarska antroponimiya ot slavyanski proizhod. – W: *Trudove na velikotarnovskiya universitet „Kiril i Metodiy“*, Filologicheskii fakultet, tom XVIII, kn. 2 (1981 / 1982). Sofia, pp. 7 – 41.)
- Кондукторова-Вълканова 1986: Кондукторова-Вълканова, А. Новите сложни лични имена в българската антропонимия. – *Език и литература*, кн. 1, год. XLI, с. 77 – 82). (Konduktorova-Valkanova 1986: Konduktorova-Valkanova, A. Novite slozhni lichni imena v balgarskata antroponimiya. – *Ezik i literatura*, kb. 1, god. XLI, pp. 77 – 82.)
- Кръстева-Благоева 1999: Кръстева-Благоева, Ев. Личното име в българската традиция. София: „Проф. М. Дринов“. (Krasteva-Blagoeva 1999: Krasteva-Blagoeva, Ev. Lichnoto ime v balgarskata traditsiya. Sofia: „Prof. M. Drinov“.)
- Петков 2010: Петков, М. Образуване на кратките лични имена от славянски произход в старобългарската антропонимия. – В: *СЪСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКАТА ОНОМАСТИКА*, том 10, брой 1. В. Търново: „Св. св. Кирил и Методий“, с. 286 – 303. ([Petkov 2010: Petkov, M. Obrazuvane na kratkrite lichni imena ot slavyanski proizhod v stawobalgarskata antroponimiya. – V: *Systoyanie i problemi na balgarskata onomastika*, том 10, брой 1. V. Tarnovo: „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, pp. 286 – 303.)

- Радева 2020: Радева, П. Нов речник на личните имена у българите. София: „Проф. М. Дринов“. (Radeva 2020: Radeva, P. Nov rechnik na lichnite imena u balgarite. Sofia: „Prof. M. Drinov“.)
- Толстая 2021: Толстая, С. Двусоставные антропонимы в праславянском языке.– Вопросы ономастики. 2021. Т. 18. № 2. с. 9 – 32. (Tolstaia 2021: Tolstaia, S. Dvusostavnye antroponimy v praslavianskom iazyke. pp. 9–32.)
- Чолева-Димитрова, Янев 2015: Чолева-Димитрова, А., Янев, Б. Съвременната българска антропонимна система (мода на личните имена), ч. 1. София- Пловдив: Хоризонти. (Choleva-Dimitrova, Yanev 2015: Choleva-Dimitrova, A., Yanev, B. Savremennata balgarska antroponimna sistema (moda na lichnite imena), ch. 1. Sofia- Plovdiv: Horizonti.)
- Чолева-Димитрова, Данчева 2018: Чолева-Димитрова, А., Данчева, Н. Личните имена в София и Варна през 2014 година. – В: Алексова, Кр., Ангелов, А., Исса, К., Венкова, Цв., Апостолова, Д., Сотиров, П., Кънчева, П., Цанков, К. (съст.). Проблеми на социолингвистиката. Т. 13. Общественият процес и тяхното отражение в езика. София: Международно социолингвистическо дружество, 122 – 128. (Choleva-Dimitrova, Dancheva 2018: Choleva-Dimitrova, A., Dancheva, N. Lichnite imena v Sofia i Varna prez 2014 godina. – V: Aleksova, Kr., Angelov, A., Issa, K., Venkova, Tsv., Apostolova, D., Sotirov, P., Kancheva, P., Tsankov, K. (sast.). Problemi na sotsiolingvistikata. T. 13. Obshtestvenite protsesi i tyahnoto otzazhenie v ezika. Sofia: Mezhdunarodno sotsiolingvisticheskoto druzhestvo, pp. 122 – 128.)
- Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева 2021: Чолева-Димитрова, А., М. Влахова-Ангелова, Н. Данчева. Мода на личните имена в българските градове (Изследване на личните имена през 2014 – 2015 г.). София: “Проф. Марин Дринов” (Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva 2021: Choleva-Dimitrova, A., Vlahova-Angelova, M., Dancheva, N. Moda na lichnite imena v balgarskite gradove (izsledvane na lichnite imena prez 2014 – 2015 g.) Sofia: „Prof. Marin Drinov“.)
- Choleva-Dimitrova, Dancheva, Vlahova-Angelova, Petkova 2021a: Choleva-Dimitrova, A., N. Dancheva, M. Vlahova-Angelova, G. Petkova. Are Contemporary Bulgarian Personal Names Still Indicative of a Bulgarian Identity?. – *Onoma*, 55 (2020), ICOS, 2021, pp. 247 – 266 <https://onomajournal.org/wp-content/uploads/2021/08/Onoma-55-1.13-Choleva-et-al.-final-web-August.pdf>
- Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva, Petkova 2021b: Choleva-Dimitrova, A., M. Vlahova-Angelova, N. Dancheva, G. Petkova. Dynamics of first names in the Bulgarian anthroponymic system (according to official first names in the city of Sofia, in the years 2007 and 2014). – *Onoma*, 56, ICOS, pp. 57 – 85 <https://onomajournal.org/wp-content/uploads/2021/12/Onoma-56-1.03-Choleva-et-al.-final-online.pdf>
- Янев, Б 2009: Янев, Б. Система на личните имена в българския и немския език, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“ (Yanev 2009: Yanev, B. Sistema na lichnite imena v balgarskiya i nemskiya ezik. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.)
- НСИ: Класацията на най-разпространените лични имена на новородените в България за 2008 г. и 2018 <<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2018p.pdf> > [20.08.2022]

SLAVIC-ORIGIN PERSONAL NAMES OF NEWBORNS IN CONTEMPORARY BULGARIAN ANTHROPONYMY

Nadezhda Dancheva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

ndancheva@ibl.bas.bg

Abstract. The research is part of the project *Personal Names in Bulgaria at the beginning of the 21st century*. Our efforts are focused on the task of presenting the Bulgarian personal name system at the beginning of the 21st century. The project represents a corpus-based study of the names of the newborn children in some of the largest cities of the country after Bulgaria's accession to the EU in 2007. The study is based on statistical and linguistic analyses and presents types and forms of the personal names of Slavic origin.

Keywords: *personal name, anthroponymic system, ancient name bases*

Nadezhda Dancheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ИЗ ИСТОРИЯТА И АНТРОПОНИМИЯТА НА ЕДНО БЪЛГАРСКО СЕЛО В ЮЖНА БЕСАРАБИЯ

Татяна Брага

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

t.braga@ibl.bas.bg; bragakarakash@gmail.com

Резюме. Диахронният аспект на българската антропонимия и проблемите, свързани с езика, историята и културното наследство на българските общности извън държавните граници, никога не са губили своята актуалност за българската наука. Акцентът в това изследване е малко проучен аспект от проблематиката, свързана с личноименната система на българските преселници от Южна Бесарабия. Целта на статията е да систематизира и въведе в научно обращение антропонимни данни от архивни документи от началото на XIX в. В статията е представен дискуссионният въпрос за името на селото, както и различни хипотези за произхода на ойконима и топонимното пространство (кварталонимията).

Ключови думи: *българска ономастика, историческа антропонимия, личноименна система на бесарабските българи*

Една от най-многочислените български общности зад граница е тази на територията на Украйна (Южна Бесарабия, Одеска област). Българите в съвременна Украйна живеят главно в Болградски, Измаилски, Арцизки район и в големите градове – Одеса, Болград, Измаил. Данните от последното преброяване на населението показват, че общият им брой в Украйна е около 200 хиляди души.

Началото на значителното българско присъствие в този район на Руската империя е поставено в края на XVIII и началото на XIX в. (Грек, Червенков / Grek, Chervenkov 1993). По време на Руско-турските войни българите масово напускат родината и идват в тези земи. Историците посочват няколко вълни на преселване: 1792 – 1806 г., 1806 – 1812 г. (от Източна и Североизточна България); 1828 – 1829 г. (от Ямболско); 1830 г. (от Сливенско). Следващата вълна идва след Кримската война (1853 – 1856 г.) и е по-скоро свързана с разместването на българите в пределите на самия Буджак (Дякович / Dyakovich 1918: 78 – 85).

В продължение на близо 2 века българските преселници пазят езика, традициите, обичаите, културата на своя народ. Част от тази култура са личните имена. Благодарение на съхранените в архивните регистри антропонимни данни, ще може да проследим в развитие променящата си антропонимна картина в едно конкретно българско селище. Настоящата статия¹, има за цел да реконструира състоянието на българската личноименна система на преселените през началото на XIX в. в с. Табак (Южна Бесарабия) компактни маси наши сънародници. Две столетия по-късно, в началото на XXI в., в селото живеят етнически българи, потомци на родове, емигрирали от територията на Османската империя през всичките периоди на преселването (1806 – 1812 г.; 1828 – 1829 г.; 1830 г.).

1. Кратка историческа справка.

Образуването на с. Табак² в Буджакската степ е свързано с масовото преселване на българи по време на Руско-турската война от 1806 – 1812 г., когато основната група от тях идва от североизточните райони на България. Какви са причините за изтеглянето на хиляди души от родните им места

¹ Изследванията са подпомогнати от Националната програма на МОН „Млади учени и пост-докторанти 2“, одобрена с РМС 206/07. 04. 2022г. Статията е част от проекта „Диахронен аспект на личноименната система на българската диаспора в Бесарабия, представен по нови архивни данни“.

² Навсякъде в текста ще се използва названието *Табак*, тъй като и до днес местните жители така наричат своето село. В архивните документи е „селение / колония Табак“.

към неизвестността? През последните години историците достигат до мнението, че те са комплексни. Основната причина за преселването е да избегнат постоянното насилие, помохамеданчване и жестоките гонения от страна на турските власти. От друга страна, това е преселническата политика на Русия спрямо българското население. Ще добавим и факта, че мнозина българи участват във военните действия на страната на Руската армия, а след края на войната се изтеглят заедно със семействата си в Южна Русия³.

2. Ойконимът Табак и кварталонимията на селото

Въпросът за именуването на с. Табак⁴ е дискуссионен. Въпреки че това не влиза в обсега на изследваната проблематика, ще направя малко отклонение. Произходът на названията на българските села в Бесарабия като цяло се определя от четири принципа: *първият* е свързан със запазване името на селището, откъдето се преселват в Руската империя; *вторият* е свързан с местната ойкономична традиция – възприемат се названията на ногайските селища, в които се заселват по-голямата част от преселниците; *третият* – селищата се наричат в чест на личност, взела участие в съдбата на българите; *четвъртият* е свързан с някакъв обект или названието на местността.

Наименованието на Табак е дадено от голяма група преселници, които идват през 1806 – 1812 г. Преселниците наричат селото по името на мястото, откъдето са тръгнали от България (Казанджиев / Kazandzhiev 2019: 34, 67). И до днес на територията на България в община Иваново, Русенско (един от районите, от които тръгва тази преселническа вълна), има населено място с име Табачка. Основният им занаят е бил табаклъка (обработването на кожи) (Геров 5 / Gerov 5: 31). В научната литература съществува и друго мнение – селото е основано няколко години по-рано, още през 1805 – 1806 г., на мястото на ногайското селище Табак, откъдето идва названието (Войникова / Voynikova 2008: 200, 202). Днес селото се нарича Табаки (Болградски район, Одеска област, Украйна). Това име то получава по-късно, едва през 1946 г. Според други данни през 1942 г. е прекръстено от румънските власти⁵, а съвременният му облик е възможно да е резултат от осмисляне в мн. ч. на руска почва (Войникова / Voynikova 2008: 202).

Със сигурност може да заключим следното: с. Табак е основано през 1812 г., разположено е на левия бряг на езерото Ялпуг и е станало административен център на българските колонии. През годината на основанието му в него има около 80 къщи и 600 жители. С разрастването на селището се поставя въпросът за превръщането му в град с име Болград (ойконимът също е предмет на дискусии и хипотези). Това става с нарочен указ на цар Александър I (1777 – 1825) от 29.12.1819 г.⁶, в който е записано: „... *главное же селение Табак, согласно желания переселенцев, переименовать Болградом*“ (Скалковский / Skalkovskii 1848: 23). Така Табак става Болград (Бесарабска област, окръг Измаилски). Според Скалковски през 1819 г. в него са живеели 146 семейства. С установяването на Болград (Табак) за център на областта, градът бързо се разраства и по-късно по инициатива на ген. И. И. Инзов южно на брега на езерото Ялпуг е построен нов град с това име. Оттук започва свое начало историята на съвременния град Болград, който впоследствие става център на българската диаспора. Градът и днес се смята за неофициална столица на бесарабските българи, а с. Табак през 1821 г. възвръща старото си име⁷. Част от жителите се преселват в новия пазарен център (Болград), където образуват

³ За причините на масовите изселвания вж. подробно: Мещерюк / Meshteriuk 1965; Грек, Червенков / Grek, Chervenkov / 1993; Думиник / Duminik 2015: 72 – 112; Дякович / Dyakovich 1918: 66 – 67.

⁴ Табак¹, мн. - ци, м. (тур.). Голям лист по-дебела хартия. Табак², мн. - ци, м. (тур.). Остар. Човек, който обработва кожи за кожени изделия; кожар (РБЕ).

⁵ През периода 1918 – 1940 г. и 1941 – 1944 г. Бесарабия е в състава на Кралство Румъния.

⁶ С Указ на цар Александър I от 29.12.1819 г. „Об устройстве задунайских переселенцев в Бессарабии“ е определен статутът на града и правното положение на българските преселници, според който „те се освобождават от воинска служба, данъци и получават по 60 десетини земя“ (1 десетина е равна на 11 декара).

⁷ Направената подробна историческа справка е от съществено значение за изследването, защото в някои изследвания и публикации има известно разминаване в информацията и фактологията. Обаче, както посочва Скалковски, първият историк на българските колонисти: „Болградъ и Табакъ са две названия на едно селище“ (Скалковский / Skalkovskii 1848: 23), поне до 1821 г. В по-късните архивни документи селищата присъстват вече като две различни колонии в Бесарабска област, Руска империя (до 1856 г.).

най-старата махала в града (Топалова / Topalova 2004: 259; Топалова / Topalova 2006: 435), известна в научната литература като *туканската* (от българския групоним тукани 'тукашни българи' (Топалова / Topalova 1995: 389 – 399), за заварените от втория поток преселници).

Има различни трактовки, свързани с понятието *махала* (Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2002: 175 – 195; Енц. България / Ents. Bulgaria 4: 106). Тук възприемаме следното определение: в селища (градове, села) махала е част от тях, старинно название на квартал. Народната *кварталонимия* дели с. Табак на следните махали: *Мигдания* (централната част на селото); *Болграшката махала* (води към Болград); *Гагалята* (южната част на селото, населена основно с гагаузи⁸); *Нантус махала* (според информаторите названието идва от растение, разпространено в тази част на селото).

3. Предмет, цели и задачи. Методология на изследването

Основната цел на настоящото изложение е да се въведе в научно обращение неизследван досега антропонимен материал, който съдържа ценни исторически свидетелства за националната ни идентичност. Личноименната система на българските преселници представлява интерес от културноисторическа и езикова гледна точка. Прегледът цели да допълни и възстанови, макар и частично, антропонимната картина на българското християнско население от началото на XIX в. В този контекст съхраняването на българската антропонимия е не само част от българското културно и историческо наследство, но и неразделна част от славянската и европейската култура и история.

Конкретната изследователска задача е свързана с анализирането и обобщаването на данни за личноименната система на българските преселници в Южна Бесарабия, като фокусът в изследването е върху принципите и моделирането на антропонимните номинации в конкретно населено място през определен исторически период. В процеса на работа са използвани описателният, сравнителният, статистическият, а също съпоставително-диахронният метод.

Актуалността на научното изследване се определя от 2 основни момента: от една страна, ексцерпираният и анализиран антропонимен материал добавя нови данни за българската етническа група на територията на Южна Бесарабия, от друга страна, от анализа на антропонимите се извлича важна информация за историята и езиковото ни наследство. Настоящата статия поставя началото на поредица изследвания, които си поставят за цел въз основа на официални статистически данни от XIX и XX в. да разгледат тенденциите в именуването на българските преселници от Южна Бесарабия в развитие в рамките на 2 столетия, през различни етапи на историческото му развитие, т.е. от първите заселници до наши дни. Използваният изворов материал досега не е бил предмет на проучване. От особена методологическа важност в настоящото проучване са видът и характерът на източниците, от които се извлича антропонимният материал.

От основаването на с. Табак са проведени няколко преброявания на населението, които са основен източник в настоящото изследване⁹. Първият списък на семействата, с който разполагаме, е „Перепись населения. Списки переселенцев. Бессарабия“ от 1818 г. Интерес представлява антропонимната система на българските преселници в първоначалното им състояние, все още слабо повлияна от културните контакти с други етноси. По-късно, през периода от 1828 – 1829 г., тук се преселват доста фамилии от ямболско и сливенско. Историците не посочват имената на конкретни села, но е очевидно, че данните за тези преселници ще допълнят антропонимната картина на селото. С тази цел на по-късен етап в проекта ще бъдат включени материали от второто преброяване, осъществено през 1835 г. Изследванията в тази посока ще продължат с допълване на нов изворов

⁸ Гагаузите са тюркоезичен народ, изповядващ православно християнство, исторически формирал се в северната част на Балканския полуостров около градовете Варна, Каварна, Балчик, Калиакра. Днес компактни маси са съсредоточени главно в Бесарабия (южно от Молдова и Одеска област на Украйна). Гагаузи живеят също в България, Гърция, Румъния.

⁹ Тези архивни документи се пазят в Научния архив на Република Молдова. За пръв път в този проект ще имаме възможност едновременно да анализираме трите преброявания от 1818 г. (НАРМ – Ф. 5, оп. 2, д. 442); „Ревиз-ские сказки“ от 1835 г. и 1850 г. Освен това на по-късен етап в изследването ще бъдат включени „Метрическите книги“ от Държавния архив на Одеска област и Измаилския архив (Украйна). За съвременното състояние на личните имена на жителите на с. Табак ще бъдат използвани данните от последното преброяване от 2001 г.

материал от последващото преброяване (1850 г.). Данните от 1835 и 1850 г. представляват интерес за изследването, защото отразяват променящото се състояние на именната система на бесарабските българи, които живеят в контакт с многонационалното население на Бесарабия, а образуването на имена е подложено на влиянието на културните и езикови контакти с други етноси (гагаузи, руснаци, украинци, молдовци и др.). Анализът на антропонимите, използвани за назоваване на няколко поколения в селото, ще очертаят основните процеси в антропонимната норма под влияние на различни фактори (полилингвистична среда, промяна на личните и фамилните имена според официалните норми на тогавашната Руска империя).

Освен от лингвистична гледна точка, антропонимните данни могат да бъдат интерпретирани с оглед на историческите реалности и ситуации, обществените промени и процеси. Това се определя от факта, че като цяло картината на миграционните процеси продължава да се променя и през следващите десетилетия. Движението на българите, проследено по данни на езика, разкрива отношенията им със завареното и придошлото чуждоезично население в областите, където са мигрирали, интерференцията и историческите процеси в живота на българите в тогавашна Руска империя.

Българската антропонимия е предмет на изследвания още от средата на XIX в. Коджов / Kodzhov 1887; Китанчев / Kitanchev 1893). Основоположникът на сравнителната граматика на славянските езици, словенецът Фр. Миклошич, изследва българските лични имена в съпоставка с тези на другите славянски народи. Истинската научна основа на антропонимните проучвания върху българската личноименна система е поставена от немския учен Г. Вайганд, който използва в изследването си личните имена от Речника на Н. Геров (Геров 5 / Gerov 5: 622 – 631), редица сборници и материали от периодичния печат. Въз основа на това изследване Вайганд издава първия Речник на личните имена (Вайганд / Vaygand 1926).

Няколко десетилетия по-късно се появяват и първите наши лексикографски трудове, обобщаващи данни за личните и фамилните имена на българите, на Ст. Илчев, Й. Заимов, Н. Ковачев (Заимов / Zaimov 1988; Ковачев / Kovachev 1987; Илчев / Ilchev 2012). Върху историята, съвременното състояние, проблемите и перспективите на развитие на българската ономастика, в частност антропонимията, днес активно работят българските учени (Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2011: 69 – 112; Чолева-Димитрова, Райнов / Choleva-Dimitrova, Raynov 2014: 5 – 6; Ангелова-Атанасова / Angelova-Atanasova 2009: 7 – 12; Чолева-Димитрова, Янев / Choleva-Dimitrova, Yanev 2016: 57 – 60; Чолева-Димитрова, Янев, Влахова-Ангелова, Данчева / Choleva-Dimitrova, Yanev, Vlahova-Angelova, Dancheva 2015: 254 – 264; Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2015; Митринов / Mitrinov 2019: 241 – 249).

От момента на заселването им в Бесарабия, българските преселници стават обект на внимание както на чужди, така и на български историци, етнографи, диалектолози, ономасти (Скальковский / Skal'kovskii 1848; Клаус / Klaus 1869; Берг / Berg 1893; Державин / Derzhavin 1914). Антропонимите, разпространени сред тях, са обект на вниманието на езиковедите от втората половина на XX век. На описанието и анализа на този проблем в различни райони на разселване на българската диаспора обръщат внимание изследователи от Украйна, България, Молдова (Колесник / Kolesnik 1984: 37 – 40; Колесник / Kolesnik 2014: 145 – 158; Кара / Kara 1999: 239 – 245; Парзулова / Parzulova 2007: 282 – 289; Грек / Grek 2010: 289 – 340 и др.).

4. „Перепись населения. Списки переселенцев. Бессарабия“ (1818 г.) Анализ

Архивният списък отразява живото произношение на имената, което само отчасти е нормализирано. Като материал за антропонимни проучвания тези писмени извори имат една слаба страна – в повечето от тях не е посочено ударението на имената. Затова в процеса на проучване, освен работа с документи, се планират теренни проучвания сред местните жители, потомци на български преселници, които са надежден извор и могат да посочат верния изговор, да дадат сведения за историята или произхода на някои имена и родовете.

Преди да премина към анализа на личноименната система ще обърна внимание на следния факт: на територията на Руската империя правописът на личните и фамилните имена се променя според официалните норми и местните традиции. Освен това фонетичните особености на българския език невинаги могат адекватно да се предадат посредством руската графична система. Затова

в някои случаи имената на едни и същи хора в списъците от различни години са изписани по различен начин.

Тръгвайки от България, българските преселници са получавали специален документ (разрешение за жителство). Има сведения, че това са били паспорти от Щаба на Руската армия, в които са посочени имената им (Казанджиев / Kazandzhiev 2019: 33). Записите в списъка от 1818 г., с които работихме, изглеждат по следния начин: фамилно име на семейството, лични имена на членове от семейството, съдържа се информация за възрастта, семейния статус (жена, теща, вдова, дети, сын (рус.)), по-рядко е посочен социалният статус (работник), само веднъж е посочен етносът (цыган). От списъците личи, че българите по това време живеят в типичните за южните славяни задруги (РБЕ)¹⁰. В едно семейство през този период съжителстват една или две брачни двойки. То се състои от едно, две, понякога три поколения, които живеят заедно, под един покрив и отглеждат основно от три до пет деца. Според списъка първите семейства на преселниците са основно 6 – 7-членни, има обаче семейства с 10 и повече души.

За класифициране на имената от списъка е използвана лексикографската информация, дадена в антропонимния речник на Ст. Илчев (Илчев / Ilchev 2012). В скоби е отбелязана честотата на употреба на съответното име в архивния документ. Умалителни и други варианти на името се дават към основната форма, разделени със запетаи. Общо в списъка са регистрирани 109 статии, записани са имената на 338 мъже и 269 жени. Анализираният материал е представен в 3 подгрупи: а) най-често срещани имена (повече от пет пъти); б) рядко срещани имена (пет употреби или по-малко); в) имена, открити в списъка, но неотбелязани в речника на Ст. Илчев. Във всяка от подгрупите се дава информация: за степента на разпространение на името в селото; за произхода на името (християнско – свързано с традиционната култура; славянско – неславянско; основно – производно).

4.1. Мъжките имена в записа са представени като официални, обаче много от тях, посочени като независими, са свързани по произход. Това са съкратени имена или варианти с наставка, които първоначално могат да се класифицират като речеви варианти. Общият състав на имената е разнороден по произход, словообразователна структура и честота. По-голямата част от имената са от християнски произход, които са свързани с православния календар. Това са имена от староеврейски, гръцки и латински произход. Като цяло в българския език православните календарни имена от гръцки произход са най-често срещани. Наред с тези имена, откриваме имена от собствено български произход. Рядко срещани в списъка са имена от турски произход, а от руски не са открити.

4.1.1 Имена от гръцки произход. Гръцките имена в списъка са най-многобройни. По значение те са доста разнообразни. Понеже около $\frac{2}{3}$ от календарните светци и мъченици имат гръцки имена, техният брой у нас надминава двеста, а с производните и видоизмени форми – няколко пъти повече (Илчев / Ilchev 2012: 10). Вече споменахме по-горе за голямата вариативност на имената в нашия източник. Тук посочваме имена на различни формации, дадени като самостоятелни: Андрей, Василий, Георгий, Дмитрий, Николай (Никола), Петър, Панайот, Стефан, Теодор, Трифон, Филип, Христо, както и по-рядко срещаните днес, Янакий и Пантелей.

4.1.2. Имената с латински произход са малко, преминали са в българския език през гръцки: Константин (2), Марко (1). По произход това са също имена на календарни светци, както и еврейските: Авраам (2), Иван (29), Илия (3), Йордан (1), Лазар (3), Михаил (8). Среща се неголям брой имена, в които се крие турски корен, но те са образувани на българска почва от познати турски думи. Такива са Демир ‘желязо’ (3), Кърт ‘вълк’ (1).

4.1.3. Имена от български произход

Българските по произход имена включват и имена, образувани като варианти на чужди. Те получават статут на независими след загубата на връзка с оригиналното име. В. А. Колесник смята, че „християнските имена, адаптирани при заемане, попадат под влиянието на народните български имена“, от които се образуват множество производни съкратени или умалителни форми (Колесник / Kolesnik 2001: 63, 65). Това явление се наблюдава и в други езици. Битува-

¹⁰ *Истор.* У южните славяни – патриархална челядна общност с общи средства за производство, общо домакинство и общо ползване на богатата на задружния труд; семейна община.

нето им в устната реч води до загуба на първоначалната връзка и се появяват говорни варианти на името. Следващите имена, които откриваме в списъка като самостоятелни, всъщност са варианти на едно и също име: Атанас – Танас, Таньо; Георги – Герги, Диордий, Йорго (Йорго, Йоне), Ганчо; Йордан – Дако; Димитър – Дмитрий, Димо, Митко, Митьо, Мито; Иван – Иванчо, Йоне; Николай – Никола, Кольо, Киро – Кирчо, Михаил – Михайло, Минко, Петър – Пенчо, Янчо – Яно, Янко; Стоян – Стойчо, Стойо. По-голямата част от посочените имена представляват словообразователни или фонетични варианти – Танас, Диордий.

4.1.4. Български народни имена, свързани с предхристиянските вярвания на българите

Тези имена могат да се разделят на две големи групи, между които невинаги се долавя ясна граница – пожелателни и защитни (Илчев / Ilchev 2012: 12). Семантиката на тези имена, по правило, е ясна. В нашия източник тези имена са по-малко на брой от християнските, като при тях също се наблюдава определена вариативност.

4.1.4.1. Пожелателни имена: в тях е вложено желанието на родителите за бъдещето на детето: Велико (7) *‘да бъде голям, велик’*; Добре (4) *‘да бъде добър’*; Мило (1) *‘да бъде мил’*; Драган (4), Гано (2) *‘да е драг на хората’*; Злати (1); Радо (4), Раду (1), Радул (1) *‘да бъде радостен, да се радва или да радва близките си’*; Женчо (3) *‘да знае женската работа’* (ако в къщата не се раждали момичета). Близки до пожеланията за телесна хубост са имената, които сами по себе си означават хубави и приятни неща, в списъка откриваме едно такова име – Трандафил (1).

4.1.4.2. Защитните имена, както и пожелателните, са свързани с вярата в магическата сила на словото. Тяхното предназначение е преди всичко борба с детската смъртност. Когато на някои съпрузи първите деца са умирали, те давали на новата си рожба такова име, което да я пази от преждевременна смърт (Илчев / Ilchev 2012: 14). В списъка откриваме защитни имена, образувани от глаголен корен със значение *‘стоя, трая’*: Стоян (13), Стойчо (1), Стойо (2) *‘да устои, да остане жив’*. От дума, която означава *‘здрав, твърд’* – Желяз (2), Жельо (2) *‘да бъде твърд като желязо’*.

Сред защитните имена има и „грозни“ т. е. имена, които предпазват от зли очи: Грозьо (1). Имената Вълко и Курти също се отнасят към защитните имена. Според вярванията, магическата сила на името можела да служи като защита против беди и диви зверове (Илчев / Ilchev 2012: 15). А понеже най-опасният звяр по нашите места е вълкът, широко разпространени са имената Вълко, Вълкан, Вълкана, Курт. В нашия списък откриваме Волчо (1) от тур. kurt със значение *‘вълк’* (Ковачев / Kovachev 1987: 116) и Кърт (1) *‘да не му пакостят вълците’* (понеже сам той е *‘вълк’*).

Според речника на Ст. Илчев, мъжките имена, които са разпространени предимно в Източна България, откъдето са и първите жители на с. Табак, са: Стано, Станьо; Панайот, Жечо, Ганчо, Коста, Танас, Дичо, Колю, Пеню, Доню, Желязко. По честота на употреба в нашия списък мъжките имена се разпределят, както следва: **Иван (29)** – от евангелско *‘Ioannos’*, старобългарско Иоан, евр. *‘бог е милостив’* или *‘божия благодат’*. Иванчо (1) – умал. от Иван, в миналото е било характерно за заможни хора. **Георги (26)** (Гергий, Йорги, Диордий) – гръц. Georgios *‘земеделец’*. **Димитър (17)** (Дмитрий, Димо, Митко, Митьо); **Николай (14)** (Никола, Кольо); **Танас (11)** – съкрат. от Атанас – гръц. Atanasios *‘безсмъртен’*. Всички тези имена са имена на календарни светци. Имената от църковния календар преобладават сред българите през XIX век. Това преди всичко са имената Иван и Николай, те са най-често срещаните не само сред българите, но и сред руснаците и украинците през XVIII – XIX век. Спецификата на българския именник обаче сочи повсеместното разпространение и почти еднаква честота на имената Георги и Дмитрий. Това се дължи на важната календарна функция, отбелязваните празници: Гергьовден (6 май) и Димитровден (26 октомври) са едни от най-почитаните празници сред българите, свързани с 2 важни периода от годината в стопанския живот на народа (Колесник / Kolesnik 2014: 148).

Петровден, Васильовден и Тодоровден са другите големи народни празници в България, което е и причина за разпространението на имената Петър, Васил и Тодор в българския именник. В списъка от 1818 г. откриваме **Петър (18)** (Пенчо) – от гръц. Petros *‘камък, скала’* – име на евангелски апостол. **Тодор (7)** – от гръц. Teodoros *‘божи дар’*. **Васил(ий) (6)** – от гръц. Basileios *‘царски, царствен’*. Откриваме също имената **Михаил (8)**, **Марин (8)**, **Панайот (7)**, **Стефан (6)**, **Русьо (6)**. Останалите имена са с по-малка честота: Авраам (2) – евр., библейско име; Алексий (2) – гръц. Aleksios *‘носи защита’*; Андрей (5) – гръц. *‘мъжествен’*, име на евангелски апостол; Трифон (3) – гръц. Tryfonos *‘който обича удоволствия и веселия, горд’*; Марко (1) – от лат. Marcus.

Ще посоча още две имена, свързани с християнската вяра: Недялко (6) (Неделчо) – от женското име Неделя, името на празничния седми ден от седмицата в християнското вероизповедание и Христо (5) – от прозвището на Исус Христос Hristos *‘помазан’*. Днес са разпространени предимно в Източна България и имат много производни: Недко, Недо, от тях са образувани и фамилните имена Недков, Неделчев, Христов. Посочените лични имена и образуваните от тях фамилни Неделчов (2) и Христов (2) присъстват в анализирания архивен документ.

Според широко разпространената българска народна традиция първородното дете се кръщава, ако е мъжко – на дядото, ако е женско – на бабата от бащина страна. За него смятат, че се ражда с готово име и идва да поднови старите имена. Второто дете подновява дядото или бабата от майчина страна. Следващите деца се кръщават на някой близък роднина или кръстник, който най-често е също близък роднина (Илчев / Ilchev 2012: 18 – 19). Във връзка с това ще посоча, че в началото на заселването, в периода 1810 – 1818 г., в село Табак се раждат около 190 деца. Една голяма част тях (42 деца) по българска традиция са кръстени на близък роднина с име от българския именник: кръстени на дядото – Андрей, Велико, Михаил, Стоян (2), Тодор (2), Кърт, Илия (2), Ивана (2), Матей; на бабата – Гана, Стойна (2), Мария, Саба, Руса, Желяз; на бащата – Нягул, Георгий (4), Димо, Иван (2), Слав, Коста, Петър (2); на майката – Димитра, Янчо.

5. Фамилни имена

Днешните български фамилни имена са сравнително ново явление – те се оформят главно през XIX в. (Илчев / Ilchev 2012: 34). В архивния списък откриваме над 70 патронима, голяма част от които, общо 38, се отнасят към славянски апелативи. Тези фамилни имена (с прозрачно изходно значение) може да се обединят в няколко групи. **Апелатив – лично име:** най-често срещаните в списъка са патронимните фамилни имена, образувани от лични имена, изразяващи връзката с предци: Иванов (6), следвано от Николов (4), Тодоров (3), Стоянов (3), Станов (2), Манолов (2), Аврамов (2), Желязов (2), Михайлов (2), Димов (2), Добрев (1), Стефанов (1), Неделчов (1), Андреев (1), Ильев (1), Трифонов (1), Русинов (1). Изброените фамилни имена са образувани както от календарни имена, така и от народни български – Стоян, Желязко, Русьо, Станьо, Недялко. Като цяло повечето фамилни имена на бесарабските българи са образувани от български етноотличителни имена и техните съкратени умалителни форми. Срещат се обаче и безсуфиксни фамилни имена, които съвпадат по структура с лично име. Те са характерни повече за заселниците от първия етап на масовата миграция от 1801 – 1804 г. (Колесник / Kolesnik 2014: 148). В нашия документ това са следните имена, посочени като фамилни: Сава, Матей, Русьо, Дано, Станьо, Маньо.

Сред българските фамилни имена има и чужди по произход. От всички народи, с които българите са влизали в досег при своето пребиваване на Балканския полуостров, най-силни и най-продължителни са били връзките им с гърци и турци. Доста разпространени в миналото са били фамилни имена с турско окончание *-оглу / -огло, -олу / -оло, -овлу / -овло* (*‘oğul’ – ‘син’*). (Илчев / Ilchev 2012: 35). Според И. Грек тези антропоними по своето съдържание имат три различни принципа на формиране. Първият принцип, когато фамилията се състои от българско по произход име на бащата на семейството плус окончанието *-оглу / -огло ‘син’* и другите им форми (Грек / Grek 2010: 302). В списъка това са: Иваноглу (дядото е Иван), Команоглу (дядото е Коман), Манологлу, Костандоглу (дядото е Костанда), Доброглу (бащата е Добри), Иличоглу (дядото е Илия), фамилните имена Славоглу, Еманулоглу, Тодороглу, Ексароглу, Филологлу, Юлоглу са образувани според същия принцип.

Вторият принцип се основава на прякори от турски език: Узуноглу от тур. *uzun*, *‘висок, дълъг’*, отнася се до човешкия ръст, очевидно, че е син на висок човек. Чолакоглу (2) от тур. *çolak* – *‘еднорък човек’*, син на еднорък човек; Татароглу – тур. *tataroğlu* *‘син на татарин’*, Тасалоглу *‘син, на човек на име Таш*, тур. *taş* *‘камък’* (Каранфил / Karanfil 2008: 132). Дериоглу – от тур. *deri* *‘кожа’*, възможно да е син на този, който работи с кожи. Третият принцип също се основава на прякорите на главите на семействата, но от славянски произход: Патеоглу (от българското *‘пати’* – гъска, *‘син на този, който отглежда гъски’* (Каранфил / Karanfil 2008: 132). В предговора си към „Речник на личните и фамилните имена у българите“ през 1969 г. Ст. Илчев отбелязва, че в домашна среда в Източна България тези формите на *-оглу / -огло* се срещат и днес, но като официални фамилни имена са почти изчезнали (Илчев / Ilchev 2012: 35), в Украйна обаче сред бесарабските българи тези

форми са се запазили и днес като официални фамилни имена. Например, в съвременното с. Табаки фамилията Хаджиогло днес е една от най-разпространените.

В регистъра с имената откриваме и фамилни имена с турски корен, като най-често срещани са тези, в които първа съставна част е Кара – (тур. кара ‘черен’). В изследвания от нас документ се срещат четири такива образувания: Карагяур – образувано от две думи кара ‘черен’ + ‘гяур’ (ар. – тур. gyaur ‘немохамеданин, неверник’) (Илчев / Ilchev 2012: 152); Караиван – образувано от кара ‘черен’ + Иван, откриваме също фамилните имена Карамоч и Карагуца. С корен Хаджи – (ар.-тур. ‘човек, извършил хадж, ходил на поклонение на Божи гроб’) откриваме едно фамилно име Хаджи-кул (хаджи + тур. kul ‘раб’, в значение ‘раб Божий’). Откриваме фамилии, в които първа съставна част са прякори, които характеризират носителя чрез лични качества, особености на външността или характер: Кõсе (кõсе) (1) – от тур. ‘мъж, на когото не растат мустаци и брада’; Кõса (1) – от тур. kisa ‘нисък, малък’; Чолак (1) – от тур. çolak – ‘еднорък човек, с наранена ръка или пръсти’. Професия: Терзи (1) – от тур. terzi ‘шивач’. Фамилното име Гилязов (1) произлиза от личното име Гиляз, от араб. ‘лечение; лечебно средство, лекарство’.

Сред етническите фамилни имена ще посоча: Болгар (1) (от рус. ‘българин’), Арнаут (1) (от тур. arnavud ‘албанец’), в случая за българи, преселени от Албания (Войникова / Voynikova 2008: 221); Влах (1) ‘румънец’, но може да става дума за българи преселници от Влашко. Откриваме няколко фамилии с неясен произход: Памали (възможно гръц.), също Липодат, Фиро, Мишад. Тези фамилии не са посочени в речника на Ст. Илчев. В списъка присъства фамилното име Корчмар (1) – ‘собственик, продавач в питейно заведение’ (от праслав. *къгъта – питейно заведение, бълг. кръчма, на рус. почва корчма) и фамилното име Шайтанов (1), което се формира от мюсюлманското название на ‘митологично същество, зъл дух; дявол, демон, сатана’ Шайтан. Според суверен обичай, който съществува на Изток, такива имена се дават на деца, за да ги предпазят.

6. Женски имена

Значителна част от женските имена, представени в списъка, както и мъжките, идват от православния календар, т.е. са от староеврейски, гръцки или латински произход. Женските имена също са вариативни, но в по-малка степен от мъжките.

6.1. Гръцки имена: Ангелина (2), Васи́ла (9), Гергина (13), Димитра (14), Елена (5); Катерина (3), Замфира (2), Николина (4), Параскева (5), Петра (12), Стефана (1), София (3).

6.2. Имена от латински произход: Марина (7).

6.3. Имена от еврейски произход: Ивана (16), Мария (8), Сара (1). Откриваме само едно име от ар.-тур.: Султана / Солтана (6).

6.4. Многобройна е групата женски имена от български произход. Включваме две групи собствено български имена: 1) преобразувани имена с чуждоезична етимология и 2) езически по произход или по-късни с корен от български произход. По-долу посочвам началната заета от чужд език форма и българското име: Анастасия – Наста, Василиса – Васи́ла, Василка, Василина; Гергана – Гана, Гергина, Дердина, (Кирил) – Кирана, Кераца, Кера, Димитра – Мита, Петра – Пена, Антония (пълната форма не е отбелязана) – Тона, Севастиана (не е отбелязана) – Саба.

6.4.1. Защитни и пожелателни имена: Велика ‘да бъде голяма, велика’, Гана (съкр. от Драгана ‘драга’), Добра ‘да бъде добра’, Желязка (Желязна, Жека) ‘пожелание за стойкост’, Злата, Калина ‘от дръвче калина’, Руса, Русана ‘светлокоса’, Рада ‘пожелание за радост’, Стойка (Стана) ‘пожелание за жизнена сила’. Като българско по произход име, свързано с християнската вяра, ще посоча от списъка името Неделя (3) и неговият вариант Деча (3).

По-долу са посочени имена, които според речника на Ст. Илчев, са разпространени предимно в Източна България, откъдето са и първите жители на селото: Велика, Гана, Добра, Желяза (Желязка), Кера, Кирана, Руса, Стойка, Султана. По честота на употреба, според списъка от 1818 г., женските имена се разпределят, както следва: **Стойна (25), Ивана (17), Петра (17), Димитра (15)** – от гръц. Demetra ‘богиня на плодородието’, (Займов / Zaimov 1994: 86); от гръц. ‘пазитерка на народа’ (Ко-

джов / Kodzhov 1887: 8); **Тодора (14)** – женска форма от Тодор, **Кирана (12)**, **Гана (11)**, **Рада (11)**, **Гергина (10)**, Руса (8), Добра (8), Стана (8), Неделя (7), Василка (7), Желязка (6), Параскева (6). По-голяма част от тези женски имена днес в България не са широко разпространени и се смятат за остарели. Следвани са от Мария (8) – евангелско име, от гръц. Maria, староевр. Мариам (Zaimov / Zaimov 1994: 148), чието значение едни смятат за неизяснено, други го превеждат *‘твърда, постоянна’*, Яна (7) Марина (7), Елена (5), Дона, Донка – женска форма от Доно, Доньо (3), Слава (2), Ангелина (2) – съкрат. от Евангелина, смятано за женска форма от Ангел, Велика (1), Стефана (1).

7. Изводи и обобщения

Наблюденията върху личноименната система на българите от село Табак по запазените архивни данни от 1818 г. дават основание да се направят следните изводи:

1. По-голямата част от личните мъжки и женски имената са от християнски произход и са свързани с православния календар (староеврейски, гръцки и латински по произход). Рядко в списъка са срещани имена от турски произход.
2. Наред с имената от православния календар има много имена от собствено български произход (защитни и пожелателни). Повечето от тях са с прозрачна семантика.
3. Наблюдава се голямата вариативност на мъжките лични имена. Това са съкратени имена или имена с наставка, които първоначално могат да се класифицират като речеви варианти. Женските лични имена също са вариативни, но в по-малка степен.
4. Най-разпространените мъжките имена в с. Табак през 1818 г. са: Иван (29) и Георги (26), следвани от Петър (18), Димитър (17), Николай (14). Най-честотни женски имена са: Стойна (25), Петра (17), Ивана (17), Димитра (15); Тодора (14), Кирана – 12, Гана (11), Рада (11), Гергина (10). Широко разпространени в началото на XIX век, днес голяма част от тези имена са смятат за остарели. В същото време, разпространените днес у нас имена, Мария и Елена, в списъка се срещат по-рядко – Мария (8), Елена (5), (Чолева-Димитрова, Янев, Влахова-Ангелова, Данчева / Choleva-Dimitrova, Yanev, Vlahova-Angelova, Dancheva 2015: 255 – 257).
5. По данни от списъка при избор на име бесарабските българи, според широко разпространената българска народна традиция, кръщават децата си на дядо, баба, баща. Така $\frac{1}{5}$ от новородените в селото деца през периода от 1810 – 1818 г. са кръстени според този обичай на близък роднина.
6. Изследваните фамилни имена носят белезите на активно българско присъствие, по-голямата част от тях са образувани от лични имена. Фамилните имена от турски произход, са образувани главно с тур. окончание *-оглу / -огло* или са без наставка (от прозвища, названия на професии или прякори), те носят белега на епохата, в която са възникнали, и са доказателство, че са „пренесени“ от България.

В последващите десетилетия високата мобилност на населението в Бесарабия значително изравнява състава на фамилните и лични имена и изглажда регионалните различия в резултат на миграциите. Процесът на интеграция е дълъг, но темпото му се увеличава. Данните от последващите преброявания от 1835 г. и 1850 г. ще допълнят антропонимната картината. Това ще бъде предмет на следващи изследвания.

Движението на българските преселници в Бесарабия, проследено по данни на езика, ще позволи бъдат направени изводи относно отношенията им със завареното и придошлото чуждоезично население в областите, където са мигрирали, интерференцията и историческите моменти на българския живот по техните пътища в бившата Руска империя, който някои наричат и Българския път (лат. Via Bulgaria).

Цитирана литература / References

Ангелова-Атанасова 2009: Ангелова-Атанасова, М. Актуалните проблеми на българската ономастика в началото на XXI век. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 9. Велико Търново: Ивис, с. 7 – 12.
(Angelova-Atanasova 2009: Angelova-Atanasova, M. Aktualnite problemi na balgarskata onomastika v nachaloto

- на XXI век. – In: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika*. Т. 9. Veliko Tarnovo: Ivis, pp. 7 – 12).
- Берг 1893: Берг, Л. С. *Бесарабия. Страна. Люди. Хозяйства*. Кишинев. (Berg 1893: Berg, L. S. *Besarabiia. Strana. Liudi. Khoziaistva*. Kishinev).
- Вайганд 1926: Вайганд, Г. *Българските собствени имена. Произход и значения*. София: Т. Ф. Чипев. (Vaygand 1926: Vaygand, G. *Balgarskite sobstveni imena. Proizhod i znacheniya*. Sofia: T. F. Chipev).
- Войникова 2008: Войникова, А. *Селища с българско население в югозападния Буджак. Ономастика. Топонимия, Групонимия*. Велико Търново: Знак 94. (Voynikova 2008: Voynikova, A. *Selishta s balgarsko naselenie v yugozapadniya Budzhak. Onomastika. Toponimiya, Gruponimiya*. Veliko Tarnovo: Znak 94).
- Геров 5: Геров, Н. *Речник на българския език с тълкуване речите на български и на руски*. Т. 5, 1905. Пловдив: Дружествена печатница „Съгласие“. (Gerov 5: Gerov, N. *Rechnik na blagarskiya ezik s talkuvanie rechte na blagarski i na ruski*. Т. 5, 1905. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa „Saglasie“).
- Грек, Червенков 1993: Грек, Ив., Н. Червенков. *Българите в Украйна и Молдова. Минало и настояще*. София. (Grek, Chervenkov 1993: Grek, Iv., N. Chervenkov. *Balgarite v Ukrayna i Moldova. Minalo i nastoyashte*. Sofia).
- Грек 2010: Грек, Ив. Антропонимия „задунайских переселенцев“ (последняя треть XVIII – начало XIX вв.). – *Stratum plus*, № 6, с. 289 – 340. (Grek 2010: Grek, Iv. Antroponimiia „zadunaïskikh pereselentsev“ (posledniaia tret' XVIII – nachalo XIX vv.). – *Stratum plus*, № 6, pp. 289 – 340).
- Державин 1914: Державин, Н. С. Болгарские колонии в России (Бессарабская, Херсонская и Таврическая губернии). – В: *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. 29. София. (Derzhavin 1914: Derzhavin, N. S. Bolgarskie kolonii v Rossii (Bessarabskaia, Khersonskaia i Tavricheskaia gubernii). – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis*. Т. 29. Sofia).
- Дякович 1918: Дякович В. *Българска Бесарабия. Историко-етнографски очерк със спомени за генерала Иван Колев от съучениците му по гимназия съотечественици: Вл. Дякович, Д. И. Николаев, П. Бачурски и д-р К. Бачурски*. София: Акционерно дружество „Радикал“. (Dyakovich 1918: Dyakovich V. *Balgarska Besarabiya. Istoriko-etnografski ocherk sas spomeni za generala Ivan Kolev ot sauchenitsite mu po gimnaziya saotechestvenitsi: Vl. Dyakovich, D. I. Nikolaev, P. Bachurski i d-r K. Bachurski*. Sofia: Aktsionerno druzhestvo „Radikal“).
- Енци. България 1984: *Енциклопедия България*. Т. 4 (М – О). София: БАН. (Ents. Balgaria 1984: *Entsiklopediya Balgaria*. Т. 4 (М – О). Sofia: BAN).
- Заимов 1988: Заимов, Й. *Български именник*. София: БАН. (Zaimov 1988: Zaimov, Y. *Balgarski imennik*. Sofia: BAN).
- Илчев 2012: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилните имена у българите*. София: Изток-Запад. (Ilchev 2012: Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite*. Sofia: Iztok-Zapad).
- Казанджиев 2019: Казанджиев, Г. *Табаки в своята история*. Добрич: Матадор 74. (Kazandzhiev 2019: Kazandzhiev, G. *Tabaki v svoyata istoriya*. Dobrich: Matador 74).
- Кара 1999: Кара, Н. В. Из истории антропонимии бессарабских болгар середины XIX в. – В: *История и култура болгар и гагаузов Молдовы и Украины*. Кишинев: SSB, с. 239 – 246. (Kara 1999: Kara, N. V. Iz istorii antroponimii bessarabskikh bolgar serediny XIX v. – In: *Istoriia i kul'tura bolgar i gagauzov Moldovy i Ukrainy*, Kishinev: SSB, pp. 239 – 246).
- Каранфил 2008: Каранфил, Г. Антропонимическая лексика гагаузов (имена и фамилии). – *Türkbilig*, 2008, № 16, с. 124 – 136. (Karanfil 2008: Karanfil, G. Antroponimicheskaia leksika gagauzov (imena i familii). – *Türkbilig*, № 16, pp. 124 – 136).
- Китанчев 1893: Китанчев, Тр. За някои собствени имена в български език. – *Новини*, бр. 1 – 7. Цариград. (Kitanchev 1893: Kitanchev, Tr. Za nyakoi sobstveni imena v balgarski ezik. – *Novini*, br. 1 – 7. Tsarigrad).
- Клаус 1869: Клаус, А. *Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. Одесса. (Klaus 1869: Klaus, A. *Nashi kolonii. Opyty i materialy po istorii i stastike inostrannoï kolonizatsii v Rossii*. Odessa).
- Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Честотно-тълковен речник на личните имена у българите*. София: Петър Берон. (Kovachev 1987: Kovachev, N. *Chestotno-talkoven rechnik na lichnite imena u balgarite*. Sofia: Petar Beron).
- Коджов 1887: Коджов, Т. *Тълкувач на собствените имена*. Фототип. изд. София: Булфилм, 2011. (Kodzhov 1887: Kodzhov, T. *Talkuvach na sobstvenite imena*. Fototip. izd. Sofia: Bulfilm, 2011).
- Колесник 1984: Колесник, В. А. Антропонимия болгарских сел Одесской области Украинской ССР. – *Съпоставително езикознание*, № 5, с. 37 – 40. (Kolesnik 1984: Kolesnik, V. A. Antroponimiia bolgarskikh sel Odesskoï oblasti Ukrainskoï SSR. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 5, pp. 37 – 40.)
- Колесник 2001: Колесник, В. А. *Евгеновка (Арса). Ономастика. Говор. Словарь*. Одесса. (Kolesnik 2001: Kolesnik, V. A. *Evgenovka (Arsa). Onomastika. Govor. Slovar'*. Odessa).
- Колесник 2014: Колесник, В. А. Специфика фамилий болгарских переселенцев юга Украины. – В: *Записки з ономастики. Збірник наукових праць*, Вип. 17. Одеса: Астропринт. с. 145 – 158. (Kolesnik 2014: Kolesnik, V. A. Spetsifika familii bolgarskikh pereselentsev iuga Ukrainy. – In: *Zapiski z onomastiki. Zbirnik naukovikh prats'*, Vip. 17. Odesa: Astroprint. pp. 145 – 158.)

- Мешчерюк 1965: Мешчерюк, И. И. *Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828 – 1834*. Кишинев. (Meshcheriuk 1965: Meshcheriuk, I. I. *Pereselenie bolgar v Iuzhniiu Bessarabiiu 1828 – 1834*. Kishinev).
- Митринов 2019: Митринов, Г. Възрожденската антропонимна картина в Самоков по данни от средата на XIX век. – В: Мурдаров, В., Александрова, Т. (ред.): *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 14 – 15 май 2019 година)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 241 – 249. (Mitrinov 2019: Mitrinov, G. *Vazrozhdenskata antroponimna kartina v Samokov po dannii ot sredata na XIX vek*. – In: Murdarov, V., Aleksandrova, T. (red.): *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 14 – 15 may 2019 godina)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 241 – 249).
- Парзулова 2007: Парзулова, М. Русификация на българската антропонимна система в Украйна. – В: Научни приноси в памет на проф. К. Попов. Велико Търново, с. 282 – 289. (Parzulova 2007: Parzulova, M. *Rusifikatsiya na balgarskata antroponimna sistema v Ukrayna*. – In: Nauchni prinosi v pamet na prof. K. Popov. Veliko Tarnovo, pp. 282 – 289).
- Скальковский 1848: Скальковский, А. А. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае*. Одесса: Нейман и Ко. (Skal'kovskii 1848: Skal'kovskii, A. A. *Bolgarskiye kolonii v Bessarabii i Novorossiiskom krae*. Odessa: Neyman i Ko).
- Топалова 1995: Топалова, С. И. За историята и езика на туканците в Бесарабия. – *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 4, с. 389 – 399. (Topalova 1995: Topalova, S. I. *Za istoriyata i ezika na tukantsite v Besarabiya*. – *Balgarite v Severното Prichernomorie*. Т. 4, pp. 389 – 399).
- Топалова 2004: Топалова, С. И. За езика на болградчаните в Бесарабия. – *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 8, с. 259 – 266. (Topalova 2004: Topalova, S. I. *Za ezika na bolgradchanite v Besarabiya*. – *Balgarite v Severното Prichernomorie*. Т. 8, pp. 259 – 266).
- Топалова 2006: Топалова, С. И. Болград – История, народни традиции и култура. – *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 9, с. 433 – 442. (Topalova 2006: Topalova, S. I. *Bolgrad – Istoriya, narodni traditsii i kultura*. – *Balgarite v Severното Prichernomorie*. Т. 9, pp. 433 – 442.).
- Цибранска-Костова 2015: Цибранска-Костова, М. Българска диахронна антропонимия от София и Софийско през османския период (ономастиконът като социално огледало). – *Дзяло*, бр. 6 <http://www.abcdar.com/magazine_VI.php> [13.01.2023]. (Tsibranska-Kostova 2015: Tsibranska-Kostova, M. *Balgarska diahronna antroponimiya ot Sofia i Sofiysko prez osmanskiya period*. (Onomastikonat като sotsialno ogledalo). – *Dzyalo*, br. 6 <http://www.abcdar.com/magazine_VI.php> [13.01.2023]).
- Чолева-Димитрова 2002: Чолева-Димитрова, А. Имената на махалите в град София през XVI – XVIII в. – *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 6, с. 175 – 195. (Choleva-Dimitrova 2002: Choleva-Dimitrova, A. *Imenata na mahalite v grad Sofia prez XVI – XVIII v*. – *Sastoianie i problemi na balgarskata onomastika*. Т. 6, pp. 175 – 195).
- Чолева-Димитрова 2011: Чолева-Димитрова, А. Родовите имена у българите. – *Македонски преглед*, № 2, I част А – Д, с. 65 – 86, II част Е – Я, № 3, с. 69 – 112. (Choleva-Dimitrova 2011: Choleva-Dimitrova, A. *Rodovite imena u balgarite*. – *Makedonski pregled*, № 2, I chast A – D, pp. 65 – 86, II chast E – YA, № 3, pp. 69 – 112).
- Чолева-Димитрова, Райнов 2014: Чолева-Димитрова, А., В. Райнов. Ономастичните изследвания в сп. „Български език“. – *Български език*, № 4, с. 5 – 6. (Choleva-Dimitrova, Raynov 2014: Choleva-Dimitrova, A., V. Raynov. *Onomastichnite izsledvaniya v sp. „Balgarski ezik“*. – *Balgarski ezik*, № 4, pp. 5 – 6).
- Чолева-Димитрова, Янев, Влахова-Ангелова, Данчева 2015: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев, М. Влахова-Ангелова, Н. Данчева. Съвременната българска антропонимна система (Личните имена в големия град и малките селища). – В: *Доклади от Международната конференция на Института за български език (14 май 2015)*, Т. 1. София: Институт за български език, с. 254 – 264. (Choleva-Dimitrova, Yanev, Vlahova-Angelova, Dancheva 2015: Choleva-Dimitrova, A., B. Yanev, M. Vlahova-Angelova, N. Dancheva. *Savremennata balgarska antroponimna sistema (Lichnite imena v golemiya grad i malkite selishta)*. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata konferentsiya na Instituta za balgarski ezik (14 may 2015)*, Т. 1. Sofia: Institut za balgarski ezik, pp. 254 – 264).
- Чолева-Димитрова, Янев 2016: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев. Модата на личните имена. Тенденции. – *Наука*, № 1, с. 57 – 60. (Choleva-Dimitrova, Yanev 2016: Choleva-Dimitrova, A., B. Yanev. *Modata na lichnite imena. Tendentsii*. – *Nauka*, № 1, pp. 57 – 60).

ON THE HISTORY AND ANTHROPONYMY OF A BULGARIAN VILLAGE IN SOUTHERN BESSARABIA

Tatyana Braga

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

t.braga@ibl.bas.bg; bragakarakash@gmail.com

Abstract. The diachronic aspect of Bulgarian anthroponymy and the problems related to the language, history and cultural heritage of Bulgarian communities outside the state borders have never lost their relevance for Bulgarian science. The focus of this study is a little-studied aspect of the problems related to the personal name system of the Bulgarian immigrants from Southern Bessarabia. The purpose of the article is to systematize and introduce into scientific circulation anthroponymic data from archival documents from the beginning of the 19th century. The article presents the discussion about the name of the village, as well as various hypotheses about the origin of the oikonym and the toponymic space (residential district names).

Keywords: *Bulgarian onomastics, historical anthroponymy, the personal name system of Bessarabian Bulgarians*

Tatyana Braga
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
Sofia 1113
Bulgaria

АНАЛИЗ НА ТЕРМИНИТЕ ОТ ОБЛАСТТА НА КИНОТО, ВКЛЮЧЕНИ В ТЕРМИНОЛОГИЧНИЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН РЕЧНИК ПО ИЗКУСТВАТА

Велислава Стойкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

vstoykova@yahoo.com

Резюме. Статията разглежда подход и предлага анализ на представянето на основните термини от областта на киното, включени в *Терминологичния енциклопедичен речник по изкуствата*. Прави се преглед на подходите, използвани за представянето на тези термини в по-главните български специализирани справочни издания и речници в областта на киноизкуството. Разглежда се спецификата на терминографския подход и използваната концепция за представянето на включените в речника кинотермини въз основа на анализи, примери и сравнения, за да се покаже типологията им, отразена в цялостната структура на терминологичната речникова статия. Отбелязва се и връзката на тези термини помежду им, както и с термините от другите изкуствата.

Ключови думи: терминологични речници, специализирани енциклопедични речници, подходи за представяне на знание

1. Въведение

Българският „Терминологичен енциклопедичен речник по изкуствата“ (Попова и др. / Popova et al. 2023) е част от многотомната поредица Речници на основните термини в българската наука, съставяни в Института за български език по специално изработена научна концепция за терминографско представяне на термини от различните области на науката (Попова / Popova 2022), и включва термини от областта на архитектурата, изобразителното изкуство, киноизкуството, музиката, танцовото изкуство и театралното изкуство. По своя замисъл той отразява традицията на българската терминография, ориентирана към описание на термините от определена област като система от научно знание чрез съответните дефиниции, придружени с енциклопедична информация, както и в тяхната взаимна свързаност, при което енциклопедичната информация е възприета за допълваща дефиницията на термина, а не за основна.

Речникът представя основните термини в областта на изкуствата в тяхната системност и единност, като отразява както понятийните връзки на термините от едно изкуство, така и взаимовръзките и функционирането им в терминологичната система на изкуствата като цяло. Тематично сходен, но съвсем различен по идея и терминографско изпълнение е *Oxford Dictionary of Art* (Chilvers 2004), който, за разлика от разглеждания речник, включва и енциклопедична биографична информация за огромен брой творци, работещи в различните изкуства, като следва един традиционен принцип на справочниците от типа „кой кой е“, свързвайки такъв вид справочни издания и с класацията, и с терминологичната класификация.

2. Преглед на по-главните специализирани издания, енциклопедии и речници в областта на киноизкуството, публикувани на български език

Тук ще разгледаме някои от по-значимите справочници, енциклопедии и речници в областта на киното, публикувани на български език в по-ново време. Един от значимите трудове измежду тях е илюстрираният справочник с енциклопедичен характер „В света на киното“ (Александров и др. / Aleksandrov et al. 1983; Александров и др. / Aleksandrov et al. 1982a; Александров и др. / Aleksandrov et al. 1982b), който излиза в три тома. Още в самото начало прави впечатление научната концепция, включваща множество елементи от справочно естество, използвани при изработването му, като включване на хронологичен принцип на организиране на справочния материал като очерци

за филми, филмографии на значими кинотворци, обзори на национални кинематографии, школи, видове кино, киножанрове, екранизации на литературни произведения, значими кинофестивали и др. Изданието има и справочен апарат, който включва също и списък от използваните съкращения, биографичен речник, речник на кинематографичните термини и библиография. В този смисъл трябва да се отбележи, че при изработването на справочника са използвани научни и методологични принципи, които обединяват енциклопедията и терминологичния речник. Използван е и подход за оценка на филми и творци от т. нар. „златен фонд“, основан на проследяване на международни и национални фестивални награди, класации и др. От езикова гледна точка трябва да се отбележи също, че справочникът има за езиковед-консултант проф. Мирослав Янакиев, а за езиков редактор проф. Розалина Новачкова.

Във връзка с използването на множество справочни подходи за многостранно представяне на знанието от областта на киното следва да се отбележи, че справочникът може да се използва и като учебник по кинознание, тъй като хронологичният принцип, по който той е построен, по-късно е използван и в двутомната „История на киното“ (Андрейков / Andreykov 1994; Андрейков / Andreykov 2004).

Друг справочник в областта на киното, издаден на български език от български автор, е еднотомната енциклопедия „Българско кино: Енциклопедия“ (Янакиев / Yanakiev 2000). Той е с енциклопедичен характер и включва подробна справочна енциклопедична информация за най-известните личности и филми, придружена с индекс на включените заглавия за по-лесна справка.

Още едно справочно издание на български език в областта на киното е еднотомната „Тема енциклопедия Larousse: Кино“ (Киров / Kirov 2006), което е преводно и представя френската традиция на енциклопедиите Larousse. В него също се използва хронологичен подход за енциклопедичното представяне на основните етапи от историята на световното кино от създаването му до XXI в. чрез включване на най-значимите филми и режисьори, получили престижни награди в отделните кинематографични жанрове, и представянето на изчерпателна филмография за всички тях. Енциклопедията използва азбучна подредба на справочния материал. Освен това използва и тематични раздели като: кинематографични жанрове, кинотехники, филмотеки, фестивали, награди и др.

От специализираните речници тук следва да бъдат отбелязани две заглавия, които са преводни. На първо място това е „Теоретичен и критически речник на киното“ (Омон, Мари / Omon, Marie 2009), превод от френски език. Използваната структура на речник с азбучна подредба, за която настояват авторите, реорганизира знанието за киното и го представя от гледна точка на възприетата речникова, а не енциклопедична концепция. Тя представя относително кратки речникови статии, които се отличават с академична теоретичност и критически поглед. Речникът надхвърля темата си и обема широк кръг от научни понятия, като отива отвъд сферата на киното и включва философия, естетика, лингвистика, история и теория на киното, като поставя разгледаните кинотермини в определен научен контекст. Той утвърждава кинознанието като научна област със специфична терминология, като предлага също и нови термини и названия на български език, разширявайки с това понятийния апарат в областта на киното.

Вторият речник е двуезичният „Английско-български речник на фото, кино и видео термини и дефиниции“ (Стоева / Stoeva 2001), в който включените български термини са подбрани в съответствие с включените английски, което дава отражение и в начина към тълкуването им.

3. Подходи за представянето и типология на термините от областта на киното, включени в *Терминологичния енциклопедичен речник по изкуствата*

В традицията на българската терминография подходите за представяне на термини са основани на подходите за представяне на знание (Alexiev 2011). Затова при термините от областта на киното, които са част от *Терминологичния енциклопедичен речник по изкуствата*, за терминографското им представяне е следвана концепция, основана на дългогодишни теоретични изследвания в областта на българската терминология (Попова / Popova 2012; Попова / Popova 2017). В този смисъл речникът е близък до един от новите речници на термините в областта на киното – *A Dictionary of Film Studies* (Kuhn, Westwell 2020), отразяващ дългогодишната традиция в публикуването на справочни издания на издателството Oxford University Press.

Така при разработването на българските термини от областта на киното е следван подход, включващ използването на различни видове справочни критерии, като термините се представят в

тяхната системност, едновременно като част от терминосистемите на киното и на другите видове изкуства. Допълнително чрез използването на различни видове препратки термините са структурирани по отношение на техните семантични отношения като надредност, вариантност, съподчиненост и др., което не се отбелязва в разгледаните по-горе справочни издания и отразява вътрешната структура на терминосистемата и връзките на термините в нея.

Така речникът съдържа знание за *значението* и *съдържанието* на термина като значението е зададено в дефиницията, а съдържанието е структурирано в енциклопедичната част на речниковата статия и то може да съдържа различни видове информация за термина (признаци на съдържанието му) като време на възникване, сфера или промяна в употребата му, фактологични данни, отнасящи се до най-известни направления, творци или филми, свързани с термина – както в световен мащаб, така и по отношение на българската традиция, етимология на термина и др.

По отношение на типологията в речника са включени *термини* и *названия* като и при двата типа се следва единна концепция за терминографското им представяне. Във връзка с термините е застъпено виждането да бъдат включени онези от тях, които изграждат основата на знанието в областта на киното и върху които се изгражда тази терминосистема. Така в речника са включени основните видове кино, школи и естетически направления, киножанрове и техните поджанрове, термини, свързани с производството на филми и киноиндустрията, филмови институции и др. За пример ще разгледаме представянето на няколко термина, характеризиращи отделните типове.

Например терминът *артхаус кино* е представен съдържателно на няколко нива. На първо място с тълкувателна дефиниция, която е допълнена с информация за времето на появата на този тип кино, както и за други характерни негови признаци като вид зрителска аудитория, типа кинозали, в които се гледа такова кино и др. Накрая на речниковата статия са дадени съпоставените му термини *елитарно кино* и *филм категория Б (B movie)*. Тук трябва да отбележим разликата в представянето на *артхаус киното* в някои от киноенциклопедиите, където под това название се дава предимно филмографията на наградени водещи филми в този раздел.

АРТХАУС КИНО. *Кино.* Категория филми, представляващи сериозни художествени творби, често с експериментален характер, които не са предназначени за масовия зрител. ■ Влизат в репертоара на специализирани артхаусни кинотеатри. ■ Терминът първоначално се използва за кинотеатър, в който се прожектират авангардни или класически филми за изкушения зрител. Тъй като тези филми са предназначени за по-образовани зрители, артхаусите често се разполагат близо до колежи и университети. ■ Появяват се в САЩ в края на 50-те – началото на 60-те години на XX век, като тогава са наброявали около 500. Срв. с: *елитарно кино; филм категория Б (B movie)*. (РС)

Терминът *стендъп комедия* също е представен чрез използването на различни видове справочна информация за представяне на съдържанието му. Така например от стилистичната му бележка се вижда, че той е термин и от театъра, и от киното, което е отразено и в дефиницията му. Допълнително като енциклопедична информация е отбелязано, че този жанр представлява моноспектакъл, за който най-важен е езикът, като изразно средство, и с него се експериментира. Дадена е информация за възникването и развитието на този жанр, за местата, където се дават такива представления, за най-популярните актьори в този жанр и за българската традиция. Накрая е дадена информация и за етимологията на термина.

СТЕНДЪП КОМЕДИЯ. *Театр. Кино.* Филмиран моноспектакъл на актьор пред публика, в който той не играе роля, а разказва често пъти съчинени от него смешни истории на различни теми. ■ Актьорът използва като средство за изразяване езика и експериментира с него, като при това включва в представлението си разнообразни езикови обрати, каламбури, жаргон, просторечие, звукоподражателни думи и др., за да разсмее зрителите, използвайки хумора не само като форма на забавление, но и като начин за изразяване на социална позиция и др. ■ Смята се, че стендъп комедията е наследник на американския народен театър от XIX в. и по-специално на жанра на т. нар. ‘минстрел шоу’, в който актьори, гримирани като чернокожи, произнасяли реч на простонароден език, често съдържаща безсмислени фрази, игри на думи, звукоподражателни думи и др., за да разсмеят публиката. ■ Днес стендъп комедията е изключително популярен жанр в американския театър, кино и телевизия, който е бил необходима и почти задължителна школа за много от най-добрите филмови актьори поради това, че изисква качества не само за изпълнение пред жива публика, но и

интелигентност за работа и експерименти с езика. ■ Традиционно стендъп комедиите се представят в специално предназначени за това клубове, както и на фестивали. ■ Едни от най-популярните американски актьори, работещи в жанра, са Джордж Карлин, Дейв Шапел и др. ■ В България стендъп комедията е относително нов жанр, в който работят Иван Кирков и актьорите от „Комеди Клуб“, които имат постоянни представления в София и Пловдив. ■ От англ. stand-up comedy. (BC)

За разлика от разгледаните дотук термини, *филмотека* е название на институция, но терминологически е разработено в рамките на същата концепция. Тъй като е едносъставно название, за него е зададена и граматичната форма за множествено число, като веднага след това са дадени и неговите варианти *кинотека* и *синематека*. След разгърнатата дефиниция е представена информация за времето и причините за появата му, както и допълнителна информация за българската *филмотека*.

ФИЛМОТЕКА, филмотеки; **кинотека**; **синематека**. *Кино*. Национална филмова институция, архив на филми, съдържащ колекции от филми, филмови материали и други, отнасящи се до киното архивни единици, включваща най-значимите заглавия, автори, жанрове и периоди от развитието на съответното национално и световното кино, които имат висока художествена стойност, запазени са като документи за времето, в което са създадени, и могат да бъдат прожектирани с културна, образователна и изследователска цел. ■ Първите филмови архиви се появяват през 30-те години на XX в. във връзка с унищожаването на много филми и филмови материали при преминаването към звуково кино в Европа, САЩ и Русия, за да бъде съхранено и запазено това филмово наследство. ■ Българската национална филмотека колекционира, реставрира, консервира и опазва филми и филмови материали, представящи националното и световно филмово изкуство, а филмите, съхранявани във филмотеката, обикновено могат да бъдат гледани там отделно или в рамките на различни тематични цикли, ретроспекции на творчеството на значими кинотворци и др. (BC)

Важно е да се отбележи, че тъй като „Терминологичният енциклопедичен речник по изкуствата“ е изработен въз основа на научна концепция за представянето на кинотермините, то в него не е включена информация за класации от типа „кой кой е“ и „100-те най-“, тъй като тя е оценъчна и за нея трудно могат да бъдат използвани терминологически принципи за подбор.

5. Заключение

„Терминологичният енциклопедичен речник по изкуствата“ и по-специално представянето на термините от областта на киното в него използва сложен комплексен терминологически подход, основан на теоретични научни принципи и на вече утвърдена терминологическа практика. Речникът може да бъде разглеждан като съществен етап в развитието на справочните енциклопедични издания на българския език в областта на киното. След *Речника на кинематографичните термини* (част от енциклопедичния справочник „В света на киното“) и *Теоретичния и критически речник на киното* той представя знанието за киното, като задава тълкуваните основни термини чрез включването на много видове справочна информация за представяне на тяхното съдържание и вътрешносистемните им връзки и разглежда кинознанието като научна област със своя терминологична система.

Цитирана литература / References

- Александров и др. 1983: Александров, Ал., С. Власков, Д. Новачков. *В света на киното: Илюстриран справочник в три тома*. Т. 1. София: Народна просвета. (Aleksandrov et al. 1983: Aleksandrov, Al., S. Vlaskov, D. Novachkov. *V sveta na kinoto: Ilyustriran spravochnik v tri toma*. Т. 1. Sofia: Narodna prosveta.)
- Александров и др. 1982а: Александров, Ал., С. Власков, Д. Новачков. *В света на киното: Илюстриран справочник в три тома*. Т. 2. София: Народна просвета. (Aleksandrov et al. 1982a: Aleksandrov, Al., S. Vlaskov, D. Novachkov. *V sveta na kinoto: Ilyustriran spravochnik v tri toma*. Т. 2. Sofia: Narodna prosveta.)
- Александров и др. 1982б: Александров, Ал., С. Власков, Д. Новачков. *В света на киното: Илюстриран справочник в три тома*. Т. 3. София: Народна просвета. (Aleksandrov et al. 1982b: Aleksandrov, Al., S. Vlaskov, D. Novachkov. *V sveta na kinoto: Ilyustriran spravochnik v tri toma*. Т. 3. Sofia: Narodna prosveta.)
- Андрейков 1994: Андрейков, Т. *История на киното*. Т. 1. Нямо кино. София: Медиа. (Andreykov 1994: Andreykov, T. *Istoriya na kinoto*. Т. 1. Nyamo kino. Sofia: Media.)

- Андрейков 2004: Андрейков, Т. *История на киното. Т. 2.* София: Колибри. (Andreykov 2004: Andreykov, T. *Istoriya na kinoto. T. 2.* Sofia: Kolibri.)
- Киров 2006: Киров, Б. *Тема енциклопедия Larousse. Т. 4. Кино.* София: ICON. (Kirov 2006: Kirov, B. *Tema entsiklopediya Larousse. T. 4. Kino.* Sofia: ICON.)
- Омон, Мари 2009: Омон, Ж., М. Мари. *Теоретичен и критически речник на киното.* София: Колибри. (Omon, Marie 2009: Omon, J., M. Marie. *Teoretichen i kriticheski rechnik na kinoto.* Sofia: Kolibri.)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията.* Велико Търново: ИК Знак'94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata.* Veliko Tarnovo: IK Znak'94.)
- Попова 2017: Попова, М. *Приложно терминологично знание.* София: Авангард Прима. (Popova 2017: Popova, M. *Prilozhno terminoznanie.* Sofia: Avangard Prima.)
- Попова 2022: Попова, М. Особености на терминологичните речници, изработвани в Института за български език. – В: Коева, Св., М. Стаменов (съст.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2022).* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 165 – 170. (Popova 2022: Popova, M. Osobenosti na terminologichnite rechnitsi, izrabotvani v Instituta za balgarski ezik. – In: Koeva, Sv., M. Stamenov (sast.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 2022).* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 165 – 170.)
- Попова и др. 2023: Попова, М., А. Христова, Б. Попов, В. Стойкова, Е. Петкова, К. Симеонова, Р. Стоянова. *Терминологичен енциклопедичен речник по изкуствата.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (под печат) (Popova et al. 2023: Popova, M., A. Hristova, B. Popov, V. Stoykova, E. Petkova, K. Simeonova, R. Stoyanova. *Terminologichen entsiklopedichen rechnik po izkustvata.* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Стоева 2001: Стоева, Е. *Английско-български речник на фото, кино и видео термини и дефиниции.* София: Action. (Stoeva 2001: Stoeva, E. *Angliysko-balgarski rechnik na foto, kino i video termini i definitsii.* Sofia: Action.)
- Янакиев 2000: Янакиев, А. *Българско кино: Енциклопедия.* София: Титра. (Yanakiyev 2000: Yanakiyev, A. *Balgarsko kino: Entsiklopediya.* Sofia: Titra.)
- Alexiev 2011: Alexiev, B. *Knowledge-Oriented Terminography.* Sofia: Avangard Prima.
- Chilvers 2004: Chilvers, I. *Oxford Dictionary of Art (3 ed.).* Oxford University Press.
- Kuhn, Westwell 2020: Kuhn, A., G. Westwell. *A Dictionary of Film Studies (2 ed.).* Oxford University Press.

ANALYSIS OF THE CINEMA TERMS INCLUDED IN THE TERMINOLOGICAL ENCYCLOPEDIA OF ARTS

Velislava Stoykova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

vstoykova@yahoo.com

Abstract. The article examines an approach and offers an analysis of the representation of the basic cinema terms included in the Terminological Encyclopedic Dictionary of Arts. The approaches used to describe these terms in the most Bulgarian specialized reference guides like encyclopedias and dictionaries in cinema are overviewed. The specificity of the terminography approach used for the representation of the cinema terms is outlined on the basis of analyses and comparisons in such a way as to illustrate the terms' typology as reflected in the overall structure of the dictionary. It is noted that these terms are related to each other as well as to the terms from other arts included in the dictionary.

Keywords: *terminological dictionaries, specialized encyclopedic dictionaries, knowledge representation*

Velislava Stoykova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ИЗ АКТУАЛЬНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ СОВМЕСТНЫХ СЛОВАЦКО-БОЛГАРСКИХ АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ¹

Петер Женьюх

Институт славистики им. Яна Станислава, Словацкая академия наук

slavpeze@gmail.com

Резюме. Статья представляет результаты от многолетних этнолингвистических исследований, проведенных в рамках сотрудничества между словацкими, болгарскими, русскими и сербскими славистами. Представлена картина на восприятие связи между истиной, правом, добром и злом в контексте языковой мысли. Это не только подчеркивает значение языка как средства коммуникации, но и объясняет восприятие языка как важной характеристики культурной и этнической идентичности. В нем специально рассматривается вопрос о языковых исследованиях как о средстве постижения по-настоящему глубокого понимания языковых исследований и истории языка как общности. Язык представлен в исследовании и в качестве инструмента для культивирования ценностей человека и общности. В это же время студия очерчивает и другие темы сотрудничества в области международной лингвистически ориентированной славистики.

Ключевые слова: славистика, этнолингвистика, язык, культура, история

1. Язык как духовное намерение

Понять процессы лингвокультурного мышления – основная задача антропологически ориентированной лингвистики. Изучая их, можно глубже познать материальный и духовный мир, который не только естественным образом окружает человека, но и который он сам для себя создал. Также для этого познания человек использует язык как инструмент, который в контексте культивирования человека возник из необходимости общения. Таким образом, язык – это явление культуры. Язык также представляет собой конкретное свидетельство культурно-исторического развития процесса интеграции сообщества, которое используется для общения между его членами. Человеческая речь реализуется посредством звуков, которые объединяются в более крупные единицы (слоги и слова), с использованием которых человек называет не только все вещи и предметы, воспринимаемые органами чувств, но и реалии и духовные идеи, осознаваемые мыслью и разумом.

Таким образом, язык – это прежде всего антропологическое средство общения между участниками человеческого сообщества. Таким образом, он делает повседневную коммуникацию возможной, и благодаря ему происходит общение с Богом. Согласно библейской интерпретации, человек, созданный по образу и подобию Божьему, приобрел все способности разума и мышления, благодаря которым он способен войти с ним в коммуникационный процесс. Человек может не только издавать звуки, но с их помощью может называть предметы и явления, составлять слова и предложения, а также слышать, что ему говорят. К этим человеческим способностям относится и способность напрямую связываться с Богом через устное слово и мысли.

При этом человек также достиг того, что с помощью языка он может влиять, воздействовать, управлять и подчинять себе мир, созданный Богом. С помощью антропологического инструмента общения человек может назвать все созданные Богом живые существа, как телесные, так и бестелесные, а также животных.² Он также может с помощью слов направить другого человека на совершение как добрых, так и злых поступков, даже с использованием средств из неодушевленного материального мира.

¹ Статья принадлежит к результатам проекта VEGA 2/0002/21.

² Господь Бог образовал из земли всех животных полевых и всех птиц небесных, и привел к человеку, чтобы видеть, как он назовет их, и чтобы, как наречет человек всякую душу живую, так и было имя ей, (Бытие / Gn 2, 19; используется Синодальный перевод Библии <<https://allbible.info/bible/sinodal/>> [11.01.2023]).

Речевое общение – это сознательный антропоцентрический процесс, в котором человек может осознавать намерение, цель и ее семантику, несмотря на то, что она выражается только через звуковые сигналы, а в письменном тексте – через буквы и графические символы.

Называя отдельные материальные и духовные вещи, люди получали возможность общаться друг с другом, тем самым открывая пространство для построения разнообразных отношений (Dubovský 2008: 79). Тесно связанным с человеческим общением, однако, является стремление человека управлять, культивировать и воспроизводить систему ценностей мира, отдельные материальные и духовные вещи в котором получили имена, которыми они были присвоены. Осознание природы именования духовной и материальной реальностей привело человека к мысли, что он также может обрести власть над этим миром и всем сущим. Эта идея возникла в контексте древневосточного представления о правлении, когда образ Бога на земле был соотнесен с образом правителя местного сообщества (Dubovský 2008: 74 – 76). Это восприятие утверждалось как право на *правду*, вытекающее из такого человеческого господства. Однако эта истина противоречит Божьему повелению *о наполнении земли*.³ Божье повеление касается не властвования, а того, чтобы взять мир, возделывать его и возвращать жизнь как высочайшую ценность.

В библейской символике исполнение повеления о наполнении земли должно осуществиться через приведение в порядок мира человеком с помощью усиления его ценности за счет антропологического измерения возделывания жизни, которое основано на рациональности, мышлении и на добродетели как процессе переживания свободы, то есть положительного или отрицательного отношения к людям и вещам.

2. Язык как образ воспитания человеческого существа

Языковое мышление человека осуществляется в полном соответствии с культивированием и развитием общества, культуры и традиций. Однако общение может происходить только при использовании понятных средств коммуникации. Таким образом, языковые средства коммуникации являются не только инструментами общения, но и источником для понимания процессов эволюции и развития человеческой культуры. Они также служат для определения важных исторических этапов в развитии общества и человеческой цивилизации.

Языковые средства в тексте Библии и в ее переводах на национальные языки вместе с другими нарративными и письменными источниками служат свидетельством постепенного развития человеческой мысли. Таким образом, язык письменных источников свидетельствует о разнообразных коммуникативных контекстах, возникающих между членами человеческого сообщества, и о способности отдельных языков давать свои собственные названия материальным и духовным, сакральным и профанным реалиям, вещам и явлениям. Поэтому многие имена тесно связаны с созданием образа человека и сообщества, в то время как другие указывают на коммуникативные отношения с другими языковыми сообществами и культурами. Воспитание как антропологическая деятельность предоставляет возможности для развития мышления о ценностях жизни. Оно также основано на принципе уважения к свободному выбору средств коммуникации. Выбор позволяет сильным преодолеть искушение управлять, а слабых, в свою очередь, защитить от ошибки.

С правом выбора тесно связана способность свободно совершать правильные и неправильные поступки. Человеческая способность творить добро – это интегрирующая сила, но она не становится реальной сама по себе, пока не воплотится в языковой образ мира, основанный на постоянном сохранении ценностей жизни. Смерть ассоциируется только с человеком, который физически умирает, чтобы участвовать в продолжении жизни.⁴ Светлана Толстая (Толстая / Tolstaya 2015: 16) в этом контексте говорит о том, что культурная аксиология акцентирует свою ценностную специфи-

³ И благословил их Бог, и сказал им Бог: плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею, и владычествуйте над рыбами морскими и над птицами небесными, и над всяким животным, пресмыкающимся по земле, (Бытие / Gn 1, 28).

⁴ Истинно, истинно говорю вам: если пшеничное зерно, пав в землю, не умрет, то останется одно; а если умрет, то принесет много плода, (Иоанн / Jn 12, 24).

ку на культурных реалиях, механизмах и мотивациях. На вершине этой аксиологической иерархии находится ценность жизни. Для носителей традиционного мировоззрения жизнь имеет внутренний смысл еще и потому, что имеет космическое (или мифологическое) происхождение. Она представляет собой преимущество перед социальным или личным восприятием мира и жизни в нем. Стабильность мира и продолжение жизни в этом мире – главная ценностная опора и забота человека. Поэтому ценности «жизненного круга», связанные с *жизнью*, средствами к существованию, *здоровьем, семьей, миром и добром* (со значением *изобилия*), занимают первую позицию в классификации человеческого сообщества.

В этом контексте интересен и факт, что абсолютность выражения антонимического отношения между добром и злом основывается лишь на высшем уровне оценки причин и обстоятельств, которые не предлагают иного способа релятивизации семантики зла. Противоположностью понятия *живое* является *неживое*, поскольку оно ассоциируется с *небытием* или, следовательно, со *смертью личности*. Находиться в неживом состоянии – означает не наполнять *жизнь* ценностями. На это указывается, например, в исследовании Ирины Седаковой и Калины Мичевой-Пейчевой, которые объясняют ценностное наложение атрибутов из оппозиции *добра* и *зла* именно в контексте иерархизации ценностного восприятия этого противопоставления в языковом сознании нескольких культурных сообществ (Седакова, Мичева-Пейчева / Sedakova, Micheva-Peycheva 2019: 99).

Следовательно, можно отметить, что без духовного воспитания идентичности человека и сообщества не только ценность жизни, но и традиционные ценности общества многократно подвергаются релятивизации за счет формального закрепления традиционных принципов их представления. При относительной ценностной релятивизации традиционной культуры одновременно ослабляется стабильность исторической и культурной памяти. Возможно, именно поэтому история человеческого общества характеризуется тем, что, неоднократно преступая собственные рамки формальности, человек вновь оказывается в кризисе (Žeňuch, Šašerina 2022: 6).

3. Язык как источник междисциплинарных исследований культуры и идентичности

Этнолингвистические и аксиологические исследования, которые выполняются в контексте словацкой славистики, предоставляют собой до сих пор малоизученное направление для основных исследований отношений словацкого языка и культуры к славянскому и неславянскому лингвокультурному контексту. На самом деле, многолетний опыт, подтвержденный результатами исследований междисциплинарных исследовательских групп с международным участием, показывает, что ожидаемые результаты могут быть достигнуты коллективом, состоящим в основном из профессионально подготовленных и лично заинтересованных исследователей. Правда, не все потенциальные партнеры обязательно имеют все необходимые задатки для такого исследовательского сотрудничества (Doruľa 1989; Žeňuch, Doruľa 2017: 177 – 180), поэтому сотрудничество осуществляется только в рамках четко определенной научной стратегии и в соответствии с научно-исследовательскими профилями экспертов с того рабочего места, где проводятся такие традиционные исследования (Žeňuch 2020: 3 – 14).

Словацкий комитет славистов (Žeňuch 2022a: 203 – 210) постоянно и интенсивно занимается вопросами профилирования словацкой междисциплинарной научной политики в области славяноведения, координацией и поддержкой сотрудничества словацких славистов с зарубежными странами, например, в осуществлении различных междисциплинарных славянских исследований. Это касается и этнолингвистических исследований, где важно учитывать, что современная письменная форма национального языка имеет прежде всего интегрирующую и национально-представляющую функцию, которая неизбежно проявляется именно в повседневном речевом общении. Письменный язык также выражает единство языкового мышления о национальной культуре, ее духовных истоках и традициях. Языковое сообщество использует литературный язык в качестве основного инструмента общения.

Литературная основа языка также представляет собой общее средство выражения, которое предполагает и наличие надлежащей коммуникативной компетенции у пользователей. Знание этих средств является подтверждением лингвокультурного сознания сообщества.

В этнокультурных лингвистических исследованиях акцент в большинстве случаев делается на комплексном изучении языка письменных источников в контексте повседневной жизни сообще-

ства. Исследование письменных источников позволяет полностью описать и объяснить культурно-идентификационные процессы языкового сообщества и таким образом указать на необходимость использования общего освоенного средства коммуникации. Литературный язык как важнейший инструмент коммуникации представляет собой картину общего культурно-идентификационного мышления современных языковых сообществ (Žeňuch 2019 – 2020: 181 – 194; Kačala 2021: 22).

В качестве основного источника идентичности, культуры и общения служит осознание значимости сообщества, выражаемое посредством языка. Поэтому при описании развития этого сообщества необходимо учитывать историко-географический и социально-политический контексты его идентификации. Существование языка свидетельствует об изначальной исторической принадлежности сообщества, использующего определенный язык. Однако языковые средства, дающие образ материального и духовного мира, документируют культурную память, традиции и ценностные принципы. Они же формируют культурную идентичность сообщества и являются важным выражением культурной самобытности сообщества, которая сильнее всех возможных политических интересов, союзов, разделений, фрагментации или главенства (Ján Pavol II. 2005: 144 – 145).

4. Литературный язык, лингвистическая стратификация и культурная языковая самобытность

Сопоставительные диахронные лингвистические исследования национального языка в отдельных фазах его развития, диалектной или социальной среды являются источником комплексных знаний о культурном развитии народа. Поэтому в более узком понимании языка сообщество рассматривается как функционально стратифицированная и разнообразная в диалектном плане система, в которой сообщество имеет внутреннюю ценностную связь; таким образом, функционирование системы литературного языка также служит практическим доказательством объединяющего воздействия языкового сообщества.

Язык служит также источником для понимания существования культурно или конфессионально обусловливаемых факторов внутренней дифференциации сообщества.

Опираясь на сравнительные этнолингвистические исследования, посвященные поиску традиционных и нетрадиционных систем ценностей, анализ славянских языков показал, что самостоятельные на первый взгляд компоненты национальной культуры, к которым относятся язык и необходимая для понимания степень знакомства с историческим развитием общества, культурой, традициями и религиозностью, являются фундаментом для всестороннего понимания культурной самобытности народа (Baník 2000). Как соблюдение особенностей культурной идентификации, так и очищение самой культуры не изменит сути ее идентичности, поскольку все компоненты культуры прочно связаны с языком и традициями нации (Седакова, Китанова, Женюх / Sedakova, Kitanova, Žeňuch 2019a; Седакова, Женюх, Китанова / Sedakova, Žeňuch, Kitanova 2019b). Таким образом, все составляющие национальной идентичности идеально проявляются вместе в языке, в котором применяются такие правила, которые были выбраны и приняты сообществом и которые являются естественным отражением надобностей языкового общения в семье, роде, обществе, официальной письменности, художественной литературе, религиозной традиции и т.д. (Седакова / Sedakova 2018: 427 – 489; Седакова / Sedakova 2022: 76 – 105).

5. Язык в качестве исторического наследия сообщества

Язык общества связан с преобладающими культурными правилами и ценностными нормами данного народа, который использует этот язык во всех сферах своей культурной политики, в литературе, науке, искусстве, в способах и формах организации производства, торговли, услуг и т.д. (Burke 2011). Язык культурных, то есть литературных (письменных) форм, содержит, в частности, те обозначения, с помощью которых сообщество постоянно развивается во временной и пространственной перспективе, выражает свое мнение о предметах, явлениях и о своих жизненных потребностях. При этом различные письменные памятники используют язык, чтобы зафиксировать и задокументировать историческую и культурную взаимосвязь языкового мышления сообщества людей, и тем самым дать представление о его историческом развитии.

Именно таким образом историческая память любой национальной культуры участвует в формировании письменной культуры (Dorůľa 1977). Язык письменной традиции наряду с языком устной среды (например, народные повествовательные тексты) представляет собой вечную и неизменную ценность. Духовная и вещественная система культуры сохраняется в лексике, которая является свидетельством развития общества. Словарный запас содержит терминологию, которая охватывает различные сферы экономической, социальной и культурной жизни, включая в себя названия различных ремёсел и видов деятельности, административную, религиозную и юридическую терминологию. В ней сохранились непосредственные лингво-исторические свидетельства о существовании объединяющего христианского, религиозного, социального и культурного наследия, которое непрерывно образовалось со времен древних предков без каких-либо перерывов (Dorůľa 2014: 79 – 130).

В этой непростой системе духовных и культурно-социальных ценностей важную роль играет способность человека к открытой идентификации с сообществом. В этой идентификации, правда, знаки сообщества преобладают над индивидуальными выражениями, которые, тем не менее, могут функционировать внутри этого сообщества. Однако степень осознания культурной принадлежности человека к сообществу в основном отражается в степени осознания отдельных компонентов культуры. Не каждый компонент в равной степени вносит вклад в формирование культурной идентичности человека, но все компоненты идентичности общества, которую формируют люди, представляют собой синергию выражений культуры, причем один или несколько из них являются доминирующими. Поэтому в данном контексте можно также представить себе структуру множественных личностей, которые часто воспринимаются по отдельности, но многие из них пересекаются, дополняют или опираются друг на друга. Такой способ идентификации даёт возможность, к примеру, воспринять конфессиональную принадлежность как желаемый атрибут, на основании которого утверждается общая принадлежность к этносу (Bromley 1980: 57 – 58). В силу разных историко-культурных причин проявление культурно-конфессионального сознания может привести к тому, что вероисповедание приобретает характер этноидентификационного маркера (Žeňuch 2022b: 84).

Сообщество, следовательно, предоставляет человеку выбор и на основе отклонения от собственного стереотипа позволяет ему отождествить себя с близким ему сообществом, но при этом связь человека с церковной традицией и ее литургическим языком, местным патриотизмом и т.д. не может рассматриваться как стереотип, однозначно определяющий новое или отличительное сообщество в отсутствие более глубокого синергетического знания о взаимодействующих культурных или социальных контекстах. Правда, община – это живой организм людей, для которых традиции, культура и чувство принадлежности имеют большое значение. Это неотъемлемые компоненты культуры. Но люди не ищут единства в единообразии, поскольку понимают, что нет единообразия в сообществе единого народа, единой церкви или даже в сообществе любой другой культурной традиции. Если процесс культурной коммуникации происходит естественно и спонтанно, то он приносит положительный результат. Именно те воздействия на культурное развитие, которые являются неестественными, жестокими или обусловлены неверным убеждением в том, что та или иная культура или традиция является более ценной или универсальной, получают негативное измерение (Žeňuch 2013: 11 – 30).

Наконец, само сообщество способно развивать свою культуру и строить отношения с другими сообществами.

6. Перспективы исследования вместо заключения

На предыдущих теоретических основах развивалось и прежнее сотрудничество нескольких словацких славистов с зарубежными коллегами, которое главным образом было связано с более детальным изучением взаимоотношений между языком и культурой. Именно на примере отношений словацкого языка с южнославянским и восточнославянским лингвокультурным контекстом были проведены некоторые этнолингвистические исследования и в Словакии.

Для этнолингвистики важно изучать слово и особенно его содержание (значение) как доказательство жизни, культуры и развития мысли общества. Этот аспект лингвокультурных исследований является необходимой предпосылкой, в особенности, для систематического изучения лингвокультурной (языковой) связи, которая вполне естественно началась уже с приходом миссии Кирилла и Мефодия в среднедунайский регион и Великую Моравию. Эта миссия стала зеркалом для текущих

дискуссий о ценностях в Европе того времени, которые во многом сохраняются в сегодняшней европейской культурной практике. При этом славянская духовная среда представляла собой идеальную картину раздвоенного культурно-идентификационного пути европейской культуры. Поэтому междисциплинарные исследования европейской культурной истории должны проводиться, в первую очередь, на фоне знаний об этой древнейшей модели духовного наследия славян, сформировавшейся в контексте кирилло-мефодиевской традиции.

Некоторые проекты международного сотрудничества, безусловно, внесли свой вклад в более углубленное понимание ценностей Кирилла и Мефодия и культурного общения в европейском контексте, которые были выполнены, в том числе, по целевому заданию в проекте APVV SK-BG-0021-10 (The Cyrillo-Methodian Heritage and the National Identity of Bulgarians and Slovaks / Кирилло-мефодиевское наследие и национальная идентичность болгар и словаков) и ERA-NET RUS Plus 472 (Лингвистическая и этнокультурная динамика традиционных и нетрадиционных ценностей в славянском мире / Linguistic and Ethnocultural Dynamics of Traditional and Non-traditional Values in the Slavic World), за которыми последовали другие межакадемические исследовательские проекты, в реализации которых приняли участие словацкие, болгарские, русские и сербские слависты. Эти проекты создали серьезную основу для последующих исследований, которые направлены на оживление духовных и культурных кирилло-мефодиевских ценностей в регионе Центрального Дуная.

Перевод Священного Писания на язык, понятный народу, считается проявлением культурной зрелости народа. Славяне имеют перевод Библии на собственный язык со времен Великой Моравии. Переводы Писания и богослужебных книг на старославянский язык как литературный язык Великой Моравии стали эквивалентны греческому (Септуагинта) и латинскому (Вульгата) образцам. Таким образом, древнеславянский стал языком, который, наравне с латынью и греческим, стал культурным и культивируемым языком славянской Европы, в том числе и тогдашнего западного мира. Хотя европейское пространство традиционно делится на западное и восточное (это деление в первую очередь связано с культурным и конфессиональным развитием), оба эти конгломерата являются достаточно эластичными и открытыми. Такая открытость не только обеспечивает постоянную лингвокультурную и религиозно-конфессиональную связь, но и неизменно формирует условия для осуществления взаимодействия христианских и культурных ценностей (Šašterina, 2022: 27 – 42).

Синергия христианских и языко-культурных ценностных установок возникла уже в результате потребностей великоморавской общины, которая стремилась к познанию Божьей истины (закона) на своем родном языке. В Житии святого Кирилла в связи с этим упоминается послание князя Растислава константинопольскому императору Михаилу III, в котором говорится о том, что князь просит учителей для толкования закона великоморавцам на их языке: *Народ наш отречеся от язычества и соблюдает христианский закон. Но у нас нет такого учителя, который объяснил бы нам подлинную христианскую веру на нашем родном языке, чтобы и другие страны, видя это, могли уподобиться нам. Так пошли нам, о владыка, такого епископа и такого учителя, потому что от тебя всегда исходит со всех сторон добрый закон.*⁵ Также в этой связи в другом месте говорится о ценностном отношении святого Константина-Кирилла к славянскому языку. В споре с трилингвистами в Венеции в 867 году святой Кирилл выступил в защиту славянского перевода литургии и Библии на древнеславянский литературный и церковный язык жителей Великой Моравии, говоря: *Не стыдно ли вам признавать только три языка и приказывать, чтобы все прочие народы и племена были слепы и глухи? Скажите, вы делаете Бога неспособным дать это, или завистником, который этого не сделает? Но мы же знаем многие народы, которые имеют письменность, и славят Бога каждый на своем языке.*⁶

⁵ Людемъ нашимъ поганьства сѧ втврѣгшимъ и по христѣанескъ сѧ законъ дръжащимъ, оучителя не имамъ таковаго, иже бы ны въ свои языкъ истуюю вѣроу христѣаньскоую сказалъ, да быша и ины страны того зрѣще подобилисѧ намъ. То послаи намъ, владыкѣ, епископа и оучителя таковаго. Сѣтъ васъ бо на всѧ страны вьсегда добрый законъ исходитъ. (Лавров / Lavrov 1930: 26).

⁶ [...] не идетъ ли дождь втъ бога равно на всѧ, или слънце такоже не сияетъ ли на всѧ, ни ли дыхаемъ на аеръ равно вси? То како вы сѧ не стыдите, три языка токмо мнѧше, а прочимъ всѣмъ языкомъ и племеномъ слѣпымъ велѧще быти и глухимъ? Скажите ми, бога творѧще немощна, яко не могоуща сего дати, или завистлива, не хотѧща дати? Мы же многы роды знаемъ, книги оумѣюща и богоу славою въздающа своимъ каждо (Лавров / Lavrov 1930: 30).

Благодаря существованию разнообразных славянских переводов Библии на литературные языки, эти взаимоотношения между языком, конфессионализмом и повседневными парадигмами экономической, политической и социальной жизни являются действительным проявлением сохранения, возрождения и развития ценностей культурной коммуникации, особенно в современном плюралистическом мире.

Цитируемая литература / References

- Baník 2000: Baník, A. A. *O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu*. Martin: Matica slovenská.
- Bromley 1980: Bromley, J. V. *Etnos a etnografia*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Burke 2011: Burke, P. *Jazyky a spoločensví v raně novověké Evropě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny [*Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge University Press 2004.]
- Doruľa 1977: Doruľa, J. *Slováci v dejinách jazykových vzťahov*. Bratislava: Veda.
- Doruľa 1989: Doruľa, Ján: Program jazykovedného slavistického výskumu na Slovensku. – *Slavica Slovaca*, vol. 24, № 3, s. 201 – 210.
- Doruľa 2014: Doruľa, J. Predstavy slovenských vzdelancov o jazyku a etnickej identite Slovákov v období národného obrodu. – In: Doruľa, J. (Ed.). *Historický význam a odkaz diela osobností slovenského národného obrodu*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, s. 79 – 130.
- Dubovský 2008: Dubovský, P. (Ed.). *Komentáre k Starému zákonu. I. zväzok. Genezis*. Trnava: Dobrá kniha.
- Ján Pavol II. 2005: Ján Pavol II. *Pamäť a identita*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha.
- Kačala 2021: Kačala, J. *Súčasný spisovný jazyk*. Martin: Matica slovenská.
- Лавров 1930: Лавров, Н. А. *Труды славянской комиссии. Том I. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Ленинград: Издательство академии наук. (Lavrov 1930: Lavrov, N. A. *Trudy slavyjanskoj komissii. Tom I. Materialy po istorii vozniknovenija drevnejšej slavyjanskoj pis'mennosti*. Leningrad: Izdatel'stvo akademii nauk.)
- Седакова 2018: Седакова, И. А. Концепт «любовь» в этнолингвистическом освещении (на болгарском и инославянском материале). – В: Толстая, С. М. (отв. ред.). *Славянское языкознание. XVI Международный съезд славистов. Белград, 20–27 августа 2018 г. Доклады российской делегации*. Москва: Институт славяноведения РАН, с. 472 – 489. (Sedakova, I. A. Koncept «ljubov» v etnolingvistichestkom osveshchenii (na bolgarskom i inoslavjanskom materile). – In: Tolstaja, S. M. (otv.red.). *Slavyjanskoje jazykoznanije. XVI Mezhdunarodnyj sjezd slavyistov. Belgrad, 20-27 avgusta 2018 g. Doklady rossijskoj delegacii*. Moskva: Institut slavyjanovedenija RAN, pp. 472 – 489.)
- Седакова 2022: Седакова, И. А. Народная терминология балканских и славянских православных праздников: опасности перевода. – В: Седакова, И. А. (отв. ред.), М. М. Макарецов (ред.), Т. В. Цивьян. (ред.). *Стратегии межбалканской коммуникации: перевод. Материалы круглого стола ЦЛИ Balcanica. 7*. Москва: Институт славяноведения РАН, с. 76 – 105. (Sedakova, I. A. Narodnaja terminologija balkanskikh i slavyjanskikh pravoslavnykh prazdnikov: opasnosti perevoda. – In: Sedakova, I. A. (otv. red.), M. M. Makarcev (red.), T. V. Tsivjan (red.). *Strategii mezhbalkanskikoje kommunikacii: perevod. Materialy kruglogo stola CLI Balcanica. 7*. Moskva: Institut slavyjanovedenija RAN, pp. 76 – 105.)
- Седакова, Китанова, Женьух 2019а: Седакова, И. А. (отв. ред.), М. Китанова (ред.), П. Женьух (ред.). *Взгляд на славянскую аксиологию*. Москва: Институт славяноведения РАН. (Sedakova, Kitanova, Žeňuch 2019a: Sedakova, I. A. (otv. red.), M. Kitanova (red.), P. Žeňuch (red.). *Vzgl'ad na slavyjanskuju aksiologiju*. Moskva: Institut slavyjanovedenija RAN.)
- Седакова, Женьух, Китанова 2019б: Седакова, И. А., П. Женьух, М. Китанова (Eds.). *Axiologický výskum slovanských jazykov / Axiological Investigation into the Slavic Languages*. Bratislava, Moskva: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Институт славяноведения РАН, VEDA, vydavateľstvo SAV. (Sedakova, Žeňuch, Kitanova 2019b: Sedakova, I. A., P. Žeňuch, M. Kitanova (Eds.). *Axiologický výskum slovanských jazykov / Axiological Investigation into the Slavic Languages*. Bratislava, Moskva: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Institut slavyjanovedenija RAN, VEDA, vydavateľstvo SAV.)
- Седакова, Мичева-Пейчева 2019: Седакова, И. А., К. Мичева-Пейчева. Аксиологическое исследование «негативного» в языке и традиционной культуре славян / Axiological investigation into the Negative Features in the Language and the Traditional Culture of the Slavs. – In: Седакова, И. А., П. Женьух, М. Китанова (Eds.). *Axiologický výskum slovanských jazykov / Axiological Investigation into the Slavic Languages*. Bratislava, Moskva: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Институт славяноведения РАН, VEDA, vydavateľstvo SAV, pp. 83 – 89. (Sedakova, Micheva-Peycheva 2019: Sedakova, I. A., K. Micheva-Peycheva. Aksiologicheskoe issledovanie «negativnogo» v jazyke i tradicionnoj kul'ture slavyjan / Axiological investigation into the Negative Features in the Language and the Traditional Culture of the Slavs. – In: Sedakova, I. A., P. Žeňuch, M. Kitanova

- (Eds.). *Axiologický výskum slovanských jazykov / Axiological Investigation into the Slavic Languages*. Bratislava, Moskva: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Institut slavjanovedenija RAN, VEDA, vydavateľstvo SAV, pp. 83 – 89.)
- Šašerina 2022: Šašerina, S. The value system reflected in the homiletic tradition of the 17th and 18th centuries. – In: Žeňuch, P., S. Šašerina: (Eds.). *Crisis as an Opportunity for the Revival of Values*. Bratislava: Ján Stanislav Institute of Slavistics of Slovak Academy of Sciences, pp. 27 – 42.
- Толстая 2015: Толстая, С. М. Категория оценки в языке и тексте. – В: Толстая, С. М. (отв. ред.). *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре*. Москва: Индрик, с. 11 – 32. (Tolstaja 2015: Tolstaja, S. M. Kategorija ocenki v jazyke i tekste. – In: Tolstaja, S. M. (otv. red.). *Kategorija ocenki i sistema cennostej v jazyke i kulture*. Moskva: Indrik, pp. 11 – 32.)
- Žeňuch 2013: Žeňuch, P. Slovensko-slovanské dimenzie duchovnej kultúry Slovenska. – In: Žeňuch, P., E. Uzeňova, K. Žeňuchová (Eds.). *Jazyk a kultúra na Slovensku v slovanských a neslovanských súvislostiach*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Slovenský komitét slavistov, s. 11 – 30.
- Žeňuch, Doruľa 2017: Žeňuch, P., J. Doruľa. Informácia o akreditačnom hodnotení činnosti Slavistického ústavu Jána Stanislava SAV za roky 2011 – 2015 medzinárodným panelom zahraničných expertov. – *Slavica Slovaca*, vol. 52, č. 2, s. 177 – 180.
- Žeňuch 2019 – 2020: Žeňuch, P. Jazykový obraz Božej vlády. – *Parrésia. Revue pro východní křesťanství / A Journal of Eastern Christian Studies*, vol. 12: – 13, pp. 181 – 194.
- Žeňuch 2020: Žeňuch, P. Inštitucionalizovaný slavistický výskum v Slovenskej akadémii vied po dvadsiatich piatich rokoch. – *Slavica Slovaca*, vol. 55, № 1, s. 3 – 14.
- Žeňuch, Šašerina 2022: Žeňuch, P., S. Šašerina. Introduction. – In: Žeňuch, P., S. Šašerina: (Eds.). *Crisis as an Opportunity for the Revival of Values*. Bratislava: Ján Stanislav Institute of Slavistics of Slovak Academy of Sciences.
- Žeňuch 2022a: Žeňuch, P. Slovenský komitét slavistov a jeho podiel na medzinárodnom zviditeľňovaní akademických slavistických výskumov. – *Slavica Slovaca*, vol. 57, № 3, s. 203 – 210.
- Žeňuch 2022b: Žeňuch, P. *Slováci a slovenčina v jazykovo-historických a konfesijných súvislostiach. Procesy a kontexty kultúrnej komunikácie*. Bratislava: Slovenský komitét slavistov, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského.

CURRENT RESULTS OF THE JOINT SLOVAK-BULGARIAN AXIOLOGICAL RESEARCH

Peter Žeňuch

Jan Stanislav Institute of Slavistics – Slovak Academy of Sciences

slavpeze@gmail.com

Abstract. The paper presents the results of several years of ethnolinguistic research carried out in cooperation between Slovak, Bulgarian, Russian and Serbian slavists. It provides a picture of the perception of the relationship between truth, right, good and evil in the context of linguistic thought. It not only highlights language as a tool of communication but also explains the perception of language as an important feature of cultural and ethnic identity. The paper specifically addresses the issue of research on language as a source of deeper understanding of the study of the history of the language community. Language is also presented as an instrument of value formation for the cultivation of the individual and the community. The study also outlines other areas of cooperation in the field of international linguistically-oriented Slavic studies.

Keywords: *Slavic studies, ethnolinguistics, language, culture, history*

Prof. PhD. Peter Žeňuch, DrSc.
Jan Stanislav Institute of Slavistics
Slovak Academy of Sciences
9 Dúbravská cesta
Bratislava 841 04
Slovakia

СЪВРЕМЕННОТО СЪСТОЯНИЕ НА КОНЦЕПТА ДУША (ВЪРХУ АНКЕТЕН МАТЕРИАЛ)

Йоанна Кирилова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

i.kirilova@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се разглежда анкетен материал, отнасящ се до концепта ДУША. Анализирани са анкетни данни, получени въз основа на въпроси с отворен и затворен отговор, както и такива, които са на асоциативен принцип. Извеждат се признаци, очертават се нови метафори, с които концептът битува в съзнанието на съвременния българин. Правят се съпоставки с провербиалния концепт ДУША, въз основа на които разглежданият концепт се причислява към групата на развиващите се концепти.

Ключови думи: когнитивна лингвистика, концепт, анкета, душа

Според наивните разбирания на човека всеки вид човешка дейност, тип състояние или реакция се локализира в определен орган на тялото (Апресян / Apresyan 1995: 39). Интелектуалните дейности и менталните състояния се локализируют в *ума*, който според традиционните познания на българина се намира в главата. Чувствата се ситиуират в сърцето, чието нормално местоположение е в средата на човешкото тяло – в гърдите. *Речта* се свързва с езика като анатомичен орган и се изпълнява от него. Това се отнася и до желанията, породени от физиологични нужди: *гладът* – в стомаха, *жаждата* – в гърлото, *похотта* – в материално-телесната долница.

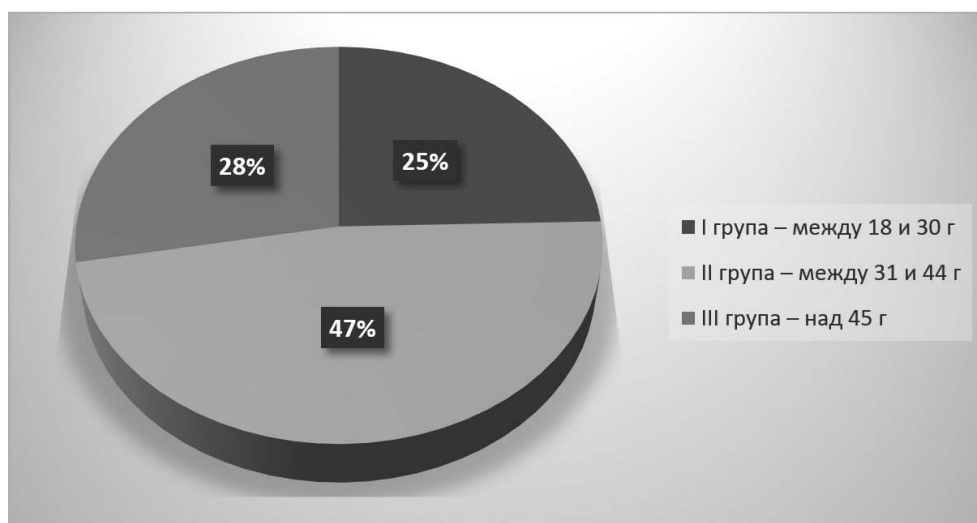
При разглеждане на провербиалния концепт ДУША и по-конкретно на когнитивните метафори, чрез които той е реализиран в българските паремии, направи впечатление фактът, че ДУШАТА се възприема от традиционния българин като орган, свързан със съвестта и с човешката индивидуалност. Тя служи като отличителен белег, като стойностен ориентир за качествата на отделния индивид. От друга страна, ДУШАТА като орган (макар и въображаем) също би трябвало да има свое място в границите на човешкото тяло. При анализ на ориентационните метафори за душата в паремии (Кирилова / Kirilova 2019б) се установи, че за традиционния българин тя се намира най-общо *у човека*, т. е. няма строго регламентирано местонахождение вътре в рамките на човешкото тяло. Единствено се налага разбирането, че ситиуирането на този квазиорган в периферията на тялото *вместилище*, което обитава, е следствие от ситуация на криза, на беда, която застрашава човешкия живот (*Душата му под носа; Душата му седи в зъбите*).

Целта на настоящото изследване е да съпостави традиционните разбирания на българина от миналото, свързани с ДУШАТА, с тези на нашите съвременници, да бъдат експлицирани ядрените признаци на изследвания концепт, с които той битува в съвременността. Проучването е извършено въз основа на анкетен материал.

Обект на изследване в настоящата статия са езиковите единици (ключовата дума – репрезентант на концепта ДУША, синоними, антоними, фразеологизми, паремии, колокации и др.), ексцерпирани от събраните анкети. Предмет – концептът ДУША като елемент от съвременната / модерната концептосфера на българския народ.

В проведената през 2021 и 2022 г. анкета са взели участие 120 респонденти. Анкетата включва въпроси с отворен и със затворен (избираем) отговор.

Участниците се разделят на три групи: I група – между 18 и 30 години; II група – между 31 и 44 години; III група – над 45 години. В I група броят на мъжете (М) и жените (Ж) е разпределен по следния начин: М – 2; Ж – 28; II група – М – 15; Ж – 43; III група – М – 12; Ж – 22. Общият брой на мъжете, участвали в анкетата, е 29, а на жените – 91.

Фигура 1. Разпределение на анкетираните по възраст

1. Въпроси със затворен отговор

Зададен е въпросът: *С коя част на тялото най-тясно е свързана душата?*, като са посочени три възможни отговора:

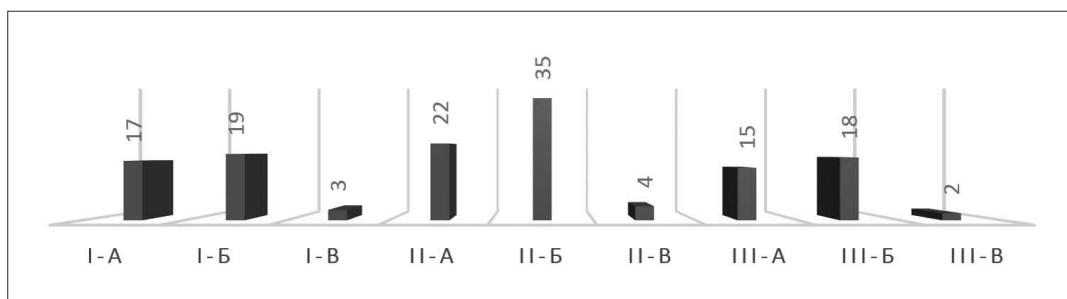
- А) с ума;
- Б) със сърцето;
- В) с кръвта.

Тези три възможности са подбрани, като са съобразени с информацията, присъстваща в справочника „Славянские древности“, а именно, че българите локализират душата най-общо в тялото, но по-конкретно – в лявата му страна или в кръвта (Славянские древности / Slavyanskije drevnosti 1999, II: 163). Получени са общо 134 отговора, тъй като някои от анкетираните са дали повече от един.

При I група – респонденти на възраст между 18 и 30 години, са дадени общо 39 отговора със следното разпределение: Отговор А) – 17 (43,5 %) ¹; отговор Б – 19 (48,7%); отговор В – 3 (7,7%).

При II група – с респонденти между 31 и 44 години, са дадени общо 59 отговора, чието разпределение е следното: Отговор А) – 22 (37,3%); отговор Б – 35 (59,3%); отговор В – 4 (6,8%).

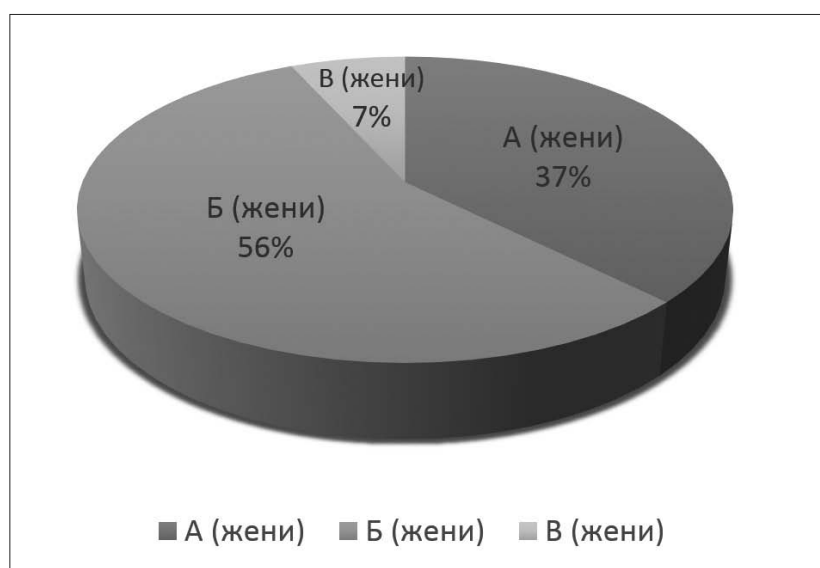
При III група – анкетирани над 45 години, са дадени общо 35 отговора. Отговор А – 15 (42,9%); отговор Б – 18 (51,4%); отговор В – 2 (5,7%).

Фигура 2. *С коя част на тялото най-тясно е свързана душата?* Разпределение по възраст

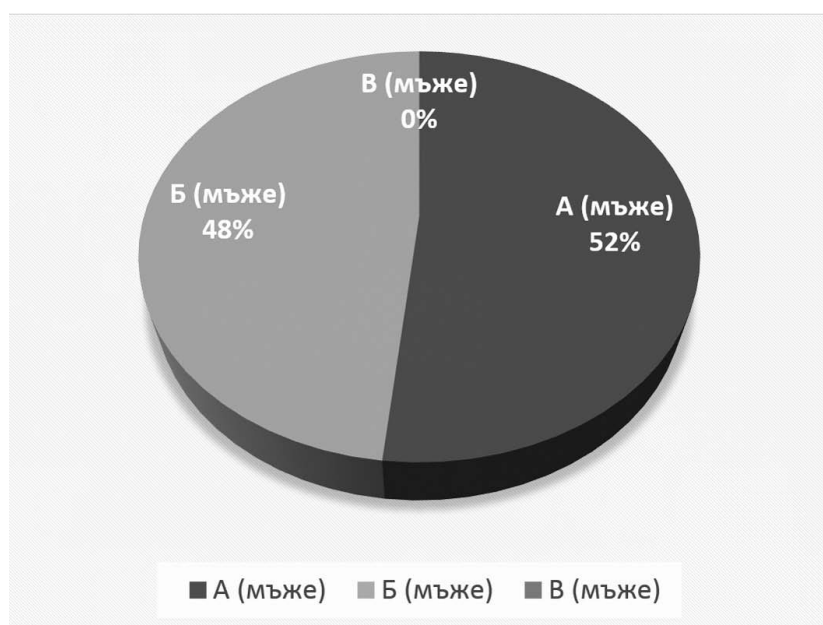
¹ Процентът е изчислен на базата на дадените отговори, тъй като някои от анкетираните са посочвали повече от един отговор.

При жените са дадени общо 105 отговора. Отговор А – 39 (37,1%); отговор Б – 58 (55,2%); отговор В – 7 (6,7%).

Фигура 3. *С коя част на тялото най-тясно е свързана душата?*
Разпределение по пол – жени

При мъжете са дадени общо 29 отговора. Отговор А – 15 (51,7%); отговор Б – 14 (48,3%); отговор В – 0 (0%).

Фигура 4. *С коя част на тялото най-тясно е свързана душата?* Разпределение по пол – мъже

При респондентите и от трите възрастови групи с най-голяма честотност е отговор Б – *със сърцето*, като резултатите по отношение и на другите отговори също съвпадат.

При разглеждане на резултатите с отчитане на пола отговорите на жените също извеждат на първо място отговор Б – *със сърцето*, докато при мъжете, макар и с малко, преобладава отговор А – *с ума*.

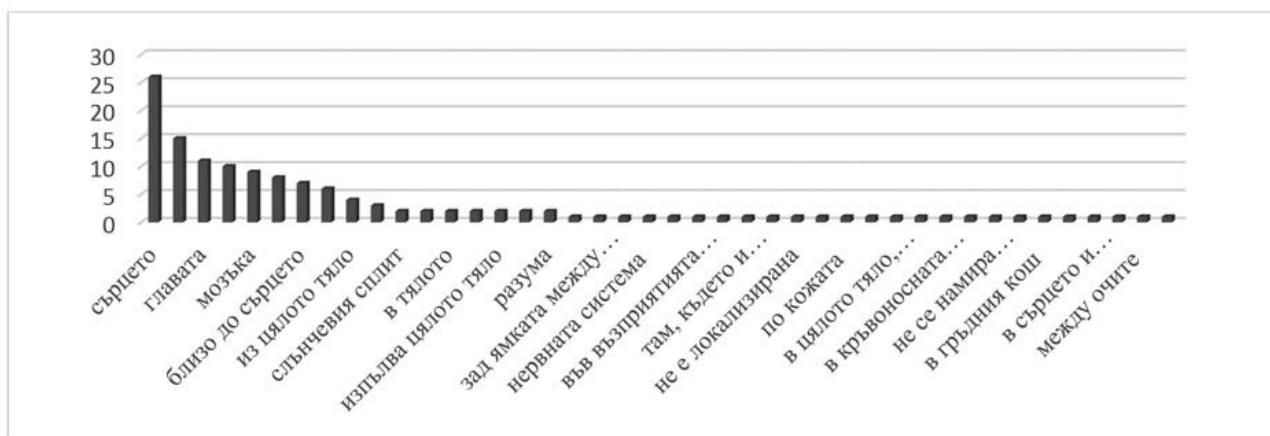
Така анкетните данни извеждат като най-разпространено схващането за връзката на душата със сърцето и обвързват тези две хипостазии на човешкото с чувствата. Нито един от мъжете не вижда

зависимост между душата и кръвта, а при жените от всички 7 отговора само два са дадени самостоятелно – останалите са дадени от респонденти, които са посочили и трите отговора – *със сърцето, ума и кръвта*, като така внушават схващането (обвързано и с ориентационната метафора ‘вътре’) за душата като намираща се вътре в човешкото тяло, без да се конкретизира нейната локация. То е типично и за паремиологичния фрагмент от картината на света. Може би все пак в съзнанието на жената е останала закодирана идеята за кръвта като „средоточие и символ на живота, субстанция, свързана с жизнената сила, обиталище на душата“ (Славянские древности / Slavyanskije drevnosti II: 677).

2. Въпроси с отворен отговор

2.1. Интерес представлява да се сравнят резултатите от този въпрос от затворен тип със следващия, който звучи така: *Къде в човешкото тяло се намира душата?* и е със свободен отговор.

Получени са следните отговори, подредени според честотата на посочване: сърцето – 26; навсякъде – 15; главата – 11; съзнанието – 10; мозъка – 9; ума – 8; близо до сърцето – 7; гърдите – 6; из цялото тяло – 4; около слънчевия сплит – 3; слънчевия сплит – 2; съзнанието, мозъка – 2; в тялото – 2; извън тялото – 2; изпълва цялото тяло – 2; не е орган, а абстрактно понятие – 2; разума – 2; запълва празнини – 1; зад ямката между ключиците, там, където казваме „стыга ме гърлото“ – 1; спокойното сърце – 1; нервната система – 1; **при мен** – до сърцето – 1; във възприятията за света и околните – 1; в главата и сърцето – 1; там, където и разумът – 1; тялото е част от душата – 1; не е локализирана – 1; навсякъде, но в сърцето и съзнанието са ядрата – 1; по кожата – 1; в диафрагмата – 1; в цялото тяло, освен ако не е парализиран и др. – 1; в главата, възпитанието и сърцето – 1; в кръвоносната система – 1; във вените – 1; не се намира никъде, а се разпознава спрямо поведението на конкретната личност – 1; не е в тялото – 1; в гръдния кош – 1; в мозъчните клетки на тялото – 1; в сърцето и съзнанието – 1; навсякъде и никъде – 1; между очите – 1; едно цяло с тялото – 1.

Фигура 5. Къде в човешкото тяло се намира душата?

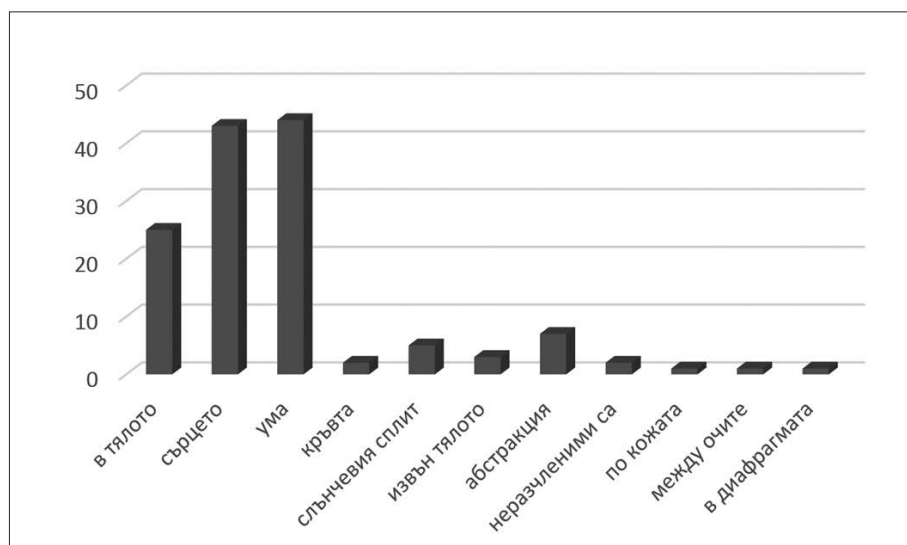
При разглеждане на анкетите прави впечатление, че респондентите от първата възрастова група – на възраст до 30 год. се позовават на различни „научни“ теории и хипотези, като започват отговора си така: *Ако се водим по емпиричните методи на изследване....; Ако се водим по художествената препратка и културно възприятие на хората...; Според някои научни хипотези.....; Древните гърци смятат, че...* Този факт на пръв поглед дава основание да предположим, че картината ще е по-различна и по-разнообразна спрямо тази в паремиологичния фрагмент от българската картина на света.

И действително, анкетните данни сочат, че в съзнанието на съвременния българин това разбиране е разколебано и едва 18, 12 % посочват за вместилище на душата цялото тяло – 25 от всичките 138 отговора визират най-общо тялото като обиталище на душата (навсякъде – 15; из цялото тяло – 4; в тялото – 2; изпълва цялото тяло – 2; навсякъде, но в сърцето и съзнанието са ядрата – 1; в

цялото тяло, освен ако не е парализиран и др. – 1). По-голяма част от анкетираниите (25, 36%) свързват местообитанието на душата със сърцето (в сърцето – 27; близо до сърцето – 7; в спокойното сърце – 1; **при мен** – до сърцето – 1; в гърдите – 6; в гръдния кош – 1). Така в съвременните представи сърцето е видяно като създ на душата или като локус, с който е обвързана най-тясно. Трета група (23,2 %) посочва ума като местообиталище на душата. Този отговор е реализиран чрез поредица от синоними, вербализиращи концепта УМ (ума – 8; разума – 2; главата – 11; съзнанието – 11; мозъка – 9; съзнанието, мозъка – 2; там, където и разумът – 1). Регистрирани са и отговори (1,4 %), които могат да бъдат обединени от семата ‘кръв’ (в кръвоносната система – 1; във вените – 1).

Останалите посочени локализации на душата представят изследвания концепт като развиващ се. Местоположението на душата *в/около слънчевия сплит* е посочено в 5 отговора (3,6%). Три отговора (2,2%) са обединени около виждането за душата като намираща се извън човешкото тяло (*извън тялото* – 2; *не е в тялото* – 1), а 7 отговора (5,1%) директно определят душата като *абстрактно понятие* – 2 и посочват, че тя се открива във *възпитанието* – 1; *в поведението на конкретната личност* – 1; *във възприятията за света и околните* – 1; *в мозъчните клетки на тялото* – 1; *навсякъде и никъде* – 1. Два отговора виждат душата и тялото като неразчленимо единство, като неразрушима диада от материално и нематериално (*тялото е част от душата* – 1; *едно цяло с тялото* – 1). В единични отговори душата е определена като *запълваща празнини* и е ситуирана *по кожата*; *в диафрагмата*; *между очите*.

Част от отговорите, въпреки че поставят душата в различни органи или части на тялото, позволяват да бъде формулиран концептуалният признак ‘душата е свързана с притесненията и страховете на човека’ (*зад ямката между ключиците*, *там, където казваме „стяга ме гърлото“*; *в нервната система*; *в/около слънчевия сплит*; *диафрагмата*).

Фигура 6. Къде в човешкото тяло се намира душата? Обобщени данни

2.2. Гаранция за пълнотата на анализ на даден концепт е проследяването на съчетаемостта на ключовата дума, която е негов репрезентант, на възможността за включването ѝ в различни колокации, в които лексемата репрезентант встъпва във функцията на основа.

За да бъде изведено колокативното значение на думата репрезентант на изследвания концепт в нашето съвремие, е необходимо да проследим асоциациите, които тя придобива благодарение на думите, с които тя предпочита да се съчетава. По тази причина в проведената анкета е поставена задачата да бъде довършен изразът *Той / Тя е душа*.

Бяха получени 94 отговора, от които са изведени 28 лексикални и една граматическа колокация. С най-голяма честота се откроява колокацията *добра душа* – тя е посочена в 34 от случаите (36,2 %). Следват словосъчетанията *чиста душа* – 10; *сродна душа* – 9; *моята душа* – 6; *голяма душа* – 5; *мила душа* – 2; *блага душа* – 2; *душа човек* – 2; *светла душа* – 2; *страхотна душа* – 2; *златна душа* – 1; *цялата душа* – 1; *красива душа* – 1; *свободна душа* – 1; *святата душа* – 1; *непримирима душа* – 1; *мъдра душа* – 1; *истинска душа* – 1; *жива душа* – 1; *такава душа* – 1; *моята сродна душа* – 1; *страшна душа* – 1; *мирна*

душа –1; нашата душа –1; ранима душа – 1; невероятна душа –1; мека душа –1; лоша душа – 1; без душа – 1.

Подобно на паремиологичната картина на света и в нашето съвремие българинът продължава да възприема душата през когнитивната метафора ‘душа – същност’, което именно позволява към думата репрезентант на концепта да бъдат наслагвани различни определения и съответно да ѝ бъде придавана аксиологична стойност.

За аксиологията на концепта ДУША е показателен фактът, че 97,9% от определенията, отнесени до думата основа на колокациите, носят ясно изразени позитивни конотации. Изконно приписваната висока положителна стойност на душата е имплицитно внушена в словосъчетанието *истинска душа*, срещащо се веднъж в анкетния материал.

Колокацията *душа човек* има за ядро лексемата човек, а съществителното име *душа* встъпва в ролята на определение, като цялото словосъчетание има значение ‘много добър, добродушен човек’. Положителната оценка за душата е подчертана както от най-големия брой посочени отговори с прилагателното *добра*, така и на негови синоними като *блага*, *мила*, *мека* (общо 38) (Нанов / Nanov 1968; Нанова / Nanova 2019). Така 41,5% от респондентите посочват като основен признак на душата нейната *доброта*.

Обвързаността на душата с религиозните представи и с опозицията *праведно – грешно* става видно от приложените към лексемата ядро прилагателни *чиста*, *свята*, *светла*, *мирна*. Така признакът *праведност* присъства в 13,8% от отговорите на анкетиранияте. Посочената бинарна опозиция е изведена като водеща за изследвания концепт в средновековната картина на света на българина² и говори за факта, че средновековният / християнският пласт признаци обема място в ядрото и на съвременния концепт ДУША и отвежда към религиозния профил от когнитивната дефиниция на концепта ДУША.

18,1% от запитаните виждат стойността на душата и нейна най-важна характеристика в *принадлежността ѝ към своето / усвоеното пространство* и съответно в съотнесеността ѝ към лявата страна на бинарната опозиция *свое – чуждо*. Това са отговорите, които посочват като определение на *душа* местоимения в 1 л. (независимо дали единствено или множествено число) – *моята*, *нашата*, *моята сродна*, *сродна* (общо 17). Прилагателното *сродна*, което е производно от съществителното *род* придава на колокацията *сродна душа* значението ‘човек, когото чувствам изначално близък, свой’.

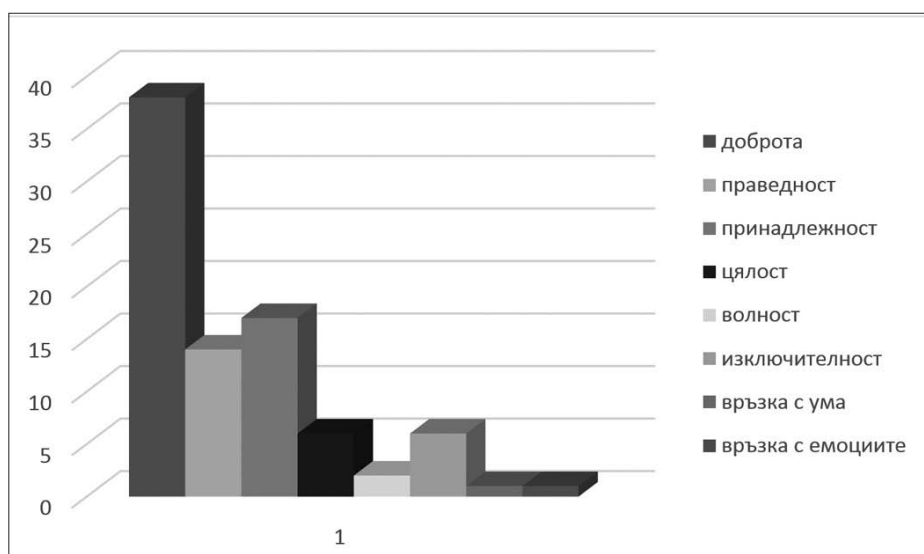
6,4 % са отговорите, които отвеждат към онтологичната метафора ‘душата е същност, чието количество / обем може да се измери’ – *голяма*, *цялата* (6 отг.). Видно е, че и съвременният българин продължава да цени *целостта* на душата като условие за нейната положителна аксиологична стойност. От изследванията на проverbsиалния концепт ДУША е видно, че в наивното съзнание на българина намаленото количество на *душата субстанция* е регистрирано в паремииите като ситуация на опасност, като намаляване на жизнеността на нейния притежател: *Дойде с половин душа; Почти без душа; Не е останала душа в него* (Кирилова / Kirilova 2019a).

2,1% от отговорите са обединени от разбирането за *волността* на душата като нейна важна характеристика – *свободна*, *непримирила*.

В едно синонимно гнездо бихме могли да обединим отговори като *невероятна*, *страхотна*, *страшна*, *златна*, *такава* (6,4%). Лексемата *невероятен* присъства в Речника на българския език с четвърто значение ‘Който е необикновен, предимно поради висока степен на положителните си качества; изключителен’ (РБЕ 2000). Показателното местоимение за признаци *такава* в случая не е използвано в прякото си значение, а с реторична функция и придобива същото значение. Високата аксиологична стойност на душата, *нейната изключителност*, е подчертана метафорично в колокацията *златна душа*.

Връзката на душата с ума е вербализирана чрез определението *мъдра*, срещащо се еднократно в анкетните данни, а обвързаността ѝ със сърцето – чрез прилагателното *ранима*.

² Въз основа на данни от Тихонравовия дамаскин и на Речник на книжовния език на народна основа от XVII в. (върху текста на Тихонравовия дамаскин).

Фигура 7. Колокации, извеждащи положителни конотации на концепта ДУША

Едва 2 от всичките 94 отговора (2,1%) или само 2 от получените 29 колокации носят отрицателни конотации и отвеждат към важни за определяне същността на разглеждания концепт опозиции. Словосъчетанието *лоша душа* отвежда към заложеното сред всички отговори противопоставяне *добър – лош* и към онтологичната метафора ‘душа – човек’. Граматическата колокация *без душа* отвежда към ключовата за проverbsиалния фрагмент от българската езикова картина на света структурна метафора ‘душа – човешки орган’ и по-точно към когнитивния модел ‘наличие / липса на душа’, който се открива в паремии като: *Работи като без душа; Двама без душа, трети без глава*.

Разгледаният въпрос от проведената анкета и получените резултати доказват факта, че и в нашето съвремие *душата* като абстрактно понятие или метафорично като предмет или телесен орган продължава да служи като средство за етическа диференциация между хората, като ориентир за стойността и качествата на отделния индивид.

2.3. Изключително интересни и разнообразни са отговорите, които респондентите са дали на следващия въпрос от анкетата, а именно: *Кое е противоположно на душата?*

Интересът към този въпрос се пороци от едно по-ранно проучване на концепта ДУША, в което, за да се изведе когнитивната дефиниция на изследвания концепт, беше необходимо да се интерпретират речниковите значения на антонимите на лексемата *душа*. За целта бяха разгледани два речника – Българският синонимен и антонимен речник с фразеологизми на А. Нанова, в който като антоним на *душа* е изведена лексемата *тяло* (Нанова / Nanova 2019: 124), и Речникът на антонимите в българския език на Е. Пернишка и Ст. Василева (РАБЕ / RABE 2014), където липсва определен антоним за разглежданата лексема. Затова не буди изненада разнопосочността на посочените отговори.

Получени са 122 отговора, тъй като някои от респондентите са посочили повече от един отговор. 14 от анкетираните са се затруднили да дадат отговор на този въпрос, а 10 заявяват, че няма противоположност, като в един от отговорите се допълва, че няма противопоставяне, а само допълване.

Отговорите са както следва: *тялото* – 14; *бездушие* – 11; *материя* – 9; *смъртта* – 5; *празнина* – 4; *духа* – 4; *грех* – 4; *ума* – 3; *разум* – 3; *мрак* – 2; *тъмнина* – 2; *болка* – 2; *тленното* – 2; *злоба* – 2; *безчувствие* – 2; *плът* – 2; *глупав* – 2; *лош* – 2; *недуша* – 2; *празнота* – 2; *съзнание* – 2; *отрицанието* – 1; *телесното* – 1; *егоизмът* – 1; *пустота* – 1; *дупка* – 1; *малодушие* – 1; *липса на енергия* – 1; *нищото* – 1; *жив човек* – 1; *сърцето* – 1; *парите* – 1; *темерут* – 1; *пошлостта* – 1; *несъществуване* – 1; *безсъзнание* – 1; *пренебрежение* – 1; *проклятие* – 1; *несъзнание* – 1; *омраза* – 1; *самотата* – 1; *лицемерие* – 1; *безотговорност* – 1; *безразличие* – 1; *земята* – 1; *его* – 1; *безхаберие* – 1. Прави впечатление, че някои от анкетираните са избрали да посочат като антоним на съществителното име *душа* прилагателно – *лош*, *глупав*, които можем да приравним към абстрактни съществителни като *лошотия*, *глупост*.

Доминираща в полето на антонимите поради своята най-висока фреквентност е групата с общ семантичен признак ‘плът’ – тя включва лексемите *тяло*, *телесто*, *плът*, *материя*, *тленно*, *жив човек*. Тази група присъства в 30 от 110 отговора (27,2%) и очертава една от водещите опозиции в полето на концепта ДУША, а именно *душа – плът*.

Групата с общ семантичен признак ‘липса’ съставлява 24,5% от получените отговори. В нея можем да обособим две подгрупи. Първата е формирана около семата ‘празнота’ и включва в себе си лексемите *празнина, празнота, пустота, дупка*. Тези отговори отвеждат към метафората за душата като ценното съдържимо на тялото – вместилище. Втората подгрупа от антоними е формирана от отговори, които на морфемно равнище се обединяват от наличието на представката *без-*: *бездушие, безчувствие, безсъзнание, безотговорност, безразличие, безхаберие*. Към нея можем да причислим и сложната лексема *малодушие*, в която можем да открием идеята ‘липса на цялото необходимо количество’, както и описателния отговор *липса на енергия*. Тази група способства за извеждането на опозицията *наличие – липса*.

Интересна група, която е 5,5% от всички отговори, се формира от лексеми, които са обединени от семата ‘отрицание’, а на морфемно ниво се отличават с наличие на представки със същото значение – *не-* и *ни-*: *отрицанието, недуша, несъзнание, несъществуване, нищото*.

Умът и лексемите, принадлежащи към същото синонимно гнездо, формират още една група антоними на душата: *ум, разум, съзнание*. Те се срещат 8 пъти сред всички отговори и съставляват 7,3%.

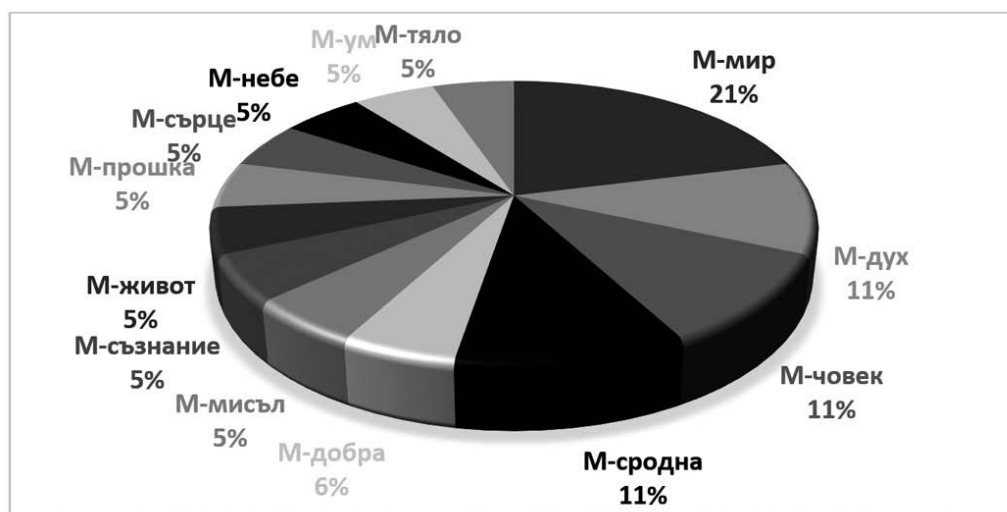
3,6% са думи с обща сема ‘тъмно’: *мрак, тъмнина*.

Сред отговорите се очертава и група лексеми, назоваваща все отрицателни човешки качества (или техните носители), такива, каквито според наивното съзнание на съвременния българин е способен да проявява онзи, на когото му липсва душа – *злоба, лошотия, пошлост, пренебрежение, омраза, лицемерие, лош, глупав, темерут*. Те съставляват 8,2% от отговорите на респондентите.

3. Въпрос с асоциативен отговор

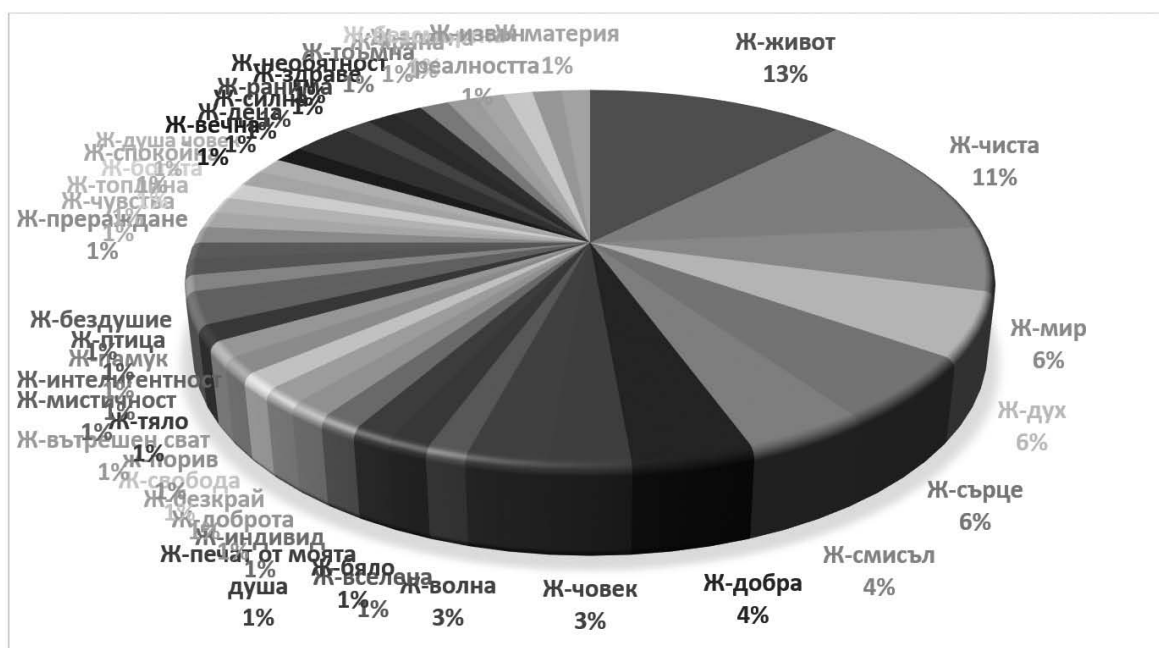
При направената обща асоциативна анкета лексемата *душа* беше поставена между следните лексеми: *сърце, ум, чувство, грях, награда, живот*. Получени са следните отговори:

Мъже: мир – 4; дух – 2; човек – 2; сродна – 2; добра – 1; мисъл – 1; същност – 1; съзнание – 1; живот – 1; прошка – 1; сърце – 1; небе – 1; ум – 1; тяло – 1.

Фигура 8. Асоциации – мъже

Жени: живот – 9; чиста – 8; мир – 4; дух – 4; сърце – 4; смисъл – 3; добра – 3; човек – 2; волна – 2; вселена – 1; бяло – 1; печат от моята душа – 1; индивид – 1; доброта – 1; безкрай – 1; свобода – 1; порив – 1; вътрешен свят – 1; тяло – 1; мистично – 1; интелигентност – 1; памук – 1; птица – 1; бездушие – 1; прераждане – 1; чувства – 1; топлина – 1; богата – 1; спокойна – 1; душа човек – 1; вечна – 1; деца – 1; силна – 1; ранима – 1; здраве – 1; необятност – 1; тъмна – 1; храна – 1; златна – 1; безсмъртна – 1; извън реалността – 1; материя – 1.

Фигура 9. Асоциации – мъже

- За I група – между 18 и 30 години – се отнасят следните асоциации: смисъл – 3; чиста – 3; тяло – 2; сърце – 2; светлина – 2; мисъл – 1; интелигентност – 1; мистично – 1; вътрешен свят – 1; волно – 1; порив – 1; памук – 1; птица – 1; свобода – 1; безкрай – 1; доброта – 1; индивид – 1; вселена – 1; бяло – 1; печат от моята душа – 1;
- За II група – между 31 и 44 години – се отнасят следните асоциации: живот – 6; човек – 4; дух – 4; светлина – 2; ум – 1; жива – 1; добра – 1; прераждане – 1; същност – 1; чувства – 1; съзнание – 1; топлина – 1; богата – 1; спокойна – 1; прошка – 1; душа човек – 1; вечна – 1; деца – 1; силна – 1; небе – 1; здраве – 1.
- За III група – над 45 години – се отнасят следните асоциации: мир – 3; живот – 2; чиста – 2; добра – 2; волна – 1; светла – 1; златна – 1; материя – 1; необятност – 1; храна – 1; извън реалността – 1.

От направените и обработени анкети с асоциативен отговор става ясно, че съвременният българин е съхранил основните разбирания за *душата*, като в полето на съвременния концепт ДУША се откриват по-голяма част от признаците, които формират полето на изследвания концепт в предходните диахронни срезове: 'душата се възприема като синоним на човека' – *човек, индивид, същност, душа човек*; 'наличието ѝ е неизменна част от съществуването' – *живот, живо, здраве*; 'душата и сърцето са в неразривна връзка' – *сърце, чувства*; 'душата е неразривно свързана и с ума' – *съзнание, ум, мисъл, интелигентност*. Последните два концептуални признака и реакциите на респондентите ясно подсказват, че и в нашето съвремие все още има следи от характерната за средновековното мислене синкретичност на трите основни хипостазии на човешкото – *душа, ум и сърце*.

'Характерът и човешката индивидуалност са в пряка зависимост от качествата на душата'. Затова 'душата е ценностен ориентир за стойността на своя притежател'. Прави впечатление, че докато в паремииите лексемата *душа* се включва в атрибутивни синтагми, при които определящата дума е прилагателно име, носещо положително или отрицателно значение, и така самият концепт получава противоположни оценъчни характеристики, то в отговорите на респондентите са регистрирани преобладаващо прилагателни имена, обозначаващи качества, които могат да бъдат отнесени към положителния полюс от ценностната скала на българина: *добра, чиста, златна, силна, богата, спокойна, светла, волна*. Така *душата* за съвременния българин е видяна изцяло като положителна същност. Все пак и в анкетните материали е загатната нейната дуалност – сред отговорите са регистрирани единични отговори с отрицателна конотация, които обаче позволяват да бъдат открити бинарните опозиции *светла душа – тъмна душа* и *добра душа – лоша душа*. Сред посочените отговори присъстват и такива, които на лексикално равнище встъпват в ролята на анто-

ними с ключовата дума репрезентант, а на концептуално извеждат онова, с което *душата* встъпва в противоборство – *тяло, материя, ego*. На обратната страна можем да отнесем отговори като *дух, вселена, безкрай, необятност, порив, свобода, волна, птица, вечна, безсмъртна, прераждане, извън реалността*. Тяхната интерпретация позволява да изведем и концептуалните признаци ‘душата е нематериална същност’, ‘душата е безсмъртна’.

Отново, подобно на провербиалния концепт ДУША, липсват признаци, които да отправят пряко към религиозните представи и християнските вярвания, към идеята за рай и за ада, но въпреки това тези представи са заложили дълбоко у българина, присъстват имплицитно и се извеждат от реакции като *небе, прошка, прераждане*.

Цитирана литература / References

- Апресян 1995: Апресян, Ю. *Избранные труды*, Т. 1. *Лексическая семантика*. Москва. (Apresyan 1995: Apresyan, Yu. *Izbrannie trudy*, T. 1. *Leksicheska semantika*. Moskva.)
- Кирилова 2019а: Кирилова, Й. Онтологические метафоры, концептуализирующие понятие „душа“ как ценность в болгарских поговорках (в сопоставлении с понятиями „ум“ и „сердце“). – В: Седакова, И., М. Китанова, П. Женьюх (ред.). *Взгляд на славянскую аксиологию*. Москва: Институт славяноведения, РАН. с. 196–212. (Kirilova 2019a: Kirilova, Y. Ontologicheskie metafory, kontseptualizirashiti ponyatiето „dusha“ kato tsennost v balgarskite paremii (v sapostavlenii s ponyatiya „um“ i „serdtse“). – In: Sedakova, I. M. Kitanova, P. Zhenyukh (Eds.). *Vzglyad na slavyanskuyu aksiologiyu*. Moskva: Institut slavyanovedeniya, RAN, pp. 196–212.)
- Кирилова 2019б: Кирилова, Й. Ориентационните метафори за концепта душа като маркер за неговата аксиологична стойност (в съпоставка с концептите сърце и ум). – В: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian I ich sąsiadów*. Instytut Slawistyki PAN, Люблин: UMCS, с.373–382. (Kirilova 2019b: Kirilova, Y. Orientatsionnitate metafori za kontseptta dusha kato marker za negovata aksiologichna stoiynost (v sapostavka s kontseptite sŭartse i um). – In: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian I ich sąsiadów*, Instytucie Slawistyki PAN, Lyublin: UMCS, pp.373–382.)
- Нанов 1968: Нанов, Л. *Български синонимен речник*. София: „Наука и изкуство“. (Nanov 1968: Nanov, L. *Balgarski sinonim rechnik*. Sofia: „Nauka i izkustvo“.)
- Нанова 2019: Нанова, А. *Български синонимен и антонимен речник с фразеологизми*. София: „Просвета“. (Nanova 2019: Nanova, A. *Balgarski sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi*. Sofia: „Prosveta“.)
- РАБЕ 2014: Пернишка, Е., Ст. Василева. *Речник на антонимите в българския език*. София: „Наука и изкуство“. (Pernishka, Vasileva 2014: Pernishka, E., St. Vasileva. *Rechnik na antonimite na balgarski ezik*. Sofia: „Nauka i izkustvo“.) <https://archive.org/details/20200528_20200528_0512/page/141/mode/1up?view=theater&q=%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%B0>.
- РБЕ 2000: *Речник на българския език*. (Rechnik na balgarskiya ezik) <https://ibl.bas.bg/rbe/>
- СД 1999: *Славянские древности: этнолингвистический словарь* в 5 т. Т. 1-5. Толстой, Н. И. (SD 1999: *Slavyanskije drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar* v 5 t. T. 1-5. Tolstoy, N. I.) <https://www.studmed.ru/tolstoy-ni-slavyanskije-drevnosti-etnolingvisticheskiy-slovar-v-5-t-tom-1-2-3-4_12d2e67f4e3.html>.

THE CURRENT STATE OF THE CONCEPT OF SOUL (BASED ON SURVEY MATERIAL)

Yoanna Kirilova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

i.kirilova@ibl.bas.bg

Abstract. The article examines survey material relating to the concept of SOUL. Survey data obtained on the basis of questions with open and closed answers, as well as questions based on the associative principle, were analyzed. Denotations are brought out, new metaphors are identified, with which the concept lives in the consciousness of the modern Bulgarian. Comparisons are made with the proverbial concept SOUL, on the basis of which the studied concept is assigned to the group of the developing concepts.

Keywords: *cognitive linguistics, concept, survey, soul*

Yoanna Kirilova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

БОГАТСТВО: ЦЕННОСТЬ ИЛИ АНТИЦЕННОСТЬ?¹

Светлана Шашерина

Институт славистики имени Яна Станислава, Словацкая академия наук

svetlana.saserina@savba.sk

Резюме. Христианская доктрина регулирует човешкий живот, поведение и отношения с роднини и непознати чрез заповедите. Нарушаването на заповедите се смята за грях, а преодоляването на собствената слабост води до израстване на човека и до приближаването му към Бога, което в крайна сметка е целта на живота на всеки християнин. Стремление към богатство и благополучие е характерен за човешката природа, но Библията казва друго: „Защото по-лесно е камила да мине през иглени уши, отколкото богат да влезе в Божието царство.“ (Лука 18, 25). В тази статия се разглеждат характеристиките на възприемането на богатството и работата от гледна точка на популярната култура и религията.

Ключови думи: *ценностна система, богатство, бедност, добродетел, грях, проповед*

Материалом для настоящей статьи послужил сборник поучений и проповедей, известный как Угличское учительное евангелие, а также Ужгородский рукописный Псевдозонар, сборник правил монашеской и светской жизни рубежа XVI – XVII вв. Оба этих источника относятся к области словацко-восточнославянского пограничья и представляют собой отражение образа межкультурной и межконфессиональной коммуникации (Žeňuch 2017). Такая коммуникация указывает на характер взаимоотношений между Востоком и Западом, характеризующий регион возникновения и распространения этих памятников письменности.

Тексты проповедей, содержащиеся в рукописных кириллических сборниках карпатского происхождения, представляют собой очень простые, незатейливые толкования христианской морали. В них почти нет ссылок на исторические события или описания повседневной жизни людей, но, тем не менее, они являются источником интересного лингвистического и культурологического материала. Большинство поучений, содержащихся в Угличском учительном евангелии, представляют собой толкование предшествующего евангельского отрывка, читаемого на литургии, и объяснение символического уровня библейского текста. В таких проповедях раз за разом подчеркиваются добродетели и необходимость вести праведную, безгрешную жизнь. Проповеди на воскресенья и праздники церковного года являются, по сути, руководством к повседневной христианской жизни, они учат человека жить в системе ценностей, которые формируют основу для познания себя и своего места в жизни общества. Церковь объясняет необходимость сохранения ценностей как для светской, так и для духовной жизни, тем самым формируя у верующего картину мира, основанную на истинах Священного Писания, отражающую церковную традицию и выстраивающую систему ценностей человека в местной среде. Проповедь как жанр в первую очередь направлена на то, чтобы наставить прихожан на правильный путь, напомнить им истины веры и обличить их грехи, ободрить христиан в их стремлении к Божественной благодати. В этом смысле идея всех доктрин – осознание греховной природы человека, борьба с ней и достижение совершенства; в глобальном смысле – выбор между добром и злом. В этом контексте особенно важна интерпретация понятия „добро“, поскольку именно оно во многом определяет социальные ценности и является мерилем этики и эстетики (Вендина / Vendina 2002: 183 – 185). Общественные нравы и мораль формировались под влиянием именно религиозных ценностей на традиционной народной основе (Толстая / Tolstaia 2015: 111). Самой главной ценностью в жизни человека является вера, которая определяет смысл всей жизни человека, формирует мировоззрение и отношения в обществе. Вера переводится в категорию этики; она характеризует отношения в обществе, которые строятся на доверии или

¹ Статья подготовлена в ходе работы над грантовым проектом APVV-18-0032 „Mytologické predstavy o svete v naratívnych prameňoch na Slovensku v systéme slovanských jazykových a kultúrnych vzťahov“.

недоверии. Верующий человек – это представитель определенной конфессии, а человек, которому можно доверять, – это оценка его этических качеств.

Абсолютным добром по своей природе, его средоточием и источником является Бог. Его восприятие антропоморфно: библейские слова о том, что человек был создан по Его образу и подобию, естественно воспринимаются как предполагающие физическое сходство с человеком, человек интерпретирует Бога как личность. Бог стоит в центре системы ценностей средневекового человека, определяя границы дозволенного и недозволенного, добра и зла (Вендина / Vendina 2002: 158 – 166).

Главной антиценностью в этой системе координат является зло, то есть нечто, что находится вне Бога. Злоречие, зловерие, злонравие характеризует только человека, то, что присуще земной природе человека, который в равной степени причастен к добру и злу (Седакова, Мичева-Пейчева / Sedakova, Micheva-Peycheva 2019: 89). Проявление зла считается грехом. Грех определяется как действие или бездействие, противоречащее Божественному нравственному закону; он играет решающую роль в жизни человека. Вокруг него выстраивается понятие времени, разграничение пространства, работа, отношения с Богом, формирование социальных связей, ритуальные практики – вся жизнь человека и его отношение к миру (Le Goff, Schmitt 2020: 219 – 228). Люди начали говорить о грехе раньше, чем о чем-либо другом: о грехопадении Адама и Евы пишется в Библии, Церковь говорит о грехе, чтобы пробудить в человеке отвращение к злу и направить его к добру, христиане регулярно говорят о грехах на исповеди в течение жизни и перед смертью. Библия говорит о грехе часто, упоминая пренебрежение, беззаконие, неповиновение, несправедливость и другие грехи, и противопоставляет грешника человеку праведному (Léon Dufour 1990: 318). Очевидная антиценность, таким образом, становится предметом гораздо более обсуждаемым, чем сама добродетель.

Этнолингвистический словарь „Славянские древности“ в одноименной статье рассматривает *богатство* как ценность, определяя его как изобилие земных благ и отмечая его связь с представлением о судьбе и благосклонности Бога (Толстой / Tolstoi 1995: 203). Неслучайно эти слова родственны по своему происхождению: оба они происходят от др.-инд. *bhāgas* ‘достояние, счастье, доля; наделяющий, господин’ (Фасмер / Vasmer 1986: 182), что отражает древнее представление о связи богатства со сверхъестественными силами. Н. И. Толстой добавляет, что на приобретение богатства направлены и многочисленные народные обряды, как семейные, так и календарные, а также верования и гадания (Толстой / Tolstoi 1995: 204). Таким образом, в народной культуре богатство имеет исключительно положительную коннотацию, а в человеческой жизни оно является желательным, ожидаемым. Богатство и благополучие часто становятся предметом благопожеланий. Богатство связывается не только с опеределенной свободой действий, которое оно может принести владельцу: как противопоставление нищете, оно связывается с жизнью как таковой.

Т. И. Вендина отмечает, что в старославянском языке слова, обозначающие богатство (*богѣтъво*) и нищету (*оубожѣтъво*), являются однокоренными, „что говорит о том, что оба понятия осознавались в Средневековье скорее как религиозные, нежели как экономические, и рассматривались как производные от деяний Бога, ибо только господь *оубожитѣ* и *богатитѣ*“ (Вендина / Vendina 2002: 191). Также она указывает и на амбивалентность богатства: праведное богатство человек получает от Бога и оно является ценностью, а неправедное – *мамона* – антиценностью, поэтому „богатый человек по определению должен быть щедрым“ (Вендина / Vendina 2002: 192). В тексте Угрянского учительного евангелия лексема „*мамона*“ встречается только один раз и употребляется в синонимическом ряду с выражением *мѣрности свѣтъа того* (MBSLS VI: 211), а понятие „богатство“ в толкованиях на евангельские чтения носит исключительно негативный характер. Например, в поучении на двенадцатую неделю по всех святых (от Матфея зачало 79) говорится о том, что богатство на *пѣгѣхъ члѣвкъхъ вѣдетъ* (MBSLS VI: 242), хотя богатство само по себе не является грехом. Наряду с богатством осуждается *неповожное зѣвѣнѣа, злое набытѣа, сребролюбѣе* (MBSLS VI: 242), а в качестве способа преодоления предлагается *вѣсѣкоа члѣвѣкъ лишичитѣса и мѣстности неповожноу оудѣлѣти ници* (MBSLS VI: 242), то есть творение милостыни.

Почтение на двадцать вторую неделю по всех святых (от Луки зачало 83) содержит толкование притчи о нищем Лазаре и богаче и противопоставляет понятия *богѣхъ немѣтѣнѣхъ* и *оубогѣхъ, справедливѣхъ члѣвкъхъ*, осуждая пренебрежение первого ко второму и обещая за это погибель, *пекѣлѣнѣю мѣстѣ*. В этом тексте с богатством связано ношение нарядной одежды на *кожѣхъ дѣхъ ѡдѣвѣльсѣхъ въ порфирѣхъ и въ висѣнѣхъ. что сѣ розѣумѣе иже красно ходѣахъ, въ злотогѣлѣхъ, оу гранѣхъ злото*

гла́внѹ ѿде́жоу и неумеренное употребле́ние роско́шной е́ды: ро́скошнѣ по́тврѣ и́ пита́ оўжи́ва́ль, бѣ́шнѣко ме́та́лъ до сво́его чре́вѣ іа́кобы оў іа́кѹ пропѣ́. Богаты́й не о́бращает внима́ния на страда́ния и про́сбы́ бедня́ка послать́ ему́ не та́къ хлѣ́ба, а́ле и ѿдро́бѣ́, то е́сть кусо́в, кроше́к, не жа́лет его́. Земна́я ро́скошь, весе́лье и пи́ршества́ бога́того проти́воста́вляют́ся му́чениям бедно́го Лаза́ря и в то же вре́мя му́чениям бога́ча в за́гробно́й жи́зни: а́ гдѣ́ бога́че не мѣ́тливѣ́и по́мираю́т и несе́нѣ́ бываю́т агѣ́лы лю́тыми, не мѣ́тливѣ́ими и вѣ́трѣ́чаю́т дѣ́ла ѣ́ до те́"но́стѣ́й... трѣ́пѣ́лъ наго́ты, стѣ́дѣ́нѣ́, голо́дѣ́, вели́коѣ́ нево́лкѣ́. В друго́м то́лковани́и поня́тие бога́тства́ пере́дается́ расши́рительно́: ѣ́нынѣ́ бога́тство́ своѣ́ рѣ́даю́т оўбо́гнѣ́, а́ вѣ́и́и же́ злато́ и сѣ́ребро́, а́ нѣ́и́и хлѣ́бъ (MBSLS VI: 258), но и в это́м случа́е подче́ркива́ется необхо́димость́ разда́вать, де́литься́ матери́альным до́бромъ с теми́, кто испы́тывает́ недо́статокъ.

Акт милосердия, состоящий в наделении неимущего собственным материальным благом, считается душеспасительным проявлением любви к ближнему: ꙗ́ако ѿ́на ѣ́ великое о́уфаніе ты" котроу ѣ́. чина" (MBSLS VI: 596), причем любое стремление к накоплению материальных средств категорически осуждается: кто ꙗ́ кохает" о́у се" свѣтъ. лакоме. непобѣде збравѣ". а слова и нады бѣже" неслѣхает". Многократно подчеркивается, что искреннее исполнение заповедей ведет к жизни в загробном мире, то есть цели христианского вероучения: кто чинитъ колю бѣжю живъ бѣдетъ въ вѣки (MBSLS VI: 254)

Несмотря на повсеместный характер греха в человеческой жизни, далеко не все проповеди в составе Угличского учительного евангелия содержат детальное описание греха, последующее за ним наказание и возможные способы его преодоления. Большая часть толкований на евангельские чтения построена на противопоставлении грехов и добродетелей, так, например, в поучениях милости, радости, покою и воздержанию противопоставлены *кѡлоглѣіе, порѣнее спѣванѣ, пѣньство, немлѣдіе, забѣи, чѣлѣ оугодности* (MBSLS VI: 254), а антиценности *ненѣдѣ, клопоѣ*. Упадѡкъ рекомендуется преодолевать с помощью развития твердой веры и надежды.

Богатство непосредственно связано с усердным трудом. Ле Гофф отмечает, что в средневековом христианском обществе существуют две противоречащие друг другу традиции оценки работы, пришедшие из греко-римской и библейской системы ценностей (Le Goff 2020: 521). С одной стороны, в книге Бытия (Бт / Gen 2: 2 – 3) говорится, что создание мира – это работа, произведенная Богом, с другой стороны, труд был наказанием человека за грехопадение (Бт / Gen 3: 19). Та же двойственная тенденция в оценке труда как ценности прослеживается и в Новом Завете: с одной стороны, значимость труда на первый взгляд снижается в притче о небесных птицах и полевых лилиях (Мф / Matthew 6: 26) и в словах Иисуса, обращенных к Марфе (Лк / Luke 10: 38 – 42), с другой стороны, апостол Павел во втором послании к фессалоникийцам категоричен: „если кто не хочет трудиться, тот и не ешь“ (2Фес / 2 Thes 3: 10). Подобное двойственное отношение к неотъемлемой части жизни человека – труду – воспитывало в человеке кротость и послушность Божьей воле, ср. поговорки „кто рано встает, тому Бог подает“, „жилами не нажить чего Бог не даст“, Бог трудников любит“, „что посеешь, то и пожнешь“, слов. „na peci pánbob nepožehná“, „aký mlat, taký plat“, kto lenivo žije, sám seba bije“, слов. шариш. „l'ěžaneho chľíba ňikto ňejid“, и др.

Для борьбы с грехом средневековая церковь использовала не только поучения, в ее арсенале был и сборник законов, известный как Псевдозонар, отличительной чертой которого было указание наказания (penitentia) за нарушение того или иного предписания. Стоит обратить внимание, что разнообразные наказания имели не физический, а духовный характер (например, отлучение от таинства исповеди и причастия на определенный срок, установление строгих постов и многие другие), а основной целью наказания было исправление грешной природы человека и приближение его к Богу. Наказание за земные грехи как таковое ожидает человека после его смерти, поэтому пенитенции, которые предлагает Псевдозонар, направлены на духовное обновление через молитву, пост и покаяние (Šašerina 2022).

Правило давать милостыню распространялось и на монахов, которым в то же время было запрещено помогать их собственным родственникам. При этом отмечалось, что если у монаха нет при себе ничего, что можно было бы дать нищему в качестве милостыни, то это не считается грехом, так как *непобѣдѣно бы мнѣху съдающе ѿ себѣ имѣти себѣ ѡзвѣнїа*. Отдельно оговаривается запрет, распространяющийся на монаха, живущего в общине, одевать неимущих в *мантіа своѣ* или *камилѣа* или *расоѣ* или *рузоѣ*. (MBSLS V: CXXI).

В некоторых случаях бедность приходского священника, не способного обеспечить минимальное необходимое материальное имущество в храме, считается грехом епископа. Так, в Псевдо-

зонаре находится следующее установление, касающееся священника, служащего литургию без антиминса: ѡцѣлѣи бѣждѣтѣ ѣренѣ оубѣ ѥ не ѥмаѣтѣ чинѣ кѣпичи ѡ ѥпѣкоуѣ ѥскпиѣ ѣ тѣхѣ грѣѣ на ѥпѣкоуѣѣ ѣ ѥ на цѣрквѣникоѣ (MBSLS V: XLVIII), причем за служение литургии без антиминса на священника тоже накладывается наказание в 200 поклонов.

Если закон – это нормы и обычаи, регулирующие отношения между людьми, то понятие справедливости неразрывно связано в сознании человека с Богом. Она является основополагающей для идеи Страшного суда. “Справедливый” в данном контексте означает не что иное, как “истинный, правильный, объективный”. Человек обращается к Богу, перечисляя свои грехи на исповеди и ожидая справедливого возмездия за них, надеется не на возмездие, а на прощение и отпущение грехов. Как и многие другие, концепция справедливости является одновременно религиозной и этической; она заставляет человека оценивать свои действия в соответствии с правилами морали и этики. В этой связи в поучениях содержатся советы не просто любить Бога и ближнего своего, ежедневно посещать церковь, молиться и держать посты, но и не забывать о милосердии: оубогѣи ѡзарѣвѣхѣ... слѣпѣи, хрѣомѣи, глѣхѣи, нѣмѣи, сѣхѣи, недолѣгѣи, мѡло ѥмаючѣи. оубѣди бѣ доѣ. приѡдѣзи, зогрѣи, накрѣми, напои, спомѡзи, сѣ клопѣтѣи выѡбѣи. зѣ неѡлѣи выѡбѣи, потому что проявления такой любви человек ожидает от Бога. Церковь учит любить прежде всего Бога и своего ближнего больше всего остального, причем ближним считается не только близкий в прямом смысле слова человек, но и чужеземец, и неприятель (ср. Вашичкова / Vašíčková 2019, Šašerina 2022). На другом месте автор поучения отмечает, что ѥнѣи зѡбѣи ѡцѣлѣишѣи ѥднѡи ѥ бѣгоѣи нѣжелѣи зѣ неѣрѣитѣи, очерчивая тем самым границу между своим и чужим.

Памятники письменности учительного жанра, которые мы исследовали, ожидаемо создают образ правильной жизни и предостерегают от отступничества от Божественной благодати вследствие греха. Доступными словами церковь еженедельно предлагает единственный верный способ преодоления каждого кризиса через признание и защиту своих ценностей, а именно Бога, добра и веры. В картине мира христианина богатство является ценностью только тогда, когда оно не определяет его как личность. Материальный ресурс считается греховным, когда он накапливается, и перестает быть грехом, когда начинает служить во благо общества. Иными словами, богатство становится ценностью тогда, когда перестает принадлежать одному человеку.

Источники / Sources

- MBSLS V: Žeňuch, P., et al. (eds.): *Užhorodský rukopisný Pseudozonar. Pravidlá mnišského a svetského života z prelomu 16. – 17. storočia. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae, vol. V.* Bratislava – Moskva – Sofia – Košice: Veda, 2019.
- MBSLS VI: Šašerina, S. *Dva uglianske rukopisy ponaučení a exempel zo 17. storočia / Две углянские рукописи поучений и притч XVII века. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae, vol. VI.* Bratislava: Veda, 2019.

Литература / References

- Вашичкова 2019: Вашичкова, С. Традиционные христианские ценности и их отражение в гомилетической традиции Мукачевской епархии в XVII – XVIII вв. – В: Седакова, И. А., М. Китанова, П. Женюх (ред.). *Взгляд на славянскую аксиологию.* Москва: Институт славяноведения РАН, с. 141 – 158. (Vashichková 2019: Vashichková, S. Traditsionnye khristianskie tsennosti i ikh otrazhenie v gomileticheskoi traditsii Mukachevskoi eparkhii v XVII – XVIII vv. – In: Sedakova, I. A., M. Kitanova, P. Žeňuch (Eds.). *Vzgliad na slavianskuiu aksiologiu.* Moskva: Institut Slavianovedeniia RAN, pp. 141 – 158.)
- Вендина 2002: Вендина, Т. И. *Средневековый человек в зеркале старославянского языка.* Москва: Индрик. (Vendina 2002: Vendina, T. I. *Srednevekovi chelovek v zerkale staroslavianskogo iazyka.* Moskva: Indrik.)
- Седакова, Мичева-Пейчева 2019: Седакова, И. А., К. Мичева-Пейчева. Аксиологическое исследование “негативного” в языке и традиционной культуре славян. – В: Sedakova, I. A., P. Žeňuch, M. Kitanova et al. (eds.): *Axiologický výskum slovanských jazykov.* Bratislava – Moskva: Veda, vydavateľstvo SAV, pp. 83 – 98. (Sedakova, Micheva-Peycheva 2019: Sedakova, I. A., K. Micheva-Peycheva. Aksiologicheskoe issledovanie “negativnogo” v iazyke i traditsionnoi kul’ture slavian. – In: Sedakova, I. A., P. Žeňuch, M. Kitanova et al. (eds.): *Axiologický výskum slovanských jazykov.* Bratislava – Moskva: Veda, vydavateľstvo SAV, pp. 83 – 98.)
- Толстая 2015: Толстая, С. М.: Христианство и народная культура: механизмы взаимодействия. – В: Толстая, С. М. (ред.) *Образ мира в тексте и ритуале.* Москва: Университет Дмитрия Пожарского. (Tolstaja 2015:

- Tolstaja, S. M.: Khristianstvo i narodnaja kultura: mekhanizmy vzaimodejstvia. – In: Tolstaja, S. M. (ed.) *Obraz mira v tekste i rituale*. Moskva: Universitet Dmitrija Pozharskoro.)
- Толстой 1995: Толстой, Н. И. Богатство. – В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, в 5 тт. Т. 1, с. 203 – 204. Москва: Международные отношения. (Tolstoj 1995: Tolstoj, N. I. Bogatstvo. – In: *Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar*, v 5 tt. T. 1, pp. 203 – 204. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenia.)
- Фасмер 1986: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*, в 4 тт. Т. 1. Москва: Прогресс. (Vasmer 1986: Vasmer, M. *Etimologicheskiy slovar russkogo jazyka*, v 4 tt. T. 1. Moskva: Progress.)
- Žeňuch 2017: Žeňuch, P. Rukopis s pravidlami svetského a cirkevného života z prelomu 16. a 17. storočia v kontexte medzikonfesionálnych vzťahov pod Karpatmi. – In: Marinčák, Š., P. Žeňuch (eds.). *Medzikultúrne vzťahy východnej cirkvi s latinskou v Uhorsku do konca 18. storočia*. Orientalia et Occidentalia, vol. 20. Košice – Bratislava: Centrum spirituality Východ-Západ Michala Lacka v Košiciach – Teologická fakulta Trnavskej univerzity – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, s. 45 – 69.
- Le Goff, Schmitt 2020: Le Goff, J., J.-C. Schmitt. *Encyklopedie Středověku*. Praha: Vyšehrad.
- Léon-Dufour 1990: Léon-Dufour, X., (ed.) et al. *Slovník biblickej teológie*. Paris: Les éditions du Cerf, 1969. Transl. Ján Dieška SJ, Emil Krapka SJ, Alojz Litva SJ, Vojtech Mikula SJ. Zahreb: Kršćanska sadašnjost.
- Šašerina 2022: Šašerina, S. The value system reflected in the homiletic tradition of the 17th and 18th centuries. – In: Žeňuch, P., S. Šašerina (eds.): *Crisis as an Opportunity for the Revival of Values*. Bratislava: Ján Stanislav Institute of Slavistics of the Slovak Academy of Sciences – VEDA Publishing House of the Slovak Academy of Science, pp. 27-42.

WEALTH: A VALUE OR AN ANTI-VALUE?

Svetlana Šašerina

Jan Stanislav Institute of Slavistics – Slovak Academy of Sciences

svetlana.saserina@savba.sk

Abstract. The Christian doctrine regulates human life, behavior, and relationships with relatives and strangers through the commandments. Breaking the commandments is considered a sin, and overcoming one's own weakness leads to one's betterment and one's coming closer to God, which is ultimately the goal of every Christian's life. The desire for wealth and well-being is characteristic of human nature, but the Bible says otherwise: "Indeed, it is easier for a camel to go through the eye of a needle than for someone who is rich to enter the kingdom of God." (Luke 18, 25). This article examines the characteristics of the perception of wealth and work from the perspective of popular culture and religion.

Keywords: *value system, wealth, poverty, virtue, sin, sermon*

Svetlana Šašerina
Jan Stanislav Institute of Slavistics
Slovak Academy of Sciences
9 Dúbravská cesta
Bratislava 84104
Slovakia

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИМЁН С НУЛЕВЫМИ СУФФИКСАМИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: УЧАСТНИК ИЛИ СИТУАЦИЯ?

Александр Летучий

Национальный исследовательский университет
Высшая школа экономики, Москва

alexander.letuchiy@gmail.com

Резюме. В статье се разглеждат два вида производни думи, образувани без изразен суффикс (с нулев суффикс): думи с префикс като *выход* и сложни думи като *гвоздодёр*, *снегопад*. Отбелязано е, че префигираните думи обикновено обозначават ситуация или свързана с нея същност (място – *подъезд*, физически обект – *нарост* и т.н.). За разлика от тях за сложните думи са възможни две тълкувания: ситуация (*снегопад*) и агенс или инструмент (*китобой*, *гвоздодёр*). Както се оказва, изборът на тълкуване за сложните думи зависи от преходността на изходния глагол: думи като *снегопад* от непреходни глаголи обикновено изразяват ситуация, а думи като *гвоздодёр* от преходни – участник. Обясняваме тази възможност за различно тълкуване с факта, че нулата в състава се добавя директно в съюза на двата корена. Вторият корен (-*пад*-, -*дёр*-) по принцип не е самостоятелна дума, не е фиксиран с тълкуване, той получава интерпретацията според преходността на изходния глагол. Напротив, в думи като *выход* нулата се присъединява към вече съществуващия префиксен глагол и запазва максимално неговите свойства, като обозначава ситуацията.

Ключови думи: номинализация, сложни думи, префиксация, немаркирана деривация

1. Введение

В русском языке широко развито суффиксальное словообразование, в том числе словообразование существительных: например, *гудеть* – *гудение*, *разгружать* / *разгрузить* – *разгрузка*, *продавать* / *продать* – *продавец* и др. Тем не менее, естественно, немало и таких существительных, которые не содержат словообразовательных суффиксов – после корня следуют только падежно-числовые окончания, ср. *сад*, *огород*, *снег*. При этом среди них есть такие, которые из соображений системности или каких-нибудь других хочется признать производными:

1. *пароход*
2. *выезд*

Здесь мы не будем подробно говорить о направлении деривации, однако естественной кажется точка зрения, что *пароход* и *выезд* – это производные слова. Для первого это более очевидно (это сложное слово, образованное соединением корней -*пар*- и -*ход*- с помощью интерфикса *о* – сложные слова обычно считаются менее базовыми, чем исходные синтаксические составляющие типа *ходить на пару*). Для второго вопрос производности сложнее, но стандартно считается, что имя ситуации (*выезд* ‘ситуация, в которой X выезжает откуда-либо’) производно от глагола, обозначающего ту же ситуацию (*выезжать*).

Если мы считаем данные слова производными, это порождает несколько вопросов. Во-первых, это вопрос о существовании самого нуля. Если в ряду словоизменительных форм нулевые окончания более или менее несомненны – они требуются хотя бы для параллелизма форм типа *стол* с нулевым окончанием и *стол-а*, *стол-ами* и др. с ненулевыми окончаниями – то словообразовательные производные с трудом допускают объединение в парадигмы. Поэтому не совсем очевидно, что в словах типа *выезд* нужно вообще усматривать хотя бы какой-нибудь маркер.

Во-вторых, вопросы вызывает количество и функция нулей. Например, один и тот же нуль выступает в словах типа *пароход* или *выезд* или всё-таки нет? Сколько словообразовательных нулей стоит усматривать? Можно ли сказать, что бессуффиксные имена от отглагольных корней всегда образует один нулевой суффикс, или этих суффиксов несколько?

В-третьих, важен вопрос о том, чем определяется интерпретация такого рода бессуффиксных имён.

Именно на последних двух вопросах мы и сосредоточимся в данном докладе.

Номинализация – хорошо исследованная в современных морфологических и синтаксических исследованиях тема. Показатели номинализации в русском языке подробно рассматривались в работах (Пазельская / Pazel'skaia 2006) и (Пазельская, Татевосов / Pazel'skaia, Tatevosov 2008). Однако сложные слова в круг рассмотрения обычно не входили. Одна из наших целей – именно сопоставить нулевое словообразование при образовании сложных слов и при префиксальных глаголах.

Примечание. Место русских сложных слов в теории инкорпорации

С нашей проблематикой косвенно связан вопрос о том, к чему следует относить русские сложные слова типа *луноход* или *чаелюб* – просто к сложным словам или к случаям инкорпорации. Нужно сразу сказать, что жёсткой границы, отделяющей инкорпорацию от прочих типов сложных слов, не существует, хотя в некоторых работах (см. Муравьёва / Murav'ëva 2004, Lieber, Štekauer 2011 и др.) предлагаются различающие критерии. Наиболее существенным различием между образованием сложных слов в русском и каноническими случаями инкорпорации (например, в чукотско-камчатских или абхазо-адыгских языках) заключается в том, что в русском сложные слова возможны только в именной сфере. Слов типа *луноходить*, *чаелюбить* и др. не существует – слова *луноход*, *чаелюб* образуются непосредственно от глагольных групп типа *ходить по Луне*, *любить чай* с инкорпорацией зависимого.

Другое отличие от канонической инкорпорации заключается в наличии интерфикса, например, *-о-* / *-e-*¹. Для инкорпорации не обязательно, но возможно непосредственное сложение корней или основ без специального соединительного элемента.

2. Нуль участника и нуль ситуации

В работах Ю.Д. Апресяна (Апресян / Apresian 1995 и др.) показано различие между именами ситуаций (S_0) и участников (S_1 , S_2 и т.д.). Имена ситуаций типа *погрузка* для определённых целей упаковывают ситуацию в «именную оболочку» – например, это может понадобиться, если название ситуации зависит от вершины, не присоединяющей глаголы (*технология погрузки*). Имена участников (*арендатор*) обычно выражают не ситуации, а объекты, связывая их при этом с ситуацией, в которой те участвуют.

Бессуфиксные имена имеют обе функции: иногда они обозначают ситуацию – например, *выезд*, *листопад* ‘ситуация, когда падают листья’ – а иногда участника (*пароход* ‘тот, кто ходит на пару’, *лесоруб* ‘тот, кто рубит лес’). Опишем распределение этих вариантов, но перед этим сделаем одну оговорку. А именно, говоря о значении участника, нужно уточнить, что в случаях, когда бессуфиксные имена выражают участника, это, как правило, субъект (обычно с ролью Агенса) исходного глагола, ср. близки к Агенса имена приспособлений и инструментов (*звездодёр*), поскольку это тоже участники, влияющие на развитие ситуации. Различие между Агенсами и Инструментами здесь изучаться не будет.

Слова, включающие префикс и глагольный корень, стандартно обозначают ситуацию. Например, *выезд*, *отход*, *перезвон* – это ситуации. Конечно, типы этих ситуаций различны. Это может быть и динамический процесс (*выезд*), и название специального мероприятия (*съезд*). Однако в любом случае это не участники ситуации.

Сложнее обстоит дело со сложными словами. Они могут обозначать и ситуацию, и участника. Например, *лесоруб*, *древоед*, *ледокол* – участники (тот, кто рубит лес, лазает по деревьям, колет лёд), а *сенокос*, *листопад*, *снегопад* – ситуации, в которых кто-то косит сено, падают листья или снег. У этих двух подтипов вполне понятное распределение.

Если исходный глагольный корень – это корень переходного или двухвалентного непереходного глагола, то, как правило, сложное слово обозначает участника: ср. *лесоруб*, *древалаз*, *ледокол*. На-

¹ Исключений немного: к ним относятся образования с некоторыми служебными корнями, например, предлога *без-* (*бесписьменный*) и образования из научного (химического) языка типа *кислородсодержащий*.

против, при корнях одновалентных непереходных глаголов получается название ситуации: *ледоход*, *листопад*, *снегопад*. Хотя распределение довольно простое, оно требует объяснения.

Различие между префиксацией и словосложением – это на самом деле различие между сферами действия. При префиксации нуль накладывается на уже существующий префиксальный глагол:

3. *выезжать* – *выезд*

Поэтому вполне естественно, что по значению номинализация максимально близка к исходному глаголу и, как и глагол, обозначает ситуацию. Впрочем, это не вполне объясняет тот факт, что участника такая номинализация обозначать не может. По-видимому, действует следующее правило:

4. *Одна и та же номинализация не может обозначать и участника, и ситуацию*

К этому правилу нужен комментарий. Легко найти контрпримеры, например, *сбор*, где вроде бы одно и то же слово означает и ситуацию ('процесс сбора чего-л.'), и участника ('собранные травы'). Однако это всё-таки пример другого рода, чем *выезд*. Здесь *сбор* не выражает буквально то, что собирают, например, если X собирает чернику, собираемые ягоды нельзя назвать *сбором*. На самом деле *сбор* – не участник ситуации, а её результат. В этом смысле употребление слова *сбор* со значением 'собранные травы' вторично и является результатом того же перехода, что и, например, *исследование* (рукопись), производное от *исследования* как процесса. Исходное значение принадлежит к Complex Event Nominals по Гримшоу (Grimshaw 1990) (то есть к именам, в наибольшей степени сохраняющим ситуационные свойства исходного глагола), а производное – к Result Nominals. Другое дело, что точная природа этого результата может быть разной. В случае *сбора* результат максимально приближен к объекту самой ситуации, тогда как результативное значение слова *выезд* – это локативный участник, а такое же значение слова *нарост* – новый объект, являющийся результатом ситуации. Однако собственно слов, обозначающих участников исходной ситуации – в частности, Агентов или Инструментов – среди префиксальных слов нет.

Напротив, в сложных словах исходного сложного глагола не существует: образования типа *лесорубить*, *древлазить*, *ледоколоть* запрещены. Явно нельзя считать, что от исходного сложного глагола с помощью нулевого суффикса образуется имя. Поэтому необходим другой способ анализа таких сложных слов. Можно сказать, что параллельно происходят два процесса: образование сложного слова из корней – *лед-* + *-кол-* и нулевая номинализация. При этом вторая часть – это не слово (в большинстве случаев вторая часть сложного слова: *-кол-*, *-ед-*, *-руб-* не может быть самостоятельным словом), а элемент, служащий специально для словосложения. И хотя этот элемент соотносится с исходной ситуацией: *колоть*, *есть*, *рубить*, – у него нет жёстко заданной референции к ситуации в целом или её участнику. Она связывается с конкретной интерпретацией в зависимости от конкретных свойств исходного глагола. При этом, видимо, действуют такие правила:

5. *Ядерные актанты исходной ситуации (например, для 'рубить' – субъект-Агент и прямой объект-Пациент) должны кодироваться в сложном слове – либо им соответствует значение первого по порядку зависимого корня, либо значение сложного слова в целом*

6. *При отсутствии «свободного» участника, которому могло быть сопоставлено значение сложного слова в целом, для него выбирается ситуационная интерпретация*

Например, когда от переходного глагола *бить* образуется сложное слово *китобой*, при присоединении корня *кит* данный корень заполняет **объектную валентность**. Остаётся свободный агентивный участник, поэтому он соответствует **интерпретации номинализации в целом** (*китобой* 'тот, кто бьёт китов'). Ситуационная интерпретация типа 'убийство китов' или сходная с ней типа 'время, когда бьют китов' невозможна, поскольку в этом случае не кодируется в сложном слове Агент. Впрочем, у данного правила есть исключения: например, *сенокос* – это время, когда косят сено (при этом ожидаемое с точки зрения правил понимание 'тот, кто косит сено' невозможно). В этом случае Агент – тот, кто косит сено – остаётся невыраженным в сложном слове – он, так сказать, не референтен, речь идёт о любом элементе множества людей: *сенокос* – это 'ситуация, когда кто угодно косит сено' или 'время, когда всем надо косить сено'.

В некоторых случаях одна и та же основа может интерпретироваться двумя разными способами: как двухвалентная и как одновалентная. Например, *ледоход* – это имя ситуации ('движение

тающего льда'), а *снегоход* – имя участника ('транспорт для движения по льду'), так же ведёт себя *луноход*. Это связано с тем, что у глагола *ходить* есть актант 'путь, траектория движения', но он не является прямым объектом, а находится в периферийной позиции предложного зависимого. В первом случае *ходить* используется как одновалентный глагол, слово *ледоход* получает ситуационную интерпретацию, а единственный актант – лёд – кодируется в первом корне, во втором в первом корне кодируется путь движения, а сложное слово *снегоход* в целом соответствует Агенсу / виду транспорта.²

2.1. Слова с неименным первым корнем

Кроме именных, в составе сложных слов могут, как известно, быть корни, относящиеся к другим частям речи. К ним, например, относятся:

- корни местоимений (*само-*)
- корни прилагательных (*сухо-*)
- корни кванторных слов и числительных (*много-, одно-, дву-*)

Эти случаи представляют особый интерес, поскольку априори неясно, будут эти корни интерпретироваться именно как актанты при главном корне или как модификаторы. Оказывается, что возможны оба случая и значение номинализации не всегда укладывается в описанные выше тенденции. Например, среди сложных слов с корнем *сам-* (см. о них также Зевахина / Zevakhina 2006) есть и обозначения участников (*самолёт, самоход*), и обозначения ситуаций (*самострел*). Значение слов *самолёт* и *самоход* подчиняется правилам 5. и 6.

7. *Ездили мы и на самоходе по льду, пили из проруби необычайно вкусную воду чудо-озера.* [Лидия Вертинская. Синяя птица любви (2004)]

Поскольку *сам* здесь – это не актант, а плавающий определитель со значением образа действия ('летит сам', 'идёт сам')³, единственный актант глагола *лететь* не попадает в позицию инкорпорированного корня и должен соответствовать **интерпретации всего имени** *самолёт* – 'тот, кто летит сам'. Так же ведут себя *самоход* и *самострел* ('оружие'), см. пример (8.). Однако слово *самострел* имеет и другой смысл – 'случай, когда кто-либо стреляет в себя' (пример 9.) – и этот факт скорее не-ожидан: *сам-* здесь – это прямой объект, и исходный субъект, казалось бы, должен соответствовать **значению всей номинализации**. Однако этого не происходит: субъект остаётся нереферентным.

8. *Молодые ученые учились орудовать самострелами, лазить по канатам, строили лесенки и мостики.* [В. Задорожный. Лифт к неземным // «Вокруг света», 1989]

9. *А вдруг он решил, что застал меня за постыдной попыткой самострела?* [Фазиль Искандер. Сандро из Чегема (Книга 3) (1989)]

Если первый корень – это корень прилагательного, значение тоже не до конца предсказуемо. К сложным словам такого типа относятся *сухостой* и *сыроед*. В обоих случаях адъективные корни являются в исходной конструкции депиктивами (*стоять сухим, есть что-л. сырым*). Актантов, не охваченных семантикой, в первом случае остаётся один (субъект глагола *стоять*), а втором два (субъект и объект глагола *есть*). Однако интерпретация номинализации в обоих случаях соответствует субъекту. Тем самым, в случае *сыроед* невыраженным и нереферентным остаётся уже объект (номинализация означает 'человек, который ест что-л. / всё сырым').

10. *Павел Александрович, вы ко всему прочему не сыроед?* [Ю. И. Визбор. Завтрак с видом на Эльбрус (1983)]

² При этом слово *ледоход* также может иметь значение участника – судна: *Два года назад мировую общественность потрясло известие об угоне из Южного порта ледохода «Арктика» ...* [Иван Охлобыстин. Горе от ума-2 // «Столица», 1997.04.15]

³ См. Sportiche 1988, Shlonsky 1991, Тестелец / Testelet 2001 о классе плавающих определителей.

2.2. Словосложение с префиксальными глаголами: участник или ситуация?

У нулевой номинализации есть ещё один, более сложный подтип: сложное слово может образовываться уже на основе префиксального глагола. См. некоторые примеры:

11. *лесосплав*
снегосброс
мясозабой
травосбор
водосбор

12. *слой снега в одних местах повышается за счет снега, сносимого из других мест — мест снегосброса* (<https://lektsii.com/2-23163.html>)

Неожиданным образом, эти слова ведут себя не как сложные слова, а как префиксальные дериваты – то есть обозначают ситуацию ('процесс сброса снега', 'процесс сплавления по реке леса'). Казалось бы, можно было бы ожидать обратного: при сложении корней *снег* и *сброс* нуль получает произвольную интерпретацию, поскольку присоединяется одновременно с инкорпорированным корнем. Можно объяснить это двумя способами:

- либо сложные слова такого рода образуются не от префиксальных глаголов, а уже от префиксальных имён типа *сброс*;
- либо эти сложные слова образуются от глаголов, но корни префиксальных глаголов устроены по-другому, чем у беспрефиксных глаголов.

Первая гипотеза мотивирована, в частности, тем, что при образованиях типа *травосбор* или *лесосплав* вторая часть сама по себе является словом. Конечно, в случаях типа *лесоруб* это не так: стандартно второй корень не может употребляться как самостоятельное слово. В случаях, когда это всё же возможно (например, *китобой* – *бой*), значение элементарного слова типа *бой* не напрямую соотносится со значением сложного слова.

Однако есть основания и принять вторую гипотезу: видимо, у префиксальных глаголов основы обладают не дефолтной семантикой, а фиксированной. Если в беспрефиксных глаголах для корня не фиксирована семантика участника или ситуации, то в префиксальных за ним закреплена семантика ситуации. Словосложение не может изменить этого.

Есть, тем не менее, и обратные случаи: слово *молокоотсос* ('приспособление для отсасывания грудного молока') выражает участника (аналог Агенса). Слова *водосбор* и *снегосброс* тоже имеют вторые употребления, в которых обозначают участников (впрочем, их связь с исходной ситуацией не очевидна):

13. *Вот склонил крупную красивую головку водосбор обыкновенный.* [Татьяна Подоскина. Нескучная латынь // «Наука и жизнь», 2009] (*водосбор* – вид растения)

При этом кажется, что сходным образом, различая сложные слова с беспрефиксными и с префиксальными основами, ведут себя некоторые суффиксальные слова – например, с суффиксом *-к(а)*. При префиксах выбирается ситуационная интерпретация (*мясозаготовки*, *грузоперевозка*), а без префиксов – участник (*маслобойка*, *посудомойка*, *мясорубка*). Это говорит о том, что оппозиция «участник / ситуация» значима не только для бессуффиксных имён – для некоторых суффиксальных образований тоже возможны обе интерпретации, причём выбор тоже зависит от наличия префикса. Минимальной парой в этом смысле является пара слов *грузоперевозка* и *труповозка*: в первом случае сложное слово образовано с использованием префиксальной основы, а во втором – беспрефиксной. Поэтому первое слово относится к ситуации, а второе – к участнику.

2.3. Корни с преимуществом стативной интерпретации

Хотя мы считаем, что стативная или результативная интерпретация типа *выход* часто является результатом переосмысления ситуационной (*выход* 'ситуация, в которой X откуда-то выходит'), для некоторых основ она является основной. Например, есть корни типа *-езд-*, для которых нулевая суффиксация – главный способ словообразования. Дефолтный показатель номинализации *-(е)ние* с этим

корнем просто не используется, ср. *выезд машин со двора* / **выезжание машин со двора*. Примерно так же устроены номинализации от основы *-гар-*: *загар, нагар, перегар*. При этом нулевые номинализации от данного корня выражают объекты, а не ситуации, причём они все не совсем напрямую соотносятся со значением корня. Ситуационные номинализации образуются с помощью продуктивного маркера *-ние*: *обгорание, выгорание, сгорание*.

При этом вряд ли можно сказать, что для номинализаций с нулевым маркером всегда главной является стативная интерпретация. Например, номинализации типа *осмотр, просмотр, переезд* имеют явно динамическую интерпретацию. Подтверждением этого факта является их способность сочетаться с агенсом и модификаторами продолжительности ситуации:

14. Во время **осмотра** англичанами «Навлии» был арестован один из пассажиров по имени г. Сик. [Вести (1915.10.08) // газета «Новое время», 1915]

На сегодняшний день у нас нет объяснения распределению «стативных» и «динамических» значений нулевых номинализаций.

3. Заключение

Как мы поняли, правила интерпретации бессуфиксных имён устроены по-разному, в зависимости от того, содержит имя префикс или является сложным словом с зависимым корнем. В первом случае имя обозначает ситуацию (или, при переосмыслении, её результат или связанный объект), а во втором, в зависимости от переходности глагола, может относиться либо к ситуации, либо к участнику.

Возникает вопрос, значит ли это, что мы имеем дело с разными нулями. Как кажется, не обязательно постулировать два маркера. Можно постулировать один нуль, служащий для номинализации. Только сфера действия этого нуля различна: при префиксации нуль применяется последним из словообразовательных элементов, уже к префиксальному глаголу, а при сложных словах – одновременно с присоединением зависимого корня. Поэтому и интерпретация сложного имени более подвижна и зависит от модели управления глагола.

В любом случае рассмотренные данные позволяют получить ещё один интересный вывод. Номинализации со значением участника и со значением ситуации – это не две герметичные, независимые друг от друга системы. В зависимости от наличия «лишнего» участника, которому нужно сопоставить интерпретацию сложного имени, оно может интерпретироваться по-разному – тем самым, ситуационное имя в данном случае – это просто подтип того же имени участника при отсутствии нужного числа участников. Интересно, что при префиксации изменить интерпретацию с ситуации на участника невозможно.

Такая подвижность интерпретации напоминает описанные И.А. Мельчуком (1995) варианты интерпретации синтаксических нулей. Мельчук показывает, что интерпретации $\emptyset_{\text{люди}}$, $\emptyset_{\text{стихии}}$ и более сложные типы не заданы изначально, а зависят от других элементов конструкции (в частности, от числа и рода глагола, ср. *Его задавило* vs. *Его задавили*). В некотором смысле интерпретация нулевого суффиксального элемента так же подвижна и зависит от свойств исходного глагола.

Наши данные также указывают, что категориальный статус основы с префиксом и без префикса различен. Без префикса основа имеет неопределённый категориальный статус. При префиксации за ней, как правило, закрепляется ситуационная интерпретация. Именно поэтому сложные слова, где на втором месте не чистый корень, а основа с префиксом, обычно интерпретируются как ситуации.

Литература

- Апресян 1995: Апресян, Ю. Д. *Лексическая семантика*. Москва: Языки славянской культуры. (Apresian 1995: Apresian, Yu. D. *Leksicheskaia semantika*. Moscow: Iazyki slavianskoj kul'tury.)
- Зевахина 2006: Зевахина, Н. А. Декаузативы на *-ся* в русском языке. – В: Выдрин, А. П., Д. В. Герасимов, С. Ю. Дмитренко, Н. В. Заика, С. С. Сай (ред.). *Третья конференция по типологии и грамматике для молодых исследователей. Материалы*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 56 – 59. (Zevakhina 2006: Zevakhina, N. A. Dekauzativy na *-sia* v russkom iazyke. – In: Vydrin, A., D. Gerasimov, S. Dmitrenko, N. Zaika, S. Saj. (Eds.). // V kn.: *Tret'ia Konferenciia po tipologii i grammatike dlia molodykh issledovatelej. Materialy*. Saint-Petersburg: Nestor-Istoriia, pp. 56 – 59.)

- Мельчук 1995: Мельчук, И. А. *Русский язык в модели «Смысл – Текст»* (Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 39). Москва – Вена: Wiener Slawistischer Almanach. (Mel'chuk 1995: Mel'chuk, I. A. *Russkii' iazyk v modeli «Smysl o Tekst»*. (Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 39). Moscow – Vienna, Wiener Slawistischer Almanach.)
- Муравьева 2004: Муравьева, И. А. *Типология инкорпорации*. Диссертация на соискание степени доктора филологических наук. Москва: РГГУ. (Murav'eva 2004: Murav'eva, I. A. *Tipologiya inkorporacii*. Dissertaciia na soiskanie stepeni doktora filologicheskikh nauk. Moscow: RGGU.)
- Пазельская 2006: Пазельская, А. Г. *Наследование глагольных категорий именами ситуаций: на материале русского языка*. Диссертация на соискание степени кандидата филологических наук. Москва: МГУ. (Pazel'skaia 2006: Pazel'skaia, A. G. *Nasledovanie glagol'nykh kategorii imenami situacii: na materiale russkogo iazyka*. Dissertaciia na soiskanie stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Moscow: MGU.)
- Татевосов, Пазельская 2008: Татевосов, С. Г., А. Г. Пазельская. Отглагольное имя и структура русского глагола. – В: Плунгян, В. А., С. Г. Татевосов (ред.). *Исследования по глагольной деривации*. Москва: Языки славянских культур, с. 348 – 380. (Tatevosov, Pazel'skaia 2008: Tatevosov, S. G., A. G. Pazel'skaia. Otglagol'noe imia i struktura russkogo glagola. – In: Plungian, V. A., S. G. Tatevosov (Eds.). *Issledovaniia po glagol'noi derivacii*. Moscow: Iazyki slavianskikh kul'tur, pp. 348 – 380.)
- Тестелец 2001: Тестелец, Я. Г. *Введение в общий синтаксис*. Moscow: РГГУ. (Testeleets 2001: Testeleets, Ya. G. *Vvedenie v obshchiĭ sintaksis*. Moscow: RGGU.)
- Grimshaw 1990: Grimshaw, J. *Argument structure*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lieber, Štekauer 2011: Lieber, R., P. Štekauer. 2011. *The Oxford handbook of compounding*. Oxford: Oxford University Press.
- Shlonsky 1991: Shlonsky, U. Quantifiers as functional heads: A study of quantifier float in Hebrew. – *Lingua*, vol. 84, pp. 159 – 180.
- Sportiche 1988: Sportiche, D. A theory of floating quantifiers and its corollaries for constituent structure. – *Linguistic Inquiry*, vol. 19, pp. 425 – 449.

DERIVED WORDS WITH ZERO SUFFIXES IN RUSSIAN: PARTICIPANTS OR SITUATIONS?

Alexander Letuchiy

HSE University, Moscow

alexander.letuchiy@gmail.com

Abstract. In this paper, I discuss Russian deverbal zero-derived nouns, both prefixed (*vyezd* ‘departure’) and compound (*gvozdoděr* ‘tool for pulling out nails’, *snegopad* ‘snowfall’). It turns out that prefixed nouns mainly denote a situation or its result, while compound nouns may either denote a situation (*snegopad*) or a participant (agent or a similar instrument-like participant like *gvozdoděr*). The interpretation depends on the transitivity of the base verb: if it is transitive, the participant interpretation is chosen (*gvozdoděr*; *lesorub* ‘lumberjack’, lit. ‘wood-cut’), while with intransitive verbs, the default interpretation is situational (*snegopad*, *ledoxod* ‘ice drift’). I explain this possibility by the fact that in complex words, the zero suffix is attached simultaneously with root compounding, and the second root (e.g., *-dër-*, *-rub-*) is not usually a word and does not have a fixed interpretation. By contrast, in words like *vyezd* the zero suffix is attached to the existent prefixed verb *vyexat’/vyezhat’* ‘drive out’. The properties of the verb are retained under nominalization, including the situational interpretation.

Keywords: *nominalization, complex words, prefixation, zero derivation*

Alexander Letuchiy
HSE University
21/4 Staraya Basmannaya St.
Moscow 105066
Russia

БЪЛГАРСКИЯТ ДИСКУРСЕН МАРКЕР *ДЕ* В БАЛКАНСКИ КОНТЕКСТ

Екатерина Търпоманова

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

katya@slav.uni-sofia.bg

Резюме. Изследването е посветено на дискурсия маркер *де* в езиците от балканския езиков съюз (български, албански, гръцки и румънски). Разглеждат се теории за етимология на *де* в балканските езици, като се коментира вероятността за субстратен, турски и славянски произход. Фокусът е върху употребата и значението на дискурсия маркер. В български, гръцки и албански могат да бъдат обособени три основни значения, наред с някои устойчиви изрази, докато румънският се отклонява от балканския модел на употреба на маркера.

Ключови думи: дискурсни маркери, етимология на дискурсни маркери, употреба на дискурсни маркери, балкански езиков съюз

1. Дискурсни маркери

Понятието дискурсен маркер става популярно в лингвистиката от ключовото изследване „Дискурсни маркери“ на Дебора Шифрин, в което тя ги определя като „последователно зависими елементи, които свързват единиците на разговора“ (Schiffrin 1987: 31). В българското езикознание по-разпространен е терминът прагматични частици, който според Тишева и Ро Хауге се припокрива до голяма степен с дискурсен маркер, тъй като дискурсът може да се приеме като прагматична субкатегория, а частиците са подвид на маркерите (Тишева, Ро Хауге / Tisheva, Ra Hauge 2002: 11). В друга своя статия двамата автори коментират отношението между прагматични частици, модални частици и експресивни частици, като констатира, че терминът прагматични частици представлява по-широко понятие, тъй като модалните се ограничават до изразяване на отношението на говорещия към реалността или иреалността на състоянието на света, представено в пропозицията на изказването, а експресивните – до изразяването на неинтелектуално, спонтанно отношение (Тишева, Ро Хауге / Tisheva, Ra Hauge 2004: 256 – 258). В това изследване ще бъде използван терминът дискурсен маркер за всеки езиков елемент, свързващ и организиращ дискурса, като надредно понятие спрямо прагматични, модални и експресивни частици. Освен това маркер е по-неутрално и по-широко понятие спрямо частица – термин, натоварен в българската лингвистична традиция със значение на една от частите на речта.

Една от широко дискутираните теми във връзка с дискурсните маркери е определянето на значението им. Шифрин поставя въпроса дали те добавят или отразяват референциално (семантично) или нереференциално (социално или експресивно) значение към текста (Schiffrin 1987: 62). Без да дава конкретен отговор, тя изтъква експресивното значение като водещо, но отбелязва, че в много случаи то може да включва компоненти от референциално значение, а също така да се наблюдава промяна от референциално в нереференциално значение (Schiffrin 1987: 63). Друг аспект от определянето на значението на дискурсните маркери е тяхната разнообразна контекстова функционалност, поради която е трудно да се стигне до едно генерализирано значение, което да обхваща всичките им употреби. В тази връзка, изследвайки значението на българската частица *абе*, Тишева и Ро Хауге посочват слабостите, които според тях се допускат при анализа на значението на прагматичните частици (валидни в пълна степен и за дискурсните маркери): приемане на конкретна контекстова употреба на дадена частица за нейно значение; постулиране на полисемия (основно и производни значения) вместо търсене на генерализация; анализът на частиците се свежда до описание на значенията и употребите им; значението и употребата на частиците не се тълкува чрез теории, свързани със значението, разбирането и възприемането на информацията (Тишева, Ро Хауге / Tisheva, Ra Hauge 2004: 258).

Много автори изтъкват независимостта на дискурсните маркери в изреченската структура (Schiffrin 1987: 31, Georgakopoulou, Goustos 1998: 889 и др.). Често отстраняването на дискурсия маркер не повлиява на синтактичната коректност на изречението (Schiffrin 1987: 32). Обичайната

позиция на дискурсните маркери е в лявата или дясната периферия на изречението. В лявата периферия обикновено се разполагат маркерите, осигуряващи кохерентността на дискурса, например топиализиращи маркери, които също така имат функция на взимане на думата от говорещия и субективно значение, т.е. фокусирани са върху аза, докато в дясната периферия по-често се срещат маркерите, които са ориентирани към слушателя, имат функция на даване на думата, т.е. насочени са към другия (Traugott 2012: 7).

2. Дискурсният маркер *де* в балканските езици

Дискурсният маркер *де* е част от корпус широко употребявани дискурсни маркери във всички езици от балканския езиков съюз (български, гръцки, албански и румънски), повечето от които са проникнали в тях от турски. Макар сърбохърватският да не споделя структурните характеристики, развити чрез процесите на конвергенция в балканските езици, в него са налични много от тези общи дискурсни маркери. Маркерите, които се срещат в поне три от балканските езици, са описани в Речника на общобалканската лексика на Асенова и Детрез (Асенова, Детрез / Asenova, Detrez 2021). Заемането на прагматични частици в българския е анализирано и в едноименната статия на Тишева и Ро Хауге (Тишева, Ро Хауге / Tisheva, Ra Hauge 2002). В това изследване вниманието е върху дискурсният маркер *де* в съвременните езици от балканския езиков съюз с фокус върху българския, като турският и сърбохърватският ще останат извън него и ще бъдат използвани само за сравнение.

3. Произход на *де*

Установяването на произхода на дискурсните маркери в балканските езици (и не само) е сложна задача. Много от тях са съставени от оскъден фонетичен материал – един или два звука, и се срещат в множество езици, и то не само балкански, напр. *а*, *о*, *е*, *ах*, *ох*. Друг проблем е, че те са характерни за устната реч и рядко са засвидетелствани в по-стари писмени паметници, които в общия случай са отражение на високия стил (Лазарова / Lazarova 2013: 147). Дори при думи с ясен произход понякога се развиват алтернативни хипотези. Такъв е случаят с дискурсният маркер *хайде*, който е зает в балканските езици от турския *haydi/hayde*. За гръцки обаче Триандафилидис допуска домашен произход, наред с хипотезата за заемане от турски – той извежда гръцкото *άντε* от старогръцкия императив в I л., мн. ч. *ἄγωμεν* на глагола *ἄγω* ‘водя’ със съответното фонетично развитие (Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998).

За балканските езици има разнообразни хипотези относно произхода на *де*. За гръцки Триандафилидис определя частицата *ντε* като заемка от турското диалектно *de* (Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998). За албански думата се открива само в тълковните речници, но липсва в етимологичния речник на Чабеј (Џабеј 1976), а също и в речника на турцизмите (Bufli, Rocchi 2021).

В румънски дискурсният маркер *де* (определян в различни речници като междуметие или частица) е омонимен с две много употребявани служебни думи – с предлога *de* с ясна латинска (романска) етимология и със съюза *de*, за който се предполага славянски произход или връзка с албанския съчинителен съюз *dhe* ‘и’ (Ciorănescu 2001). За самия дискурсен маркер, който се определя като междуметие и се среща и с диалектни варианти *deh*, *dec*, се откриват различни теории. В няколко източника се споменава връзката с гръцки, албански и сърбохърватски, но не и с български (Dexonline). Чоранеску предполага експресивен (ономатопеичен) произход (Ciorănescu 2001). Друга теория е за субстратен (дакийски) произход на думата (Hasdeu 1878: 275). За арумънски Папахаджи препраща към тур. *de* ‘voyons, allons’ (‘така значи, хайде, давай’) (Papaḥagi 1963).

Субстратната теория е недоказуема, а експресивният произход не обяснява разпространението на *де* в балканския ареал. Турската хипотеза обаче заслужава специално внимание – такова предположение, както беше споменато, изказва Триандафилидис за гръцки, Папахаджи за арумънски, а също и Скок (Skok 1971) за сърбохърватски. В действителност много дискурсни маркери в балканските езици са заети от турски (вж. Тишева, Ро Хауге / Tisheva, Ra Hauge 2002). В случая с *де* обаче предположенията за турски произход са противоречиви и неясни. Споменавайки възможен произход от тур. *de*, Папахаджи (Papaḥagi 1963) и Скок (Skok 1971: 386) вероятно имат предвид съставния елемент на *hayde/haydi* ‘хайде’, което възниква като универбация от *hay*, възклицание за подкана,

най-вече за подкарване на животни, и *de/di* ‘давай, кажи, значи’, което от своя страна е обособен императив от глагола *demek* ‘говоря, казвам’ (вж. съответно статиите за *haydi* и *demek* в TDK). Друга турска лексикална единица с подобен фонетичен облик е наречието *de/da* (вариантът зависи от последната гласна на предходната дума) със значение ‘също’, напр. *Özer de sorunun yanıtını biliyor* ‘Йозер също знае отговора на въпроса’ (Wiktionary). Нито една от двете лексикални единици не се използва в съвременния турски по начин, който да съответства на *де* в балканските езици, а също така нито една не е описана в тълковния речник на турския език (TDK). Следователно, ако в турския изобщо е имало функционален еквивалент на балканското *де*, то той е изгубен или се е развил по различен начин. Възможно е да е запазен на диалектно равнище, както споменава Триандафиллис, без да дава по-нататъшно обяснение (Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998).

В български най-разпространена изглежда теорията за домашен произход. Младенов (Младенов / Mladenov 1941) извежда междуметието *де* от глаголната форма *дей* (*недей*). По-подробна е информацията в Българския етимологичен речник (БЕР / BER 2007: 328), в който са дадени две отделни лексикални единици (наред с омонимията с наречието *де*, което има ясна етимология – от *где* с отпадане на първата съгласна): 1) *де* като междуметие за подкарване на добитък, с варианти *дя* и в Родопите *дьо* (в художествената литература се среща и вариант *гя*), което се извежда от *дей*, заповедна форма на *дея* ‘правя, върша’; 2) *де* като частица със значение на подканване, потвърждение, съмнение, която произлиза от по-старо *дей* от стб. *деши* от глагола *дэти*, *дэяти* ‘говоря’, със сродни думи в други славянски езици – словен. *de*, *dei*, рус. *де*, укр. *di*, старопол. *dzie* ‘каза, рече’.

Общославянският произход на *де* трябва да се приеме с доза скептичност, ако вземем предвид напълно различните функции в южнославянските и източнославянските езици. В руски частицата *де* се употребява като маркер за чужда реч, в големия тълковен речник на руския език (БТС / BTS 1998) употребата ѝ се определя като разговорно-снижена. Алексова и Мозинец изследват руските преводни еквиваленти на българския дубитатив и установяват, че *де* е един от тях (наред с *деската*, *мол* и др.), при това доста точен (Алексова, Мозинец / Aleksova, Mozinets 2022). В украински¹ частицата *di* е остаряла и излязла от употреба – не е дадена в тълковния речник (СУМ / SUM), но е описана в етимологичния с по-стари варианти *дэ*, *дей*, *дий* със значения ‘отже, власне’ (‘а именно, собствено’) и ‘мов, мовляв’ (за отбелязване на чужда реч, подобно на българските *видиш ли*, *вика*, *кай*, *значи* и под.) (ЕСУМ / ESUM 1985: 84). Следователно в източнославянските езици се очертава единна функция за маркиране на чужда реч (в добавка, в западнославянските към подобно значение навежда и старополското *dzie*) и тя е твърде различна от функциите на *де* в български. От друга страна, българското *де* има идентична употреба в сърбохърватски и в разговорни форми, употребявани на територията на Република Северна Македония (вж. Čašule 2021: 163 – 166), но с разлика в честотата, която е най-висока в български, докато в сърбохърватски е ограничена за сметка на други дискурсни маркери (напр. *бре*, което обаче се различава по функция).

Интересна е хипотезата на Скок за сърбохърватски. Той се позовава на Ягич за произход от императива *dej* на глагола *deje*, *deti*, но наличието на думата в другите балкански езици и по-специално в новогръцки и цинцарски (арумънски), където напълно се припокрива с турското *de/di*, го навежда на заключението, че в балканските езици са се кръстосали домашни и турски възклицания (Skok 1971: 386). Тази хипотеза е възприета и от Асенова и Детрез (2021: 307), които изтъкват и близостта във функционирането на дискурсният маркер в балканските езици.

4. Синтактична позиция на *де*

Дискурсният маркер *де* е сред маркерите с нефиксирана позиция в синтактичната структура на изречението (това наблюдение се потвърждава за български от Врина / Vrinat 1999: 67). Той заема най-често позиция след израза, към който се отнася (1.а.), и по-рядко – в началото на изречението, като началната позиция е най-характерна за румънския език (1.б.). Обща синтактична конструкция за български, албански и гръцки е „ограждащата“ позиция – дискурсният маркер се повтаря преди и след израза, към който се отнася (1.в.).

¹ Благодаря на Иван Держански и Олена Сирук за помощта им за украинския език, на Красимира Петрова за руския, на Тания Благова за турския, на Василка Алексова и Лора Ненковска за румънския.

1.а. гр. *Έλα ντε!* (CMG) ‘Айде бе!’

1.б. рум. *Ce este talentul? – De! aceasta este prea ușor de spus.* (Dexonline) ‘Какво е талантът? – Е (де), това е твърде лесно да се каже.’

1.в. бълг. *Социалните работници на бунт? Де бой, де!* (clubs.dir.bg)

По отношение на обхвата на дискурсия маркер, той може да се отнася към дума или фраза, но може да обхваща и цялото изречение. За български Врина посочва собствена статистика, според която в трийсет от общо осемдесет случая *де* модифицира една дума (Врина 1999: 52). При препозиция по-често се наблюдава обхват на цялото изречение, а при постпозиция преобладава отнасянето към дума или фраза (2.а.), но се среща и обхват на цялото изречение (2.б.). Трябва да отбележим обаче, че в повечето случаи, когато *де* модифицира дума или фраза, те представляват самостоятелно просто изречение, както е в албанския пример (2.а.).

2.а. алб. *Po zbrit, de, se arritëm!* (ANC) ‘Ами слизай де, стигнахме.’

2.б. бълг. *Ела му речи добре дошъл, де!* (Елин Пелин, „Гераците“)

5. Самостояйна и несамостояйна функция

Най-напред функциите на *де* трябва да се разделят на два вида: самостояйна и несамостояйна. Самостояйната функция е тази, при която дискурсият маркер сам носи значението, което изразява, и е синтактично обособен – може да се употребява самостоятелно или като вметнат израз в изречението, без да пояснява друга негова част. Обикновено тя е свързана и със самостоятно ударение, което от своя страна най-често се извява в препозиция. При несамостояйната употреба маркерът модифицира друг елемент от изказването – дума, фраза или цялото изречение. При този тип употреба *де* най-често е енклитика.

Самостояйната употреба изглежда рядка и остаряла в български, албански и гръцки, но в румънски тя е доминираща. В албански не се откриват такива примери. В гръцки *ντε* се употребява самостоятелно като заплашително обръщение към събеседника с подкана да спре да прави нещо, както е показано в (3.в.) (Κάτος / Katos 2017). В Речник на българския език (РБЕ / RBE) всички примери са от художествената литература и народните песни със значение на подканване към действие – (3.а.), (3.б.), но макар и предпоставен и ударен, маркерът не е самостоятелен, а се отнася към следходните глаголни форми – *да*-конструкция и императив. В румънски самостояйната употреба покрива повечето възможни значения, в конкретните примери, в (3.г.) е израз на гняв, заплаха, предупреждение, а в (3.д.) – отстъпка, приемане на ситуацията.

3.а. бълг. – *Аз камък да стисна, на прах го правя! – Де да видя! – рекъл циганинът.* (Елин Пелин, РБЕ / RBE)

3.б. бълг. *Сестро Дилянке, Дилянке, / де земи бяло бакърче, / увляз вов темни зимници, / наточи шипирта ракия!* (народна песен, РБЕ / RBE)

3.в. гр. *Ντε, σου λέω, γιατί θα στίς βρέξω!* (Κάτος / Katos 2017) ‘Спри се, ти казвам, че ще ти ударя един!’

3.г. рум. *De! nu vă mai fandosiți acum. Spuneți și voi, ia, ce vă-ți pricepe.* (Dexonline) ‘Е стига де! Не се надувайте повече. Кажете и Вие, ето, какво умеете.’

3.д. рум. *Adi nu avea rucsac, avea însă binoclu, el fiind conducătorul expediției și deh, cine-a mai văzut conducător fără binoclu.* (CoRoLa) ‘Ади нямаше раница, но имаше бинокъл, беше водач на експедицията и добре де, кой е виждал водач без бинокъл.’

При цялата дискуссионност на разграничението между частици и междуметия (вж. Врина / Vrinat 1999: 35 – 14), можем да заключим, че в български, гръцки и албански *де* функционира като частица, а в румънски – като междуметие.

6. Съчетаемост

Дискурсият маркер *де* показва склонност към съчетаване с няколко класа думи и граматични форми. В български, гръцки и албански се употребява съвместно с императивни глаголни форми, като

усилва тяхното значение на заповед, молба, подкана и т. н. (*седни де, чакай де*). Във всички балкански езици може да се употреби в контекста на индикативно глаголно време (*идвам де, ще дойда де*). В български, албански и гръцки *де* има висока съчетаемост с различни видове неизменяеми думи (наречия, междуметия, частици), много от които също функционират като дискурсни маркери (*стига де, добре де, така де, хайде де, ха де, е де*). По-ограничено е съчетаването с имена и именни фрази (*учителката де, онази хубавата де*), което е възможно в български, албански и гръцки.

7. Употреба и значение на *де*

Тъй като значението на дискурсните маркери е свързано с контекста, подходът, който възприемам, е на извличане на значението от употребата. По-подробното описание на употребите се налага и заради съпоставителното изследване на *де*, което предполага откриване на сходствата и разликите в езиците, които са обект на статията. След прегледа на тълковните речници и събрания илюстративен материал, могат да бъдат отделени три основни значения на *де*.

7.1. Подканване към действие

Едно от основните значения на дискурсия маркер *де* е за изразяване на подкана към действие или модифициране на тази подкана, както в посока към усиляване, така и към смекчаване. В това значение се среща с императиви или с други дискурсни маркери, които изпълняват функция на подкана (бълг. *хайде, стига*, гр. *ἀντε* ‘хайде’, *έλα* ‘хайде’, алб. *hajde* ‘хайде’, *mjaft* ‘стига, достатъчно’ и под.).

4.а. бълг. *Че покани ме де!* (БНК)

4.б. гр. *Αντε ντε, κουνήσου!* (Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998) ‘Хайде де, мърдай’

4.в. алб. *Po prit, prit de! Mos u ngut!* (albplanet.blogspot.com) ‘Ама чакай, чакай де! Не бързай!’

В тълковните речници на четирите балкански езика е описано значение за подканване, подкарване на животни (РБЕ / RBE, FShS 2022, Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998, Κάτος / Katos 2017, Dexonline), като в някои е отделено в самостоятелна речникова статия.

Със значение на подкана са и предпоставените употреби в български и гръцки, но в гръцки допълнително има нюанс на заплаха, вж. примери (3.а.), (3.б.) и (3.в.).

7.2. Реакция

Изразяването на реакция, отношение, оценка на ситуацията в изказването чрез *де* е характерно за всички балкански езици. Реакцията може да бъде от различно естество – приемане, съгласие, одобрение, приемане с неохота или раздражение, отхвърляне, несъгласие, изненада, ирония. Конкретната разновидност на реакцията се определя от контекста на изказването

5.а. бълг. *Не мога да стигна до нея. – Знам де – каза той. – Казах ѝ, че вече не можеш да разговаряш с нея. Зарадва се да го чуе.* (БНК)

5.б. бълг. *После пак се почука. Този път вече с пестници. – Идвам, де!* (БНК)

5.в. бълг. *Добре, добре, вие отляво. Аз го блъсвам в левия хълбок, не, в десния, а вие натискате отляво. – Защо отляво? – Хайде пак! Добре де, отдясно.* (БНК)

5.г. алб. *E po s'kishte lezet, de!* (ANC) ‘Е нямаше угодия, де!’

5.д. алб. *Se, ja de, rasën e kishte hedhur drejt e mbi trupin lakuriq!* (ANC) ‘Че ето де, беше метнал расото направо на голото си тяло!’

5.е. алб. *Fundja, në e dinja gabim, ky nuk ishte vetëm turp i im, de!* (ANC) ‘В края на краищата, ако знаех, че е грешка, това не е само срам за мене, де!’

5.ж. гр. *Ακουσες τι σου είπα; – Ακουσα ντε.* (Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998) ‘Чу ли какво ти казах? – Чух, де.’

5.з. гр. *Μην ξεχάσετε να τηλεφωνήσετε. – Οχ, καλά ντε, μας το είπες.* (Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998) ‘Не забравяйте да се обадите. – Ох, добре де, каза ни вече.’

5.и. рум. *De! nu vă mai fandosiți acum. Spuneți și voi, ia, ce vă-ți pricepe.* (Dexonline)

‘Е де, не се надуйте повече. Кажете и вие, ето, какво умеете.’

5.й. рум. *Mă duc... să nu mă bați... Să nu dai! – Dec! de ce să te bat?... du-te sănătos.* (Dexonline)

‘Тръгвам си... не ме бий... Не удряй! – Хайде де, защо да те бия?... Върви си със здраве.’

7.3. Уточнение

Дискурсният маркер *де* се употребява, за да внесе уточнение, обяснение на нещо, което е споменато в изказването или се подразбира от контекста. Това значение се среща в български, гръцки и албански.

6.а. бълг. *Разпитвал за вас и за ония ваши приятели, по име. За младежите де.* (БНК)

6.б. гр. *Η νύφη μου είναι τέτοια (του γατογιού μου η γυναίκα ντε).* (Фейсбук) ‘Снаха ми е такава (на котарака ми жената де).’

6.в. алб. *Kush? – bërtiti fqinja si e shastisur. – Ajo që po duket si hanë, de! Asht fytyra e Dyjares, kurrëgj mos dyshoni!* (ANC) ‘Кой? – извика съседката сачисана. – Онази, дето изглежда като луна, де! Това е лицето на Дюяре, изобщо не се съмнявайте!’

7.4. Устойчиви изрази

Съвместната употреба на *де* с някои други дискурсни маркери води до зараждането на фразеологизирани изрази с устойчива семантика. По-интересни за това съпоставително изследване са общите балкански изрази, затова ще бъдат разгледани само тези, които имат съответствие в поне още един език.

бълг. *хайде де*, рум. *haida de*, алб. *hajde de*, гр. *άντε ντε*

Комбинацията *хайде де* се използва за усиление на подканата, но като фразеологизиран израз се употребява в реплики, които изразяват съмнение, отхвърляне или неприемане на ситуацията в изказването в български, гръцки и румънски. В албански е развила по-различно значение и изразява отстъпка, приемане с неохота на положението (което в другите балкански езици има като съответствие самостоятелната употреба на *хайде*, т. е. без *де*).

7.а. бълг. *Аз? Да се забавлявам? Хайде де! Че там може да има и скариди!* (БНК)

7.б. рум. *Cât despre faptul că omul se simte îmbătrânind, haida de! Omul simte că lucrurile din jurul lui îmbătrânesc sau întineresc.* (CoRoLa) ‘Колкото до това, че човекът се чувства стар, хайде де! Човек чувства, че нещата около него остаряват или младаят.’

7.в. гр. *Η Αλίντα Κανάκη κοιτάζει τα άστρα και βλέπει φώτιση και ανακούφιση (... άντε ντε!)* (spotlightpost.com) ‘Алида Канаки гледа звездите и вижда просветление и облекчение (хайде де!).’

7.г. алб. *Te thuash te verteten nuk te ben automatikisht te jesh i vertete! Po sikur te ishte kaq, hajde de.* (ANC) ‘Да казваш истината не те прави автоматично истински! Ако беше така, хайде.’

В турски комбинацията е налична със значение на подкана, каквото преобладава в балканските езици, но с обратна последователност на двата елемента – *de haydi*, например в едноименната песен на Топрак Аслан.

бълг. *добре де*, алб. *mirë de*, гр. *καλά ντε*

Съчетанието *добре де* се среща в български, албански и гръцки и изразява приемане с досада, с отегчение, с неодобрение на ситуацията. Изразът е с по-слаба фразеологизация, основното значение се носи от *добре*, а *де* модифицира значението с емоционална реакция.

8.а. бълг. *Прав е. Запетаи са. – Добре де, запетаи са. Какво значение има? Все още не знаем какво значат буквите.* (БНК)

8.б. алб. *Kokën kam për të lënë, – i tha ai. – Mirë de mirë, po ha se t'u ftohën byrekët, – ia ktheu gruaja.* (ANC) ‘Главата ми се наду – каза ѝ той. – Добре де, добре, яж, че ти изстинаха баничките – отвърна жена му.’

8.в. гр. *Εκεί ήταν για έναν στόχο. – Καλά ντε, μας έπεισε.* (CMG) ‘Беше там само с една цел. – Добре де, убеди ни.’

бълг. така де, гр. έτσι ντε, алб. ashtu de

Изразът *така де* се употребява в български, албански и гръцки с две значения. По-логичното му значение е за потвърждение на някакво твърдение в изказването, но и в трите езика е развил и силно интерсубективна функция – говорещият иска потвърждение на информацията от събеседника или той да се досети за нещо недоизказано, като и в двата случая се очаква реакцията му за твърдението.

9.а. бълг. *Из мочурищата обаче има много протоци, а и устието си го бива, така де!* (БНК)

9.б. бълг. *Ами, шефе, мислех си дали да не поогледам малко наоколо. Така де, сецаш се.* (БНК)

9.в. гр. *Έτσι ντε! Δεν πρέπει να έχουμε κομπλέξ! Μπράβο κοπέλα μου!* (Facebook) ‘Така де! Не трябва да имаме комплекси! Браво, моето момиче!’

9.г. алб. *Vejusha po u mëson djemve sekretet për...për, ashtu de!...* (ANC) ‘Вдовицата научава момчетата на тайните на... на... така де!’

бълг. ха де (а де), алб. hë de

Изразът *ха де* е двустранно съответствие в български и албански, с което говорещият демонстрира реакция на изненада към казаното от събеседника, като същевременно го приканва той да отговори на поставения въпрос – (10.а.), (10.б.). В български може да се употребява и синонимно на *хайде де* в значението му на подкана, предизвикателство към събеседника да извърши действие – (10.в.). Това значение е по-старо, описано е още от Найдено Геров (Геров 1975: 388).

10.а. бълг. *Откъде знаете? – Ха де! – засмя се момичето – Имам такова чувство.* (БНК)

10.б. алб. *Pse? – pyeti nëna. – Po hë de, pse, – rënkoj Xhexhoja.* (ANC) ‘Защо? – попита майката. – Ами ха де, защо – изпъшка Джеджо.’

10.в. бълг. *Ха де, ей ме!... Аз ще надвивам, ти ще надвиваш, па ще видим кой кого!* (БНК)

бълг. де ... де, алб. de ... de, гр. ντε ... ντε

Повторителната конструкция с *де*, която огражда именна фраза, се среща в български, албански и гръцки. В албански и гръцки модифицираната фраза обикновено е обръщение и изразът се използва за подкана. В български *де* огражда съществително или именна фраза и се интерпретира като заплаха.

11.а. алб. *De kuqo de!* (FShS 2022) ‘Де, червенушко, де!’

11.б. гр. *Ντε, βρε γαϊδάρικο, ντε...* (Κάτος / Katos 2017) ‘Де, бре магаре, де...’

11.в. бълг. *Думите му ни се отразиха така, че ние започнахме да си подсвирваме. Надзирателят се изправи на вратата. – Де карцър, де. Какви са тези свирки!* (РБЕ / RBE)

Във фолклора

В балканския фолклор *де* се среща в изрази с други дискурсни маркери: бълг. *де бре (де); и бре, де бре; де гуди*, алб. *de ore de*, гр. *ντε βρε (ντε)* и др.

8. Заключение

На Балканите може да бъде очертан един ареал, в който дискурсният маркер *де* функционира еднакво – основно като енклитика, която се отнася към дума, фраза или цяло изречение, с три основни значения – за подкана, за изразяване на реакция и за уточнение, и в множество фразеологизирани изрази. Този ареал включва български (както и форми, употребявани в Република Северна Македония), гръцки и албански, а също и сърбохърватски, но не на цялата му езикова територия, а основно в източните щокавски диалекти (Skok 1971) и с по-ниска честота. Румънският отчасти може да бъде включен в този ареал – със самостоятелна (междуметийна) употреба на *de*, с непълно съответствие в значенията и с по-малко изрази. Всъщност в много от илюстративните изречения

на румънски преводните еквиваленти в останалите балкански езици съдържат *де* като модификатор на друг дискурсен маркер. Въпреки разнородните и противоречиви етимологични обяснения на *де* в балканските езици и трудността да се докаже общ произход, очевидно е общото му развитие в споменатия ареал, в който функционира като ярък маркер на дискурса в разговорната реч на съвременните езици.

Цитирана литература / References

- Алексова, Мозинец 2022: Алексова, Кр., А. Мозинец. Българският дубитатив и неговите функционални съответствия при превод на руски. – В: Ангелова, Т. и др. (съст.). *От слово към действие: разкази и репрезентации*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 9 – 18. (Aleksova, Mozinets 2022: Aleksova, Kr., A. Mozinets. *Balgarskiyat dubitativ i negovite funktsionalni saotvetstviya pri prevod na ruski*. – In: Angelova, T. et al. (Eds.). *Ot slovo kam deystvie: razkazi i reprezentatsii*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 9 – 18.)
- Асенова, Детрез 2021: Асенова, П., Р. Детрез. *Речник на общобалканската лексика в книжовните езици*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Asenova, Detrez 2021: Asenova, P., R. Detrez. *Rechnik na obshtobalkanskata leksika v knizhovnite ezitsi*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- БЕР 2007: *Български етимологичен речник*. Т. I. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Balgarski etimologichen rechnik. T. I. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”.)
- БТС 1998: *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт Петербург: Норинт. <<http://www.gramota.ru/slovari/info/bts/>> [15.01.2023] (BTS 1998: *Bol'shoi tolkovyi slovar' russkogo iazyka*. Sankt Peterburg: Norint. <<http://www.gramota.ru/slovari/info/bts/>> [15.01.2023])
- Врина 1999: Врина, М. *Експресивните частици в българския език*. Велико Търново: Абгар. (Vrinat 1999: Vrinat, M. *Ekspresivnite chastitsi v balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Abagar.)
- Геров 1975: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. I. София: Български писател. (Gerov 1975: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. I. Sofia: Balgarski pisatel.)
- ЕСУМ 1985: *Етимологічний словник української мови*. Т. 2. Київ: Наукова думка. (ESUM 1985: *Etymologichnyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy*. T. 2. Kyi'v: Naukova dumka.)
- Лазарова 2013: Лазарова, А. Българските и гръцките прагматични частици във фокуса на изследователския интерес. Предизвикателствата. – В: Веселинов, Д. (ред.). *Десета конференция на нехабилитираните преподаватели и докторанти от Факултета по класически и нови филологии*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 141 – 150. (Lazarova 2013: Lazarova, A. Balgarskite i gratskite pragmatichni chastitsi vav fokusa na izsledovatelskiya interes. Predizvikelstva. – In: Veselinov, D. (Ed.). *Deseta konferentsiya na nehabilitiranite prepodavateli i doktoranti ot Fakulteta po klasicheski i novi filologii*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 141 – 150.)
- Младенов 1941: Младенов, С. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов. (Mladenov 1941: Mladenov, S. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hristo G. Danov.)
- РБЕ 2001 – 2015: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [15.01.2023] (RBE 2001 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [15.01.2023])
- СУМ 1970 – 1980: *Словник української мови*. Т. 1 – 11. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/s/onlajn>> [15.01.2023] (SUM 1970 – 1980: *Slovnyk ukrai'ns'koi' movy*. T. 1 – 11. Kyi'v: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/s/onlajn>> [15.01.2023])
- Тишева, Ро Хауге 2002: Тишева, Й., Х. Ро Хауге. Заемане на прагматични частици. – В: Виденов, М. (съст.). *Проблеми на социолингвистиката. Билингвизъм и диглосия – съвременни проблеми*. Т. 7. София: Делфи, с. 11 – 17. (Tisheva, Ra Hauge 2002: Tisheva, Y., K. Ra Hauge. *Zaemane na pragmatichni chastitsi*. – In: Videnov, M. (Ed.). *Problemi na sotsiolingvistikata. Bilingvizam i diglosiya – savremenni problemi*. T. 7. Sofia: Delfi, pp. 11 – 17.)
- Тишева, Ро Хауге 2004: Тишева, Й., Х. Ро Хауге. Частицата *абе* като прагматичен маркер. – В: Станева, Х. и др. (ред.). *Проблеми на българската разговорна реч*. Т. 6. Велико Търново, с. 255 – 266. (Tisheva, Ra Hauge 2004: Tisheva, Y., K. Ra Hauge. *Chstitsata abe kato pragmatichen marker*. – In: Staneva, H. et al. (Eds.). *Problemi na ustnata komunikatsiya*. T. 6. Veliko Tarnovo, pp. 255 – 266.)
- Bufli, Rocchi 2021: Bufli, Gj., L. Rocchi, L. *A Historical-Etymological Dictionary of Turkisms in Albanian (1555 – 1954)*. Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- Çabej 1976: Çabej, E. *Studime gjuhësore. I. Studime etimologjike në fushë të shqipës*. Prishtina: Rilindja.
- Čašule 2021: Čašule, I. Macedonian Appellative Particles in the Balkan context. – *Balkanistica*, vol. 34, pp. 149 – 174.
- Ciorănescu 2001: Ciorănescu, A. *Dicționarul etimologic al limbii române*. București: Saeculum.

- Dexonline: Dicționare ale limbii române. <<https://dexonline.ro>> [15.01.2023]
- FShS 2022: *Fjalori i shqipes së sotme*. A. Kostallari (kryered.). Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Tirana: Botimet Toena.
- Georgakopoulou, Goustos 1998: Georgakopoulou, A., D. Goustos, Conjunctions versus discourse markers in Greek: the interaction of frequency, position, and functions in context. – *Linguistics*, vol. 36-5, pp. 887 – 917.
- Hasdeu 1878: Hasdeu, B. *Cuvente den bătrîni*. București: Editura Cultura Naională.
- Papahagi 1963: Papahagi, T. *Dicționarul dialectului aromân general si etimologic*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- Schiffrin 1987: Schiffrin, D. *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skok 1971: Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Kn. 1. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Traugott 2012: Traugott, E. Intersubjectification and clause periphery. – *English Text Construction*, vol. 5-1, pp. 7 – 28.
- TDK: *Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu* <<https://sozluk.gov.tr>> [15.01.2023]
- Wiktionary: <<https://www.wiktionary.org>> [15.01.2023]
- Κάτος / Katos 2017: Κάτος, Γ. *Λεξικό της λαϊκής και περιθωριακής γλώσσας*. <<http://georgakas.lit.auth.gr/dictionaries/index.php/leksika/katou-g>> [15.01.2023] (Katos 2017: Katos, G. *Lexiko tis laikes kai perithoriakes glossas*. <[http://georgakas.lit.auth.gr/dictionaries/index.php/lexika/katou-g](http://georgakas.lit.auth.gr/dictionaries/index.php/leksika/katou-g)> [15.01.2023])
- Τριανταφυλλίδης / Triantafyllides 1998: *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής (Λεξικό Τριανταφυλλίδη)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. (Triantafyllides 1998: *Lexiko tis koines neoellinikes (Lexiko Triantafyllide)*. Thessalonike: Aristoteleio Panepistemio Thessalonikes, Institutoyto Neoellenikon Spoydon.)

Корпуси / Corpora

- БНК: Български национален корпус <<http://search.dcl.bas.bg/>> [15.01.2023] (BNK: Balgarski natsionalen korpus <<http://search.dcl.bas.bg/>> [15.01.2023])
- ANC: Albanian National Corpus <<http://albanian.web-corpora.net/>> [15.01.2023]
- CMG: Corpus of Modern Greek <<http://web-corpora.net/GreekCorpus/search/>> [15.01.2023]
- CoRoLa: Corpus computational de referință pentru limba română contemporană <<https://corola.racai.ro/>> [15.01.2023]

THE BULGARIAN DISCOURSE MARKER *DE* IN A BALKAN CONTEXT

Ekaterina Tarpomanova

Sofia University St. Kliment Ohridski

katya@slav.uni-sofia.bg

Abstract. The paper discusses the discourse marker *de* in the languages of the Balkan *Sprachbund* (Bulgarian, Albanian, Greek, and Romanian). Theories on the etymology of *de* in the Balkan languages are analyzed in view of the likelihood of a substratum, Turkic or Slavic origin. The focus is on the use and meaning of the discourse marker. In Bulgarian, Greek, and Albanian, three main meanings can be distinguished, along with some set phrases, while Romanian deviates from the Balkan pattern in the use of the marker.

Keywords: *discourse markers, etymology of discourse markers, usage of discourse markers, Balkan Sprachbund*

Ekaterina Tarpomanova
Sofia University St. Kliment Ohridski
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

БЪЛГАРСКИТЕ НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ С ЕЛЕМЕНТА *СИ* И СЪОТВЕТСТВИЯТА ИМ В УКРАИНСКИ ЕЗИК

Иван Держански^а, Олена Сирук^б

Институт по математика и информатика, Българска академия на науките^{а,б}

iad58g@gmail.com^а, olebosi@gmail.com^б

Резюме. В доклада се разглеждат три групи български неопределителни местоимения и местоименни изрази, съдържащи в състава си елемента *си*, и украинските им съответствия в паралелен двуезичен корпус. Изследването показва, че на местоименията от тип *еди-Q си* в преобладаващия брой случаи на украински отговарят показателни местоимения или изрази, съдържащи показателно местоимение в съчетание с деиктична частица *-ось*, *-от* или *-то*. Собствено неопределителните местоимения (от тип *Qсь*, *Q-небудь* и *деQ*), както и показателните местоимения в съчетание с възвратното местоимение *собі*, отговарят предимно на българските местоимения от тип *нѣQ си*, а изразите *не знам* / *помня Q си* имат като най-чести съответствия украински изрази с аналогична конструкция, включващи когнитивен глагол.

Ключови думи: български език, възвратна клитика, неопределителни местоимения, паралелен корпус, украински език

1. Увод

Сред приключенията на възвратните местоимения в славянските езици особено място заема преобразуването на някои техни форми в изразители или интензификатори на неопределеност или незначителност в съчетание с показателни или неопределителни местоимения¹ (укр. *такий собі* ‘обикновен, не особен, с нищо незабележителен’ (СУМ / SUM 1979: 21), бълг. *някакъв си*²) и някои други изрази със сходна семантика (бълг. *не знам си кой*). В езика това може да се съпровожда от редукция на местоименната клитика до несричкова морфема (> укр. *-сь* в *десь* ‘някъде’ (ЕСУМ / ESUM 1985: 44; ЕСУМ / ESUM 2006: 492), *щось* ‘нещо’; пол. *-ś* в съотв. *gdzieś, coś*),³ а в граматичната теория — от отнасяне на употребеното в такава функция възвратно местоимение към частиците.

Спецификата на тези явления обаче е различна в отделните славянски езици. Затова съпоставителните им изследвания представляват интерес както теоретичен, така и практически — за целите на ученето и преподаването на езици и на превода. Употребата на паралелни корпуси, какъвто е българско-украинският корпус КУБ (Держански, Сирук / Derzhanski, Siruk 2022), дава възможност изследванията да се обогатят с комплексна представа за функционирането на граматичните и лексикалните категории и със статистически данни.

2. Българските неопределителни местоимения със *си*

В българския език елементът *си* се среща в три типа неопределителни местоимения и местоименни словосъчетания, като има донякъде различен ефект в тях.

¹ За краткост ще говорим за местоимения (въпросителни, неопределителни и т. н.), но ще включваме в това понятие и местоименните наречия.

² Смятаме аналогията между укр. *собі* и бълг. *си* в тези изрази за аргумент в полза на тезата, че *си* тук е от местоименен произход (Ницолова / Nitsolova 2008: 200; Иванова, Петрова / Ivanova, Petrova 2017: 93), а не от глаголен (Мирчев / Mirchev 1963: 172). Подобна полемика и подобен извод има и за форманта *-сь/-ś* в източно- и западнославянските езици (ЕСУМ / ESUM 2006: 492–3).

³ Тази морфема не бива да се бърка с омонимичното деиктично *-сь/-ś* (< *сь* ‘този’) в наречия като укр. диал. *лімісь* ‘лани’, бълг. *лятос*, пол. *latoś* ‘тази година’ (ЕСУМ / ESUM 1989: 269), което има противоположна функция (не интензифицира неопределеност, а реализира определеност).

2.1. *нѣQ си*

В съчетание с основния и най-фреквентен тип неопределителни местоимения елементът *си* бележи „*по-ниска прагматична стойност* (в сравнение с нормалната средна стойност) на референта, който е *специфичен*, а най-често и *определен*, а не неопределен (...) изразява се схващането, че маловажното не следва да се представя като известно, познато“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 203).

Един пример от Осенова (Осенова / Osenova 1999), илюстриращ контраста между *някой си* и *някой*: *Би било добре, разбира се, за самолюбието ѝ да ме направи някой, да има за любовник не някой си, а някой* (Б. Райнов, „Нощни булеварди“). Текстът не влиза в българско-украинския паралелен корпус, но съществува превод на украински, твърде небуквален, както изобщо е характерно за преводите на И. Билик, и там нещата са експлицитни: *Можливо, почуття власної гідності їй підказувало їй, що для неї теж було б вигідніше, якби я чогось досяг. Тоді Жізель мала б коханцем не людину без імені, а відомого митця*.

Може да се каже, че *някой* получава относително високата си прагматична стойност от контраста с *никой*, докато *някой си* има ниска прагматична стойност заради контраста с *някой*.

2.2. *еди-Q си (еди си Q)*

Местоименията от типа *еди-Q си (еди си Q)* се отличават от другите два вида както семантично, така и формално. Семантично – защото те „единствени всред неопределителните местоимения означават само специфичен и определен за говорещия референт“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 202–3). Формално – защото в съвременния език въпросът за семантичния принос на *си* не стои, доколкото те практически не се употребяват без него. „По наши наблюдения частицата *си* е вече неотменна част от формалната структура на *еди-НМ*. Тя не притежава същата функция за засилване на неопределеността и за изразяване на прагматична оценка подобно на *някой си* в релацията *някой — някой си* например“ (Осенова / Osenova 1999: 15). Разбира се, това не е било винаги така. У Андрейчин като неопределителни местоимения са споменати само *еди-кой*, *еди-какъв* и др., а след това се отбелязва: „С частицата *си*, прибавена след неопределителното местоимение, се подчертава по-силно неговата неопределителност, като му се придава и пренебрежителна или отдалечителна отсянка: *някой си, някакъв си, еди-кой си, еди-какъв си* и пр.“ (Андрейчин / Andreychin 1942: 368). От друга страна, у Н. Геров, макар че се казва, че *еде* е „частица, която се приставя пред местоимения (...) и пред наречия (...) сами или с местоимение *си* след тях“, от дадени 20 примера за употреба на производни с *еде* – само един е без *си* (*Еде-какъв чловѣкъ доходить въ село, да мя трѣси*) (Геров / Gerov 1897: 3 – 4).

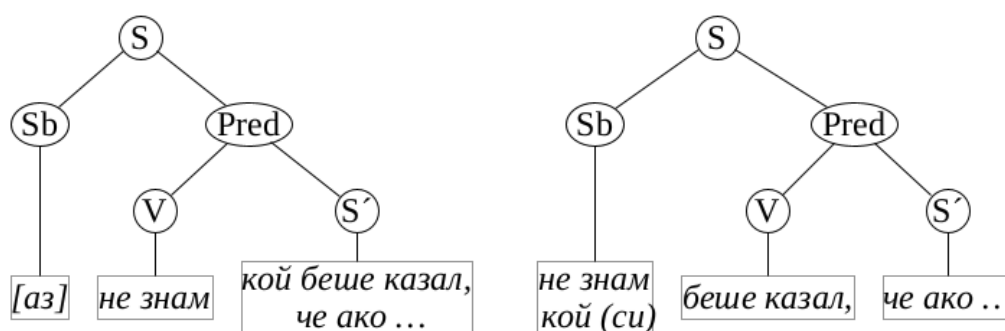
2.3. *не знам/помня Q си (не знам/помня си Q)*

Изразите от типа *не знам Q* са най-далече от придобиване на признат статут на неопределителни местоимения. В едноименния раздел у Ницолова те изобщо не се споменават (Ницолова / Nitsolova 2008). У П. Осенова не се коментира възможността да има *си* в състава им, макар че в два от трите дадени примери има. „Изразите от типа *не знам кой* винаги са маркирани с признака (+*не-висока прагматична оценка*) в сравнение с *еди-НМ*“ (Осенова / Osenova 1999: 128), но елементът *си* все пак може да я подчертае. Той може да има и друг ефект: в някои случаи (в зависимост от синтактичната структура) присъствието му сменя предикативността от когнитивния глагол. Изречението (1.) е нееднозначно (може да е съобщение за незнанието на говорещия или за изказано от някого обобщение — съответно лявата и дясната схема на фиг. 1), но ще стане еднозначно (ще остане само второто значение), ако се вмъкне *си*.

1. *Не знам кой беше казал, че ако едно изречение е разделено по средата от думичката „но“, в такъв случай единствено важна е втората част на изречението.*

(Б. Райнов, „Само за мъже“)

Заслужава внимание, че *си* може да съпровожда само *не знам* или *не помня*, но не и *кой знае*, (*само*) *бог знае*, (*един*) *дявол знае* и т. п.

Фигура 1. Възможни интерпретации на (1.)

3. За паралелния корпус

Българско-украинският корпус (КУБ) се състои от художествена литература, предимно романи, но и известно количество сборници от разкази. Корпусът се дели на 10 приблизително еднакви по обем сектора основно според езика на оригинала: оригинални български (Bg) и украински (Uk) текстове, както и преводи от английски (E1 — от автори от Британските острови, E2 — от автори от САЩ), италиански (It), немски (De), полски (Pl), руски (R1 — от автори „реалисти“, R2 — от автори „фантасти“⁴) и френски (Fr) — по 2 млн. думи (общо на български и украински; по известни причини като правило съотношението е приблизително 53:47). Общият обем на корпуса е 25,4 млн. думи. Всички текстове са подравнени по изречения.

В този корпус бяха издирени всички употреби на български неопределителни местоимения с елемента *си* и бяха класифицирани и анализирани украинските им съответствия.

4. Резултати: част първа

Откритите 1522 употреби на местоимения и местоименни изрази от трите изследвани типа са твърде неравномерно разпределени по сектори на корпуса:

Таблица 1. Трите типа неопределителни местоимения по сектори на КУБ

Тип \ Сектор	Uk	It	Bg	R2	R1	E2	E1	De	Pl	Fr	
<i>нѣQ си</i>	221	213	148	148	111	103	97	108	110	67	1326
<i>еди-Q си</i>	15	19	31	19	21	11	19	5	0	9	149
<i>не знам Q си</i>	6	8	20	2	0	7	1	0	0	3	47
	242	240	199	169	132	121	117	113	110	79	1522

Прави впечатление, че общата им бройка в украинския и италианския сектор е три пъти по-голяма, отколкото във френския, както и че почти половината употреби на *не знам Q си* са в оригинални български текстове, докато в преводите от полски забележимо липсват не само те, а и *еди-Q си*.

4.1. *нѣQ си*

От тези местоимения в корпуса най-често се срещат *някакъв си*, *някак си* и *някой си*, докато *нещо си*, *някъде си* и *някога си* се употребяват малко, а *нечий си* и *няколко си* не се срещат нито веднъж, макар че са възможни — за това има примери от извънкорпусни текстове:

⁴ Разделянето е в известна степен условно: към „реалистите“ са отнесени в частност Н. Гогол, който е автор и на редица фантастични произведения, но в сегашната версия на корпуса е представен с реалистичните „Мъртви души“ и „Тарас Булба“, и Н. Кун, защото персонажите и събитията в „Старогръцки легенди и митове“ не са създадени от неговото въображение.

2. На третия ден дошли съседките на бабичката и казали на стражите в двореца, че там и там в нечия си градина, виждали да се разхожда някакъв момък.

(Н. Райнов, „Дървен кон“)

3. Деян, син на Вълкан от Овчага, не е човекът, който ще подвие опашка пред нечие си джафкане

(Ц. Родев, „Двама против ада“)

4. Все пак не изглеждаше редно бъдещият лидер на Социалистическата партия да продава книгите си, за да получи няколко си там десетки франкове, нали?

(А. Гуляшки, „Краят на Лалелия“)

5. По-рано се продаваха по петдесет и няколко си лева, а сега — само двадесет и пет.

(В. Цонев, „Трудности“)

4.2. *еди-Q* си

В корпуса има 5 примера на употреба на *еди-Q* без *си*:

6. Като посочва Илия за постоянен свидетел, той разказва страшни и поразителни случки из войната, като някак равнодушно и скромно прибавя, че понеже в едно сражение е взел едикоко пленници, скоро ще бъде награден, но той малко държи на това.

(Й. Йовков, „Старопланински легенди“)

7. Ами че Дикенс е смятал за дребна работа да употреби хиляда или повече думи, за да опише и по-изтънко да определи точно *еди-каква* си мъка на *еди-кое* действащо лице.

(Дж. Лондон, „Сърцата на тримата“)

8. Формалният ред му беше много добре познат — той написа чевръсто с големи букви: *хиляда осемстотин и еди-коя си година*, после, веднага подир туй, със ситни букви: *помешчик еди-кой и всичко, каквото трябва*.

(Н. Гогол, „Мъртви души“)

9.а. Дали не е от това кътче получила името си *еди-коя* страна?

б. Или: не трябва ли под тоя народ да се подразбира *еди-кой* народ? (пак там)

Тези примери обаче ги приравняваме към съдържащите *си*, защото няма причина да се смята, че семантиката им е друга.

Елементът *си* в корпусните текстове навсякъде е след въпросителното местоимение. Алтернативният словоред, илюстриран от извънкорпусните примери (4. – 5.), изобщо е много рядък.

10. (...) когато го видели за последен път, Том бил направил това и това, а пък Джо бил казал *еди си* какво.

(М. Твен, „Приключенията на Том Сойер“)

11. (...) тя (...) осведомяваше женската дружинка, успокояваше ги по мой адрес и ги уверяваше, че съм изял салатата, която ми е донесла и че ще се върна в *еди си* колко часа.

(Е.-Е. Шмит, „Одисей from Багдад“)

4.3. *не знам Q* си

Основната форма е *не знам Q* си; вариантът *не знам си Q* е значително по-рядък, а контракцията *нам Q* си < *н(е зн)ам Q* си и разновидността *не помня Q* си се срещат в единични случаи.

12. – *Ние, в съвета, получихме писъмце от нам какъв си институт да оказваме услуга на еди-кой си.*

|| – *Ось чому ми в раді одержали листа з якогось інституту з проханням подавати допомогу такому-то.*

(А. Гуляшки, „Случаят в Момчилово“)

13. *Срещата се бе състояла в кафене не помня кое си, на площад не знам кой си, ала в нея бяха възникнали два нови момента, които твърде много усложняваха ситуацията.*
|| *Зустріч відбулася в одній із кав'ярень, але тут виникли два нових моменти, які набагато ускладнювали ситуацію.*

(Б. Райнов, „Тайфуни с нежни имена“)

Особено често се употребява изразът с *какво* (същ.), с далеч по-малка, но все пак по-висока от случайната честота – с *къде*, *кой* (същ.) и *колко*, а изразът с *как* подчертано се избягва.

5. Резултати: част втора

Когато българското изречение съдържа неопределително местоимение с елемента *си*, в съответното украинско най-често (в почти половината случаи) намираме неопределително местоимение с предположително идентичния етимологично формант *-сь* (*якийсь* ‘някакъв си’, *якось* ‘някак си’), нерядко с добавъчно *там*, подчертаващо неопределеността:

14. — *Ще се наредим някак си.*

|| — *Якось улаштуємся.*

(Б. Райнов, „Не ме разсмивай“)

15. *Отде ще знае някаква си риба във водата дали съм послушен или не?...*

|| *Звідки знати якійсь там рибі у воді, слухняний я чи ні?...*

(П. Вежинов, „Произшествие на тихата улица“)

Може обаче и да няма никакъв израз на неопределеност:

16. *Телефонната покана била до някой си Велко Трифонов.*

|| *Викликала Велко Трифонова.*

(А. Гуляшки, „История с кучета“)

17. *Ще ви наредим някак си.* || *Прилаштуєм.*

(О. Гончар, „Твоята зора“)

18. *А в ролята на купувач ще видим прославения от Шпачица наш любим геній, нашия скъп еди-кой си и тъй нататък, и тъй нататък.*

|| *А в ролі придбавача улову виступить прославлений Шпачихою наш улюблений геній, наш дорогий і теде і тепе.*

(О. Гончар, „Храмът“)

Останалите съответствия включват:

5.1. Други неопределителни местоимения и конструкции

Неопределителните местоимения от типа *Q-небудь* отговарят винаги на *няQ си* (по 1 *де-небудь*, *що-небудь* и *як-небудь* като съответствия на *някак си* и 27 *який-небудь* — на *някакъв си* или *някой си*). Повече от половината примери (16 от 30) са от руския „реалистичен“ сектор, а от тях 13 — от „Мъртви души“ на Н. Гогол; от оригинални украински текстове има 6 — всичките от О. Гончар; от оригинали на други езици има само 2 примера.

19. *Някакъв си най-обикновен еснаф.*

|| *Який-небудь звичайнісінький мешканець.*

(А. и Б. Стругацки, „Пикник край пътя“)

От типа *деQ* се среща само *дещо*, като и то отговаря 3 пъти на *някак си*, т. е. употребено е като наречие със значение ‘малко’, и само 2 на *нещо си* и *еди-какво си*.

20. *Наследството ѝ беше пред очите на всички, не знаеха само за неизплатения плуг със седемте лемежа и за още нещо си (...).*

|| *Її спадщина була у всіх на очах, не знали тільки про неоплачений контракт за плуга-семерика та ще про дещо (...)*

(В. Земляк, „Лебедово ято“)

„Числителното *один* често се употребява в ролята на неопределителното местоимение *якийсь*. Функцията на това прономинализирано числително е подобна на ролята на неопределителния член в романските и германските езици“ (Білодід / Bilodid 1969: 276).

21. *Колко шум за някакъв си мускетар!*
|| *Подумаєш — один мушкетер!*

(А. Дюма, „Тримата мускетари“)

Има два вида аналози на българските конструкции с *не знам (си)*: местоимения (местоименни изрази) от тип *бозна-Q*, *невідь Q* и т. п. (без еквивалент на бълг. *си*) и пропозиционални заявления за незнание (вметнато изречение или просто в състава на сложно).

22. — *Да, брилянти или не знам какви си съкровища.*
|| — *Так, діаманти чи бозна-які скарби.*

(Б. Райнов, „Тайфуни с нежни имена“)

23. (...) *той е принуден съвсем отдалече да следи Караджов и когато стига до мястото на срещата — кафене не помня кое си, на площад не знам кой си, — там вече няма никой.*
|| (...) *він вимушений іти за Караджовим на досить великій відстані, і коли приходить на місце зустрічі — не пам'ятаю, в якій кав'ярні і на якій площі, — не знаходить там нікого.*

(Б. Райнов, „Тайфуни с нежни имена“)

24. *Такова поне е мнението на Флора и Розмари, тъй като аз лично не разбирам твърде от омари и не знам каква си риба с не знам каква си майонеза и когато съм гладен, бих хапнал какво да е, например прържени яйця с шунка.*
|| *Принаймні такої думки Флора і Розмарі, бо я особисто не дуже розуміюся на омарах, не знаю, що це за риба з якимось там майонезом, і, коли голодний, ладен їсти що-небудь, наприклад смажені яйця з шинкою. (пак там)*

Срещат се най-сетне и изразите *як(ий) + там* и основани на тях:

25. *По време на третия, петия или не знам кой си там дубъл се хвърлила в обхванатите от пламъци декори на условния мост.*
|| *За третім, чи п'ятим, чи яким там дублем кинулась в охоплені полум'ям декорації мосту умовного.*

(О. Гончар, „Циклон“)

26. — *Госпожица някоя си Бароу, така ми казаха.*
|| — *Міс Хай-Там-Вас-Як-Берроу, так мені сказали.*

(А. Кристи, „16:50 от Паддингтън“)

5.2. Показателни местоимения

Показателното местоимение може да е само. В два случая е употребена деиктичната частица *ось* ‘ето’ в съчетание с въпросително местоимение.

27. *Познавате ли някой си господин дьо Морвер?*
|| *Ви знаєте такого пана де Морвера?*

(Х. Ман, „Младостта на крал Анри IV“)

28. — *Аз не мога да те спра, Мавро, щом като мислите ти хвърчат не знам къде си.*
|| — *Не моя сила, Мавро, тебе при собі держати, як в тебе думки ось куди лину́т.*

(О. Кобилянска, „В неделя рано билки брала“)

Често обаче се среща двойка еднакви или различни показателни местоимения.

29. *Старицата млъкнала, а младата жена ѝ обяснила какво да направи, като срещне еди-кой си младеж, който много често минавал по тяхната улица;*

|| По сій мові стара святенниця вмовкла, а молодиця сказала їй, що, як побачить такого й такого хлопця (...), котрий частенько сією вулицею ходить, то нехай уже робить, що знає.

(Дж. Бокачо, „Декамерон“)

30. Аз съм от еди-кой си род. Моите роднини са направили еди-какво си!

|| Я роду такого й перетакого, мої предки те й перете зробили!

(Дж. Бокачо, „Декамерон“)

31. Който иска да се движи някак си сред тая тъпканица, трябва да налага хората по главите.

|| Хто хоче сяк-так крутитися в цій тісняві, мусить лупити по голові.

(Б. Прус, „Фараон“)

Особено фреквентно е съчетанието на показателно местоимение с някоя от етимологично свързаните (ЕСУМ / ESUM 2003: 234) деиктични частици *-ось*, *-от*, *-то*.

32. Уведомяват ме, че в продължение на два дни еди-какъв си опел с еди-какъв си номер ще ме чака в еди-кои си часове на еди-коя си улица.

|| Уній повідомляється, що протягом двох днів такий-то «опель» з таким-от номером о такий-от годині чекатиме мене на такий-то вулиці.

(Б. Райнов, „Денят не си личи по заранта“)

Още по-често е обаче *такий собі*, което отговаря винаги на *някакъв си* или *някой си*. Повече от половината му употреби (70 от 120) са в италианския сектор, а от тях 44 — в „Пражкото гробище“ на У. Еко; 20 са в немския сектор, 12 – в полския, а в българския и в украинския изобщо го няма.

33. Трябваше му саморъчно завещание, подписано от някой си Бонфоа в полза на някой си Гийо (...).

|| Йому був потрібен голографічний заповіт, підписаний таким собі Бонефуа на користь такого собі Гуїлло (...)

(У. Еко, „Пражкото гробище“)

5.3. Разни

В известен смисъл парадоксално е, че на разглежданите *неопределителни* местоимения в някои случаи отговаря *певний* ‘определен’; впрочем това става почти само (в 8 от 9 случая) в италианския сектор.

34. Опитай се да разбереш: на Мойсей му се явява някой си, между другото даже не му се явява, чува глас и кой знае откъде идва (...).

|| Спробуй утямити, що я кажу: Мойсею являється певна особа, до слова, власне, ніхто не являється, чується лише невідомий голос.

(У. Еко, „Тайнственият пламък на кралица Лоана“)

Срещаме няколко наречия със значение ‘само’ (*всього*, *лишь*, *только*), като правило (с едно изключение) като съответствие на *някакъв си*, *някакви си* в изрази за количество.

35. Някакви си три месеца, а колко се промени всичко!...

|| Усього три місяці минуло, а як усе змінилось!..

(А. и Б. Стругацки, „Обитаемият остров“)

Само като съответствия на *някак си* откриваме наречието *трохи* ‘малко’ и съюзи със значение ‘като’ (*наче*, *немов*, *ніби*).

36. Сега е някак си оглуял, изглежда, твоята хубост го е замаяла, но почакай, нека само попривикне и дойде на себе си!

|| Зараз він, щоправда, трохи не при тямі – краса твоя, либонь, його вразила, але зачекай – оговтається і знову стане таким, як був!

(Х. Сенкевич, „С огън и меч“)

37. Фигурата му е някак си плоска.

|| Постать ніби сплющена.

(П. Загребелни, „Роксолана“)

На *някой си* в редица случаи отговарят изрази със значение ‘на име’.

38. *Хърбърт Соломон му изпрати един касетофон с (...) песни на Джоун Бейз, Боб Дилан и някой си Коен.*

|| *Герберт Соломон надіслав йому касетний магнітофон із (...) піснями Джоан Баез, Боба Ділана та співака на ім'я Коен.*

(Б. Шоу, „Хляб по водите“)

Най-сетне има и категория „разни“ — съответствия, срещащи се само по един или два пъти.

39. *Някакъв си човек беше богат, обличаше се в багреница и висон и всеки ден разгулно пируваше.*

|| *Був собі багатий чоловік, він одягався в багрянцю й вісон і щодня влаштовував бучні бенкети.*

(Б. Райнов, „Не ме размивай“)

Тук българският текст цитира почти точно синодалния превод на Евангелието от Лука 16:19; в украинските преводи на Библията се казва *Один чоловік був багатий* (гр. *Ἄνθρωπος δὲ τις ἦν πλούσιος*, стб. *Члкъ же нѣкїи бѣ богатъ*), но тук началото на разказа е перифразирано в духа на встъплението на традиционната украинска народна приказка. „В шаблонните формули, с които започват приказки или разкази, местоимението *собі* заедно с глагола-сказуемо *бути*, *жити* и др. образува тясно словосъчетание, което придава на разказа оттенък на безразличие към времето, в което стават описваните събития, или на негова неопределеност“ (Білодід / Bilodid 1979: 287). Това значи, че възвратното местоимение *собі* в *Був собі* играе роля, подобна на ролята на *си* в *някой си*, само че тук се понижава прагматичната стойност на времето (както и на мястото и изобщо на контекста), за да се съсредоточи вниманието върху съответното действащо лице.

В два случая украинската лексема подчертава (отново парадоксално), че референтът е известен на слушащия, а в единия бихме могли да кажем дори, че изразява „обратна слаба неопределеност“ — на говорещия референтът не е известен:

40. – *Да, ако ми покажете някаква си везана кърпичка.*

|| – *Так, якщо ви покажете відому вам гантовану хусточку.*

(А. Дюма, „Тримата мускетари“)

41. *От няколко години се появил в Италия и е бил идентифициран като някой си капитан Арковеджи, осъден задочно на смърт през 1945 година.*

|| *Кілька років тому він знову почав вряди-годи з'являтися в Італії, і його розпізнали (...) як відомого нам капітана Арковеджі, заочно засудженого до смертної кари 1945 року.*

(У. Еко, „Махалото на Фуко“)

Таблица 2 резюмира бройките примери, в които украинските изрази от всяка категория отговарят на трите типа български неопределителни местоимения със *си*.

Таблица 2. Честоти на украинските съответствия на трите типа български неопределителни местоимения.

укр. \ бълг.	<i>нѣQ си</i>	<i>еди-Q си</i>	<i>не знам Q си</i>
<i>Qсь</i>	683	10	13
<i>Qсь там</i>	76	4	2
<i>Q-небудь</i>	30	0	0
<i>деQ</i>	4	1	0
<i>один</i>	26	2	1
<i>певн(ий)</i>	7	2	0
‘само’	9	0	0
<i>трохи</i>	7	0	0
‘като’	14	0	0
‘на име’	12	0	0
<i>такий собі</i>	120	0	0
„разни“	23	8	4
—	287	21	9
1 пок.	17	17	1
2 пок.	3	16	0

укр. \ бълг.	нѣQ си	еди-Q си	не знам Q си
пок.-ось/от	0	10	0
пок.-то	1	55	0
як(ий) там	2	3	3
бозна-Q и т. п.	5	0	10
не знаю, ...	1	0	3

Забелязваме, че редовете на таблицата се разделят на три части в зависимост от това, в кои колонки са най-големите стойности. Украинските изрази с когнитивен глагол и произлезлите от тях местоимения (*бозна-Q* и т. п.) корелират с българските изрази от типа *не знам / помня Q си*. Тези, в които главният елемент е показателно местоимение (с изключение на *такий собі*) или деиктична частица — с *еди-Q си*, които „са много близки синоними с местоименията от реда *тоя и тоя*, но (...), могат да означават положителна прагматична оценка“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 203); да си спомним също, че *еди-* започва с деиктична частица (БЕР / BER 1971: 478). Останалите украински местоимения и местоименни изрази корелират с българските от основния тип *няQ си*.

6. Изводи

В разгледаните неопределителни местоимения и местоименни изрази виждаме в синхрония и диахрония три прояви на тенденцията на възвратното местоимение да става показател за неопределеност или несъщественост: в украинските местоимения от типа *Qсь* (ЕСУМ / ESUM 1985: 44), в българските *нѣQ си*, *еди-Q си*, *не знам си Q* и вариантите им и в украинския израз *такий собі*. Интригуващ е паралелът между сливането на въпросителните местоимения в украински (а също руски, полски и т. н.) със частицата *-сь* (*-ś*), от една страна, и включването на *си* в *не знам си Q*, от друга: и в двата случая *си* прави единствено значението на неопределеност, което е възможно, но не единствено, и без него (въпросителните местоимения в украински, за разлика от български, могат да бъдат употребявани като неопределителни в някои контексти: *Пошліть кого* (= *когось, кого-небудь*) *по воду* 'Изпратете някого за вода'). Интересно е също сближаването на неопределителните местоимения с показателните (и други деиктични елементи), когато референтът има висока прагматична оценка.

Общите закономерности личат въпреки съществените разлики в устройството на системите на неопределителните местоимения в двата езика — в частност това, че украинският е загубил напълно формите *нѣQ*, които са запазени изцяло или частично във всички други славянски езици (Бевзенко / Bevzenko 1960: 177 – 179).

За пълнота на картината е нужно да се разгледат украинските съответствия и на другите български неопределителни местоимения, както и съответствията в обратна посока. Това ще бъде предмет на бъдещи изследвания.

Цитирана литература / References

- Бевзенко 1960: Бевзенко, С. П. *Исторична морфологія української мови*. Ужгород. (Bevzenko 1960: Bevzenko, S. P. *Istorychna morfolohija ukrajins'koji movy*. Uzhhorod.)
- БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. 1: А–З. София: Издателство на БАН. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1: А–Z. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Білодід 1969: Білодід, І. К. (заг. ред.) *Сучасна українська літературна мова: морфологія*. Київ: Наукова думка. (Bilodid 1969: Bilodid, I. K. (zah. red.) *Suchasna ukrajins'ka literaturna mova: morfolohija*. Kyjiv: Naukova dumka.)
- Героу 1897: Героу, Н. *Рѣчникъ на българскый языкъ съ тлъкуваніе рѣчи-тъи на българскы и на русскы*. Т. II. Пловдив: Съгласие. (Gerov 1897: Gerov, N. *Rechnik na balgarski ezik s talkuvanie rechite na balgarski i na ruski*. Т. II. Plovdiv: Saglasie.)
- Держански, Сирук 2022: Держански, И., О. Сирук. За числителните имена за приблизителност в български език и украинските им съответствия. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2022). София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 467 – 477. (Derzhanski, Siruk 2022: Derzhanski, I., O. Siruk. *Za chislitelnite imena za priblizitelnost v balgarski ezik i ukrainskite im saotvetstviya*. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2022). Sofia: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 467 – 477.)

- ЕСУМ 1985: *Етимологічний словник української мови*. Т. 2: Д–Копці. Київ: Наукова думка. (ESUM 1986: *Etymologichnyj slovník ukrajins'koi movy*. T. 2: D–Koptsi. Kyjiv: Naukova dumka.)
- ЕСУМ 1989: *Етимологічний словник української мови*. Т. 2: Кора–М. Київ: Наукова думка. (ESUM 1989: *Etymologichnyj slovník ukrajins'koi movy*. T. 2: Kora–M. Kyjiv: Naukova dumka.)
- ЕСУМ 2003: *Етимологічний словник української мови*. Т. 4: Н–П. Київ: Наукова думка. (ESUM 2003: *Etymologichnyj slovník ukrajins'koi movy*. T. 4: N–P. Kyjiv: Naukova dumka.)
- ЕСУМ 2006: *Етимологічний словник української мови*. Т. 5: Р–Т. Київ: Наукова думка. (ESUM 2006: *Etymologichnyj slovník ukrajins'koi movy*. T. 5: R–T. Kyjiv: Naukova dumka.)
- Иванова, Петрова 2017: Иванова, Е. Ю., Г. М. Петрова. Болгарские возвратные клитики СЕ и СИ: омонимия, полисемия, синтаксис. – *Вопросы языкознания*, № 1, с. 74 – 104. (Ivanova, Petrova 2017: Ivanova, E. Ju., G. M. Petrova. Bolgarskie vozvratnye klitiki SE i SI: omonimija, polisemija, sintaksis. – *Voprosy jazykoznanija*, № 1, pp. 74 – 104.)
- Мирчев 1963: Мирчев К. *Историческа граматика на българския език*. II изд. София: Наука и изкуство. (Mirchev 1963: Mirchev K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. 2 ed. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Осенова 1999: Осенова, П. *Семантика и функциониране на неопределителните местоимения в българския език*. София: Дисерт. (Osenova 1999: Osenova, P. *Semantika i funktsionirane na neopredelitelnite mestoimeniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Disert.)
- СУМ 1979: *Словник української мови: в 11 томах*. Т. 10. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2023] (SUM 1979: *Slovník ukrajins'koi movy: v 11 tomakh*. T. 10. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2023]).

THE BULGARIAN INDEFINITE PRONOUNS WITH THE ELEMENT *СИ* AND THEIR UKRAINIAN COUNTERPARTS

Ivan Derzhanski^a, Olena Siruk^b

Institute of Mathematics and Informatics, Bulgarian Academy of Sciences^{a,b}

iad58g@gmail.com^a, olebosi@gmail.com^b

Abstract. The paper addresses three groups of Bulgarian indefinite pronouns and pronominal expressions incorporating the element *си* and their Ukrainian counterparts in a parallel bilingual corpus. The study shows that the pronouns of the type *еду-Q си* mostly correspond to demonstrative pronouns or expressions featuring a demonstrative pronoun in combination with a deictic particle (*-ось, -ом* or *-то*). Indefinite pronouns proper (of the types *Qсь, Q-небудь* and *деQ*), as well as demonstrative pronouns in combination with the reflexive pronouns *собі*, primarily correspond to Bulgarian pronouns of the type *нбQ си*, whereas the expressions *не знам/помня Q си* have Ukrainian expressions with a parallel structure, including a cognitive verb, as their most frequent counterparts.

Keywords: *Bulgarian language, indefinite pronouns, reflexive clitic, parallel corpus, Ukrainian language*

Ivan Derzhanski
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G. Bonchev St., Bl. 8
Sofia 1113
Bulgaria

Olena Siruk
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G. Bonchev St., Bl. 8
Sofia 1113
Bulgaria

THE VOCATIVE AND CASE. OBSERVATIONS ON LANGUAGES WITH A NEUTRAL ALIGNMENT OF CASE MARKING OF NPS

Georgi Georgiev

University of Sofia St. Kliment Ohridski

stilijanog@uni-sofia.bg

Abstract. The vocative is a largely understudied linguistic phenomenon. This text examines the implications of treating the vocative as a case value and of not treating it as such in languages with a neutral alignment of case marking of full noun phrases. Special attention is given to such languages lacking (overt) case (marking), barring, supposedly, (marking for) the vocative. The text argues in favour of employing a principled treatment of the vocative that affords sufficient room for typological generalisation while remaining faithful to language data.

Keywords: *vocative, neutral alignment of case marking, typological generalisation, morphosyntax*

1. Preliminaries, objectives and method

Where the VOCATIVE stands with respect to CASE has been a matter of some discussion¹. Certain treatments deem the VOCATIVE a value of CASE and others affirm its non-CASE status. In addition, scholars adopting the first stance and scholars adopting the second often cite the same considerations but attach different weight to them². Discussions centring on the integration of the VOCATIVE in CASE paradigms have rarely been approached from the perspective of the potential theoretical implications for the notion of CASE. This is, in part, due to the matter being treated as trivial in terminological terms.

In the present text, we dwell on whether it is possible to treat the VOCATIVE as value of a feature distinct from CASE. We look into whether treating the VOCATIVE as a CASE value allows for a greater range of typological generalisations than treating it as a value of a different feature. We discuss a small portion of the complex array of considerations that go in favour of, or against, treating the VOCATIVE as a CASE value. The discussion is largely cast in the context of languages with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases. To make this possible, we introduce a few caveats.

The first caveat concerns the scope of this text and the notions forming its basis. Morphosyntactic alignment is a term often employed in typological inquiry. However, different sources tend to invest it with distinct meanings. While discussions of morphosyntactic alignment often make use of at least some of the so-called SAPTR terms (after Haspelmath 2011), the distinct treatments of these terms also presuppose distinct notions of morphosyntactic alignment.

Our discussion will be based on Comrie's understanding of morphosyntactic alignment since that boasts a robust and principled apparatus not characterised by the degree of conceptual heterogeneity observable in understandings propounded by other scholars, for instance Bickel, Nichols (2009). This makes it possible to arrive at generalisations without having to account for multiple exceptions resulting from the not too homogeneous character of the concepts employed. Comrie's understanding relies on essentially '[s]yntactic terms, whose prototypes are defined in semantic terms' (Comrie 1989: 111). These are S, A and P, which

¹ Typographical conventions concerning features and their values follow Corbett (2012), as does the use of the terms *feature* and *value*. This is compatible with the notion of the comparative concept, canonical typology as a whole being compatible with the approach propounding comparative concepts (Haspelmath 2010: 678). In an attempt to circumvent some, *inter alia*, terminological inconsistencies observed elsewhere, we will distinguish VOCATIVE in small caps, a value of a morphological (or morphosyntactic) feature, from lower-case *vocative(s)*, an umbrella term applied broadly to refer to all nominals that can appear within the so-called vocative phrase. That said, where texts making reference to the VOCATIVE are cited, the original formatting is preserved unless otherwise specified.

² For a telling example, see the distinct observations in Anderson (2006: 12), Daniel, Spencer (2009: 634) and Donati (2013: 148) respectively based on what appear to be the same facts.

are three of the SAPTR terms. A and P are defined as ‘the more agent-like’ and ‘the more patient-like’ core arguments of a canonical transitive two-place predicate respectively (Comrie 2013).

At this stage, it is important to highlight that S, A and P are, in essence, comparative concepts, and that the use of the term *comparative concept* follows Haspelmath (2011). Comparative concepts exist for the purpose of typological generalisation and are distinct from descriptive categories³. The same goes for the VOCATIVE in this text, unless otherwise specified. A comparative concept is not a natural class by definition and has to be ‘[d]efined in substantive terms, i.e., making reference to aspects of form or meaning that are independent of the structures of particular languages’ (Haspelmath 2018: 88). The distinction between the phenomenon of the VOCATIVE, the relevant language-specific descriptive categories and the comparative concept is what makes comparison possible. To shy away from it would mean potentially mixing the two abstractions and risking a skewed account.

This text focuses on the alignment of CASE marking of full noun phrases with specific reference to neutral alignment. That is because languages with this alignment cannot be easily accommodated in the treatment of the VOCATIVE as a CASE value. While fairly uncontested, neutral alignment has often been discussed in terms of one of its subtypes. This is why it is necessary to be explicit and state that this alignment is to be understood as having ‘all of S, A, and P [...] marked in the same way’ (Comrie 2013). We will limit the scope of Comrie’s assertion to a certain extent and we will not include adpositions and word order among the means of encoding used for the purposes of Comrie’s marking. We do so in order to focus solely on morphological marking. To put it differently, we look at a specific subtype of Comrie’s notion of marking above under which the same morphological CASE marker (including the zero marker) is used for S, A and P, or the language lacks morphological CASE marking altogether⁴. Our understanding of morphological (CASE) marking largely follows that in Dryer (2013), particularly with respect to the distinction between adpositional clitics and adpositions. Thus, ‘[s]ince in the simplest examples [adpositional clitics] do attach to the noun’ (Dryer 2013), they will be treated as markers. In this way, we ensure consistency with further work on the VOCATIVE that we have undertaken and, more importantly, allow our account to be of greater immediate use in typological inquiry.

We will look at specific languages, but always with a view to examining the comparative concept of the VOCATIVE. The approach sketched out above, which we will adopt, is not statistical and essentially operates abductively. In this sense, it is informed by a similar reasoning as the canonical approach to typology, where the calibration of a canonical ideal takes place within a dedicated base, which ‘should be supported by empirical evidence from other linguistics sub-disciplines’ (Brown, Chumakina 2012: 4). There is no requirement for the use of extensive data. Instead, data have to be *sufficient*⁵. What is considered sufficient depends on the objective pursued. Our text deals with possible configurations of features and their values, i.e. with patterning rather than with assignment mechanisms or the interplay between the VOCATIVE and (the values of) features other than CASE. Thus, for our purposes, a single example is sufficient since the existence of a predicted configuration is proven by a single attested case. This means that our examples have a twofold purpose: i) they serve as proof that a configuration is attested and ii) they offer illustrations of points made. Due to the non-statistical, abductive nature of our approach, the examples here are not used to comment on the prevalence of certain configurations or on other matters typically tackled in typological research by employing statistics.

Below, we will discuss the integration of the VOCATIVE in the CASE paradigms of languages with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases with reference to several facts that challenge said integration, but do not discount it altogether. Two treatments will be considered. These treatments will be appraised in terms of: i) the extent to which they may be considered to reflect language data, ii) the extent to which they allow for typological generalisations and iii) their consistent and principled character. We believe the reason for including the first criterion is self-evident. The second criterion is grounded in an

³ The use of the term *descriptive category* follows Haspelmath (2018).

⁴ On the last point, cf. the inclusion of languages such as English and French on the map of feature 98A in the World Atlas of Language Structures Online. Note that, when we use *marker*, we refer to the actual exponent and, when we use *marking*, we refer to the means of encoding in general.

⁵ Note that a requirement for the use of extensive data needs to be explicit, while a requirement for the use of sufficient data need not be and often is not.

observation by Haspelmath, who notes the importance of understanding the degree to which ‘[c]oncepts which are highly heterogeneous both formally and semantically’ are useful (Haspelmath 2011: 555). Indeed, where such heterogeneity is in place, it is likely to lead to a reduction in explanatory power in general and in the possibility for typological generalisations in particular. That is because heterogeneous concepts tend to generate a number of exceptions from the general pattern. As for the third criterion, while any typological account should be consistent, not all accounts are principled. This may be due to their not being *followed* consistently, which calls into question their credibility.

2. Discussion

We can divide languages with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases into groups depending on whether they (can) have a morphologically marked VOCATIVE. These groups are based on logically possible configurations. While many of these are attested in the world’s languages, at this stage we cannot be certain about all. Comparison for the purposes of typological generalisations is not bound by a requirement for exhaustiveness (Haspelmath 2018: 94). Therefore, the lack or scarcity (to the best of our knowledge, at least) of languages instantiating the various configurations should only be taken as an indication of the highly unlikely patterning of features and/or values that these configurations suggest. This does not mean that a typological treatment should not still be capable of accounting for these in as economical a fashion as possible.

We begin our discussion with the treatment of the VOCATIVE as a CASE value.

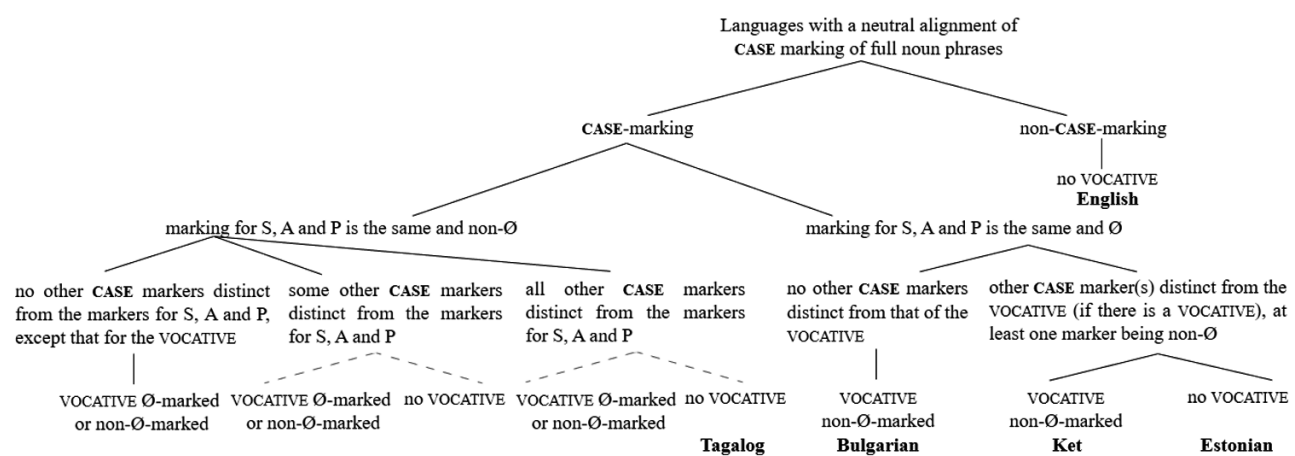

Figure 1. The VOCATIVE treated as a CASE value

Figure 1 above sets out the possible configurations. A few clarifications are in order. Unsurprisingly, the figure presents a simplification. The potential syncretism of some forms for the VOCATIVE with those of other CASE values under the treatment of the VOCATIVE as a CASE value is not explicitly encoded in the figure since this would make the graphical representation difficult to display on a single page, in addition to syncretism involving the VOCATIVE being relatively rare and outside the scope of this text. Vertical lines indicate direct implication. Thus, if we treat the VOCATIVE as a CASE value (and we do so for the purposes of Figure 1 and its discussion), we will not expect to encounter the VOCATIVE in a non-CASE-marking language. Dashed lines mean that the configurations down to which they branch are the product of several higher-order configurations playing out but not spelt out in the figure. Since the focus of this text is not on these higher-order configurations, we only note that they do need to be spelt out before any configurations of the VOCATIVE can be settled (this is also the reason for the use of *or* in Figure 1).

Figure 1 has three principal tiers of organisation. The first one shows whether a language with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases is CASE-marking or not. The second principal tier, which concerns CASE-marking languages only, centres around types of marking. The third principal tier is that of markers themselves. These are defined in terms of oppositions with the CASE markers of S, A and

P noun phrases (where the latter are present) on the one hand and with the marker for the VOCATIVE (where this is present) on the other. Other tiers also exist, but the configurations pertaining to them have not been spelt out since we have attempted to offer as streamlined an account as possible.

We will start with our generalisations about all subgroups in which the VOCATIVE is a logical possibility from the bottom of the figure and work our way up. The first observation is that a zero-marked VOCATIVE is highly unlikely, even if it is logically possible. We plan to put more flesh on this claim in further research. Suffice it to say that, based on our preliminary data, whenever there is a morphological distinction between the VOCATIVE and other values, the VOCATIVE bears explicit (i.e. non-zero) marking, regardless of whether it is treated as a CASE value.

In addition, languages whose marking for S, A and P is the same and non-zero will be very rare. This group is divided into three subgroups: the further to the left a subgroup is, the less likely it is to be attested. Tagalog has been suggested as a member of this group in Bickel, Nichols (2009: 316 – 317), its CASE values being marked by clitics.

At first glance, CASE-marking languages whose marking for S, A and P is the same and zero and non-CASE-marking languages appear to lend themselves to generalisations more easily than the group just discussed. However, each of these has been the subject of some disparate treatments. These treatments are rooted in diverging views on whether the VOCATIVE is indeed a CASE. When it comes to non-CASE-marking languages specifically, the status of the VOCATIVE assumes particular importance since its assignment to a particular feature has the potential to change the definition of the term *non-CASE-marking*⁶. In light of this, arriving at a principled typological treatment of the VOCATIVE emerges as a matter of importance.

As noted in the previous section, our main focus is on the VOCATIVE as a comparative concept. Thus, the remainder of this section is dedicated to a brief and by no means exhaustive survey of language data that challenge the treatment of the VOCATIVE as a CASE value. Again, a single example is sufficient to prove the (non-)existence of a given configuration of features and/or values. Most of the data concern the (sub) groups of languages mentioned in the previous paragraph and all of them bear relevance to these. At the end of the section, we succinctly consider the impact that not treating the VOCATIVE as a CASE value would have on the classification of languages with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases. This sets the stage for section 3 to offer a brief assessment of the two treatments against the three parameters mentioned at the end of section 1.

A frequently cited argument in favour of the integration of the VOCATIVE into CASE paradigms is based on the fact that it seems to be encoded by the same means as CASE values. Latin (Indo-European) is a case in point. For instance, in the paradigm of the noun *dominus, domini* ‘lord, master’, the VOCATIVE is traditionally presented alongside CASE values. It is beyond doubt that treating the VOCATIVE as not being a CASE value would result in a more complex noun paradigm in Latin. It would, however, capture an important distinction between the VOCATIVE and CASE values in the paradigm of personal pronouns, namely the fact that there are no personal pronouns in the VOCATIVE. One may venture an explanation suggesting that the VOCATIVE is merely not part of that system in Latin. However, the pattern of lacking VOCATIVE personal pronouns seems to be less than coincidental given its cross-linguistic prevalence. In this sense, this pattern calls for an explanation that the treatment of the VOCATIVE as a CASE value cannot readily accommodate.

What is more, the argument about encoding may, at least at first, appear to ring true for many Indo-European languages, but it is not unequivocally supported by cross-linguistic evidence. Our preliminary data suggest that the VOCATIVE is encoded in a different way from CASE values in certain languages. In Malayalam (Dravidian; Sri Lanka), for instance, the word for ‘father’ has one stem for CASE values and another for the VOCATIVE⁷. The stem for all seven values of CASE in the singular of the Malayalam word for ‘father’ is identical with that of the NOMINATIVE SINGULAR. However, the marking for the VOCATIVE is decidedly different. Subtraction of the final consonant and lengthening of the vowel in the resulting open syllable make for a form that does not conform to the means of encoding of Malayalam CASE values (in

⁶ The issue is not just terminological in nature. In fact, it extends to matters relating to what is to be covered by the feature of CASE among others. In a limited (but nonetheless important) sense, whatever status the VOCATIVE is afforded, it may have an impact on the notion of casehood too, which makes the issue of its being a value of a particular feature non-trivial.

⁷ Like Latin, this language does not have neutral alignment of CASE marking of full noun phrases, but is illustrative of a more general trend.

that their stems differ). Andronov (1996: 54) comments on this difference, describing VOCATIVE forms as being formed ‘irregularly’. A treatment under which the VOCATIVE is not a value of CASE has the benefit of recognising this disparity and accounting for it systematically without suggesting that the means of encoding of the VOCATIVE are exotic in some way. Essentially, the *acchā* stem is treated as marking the VOCATIVE, while the *acchan* stem is viewed as marking the other value of the feature that is not CASE. This also reflects Andronov’s (1996: 54) observation that the type of stem alternation above constitutes an example of one of the ‘ancient features’ of Dravidian languages in general.

In addition to the above, the supposed formal integration of the VOCATIVE into CASE paradigms is not wholly accepted even by scholars who would otherwise treat it as a CASE value. For instance, Daniel, Spencer (2009: 626) assert that ‘Sometimes, the form of address is integrated into the case paradigm of the language, and then we can say there is a vocative case’.

Let us take the example of Classical Nahuatl (Uto-Aztecan; Mexico). If we followed a treatment of the VOCATIVE as a CASE value (henceforth *CASE treatment* for the sake of brevity) in full, we would have to recognise Classical Nahuatl as being CASE-marking even though it is a language with an extensive range of VOCATIVE markers (Sullivan 1998: 67 – 69) that otherwise lacks overt CASE marking. This would be in line with Figure 1. However, adopting the stance in Daniel, Spencer (2009) would have us recognise the existence of the VOCATIVE in Classical Nahuatl, but would leave the feature to which it is to be assigned an open matter (except for the fact that said feature cannot be CASE). Following this last stance would contradict Figure 1. More importantly, it would also run counter to the second condition of the following principle about features and their values. For typological purposes, being a value of a certain feature entails i) that, if a feature can theoretically have a certain value and if this feature is recognised as being a part of the inventory of a language, where forms that can reasonably be classed as having the same semantic content as the comparative concept for the value exist, these are to be posited as instantiating said feature value; and ii) that, if forms that can reasonably be classed as having the same semantic content as the comparative concept of a feature value exist and if this value is recognised as being instantiated in a language, the relevant feature is to be posited and recognised as a part of the inventory of the language⁸. This principle is bidirectional (cf. the use of *and* between the two parts). Both conditions need to be met for a feature and its values to be recognised and — since the two concepts go together — we cannot have one without the other. Failure to observe any one of the conditions renders efforts aimed at typological generalisations less than principled.

The stance in Daniel, Spencer (2009) is not unique in its aversion to granting the VOCATIVE CASE status under specific circumstances. Interestingly, Iggesen (2013) takes this a step further, stating that ‘Categories with pragmatic (non-syntactic) functions, such as **vocatives** or **topic markers**, are not counted as case even if they are morphologically integrated into case paradigms’⁹. This denies the VOCATIVE said status by default. Iggesen (2013) still considers what he terms ‘overt marking only for concrete (or “peripheral”, or “semantic”) case relations, such as locatives or instrumentals’ CASE values, but the VOCATIVE is not treated in this way since it is not deemed to be ‘significantly involved in some kind of argument encoding’.

A common thread linking the two stances departing from the CASE treatment is that they both attach primary importance to supposed formal integration (cf. Iggesen’s other definitions), but allow semantic considerations to override this either under certain circumstances (Daniel, Spencer 2009), or by default (Iggesen 2013), when the VOCATIVE is concerned. Is there a way to avoid committing to these stances and, in addition, to recognise that the semantic content of the VOCATIVE stands apart from that of (other) CASE values? Before we consider the avenue of not assigning this value to the feature of CASE briefly, we offer one last set of data going against its usual treatment. These concern its non-inclusion in Blake’s CASE hierarchy.

A 2004 version of the hierarchy states that ‘[s]ince the vocative is functionally so different it is not considered a case here’ (Blake 2004: 156). This wording diverges from the original 1992 one, which further specifies that ‘[i]ts claim to being a case is structural, the vocative filling the same slot in word structure as the true cases’ (Blake 1992: 2). Neither of these should, in principle, prevent the VOCATIVE from being part of the hierarchy, especially since its supposed integration in CASE paradigms is generally cited as an argument in favour of its being a CASE value. Nevertheless, Blake does not include the VOCATIVE even if

⁸ This is a necessary simplification, with the phrase *semantic content* in particular being deliberately vague.

⁹ The emphasis in the original has been reproduced.

he mentions it when it is attested in the languages he discusses with reference to the hierarchy. Below, we cite some examples demonstrating that perhaps the VOCATIVE was not included partly because it did not fit neatly into the general tendencies observed by Blake.

If the VOCATIVE is treated as a CASE value, then it would have to be among the leftmost values of the CASE hierarchy if we consider languages with no other overtly marked CASE values. Yet, it is not attested in a large number of languages with extensive CASE paradigms, which would put it among the rightmost values. Thus, Estonian (Uralic; Estonia), a language with a range of CASE values, has no VOCATIVE (Miljan 2009). To add to the confusion that would result from the inclusion of the VOCATIVE in the CASE hierarchy, the value is attested in Ket (Yeniseian; Russian Federation), another language with a large number of CASE values (Georg 2007: 117).

If the VOCATIVE had been included in the CASE hierarchy, the observations above alone would be enough to severely compromise said construct, which is otherwise quite robust. One may be tempted to explain them away as exceptions to the general tendencies. Our preliminary data suggest that such patterning of the VOCATIVE is actually relatively common, which means that it is unlikely that it is in some way exceptional. Even if such configurations were exceptions, they would still significantly diminish the predictive power of the hierarchy. It would seem that Blake did not include the VOCATIVE on functional grounds, even though the way in which functional considerations are factored into the CASE hierarchy appears to be largely unclear.

In view of the considerations above, we propose that, for comparative purposes, it may be more profitable to treat the VOCATIVE as a value of a feature different from CASE and the other morphological (or morphosyntactic) features of nouns commonly recognised in the typological literature. Such a treatment would result in a different account of languages with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases among others. This account is illustrated in Figure 2 below.

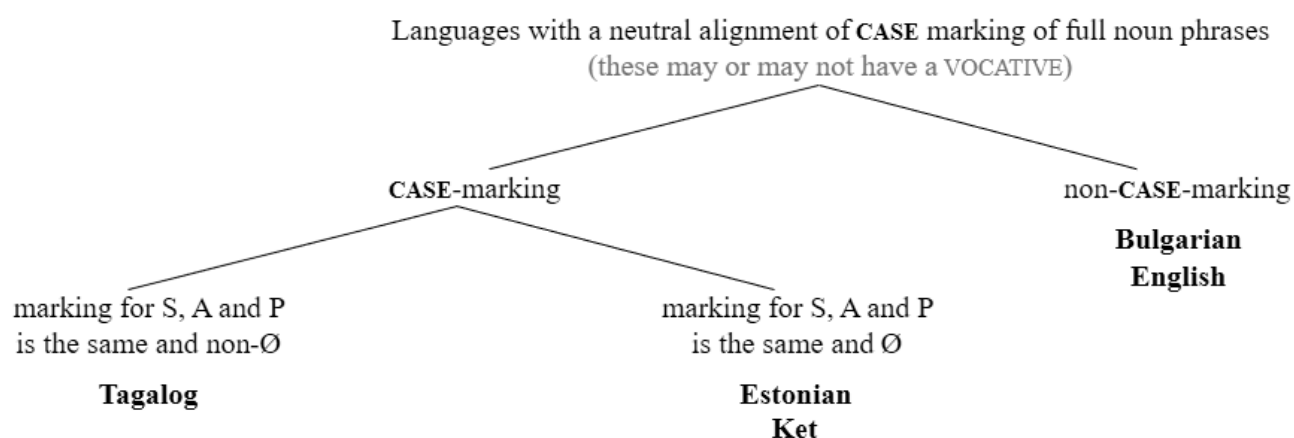

Figure 2. The VOCATIVE treated as a value of a feature thus far not commonly recognised in the typological literature¹⁰

Several major differences can be observed. Figure 2 is simpler than Figure 1 because the VOCATIVE is no longer in opposition to CASE values, which means that predicting its patterning is more straightforward. This treatment also provides for non-CASE-marking languages that have a VOCATIVE, something that the commonly accepted one does not. This means that the new treatment changes what the notion of non-CASE-marking language entails.

In the remainder of this section, we offer a brief and tentative account of a potential feature that may be termed VOCATIVITY. If posited, this feature would have two values, one of these tentatively being the VOCATIVE (non-zero-marked) and the other value being the NON-VOCATIVE¹¹. While a zero-marked VOCATIVE remains a logical possibility, this is highly unlikely.

¹⁰ Expectedly, the subgroups of languages with the same marking for S, A and P (zero or not) become redundant.

¹¹ Thus far, we have not encountered a language with a zero-marked VOCATIVE.

In a CASE-marking language which also has a distinction between the two values posited above, the NON-VOCATIVE forms of nouns would receive the semantics of the CASE value for which they are marked, but would lack VOCATIVE semantics. However, if NON-VOCATIVE forms are part of the vocative phrase, they will assume VOCATIVE semantics.

Should the feature be posited, languages such as Bulgarian (Indo-European; Bulgaria), which are CASE-marking under the CASE treatment but are not recognised as such by approaches similar to that in Daniel, Spencer (2009), would join the ranks of non-CASE-marking languages. Thus, the Bulgarian noun for ‘woman’ will have the following selection of forms, with the contrast between the VOCATIVE and the NON-VOCATIVE suspended in the PLURAL:

1. Bulgarian (Indo-European; Bulgaria)

<i>жено</i>	<i>жена</i>	<i>жени</i>
<i>žen-o</i>	<i>žen-a</i>	<i>žen-i</i>
woman(F)-SG.VOC	woman(F)-SG.NVOC ¹²	woman(F)-PL
o woman	woman	(o) women

The generalisation about NON-VOCATIVE forms assuming VOCATIVE semantics also applies to such languages. Thus, the form *жена* can be used instead of *жено* in the vocative phrase (register differences can be observed):

2. Bulgarian (Indo-European; Bulgaria)

<i>Жена, ела тука!</i>		
<i>žen-a</i>	<i>ela</i>	<i>tuka</i>
woman(F)-SG.NVOC	come.SG.IMP	here
O woman, come here!		

The examples above suggest that, if posited, VOCATIVITY would behave in a principled manner, which constitutes a move away from the common understanding of the VOCATIVE as a less than prototypical CASE value and a step towards an understanding of the VOCATIVE that reflects its ontological significance in a more straightforward way.

3. Concluding remarks

The treatments presented in the previous section will now be assessed against the three criteria introduced at the end of section 1. The first criterion concerns the degree to which each treatment captures language data. Several examples were adduced to illustrate that marking for the VOCATIVE may differ from CASE marking, a fact that the CASE treatment does not reflect readily because its emphasis is on cases of seeming integration. The VOCATIVITY treatment, on the other hand, can accommodate both seemingly identical means of encoding and widely divergent ones. One may argue that the VOCATIVITY treatment posits a pair of grammemes that seem to create an artificial contrast between forms that appear to be in complementary distribution in languages like Latin. There is no denying that the VOCATIVITY treatment introduces further complexity in the feature inventories of such languages. However, in addition to the argument put forward in the discussion section, treating CASE values as also being NON-VOCATIVE makes it possible to understand how certain unlikely paradigms may have formed (see Güterbock (1945) for a discussion of Hittite (Indo-European), for instance) and captures the fact that the semantics and, often enough, the patterning of the VOCATIVE differ substantially from those of CASE values.

¹² The NON-VOCATIVE value has been glossed as NVOC.

As regards their respective capacity to allow for typological generalisations, the two treatments are very different. The CASE treatment necessarily makes the VOCATIVE subject to a number of observations, each contingent on the former, as evidenced by Figure 1. What is more, as the brief discussion of the CASE hierarchy demonstrates, the CASE treatment would result in the hierarchy seeing its predictive power diminished. This means that said treatment does not just provide for fewer generalisations when taken on its own. It actually reduces the number of generalisations that certain related constructs may allow. In contrast, the VOCATIVITY treatment lends itself to generalisations more readily. In addition, it ensures that CASE as a comparative concept remains more homogenous in both formal and semantic terms than it would if the VOCATIVE was considered a CASE value¹³.

With regard to consistency, both treatments can be put on a par since they are equally systematic. The principled character of the CASE treatment may be called into question since not infrequently marking for the VOCATIVE differs substantially from CASE marking within the same language, yet it is precisely formal integration that is often cited as an argument in favour of the CASE treatment. The same cannot be said of the VOCATIVITY treatment, which rests partly on the observation that differences in marking are not uncommon and partly on the need to recognise the distinct semantic content of the VOCATIVE.

The credibility of the CASE treatment as regards languages with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases is undermined by a certain reluctance to recognise languages that make a two-way distinction between an overtly marked VOCATIVE and a second, zero-marked value as CASE-marking languages. This conscious departure from the CASE treatment is frequently encountered in the typological literature. It results from attaching more importance to semantic content and/or function when some language configurations are concerned and less importance in the case of others. Due to its limited capacity to accommodate the distinct semantic content of the VOCATIVE, the CASE treatment is sometimes not applied consistently by scholars. In practical terms, this probably results from its being considered not entirely fit to present said content sufficiently cogently. This leads to an unprincipled treatment of the comparative concept of the VOCATIVE. Simply put, the VOCATIVE as a comparative concept cannot be a CASE value in some circumstances but not in others, yet in certain cases it is treated in that way.

To conclude, the assignment of the VOCATIVE to a particular feature is a non-trivial matter. The preliminary observations in this text suggest that a VOCATIVITY treatment could allow for a greater range of typological generalisations in addition to being more principled. It also seems to reflect language data more accurately, though further evidence in this respect is still necessary. Adopting this treatment has implications extending beyond languages with a neutral alignment of CASE marking of full noun phrases. If the VOCATIVE is not treated as a CASE value, this results in a reshuffling of labels, with languages having a VOCATIVE but lacking CASE values not considered CASE-marking (where they would be under the CASE treatment). More importantly, the VOCATIVITY treatment opens the door to treating a value that has largely been viewed as an outlier on different terms, which may spur more in-depth typological investigation into this less than straightforward phenomenon.

References

- Anderson 2006: Anderson, J. M. *Modern Grammars of Case*. Oxford: Oxford University Press.
- Andronov 1996: Andronov, M. S. *A Grammar of the Malayalam Language in Historical Treatment*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Bickel, Nichols 2009: Bickel, B., J. Nichols. Case Marking and Alignment. – In: Malchukov, A., A. Spencer (Eds.). *The Oxford Handbook of Case*. Oxford: Oxford University Press, pp. 304 – 321.
- Blake 1992: Blake, B. The Case Hierarchy. – *La Trobe Working Papers in Linguistics*, vol. 5, pp. 1 – 6.
- Blake 2004: Blake, B. *Case (2nd edition)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Chumakina 2012: Brown, D., M. Chumakina. What there might be and what there is: an introduction to Canonical Typology. – In: Brown, D., M. Chumakina, G. G. Corbett (Eds.). *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford: Oxford University Press, pp. 1 – 19.
- Comrie 1989: Comrie, B. *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago: University of Chicago Press.

¹³ This echoes the observation in Haspelmath (2011: 555) and its brief discussion earlier in this text.

- Comrie 2013: Comrie, B. Alignment of Case Marking of Full Noun Phrases. – In: Dryer, M. S., M. Haspelmath (Eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <<http://wals.info/chapter/98>> [31.12.2022].
- Corbett 2012: Corbett, G. G. *Features*. New York: Cambridge University Press.
- Daniel, Spencer 2009: Daniel, M., A. Spencer. The Vocative – An Outlier Case. – In: Malchukov, A., A. Spencer (Eds.). *The Oxford Handbook of Case*. Oxford: Oxford University Press, pp. 626 – 634.
- Donati 2013: Donati, M. The vocative case between system and asymmetry. – In: Sonnenhauser, B., P. Noel Aziz Hanna (Eds.). *Vocative!: Addressing Between System and Performance*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, pp. 147 – 160.
- Dryer 2013: Dryer, M. S. Position of Case Affixes. – In: Dryer, M. S., M. Haspelmath (Eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <<http://wals.info/chapter/51>> [31.12.2022].
- Georg 2007: Georg, S. *A Descriptive Grammar of Ket (Yenisei-Ostyak)*. Leiden: Brill.
- Güterbock 1945: Güterbock, H. G. The Vocative in Hittite. – *Journal of the American Oriental Society*, vol. 65, pp. 248 – 257.
- Haspelmath 2010: Haspelmath, M. Comparative concepts and descriptive categories in crosslinguistic studies. – *Language*, vol. 86, pp. 663 – 687.
- Haspelmath 2011: Haspelmath, M. On S, A, P, T, and R as comparative concepts for alignment typology. – *Linguistic Typology*, vol. 15, pp. 535 – 567.
- Haspelmath 2018: Haspelmath, M. How comparative concepts and descriptive linguistic categories are different. – In: Olmen, D., T. Mortelmans, F. Brisard (Eds.). *Aspects of Linguistic Variation*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, pp. 83 – 114.
- Iggesen 2013: Iggesen, O. A. Number of Cases. – In: Dryer, M. S., M. Haspelmath (Eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <<https://wals.info/chapter/49>> [07.01.2023].
- Miljan 2009: Miljan, M. *Grammatical Case in Estonian*. Unpublished PhD thesis.
- Sullivan 1998: Sullivan, T. D. *Compendio de la gramática náhuatl*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.

ЗВАТЕЛНИТЕ ФОРМИ И ПАДЕЖЪТ. НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕЗИЦИ С НЕУТРАЛНО МАРКИРАНЕ НА ПАДЕЖ В НР

Георги Георгиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

stilijanog@uni-sofia.bg

Резюме. Звателните форми представляват езиково явление, което не е изследвано твърде обстойно. В настоящия текст се разглеждат последиците от приемането на звателните форми за падежни и тези от неприемането им за такива, що се отнася до езици с неутрално маркиране на падеж в именни фрази. По-сериозно внимание е отделено на езици от тази група, в които отсъства падеж (или няма средства за изричното му маркиране), като се изключат звателните форми. В текста се застъпва тезата, че звателните форми трябва да се разглеждат стройно и последователно, като се оставя достатъчна възможност за достигане до обобщения в типологичен план, които остават верни на езиковите данни.

Ключови думи: звателни форми, неутрално маркиране на падеж, обобщение в типологичен план, морфосинтаксис

Georgi Georgiev
Faculty of Classical and Modern Languages
University of Sofia St. Kliment Ohridski
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

ЗАМЯНА НА ЕЗИКОВИТЕ ТАБУТА С ЕВФЕМИЗМИ В УКРАИНСКИ И ПОЛСКИ ПОСРЕДСТВОМ СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦИЯ

Олена Войцева

Одески национален университет „И. И. Мечников“

helenawojcewa@gmail.com

Резюме. Статията е посветена на проблема за семантичната деривация в областта на евфемистичната лексика. Евфемията е динамично явление, обусловено от езикови и извънезикови фактори. Замяната на езиковите табути с евфемизми се основава на процеси на вторична номинация, предполага използването на номинативни средства, вече съществуващи в езика, които играят роля на нови имена за назованите неща, процеси, явления, действия. Образоването на евфемистична лексика в украинския и полския език се извършва посредством метонимични, метафорични, функционални трансфери, генерализация. Универсалните евфемизми и в двата езика са свързани с факта, че повечето семантични модели се формират според същия тип културни кодове, които са отразени в езика. Различните евфемистични номинации в украинския и полския език фиксират специфична визия за околния свят, обусловена от национални и културни фактори и историческото развитие на езиците.

Ключови думи: езиково табу, евфемизъм, семантична деривация, украински език, полски език

В съвременните славянски езици наблюдаваме многостранно езиково явление, свързано с езиковото табу и възникването на евфемизми, които актуализират и променят семантиката на налични в речниковия състав думи, словосъчетания, изречения.

Терминът *табу* – от френски *tabou*, от полинезийски *tapu* 'забранен, свещен', е част от словосъчетанието *езиково табу*, което означава „забрана за употреба на определени думи, обусловена от мистично-суеверни, социално-политически, по-специално цензурни, и културни и морално-етични фактори“ (Тараненко / Taranenko 2000). За високата степен на вариативност на евфемизмите в украинския и полския език свидетелстват архаични (укр. *кат* (палач) *остар*. 'дявол'; пол. *pokusnik* (изкусител) *остар*. 'дявол' (SEP 2005: 236), неологични (укр. *ситуація* (ситуация) 'природно бедствие или техногенна катастрофа с разрушения и жертви, война'; *жорстка посадка* (твърдо кацане) 'самолетна катастрофа'; *дотик, зближення* (допир, сближаване) 'сблъсък на самолети, хеликоптери, кораби, автомобили'; *афроамериканець* (афроамериканец) 'негър'; *екстремізм* (екстремизъм) 'опозиционна дейност'; *фейк* 'информация, получена от неправителствени източници, която противоречи на правителствената пропаганда'; *оператор на бойні* (оператор на кланица) 'кожодер'; *менеджер по клінінгу* (мениджър по клининга), пол. *potoc domowa* 'чистачка'), казационални (пол. *dawa* (неологизъм на Станислав Игнаци Виткевич от *dawać*) 'проститутка'; *wewte* 'умра'; *niedorzeczność* 'опит за самоубийство'; *manowce, podstęp* 'лъжа' (SEP 2005: 108, 144, 154, 165, 167) и индивидуални названия (*zachorować* 'умра'; *arka* 'ковчег' (SEP 2005: 145, 155).

Проблемите на езиковото табуиране, универсалната и национално-културната природа на явлението *евфемизация* в езиците по света, постепенното разширяване и историческата динамика на тематичните групи евфемистична лексика са изследвали в своите трудове Н. С. Арапова, В. Г. Гак, Л. П. Крисин, М. Китанова, Б. А. Ларин, В. П. Москвин, Е. П. Сеничкина, И. Семенюк, Л. Ставицка, О. О. Тараненко, И. Цонева и др. Предложени са широко и тясно разбиране на евфемизмите, описана е класификация на системата от евфемизирани понятия, разграничени са най-древната и съвременната евфемистична лексика, включително така наречените политически коректни и комични евфемизми, описани са начини за номинация, обаче в повечето проучвания семантичната деривация не е била разглеждана отделно.

С оглед на това е актуално проведеното изследване, обусловено от динамиката на разглежданата лексика и недостатъчната проученост на теоретичните и практическите аспекти на евфемистичната номинация.

Обект на анализ са евфемизмите в съвременния украински и полски език. Предмет на статията са особеностите на семантичната деривация на евфемистичната лексика в тези два сродни славянски езика.

Материал за изследването са: тълковни и фразеологични речници на украинския език (поради липса на речник на евфемизмите), речникът на евфемизмите на А. Домбровска (Dąbrowska 1994) и източници от интернет.

Целта на статията е да се анализират особеностите на семантичната деривация на евфемизмите в украинския и полския език.

В съвременната лингвистика е формирано тясно разбиране за евфемизмите като названия, които се използват вместо пряка (табуирана) или груба дума или израз, срв.: „Евфемизмите са думи или изрази, които косвено, смекчено, учтиво наричат определен предмет, например *възрастен* вместо *стар*, *ограничен* – *глулав*, *отивам си* – *умирам*“ (Сучасна українська мова / Suchasna ukrains'ka mova 1996: 13).

Широкото тълкуване се състои в отнасянето към евфемизмите не само на вторични, а и на преки названия (чуждоезични думи, по-специално медицински термини), криптолалии (произнасяне на забранени думи, което може да причини опасност за говорещия и целия колектив), арготизми и жаргонизми, okazjionalни номинации. По-специално изследователката Н. С. Арапова смята, че „евфемизмите са емоционално неутрални думи или изрази, използвани вместо синонимични думи или изрази, които говорещият счита за груби или нетактични“ (примери: рус. *пожилой* 'възрастен' вместо *старый* 'стар', *уклониться от истины* 'отклоня се от истината' вместо *солгать* 'излъжа'); характеризират се с висока степен на вариативност (Арапова / Arapova 1990). Н. С. Арапова отбелязва, че с тях също така се заменят архаични табуирани имена (рус. *хозяин* 'стопанин' вместо *медведь* 'мечка', френски *parbleu* вместо *par Dieu* 'кълна се в Бога') и други лексеми (рус. *летальный исход* 'летален изход' вместо *смерть* 'смърт', *новообразование* 'новообразуване' вместо *опухоль* 'тумор'). „Под евфемизми също се разбират случайни индивидуално-контекстуални замени на някои думи с други, за да се изкриви или маскира истинската същност на означаваното“ (Арапова / Arapova 1990).

Разликите в подходите към евфемията се проявяват също и в установяването на причините за езиковото табу, срв.: религиозни забрани, свързани със страх от обекта на номинация; нежелание да се назовават неприятни неща, неприлични понятия, и следователно „замяната на такива неучтивни лексеми с цел непряко, скрито, омекотено или учтиво означаване на определени предмети, явления, действия вместо прякото им назоваване“ (Тараненко / Taranenko 2000); маскиране на темата на съобщението, неговото преименуване, но „по такъв начин, че всеки носител да се досети за какво става дума“ (Москвин / Moskvín 2001: 60); „избягване на комуникативни конфликти, за да не се създава чувство на комуникативен дискомфорт у събеседника“ (Крысин / Krysin 1996: 391).

Съгласни сме с гледната точка на учените, които смятат, че основната цел на евфемизмите не е образното представяне на действителността (и следователно не отнасяме евфемизмите към тропите), а изпълнението на определени изисквания към речта: учтивост, уместност, спазване на нормите на етикета, както и въздействие върху реципиента с помощта на маскиране, шифриране, дезинформация за реално означеното (Ларин / Larin 1961; Москвин / Moskvín 2001).

Да подчертаем, че водещото значение в процеса на заместване на реалиите, който предполага вътрешна връзка на новото име с първичните обекти, се отнася към положителния (мелиоративния) или неутралния, а в някои случаи и иронично-хумористичния оттенък в семантиката на номинациите.

Евфемизмите се образуват в процеса на вторична номинация, даваща друго име на реалия, която вече има име. В нейната основа лежи асоциативният характер на човешкото мислене, използването на номинативни средства, налични в украинския или полския език, в нова функция – номинативна, за да се заменят реалии от околната среда, в която съществува човекът.

„Вторичната лексикална номинация е резултат от естественото развитие на езика, обусловено от когнитивните и комуникативните потребности на човека в неговата общественно-историческа практика. Възникването на нови социални връзки води до трансформация на информацията, концентрирана в словесния знак. Съотношението на обектите на познанието се осъществява с помощта на езикови единици, усвоени в процеса на социализация, чрез умножаване на значенията, появяване на конотации, тъй като всяка дума има способността да влиза в смислообразуващи връзки с други думи“ (Семенюк / Semeniuk 2012: 195).

Процесът на вторична номинация се характеризира с общи и отличителни межкултурни характеристики. Първите са свързани с факта, че повечето семантични модели се формират според

едни и същи културни кодове, които се отразяват в езика и свидетелстват за универсалността на човешкото мислене.

Например в украинския и полския език съществуват следните еквивалентни евфемизми: укр. *дозрілий*, пол. *dojrzały* (зрял), *разг.*, използва се за означаване на човек, който е достигнал пълно развитие, формирал се е (SEP 2005: 31); укр. *дурнуватий*, пол. *durnowaty* (глуповат) 'малко глупав, умствено изостанал'; укр. *баран*, пол. *baran* (овен) 'глупав човек'; укр. *кінець*, пол. *koniec* (край) 'смърт'; укр. *неправда*, пол. *nieprawda* (неистина) 'лъжа'; вместо глаголите *набувати ваги*, *повнішати*, *то[в]стішати* (напълнявам, дебелея) се използват укр. *поправлятися* (НТСУМ / NTSUM 2001: 74 – 75), пол. *poprawić się* *разг.* 'напълнявам' (SEP 2005: 37).

Различните евфемистични номинации в украинския и полския език отразяват специфична визия за околния свят, определена от национални и културни фактори и историческото развитие на езиците, например укр. *космонавти* (спецназ) 'специални части'; пол. *rosalunki słońca* (целувки на слънцето) 'лунички'.

Един от важните видове вторична номинация е семантичната деривация – резултат от промяна на семантиката на вече съществуваща езикова единица и използването ѝ за назоваване на нов референт, който означава определен фрагмент от околния свят. Обективни и субективни причини се преплитат в семантичната деривация, а метонимичните преноси, включително синекдоха, метафорични и функционални преноси, обобщение и др., са сред универсалните методи.

Метонимията като средство за семантична деривация има информативно съдържание, основава се на синтагматични реални връзки между думи и словосъчетания, които подлежат на замяна при евфемизация и се ориентират към статика. Според лексикалносемантичния подход в резултат на метонимични трансфери семите на изходната дума се преразпределят и възниква нова архисема, отразяваща чертите, характерни за цели класове обекти (вж. Гак / Gak 1977; Приблуда / Prybluda 2020).

Преносите, базирани на метонимия, направляват номинативни замествания в следните универсални посоки:

- 1) пространствено съседство, например: укр. *у колиці* (в люлката) 'някой малолетен, още съвсем дете' (ФСУМ / FSUM 1999: 386); *ліжко* (легло) 'сексуални отношения'; *палець* (пръст) 'пенис' (СНЛ / SNL 2008: 229, 270); пол. *przy kości* 'дебел'; *dwa zera, zero-zero* *разг.* 'тоалетна'; *bols* (марка алкохол) 'денатурат'; *szkło* (стъкло) 'алкохол, обикновено водка'; *władza* (власт) 'полиция' (SEP 2005: 38, 75, 77, 177, 182, 210);
- 2) времева, срв.: пол. *leciwy* (който е на много години) *разг.* 'стар'; *starucha* (пренебрежително название за стара жена) 'смърт' (SEP 2005: 31, 147); *okres* (период), *period* 'менструален цикъл' (SEP 2005: 80); *księżycówka* 'домашна ракия' (от *księżyc* 'луна' – названието идва от правенето на домашната ракия през нощта, при светлината на луната) (SEP 2005: 180);
- 3) причинно-следствена, примери: укр. *нечистий* (нечист) 'дявол'; *гуляща* (шляеща се) 'проститутка'; *друг, подруга* (приятел, приятелка) 'любовник, любовница'; *говорити* (говоря) *нар.* 'извършвам полов акт' (СНЛ / SNL 2008: 136); пол. *miłość, przygoda, wykonanie* (любов, авантюра, извършване) 'полов акт'; *momenty* (моменти) 'сексуални отношения' (SEP 2005: 95, 99, 104); *leżeć* (лежа) 'умрял съм'; *odpoczywać* (почивам) 'мъртъв съм'; *uciec* 'умра'; *wyciszyć kogoś* 'убия някого'; *kombinować* (комбинирам) *разг.* 'измамвам' (SEP 2005: 136, 139, 143, 152, 170).

Само в някои случаи наблюдаваме еквивалентни евфемизми в украинския и полския език: укр. *в літах* (на години) 'не млад, възрастен' (ФСУМ / FSUM 1999: 442), пол. *w leciech* 'възрастен мъж на много години' (SEP 2005: 34).

Видовете метонимични преноси могат да бъдат сведени до ограничен репертоар от модели. Основните модели са два – представянето на цялото чрез част (синекдоха) и на частта чрез цялото, и са характерни за съвременната евфемия (социално-производствена сфера, части на тялото, наркомания, хомосексуалност: укр. *орган шег.* 'мъжки полов орган' (СНЛ / SNL 2008: 265); пол. *przód* (отпред) 'женски гърди'; *ciemna masa* (тъмна маса) 'глупак'; *towar* (стока) 'наркотици' (SEP 2005: 62, 159, 175).

Синекдохата е вид метонимия, количествен тип семантичен пренос: укр. *ходячий илунок* (ходещ стомах) *ирон.-шег., презр.* 'глупав'; *із фіговим листком* (със смокиново листо) 'гол'; *темношкірі* (тъмнокожи) 'негри'; *штани* (панталони) 'мъж като сексуален партньор или любовник на жена';

nixva (вагина) 'проститутка' (СНЛ / SNL 2008: 414, 92); пол. *skóra* (кожа) 'задник' (SEP 2005: 45).

Метафората е „езиково и мисловно явление, което се свежда до пренасяне на свойствата на един предмет (явление, действие) и неговия езиков знак върху друг предмет (явление, действие) според принципа на аналогията или контраста“ (Кравец / Kravets' 2018). Въз основа на класификацията на Л. В. Кравец разграничаваме следните метафорични евфемизми в зависимост от принадлежността на думата, която означава спомагателния субект:

- 1) антропоморфни (моделират околния свят по сходство с хора): *антихрист* / *анцихрист*, *di-dько*, *лукавий*, *пекельник* *разг.* 'антихрист, в християнската религия – дяволът, противникът на Христос, който ще се появи преди края на света' (СУМ т. 1 / SUM t. 1 1970: 51); пол. *antychryst*, *piekielnik*, *komornik*, *kusiciel*, *kusy*, *przeciwnik* 'дявол'; *pani*, *pani stara*, *pani starsza* 'задник'; *ciotka* (леля) 'тоалетна'; *nocna czarownica* (нощна вещица) 'проститутка'; *biala dama* (бяла дама) 'кокаин'; *turysta* (турист) 'контрабандист на наркотици' (SEP 2005: 235, 44, 75, 115, 173, 175);
- 2) природоморфни (отразяващи заобикалящия свят чрез сходство с живата и неживата природа): а) по-специално зооморфни (моделиране чрез сходство с животни): укр. *вовки* (вълци) 'корумпирани съдии, които вземат незаконни решения'; *krim* (къртица) 'шпионин'; *pinчери* (пинчери) 'хора, които изпълняват всякакви поръчки'; *фірма-метелик* (фирма пеперуда) 'институция, която незаконно изнася пари'; *бобик* (бобчо) *нар.*, *коник* (конче), *голуб* (гълъб) 'мъжки полов орган' (СНЛ / SNL 2008: 102); пол. *miś* (мечка) *разг.* 'дебел, несръчен, но в същото време симпатичен мъж'; *gęsia szyja*, *kogucik*, *koń* / *konik*, *ptak*, *ptaszek*, *żuraw* (кон, конче, птица, птичка, жерав) 'мъжки член'; *małpa* (маймуна) 'проститутка' (SEP 2005: 37, 49, 51, 55, 113); б) фитоморфни (отразяващи заобикалящия свят по аналогия с растения): укр. *буряк* (цвекло) 'мъжки полов орган' (СНЛ / SNL 2008: 105); пол. *banan*, *korzeń* (банан, корен) 'мъжки член' (SEP 2005: 47); в) ландшафтни (моделиране по аналогия с елементи от местността): укр. *болото* (блато) *диал.* 'вагина' (СНЛ / SNL 2008: 103); *опинитись на дні Гібралтару* (окажа се на дъното на Гибралтар) 'бъда убит'; пол. *boża rola* (Божие поле) 'гробница' (SEP 2005: 156);
- 3) социоморфни (отразяват околния свят чрез сходство с човешката дейност в обществото): укр. *кабінетні кішки-мишки* (кабинетни котки и мишки) 'корупционна дейност'; *казки di-дуся Панаса* (приказките на дядо Панас) 'нещо несериозно'; *мантри* 'глупости'; *маскарад* 'безсмислени действия на властта'; *наколядувати* (наколедувам) 'корупционни действия, незаконно завладяване на средства'; *перекривати кисень* (блокирам кислорода) 'не давам възможност за действие'; *у повному шпагаті* (в пълен шпагат) 'в трудна ситуация'; *молочна ферма* (млечна ферма) 'женски гърди' (СНЛ / SNL 2008: 379); пол. *ostatnia podróż* (последно пътешествие) 'смърт, умиране'; *cuda nad urną* (чудеса над урната) 'изборна измама' (SEP 2005: 139, 169);
- 4) артефактни (моделиране по аналогия с неща, създадени от човек): укр. *до свічки* (до свещта) 'все едно'; *марионетка* 'човек, който безсмислено следва нечии заповеди'; *плюшки* (кифлички), *у конвертах* (в пликосе) 'рушвет, подкуп'; *шпильки* (фиби) 'остра конфронтация, конфликт, спречкване'; *болт* 'мъжки полов орган'; *більярд* (билярд) *разг.*, *шег.* 'мъжки тестис'; *банкомат між ногами* (банкомат между краката) *разг.*, *шег.* – 'вагина (за проститутка)' (СНЛ / SNL 2008: 103, 97, 92); пол. *klucz i kłódka* (ключ и катинар) 'мъжки и женски полови органи'; *komín* (комин) 'женски или мъжки полови органи'; *biżuteria* (бижута; от остар. *klejnoty rodowe* (семеини бижута) 'мъжки полови органи'; *gwoździć cmapopol.* (пирон), *klarnet* (кларинет) 'мъжки член'; *tron* (трон) 'тоалетна, нощно гърне'; *krawat* (вратовръзка) 'смъртно наказание чрез обесване' (SEP 2005: 47, 48, 50, 51, 77, 149).

Събраният материал показва, че метафоризацията се извършва и по следните модели, типични за украинския и полския език:

- 5) външно сходство по форма: укр. *камуфлювані* (камуфлирани) 'военни'; *ворота* (порта) *вулг.*, *прост.* 'вагина' (универсална метафора) (СНЛ / SNL 2008: 119); пол. *iksy* (хиксове) 'криви крака'; *marchewka* (морков) 'мъжки член' (SEP 2005: 37, 52); и по цвят: укр. *жовта рідина* (жълта течност) 'урина'; *червона картка* (червен картон) 'прилагане на ограничения

от държавата'; пол. *czarny* 'дявол'; *cztery deski / sześć desek* (четири / шест дъски) 'ковчег' (SEP 2005: 235, 155);

- б) вътрешно сходство: в украинския и полския език универсалният мелиоратив с основна сема 'златен' означава миналото на човека като идеално време, срв. укр. *золотий вік* 'златен век', пол. *złoty wiek* 'старост' (SEP 2005: 33); *діти сонця* (деца на слънцето) 'деца със синдром на Даун (такива болни деца се отличават с доброта и нежност)'; *лікарство* (лек; лечение) *прост.* 'полов акт' (метафоричен пренос, защото лекарството спасява) (СНЛ / SNL 2008: 229); *наїстися* (наям се) 'измъча се от лъжа'; пол. *starucha* 'смърт' (SEP 2005: 147).

Пренасянето по функция включва евфемизми, които изпълняват същите функции като заместените обекти: укр. *вискочка* (изскачащ; парвеню) *шег.* 'мъжки полов орган'; *говорити* (говоря) 'осъществявам полов акт' (сексът като разговор) (СНЛ / SNL 2008: 113, 136); *іти* (отивам си), *полягти* (легна) 'умра'; *знайтися* (намеря се) 'родя се'; *заворушення* (безредици) 'протести'; *ліквідувати, прибрати* (премахна) 'убия'; *пакувати* (опаковам) 'задържам'; *усипляння* (приспиване) 'евтаназия'; *закрити* (затвора) 'пратя в затвора'; *активізуватися* (активирам се) 'започна военни действия'; пол. *tankować* (зареждам с гориво) 'пия алкохол в големи количества'; *sprzątnąć* (почиствам) 'крада' (SEP 2005: 186, 199).

Още един вид семантична деривация е обобщаването на обсега на дадена дума или промяна в семантиката на съществуващи думи в посока на включване на означаваното в по-голям по обем фрагмент от реалността: укр. *агент* 'шпионин, предател'; *зникнути* (изчезна) 'умра'; *заходи* (мерки) 'лечение'; *людина з обмеженими можливостями* (лице с ограничени възможности) 'инвалид'; *відкат* (откат) 'неправомерно присвояване на средства'; *еротичні фільми* 'порнография'; *жити* (живея) 'в любовна връзка съм с някого'; *робота* (работа) *прост. шег.* 'полов акт' (СНЛ / SNL 2008: 168, 326); *залізяка* (парче желязо) 'оръжие'; *схема* 'противоправни действия, престъпления'; *затримання* (задържане) 'арест'; *мочитись* (уринирам) 'процесът на уриниране'; пол. *chorować* (боледувам) 'повръщам'; *zmarły* (умрял) 'убит'; *stan* (състояние) 'бременност' (SEP 2005: 70, 153).

Отделна разновидност е калкирането (създаване на дума или фраза въз основа на структурата на съответна дума или фраза от друг език (СУМ т. 4 / SUM t. 4 1973: 80): укр. *жовта преса* (жълта преса) < англ. *yellow press* – за нискокачествени, вулгарни издания, ориентирани към скандални публикации (Словник української мови у 20 томах: <https://slovnnyk.me/dict/newsum/преса>); *золота молодь* (златна младеж) < англ. *golden youth* – презрително наименование на младежи безделници от дворянско-буржоазните слоеве на обществото (СУМ т. 3 / SUM t. 3 1972: 680) (днес – за богати младежи, които пилеят пари и си прахосват живота).

Изводи. Евфемията е динамично явление, обусловено от езикови и неезикови фактори. На съвременния етап в лингвистиката евфемизмите се отнасят към езиковите универсалии и се проявяват в различни стилистични регистри (книжовен, неутрален, занижен). Създаването на евфемизми се основава на процеси на вторична номинация, което предполага използване на номинативни средства, вече присъстващи в езика, които действат като нови названия. Замяната на езиковите табути с евфемистична лексика се извършва чрез семантична деривация и метонимични, метафорични, функционални преноси, синекдоха и генерализация.

Украинският и полският език имат както еквивалентни, така и различни евфемизми, при това наблюдаваме тематични области, които днес се попълват активно (сексуален живот, финанси, политика, имена на професии и т. н.) и това изисква по-нататъшни изследвания на евфемията и начините за създаване на евфемистична лексика, базирани на материал от различни славянски езици.

Цитирана литература / References

- Арапова 1990: Арапова, Н. С. Эвфемизмы. – В: Ярцева, В. Н. (гл. ред.). *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Сов. энциклопедия. <<http://tapemark.narod.ru/les/590c.html>> [14.01.2023] (Arapova 1990: Arapova, N. S. Èvfemizmy. – In: Iartseva, V. N. (gl. red.). *Lingvisticheskiĭ entsiklopedicheskiĭ slovar*'. Moskva: Sov. èntsiklopediia. <<http://tapemark.narod.ru/les/590c.html>> [14.01.2023])
- Гак 1977: Гак, В. Г. К типологии лингвистической номинации. – В: *Языковая номинация (общие вопросы)*. Москва: Наука, с. 230 – 293. (Gak 1977: Gak, V. G. K tipologii lingvisticheskoĭ nominatsii. – In: *Iazykovaia nominatsiia (obshchie voprosy)*. Moskva: Nauka, pp. 230 – 293).

- Кравець 2018: Кравець, Л. В. Метафора. – В: Дзюба, І. М., А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 20. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <<https://esu.com.ua/article-66695>> [14.01.2023] (Kravets' 2018: Kravets', L. V. Metafora. – In: Dziuba, I. M., A. I. Zhukovs'kyi, M. H. Zhelezniak ta in. (red.). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. T. 20. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. <<https://esu.com.ua/article-66695>> [14.01.2023])
- Крысин 1996: Крысин, Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи. – В: *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва: Языки русской культуры, с. 384 – 408. (Krysin 1996: Krysin, L. P. Ėvfemizmy v sovremennoĭ russkoĭ rechi. – In: *Russkiĭ iazyk kontsa XX stoletia (1985–1995)*. Moskva: Iazyki russkoĭ kul'tury, pp. 384 – 408.)
- Ларин 1961: Ларин, Б. А. Об эвфемизмах. – В: *Учёные записки ЛГУ. Серия филологических наук*, вып. 6, № 301, с. 110 – 124. (Larin 1961: Larin, B. A. Ob ėvfemizмах. – *Uchēnye zapiski LGU. Serii filologicheskikh nauk*, vup. 6, № 301, pp. 110 – 124.)
- Москвин 2001: Москвин, В. П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования. – *Вопросы языкознания*, № 3, с. 58 – 70. (Moskvin 2001: Moskvin, V. P. Ėvfemizmy: sistemnye svyazi, funktsii i sposoby obrazovaniia. – *Voprosy iazykoznanii*, № 3, pp. 58 – 70.)
- НТСУМ 2001: Яременко, В., О. Сліпущко (гол. ред.). *Новий тлумачний словник української мови (у 4 томах)*. Т. 3. Київ: Аконт. (NTSUM 2001: Iaremenko, V., O. Slipushko (hol. red.). *Novyi tлумachnyi slovnyk ukraïns'koï movy (u 4 tomakh)*. Kyiv: Akonit.)
- Приблуда 2020: Приблуда, Л. М. Метонімія як засіб реалізації вторинної номінації. – *Virtus*, № 42, с. 135 – 138. (Prybluda 2020: Prybluda, L. M. Metonimiia iak zasib realizatsii vtorynnoï nominatsii. – *Virtus*, № 42, pp. 135 – 138.)
- Семенюк 2012: Семенюк, І. С. Вторинна номінація як структурний і функціональний елемент мови у сучасній газетній публіцистиці. – *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, вип. 64, с. 194 – 197. (Semeniuk 2012: Semeniyuk, I. S. Vtorynna nominatsiia iak strukturnyi i funktsional'nyi element movy u suchasniï hazetniï publitsystytsi. – *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, vup. 64, pp. 194 – 197.)
- СНЛ 2008: Ставицька, Л. *Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників*. Київ: Критика. (SNL 2008: Stavys'tka, L. *Ukraïnska mova bez tabu. Slovnnyk netsenzurnoi leksyky ta ii vidpovidnykiv*. Kyiv: Krytyka.)
- СУМ т. 1 1970: Білодід, І. К. (голова редкол.); П. Й. Горецький та ін. (ред. тому). *Словник української мови: в 11 т.* Т. 1. Київ: Наукова думка. (SUM t. 1 1970: Bilodid, I. K. (holova redkol.); P. Ė. Horets'kyi ta in. (red. tomu). *Slovnnyk ukraïns'koï movy: v 11 t.* T. 1. Kyiv: Naukova dumka.)
- СУМ т. 3 1972: Білодід, І. К. (голова редкол.); Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька (ред. тому). *Словник української мови: в 11 т.* Т. 3. Київ: Наукова думка. (SUM t. 3 1972: Bilodid, I. K. (holova redkol.); H. M. Hnatiuk, T. K. Chertoryz'ka (red. tomu). *Slovnnyk ukraïns'koï movy: v 11 t.* T. 3. Kyiv: Naukova dumka.)
- СУМ т. 4 1973: Білодід, І. К. (голова редкол.); А. А. Бурячок, П. П. Доценко (ред. тому). *Словник української мови: в 11 т.* Т. 4. Київ: Наукова думка. (SUM t. 4 1973: Bilodid, I. K. (holova redkol.); A. A. Buriachok, P. P. Dotsenko (red. tomu). *Slovnnyk ukraïns'koï movy: v 11 t.* T. 4. Kyiv: Naukova dumka.)
- Сучасна українська мова 1996: Шевченко, Л. Ю., В. В. Різун, Ю. В. Лисенко; за ред. О. Д. Пономаріва. *Сучасна українська мова: Довідник*. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Либідь. (Suchasna ukraïns'ka mova 1996: Shevchenko, L. Yu., V. V. Rizun, Yu. V. Lysenko; za red. O. D. Ponomariva. *Suchasna ukraïns'ka mova: Dovidnyk*. 2-he vyd., vupr. i dor. Kyiv: Lybid.)
- Тараненко 2000: Тараненко, О. О. Табу. – В: *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. <<http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um110.htm>> [14.01.2023] (Taranenko 2000: Taranenko, O. O. Tabu. – In.: *Ukraïns'ka mova. Entsyklopediia*. Kyiv: Ukraïns'ka entsyklopediia im. M. P. Bazhana. <<http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um110.htm>> [14.01.2023])
- Дąbrowska 1994: Dąbrowska, A. *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- SEP 2005: Dąbrowska, A. *Słownik eufemizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- ФСУМ 1999: Білоноженко, В. М., та ін. (уклад.); Л. С. Паламарчук (голова редкол.) та ін. *Фразеологічний словник української мови*. Т. 1. Друге вид. Київ: Наукова думка. (FSUM 1999: Bilonozhenko, V. M., ta in. (uklad.); L. S. Palamarchuk (holova redkol.) ta in. *Frazeolohichnyi slovnnyk ukraïns'koï movy*. T. 1. Druhe vyd. Kyiv: Naukova dumka.)

REPLACEMENT OF LANGUAGE TABOOS WITH EUPHEMISMS IN UKRAINIAN AND POLISH BY MEANS OF SEMANTIC DERIVATION

Olena Voytseva

Odessa I. I. Mechnikov National University

helenawojcewa@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the problem of semantic derivation in the field of euphemistic vocabulary. Euphemization is a dynamic phenomenon caused by linguistic and extra-linguistic factors. The replacement of linguistic taboos with euphemisms is based on the processes of secondary nomination, which involves the use of existing nominative means as new names of entities, processes, phenomena, actions. The creation of euphemistic vocabulary in Ukrainian and Polish is carried out through metonymic, metaphorical and functional transfers and generalization. Universal euphemisms in both languages arise due to the fact that most semantic models are formed by the same type of cultural codes, ones that are reflected in the language. Distinctive euphemistic nominations in Ukrainian and Polish define a specific view of the world, resulting from national and cultural factors and the historical development of the languages.

Keywords: *language taboo, euphemism, semantic derivation, Ukrainian, Polish*

Olena Voytseva
Odessa I. I. Mechnikov National University
24/26 Frantsuzky Blvd.
Odessa 65015
Ukraine

ЖАНРОВАЯ МОДЕЛЬ ЗАКЛЮЧЕНИЯ СУДЕБНОГО ЭКСПЕРТА (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО, БОЛГАРСКОГО, ПОЛЬСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Станислав Гоздь-Рошковски^а

Юлия Мазуркевич-Сулковска^б

Лодзинский университет (Польша)^{а,б}

stanisław.gozdz@uni.lodz.pl^а

julia.mazurkiewicz@uni.lodz.pl^б

Резюме. В литературата, посветена на съдебната лингвистика, се наблюдава недостиг на изследвания на често срещани в съдебната практика типове документи, каквито са становищата, изготвени от съдебни експерти (съдебни експертизи). В статията се прави опит за определяне на жанровия модел на експертните заключения, като се представят накратко правният и културният контекст на функциониране на съдебната експертиза, тъй като тези фактори оказват пряко влияние върху структурата на разглежданите документи. Становищата на съдебни експерти се дискутират в сравнителен план, като се вземат предвид документи, използвани както в англосаксонската правна система (*common law*), така и в системата на т. нар. гражданско право (полски, руски и български текстове).

Ключови думи: *съдебна лингвистика, становище на съдебен експерт, жанров модел, българска правна система, руска правна система, полска правна система, англосаксонска правна система*

В литературе, посвященной судебной лингвистике, можно заметить недостаток обширных и комплексных исследований часто встречающихся в судебном дискурсе документов, которыми являются заключения судебных экспертов (судебные экспертизы). Данная ситуация может быть обусловлена двумя факторами. С одной стороны заключения являются юридическо-административными текстами, а с другой – специализированными, базирующими на технолекте составляющих их лиц. Дополнительной причиной может быть затрудненный доступ к заключениям, связанный с неявным характером судебных производств, для которых данные документы были составлены. В то же время судебные экспертные заключения оказывают огромное влияние на весь судебный процесс и являются неотъемлемым элементом судебного дискурса. Результаты исследований этих, так популярных в судебном дискурсе, документов нужны не только юрислингвистам, но и переводчикам юридических текстов, а также студентам и преподавателям специализированных иностранных языков. Существующие исследования, особенно относящиеся к работе судебных экспертов в англосаксонской правовой системе, чаще всего концентрируются на анализе языка судебных экспертов в зале суда (McMenamin / McMenamin 2002; Шчирбак / Szczyrbak 2022; ср. также Заско-Зелинска / Zaśko-Zielińska 2019 по отношению к вопросам, задаваемым судебным экспертам в Польше). Российские исследователи в свою очередь сосредоточены прежде всего на терминологии и тенденциях в развитии языка судебной экспертизы (Крестовников / Krestovnikov 2018; Панарина / Panarina (a), (б), (в); Радбиль / Radbil', Юматов / Iumatov 2014); Светличный / Svetlichnyi, Панарина / Panarina). Болгарские работы посвящены главным образом нормативным аспектам языка судебной экспертизы (Цеков / Sekov 1994; Цеков / Sekov 1998; Касабова / Kasabova, Михайлова / Mikhailova 2018).

В настоящей статье мы хотим показать судебные экспертные заключения в сравнительном плане, учитывая при этом документы, используемые в англосаксонской правовой системе (*common law*) и в системе т.н. гражданского права (польские, российские и болгарские). Целью статьи является проба определения жанровой модели заключения судебного эксперта, а также краткое представление юридическо-культурного контекста функционирования института судебной экспертизы, т.к. данный контекст оказывает непосредственное влияние на структуру интересующих нас документов.

Заключение судебного эксперта в российском, болгарском, польском и англосаксонском правовом контексте

Основная задача судебной экспертизы заключается в передаче суду специальных знаний, которыми обладает судебный эксперт. В научной литературе термином *специальные знания* определяются познания, выходящие за рамки правовых знаний, общего образования и житейского опыта. Данные знания не имеют массового характера, они не доступны большинству общества, а обладают ими только узкий круг специалистов (Орлов / Orlov 2004; Орлова / Orlova 2004; Треушников / Treushnikov 2005).

В России, согласно п. 1 ст. 5 УПК (уголовно-процессуального кодекса) РФ, судебной экспертизой является результат экспертизы, производимой в порядке, установленном вышеупомянутым кодексом. Более детальные требования к экспертизе определяет Федеральный Закон № 73-ФЗ от 31.05.2001 г. «О государственной судебно-экспертной деятельности в РФ», в котором судебная экспертиза определена как процессуальное действие, включающее в себя проведение исследования и составление заключения специалистом в делах, для решения которых необходимы специальные знания в области науки, техники, искусства или ремесла. Эксперт проводит экспертизу по поручению следственных органов или суда, а её целью является определение обстоятельств, необходимых для принятия решения по конкретному делу. Результатом экспертизы является заключение, составленное в письменном виде лицом, обладающим соответствующими специальными знаниями (Тихомиров / Tikhomirov 2009; Аверьянова / Aver'ianova, Россинская / Rossinskaiа1999).

Согласно российскому законодательству, заключение может быть составлено как судебным экспертом, так и судебным специалистом. В соответствии со ст. 57 и 58 УПК РФ экспертом является лицо, обладающее специальными знаниями и назначенное в порядке, установленном Кодексом, для производства судебной экспертизы и дачи заключения. Специалистом также является лицо, обладающее специальными знаниями, назначенное в порядке, установленном кодексом, однако, его задача состоит главным образом в оказании содействия в обнаружении, закреплении и изъятии предметов и документов, в применении технических средств и в исследовании материалов уголовного дела, а также лицо, назначенное для постановки вопросов эксперту и для разъяснения сторонам и суду вопросов, входящих в профессиональную компетенцию специалиста. В данной статье мы ограничимся лишь заключениями судебных экспертов (без заключений специалистов), т.к. именно этот институт соответствует институтам судебной экспертизы в польском, болгарском и англосаксонском законодательстве.

В болгарской правовой системе заключение судебного эксперта (болг. *заключение на съдебна експертиза*¹) является результатом проведенной судебной экспертизы (болг. *съдебна експертиза*), суть которой определена ст. 49 – 51 административно-процессуального кодекса², ст. 195 – 203 гражданско-процессуального кодекса³, ст. 144 – 154 уголовно-процессуального кодекса⁴, а также многими дополнительными законами, дополняющими перечисленные выше кодексы. До 2006 года в Болгарии использовались два термина: *эксперт* и *вещо лице*. Первый относился к уголовным делам, а второй – к остальным. После новелизации уголовного кодекса 29. 04. 2006 остался только термин *вещо лице*.

Наиболее полное определение судебной экспертизы содержит Указ № 2 от 29.06.2015, кас. регистрации, квалификации и вознаграждения судебных экспертов⁵. Согласно этому документу, судебная экспертиза является процессуальным действием, выполняемым по поручению компетентных органов лицами, обладающими специальными знаниями и исследовательскими умениями по отношению к определенным объектам и обстоятельствам. Болгарские исследователи подчеркивают, что в судебной экспертизе специальные знания главенствуют над остальными видами познаний (уголовными, процессуальными, гражданскими, криминалистическими и т.д), которые являются приоритетными во время следственных и процессуальных мероприятий (Цеков / Cekov 1994).

¹ Часто документ носит название «съдебна експертиза»

² чл.49 - чл.51 АПК

³ чл. 195 - чл.203 ГПК

⁴ чл. 144- чл. 154 НПК

⁵ Наредба № 2 от 29.06.2015 г. за вписването, квалификацията и възнагражденията на вещите лица

Согласно вышеупомянутому указу, все болгарские экспертизы разделены на 11 классов: криминалистические, медицинские, психологическо-психиатрические, экономические, инженерно-технические, биологические, сельскохозяйственные, искусствоведческие, оценивающие стоимость, идентифицирующие материалы и продукты, остальные. Заключение должно быть представлено суду исключительно в письменном виде.

В польской правовой системе судебный эксперт (польск. *biegły sądowy*) – это лицо, обладающее специальными знаниями, необходимыми для определения или оценки фактов, для выяснения которых недостаточны общие знания и опыт (Смоктунович / Smoktunowicz 2000: 86). Судья может определить одного или нескольких экспертов для полного раскрытия или объяснения фактов (ст. 278 гражданско-процессуального кодекса⁶). Экспертиза должна объяснить обстоятельства, важные для судебного производства, а одновременно спорные для сторон (Струзик / Strózik 2016). Ее результат может быть представлен как в письменной, так и устной форме.

Институция судебной экспертизы и судебного эксперта в традиции англосаксонского права в значительной степени зависит от юрисдикции. Между Австралией и Великобританией можно отметить так значительное сходство, что часто используется определение *англо-австралийская модель* (Колтард, Джонсон / Coulthard, Johnson 2009). В этой модели основное внимание в экспертизе уделено личности эксперта (а не напр. методологии экспертизы). Суд может учесть экспертизу лица, доказавшего наличие специальных знаний, полученных на соответствующих курсах или благодаря многолетнему опыту. Данные вопросы регулирует закон о доказательственных материалах⁷ (*Evidence Act 1995*). В отличие от англо-австралийской модели, американская правовая система при назначении эксперта руководствуется не столько его личностью, сколько применяемой методологией. Базой для способа подготовки заключений судебных экспертов стал в США прецедентный приговор Верховного суда от 1993⁸, в результате которого возник Стандарт Добера (анг. *Daubert standard*), регулирующий критерии оценки «научности» заключения судебного эксперта. Следует заметить, что в обеих описанных системах требования одинаковы как к заключениям в устной (во время судебного заседания), так и в письменной (заключение в виде рапорта) форме.

Следует подчеркнуть, что представленные выше правовые системы в корне отличаются ролью судебного эксперта и судебной экспертизы в судебном производстве. Англосаксонская система допускает так называемую «частную экспертизу», в которой каждая из сторон сама выбирает эксперта и ему поручает составление экспертизы, поэтому эксперт в заключении должен прежде всего подтвердить свою компетентность (авторитетом своей личности в англо-австралийской модели и достоверностью методологии в американской модели). Критики данного решения подчеркивают, что при такой системе заданием эксперта является поддержка одной из сторон производства. В российской, польской и болгарской правовых системах эксперт действует исключительно по поручению суда или следственных органов и не может быть связан ни с одной из сторон спора. В этих системах роль эксперта не состоит в оказании непосредственного влияния на разрешение спорной ситуации, только в объяснении понятий и процессов, для понимания которых необходимы специальные знания (Касабова / Kasabova, Михайлова / Mikhailova 2018).

Статус жанровой модели заключения судебного эксперта в России, Польше, Болгарии и США

Под понятием жанровая модель заключения судебного эксперта мы подразумеваем совокупность правил, определяющих основные уровни организации жанровой схемы, а также взаимозависимости между этими уровнями. Мария Войтак выделяет четыре таких уровня: структурный аспект (текстовая рама, сегментизация текста, взаимная зависимость между отдельными сегментами); прагматический аспект (отношения между адресатом и автором, коммуникативная цель); когнитивный аспект (тематика и способ ее представления) и стилистический аспект (Войтак / Wojtak 2008: 354). В свою очередь Татьяна Викторовна Шмелева (Шмелева / Shmeleva 1997) при определении жанровой модели

⁶ art. 278 kpc

⁷ Evidence Act 1995

⁸ Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals. 509 U.S. 579 (1993)

исследует повторяемость следующих параметров: цель коммуниката, образ автора и образ адресата, образ прошлого и образ будущего; параметр диктумного содержания и особенности языкового воплощения. Ангел Ангелов подчеркивает, что жанровая модель опирается на повторяемости трёх основных элементов: содержания, формы и функции (Ангелов / Angelov 2007).

Все российские заключения реализуют одну и ту же схему. Связано это с тем, что в Российской Федерации структура заключения судебного эксперта точно определена ст. 25 Федерального закона от 31.05.2001 № 73-ФЗ, а также ст. 294 УПК РФ, ст. 86 ГПК РФ и ст. 86 АПК РФ, согласно которым суд может учесть исключительно заключения, составленные в письменном виде и состоящие из трёх частей:

- вводная часть;
- исследовательская часть;
- выводы.

Структура каждой из перечисленных частей также определена на законодательном уровне: Вводная часть должна содержать следующую информацию:

1. Место и время проведения экспертизы и составления заключения;
2. Номер и наименование дела, по которому назначена экспертиза;
3. Информация об органе и лице, назначившем экспертизу, правовые основания назначения экспертизы;
4. Информация об экспертном учреждении, о лице (или лицах), выполнившем экспертизу (фамилия, имя, отчество, образование, экспертная квалификация, ученая степень, звание, стаж экспертной работы);
5. Информация об ответственности за дачу ложных показаний;
6. Поставленные эксперту вопросы (должны быть записаны в кавычках, в форме, в которой они указаны в постановлении об назначении судебного эксперта). Если какой-то вопрос не до конца ясен и нет возможности уточнения его сути, эксперт формулирует вопрос так, как он его понимает и после всех вопросов добавляет информацию, что вопрос X эксперт понимает следующим образом, а затем приводит свою формулировку вопроса;
7. Перечень материалов и объектов, подлежащих экспертизе;
8. Материалы дела, относящиеся к предмету экспертизы: номер, название дела, количество томов, страниц в каждом томе и т.д.;
9. Лица, присутствующие при проведении экспертизы;
10. Если экспертиза дополнительная или повторная, это также указывается во вводной части, где должна появиться информация о том, когда, где и кем проводились предшествующие экспертизы и к каким выводам пришли эксперты, а также каковы основания назначения повторной или дополнительной экспертизы.

Исследовательская часть заключения судебного эксперта содержит следующие данные:

1. Характеристика предмета экспертизы. Эксперт указывает индивидуальные черты исследуемых объектов и акцентирует факты, которые будут учтены при исследовании. Данная часть содержит также перечень предметной литературы и методологий, которые можно использовать для получения ответов на поставленные вопросы;
2. Аналитическая часть. Эксперт делит исследуемые объекты на части, чтобы точно описать каждую из них;
3. Синтезирующая часть. Обычно имеет место в комплексных экспертизах. В ней дается обобщенное мнение всех экспертов и формулируется общий ответ на поставленные вопросы⁹;
4. Описание проведенного эксперимента (если проводился);
5. Результативная часть. Эксперт подытоживает полученные результаты и в развернутой форме делает выводы, аргументируя их и указывая соответствующую методологию.

⁹ Согласно российскому законодательству заключение может быть составлено как одним экспертом (индивидуальная экспертиза), так и группой экспертов (комплексная экспертиза). Следует подчеркнуть, что подавляющее большинство экспертиз являются комплексными, поэтому документы обычно содержат обширную синтезирующую часть.

Последняя часть – выводы – должна быть лаконичной и содержать однозначную формулировку ответов на поставленные вопросы.

В российской правовой системе обычно выделяются следующие допустимые виды выводов:

- Категорические выводы (однозначные). Однозначный вывод о факте независимо от условий его существования. Категорический вывод может быть как положительным, так и отрицательным. Категорическим положительным выводом является на пример утверждение, что выстрел произведен из конкретного оружия. Категорическим отрицательным выводом будет утверждение, что видео-запись не имеет признаков монтажа;
- Альтернативный вывод. Используется в случаях, когда в результате проведенного исследования не удалось прийти к однозначному заключению, а эксперт предполагает возможность существования только одного из перечисленных взаимоисключающих факторов. Данная формулировка даёт возможность суду выбрать одну из возможностей и признать её имевшей место в действительности, напр. *Выстрел произведён из автомата одного из трёх годов выпуска: 1997, 2001, 2010;*
- Вероятный вывод. Выводы имеют форму обоснованного предположения (гипотезы) и используются в ситуациях, когда у эксперта нет оснований для однозначного заключения. Заключение эксперта допускает возможность существования факта, но не исключает также отсутствие такой возможности. Причиной такого заключения может быть напр. недостаточное количество исследуемого материала или отсутствие соответствующей методологии. Примером может быть следующий вывод: *Автором данного текста является, вероятно, Сидоров П. П.;*
- Условный вывод. Признание факта, правдивость которого зависит от определенных факторов (если..., то...). Условный вывод может быть категорическим или вероятным. Примером может быть заключение, что самопроизвольное движение автомобиля исключено, если автомобиль имел тормозную систему марки X (ср. Кузнецов / Kuznesov 2014; Лесняк / Lesn'ak; Бутырин / Butyrin, Данилки / Danilkin 2018).

Суд может учесть только категорические выводы. Вероятные, условные и альтернативные могут лишь являться основанием для дальнейших процессуальных действий (напр. дополнительных экспертиз).

В болгарской правовой системе заключение судебного эксперта также должно быть составлено в письменном виде. Это обязательное условие действительности заключения, что подтверждает решение Верховного кассационного суда, согласно которому, если суд примет во внимание устное заключение – дело может быть закрыто в связи с недостаточным доказательственным материалом. Структура самого заключения судебного эксперта, как и в случае с российскими документами, четко определена. Разница, однако, заключается в том, что определены отдельные образцы для каждого из 11 видов заключений. Каждый из образцов описан в отдельном постановлении. Сравнение постановлений, регламентирующих структуру заключений для всех групп, позволило определить общие сегменты документов, характерные всем заключениям, независимо от их вида. Как и в представленных выше российских документах, в болгарской системе также обязательными являются три части заключения:

- вводная часть (болг. *уводна част*);
- исследовательская / описательная часть (болг. *изследователска / описателна част*);
- выводы (болг. *заключение*).

Во вводной части обязательно должны быть указаны:

1. Имена (имя и отчество), а также фамилия эксперта и его должность, научная степень и звание;
2. Название органа, назначившего экспертизу;
3. Номер дела, по которому назначена экспертиза;
4. Краткая характеристика дела;
5. Время и место проведения экспертизы и составления заключения;
6. Задание экспертизы в форме точно переписанных вопросов, заданных эксперту;
7. Используемые во время экспертизы материалы с их детальным описанием;
8. Перечень проведенных исследований и использованных технических средств.

Исследовательская / описательная часть содержит следующую информацию:

1. Характеристика объекта исследования (если объект материальный, то следует описать его состояние, количество и т.д.);
2. Детальное описание использованной методологии и исходных данных и средств, напр. технических;
3. Детальное описание полученных результатов и объяснения, необходимые для их понятия лицами, не обладающими специальными знаниями.

В последней части „Заключение“ приведены ответы на поставленные в первой части вопросы. На каждый заданный вопрос дается краткий, но исчерпывающий ответ. Очередность ответов должна быть такой же, как и вопросов в первой части. Обычно эксперты переписывают вопрос и под ним приводят ответ, ср.:

Въпрос 1: Термините «надеждна акция» и «ненадеждна акция» познати ли са на (световната и българската) икономическа теория?

Отговор 1: Икономическата теория не борава с понятията «надеждна», респективно «ненадеждна», за да квалифицира / класифицира акцията като вид финансов инструмент.

Въпрос 2: Възможно ли е една акция текущо да бъде определена като доходоносна за в бъдеще?

Отговор 2: Не е възможно, текущо една акция да бъде определена като доходоносна в бъдеще.

Ответы должны быть сформулированы однозначно для лица, не обладающего специальными знаниями. Выводы должны иметь категорический положительный или отрицательный характер, ср:

Въпрос: Одиторското мнение, изразено при заверката на индивидуалния финансов отчет на X, съдържа ли някакви квалификации, отклонения и/или други забележки във връзка с влошено финансово състояние на дружеството?

Отговор: Одиторското мнение, изразено при заверката на индивидуалния финансов отчет на X, не съдържа квалификации, отклонения и/или други забележки във връзка с влошено финансово състояние на дружеството.

В практике судебной экспертизы часто встречаются также альтернативные и вероятные выводы (bg. вероятни изводи):

Депресивният период през 1999 г. е най-вероятно лек по протичане и единствен, понеже няма данни за проследяване на заболяването след датата на хоспитализацията и за катамнезно лечение.

В таких случаях обязательно должна появиться информация о причине невозможности формулировки категорического вывода. Согласно болгарскому законодательству, суд может учесть исключительно категорический вывод, а вероятные выводы не принимаются во внимание, независимо от степени их вероятности. Несмотря на это, эксперты обычно пробуют данную степень определить. Так, в указанном выше примере эксперт употребил превосходную степень *най-вероятно* ‘наиболее вероятно’ и таким образом подчеркнул очень высокую степень вероятности, что депрессивный эпизод был однократный и протекал в легкой форме. Одновременно эксперт обосновал свой вероятный вывод тем, что не располагает данными о лечении после госпитализации. Болгарский судебный эксперт может также заключить, что он не имеет возможности ответить на поставленные вопросы даже в вероятной форме, потому что напр. не располагает достаточными доказательствами или ответ на данный вопрос не соответствует его компетенциям, напр.:

Въпросите 9 и 10 не са в правомощията на медицинско вещо лице.

Болгарские заключения могут быть как индивидуальными, так и комплексными. В случаях комплексного заключения под документом подписываются все члены экспертной комиссии. Если комиссия не пришла к единому выводу, то каждая из сторон должна в отдельном протоколе представить и обосновать свой вывод, а в конечном заключении должны быть учтены все выводы, описанные во всех отдельных протоколах (Касабова / Kasabova, Михайлова / Mikhailova 2018).

В Польше, согласно ст. 278 § 3 ГПК¹⁰, заключение может быть составлено как в письменной, так и в устной форме. Форму (письменную или устную) определяет суд и указывает её в постановлении об назначении судебной экспертизы, при этом суд принимает во внимание характер и размер дела и ожидаемого заключения. В подавляющем большинстве заключения имеют письменную форму.

Структура и содержание заключения судебного эксперта точно определены статьей 200 УПК¹¹. Как уже было сказано выше, эксперт готовит заключение в письменной или устной форме, в зависимости от постановления процессуального органа, издавшего постановление. В допустимости устной формы заключается главная разница между русскими и болгарскими заключениями с одной стороны, а польскими – с другой.

Польское заключение должно содержать:

- имя, фамилию, научную степень и звание эксперта, а также его специальность, должность и информацию, включен ли эксперт в реестр судебных экспертов;
- имена, фамилии и остальные личные данные лиц, участвующих в проведении экспертизы, с указанием действий, выполняемых каждым из них;
- в случае экспертного института – также полное название и адрес института;
- время проведения экспертизы и составления заключения;
- рапорт о проведенных действиях и наблюдениях, а также сделанные в их результате выводы;
- подписи всех экспертов, участвующих в подготовке экспертизы;
- данные суда, поручившего выполнение экспертизы и номер дела.

В дальнейшей части заключения должны появиться:

- вопросы, поставленные эксперту в постановлении, перечень доказательств, на основании которых эксперт должен произвести экспертизу.

Затем эксперт должен в кратком виде изложить:

- факты, являющиеся предметом судебного производства;
- указать источники специальных знаний, которыми он пользовался при проведении экспертизы;
- подробное описание проведенных исследований, учитывая использованную методологию и аппаратуру.

Ключевым элементом заключения, естественно, являются выводы, содержащие объяснение фактических обстоятельств, указанных в постановлении суда. Выводы должны представить способ мышления эксперта, приведший к ним. Должны они соответствовать правилам логики, житейского опыта и общих знаний. Как и в описанных выше правовых системах, в Польше выводы также должны быть категоричными (положительными или отрицательными). Выводы не должны иметь вероятного и альтернативного характера. Однако, в случае невозможности однозначного категоричного ответа на поставленные вопросы, эксперт должен в заключении указать степень вероятности перечисленных им вариантов ответов на вопросы суда и оценить, который из вариантов наиболее соответствует системе причинно-следственной связи. Выводы эксперта должны быть сформулированы однозначно и доступно. Специальные термины должны быть объяснены таким образом, чтобы их суть была понятна суду и стороне, не владеющей специальными знаниями, так как они имеют прямое влияние на ход судебного разбирательства.

В качестве приложений к заключению эксперт прилагает перечень документов, которыми он пользовался при проведении экспертизы.

В отличие от описанных выше правовых систем, в англосаксонской системе нет единой жанровой модели заключения судебного эксперта (ср. Войтак / Wojtak 2008; Бхатия / Bhatia 1993; 2004). Может оно быть составлено как в письменной, так и устной форме. Нет также требования, чтобы в заключении была в обязательном порядке учтена какая-нибудь конкретная формулировка¹². За-

¹⁰ Art. 278 § 3 KPC

¹¹ Art. 200 KPK

¹² Исключением является действующее с 2007 в Великобритании требование, чтобы эксперты в заключении добавляли запись о том, что они уведомлены о ответственности перед судом за дачу заведомо ложных показаний

ключение судебного эксперта в англосаксонской системе не имеет четкой структуры, как это имеет место в российской, болгарской и польской системах, где структура закреплена и описана на законодательном уровне. В результате этого нет прямой связи между лексикально-грамматическими схемами и текстовыми единицами заключения. Отсутствие единого образца приводит к вариантности в организации текстового пространства. В связи с этим заключение эксперта напр. в США можно назвать индивидуальным высказыванием, отражающим не только языковую компетентность автора, но и его индивидуальный стиль. Не означает это, однако, что экспертное заключение не подлежит никаким процессам стандартизации. Влияние нормативных требований, в форме описанного выше Стандарта Добера, видно на пример в частой практике присутствия в заключениях американских судебных экспертов информации о том, что теория, использованная для анализа, является общепризнанной в академической среде, а ее основные положения были опубликованы в престижных, рецензируемых научных журналах. Отсутствуют, однако, определенные текстовые схемы реализации для аутентифицирования принятой экспертом модели. В связи с этим можно принять, что американское заключение судебного эксперта имеет скорее статус узуального образца, определенного на основании анализа письменных высказываний специалистов.

В Таблице 1 представлена макроструктура, преобладающая в заключениях судебных экспертов в США. Как уже было сказано, не является она нормативным образцом жанровой модели, т.к. отсутствуют соответствующие требования, закреплённые законодательно. Данная схема создана на основе лингвистического анализа американских заключений, целью которого была идентификация сегментов текста, обладающих определённой дискурсивной функцией, т.е. в результате т.н. пошагового анализа (анг. *rhetorical move structure analysis* (Тарди, Сволс / Tardy, Swales 2014; Бхатия / Bhatia 1993), а конкретно анализа 20 текстов, в которых были выделены текстовые единицы (сегменты) с ярко выраженной коммуникативно-риторической функцией, одновременно вписывающейся в общую коммуникативную функцию текста (ср. также Гоздь-Рошковски / Goźdź-Roszkowski 2020).

Таблица 1. Макроструктура заключения судебного эксперта в американской правовой системе

№	Риторическая функция сегмента
1.	Определение вида заключения; указание процессуальной роли в контексте судебного производства;
2.	Определение компетенций эксперта (образование, опыт и т.д.);
3.	Определение цели проведения экспертизы и указание стороны, заказавшей экспертизу;
4.	Выражение своего вывода. Оценка степени вероятности;
5.	Обоснование избранной для анализа теории;
6.	Обоснование методологии с выделением аналитических процедур;
7.	Результаты анализов и их описание;
8.	Выводы;
9.	Исключающая оговорка;
10.	Подтверждающая оговорка.

Следует подчеркнуть, что предложенная схема макроструктуры имеет предварительный характер и нуждается в дальнейших исследованиях для окончательного определения жанровой модели и диапазона её вариантности. Это значит, что конкретные текстовые реализации могут не содержать всех указанных сегментов, а с другой стороны, могут включать в себя сегменты, не учтённые в Таблице 1. С перспективы определения жанровой модели существенным является указание, что

и обязуются сообщить суду обо всех, известных им, данных, которые не соответствуют результатам экспертизы (Coulthard 2010).

наличие некоторых элементов, несомненно, является результатом, действующего в американской системе и упомянутого выше, Стандарта Добера. Наглядным примером тому является сегмент № 5 (Обоснование избранной для анализа теории), который связан с требованием, указанным в Стандарте Добера, использования для анализа общепризнанной в академической среде теории, основы которой были опубликованы в престижных рецензируемых научных журналах. В приведенном ниже примере автор обосновывает приложение стилистического анализа для идентификации автора спорного текста:

This is a case in which I have used stylistic analysis, or “stylistics”, to reach a conclusion related to the authorship of questioned writings. Stylistics is the scientific study of patterns of variation in written language. (*Paul D. Ceglia przeciwko Mark Elliot Zuckerberg & Facebook, Inc.*).

Наличие сегмента № 6 (Обоснование методологии с выделением аналитических процедур) также является следствием наличия стандарта, обязывающего эксперта провести экспертизу на основании достоверных и проверенных процедур и методологий. Об этом свидетельствуют соответствующие акты федерального права по отношению к доказательственным материалам (англ. *Rule 702 Federal Rules of Evidence*). Упомянутые стандарты и правовые акты оказывают влияние также на сам способ формулировки заключения (сегмент № 3), функция которого сводится к даче ответов на поставленные эксперту вопросы. Упомянутые правовые акты не относятся к заключению судебного эксперта как целостной структуре, только влияют на наличие и форму некоторых его сегментов. Интересным представляется факт, что эксперты посвящают много внимания характеристике своих компетенций (сегмент № 2), хотя в американских правовых актах такого требования нет. Кроме указания академической аффилиации, научной степени, звания и специализации, как в указанном ниже примере, частой практикой является приложение детального резюме (*curriculum vitae*):

I am Professor Emeritus of Linguistics and former Chair of the Department of Linguistics at California State University, Fresno. My academic and professional areas of specialization are the analysis of variation and style in spoken and written language.

Обязательным пунктом такого резюме является указание опыта участия в судебных разбирательствах в качестве эксперта, с одновременным указанием характера дел, в которых данный опыт был приобретен. Приведенный выше пример показывает, что заключение судебного эксперта в значительной степени является индивидуальным высказыванием, отражающим языковые характеристики её автора.

Выводы

Несмотря на то, что в англосаксонской системе нет единого, закреплённого на законодательном уровне, образца заключения судебного эксперта, лингвистический анализ показал, что таким документам свойственна повторяемость текстовых сегментов, обладающих определенной дискурсивной функцией. Данные сегменты в преобладающем своем большинстве имеют свои соответствия также в заключениях российских, болгарских и польских экспертов. Разница, однако, заключается в том, что структура российских, болгарских и польских документов закреплена на законодательном уровне, с детальными требованиями к каждому сегменту текста и определенными типами допускаемых выводов. Подтверждает это также анализ С. Б. Владимировой (Владимилова / Vladimirova 2021), которая, исследовав 20 медицинских судебных заключений, опираясь на классификацию Т. В. Шмелевой (Шмелева / Shmeleva 1997), пришла к выводу, что все они реализуют одну и ту же схему повторяемости. Соблюдение установленного образца является в российской, болгарской и польской правовых системах одним из условий принятия заключения судом. Заключение в англосаксонской системе не имеет конвенционального характера, обусловленного законодательными требованиями. Это приводит к отсутствию взаимной зависимости между лексикально-грамматическими схемами и текстовыми единицами. Отсутствие единого образца приводит также к вариантности в организации текстового пространства. В связи с этим заключение судебного эксперта напр. в США можно определить как в значительной степени индивидуальное высказывание, отражающее не только компетенцию специалиста, но и его индивидуальный стиль. Однако это не означает, что в англосаксонской правовой системе заключение не подлежит никаким процессам стандартизации. Можно принять, что американское заключение, в отличие от российского, болгарского и польского, имеет скорее узуальную жанровую модель, определенную путем анализа письменных заключений

экспертов. Следует также подчеркнуть, что в отличие от российского и болгарского требования обязательной письменной формы заключения, англосаксонская и польская модель допускают также устную форму изложения результатов судебной экспертизы.

Настоящая статья сигнализирует о потребности включения генологической перспективы в лингвистические исследования заключений судебных экспертов. Попытку определения жанровой модели заключений можно трактовать как первый этап более масштабного анализа, который учитывал бы также внеязыковые маркеры жанровой принадлежности (Бхатия / Bhatia 2004), т.е. более широкий социальный и культурный (относящийся к правовой культуре) контекст, в котором данные документы функционируют и толкуются.

Литература

- Аверьянова, Россинская 1999: Аверьянова, Т. В., Е. Р. Россинская. *Энциклопедия судебной экспертизы*. Москва: Юрист. (Aver'yanova, Rossinskaya 1999: Aver'yanova, T. V., Y. R. Rossinskaya *Entsiklopediia sudebnoy ekspertizy*. Moskva: Yurist".)
- Ангелов 2007: Ангелов, А. *Жанровият модел като компонент от качествена характеристика на вестника*. София: Авангард Прима. (Angelov 2007: Angelov, A. *Zhanroviyat model kato komponent ot kachestvenata hrakteristika na vestnika*. Sofia: Avangard Prima.)
- Бобев 1979: Бобев, К. *Формиране на убеждението на експерта-криминалист*. София. (Bobev 1979: Bobev, K. *Formirane na ubezhdenieto na eksperta-kriminalist*. Sofia.)
- Бобев 2013: Бобев, К. Използване на специални знания в наказателното и гражданското производство – състояние и проблеми. - В: *Юридически сборник*. 2013, XX, с. 22-31. (Bobev 2013: Bobev, K. *Izpolzvanе na spetsialni znanіa v nakazatelno і grazhdanskoto proizvodstvo – sostoyanie і problemi*. V: *Yuridicheski sbornik*. 2013, XX, s. 22-31.)
- Бутырин, Данилкин 2018: Бутырин, А. Ю., И. А. Данилкин. Выводы в заключениях эксперта по уголовным делам о хищениях в строительстве. - В: *Теория и практика судебной экспертизы*. 2018, 13 (1); с. 71-75. (Butyrin, Danilkin 2018: Butyrin, A. Yu., I. Danilkin. *Vyvody v zaklyucheniiakh eksperta po ugovolnym delam o khishcheniiakh v stroitel'stve*. - V: *Teoriia і praktika sudebnoi ekspertizy*. 2018, 13 (1), s. 71-75.)
- Владимирова 2021: Владимирова, С. Б. Судебное экспертное заключение как речевой жанр (на материале судебно-медицинской экспертизы). - В: *Жанры речи. Speech Genres*. 2021, 1 (29), с. 41–48. (Vladimirova 2021: Vladimirova, S. B. *Sudebnoe ekspertnoe zaklyuchenie kak rechevoy zhanr (na materiale sudebno-meditsinskoі ekspertizy)*. - In: *Zhanry rechi. Speech Genres*. 2021, 1 (29), s. 41–48.)
- Касабова, Михайлова 2018: Касабова, И., Г. Михайлова. *Наръчник за вещи лица*. Враца: Европейски Социален Фонд. (Kasabova, Mikhaylova 2018: Kasabova, I., G. Mikhaylova. *Narachnik za veshi litsa*. Vratsa: Evropeyski Socialen Fond.)
- Крестовников 2018: Крестовников, О. А. К вопросу о развитии языка общей теории судебной экспертизы. - В: *Теория и практика судебной экспертизы*. 2018, 13(4), с. 24-27. (Krestovnikov 2018: Krestovnikov, O. A. *K voprosu o razvitii iazyka obshchei teorii sudebnoi ekspertyzy*. - V: *Teoriia і praktika sudebnoi ekspertizy*. 2018, 13(4), s. 24-27.)
- Кузнецов 2014: Кузнецов, А. А. и др. *Понятие, виды и назначение судебных экспертиз в Российской Федерации*. Омск: Академия МВД. (Kuznetsov 2014: Kuznetsov, A. A. і dr. *Poniatіye, vіdy і naznachenіe sudebnykh ekspertiz v Rossiyskoi Federatsii*. Omsk: Akademiya MVD.)
- Лесняк: Лесняк, В. В. *Судебная экономическая экспертиза*. <<https://studfile.net/preview/6335263/>> [11.03.2022]. (Lesniak: Lesniak, V. V. *Sudebnaia ekonomicheskaiа ekspertiza*. <<https://studfile.net/preview/6335263/>> [11.03.2022].)
- Орлов 2004: Орлов, Ю. К. *Использование специальных знаний в уголовном судопроизводстве*. Москва: МГЮА. (Orlov 2004: Orlov, Yu. K. *Ispol'zovanie spetsial'nykh znanii v ugovolnom sudoproizvodstve*. Moskva: MGYUA.)
- Орлова 2004: Орлова, В. Ф. *Комментарий к законодательству о судебной экспертизе: Уголовное, гражданское, арбитражное судопроизводство*. Москва: Закон и право. (Orlova 2004: Orlova, V. F. *Kommentarii k zakonodatel'stvu o sudebnoi-ekspertize: Ugolovnoe, grazhdanskoe, arbitrazhnoe sudoproizvodstvo*. Moskva: Zakon і pravo.)
- Панарина (а): Панарина, Д. В. *Современные проблемы и тенденции развития языка общей теории судебной экспертизы*. <<https://www.dissercat.com/content/sovremennye-problemy-i-tendentsii-razvitiya-yazyka-obshchei-teorii-sudebnoi-ekspertizy>> [11.03.2022]. (Panarina (a): Panarina, D. V. *Sovremennye problemy і tendentsii razvitiia iazyka obshchei teorii sudebnoi ekspertizy*. <<https://www.dissercat.com/content/sovremennye-problemy-i-tendentsii-razvitiya-yazyka-obshchei-teorii-sudebnoi-ekspertizy>> [11.03.2022].)

- Панарина (б): Панарина, Д. В. *Современные терминологические проблемы методологии судебной экспертизы*. <<https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-terminologicheskie-problemy-metodologii-sudebnoy-ekspertizy>> [11.03.2022]. (Panarina (b): Panarina, D. V. *Sovremennyye terminologicheskie problemy metodologii sudebnoy ekspertizy*. <<https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-terminologicheskie-problemy-metodologii-sudebnoy-ekspertizy>> [11.03.2022].)
- Панарина (в): Панарина, Д. В. *Язык криминалистики и судебной экспертизы в структуре научного знания*. <<https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-kriminalistiki-i-sudebnoy-ekspertizy-v-strukture-nauchnogo-znaniya>> [11.03.2022]. (Panarina (v): Panarina, D. V. *Iazyk kriminalistiki i sudebnoy ekspertizy v strukture nauchnogo znaniia*. <I> [11.03.2022].)
- Радбиль, Юматов 2014: Радбиль, Т. Б., В. А. Юматов. Язык судебной экспертизы: тенденции формирования и развития. - В: *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014, 3 (2), с. 185-190. (Radbil', Iumatov 2014: Radbil', T. B., V. A. Iumatov. *Iazyk sudebnoy ekspertizy: tendentsii formirovaniia i razvitiia*. - V: *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*. 2014, 3 (2), с. 185-190.)
- Светличный, Панарина: Светличный, А. А., Д. В. Панарина. *К вопросу о теоретических и практических проблемах, вызванных дискуссионностью термина «судебная экспертиза»*. <<https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-teoreticheskikh-i-prakticheskikh-problemakh-vyzvannykh-diskussionnostyu-termina-sudebnaya-ekspertiza/viewer>> [11.03.2022]. (Svetlichnyy, Panarina: Svetlichnyi, A. A., D. V. Panarina. *K voprosu o teoreticheskikh i prakticheskikh problemakh, vyzvannykh diskussionnostiu termina «sudebnayaekspertiza»*. <<https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-teoreticheskikh-i-prakticheskikh-problemakh-vyzvannykh-diskussionnostyu-termina-sudebnaya-ekspertiza/viewer>> [11.03.2022].)
- Тихомиров 2009: Тихомиров, М. Ю. (ред.). *Юридическая энциклопедия*. Москва: Тихомиров. (Tikhomirov 2009: Tikhomirov, M. Yu. (red.). *Iuridicheskaya entsiklopediia*. Moskva: Tikhomirov.)
- Треушников 2005: Треушников, М. К. *Судебные доказательства*. Москва: Городец. (Treushnikov 2005: Treushnikov, M. K. *Sudebnye dokazatel'stva*. Moskva: Gorodets.)
- Цеков 1994: Цеков, Ц. *Организация на съдебна експертиза в България*. София: Св. Климент Охридски. (Tsekov 1994: Tsekov, Ts. *Organizatsiya na sadebna ekspertiza v Bulgaria*. Sofia.: Sv. Kliment Ohridski.)
- Цеков 1998: Цеков, Ц. *Съдебни експертизи*. София: Св. Климент Охридски. (Tsekov 1998: Tsekov, Ts. *Sadebni ekspertizi*. Sofia.: Sv. Kliment Ohridski)
- Шмелёва 1997: Шмелёва, Т. В. Модель речевого жанра. - В: *Жанры речи*. 1997, 1, с. 88–99. (Shmeleva 1997: Shmeleva, T. V. Model' rechevogo zhanra. - V: *Zhanry rechi*. 1997, 1, s. 88–99.)
- Bhatia 1993: Bhatia, V. *Analysing genre: Language use in professional settings*. London: Longman.
- Bhatia 2004: Bhatia, V. *Worlds of Written Discourse*. London: Continuum..
- Coulthard, Alison 2009: Coulthard, M., J. Alison. *An Introduction to Forensic Linguistics*. London & New York: Routledge.
- Goźdz-Roszkowski 2020: Goźdz-Roszkowski, S. Move Analysis of Legal Justifications in Constitutional Tribunal Judgments in Poland: What They Share and What They Do Not. - In: *International Journal for Semiotics of Law*, 2020, 33, pp. 581–600.
- Goźdz-Roszkowski, Mazurkiewicz-Sułkowska 2022 (a): Goźdz-Roszkowski, S., J. Mazurkiewicz-Sułkowska. The status of generic structure in expert opinions. Insights from a comparative analysis of american, russian and bulgarian documents. – In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2022, XIII (2), pp. 317-331.
- Goźdz-Roszkowski, Mazurkiewicz-Sułkowska 2022 (b): Goźdz-Roszkowski, S., J. Mazurkiewicz-Sułkowska. Pozycja oraz opinia biegłego w sądowej praktyce zawodowej w systemie prawnym anglosaskim i rosyjskim. Rys porównawczy. – In: *Academic Journal of Modern Philology*, 2022, pp. 63-73.
- McMenamin 2002: McMenamin, G. *Forensic Linguistics. Advances in forensic stylistics*. London: CRC Press.
- Smoktunowicz 2000: Smoktunowicz, E. (Eds.). *Wielka Encyklopedia Prawa*. Warszawa: Wydawnictwo Prawo i Praktyka Gospodarcza.
- Strózik, 2016: Strózik, I. Podstawowe zasady sporządzania przez biegłych opinii w sprawach rodzinnych. - In: Czerederecka, A. (Ed.) *Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych*. Kraków: p. 14.
- Szczyrbak 2022: Szczyrbak, M. Interacting with the expert witness: Courtroom epistemics under a discourse analyst's lens. - In: Stein, D., G. Nieto (Ed.) *Language as evidence. Doing forensic linguistics*. Palgrave Macmillan. pp. 105-130.
- Tardy, Swales 2014: Tardy, Ch.M., J. Swales. Genre analysis. - In: Schneider, K., A. Barron (Eds.) *Pragmatics in discourse*. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 165–187.
- Wojtak 2008: Wojtak, M. Wzorce gatunkowe wypowiedzi a realizacje tekstowe. – In: Olaszewska, D., R. Cudak (Eds.) *Polska genologia lingwistyczna*. Warszawa: PWN, pp. 353–360.
- Zaško-Zielińska 2019: Zaško-Zielińska, M. Pytania stawiane biegłemu. - In: Zaško-Zielińska, M., K. Kredens (Eds.) *Lingwistyka kryminalistyczna. Teoria i praktyka*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, pp. 17-19.

THE GENRE MODEL OF THE CONCLUSIONS OF A JUDICIAL EXPERT (ON MATERIAL FROM ENGLISH, BULGARIAN, POLISH AND RUSSIAN)

Stanisław Goźdz-Roszkowski^a

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska^b

University of Łódź^{a,b}

stanislaw.gozdz@uni.lodz.pl^a, julia.mazurkiewicz@uni.lodz.pl^b

Abstract. The literature devoted to legal linguistics often ignores documents encountered in court discourse which contain expert conclusions (forensic investigation). This article attempts to determine the genre model of expert opinions. As part of it, there is also a brief explanation of the legal and cultural context of how judicial expertise works, since it directly affects the structure of the documents we are interested in. The authors compare the conclusions of forensic experts using documents taken from the Anglo-Saxon legal system (common law) and from the civil law system (Polish, Russian, and Bulgarian).

Keywords: *adversarial system, expert opinion, generic structure, Bulgarian legal system, Russian legal system, Polish legal system, US common law*

Stanisław Goźdz-Roszkowski
University of Łódź
Faculty of Philology
Department of Specialized Languages
and Intercultural Communication
171/173 Pomorska
Łódź 95-070
Poland

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska
University of Łódź
Faculty of Philology
Department of Specialized Languages
and Intercultural Communication
171/173 Pomorska
Łódź 95-070
Poland

ЗА МЕКОСТТА НА БИЛАБИАЛНИТЕ КОНСОНАНТИ В БЪЛГАРСКИЯ И В РУМЪНСКИЯ ЕЗИК

(АКУСТИЧЕН АСПЕКТ)

Владислав Маринов

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

w.marinov@ts.uni-vt.bg

Резюме. В изследването се анализират акустичните характеристики на билабиалните консонанти *б', п' и м'* в българския език и на билабиалните консонанти *б, п и м* в румънския език, когато се намират пред графичното съчетание *ea*. Сравнителният анализ е базиран върху типа на формантните преходи, като при меките консонанти честотите на F_1 са с по-ниски стойности в началото и по-високи в края, докато F_2 се характеризира с по-високи начални честоти и по-ниски крайни. Установява се, че акустичните характеристики на румънските билабиални консонанти *б, п и м* пред *ea* са близки до акустичните характеристики на българските билабиални меки консонанти.

Ключови думи: билабиални консонанти, български език, румънски език, акустични характеристики

1. Въведение

Въпреки че са част от две различни езикови групи – славянска и романска – българският и румънският език имат много общи черти. Известният немски езиковед Г. Вайганд още в началото на миналия век посочва близостта между двата езика: „Днешният български език заема едно особено, самостоятелно, рязко определено положение между славянските езици. При това най-интересно в дадения случай е обстоятелството, че във всички точки, където българският език се отклонява от славянските езици, тъкмо там той е в съгласие с румънския и албанския“ (Вайганд 1917 / Vaygand 1917: 4). От една страна, румънският и българският език са част от балканския езиков съюз, което предполага наличието на общи черти между тях, а от друга, не може да се отрече и различието в двете езикови системи, тъй като принадлежат към различни езикови групи – романската и славянската. Според П. Асенова „сред преобладаващите значителни сходства (в консонантните системи – бел. моя – В. М.) изпъква все пак голямата близост между румънски и български, стигаща до типологична идентичност [...] *Тази идентичност се допълва от характерната за двата езика корелация по твърдост/мекост* (подч. мое – В. М.)“ (Асенова / Asenova 2002: 36).

По въпроса за наличието на достатъчен брой меки съгласни в румънския език, които да формират мекостна корелация от славянски тип, мненията на езиковедите са диаметрално противоположни. Част от румънските езиковеди, като Ал. Росети (Rosetti 1957: 44), Д. Копчаг (Corceag 1958) и др., както и някои чуждестранни автори днес, като Й. Киторан (Chitoran 2001; Chitoran, Hualde 2007), Л. Спину (Spinu 2006; Spinu et al. 2012) и др., не приемат, че в румънския език в областта на консонантизма съществува опозиция от славянски (български) тип *бал-б'ал*, но признават, че в крайсловие и в някои позиции в началото и средата на думата се появяват палатализирани консонанти. Друга група учени, чийто основен представител е румънският славист Е. Петрович, въз основа на значителен като обем илюстративен материал доказват, че в румънския език и в румънските диалекти съществуват голям брой меки (*диезирани* по терминологията, която използва Е. Петрович) съгласни, които се доближават по характеристики до меките съгласни в славянските езици (вж. напр. Petrovici 1950; 1957).

В предишни изследвания (Маринов / Marinov 2015) беше установено, че една от възможните позиции за поява на палатализиран консонант в румънския език е пред съчетанието *ea*. Според първата група автори съчетанието *ea* е дифтонг, като *e* е полувокал, който запазва автономията си, заради което акустическите характеристики на консонантите пред него са различни от характеристиките на меките

консонанти в езиците, при които противопоставянето по *твърдост – мекост* е релевантно, т.е. *bea* (рум.) $\neq$ *b'a* (бълг.) (вж. Sorseag 1958). За втората група учени консонантите пред съчетанието *ea* в румънския език притежават сходни артикулационни и акустически характеристики със славянските, респ. българските, меки консонанти пред вокала *a*, т.е. *bea* (рум.) = *b'a* (бълг.), срв. „във фонологичната транскрипция може да се използва знакът ' за означаване на присъщия на консонантите фонологичен признак „палатален тембър“ (мекост – бел. моя – В. М.): /t'a/, /d'a/, /p'a/, /b'a/ и т.н., напр. /băt'a/= /bătea/, /d'a/= /dea/, /n'a/= /nea/, /l'ac/= /leac/, /înkăp'a/= /încăpea/, /snop'=/ /snopi/, /b'a/= /bea/, /korp'=/ /corbi/, /s'ară/= /seară/ и т. н.“ (Petrovici 1957: 66).

За целите на изследването (в резултат от съществуващата и посочена по-горе полярност в мненията) бяха формулирани две хипотези: H_0 – акустичните характеристики на румънските консонанти пред съчетанието *ea* са различни от акустичните характеристики на българските меки консонанти пред вокала *a*; H_1 – акустичните характеристики на румънските консонанти пред *ea* в голяма степен се доближават до акустичните характеристики на българските меки консонанти пред вокала *a*.

2. Обект на изследването

Обект на това изследване са акустичните характеристики на билабиалните консонанти *b'*, *n'* и *m'* в българския език и билабиалните консонанти *b*, *p* и *m* в румънския език, когато са пред съчетанието *ea*, а целта е да се проверят двете хипотези, като се използват методите на акустичната фонетика.

3. Методика на изследването

В изследването са използвани аудиозаписи от личен архив, както и аудиоматериали от *Voiced Sounds of the Romanian Language* (вж. Източници). Записите бяха направени с микрофон *Trust Starzz*. Беше съставен списък със срички или думи, които съдържат необходимите за целите на изследването фонетични вокално-консонантни съчетания. Записването лица имаха възможност предварително да се запознаят с изготвения списък, за да се минимализира влиянието на екстралингвистични фактори върху речта им. За обработка на записите беше използван софтуерният продукт *Speech Analyzer 3.1*¹.

4. Анализ и резултати

Палатализирането на консонантите в артикулационно отношение се осъществява по няколко начина: 1) основното артикулационно място на консонанта се запазва, а в областта на твърдото небце се формира втори фокус (второ артикулационно място); 2) основното артикулационно място се доближава към твърдото небце; 3) твърдото небце се превръща в основно артикулационно място (Жобов / Zhobov 2004: 98 – 99). Билабиалните меки (омекчени според терминологията на Ст. Стойков) консонанти се включват в първата група при т. нар. двуфокусни съгласни, тъй като „допирът на езика до твърдото небце е второ, допълнително учленително място (втори фокус), защото главното учленително място (първият фокус) изобщо не може да се премести върху твърдото небце“ (Стойков / Stoykov 1966: 88). При тях средният език се издига нагоре и се допира до страните на твърдото небце, като конфигурацията на гласовия канал е близка до конфигурацията при артикулацията на *u* (ГСБКЕ / GSBKE 1982: 72; а също и Kochetov 1998; Ordin 2010: 57; Bateman 2011). В резултат от това настъпват и промени в акустичните показатели на консонанта – повишават се честотите на първата и втората шумова зона², като се променя посоката и времетраенето на формантните преходи към следващия вокал (ГСБКЕ / GSBKE 1982: 67 – 68; Зиндер / Zinder 1979: 133; Kochetov

¹ <<https://software.sil.org/speech-analyzer/>>

² Тъй като честотите на формантите се свързват с вокалите, при консонантите се анализират честотите на шумовите зони, като първата шумова зона се намира в областта на втория формант (F_2), а втората шумова зона – в областта на третия (F_3) (ГСБКЕ / GSBKE 1982: 67).

2002: 69 – 79; Howie 2014; Hacking et al. 2016; Malmi et al. 2022). С други думи, в зоната на взаимодействие между консонанта и вокала се появява кратък елемент с характеристиките на *й*, *и* или *е*, който позволява някои автори да отричат съществуването на самостоятелна група меки консонанти не само в румънския език, а дори и в българския език (вж. прегледа у Маринов / Marinov 2015: 49 – 72). Те не приемат, че този елемент е последната част от артикулацията на консонанта (рекурсията), а чрез сегментиране на артикулацията и разделяне на допълнителната от основната артикулация на звука се опитват да докажат липсата на меки консонанти. Така не само приписват определена автономност на преходния елемент чрез отделянето му от структурата на звука, но и пренебрегват смислоразличителната функция на меката фонема. Във фонетичен аспект разликата между преходния елемент и фонемата *й* е във времетраенето, но от гледището на фонологията удължаването на този елемент, който е част от мекия консонант, до *й* в българския или до кратко *е* в румънския, е нерелевантно. Правилно отбелязва В. Жобов по повод генерализирането на диалектни явления, свързани с мекостта в източните и западните български диалекти, че не бива да се смесват фонетични явления, които имат локален или индивидуален характер, с фонологични явления, засягащи езика като система (Жобов / Zhobov 2004: 101 – 102).

По повод на опитите да се представят меките консонанти в българския книжовен език като съчетания от *твърд консонант* + *й* Д. Тилков пише, че „пълният изговор на [й] обаче, предшествуван от изговор на съгласна в рамките на една и съща дума, ще означава друга реализация, непозната за българския език“ (Тилков / Tilkov 1983: 113). При сравнението между меките консонанти, при които *й*-елементът е рекурсията в артикулацията на звука, и съчетания на *консонант* + *й*, където *й* е самостоятелен звук, П. Ладефогед и Я. Мадисон отчитат, че в акустично отношение при съчетание от *мек консонант* + *заден вокал* честотите на втория формант (F_2) започват да намаляват веднага след реализацията на консонанта, докато при съчетание от *твърд консонант* + *й* + *заден вокал* е налице кратка статична част, където честотите са стабилни, след което започва преходът (Ladefoged, Maddieson 1996: 364).

Значението на формантните преходи за аудиалната идентификация на меките консонанти е отбелязвано многократно в наши и чужди изследвания (Тилков / Tilkov 1983; Kochetov 1999; Bondarko 2005; Kavitskaya 2006; Farnetani, Recasens 2013), като с особена важност се отличават промените, които настъпват със стойностите на втория формант, който се свързва с артикулационното място (Kent, Read 2002; вж. прегледа у Падарева-Илиева / Padareva-Ilieva 2012; 2015). Отражението на консонантни характеристики, свързани с мястото на учленение, върху формантните преходи е отбелязано и от С. Кодзасов и О. Кривнова, като според тях формантните преходи също така зависят от локусните честоти на вокалите и консонантите, които се намират в съседство, както и от степента на коартикулация помежду им. Резултатите от коартикулацията се проявяват най-вече в динамиката на F_2 , „доколкото честотата на този формант най-тясно корелира с мястото на стеснение в речевия тракт“ (Кодзасов, Кривнова / Kodzasov, Krivnova 2001: 161).

С други думи, резултатите в изследванията върху акустичните характеристики на меките консонанти в различни езици потвърждават изводите на Д. Тилков, срв.: „а) Преходите на F_2 (втория формант – бел. моя – В. М.) и F_3 (третия формант – бел. моя – В. М.) на палатализираните съгласни са само положителни³, докато при непалатализираните те могат да бъдат и отрицателни. Преходът на F_3 е паралелен на прехода на F_2 . б) Преходът на F_2 има висока начална честота, обща за всички палатализирани съгласни, и съответно ниска за прехода на F_1 (първия формант – бел. моя – В. М.) [...] Движението на артикулиращите органи от предната част на устната кухина към задната постепенно понижава честотите на прехода на F_2 и съответно повишава честотите на F_1 до тяхното стабилизиране в стационарната част на спектъра. По този начин се създава и глайдовият характер на преходите“ (Тилков / Tilkov 1983: 116).

Затова тук за проверката на двете формулирани хипотези като основен критерий е използван характерът на преходите на първия и втория формант при двете групи консонанти (в български и в румънски). За целите на изследването са анализирани:

³ При положителния преход началните му честоти са по-високи от крайните, т.е. преходът е низходящ, докато при отрицателния преход крайт му е с по-високи честоти, т.е. преходът е възходящ.

- 1) съотношението между началото и края на формантните преходи на F_1 ;
- 2) съотношението между началото и края на формантните преходи на F_2 ;
- 3) посоката на формантните преходи.

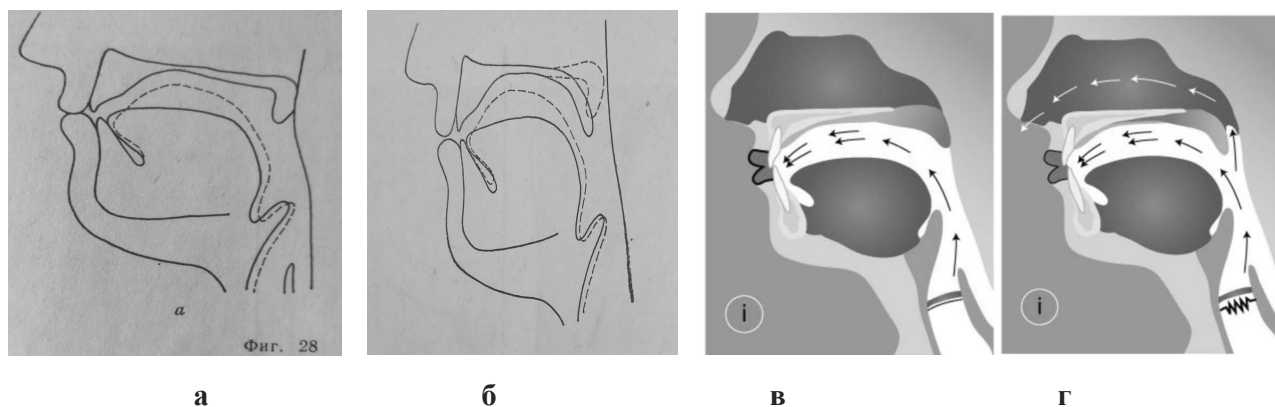
При описанието на консонантите **б, п, м** в българския език и **b, p, m** в румънския език може да се използват следните елементи от артикулацията им:

- 1) преграда, образувана от двете устни;
- 2) проход към носната кухина;
- 3) вибриране на гласните струни.

Таблица 1. Артикуляционни характеристики на консонантите **б, п, м** и **b, p, m**

	1	2	3	
б	+	-	+	b
п	+	-	-	p
м	+	+	+	m

Румънските съгласни **b, p** и **m** се артикулират като българските **б, п** и **м**, срв. „билабиалните консонанти **б** и **п** се артикулират чрез доближаване на двете устни и образуването на преграда“ (GLR 1954: 66), а при **м** по време на образуването на преградата „мекото небце отваря прохода към носната кухина и част от въздушната струя преминава от там“ (GLR 1954: 69). Ст. Стойков отбелязва, че „съгласните **п, б, м** в българския език напълно приличат на съответните съгласни във всички останали славянски езици, в румънски, френски, италиански и други езици“ (Стойков / Stoykov 1966: 94). Нещо повече – по повод на консонантите **п', б'** и **м'** той твърди, че „съгласните **п', б', м'** в българския книжовен език **приличат на съответните съгласни в румънския език** (подч. мое – В. М.), но са по-твърди от съгласните **п', б', м'** в руски и полски език“ (Стойков / Stoykov 1966: 94).

Фигура 1. Артикулация на **п, п'** и **б, б'** (а) и **м** (б) в българския език и на **p** (в) и **m** (г) в румънския език⁴

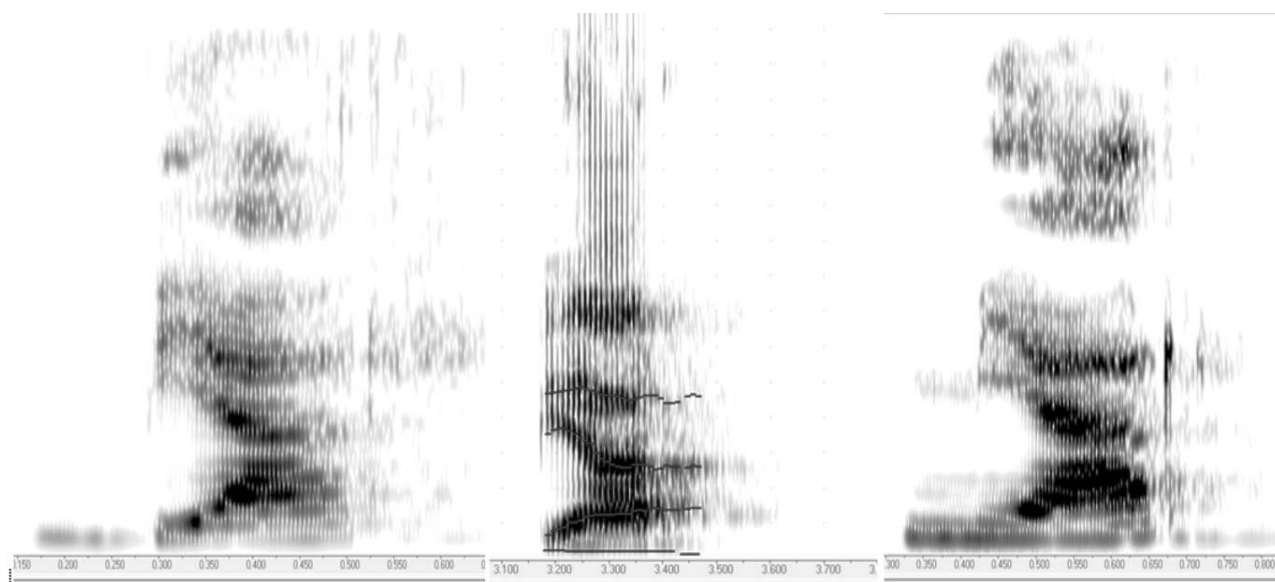
Както вече беше отбелязано, в българския език по отношение на акустическите си характеристики меките билабиални преградни консонанти се различават от твърдите по промяната на посоката и времетраенето на преходите, както и по увеличаване на честотите на първата и втората шумова зона. От представените спектрограми (Фигура 2) се вижда, че тези характеристики са налице, а измерванията показаха следните резултати:

- 1) В сравнение с твърдите билабиални консонанти **б** и **п** средната честота на началото на прехода при билабиалните преградни консонанти **б'** и **п'** в областта на първия формант намалява с ≈ 300 Хц, докато началните честотите на **м'** и **м** са еднакви. С други думи, при преградните

⁴ Илюстрацията за българските консонанти е от ГСБКЕ / GSBKE 1982: 71, 96, а за румънските – от <<http://speech-therapy.ca/index.php/ro/free-stuff-ro-menu/fise-articulare>> [14.12.2022].

консонанти се наблюдава типичен отрицателен (възходящ) преход заради по-ниските честоти в началото на прехода, което засилва контраста между началото и края му, докато при назалния консонант отрицателният преход се формира заради повишаването на честотите към края му.

- 2) По отношение на първата шумова зона (областта на F_2) преходите при билабиалните консонанти са положителни (низходящи) с разлика от ≈ 1150 Хц в сравнение с твърдите консонанти. След високото начало (в областта на 2000 – 2300 Хц) стойностите започват да падат, докато се установят в областта на 1300 – 1600 Хц. По този начин се формират специфичните акустически характеристики на меките консонанти, които на спектрограмата се визуализират като отвор на фуния (>).
- 3) Времетраенето на преходите и на трите меки консонанта е увеличено в сравнение с времетраенето при твърдите консонанти. Стойностите се доближават до установените от Д. Тилков (Тилков / Tilkov 1983: 96) и потвърждават неговите наблюдения за почти двойно времетраене на прехода на първия формант и тройно времетраене на прехода на втория формант. При твърдите консонанти средното времетраене на прехода на първия формант е $\approx 0,0503$ s, докато при меките е $\approx 0,0976$ s. За втория формант стойностите са съответно $\approx 0,0539$ s (за твърдите консонанти) и $\approx 0,1452$ s (за меките).

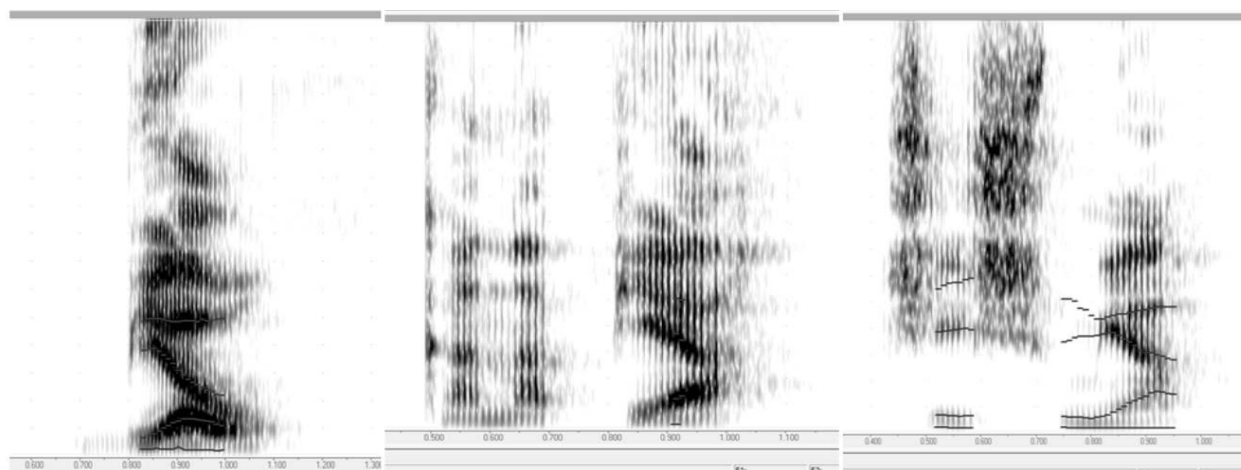
Фигура 2. Спектрограми на *б'ар*, *п'ар*, *м'ар* в българския език

Спектрограмите на румънските консонанти *б*, *р* и *т* в позиция пред *ea* са в голяма степен идентични със спектрограмите на българските меки съгласни. Наблюдаваните компоненти, като възходящ преход към F_1 и низходящ преход към F_2 , са характерни и за румънските консонанти.

Вече беше отбелязано, че според някои от изследователите времетраенето на формантните преходи е релевантно за диференциацията на консонантите. При анализите на българските меки консонанти беше установено, че времетраенето на преходите е увеличено в сравнение с преходите при твърдите, но по отношение на времетраенето на румънските консонанти не може да се направят категорични изводи, тъй като при някои информатори се появява участък с продължително времетраене, което се приближава до стойностите на самостоятелен *e*-елемент (както твърдят някои румънски изследователи). Заради необходимостта от допълнително по-мощно проучване на този параметър и конкретизирането на значението му за румънските консонанти тук няма да се спирам на него.

Да се върнем на честотите на прехода към първия формант на следващия вокал. При румънските консонанти *б* и *р* може да се отбележи повишаване към края на прехода (в рамките на 500 – 600 Хц), т. е. налице е отрицателен (възходящ) преход, който при консонанта *т* се формира чрез увеличение на честотите след статична зона, както е и при българските консонанти, докато в областта на втория формант се наблюдава типичен положителен преход – след високото начало (≈ 2250 Хц) следва рязък спад до ≈ 1200 Хц, където се формира стационарната област на първата шумова зона. И тук на спектрограмите може да се види типичната за меките консонанти фуниевидна структура

на преходите, което означава, че в акустично отношение румънските билабиални консонанти пред *ea* се приближават в голяма степен до българските меки консонанти.

Фигура 3. Спектрограми на *beau* 'пия', *canapea* 'канapé' и *ciștea* 'чешма' в румънския език

5. Изводи

Резултатите от анализите на някои от акустичните характеристики на българските меки билабиални консонанти и на румънските билабиални консонанти пред *ea* показаха:

- 1) По отношение на характера на преходите и съотношението между началните и крайните им стойности българските и румънските консонанти в голяма степен си приличат. При всички изследвани консонанти са налице отрицателни (възходящи) преходи в зоната на F_1 и положителни (низходящи) преходи в зоната на F_2 .
- 2) При консонантите от двата езика след относителната си раздалеченост в началото стойностите на първия и втория формант започват да се приближават, за да се достигне до една относително стационарна област в зоните на 700 Хц за F_1 и 1300 Хц за F_2 . Разликата между началото и края на формантния преход е ≈ 500 Хц за F_1 и ≈ 1100 Хц за F_2 .
- 3) Удълженото времетраене на преходите е една от важните акустични характеристики на меките консонанти в българския език, което потвърждава по-ранните изследвания (Тилков / Tilkov 1983; Marinov, Padareva-Ilieva 2022). За румънските консонанти трябва допълнителни изследвания, за да се установи релевантността на времетраенето в акустичната структура на билабиалните консонанти пред *ea*.
- 4) След проверката на двете хипотези по отношение на характера на формантните преходи на F_1 и F_2 данните потвърдиха алтернативната хипотеза, че между българските меки консонанти пред вокала *a* и румънските консонанти пред *ea* е налице висока степен на близост по отношение на акустичните им характеристики.

Източници / Sources

Teodorescu, H.-N., L. Pistol, M. Feraru, M. Zbancioc, D. Trandabăț. *Sounds of the Romanian Language Corpus*, © 2012, <http://www.etc.tuiasi.ro/sibm/romanian_spoken_language/index.htm> [24.11.2022]

Цитирана литература / References

- Асенова 2002: Асенова, П. *Балканско езикознание*. В. Търново: Фабер. (Asenova 2002: Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie*. V. Tarnovo: Faber.)
- Вайганд 1917: Вайганд, Г. Кратък преглед върху произхода и историята на българите. – В: *Алманах „Царство България“* (съст. д-р Иван Парлапанов). Leipzig, 1917, I, с. 1 – 11. (Vaygand

- 1917: Vaygand, G. Kratak pregled varhu proizhoda i istoriyata na balgarite. – In: *Almanah „Tsarstvo Balgaria“* (sast. d-r Ivan Parlatanov). Leipzig, 1917, I, pp. 1 – 11.)
- ГСБКЕ 1982: *Граматика на съвременния български книжовен език. Том I. Фонетика.* (отг. ред. Д. Тилков). София: Издателство на БАН. (GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom I. Fonetika.* (otg. red. D. Tilkov). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Жобов 2004: Жобов, В. *Звуковете в българския език.* София: Сема РШ. (Zhobov 2004: Zhobov, V. *Zvukovete v balgarskiya ezik.* Sofia: Sema RSh.)
- Зиндер 1979: Зиндер, Л. Р. *Общая фонетика.* Москва: Высшая школа. (Zinder 1979: Zinder, L. R. *Obshchaya fonetika.* Moskva: Vysshaya shkola.)
- Кодзасов, Кривнова 2001: Кодзасов, С. В., О. Ф. Кривнова. *Общая фонетика.* Москва: Российский государственный гуманитарный университет. (Kodzasov, Krivnova 2001: Kodzasov, S. V., O. F. Krivnova. *Obshchaya fonetika.* Moskva: Rossiiskii gosudarstvennyi humanitarnyi universitet.)
- Маринов 2015: Маринов, В. *За фонологичния статус на меките съгласни във влашкия диалект в Северозападна България.* В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. (Marinov 2015: Marinov, V. *Za fonologichniya status na mekite saglasni vav vlashkiya dialekt v Severozapadna Bulgaria.* V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- Падарева-Илиева 2012: Падарева-Илиева Г. Експерименталните фонетични изследвания като част от диагностиката и терапията на речевите нарушения – перспективи в България. – *Езиков свят*, 10 (1), с. 42 – 48. (Padareva-Ilieva 2012: Padareva-Ilieva G. Eksperimentalnite fonetichni izsledvaniya kato chast ot diagnostikata i terapiyata na rechevite narusheniya – perspektivi v Bulgaria. – *Ezikov svyat*, 10 (1), pp. 42 – 48.)
- Падарева-Илиева 2015: Падарева-Илиева, Г. *Акустичната фонетика при изследване на комуникативни нарушения.* Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. (Padareva-Ilieva 2015: Padareva-Ilieva, G. *Akustichnata fonetika pri izsledvane na komunikativni narusheniya.* Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.)
- Стойков 1966: Стойков, Ст. *Увод във фонетиката на българския език.* София: Наука и изкуство. (Stoykov 1966: Stoykov, St. *Uvod vav fonetikata na balgarskiya ezik.* Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Тилков 1983: Тилков, Д. Акустичен състав и дистрибуция на палаталните съгласни в книжовния български език (Предварителни бележки). – В: *Изследвания върху българския език* (съст. Т. Бояджиев, М. Сл. Младенов). София: Наука и изкуство. с. 79 – 139. (Tilkov 1983: Tilkov, D. Akustichen sastav i distributsiya na palatalnite saglasni v knizhovniya balgarski ezik (Predvaritelni belezhki). – In: *Izledvaniya varhu balgarskiya ezik* (sast. T. Boyadzhiev, M. Sl. Mladenov). Sofia: Nauka i izkustvo. pp. 79 – 139.)
- Bateman 2011 Bateman, N. On the typology of palatalization. – *Language and Linguistics Compass*, 5(8), pp. 588 – 602.
- Bondarko 2005: Bondarko, L. V. Phonetic and phonological aspects of the opposition of ‘soft’ and ‘hard’ consonants in the modern Russian language – *Speech Communication*, 47, (1 – 2), pp. 7 – 14.
- Chitoran 2001: Chitoran, I. *The Phonology of Romanian: A Constraint-Based Approach.* Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- Chitoran, Hualde 2007: Chitoran, I., J. I. Hualde. From hiatus to diphthong: the evolution of vowel sequences in Romance. – *Phonology*, 24(1), pp. 37 – 75.
- Copceag 1958: Copceag, D. Consoanele rumânești urmate de *ea* în comparație cu consoanele muiate rusești. – *Fonetică și Dialectologie*, 1, pp. 17 – 40.
- Farnetani, Recasens 2013: Farnetani, E., D. Recasens. Coarticulation and connected speech processes. – In: Hardcastle, W. J., J. Laver, F. E. Gibbon (eds.) *The handbook of phonetic sciences.* Oxford: Wiley-Blackwell, pp. 316 – 351.
- GLR 1954: *Gramatica limbii române. Vol. I.* (red. resp. D. Macrea). București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- Hacking et al. 2016: Hacking, J. F., B. L. Smith, Sh. L. Nissen, H. Allen. Russian palatalized and unpalatalized coda consonants: An electropalatographic and acoustic analysis of native speaker and L2 learner productions. – *Journal of Phonetics*, 54, pp. 98 – 108.
- Howie 2014: Howie, S. Formant Transitions of Russian Palatalized and Nonpalatalized Syllables. – *IULC Working Papers*, 1 (1), <<https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/iulcwp/article/view/25725>> [15.12.2022]

- Kavitskaya 2006: Kavitskaya, D. Perceptual salience and palatalization in Russian. – In: L. Goldstein, D. H. Whalen, C. T. Best (eds.), *Laboratory Phonology*, Vol. 8, New York: De Gruyter Mouton, pp. 589–610.
- Kent, Read 2002: Kent, R. D., C. Read. *The Acoustic Analysis of Speech*. (2nd ed.). Albany, NY: Singular Thomson Learning.
- Kochetov 1998: Kochetov, A. Labial palatalization: A gestural account of phonetic implementation. – In: *The Canadian Linguistics Association Annual Proceedings*, pp. 38 – 50.
- Kochetov 1999: Kochetov, A. Phonotactic constraints on the distribution of palatalized consonants. – *Toronto Working Papers in Linguistics*, 17. <<https://twpl.library.utoronto.ca/index.php/twpl/article/view/6261>> [15.12.2022]
- Kochetov 2002: Kochetov, A. *Production, Perception, and Phonotactic Patterns: A Case of Contrastive Palatalization* (1st ed.). New York: Routledge.
- Ladefoged, Maddieson 1996: Ladefoged, P., I. Maddieson. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Malmi et al. 2022: Malmi, A., P. Lippus, E. Meister. Spectral and Temporal Properties of Estonian Palatalization. – *Journal of the International Phonetic Association*, 13 May 2022, pp. 1 – 26.
- Marinov, Padareva-Ilieva 2022: Marinov, V., G. Padareva-Ilieva. Comparative Analysis of Acoustic Parameters of Soft Bilabial and Velar Plosives of Eastern and Western Bulgarian Type – *Balkansko ezikoznanie (Linguistique Balkanique)*, 61 (1), pp. 68 – 79.
- Ordin 2010: Ordin, M. Palatalization and temporal organisation of CVC clusters in Russian. – *Russian Linguistics*, 34 (1), pp. 57 – 65.
- Petrovici 1950: Petrovici, E. Corelația de timbre a consoanelor dure și moi în limba română. – *Studii și cercetări lingvistice*. 1 (2), pp. 172 – 232.
- Petrovici 1957: Petrovici, E. Probleme de fonologie – *Studii și cercetări lingvistice*, 8 (1), pp. 63 – 76.
- Rosetti 1957: Rosetti, A. Considerații asupra sistemului fonologic al limbii române literare – *Studii și cercetări lingvistice*, 8 (1), pp. 43 – 48.
- Spinu 2006: Spinu, L. Romanian palatalized consonants: a perceptual study. – In: *ITRW on Experimental Linguistics, Athens, Greece, August 28-30, 2006*, (ed. by Antonis Botinis), pp. 225 – 228.
- Spinu et al. 2012: Spinu, L., I. Vogel, T. Bunnell. Palatalization in Romanian: Acoustics, perception, and the role of place of articulation. – *Journal of Phonetics*, 1, pp. 54 – 66.

THE SOFTNESS OF BILABIAL CONSONANTS IN BULGARIAN AND ROMANIAN (ACOUSTIC ASPECTS)

Vladislav Marinov

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

w.marinov@ts.uni-vt.bg

Summary. The study analyzes the acoustic characteristics of the bilabial consonants *bʲ*, *pʲ* and *mʲ* in the Bulgarian language and of the bilabial consonants *b*, *p* and *m* in the Romanian language, when preceding the graphic combination *ea*. The comparative analysis is based on the type of F1 and F2 transition, as the transition of F1 frequencies with soft consonants is lower at the beginning (onset) and higher at the end (offset), while F2 is characterized by higher initial frequencies and lower final frequencies. The experiments show that the acoustic characteristics of the Romanian bilabial consonants *b*, *p* and *m* before *ea* are close to the acoustic characteristics of the Bulgarian soft bilabial consonants.

Keywords: bilabial consonants, Bulgarian language, Romanian language, acoustic characteristics

Vladislav Marinov
Department of Modern Bulgarian Language
St. Cyril and St. Methodius University of
Veliko Tarnovo
2 T. Tarnovski St.
Veliko Tarnovo 5003
Bulgaria

ИЗГРАЖДАНЕ НА РЕЦЕПТИВНИ УМЕНИЯ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД

Рени Манова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

r_manova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. При изучаването на българския език като чужд се работи за развиването основно на два типа умения: рецептивни и продуктивни. В доклада са описани модели и упражнения за изграждане и усъвършенстване на рецептивни умения (четене и слушане), прилагани в работата с чуждестранни студенти. Типовете упражнения, които могат да бъдат изведени, са: за разпознаване на езикови елементи; за търсене и анализ на информация; за трансформация; за конструиране (на дума, на изречение; на текст).

Ключови думи: *рецептивни умения, български език като чужд, упражнения, чуждестранни студенти*

1. Формиране на рецептивни умения в обучението по български език като чужд

В чуждоезиковото обучение е от изключителна важност какви стратегии за постигане на по-добри резултати може да се прилагат. Сред тях се нареждат (Дринова / Drinova 2008: 148 – 149):

- контекстуализиране на езиковите образци;
- интегриране на речевите умения;
- мотивиране на автономията на обучаваните;
- повишаване на интеркултурната осъзнатост, формиране на емпатия по отношение на чуждоезиковата култура.

При усвояването на чужд език се работи за развиването основно на два типа умения: *рецептивни* и *продуктивни*. Четенето и слушането с разбиране са основни елементи от урока по български език като чужд.

От методическа гледна точка е важен процесът на перцепция и разбиране на текстовете. Това позволява активното приобщаване на чуждестранните студенти към новата езикова среда. Разбирането на речта е активен процес, при който реципиентът интерпретира подадените сигнали. Състои се от няколко етапа. В първия етап става разпознаването на звуковете в речта и звуковите съчетания, задвижва се системата за езиково възприятие, което дава възможност за разпознаването на езиковите различия. Вторият етап е анализирането на кодовата система, т.е. разбирането на думи, изречения и цялостен текст. Тук се включва разпознаването на значението, именно затова се говори вече за разбиране, а не за възприятие на речта (Менхарт / Menhart 2002: 118).

Един от най-сполучливите модели, който дава възможен отговор на почти всички въпроси, свързани с обработването на речта, е *интерактивният модел* (Gósy 1999: 90). Тръгва се от равнището на перцепцията (зрителна или слухова), което подsigурява функционирането на градящите се върху него равнища като семантичен и синтактичен анализ (декодиране на типичните за даден език граматични конструкции и разбиране на значението на думи, словосъчетания и текстови единици). На нивото на асоциациите разбраните съобщения се свързват със складираното в паметта познание.

Основен въпрос, който следва да се постави, е, че невинаги е уместно текстът да се възприема дума по дума и всичко да се обяснява. Може да се прилагат различни техники, за да се превърне обучаваният в добър читател (Scriveener 2004: 184). Важно е учителят да предложи подходяща задача за четене.

Когато се поставя задача за четене, следва да се избере текст, който да отговаря на степента на владение на езика, но и да е интересен за обучаваните. Например: раздали сте на обучаваните туристическа листовка за близък град, рекламираща местните забележителности, музеи, специални събития и информация за цените, работното време и т.н. Каква би била задачата, която би накарала студентите да прочетат това бързо? Може да се поставят въпроси, чиито отговори обучаваните да

търсят в конкретни отрязъци от текста: *Кога отваря Археологическият музей? Каква е цената на ношувката в хотела? Какъв сувенир може да се вземе?*

Дали ще се чете бързо, или ще се чете за намирането на детайли в текста, зависи от конкретната задача. Разнообразните дейности може да се сведат до вариации на следните две идеи (Ur 1991: 138):

- Четете и извличете същината – това е техника на четенето, позната като прелистване (skimming).
- Четете и открийте специфична информация – това е техника на четенето, позната като сканиране (scanning).

Първата идея е позната като прелистване и се изразява в задаването на общи въпроси към текста: *Къде се развива действието в текста: в университета или в ресторанта?* Обучаваните ще се опитат да отговорят на въпросите бързо, без да четат всяка дума от абзаца, като пропускат при бързото четене части от текста. Прелистването е ориентирано основно към откриването на ключови теми, идеи, базисна структура и др.

Втората идея е позната като сканиране и обичайна дейност е търсенето на информация в листовка, директория. Типични въпроси биха били: *Кога тръгва влакът за Бургас? Какво взема Петър със себе си за пътуването?*

Може да се обобщи, че прелистването е бързо четене за ключови теми, основни идеи, основна структура, докато сканирането е четене за конкретна информация от текста като имена, адреси, факти, цени, номера, дати и др.

Примерни задачи за четене, които обикновено присъстват в курса по български език като чужд:

- Подредете илюстрациите към текста в правилния ред.
- Поставете разбърканите абзаци от текста в правилната последователност.
- Открийте думи в текста, които имат същото значение като думите в този списък.
- Прочетете текста и направете списък с конкретни елементи (напр. неща, които трябва да се свършат, предложения на автора, предимства и недостатъци).
- Дайте заглавие на отделните части от текста.

Изграждането на умения за слушане също е съществен елемент от подготовката на чуждестранните студенти. Видовете дейности за слушане, които могат да се прилагат в обучението по български език като чужд, са:

- Вярно – грешно – частта за слушане се състои от няколко твърдения, някои от които са верни, а други – грешни. Обучаваните обозначават верните и грешните твърдения.
- Въпроси от затворен тип – в текста за слушане има изпуснати части, обучаваните изписват какво предполагат, че липсва.
- Отговаряне на въпроси – един или няколко въпроса, изискващи по-пълнен отговор, се дават предварително, а отговорите се намират в текста за слушане.
- Водене на бележки – обучаваните си водят бележки върху това, което чуват.
- Попълване на голяма празнина в текста – липсващата част се поставя в началото, средата и края на текста, а обучаваните трябва да я попълнят.

2. Оценяване на уменията за четене и слушане

Електронното обучение заема все по-значимо място в процеса на училищното и университетското образование. Прилагането на широк набор от иновативни инструменти, които предлагат редица платформи (Moodle, Google G Suite, MS Teams и др.) в електронна среда, подпомага образователния процес. Важен компонент от преподаването на българския език на чужденци се явява оценяването на усвоените знания, както и проследяването на развитието на рецептивните им умения. За целта се прилагат различни упражнения и тестове. Оценяването на знанията е тема, разглеждана от много изследователи в областта на приложната лингвистика и доцимология, сред които Алдерсън, Берета (Alderson, Beretta 1992), Бергер, Хилдегард (Бергер, Хилдегард / Berger, Hildegard 2010), Дейвис (Davies 2007), Димитрова, Недялкова (Димитрова, Недялкова / Dimitrova, Nedyalkova 2012), Кордер (Corder 1975), Реа-Дикинс, Джермейн (Rea-Dickins, Germaine 1992), Роси (Rossi 1999), Стефанова (Стефанова / Stefanova 2007).

Основен метод за проверка на знанията при изучаването на българския език от чужденци е *дидактическият тест*. Дидактическите тестове служат за обективна проверка и оценка на знанията и се реализират в рамките на организирания учебен процес. Дидактическата тестология се включва в общия контекст на информационната обезпеченост на учебния процес и може да се разглежда като своеобразно приложение и развитие на технология за получаването на обратна информация от обучаващия (Тодоров / Todorov 2009: 229).

Дидактическият тест е инструмент за измерване на резултатите от учебната дейност върху определено учебно съдържание, което се усвоява в условията на организиран учебен процес. Той се създава при спазването на определени изисквания, като задължително притежава всяка от следните основни характеристики: *обективност, надеждност, валидност, сравнимост, икономичност, специфичност и балансираност*.

3. Инструменти на платформата за езиково обучение *ezik.bg* за създаване на упражнения за четене с разбиране. Синтаксис на въпросите

Платформата за електронно обучение по български език *ezik.bg* разполага с богат набор от инструменти за оценка и контрол на постигнатите резултати от обучението по български език като чужд, като се проследяват уменията за четене и слушане с разбиране. На чуждестранните студенти от СУ „Св. Климент Охридски“, изучаващи български език, се предоставя възможността да работят с електронно базирани тестови задачи. В образователния процес се прилагат тестове с вградени отговори (Cloze), както и въпроси от типа *Влачене и пускане в текст*.

Важно е да се каже също така на основата на какви критерии се подбират текстове за създаване на упражнения за проверка на уменията по четене и слушане. Те са:

- **честота** (колко често се среща даден текстов тип);
- **полезност** (колко вероятно е обучаваният да се налага да създава или възприема даден тип текст);
- **трудност** (колко трудни са текстовете от този тип или като цяло).

За начинаещи студенти обикновено се предлагат измислени текстове, включващи първоначалния лексикален запас, а за по-горните нива се адаптират текстове или се предлагат автентични текстове от различни стилове (научнопопулярни, медийни и др.) и познавателни сфери според интересите на обучаваните.

Въпросите *Влачене и пускане в текст* (Фигура № 1) изискват отговарящият да дръпне и пусне думи или фрази в правилните празни места в текста на въпроса. Означенията [[1]][[2]][[3]], ... се използват за отбелязване на празните места в текста на въпроса, чиито правилни отговори са с номера 1, 2, 3 и т.н. Текстовете, които се предлагат на студентите, са съобразени със степента на владение на български език според Общата европейска езикова рамка. Текстът „Английските учени разкриха коя е най-подходящата храна за вечеря“¹ (Фигура № 1) е подходящ за среднонапреднали студенти – ниво B1-B2. Студентите трябва да попълнят липсващите части с правилните съществителни, прилагателни, глаголи, предлози и съюзи, за да се оформи завършен (смислов и граматически) текст.

Въпросите по модела Cloze са много гъвкави, но се съставят само чрез вмъкване в текста на въпроса на специални кодове, които създават полета за попълване на отговори от типа: *Множество възможни отговори*, *Кратък отговор* или *Изчислителен*². Синтаксисът на въпросите от типа Cloze (Фигура № 2 и № 3) включва пасаж текст, в който има инкорпорирани разнообразни субвъпроси, последователност от предварително зададени компоненти.

Предложеният текст *Късметът на Марко Тотев*³ е подходящ за студенти ниво B2-C1.

1 Текстът „Английските учени разкриха коя е най-подходящата храна за вечеря“ – <https://www.nationalgeographic.bg/a/angliiskite-uceni-razkrixa-koya-e-nai-podxodyashhata-xrana-za-vecerya>.

2 Тестовете са разработени и налични в платформата *език.бг* за електронно обучение по български език, Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“ <http://www.ezik.bg/>.

3 Текст „Късметът на Марко Тотев“ – <https://www.nationalgeographic.bg/a/ksmet-na-marko-totev>.

Преглед на въпрос: 1 - Google Chrome
ezik.bg/question/preview.php?id=1111047&cmid=16585&behaviour=deferredfeedback&maxmark=12&correctness=0&marks=1&markdp=2&feedback&generalfeedback&rightanswer&history

Въпрос 1

Все още не е даден отговор

От максимално 12,00

1. Прочетете текста и попълнете липсващите места с подходяща според контекста дума:

Английските учени разкриха коя е най-подходящата храна за вечеря

Отдавна е известно, [] качеството и количеството на храната, консумирана на вечеря, оказва въздействие [] съня.

Наскорно обаче диетолози откриха супер продукта, който гарантира на организма пълноценен осемчасов [] , съобщава „Дейли мейл“.

Според диетоложката Шарън Натолли яйцата спомагат за производството на мелатонин - [] , който е отговорен за чувството на сънливост.

[] съдържа още веществото триптофан - незаменима [] , [] не може да се синтезира самостоятелно от организма. Доказано е, че тя подобрява [] на съня и намалява тревожността. Яйцата са [] на В витамини, включително B12, B5, биотин, тиамин, рибофлавин и селен. Изброените спомагат за здрава кожа, коса и нокти и имат противоракови свойства.

Според диетоложката яйцата не само подобряват съня, но и предотвратяват излишните килограми, забавят [] на стареене и дори [] стреса. За оптимален ефект се препоръчва [] на две яйца дневно.

[аминокиселина] [качеството] [хормон] [върху] [процеса] [консумацията] [богати] [че]

[която] [отдых] [яйцата] [намаляват]

Започване отново Запис Попълване на правилните отговори Изпращане и край Край на прегледа

Техническа информация

Изтегляне на този въпрос във формат Moodle XML

Разгъване на всички

Фигура 1. Упражнение за попълване на липсващи части от текста

Преглед на въпрос: 2 - Google Chrome
ezik.bg/question/preview.php?id=1111048&cmid=16585&behaviour=deferredfeedback&maxmark=8&correctness=0&marks=1&markdp=2&feedback&generalfeedback&rightanswer&history

Въпрос 1

Все още не е даден отговор

От максимално 8,00

2. Прочетете текста и изпълнете задачите към него:

Късметът на Марко Тотов

Марко Тотов е български общественик, роден през 1858 г. във Велико Търново. Бил е единствен син в богатото и уважавано семейство на Тото и Кръстина Петкови. Баща му притежавал хан, намиращ се на мястото на днешния паметник на обесените в старата столица.

Марко Тотов бил началник на канцеларията на руския губернатор в Търново, съдия в Търново, инспектор към Министерство на правосъдието, депутат в Четвъртото народно събрание през 1893 г. и окръжен управител на град Бургас през 1900 г. Бил блестящ адвокат и няма нито едно загубено дело.

Той придавал на словото си писмен вид и го раздавал предварително на съдиите, като казвал: „Тия старци дремят, не слушат внимателно какво говори адвокатът, а така като дам писменото слово, те щат не щат трябва да се запознаят детайлно с него“. Такава „волност“ много рядко си е позволявал друг негов колега.

Марко Тотов бил известен с перфекционизма и педантичността си относно работата. Дори осъжда тогавашното Народно събрание заради една буква: буквата „й“ в закона за обезщетяване на учителите не била изписана правилно и това променяло смисъла.

Неговите плодородни години наред били пример за блестяща защита за студентите в Юридическия факултет на Софийския университет.

Въпреки забележителния му живот, в българския език името му е станало нарицателно за лош късмет и несполука, поради липсата му на късмет при игра на покер. Една от прословутите му фрази е „На Марко Тотов все тъй ще се случи!“

Марко Тотов бил изключително ерудиран човек. Ползвал свободно руски, френски, румънски, английски и е имал завидна правна библиотека. Обичал музиката, както и да чете, бил бохем.

За великотърновеца има много любопитни анекдоти. В един от тях се разказва как влязъл в една кръчма в града и обявил, че черпи всички, защото спечелил голяма сума пари - 100 лева. Питали го откъде ги има. Той казал: „Срещнах един познат, който се слави с вземани пари назаем, които никога не връща. Аз отказах да му заема 100 лева. Сега тези пари ще ги използвам за почерпка, защото той при всички случаи нямаше да ми ги върне“.

Марко Тотов умира на 26 юли 1936 г. Днес неговите правнучи и наследници живеят във Франция и Америка.

Верни или грешни са следните твърдения за Марко Тотов според текста:

2.1. Марко Тотов е роден в Пловдив.

☐ Вярно

☐ Грешно

Фигура 2. Упражнение за четене с разбиране – верни или грешни твърдения

Верни или грешни са следните твърдения за Марко Тотов според текста?

- Марко Тотов е роден в Пловдив.
{1:MCVS:%100%грешно~%0%вярно}
- Родителите му не били заможни.
{1:MCVS:%100%грешно~%0%вярно}
- В работата си като адвокат няма нито едно загубено дело.
{1:MCVS:%0%грешно~%100%вярно}
- Успява да осъди тогавашното Народно събрание за една буква.
{1:MCVS:%0%грешно~%100%вярно}

5. Негови плодоарии години наред били пример за блестяща защита за студентите в Юридическия факултет на Софийския университет.
{1:MCVS:%0%грешно~%100%вярно}
6. В българския език името му е станало нарицателно за лош късмет и несполука.
{1:MCVS:%0%грешно~%100%вярно}
7. Марко Тотев ползвал свободно украински и италиански.
{1:MCVS:%100%грешно~%0%вярно}
8. Марко Тотев дал на своя познат 100 лева назаем.
{1:MCVS:%100%грешно~%0%вярно}

Предложеният текст „В ресторанта“ (Фигура № 3) е подходящ за студенти ниво А1. Това е измислен текст, който включва изучаваната лексика, свързана с темата хранене:

сервитьорка:	– Добър вечер, добре дошли в нашия ресторант.
Марин:	– Благодаря. Може ли две менюта?
сервитьорка:	– Разбира се. Моля, заповядайте.
Марин:	– Ели, ти какво искаш за ядене?
Ели:	– Една овчарска салата.
Марин:	– Аз ще поръчам един таратор и пълнени чушки.

Какво иска Ели за ядене?

{1:MCVS:%0% пълнени чушки ~%0%таратор~%0%мусака~%100%овчарска салата}

Преглед на въпрос: 7 - Google Chrome

ezik.bg/question/preview.php?id=1398086&cmid=15726&behaviour=deferredfeedback&maxmark=1&correctness=0&marks=1&markdp=2&feedback&generalfeedback&rightanswer&history

Български (bg)

Електронно обучение по български език

Български език за чужденци - А1 / Еразъм / (2021-2022)

Търсене на курсове

Въпрос 1
Все още не е даден отговор
От максимално 1,00

В ресторанта
сервитьорка: - Добър вечер, добре дошли в нашия ресторант.
Марин: - Благодаря. Може ли две менюта?
сервитьорка: - Разбира се. Моля, заповядайте.
Марин: - Ели, ти какво искаш за ядене?
Ели: - Една овчарска салата.
Марин: - Аз ще поръчам един таратор и пълнени чушки.

Какво иска Ели за ядене?

☐ таратор
☐ овчарска салата
☐ пълнени чушки
☐ мусака

Започване отново Запис Попълване на правилните отговори Изпращане и край Край на прегледа

Техническа информация

Фигура 3. Упражнение за четене с разбиране за начинаещи студенти

4. Инструменти на платформата за езиково обучение ezik.bg за създаване на упражнения за слушане с разбиране. Синтаксис на въпросите

За проверка на уменията по слушане също така могат да се използват описаните по-горе модели за създаване на тестови задачи, сред които въпроси с вградени отговори (Cloze) с разновидност *Множество възможни отговори* (Фигура № 4), *Кратък отговор* (Фигура № 5). Полезно за чуждес-

транните студенти е текстовете да описват български културни реалии, за да провокират любопитството и интереса им. Текстовете за слушане „Несебър“ и „Българските сувенири“ са адаптирани за нуждите на среднонапреднали обучавани (ниво Б2).

Слушайте текста за град Несебър⁴. Ще чуете записа два пъти. Изберете верния отговор.

1. Къде се намира Несебър?

{1:MCVS:%00%близо до Варна~%100%близо до Бургас~%00%близо до Пловдив}

2. На какво е наследник Несебър?

{1:MCVS:%00%на славянско селище~%100%на тракийско селище~%00%на прабългарско селище}

3. Кой превзема Несебър през 812 г.?

{1:MCVS:%00%Борис I~%100%Крум~%00%Симеон}

4. Какво се развива активно в Несебър?

{1:MCVS:%00%плуването~%100%туризмът~%00%транспортът}

5. Колко километра е дълга бреговата линия?

{1:MCVS:%00%100~%100%50~%00%150}

6. Какво има в Несебър?

{1:MCVS:%00%горски животни~%100%пиясчни дюни~%00%големи пътища}

7. Какъв е климатът в Несебър?

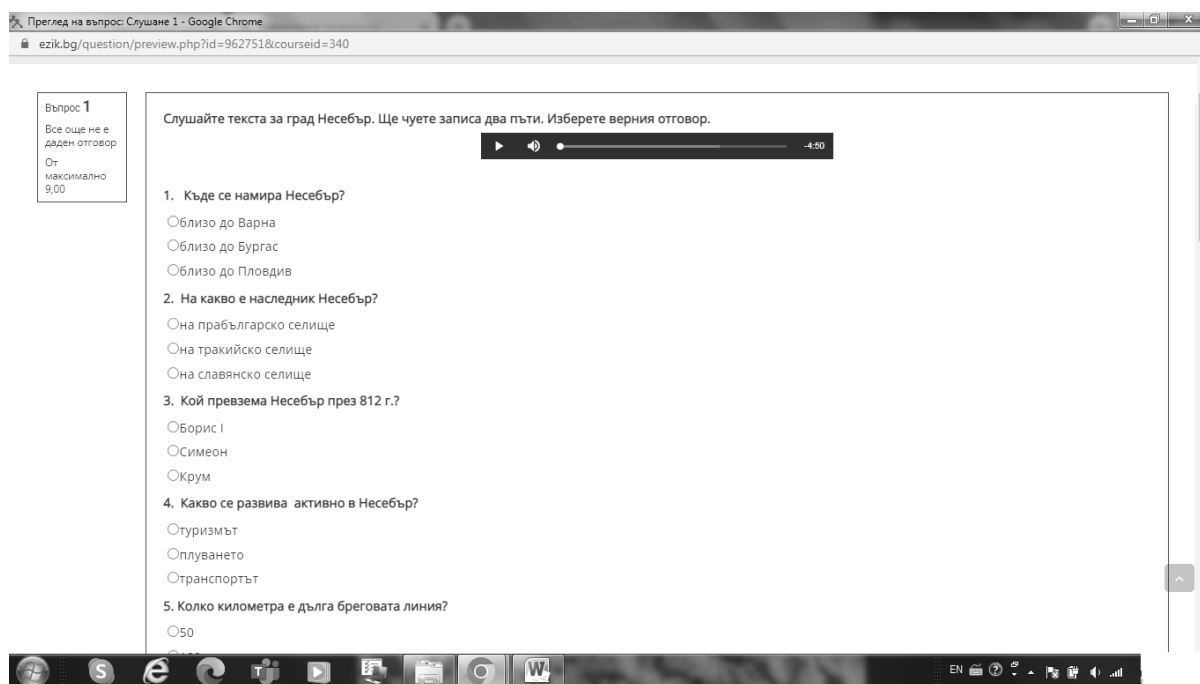
{1:MCVS:%00%студен~%100%умерен~%00%горещ}

8. Каква е температурата на водата през лятото?

{1:MCVS:%00%28-30~%100%20-26~%00%22-25}

9. Коя забележителност е знакова за Несебър?

{1:MCVS:%00%манастирите~%100%църквите~%00%мостовите}

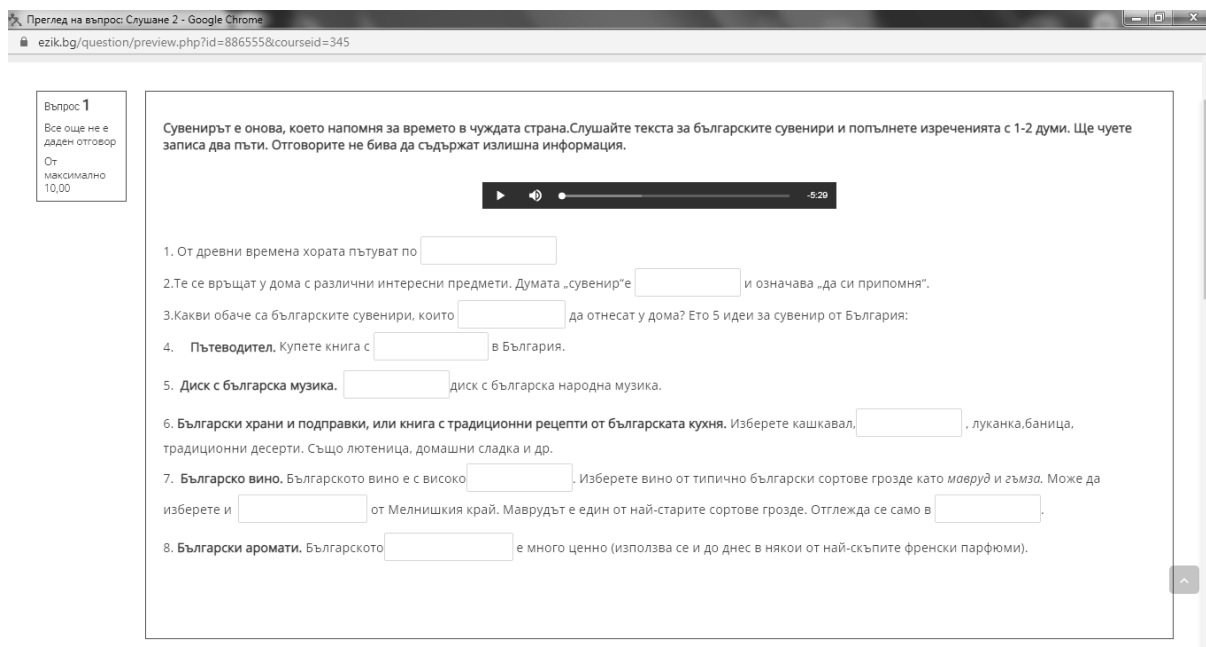
Фигура 4. Упражнение за слушане – избиране на верния отговор на въпрос към текста

В следващия текст за българските сувенири липсват думи, които слушащите трябва да попълнят.

⁴ Текстът за град Несебър е поместен в книгата на Ст. Демерджиева и Ат. Демерджиев *100 национални туристически обекта: пътеводител*. София, 2011.

Сувенирът е онова, което напомня за времето в чуждата страна. Слушайте текста за българските сувенири⁵ и попълнете изреченията с 1 – 2 думи. Ще чуете записа два пъти. Отговорите не бива да съдържат излишна информация.

1. От древни времена хората пътуват по {1: SHORTANSWER: %100%далечни страни#}.
2. Те се връщат у дома с различни интересни предмети. Думата „сувенир“ е {1: SHORTANSWER:%100%френска#} и означава „да си припомним“.
3. Какви обаче са българските сувенири, които {1:SHORTANSWER: %100%чужденците#} да отнесат у дома? Ето 5 идеи за сувенир от България:
4. **Пътеводител.** Купете книга с {1:SHORTANSWER:%100%дестинации#} в България.
5. **Диск с българска музика.** {1: SHORTANSWER:%100%изберете#} диск с българска народна музика.
6. **Български храни и подправки или книга с традиционни рецепти от българската кухня.** Изберете кашкавал, {1:SHORTANSWER:%100%сирене#}, луканка, баница, традиционни десерти. Също лютеница, домашни сладка и др.
7. **Българско вино.** Българското вино е с високо {1:SHORTANSWER:%100%качество#}. Изберете вино от типично български сортове грозде като *мавруд* и *гъмза*. Може да изберете и {1:SHORTANSWER:%100%червено вино#} от мелнишкия край. Маврудът е един от най-старите сортове грозде. Отглежда се само в {1:SHORTANSWER:%100%България#}.
8. **Български аромати.** Българското {1:SHORTANSWER:%100%розово масло#} е много ценно (използва се и до днес в някои от най-скъпите френски парфюми).

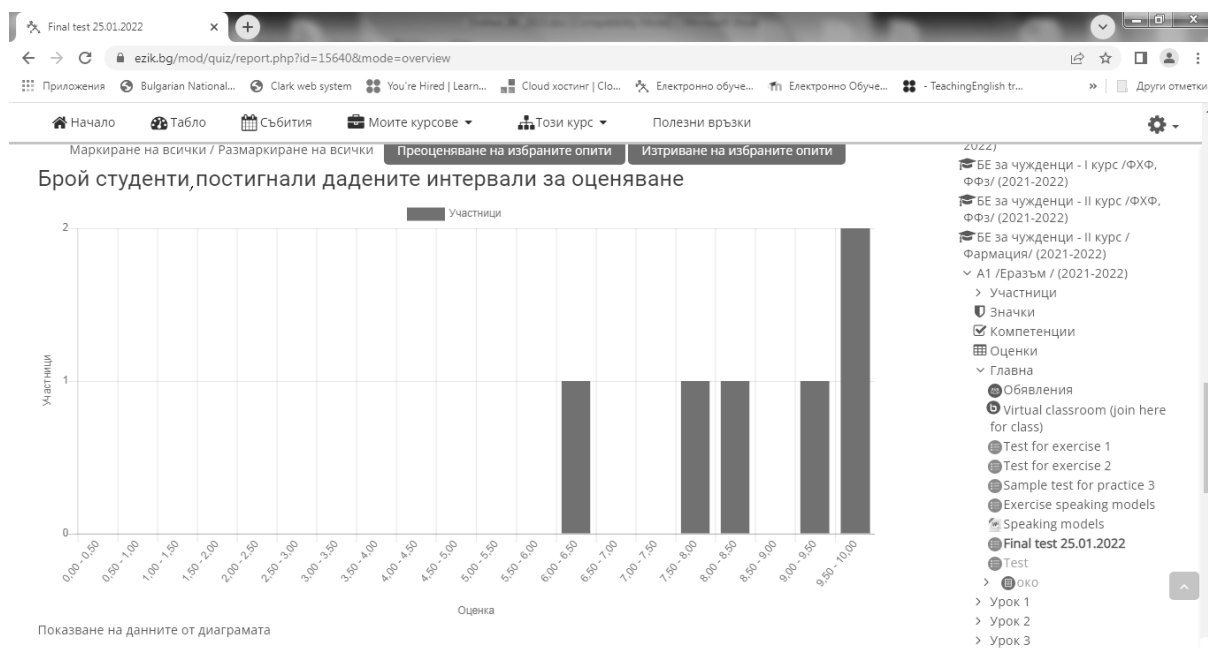
Фигура 5. Упражнение за слушане с попълване на липсващи думи от текста

5. Данни за приложимостта и ефективността на упражненията

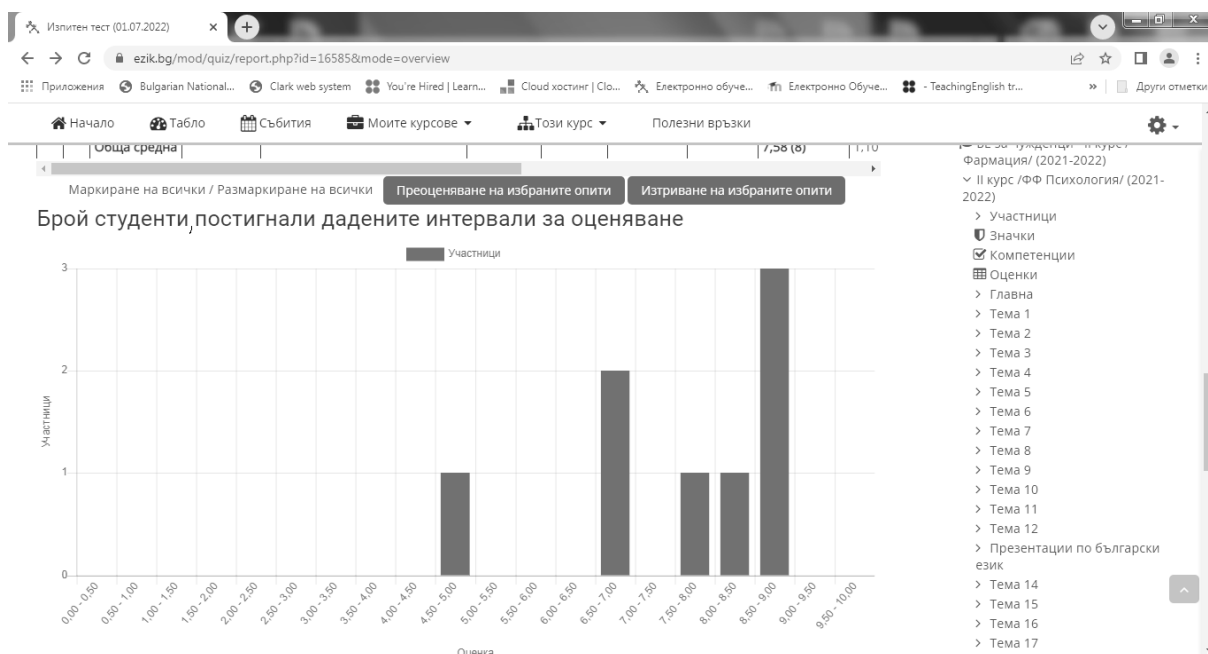
Предимство на описаните задачи за четене и слушане е, че позволяват на студентите сами да тестват уменията си, без да присъства обучител, т.е. прилагат се асинхронно, но могат да бъдат използвани и синхронно. Участниците, попълвали упражненията за среднонапреднали и напреднали в електронната платформа, са 30 чуждестранни студенти от ФФ на СУ „Св. Климент Охридски“, посещавали курса „Български език за чужденци“. Те са носители на славянски езици (украински и

⁵ Текстът „Българските сувенири“ е адаптиран от следния линк: http://www.peika.bg/statia/Kakvo_da_podarim_na_chuzhdenets_suveniri_ot_Balgariya_l.a_i.88732.html.

сръбски език). При апробирането на упражненията става ясно, че студентите се справят по-добре с компонента четене (Фигура № 6), отколкото с компонента слушане (Фигура № 7). С най-голям дял при компонента четене са студентите, показали резултат в максималния за постигане интервал (9.50 – 10.00), докато при компонента слушане най-доброто представяне е в интервала 8.50 – 9.00. При компонента слушане не се наблюдава достигане до максималния интервал при нито един от участниците.

Фигура 6. Диаграма с резултатите от компонента четене с разбиране

Фигура 7. Диаграма с резултатите от компонента слушане с разбиране

Може да бъдат обобщени някои основни трудности на чуждестранните студенти при работа с предложените упражнения за четене: липса на достатъчен лексикален запас; необходимост от използване на речник за изясняване значението на някои думи; разбиране на значението на всички отделни думи, но не и на цялостния смисъл на текста. Тези трудности се проявяват при студенти с най-слабо представяне в интервала 6.00 – 6.50 според алгоритъма за оценяване.

Основните трудности на чужденците, когато слушат текст на български език, се свеждат до няколко пункта: обучаваните могат да разберат записа, ако в него се говори бавно и ясно; трябва да чуят информацията повече от веднъж, за да могат да я разберат. Изброените затруднения при слушане се проявяват при студенти с най-слабо представяне в интервала 4.00 – 5.00 според алгоритъма за оценяване.

6. Заключение

Прилагането на упражнения в електронна среда предоставя възможност за добра обратна връзка, но и позволява на студентите сами да проверят доколко са усвоили определени знания. Резултатите от тестовете служат като ориентир при разработването на методическата стратегия и при изграждането на ефективна образователна телеология. Дизайнът на всеки урок по български език, предназначен за чужденци, предполага на първо място ясно разписани цели: когнитивни (усвояване на набор от знания за граматичната система на езика, за културните реалии на българския свят), прагматични (усвояване на умения и компетентности за прилагане на знанията в реални комуникативни ситуации), аксиологически (култивиране на положително отношение към духовните ценности и културните артефакти на българите).

Цитирана литература / References

- Бергер, Хилдегард 2010: Бергер, Е, Ф. Хилдегард. *Планиране, преподаване, оценяване: най-важното за практиката*. София: Просвета. (Berger, Hildegard 2010: Berger, E, F. Hildegard. *Planirane, prepodavane, otsenyavane: nay-vazhnoto za praktikata*. Sofia: Prosveta.)
- Димитрова, Недялкова 2012: Димитрова, Д., Г. Недялкова. Университетска политика за обучение и оценяване по чужд език в европейски и български контекст – *Езиков свят*, Т. 10, № 1, с. 66 – 76. (Dimitrova, Nedyalkova 2012: Dimitrova, D., G. Nedyalkova. *Universitetska politika za obuchenie i otsenyavane po chuzhd ezik v evropeyski i balgarski kontekst* – *Ezikov svyat*, Т. 10, № 1, pp. 66 – 76.)
- Дринова 2008: Дринова, Р. Ролята на учителя в условията на постметодическата ера в чуждоезиковото обучение. – В: *Педагогика на добрите възможности за учене на всички*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 142 – 151. (Drinova 2008: Drinova, R. Rolyata na uchitelya v usloviyata na postmetodicheskata era v chuzhdoezikovoto obuchenie. – In: *Pedagogika na dobrite vazmozhnosti za uchene na vsichki*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 142 – 151.)
- Менхарт 2002: Менхарт, К. Процеси на езиково възприятие при българо-унгарски двуезични деца. – В: *Българи и унгарци – 1000 години заедно*. Будапеща, с. 117 – 125. (Menhart 2002: Menhart, K. Protsesi na ezikovo vazpriyatie pri balgaro-ungarski dvuezichni detsa. – In: *Balgari i ungartsy – 1000 godini zaedno*. Budapeshta, pp. 117 – 125.)
- Стефанова 2007: Стефанова, П. *Чуждоезиковото обучение: Учене, преподаване, оценяване*. София: Сиела. (Stefanova 2007: Stefanova, P. *Chuzhdoezikovoto obuchenie: Uchene, prepodavane, otsenyavane*. Sofia: Siela.)
- Тодоров 2009: Тодоров, Ю. *Аудиовизуални и информационни технологии в обучението*. Веда Словена. (Todorov 2009: Todorov, Yu. *Audiovizualni i informatsionni tehnologii v obuchenieto*. Veda Slovena.)
- Alderson, Beretta 1992: Alderson, J. Charles, Beretta, A. *Evaluating Second Language Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corder 1975: Corder, P. *Introducing applied linguistics*. Penguin UK.
- Davies 2007: Davies, Alan. *An Introduction to applied linguistics*. Second Edition. Oxford University Press.
- Gósy 1999: Gósy, M. *Pszicholingvisitika*. Corvina: Budapest.
- Rea-Dickins, Germaine 1992: Rea-Dickins, P., Germaine, K. *Evaluation*. Oxford University Press.
- Rossi 1999: Rossi, Peter H. *Evaluation: A Systematic Approach*. Sage Publications.
- Scrivener 2004: Scrivener, J. *Learning teaching*. Macmillan.
- Ur 1991: Ur, P. *A course in language teaching. Practice and theory*. Cambridge University Press.

BUILDING RECEPTIVE SKILLS IN LEARNING BULGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Reni Manova

Sofia University St. Kliment Ohridski

r_manova@slav.uni-sofia.bg

Abstract. When studying Bulgarian as a foreign language, the main goal is to develop two types of skills: receptive and productive. The article describes some models and exercises for building and improving receptive skills (reading and listening) applied in the work with foreign students. The types of exercises that can be derived are: recognizing language elements; searching and analyzing information; transformation; production (of words, sentences, texts).

Keywords: *receptive skills, exercises, foreign students*

Reni Manova
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian as a Foreign Language
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2023 година)**

Българска
Първо издание

Съставители: Светла Коева, Максим Стаменов
Графичен дизайнер: Вероника Томчева

Формат 60×84/8
Печатни коли 42,75

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com <http://ibl.bas.bg/>

ISSN 2683-118X (print)

ISSN 2683-1198 (online)

